Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 22 (14746) 1992 чылдың февраль 1, суббота

Чагыдар ортаа 10 коп. Садар ортаа 50 коп.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ ДАШТЫКЫДА АЯН-ЧОРУУ

ЛОНДОН, январь 30. РИТА-СКТА-ның корр. Юрий Сидоров — ооң мурнундагы СЭТА-ның орнунга Россияның информастыг телеграф агентилели — РИТА болгаш Суверенниг күрүнелерниң телеграф агентилели — СКТА ажылдап турар).

Россияның Президентизи Борис Ельцин ол хүн Британияның найысылалында ыска ажылчын аян-чорук кылып чеде берген.

Хитроу аэропортка Президентиин саң-хөө министри Норман Лэмонт, Великобританияның Москвада элчини Родрик Брейтвейт, Россияның Лондонда элчини Борис Панкин, албанның өске-даа кижилери уткаан. Великобританияның премьер-министри Джон Мейджор-биле чугаалажыышкынар эрттирген, кады кылган россия-британ декларацияга ат салган. Б. Н. Ельцин Великобританияның премьер-министри чораан Маргарет Тетчер-биле беседалашкан.

Россияның Президентизи ол-ла хүн Нью-Йоркче ужудупкан. Ол ачаа КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң күрүнелер болгаш чазактар баштыңнарының деңнелинге эртер хуралынга киржир.

СЕССИЯНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң он үшкү сессиязының ажылының үшкү хүнүнүң ийнги чартыында «Тыва Республиканың чурт-талга фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Депутат **Б. Т. Санчы** илеткелди дыңнап олурарга, өнчү ээзин солаан соонда, бажың-балгатты барык халас алыр чыгыы-дыр бис дээн. Өглерни бүдүрүлге фондузунче киирип каандыр, ынчаарга ону малчыннарның садып алыр эргези чок бе деп, ол айтырган. Хөй хамаатылар бажыңын саткаш, орулганы киирип ап турар-дыр, ынчаарга малчын пенсиялай бергеш, өөн кайы-бир фермерге садыпкаш, акшазын кармактап алзын. Өгнү база хуужудуп болурунуң дугайында өөренип көрзе экидир дээрзин ол саналынга онзагайлаан.

Бажың-балгат рыногу күш-ажыл рыногун тургузарынга чугула деп, депутат **Г. Я. Эпп** чугаалаан. Айыылдыг байдалда бажыңнарны хуужутпас дээн-дир, ынчаарга оларны даштыкыларга-даа дижик, бай улуска садыпкаш, чүге орулга-ажык киирип ап болбазыл? 8 чүүлде албан-дужаалдыг кижилер чурум хажытса, тургустунган чурум ёзугаар харыысалгага онаажыр дээн. Маңаа шуут тодаргайы-биле бижип алза: ынча муң түннүг акшага торгаар деп аан. Бажың хуужудулгазының нотариалдыг шынзылгазын кылганы дээш, хамаатылардан 250 рубль алыр дээнин депутат Эпп харын-даа эвээшсинген.

Бо бодалга хамаарыштыр Шагаан-Арыг хоорсовединиң даргазы **М. Анай-оол** ол саналдакчыны деткип, халас азы каайлының түнүн эвээжедир дээн саналдарга удур мынча дээн: силер харын чон дугайында бодаан эки кижилер болуп, халас деп маңаа шиитпирлеп каардыр силер. А ол акшаны кайыын алырын бодап турар силер бе? Артык акша көрдүнмээнинден, шупту хинчек чон-биле дорт ажылдап турар улус бистерге, чер-чер Советтеринге онаажырдыр. Талон парладыр дээш типографияга эндерик акша уштуп салдывыс деп, сессияның аалчызы реплика берген.

Дараазында бердинген саналдар колдуу-ла катаптажып, ол-бо категорияларның улустарынга бажың хуужударынга чиигелделер дугайында болган.

Чуртталга фондузун хуужударының хоойлузунга хамаарыштыр саналдарга түннел сөс чугаалап тура, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** тайылбырларны берип, бодалдарын илереткен. Д. Тинмейниң илеткелди Ю. Стал-оолга кылдыртканы, ону В. А. Парунинниң орнунга белеткеп турар политиктиг сагыш бе дээн айтырыынга хамаарыштыр: бо хоойлу дээрге кончуг нарын, берге хоойлу-дур, ону юрист эртем чок кижи сайгарары амыр эвес. Ынчангаш ону Стал-оол, Попов, Осипов болгаш өскелер-даа ажылдап кылганы шын. Оон аңгыда Валентин Андреевичиниң чайы шуут чок, ол хөмүр-даш, одалга, чырык, кывар-чаар чүүлдер харыылап, хөй ажылдарны кылып турар. Чүнү-даа ол харыылаар, дээр таңмалаттынган бодалдардан уштунар болза эки деп, Ш. Д. Ооржак тайылбырлаан. Черле ынчаш чүнү-даа чугаалаар, айтырар мурнунда так боданза чогуур. Оон башка чамдык саналдакчыларны дыңнап олурарга, халас бээр, халас кылыр дугайында хөй сөстер октаар-дыр. Чүнү кайыын алырын, акша-төгерикти саазын дег кезип албазын сактып, билип алгаш, чүве чугаалаза эки. Ол дээрге популисчи политика-дыр. Ындыг хөй, хоозун чүүлдерден, чаагай аазаашкыннардан чайлаар үелер келген.

Бо хоойлуну боттандырып киирерде, хөй нарыыдаашкыннар үнүп болур дээрзин билдингир. Чижээ, чамдык кажар өг-бүлелер чарлып алгаш, ийн аңгы бажыңны хуужудуп алгаш, катап олуржуп алырының дугайында чугаалар аңаа черге үнүп келбээн. Эзн калган бажыңнарже урутларын киир бижидип туруп берген. Ынчангаш Дээди Советке болгаш чазак черинге чергелешкек контроль органнарын тургузары чугула. Бажың-балгат хуужудулгазын эн-не чөптүг, боттуг чүүлдерни барымдаалап тургаш чорудар. Чамдык нарын болгаш билдинмес чүүлдерге хамаарыштыр Россиядан нормативтиг актыларны манап турарын чазак даргазы сессияга дыңнаткан.

«Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужударының дугайында» Хоойлу төлевилелин чедир ажылдаарының редакция комиссиязы ажылдап кирипкен.

Дараазында «Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының республика программазынга» хамаарыштыр эдилге комиссиязының саналдарының дугайында дыңнадыгны депутат **А. Н. Шулепов** кылган. Программаны күштүг болдурар дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалын эдилге комиссиязының киирген саналдары-биле кады депутаттар бадылаан.

Оон соонда депутаттар «Тыва Республиканың эт-хөреңги фондузун тургузарының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалын хүлээп ап, оон даргазынга республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы турган **М. А. Даргатты** бадылаанар.

Экономиктиг реформаның бо берге, нарын үезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген болгаш билдилиг шиитпирлээриниң эргежок чугулазы, бүдүрүлгелер аразынга ажыл-агыйжы харылзааларның дүрген өскерлип турары улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының чаа структуразын негеп келген. Тыва Республиканың улус ажыл-агыйын эргелеп башкарар структураны эде тургузарының дугайында илеткелди республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** кылган. Депутаттарның дыка хөй айтырыгларынга илеткелчиниң тодаргай харыыларны бергенинин соонда, дыңнадыгны медээ кылдыр хүлээп алгаш, келир сессияга кадрлар айтырыглары-биле кады чугаалажып көөрүнүң дугайында саналбиле депутаттар чөпшээрешкен.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгалар талазы-биле күрүне комитеттерин телевидение болгаш радио дамчыдылгаларының күрүне компаниялары кылдыр эде тургузар дугайында чарлыынга дүүштүр шиитпирлерин депутаттар хүлээп алганнар.

Сессияның дараазындагы хүн айтырыы — «Тыва Республиканың улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу башкарылгазының чамдык айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле дыңнадыгны Дээди Советтиң Күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы депутат **В. Х. Сүге-Маадыр** кылган.

Ук хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугулазын комитет даргазы улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажылын организастаарының байдалдарын экижидер сорулга-биле тайылбырлаан.

Депутаттар **М. Д. Кара-Сал, Ч. Б. Монгуш, Ч.-Д. Б. Ондар**, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** хоойлу төлевилелин деткип, хүлээп алырын саналдаан, депутаттар **Н. А. Ондар, Б. К. Шомбун** аңаа чамдык эдилгелер киирерин айыткан, а депутаттар **С. М. Достай, К. М. Сувандин** ону хүлээп алырының эргежок чугулазынга чигзиниишкиннерин илереткеннер.

Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** аңаа немелде тайылбыр кылган:

— Айтырыгга хамаарыштыр чигзиниишкиннериниң, аңгы-аңгы бодалдарның эвээш эвес бооп турары экидир. Ынчалза-даа амгы чыыштың соңгулдаларының эртип турганы үе-биле амгы байдалдың аажок ылгалдыг бооп өскерилгени ук хоойлуну хүлээп алырын негеп келген. Ынчан соңгуттуруп турганнарның эвээш эвес кезин депутаттың албан-хүлээлгезин мурнундагызында ышкаш хүндүлүг ат кылдыр хүлээп алган. Байдалдың өскерилгени-биле ындыгларның ындында-ла кошкак турган бот-идепкейи өшкен, сессияларга безин чогуур санныг депутаттар келбестээн чүүлдер эвээш эвес апарган. А шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ынчангаш сессиялар аразында Советтиң бүрүн эргелериниң чамдык айтырыгларын боттандырып болур орган херек апарган. Ол дээрге чер-чер Советтеринге эн идепкейлиг депутаттардан тургустунар биче Советтердир.

Оон кадында хоойлуда шуут дорт айтып каан болгай: мында кандыг-даа албадаашкын чок, ындыг биче Совет херек чок деп санаар Советтер оларны тургуспайн барып болур. Ол-ла үеде биче Совет, чамдык депутаттарның чугаалап турары ышкаш, база бир бюрократчы структура эвес-тир дээрзин билзе чогуур. Оларны харын-даа президент эргелеп башкарылгазынга Советтер ажылдакчыларының белеткелиниң бир хевири кылдыр көрзе чогуур.

Бо талазы-биле түннел шиитпирни даартагы хүннүң эгезинде хүлээп алырының дугайында дугуржулгага келгени-биле сессияның үшкү хүнүнүң ажылы доозулган.

Сессияның дөртку хүнүнүң эртенги хуралы «Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң чүүлдер аайы-биле сайгарылгазындан эгелээн. Төлевилелди чедир ажылдаарының редакция комиссиязындан депутат **В. А. Попов** дыңнадыгны кылган. Төлевилелдиң киирилде сөзүглели болгаш 1-7 чүүлдерге өскерилгелер чок болган.

8 чүүлүнде чуртталга бажыңын хуужударының дугайында хамаатыларның билдириишкин киирген хүнүнден бээр шиитпирни ийн ай иштинде хүлээп алыр деп көрген. Ол негелдени хажыткан албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр харыысалга онаарын тодаргай акша түннүг торгаал кылыр деп, төлевилелдиң сайгарылгазының үезинде депутаттар саналдаан турган. Ынчангаш элээн чугаалажыг соонда депутат **Х. Д. Монгуштуң** саналы-биле торгаалды бир айның албан-дужаал шалыңының хемчээли-биле доктаадыр деп, эдилгени сессия хүлээп алган.

10 чүүлде рынок харылзааларынче шилчилге үезинде чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларга бажың-биле хандырылганың амгы чуруму күштүг болуп артар дээн. Маңаа депутат **Г. Я. Эпп** арай чигзинип, «ол рынокче шилчилгениң үези кайы хире болурун чаңгыс-даа аза билбес, ону тодарадып алыр» деп саналдаан. Ынчалза-даа түннелинде 10 чүүлдү хевээр арттырган.

Эн-не маргылдаалыг болгаш шиитпир хүлээп алыры берге болган чүүл — төлевилелдиң ийнги кезээниң 12-ги чүүлү болган. Мында чурттакчыларга халас бээр чуртталга шөлүнүң хемчээлиниң дугайында чугаа болуп турар. Төлевилелде ийн вариантыны киирген: кижи бүрүзүнге 21 м² болгаш аңаа немей бир өг-бүлеге 12 м². Ийнги вариантызы: 18 м²+9 м² Маргыжып-маргыжып келгаш, чадап кааш, чөпшээрежилге комиссиязын база тургускан. Чапсар соонда ол комиссияның бодалы бирги вариантыга доктааган. Ынчалза-даа бо шиитпир-биле депутаттар база чөпшээрешпээн. Саналдаан кижи бүрүзү-ле бодунуң барымдаазын тудар. Чамдык бодалдарны маңаа киирерге мындыг: республика хөй уруг-дарыглыг болганда, түннелинде бажыңнар барык-ла халас бердинер-дир. Ындыг болганда халас бээр шөлдү көвүдеткен херээ чүл, эрги, багай бажыңнарга хуужудулга кылгаш, оон шөлүн харын-даа улгаттырар ужурлуг, чер-чер Советтеринге ол шөлдүң хемчээлин улгаттырып болурунуң эргезин дараазындагы 13 чүүлде көрген-дир, ынчангаш халас бээр чуртталга шөлүнүң кудуку хемчээлин 18 м²+9 м² деп алза ажырбас.

Маңаа Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** элээн тайылбыр берген: республикада чуртталга бажыңнары-биле хандырылганың ортумак саннарын көөрге, оон ажыктыг шөлү 12 м², а ниити шөлү — 18 м² көвүдевейн турар. Ынчангаш херек кырында байдалды барымдаалаар болза, 18 м²+9 м² деп вариант таарымчалыг. Адак сөөлүнде чурттакчыларга халас бээр чуртталга шөлүнүң хемчээлин бир кижиге онааштыр 20 м² база өг-бүлеге — 10 м² деп шиитпир хүлээп алдынган. Ынчангаш халас алыр шөлүнүң хемчээлин хамаатылар 20 м²+10 м² деп саннарга тептинип алгаш, санап ап болур.

Дараазында капитал септелге негеттинип турар бажыңнарга хамаарыштыр көрдүнген 16 чүүлге элээн чугаа болган. Түннелинде ол өскерилге чок хевээр арткан. Бо чүүлге дүүштүр хамаатылар бажыңнарын септеп каан соонда хуужудуп ап болур ийикпе, азы болза, ийн таланың чөпшээрешкени-биле ниити чурум ёзугаар хуу өнчү кылдыр септелге херек бажыңнарны хамаатыларга дамчыдып бээр.

17 чүүлдүң ийнги абзазында чер-чер Советтери садып алганы азы хосталы берген бажыңнарны бирги зэлчегде, малчыннарга, ивижилерге халас бээр дугайында чугаалап турар. Маңаа база айтырыглар тургустунган: ивижилерни малчыннардан аңгылаан херээ чүл, малчыннарга немей аныяк өг-бүлелерни база киирер, малчыннар дээрге хөлүн эрттир ниити-дир — суурда чурттап олурар малчыннар (саанчылар, инек кадарчылары) база бар. Түннелинде, «ырак одарларда мал малдап чоруур малчыннарга» деп эдилгени киирген.

Чүүл аайы-биле сайгарылганы ынчаар кылган соонда, «Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу бадылаттынган болгаш хүлээп алдынган.

«Тыва Республиканың улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу башкарылгазының чамдык айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып чугаалашкан соонда, ол Хоойлуну күштүг кылдыр хүлээп алган.

«Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында айтырыгны бо сессияга эвес, а дараазында болур сессияга чугаалажырын сессия шиитпирлээн. Бо айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттеринге баштай чугаалажып көргеш, немелделерни, казылдаларны кылырын дугурушкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң мооң мурнунда хүлээп ап турган чамдык доктаалдарын контрольдан уштур дугайында элээн каш доктаалдарны хүлээп алган.

Сессия кадр дугайында айтырыгны чугаалажырынче шилээн. Тыва Республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгар ол албан-хүлээлгеден хостаар дугайында билдириишкинни киирген барымдаалааш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму Н. С. Конгарны оон бодунуң киирген билдириишкининге үндезилээш, ол албан-дужаалдан хостаар дугайында чарлыкты хүлээп алган. Ол чарлыкты бадыладыры-биле сессияга киирген.

Депутаттар Н. С. Конгарның ажылдаан үнүп турарының дугайында чылдагаанын чарлыкта айытпаанын өөренип көргеш, бодунуң тайылбырын дыңнаарын, чылдагаанын тодарадырын чугула деп санаан. Н. С. Конгарның тайылбырын сессияга депутаттар дыңнаан. Сөөлгү үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң талазындан Улус өөредилге министерствозунуң ажыл-чорудулгазынга деткимче, дуза көргүснес, харын-даа оон ажылының чүгле четпес талазын эскерип көөр болу берген, байдал ындыг турда, берге үеде бо албан-дужаалга ажылдаары чогумчалыг болбас-тыр дээрзин эскерип билгеш, ажылдан хостаар дугайында билдириишкинни Дээди Советке киирген ол чугаалаан.

Оон соонда дыка хөй депутаттар Н. С. Конгарның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илереткен. Оларның хөй нуруузу хөй чылда улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдаан министриниң ажылынга багай эвес үнелелди бергеш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыын күш чок болдурар, ол албан-дужаалга Н. С. Конгарны хевээр арттырар деп саналдаанар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сөс алгаш, Н. С. Конгарның ажыл-чорудулгазынга кандыг-даа истеп-сүрүүшкүн кылбаанын дыңнаткаш, оон ажылында четпестер барын айыткан, чижектерин чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Н. С. Конгарны республиканың улус өөредилге министри албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында чарлыын депутаттар күш чок кылдыр бадылаан. Н. С. Конгар Тыва Республиканың улус өөредилге министринге хевээр ажылдаар болган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң чиңгине директору В. В. Тропинниң хөмүр-даш ортээнге хамаарыштыр дыңнадыын сессияга дыңнаан.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының аныяктарындан бижик келген, олар таарымчалыг клубту өске коллективке арендага берипкенин, оон түннелинде аныяк тудугжуларның ойнап-хоглээр, дыштанылга эрттирер чери чок болу бергенин айыткаш, ону дедир эгидип бээрин дилээн. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге болгаш «Тыва тудуг» каттыжыышкынының удуртулгазынга дамчыдып бээрин сессия шиитпирлээн.

Тыва Республиканың херээжен улус депутаттарындан республиканың херээжен ажыл-ишчилериниң социал камгалалын моон соңгаар экижидерин айыткан кыйгырыгны сессияже чоруткан. Ында айыткан хемчеглерин болур-чогууру-биле кылыры, шиитпирлээри-биле ону Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дамчыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң эзлчег чок сессиязынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок он үшкү сессиязы оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

Чуруктарда: сессияның ажылының үезинде.

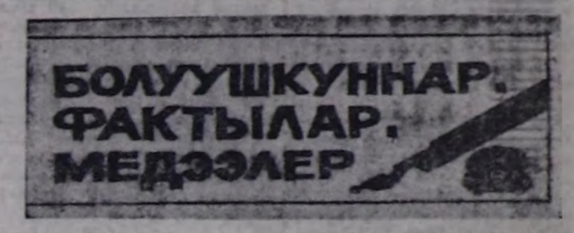
БОЛУУШКУННАР.
ФАКТЫЛАР.
МЕДЭЭЛЕР

НЕМЕЖИП ТУРАР

Сөөлгү үеде республикада арат ажыл-агыйы хөйү-биле тургустунуп турар. Ам бо хүннерде оон саны 350 хире четкен. Эн-не хөйү Барыын-Хемчикте, Эрзинде, Каа-Хемде, Улуг-Хемде болгаш Өвүр районнарда болуп турар. Район бүрүзүнде арат ажыл-агыйының ассоциациязын тургускан.

Амгы үеде арат ажыл-агыйының чамдык черлеринде хөй оолдаашкыны эгелээн. Ындыг-даа болза чамдык хойлар хураганнарын тоттурбас, хойга бээр комбикорм чедишпес. Республиканың агроүлетпүр эвилелинде арат ажыл-агыйынга янзы-бүрү чемнер бээр талазы-биле фонд көрдүнмээн.

Арат ажыл-агыйын сайзырадыры-биле бирги кварталда техника бээр турган. Амга чедир ол техника келбээн. Ону манап турар ажыл-агыйлар хөй.

Районнарда ажыл-агыйның саны ам-даа көвүдээр, немей тургустунуп турар черлер хөй.

(Бистиң корр.).

ЭЛЧИН ЧЕРИНГЕ ДЕЛГЕЛГЕ

Моол Арат Республиканың Москвада элчин черинге Тыва Республиканың чурукчуларының делгелгези январь айның төнчүзүнде болуп эрткен. Ында эн-не шилиттинген чонар-даштан сиилбирлээн болгаш уран чурулга талазы-биле бежен ажыг ажылдар кирген. Чурукчулар С. Сааяның, И. Сажинниң, Д. Дойбухааның, Г. Суздальцевтиң, Б. Дүпчүрнүң, Э. Байындының, О. Саттың болгаш өскелериниң-даа чогаалдары бар.

Делгелгени организастап эрттирери-биле Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары А. Хертек, уран шевер мастер Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы С. Кочаа барган.

Делгелгени көрүп, сонуургап барган кижилер, бир эвес кандыг-бир ажылды садып алырын күзээр болза, оларның күзелин хандырар.

Бистиң корр.

ӨӨРЕДИГЛИГ ЛЕКЦИЯ

Чоокта чаа Бай-Тайга районда Шуй суурга Кызылда Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейиниң ажылдакчызы Мерген-оол Ховалыг Культура бажыңынга шажын-чүдүлге, талазы-биле өөреникчилерге, аныяктарга болгаш улуг улуска кончуг солун лекцияны кылып берген.

Шаанда тыва кижи орантаңдызынга, ай-хүнүнге, бурганга канчаар тейлеп-чүдүп чораанының дугайын амгы үе-биле деннеп чугаалааны аныяктарга солун, өөредиглиг, ажыктыг болган.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

МАЛЧЫННАРГА ДУЗАЛАШКАН

Өвүр районнуң девискээринде ажыл-агыйлар өске черлерде ышкаш, кыштың бергелеринге таваржып турар. Ынчалза-даа улуг харчамдан малды онча-менди камгалап алыр дээш, «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыннары кызымаккай ажылдап, боттуг хемчеглерин ап чорудуп турар.

Малчыннарның кышты хүрменди ажарынга ол совхозтуң төвүнде албан организациялар коллективтери боттуг дузаны көргүзүп турар. Оларның малчыннарга шеф дузазын көргүзери чаңчыл апарган. Чижээ, эрткен чылын малга чемнер белеткээриниң үезинде шефчилер хөй хемчээлдиг сигенни малчыннарга дуза кылдыр кезип белеткээн. Чижээ, Ак-Чырааның ортумак школазының өөреникчилери болгаш башкылары-даа (директор А. Базыр-оол) Чалаатының хойжу бригадазынга Ак-Чыраадан 92 тонна сигенни кезип сараатташ, дужааган.

Кыштың берге үезинде-даа шефчилер малчыннарга дузазын көргүзүп, малчыннарже үнүүшкүннерин кылып турар. Чоокта чаа шефчилер оларга барып, кажаа-хорааның көржеңин хооруп, коданнар девискээрлерин арыглап аштаан. Тус-тус коллективтерден: совхоз конторазының ажылдакчылары, специалистер малчыннар Сарыг-оолдуң, Чүсүңмаа Насыровтуң, ынчаарга совхоз механизаторлары — Кыргыс Кутузовтуң, тудугжулар — Маадыр Торлук хойжунуң кажааларының көржеңин аштап, коданнар девискээрлерин арыглааннар. Бо ышкаш шеф дузазын ам-даа үргулчулээрин шиитпирлээн.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ
Өвүр район.

ДУЗАЛАМЧЫ АКШАНЫ ҮЛЕШКЕН

ПСКОВ. Биче болгаш ортумак хөреңгитен бөлүктериниң профэвилел обкомунуң төлээлекчилери эвээш хөреңгилиг псковчуларга дузаламчы акша үлеп бээрин дооскан. Хөреңгитеннер ол акша-хөреңгилерни өртектериниң хостуг апарган үезинде кырганнарга деткимче көргүзери-биле тускай чыгган. Пенсияларның хемчээлин барымдаалап чамдыктарынга 80-100, өскелеринге — 150-200 рубль чедир берип турган. Оон аңгыда Кырганнар бажыңынга матчимистерни, Уруглар бажыңынга ойнаарактарны садып берген.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КУБОГУ ДЭЭШ

МОСКВА. Россияның бирги Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнге хоочуннар аразынга Москвага делегей маргылдаазы чоокта чаа болуп эрткен.

Оон сөөлгү оюнунга Москваның командазы Болгарияның шилиндек командазын 2:0 санга (15:3, 15:9) уткан. Үшкү черже Финляндияның спортчулары Германияның бирги командазын чидиг демиселге уткаш үнген — 2:1 (14:16, 15:12, 17:15).

Тиилекчилерге шаңналдарны Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин боду тывыскан, мындыг маргылдаалар чаңчыл болур боор деп, идегелди ол илереткен. Маргылдааның киржикчилери хөй санныг шаңналдарны алгылаан. Чингине спонсор — «Славян корона» фирма, спонсорлар — «Таразчын фирма», «Дилброк» фирма, маргылдааның организакчылары — «Россия» деп спортчу-коммерция клуву болгаш Москваның спорт комитеди шаңналдар харамнанмаан.

(СЭТА-ның корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзелчег чок он үшкү сессиязы

1992 ЧЫЛДА КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН ХУУЖУДАРЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА ПРОГРАММАЗЫНЫҢ КОЛ-КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң даргазы депутат **Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ** *илеткелі*

Хуужудулга дугайында хөй чугаалап, бижип турар болгай. Аңаа сонуургал билдингир. Өнчүүн хевирлериниң болгаш ажыл-агый чорудулгазының аргаларының аназа-бүрү болгаш дең эргелиг чоруунче бар чылдар бис. Хуужудулга дээрге оларны реформалаарының база бир аргазы-дыр.

Бүдүрүлгениң чепсек-керекселдериге күрүнеңиң монополдуг-тергиндээшкинниң туруп келгени бо үениң бүгү дүргүзүүдә тодаргай кижинин, күш-ажылчы коллективтиң болгаш күрүнеңиң эрге-ажыктарының долу дүүшкек болуруп чедип ап шыдаавазап бис. Орулгаларны күш-ажылдың аайы-биле чөптүг хуваарыг боттанмайн, оон төлевиргә деңнештирер чорук хөгжүп келген. Чамдык кижилер ак сеткилдиг ажылдап турар, өскелери ажылдаан хевир көргүзер, оон түнелинде шуптузу харыкчок эвээш төлевир алыр. Инициатива болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорук бастынып турган. Бодал-сагыжы бир онзагай, чижээ, көдээ ажыл-агыйга аренда кереэзиниң эгелекчилери Худенко база Ким ышкаш кижилерни истеп-сүрер, харын-даа кара-бажыннаар чоруктар турган. Мындыг байдалды көргеш, дыка хөй кижилер нииитилел бүдүрүлгезинге кандыг-даа сонуургалын чидирип келген.

Өнчүү хамаарылгаларын өскертириниң эргежок чүтүлээш тургүстуунуң келген. Малдың, техниканың, станоктуң, өскедээ чүүлдериниң тодаргай ээзиин тывары херек апарган. Эт-хөреңгиниң хуужудулгазы чогум-на бо сорулгага чагыртканын. Ынчалзажок ол дээрге капиталзымче базым эвес-тир. Ол дээрге алыс ужур-утказын алыр болза, социализмниң эге баштайгы идеяларынче, социал чөптүг чоруктуң принциптеринче катап эглишкинидир: бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылдың ачызы-биле кижиниң амыдырал-чурттаарынга төлеиттиг байдалдарны тургузар.

Бо чорудуунуң дүргедиргинбиле Министрлер Чөвүлелиниң бо сессияга чугаалажып көөрүбиле болүк документилерни киирген: эргелеп башкарылганың деннелдериниң аайы-биле өнчүүнү акмыларының дугайында, чер дээш төлевир дугайында, чазактың чаа тургузуунуң дугайында, чурттаар оран-бажыңны хуужударының дугайында болгаш 1992 чылда күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазы.

Бүдүрүлгелерин хуужударының программазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бар хоойлуларының үндезинигге ажылдап кылган. 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол-кол үүлдерин Россияның Президентиниң чарлыы-биле чоокта чаа бадылааны-биле хөлбаштыр Министрлер Чөвүлели чамдык өскерилгелерин болгаш немелдерин кылган.

Программа төлевилелиңде республиканың экономиказының рынок харилзаалыңче эгелеп киреринге, хуужудулганың сорулгаларының, артык эргелериниң, кызыгаарлаашкыннарының, ону чорударының аргаларының дугайында болуктер, күрүне өнчүзүнден хуужудар болгаш хуужутпас объектилерниң дээзизиң киирген, күш-ажылчы коллективтериң кежигүнеринге чигелделерни, акша-хөреңгиниң үнер дестерин болгаш төлевирлерниң хевирлерни айыткан.

Хуужудулганың сорулгаларының дугайында чугаалап тура, хуужудулга — ол дээрге чүнтя-даа мурнунда, кижилерге өнчүнү кыска хуусаада бээринин аргазы. Бүдүрүлге чарыгдалдарын кызыгарының бөлүк оруу, бүдүрүлгелерниң сан-хөө байдалын экижиринин аргазы дең чүвени көрүп турар бис. Алыс түнелинде барын хуужудулга ажыл-агый чорудулгазының эки дээштиг ажыктыңга, аш-чем продуктуларын база бараанларны бүдүрерин көвүдедиргеге, оларның өртектериниң бадырыга чедирер.

Хуужудулга үезинде күш-ажылчы коллективтерге чамдык чингелделерни доктаадып тургузар. Ол чингелделер дээрге ажылдакчыларга акционер нииитилелгелериниң үстүрүг капиталының 25 хуузун-бир ажылдакчыга онаашкы эйдэ он ээзээ ажыл төлевирлериниң 20 даалыр хемчээлинге чедир эгидилге чокка дамчыдары, пенсионерлерни кичеэштир бүдүрүлгениң ажылдакчыларынга акцияларының 10 хуузун анаа номиналдың өртээн 30 хуузга чингетккеш садары. 1992 чылдың январь 1-де байдалы-биле экономиктиг идиг берилгенин фондузунуң артыкының 50 хуузун ажыглаарын болгаш 1992 чылда аңмыгаң арыг орулганың 10 хуузун кижи бүрүзүнге шалыныы 10 даалыр хемчээлинде деп ажырбайн бээри. Санап көргени-биле алырга, бүдүрүлгени акционерлиг нииитилел кылдыр шилчидип турда, күш-ажылчы коллективке уставтыг капиталдың 40 хире хуузу эгидилге чокка дамчыттынар. Ынчалзажок бо чылда хуужудулга үезинде хообайы ёзугаар көрдүгеп чингелделер ажыглаттынмас, күрүне эт-хөреңгизиниң хуужударынга банкыларның чээлилерин дыка кызырган болүр, чүте дээрге инфляция (акшаның үнезиниң кудулаашкызы) деңнели хөлчок улуг.

Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-амыдырал бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профээвилел рескомунун хуужудулга айтырыгларының талазы-биле чазакка киирген бижининге хамаарыштыр даразында чүүлдерни чугаалаар апаар. Бижикте айтынган айтырыгларның хөй кезии хуужудулга программазында киирген, ону деткип турар бис. Чангыс чөпшээрешпес чүве чүл дээрге, пленум киржикчилериниң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериң хуужутпас дугайында саналыдыр. Амыдырал хандырылгазының адырын коммерцияжыдарын оларны хуужударының баштайгы базымы кылдыр көрүп турар Россия Президентиниң чарлыы бар болгай. Бо дээрге күрүнеңиң монополдуг чоруун бирги ээлчегде үзүткаар ужурлуг чогум-на ындыг адыр-дыр, ана адаанга-нажыг-маргыжыг байдалдарын тургузары, чоннуң хандырылгазын дыка эжиждери чугула.

Хоорайларга рынок харылзаалары көдээге бодаарга, дүрген темдиктиг хөгжүүр боор деп чүвени чазак көрүп турар. Ол республиканың хөй националдыг чоңушга, ыланган үндезин чурттакчыларга таарымча чок салдарларга чедирер деп чүвени баш удур көөр керек. Ынчангаш эт-хөреңгини хуужулуп турарының темпилерин тодарадып тура, национал факторну барымдаалап көрбейн барып болбас. Эде организастап турар совхозтарга түс чериниң чиг эдиидеп — дүктеп, алгы-кештеп, өлүк аймаанда, эштеп, сүттеп, чыжырганадан, чонардаштан болгаш өскеларга чүүлдерден барааннар бүдүрер болбаазырадылга цехтерин, бүдүрүлгелерни көвүдедиргече чүткүдер бис. Ынчалзажок ол хемчеглер республикада чурттап турар өске националдыг хамаатыларның эргеажыктарын кызарының күзели-биле болдунмас ужурлуг.

Хуужудулганы чорудуп тура, бис республиканың төөгү байдалдарын, хөгжүү орар девискээр болур онзагай талаларын барымдаалап көөр ужурлуг бис. Россияның составында Тыва болдуңга социал база экономиктиг хөгжүдезинин талазы-биле бүрүнгаар базымнарны кылган. Ол маргыш чок. Оон-биле чергелештир тоталитарлыг системаның харааны-биле структура политиказында, экономиканы хөгжүдеринин колдаар уг-шынны шилчидиргеге хажыдышкынар кылдырган. Күр болгаш күрүккан черлерни утаан-савырыл чокка аңдарып каалкаанын ам-даа утпаан бис. Ол чүге чедиргенил? Бир-ле кижиниң кызыра адап каанын «Тываның чаазы» дээр доозунуг когурумнарга, хөлчок делгем одарларның читкенинге чедиргеп.

Малдың үксаавын экижидер дээш бодал чок шеңеллеер чүге чедиргенил? Көдээ ажылгай бүдүрүлгезинге концентрацияны болгаш специализацияны «ажыглаанын» кандыг түңнелдерлиг болганыл? Орта чүве чок.

Республиканың экономиказы үндезин реформаларны шуут негеп келген, оортан оон салым-чолу келир үезин хамааржыр. Төөгүүнүң кичээндиргелерни барымдаалаар, топтуг болдалдыг болуру чугула. Экономиктиг реформаларны боттандырарының талазы-биле Президентиниң чарлыктарын, төө эрге-чагыргаларның шилчидирлиг-биле реформалаарынче эгелеп киреринге эргежок чугула боол турар. Магазиниерни хуу кижилерниң холунга шилчидиптерге, аш-чем улам немешпес, харын-даа баштай үезерде оларның-биле чоннуң хандырары баксыраар-даа чадаас. Ынчаарга бүдүрүлге талазы-биле күске чедир боттуг мөселдени ап болур. Кол-ла чүүл — чоннуң аш-чем-биле хандырарын дүрген-не эжиждеп боол турар.

Күрүне өнчүүнү хуужударын эгелээри-биле үнүү-даа садып болур дээр бодаа дыка хөй кижилерниң бажыңга кирип турар. Ындыг кандыг-даа чүүл болбас. Бир эвес бөгүн республиканың экономиктиг шыдазы (национал байлаңы санаваска) 2,6 миллиард рубль кылыр сагыттынып турарын алыр болза, 1992-1994 чылдарда кол фондулаазын күзел 550 миллион рубльдиң хуужудулгазын кылыры негеттинип турар. Ынчаарга чер иштинин байлактарын, арга-ыяштарны, улуг-улуг суг хөөлбектерин, банкыларны болгаш акша эргилдезин кылып турар аңаа дөмейлешкек албан черлерин, ужар чүүл транспортун, энергетиканың дег байлаа тывар үлетпүрүнүн, харылзаа будүрүлгелерин болгаш өске-даа объектилерин чоокку келир үеде хуужударынга хамаарышпайн турар. Ынчалза-даа бо адырларга чаржалажыышкынның рынок экономиказын тургузарынга ол шаптык болбас ужурлуг. Бо талазы-биле автооруктар каттыжыышкынының (В. К. Трофимов) ажылының дүргүзүзү ажыктыг боол турар. Ол каттыжыышкын 17 арендалыг болгаш 3 бичe будүрүлгелериниң тургузукчузу боол турар. Олар шуптузу юридиктиг эргелиг болбушаан, бот-тускайлан, бот-акшаланыышкынның принцивин ёзугаар ажылдап турар. Каттыжыышкын болу автооруктарны септээринге, тускай тургузарынга болгаш ажаап-хайгааралгага үстүлге чагыкчы болбушаан, кылдынган ажылдарны хүлээп ап, ол дээш төлеп турар. Ынчаарга бичe будүрүлгелер керээлерге үндезилээш, бүгү системаның материал-техниктиг хандырылгазын, ажылчыларны болгаш инженер-техниктиг кадрларны белеткээрин, техниктиг албан ажылдарын болгаш хайгааралдарын, төлевилел ажылдарын, чаа будүрүлгелерни шинчээдиринин болгаш депшилгелиг технологияларны ажыглаарын харылзап турар. Ол каттыжыышкын Москваның бараан-чиг эт биржазында, «Чөөн орухтар» биржазында брокер төлээлелгелиг боол турар. Удуртукчулар шуптузу керээ ёзугаар ажылдап турар. Будүрүлгелериниң хамаарылга чок хостуг болгаш тускайлан ажылының анызында чангыс-да чылдың иштинде найти тудуг ажылдары 7,9 хуу турганыңдан 15,5 хуу-чедир калбарган.

Кадык камгалалың, өөредилгени, эртемни, культураны, уран үүлдү, тодаргайлаарга, коммерциялыг угланыышкыны боттандырып чорудуг шылавас ажылдыг адырларны хөгжүдеринге күрүне өнчүзү кол үүл боол артар ужурлуг. Ол адырларның ажылының чонга каража чокка рынок секторунче шилчидип болур хевирлерин коммерциялыг кылып болур аргалыг.

Республикага хуужудулганы үш угланыышкын-биле: Өнчүхөреңгиниң күркомунун болгаш оон чер-чеде комитеттериниң, күрүне будүрүлгелериниң боттарының саналын ёзугаар болгаш үшкү талаларның — дөрт өнчү ээлериниң болгаш инвесторларның күзелин ёзугаар кылып болур.

Күрүне садыңга болгаш хандырылга адырынга кезик-чамдык хуужудулганы эң чоокку үеде «үстүүртен» эгелей бээр. Ынчангаш бир чылдан хөй эвес үенинг иштинде амгы үеде туруп турар бүгү арендалыг магазинерни (улуг-улуг магазинерден оске) болгаш ниитининг чемненилге төнкаларын (школа назы четпээн уруглар албан черлеринден, школалардан, өөредилге черлеринден, амнелге албан черлеринден болгаш ажылчынар коллективтерин хандырып турарлардан анрыла), а ол ышкаш 15 чедир сааныг кижи ажылдап турар будүрүлгелерни хуу өнчү кылдыр дамчыдар ужурлуг.

Комитеттер будүрүлгелериниң саналын ёзугаар өнчүнү хуужударының үезинде оларның киирген төлевилелдерин чугаалажып көргеш, бадылаар аңа хүлээп албас, аңы ол будүрүлгениң оон-даа соңгаар ажылдаарының улам таарымчалыг программазын тургузары-биле коммерциялыг конкурсту кылырын шиитпилээр ужурлуг.

Үшкү орук — чурт иштинин болгаш даштыкы чурттарның ажылгып-тыныгып кижилериниң киржилгезинбиле күрүне өнчүзүн хуужудары болур. Бо байдалда садып алыкчы бүрүзүүге хамаарыштыр конкурс шилчидип болдуру чугула. Бистиң садыпкан магазинерниве, кафеелериве, гостиницаларывыс болгаш будүрүлгелериве алызында барын офистер, янзы-бүрү хевишиин конторалары, фирмалары апарбаачы хайгааралдары чугула. Ындыг чүүлдер сеңгү чеде көвүдеп турар. Ынчангаш даштыкы кижилериниң хуужудулгага киржиргеге хамаарыштыр эдээн негелделерни тургузар апаар: биирээде, бир эвес олар будүрүлгениң чаа технологиязын тургузарын, будүрүкчулуг дериг-херекселдерни шингээдинин, бедик шынарлыг продукцияны будүрерин саналдап турар болза, олардың хуужудулгага киргиргеге чер иштинин ажылгып-тыныгып кижилер-биле ажыл-чорудулга лаң будүрүлгелер болуу бээр. Бо хемчегни кыска үеде чорудар, ол хуужудулганың белеткел эге-чадазы болур.

Көдээ чоннуң хандырып турар кооперация садыы хуужуттунмас дээрзин демдеглеп каайн. Ол айтырыгны, херек апарза, хуучулар боттары шинтпирлээр ужурлуг. Ынчалзажок кандыг-даа таварылгада муниципалитет болгаш кооперация магазинерининге бараанны боттарының акшазы-биле дугурушкан черинден садып алыр эргени бээр, оларның ажылынга саат ужураштырар болгаш киржи бээр артык звеноларны чок болдурар херек. Чүгле хөөйлу ёзугаар тургускан контрольдан ангыда.

Көдээде боол турар болуушкынарже чазак доктаамал нинээнгейни салыр апаар. Аграр секторуун будүрүлге харылзааларында эде тургустунуушкун эгелээн. Ам оны ханыладыры негеттинип турар. Чугаа болза ажыл-агыйларны албадалайтыышкын-биле тарадып дүжүреринин, механизастатыгнан улуг нииитилел будүрүлгезинден ойталаарының, амгы үеде туруп турар коллективтерни тарадар ойладыының дугайында болбайн турар. Ынчангаш дүвүреп корткан херээ чок. Колхозтарның, совхозтарның, арат болгаш хууда ажыл-агыйларның, оларның эвилелдериниң база кооперативтерниң болгаш ассоциацияларның чогумчалыг ажылдаарынга, продукция будүрериңге болгаш будүрген продукциязын сайгарарынга дең байдалдыг экономиктиг байдалдарны тургузар талазы-биле белеткел ажылдары чоруп турар.

Рынок экономиказының негелделери көдээ ажылагый будүрүлгезинин бодунда-ла бар боол турар болдур ийин. Чер реформазын дүрген болгаш долу хемчээлдин-биле боттандырга бээривиске, ол негелделер боттарының аки талаларын көргүзе бээр. Бо дээрге көдээге ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлериңче шилчиринин кол айтырыы болур. Совхозтарның шоолуг ажыглавайн турар болгаш кагдынган черлерни киришгирбишаан, чер фондузун инвентаризастаарын, тараа болгаш сиген шөлдериниң база одарларның шынарын тодарадып, өртек-үнезин тургузарын дүрген дооскаш, ол документилерни улус депутаттарының Советтериниң эргезинге киирип бээри чугула. Баш удур кылган санаашкындан алырга, хамаатыларга дамчыдып бээр черлериниң ниити шөлү 142 мун гектар. А көдээ Советтер ол черлерни хуусаа чокка арендага алырының керээлериң хамаатылар-биле чарар ужурлуг болгаш алган черлерииге аъш-чем продуктуларын будүргеш, оозун хереглеп рыногунга сайгарар ужурлуг болгаш алган черлерин аңаа ажылдаарын күзээн салгалдарынга дамчыдып бээр эргелиг.

Аграр реформазының эң чугула угланыышкынарының бирээзи болза арат фермер ажыл-агыйларны күрүнеңиң талазындан идепкейлии-биле деткиири болур.

Ам коллективтиг ажылагыйлар дугайында. Февраль ай дүргүзүнде совхозтар болгаш колхозтар оларга ажыл-агый чорударының кандыг хевири тааржып болурун чугаалажып көөр ужурлуг. Олар арат фермер ажыл-агыйларның ассоциязы, кооперативтер эвилелдери, кооперативтер кооперативтери, акционер нииитилели, өнчү үүлүг коллективтиг ажыл-агый апарып болур. Ажыл-агый бүрүзүнге өнчү-хөреңги үлүг-дадывырын тодарадыр, оларны кантаар хуваарын доктаадыр. Ынчангаш совхоздан азы колхоздан кижиниң үнеринин талазы-биле айтырыгны шиитпилээр. Бир эвес ол тускайлан ажыл-агый чорудар дээн болза, совхоздан азы колхоздан бодунуң чер үлүүн база өнчү-хөреңги үлүүн алгаш, үнер.

Серемчи кылыр мындыг чүүлдү чугаалаар апаар: ажыл-агыйны бодунга болгаш нииитилелге ажыктыг кылдыр кижи-ле бүрүзү чорудуп шыдавас. Өнчү-хөреңги үлүү кылдыр үлеп берген ниити малды тотчеглээн туруп болур. 30 чылдарда Тывага шыырак хоюшулдуг араттардан хураап алган малды ядыылар аразында хуваап турганың үлүг-улус билир. Чүү болган ийин? Дыка хөй кижилер ажыл-агый чорутпайн, мал-ажылдаарың соксадыгы, ооң орулгалыың хандырары болур-дур. Баштай дээрезинде оларга кандыг-бир дузалаамчы турар-ла, ынчалзажок оске негелделер ёзугаар, түскай турумчудулга фондуларын дамчыштыр. Будүрүлгени эде организастаар, херек черлерге удуртулганы быжыглаар, ажылдакчылар санын кызырар, чамдык активтерни — материалдыг үүлдерни садар, будүрүлгенин кылып үндүрер үүлүн• өскертир дээш, оске-даа.

Ылавылаары негеттинип турар база бир айтырыг. Будүрүлгелериниң, совхозтарның хөй кезии социал инфраструктура объектилериг. Хуужуткан будүрүлгелерни күш-ажылчы коллективтери социал-культура-амыдырал объектилериниң бодунга алырындан ойталаар болза, оларның өнчүхөреңгизин көдээ Советтерге азы бодунуң балансызынга ону алгаш, үк объектиниң чогумчалыг ажылдаан турарын хандырып шыдаар кайы-даа будүрүлгеге халас дамчыдып берип болур. Азы будүрүлгениң чаа аззынге халас дамчыдып бээр. Бо таварылгада үк объектилерниң ертээн будүрүлгени садар өртекке база акционер нииитилелиниң устав фондузунга киирбес.

Кандыг-даа таварылгада үк объектилерниң кылып турган үүлдерин хевээр арттырарының магалыалын хандырар турар ужурлуг, ол дээрге ажылчы чоннуң социал камгалалының бир фактору-дур.

Хуужудулга чорудулгазынга кончуг хынамчалыг, ыяк белеткенир керек. Кызыл хоорайның-даа, район бүрүзүнүң-даа, улус ажылагыйының аңгы бүрүзүнүңдаа будүрүлгелерни хуужударының эки бодап кылдынган программалары эргежок чугула. Ниитиниң малын хуужудар талазы-биле тускай программа биске херек. Чүге дээрге оон күсели-биле чурттап турар барык-ла кара чангыс национал байлаавыс мал ышкажыл. Программаларны ажыллап кылыр болгаш боттандырар талазы-биле райхоорку үүскомнарның таргалары, адырлар болгаш будүрүлгелер удуртукчуларының хуузунда харылаар апаар. Адырлар болгаш муниципалитет программалары аразында таарыштыртынган, дүүштүртүнген болур ужурлуг. Хуужудулга программазының боттанып турарын контрольдаары-биле ай сарында отчёт бээр чүрүмну тургузар.

Хуужудулганы ажык-чарлыг чорудар, өнчүнүн болгаш ажыл-агыйны чорударының хевирлерин чүгле күш-ажылчы коллективтер боттары шилип алзын дээш чазак сагыш салыр. Бодамчалыг болур, эшкедээр, ажылды кампания хевирлиг эрттирер чорукту болдурбас херек. Ол хөрөңгиниң кандыг арга-биле тып алганын барымдаалавайн, кижилерниң акша-төгериктиниң көргеш-ле, хуужудулга кылыр дээш ораддажыышкынларны үндезини-биле чайладыры чугула. Оон башка күрүне өнчүзүнүң кол кезиин ажытталчак экономиканың төлээлекчилери аэлептер, а ону болдурбас херек.

Хуужудулганың принципиалдыг кол айтырыгларының бирээзи — хуужудулга кирер үүлдүр будүрүлгени үнелээриниң экономиктиг үндезилелдии болур. Эт-хөреңгиниң үнелээриниң ниити хевирин хообайлуда тодараткан. Ынчалза-даа хуужудулга организакчыларының кичеэнгейин кол фондуларны ылаптыг санаарынче, будүрүлгенил ап болур орулгазын ыяап барымдаалаарынче угландырып турар бис. Ол дээрге практиктиг үдуг ажыл-дыр. Чамдык таварылгаларда будүрүлгениң арткан өртээ шоолуг эвес-даа болза, орулгалыы аажок, продукциязынга негелде үлүг болгулаарын база көөр керек. Моон алгаш көөрге будүрүлгени кол фондуларның арткан өртээн барымдаалап садары шын эвес дээрзи ялдеп.

Дараазындагы айтырыг — хуужудулганың хемчээли болгаш темпилерге. Бо айтырыгже калбак социал базагы хаара тударын чүтүлээ

(Төнүзүү 3-ку арынга).

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 23 (14747) 1992 чылдың февраль 4, вторник Чагыдар ортаа 10 коп. Сыдар ортаа 20 коп.

ШАГАА-БИЛЕ, ЭРТКИН ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС!

КАНДИДАТТАРНЫ ДЕПШИТКЕН

ШАГААН-АРЫГ. Тыва Республиканың Президентизи-зине кандидат депшидерининг хуралы районнуң тон эмелетезинге болган.

Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи А. Т. Балган сес алган, Тыва Республиканың Президентизиниң кандидадынга республиканың садыгхарылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору Баир Тюлюшевич Санчыны депшидерин ол саналдаан. Тыва Республиканың Президентизиниң албан-хулээлгезин күүседип шыдаар экономика талазы-биле билиглиг, арга-дүржулгазы улуг кижи дээрзин ол демдеглээн. Эмчиниң саналын өске эш-өөрү деткээн.

Шагаан-Арыгның район эмелгезининг коллективи Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр Б. Т. Санчыны депшидер дугайында шиитпирин хүлээп алган.

(Бистиң корр.).

• • •

ШУЙ. Суурнуң чурттакчы чону Тыва Республиканың Президентизинге кандидатты депшидер талазыбиле хуралды эрттирген.

Хуралга чүве чугаалаан эштер Тыва Республиканың, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың амгы үеде ажыл-чорудулгазын деткип, тодаргай үнелелди бербишаан, опу Президентиниң кандидадынга депшиткен. Анаа Президентиниң кандидадының деткимче болүүн тургускаш, удуртукчузунга Сүрүң Дамдын-оолду сонгаан.

Ук депшидилге хуралынга 500 ажыг кижи киришкен, оларның чамдыызы Шуйнуң кадыкшылга школазының башкылары болгаш ажылчыннары.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

«КИРЖИРИН МАНАП ТУР БИС»

«Моон мурнунда ССРЭ-ге турган спортчулар Альбервильге болур Кышкы XVI олимпиний оюннарынга киржир талазыбиле кандыг-даа бергедээшкин чокка бүтүү программаларга киржир эртелиг. Моон соруктан болза, спортчуларга дузалажыры, оларны камгалаары. Моон мурнунда ССРЭ-нин спортчуларының Барселонга чорааны шинаан, Альбервильге келгеш, олимпиадачы түгүнүү адаа-биле чыскаалгаш үнери ночуут өөрүшүг. Тиилекчилерге тураскаадып Олимпий гимнин ырладыр».

Ол дугаймда Москвага болган пресс-конференцияга Бүтүделегейниң олимпий комитединиң президентизи Хуан Антонио Самаранч чугаалээн.

«Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле спорт дугайында чугаалаштым—деп, Самаранч уламчылаан.—Ол дөөрге мелээ өөрүшүг болгаш солун ужуражылга болду. Авторитеттиг алыйдакчы кижи бодунуң чүртүнге спорттуг хөгжүдер талазы-биле сагыш салып турары дээрге олимпий шимчешкинниг улуг дуза болур-дур» —деп, Самаранч демдеглээн.

«Ынчангаш Россияның спортчуларын Кышкы олимпиадага киржирин манап тур бис»—деп, Х. А. Самаранч чугаалаан.

45 ХУУ ЧЕДИР

Январь 31-ниң солунунда «Эртектер канчаар өөрүп турарыл?» деп эгелиг эткёттү парлалга конференциязинден берген бис. Ында чамдык сан-чурагайлар комчугчуларга чедир билдинмейн турарын барымдаалаан, база катаа бичии тэйилбир кылып каарры чугула деп вородувус.

Кижи спортчен бараанларга хамаарыпттыр немээр хуулариы көрүдеди көргүзүшкен. Оны бижээшиндеи бодуучүдер болза, бараан бүрүзүше немелделер 45 хуу чедир болур: садып алган эртээ+28 хуу +; садыг немелделери.

Кандыг-даа саннарны көргүзерге, нийтизи-биле эртек өзүлдези канчаар-даа ергажок улуг дээрзи каракта көстүп турар. Бир эвес эртек өзүлдези, баш бурунгаар бодап каапы дег, бараан бүдүрүлгезинге дегүүнге чедирер болза-тур када шыдажып болур. Ынчалза-даа байдал бодап тургамыдан ораанок нарын болганын эскербес арганыс чок.

(Бистиң корр.).

ШАГДАН ТУРА ДОЙЛУГ

Шагдан тура чанчыл
Шагаа дойлу уткуп,
Артыш, самын салып,
Арбын чонум чыылды.
Эрткен чылгы хевин
Арыг харга кактап,
Эки хүн дээш хөглеп,
Арнын харда чүмдү.
Чаагай чолду күзеп,
Чалбаргылап алгаш,
Белек-селек солчуп,
«Бертинерде» диштп,
Кадыр ийин куду
Калбак хөннер чаткаш,
Улуг, биче чир-шөк
Улай сүржүп батты,
Өгбелери баштап,
Өгже кирип дойлаш,
Хамык оюн чарлап,
Хандыкшылы кыпты.
Кажык адып ойнаш,
Караа көскү тиилээр.
Тергиин-солун оюн —
Тевек, багны көргер.
Шыдыраалаан эрлер
Шыңгыы, шыңгыы көжүп,
Удур-дедир чижип,
Утчуп чадап орлар.
Хей-аъды сүрлүг,
Херээженнер омак,
Самнап, ырлап турда,
Сагыш, чүрек мөгзүүр.
Шагдан тура дойлуг,
Шагаа черле онза.
Баштак, чылыг сөстер,
Байырлалды чүглээр.
Делгер-оол ООРЖАК.

Республиканың хамаатыларынга

ЭРГИЛДЕДЕН УЖУЛБАС

Сөөлгү хүшерде бистиң республикада 200 болгаш 500 рубльдиг акшаларының күш чок апарганының дугайында дамчыыр чугаалар дыртан боон, чер болганында тарай берген.

Ол шын бе азы шын эвес бе дээрзиниң дугайын комчукчуларга чугаалап бээрин РСФСР-ниң Төп банкызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргеделиниң начальниги В. А. БАДУЛИНДЕН бистиң корреспондентивис дилээп. Оон чугаалааны болза:

— 200 болгаш 500 рубль акшаларын ажыглалдан үндүрүп, эргилдеден уштурунуң дугайында дамчыыр чугаа кандыг-даа үндезин чок. шын эвес чорук-тур. Ол хамаанчок, ынча түүлүг тудуш банк билеттерин келир чылда эгидер ужурлуг облигациялар кылдыр саарыпның дугайында чугаа база тараан турган. Мындыг дамчыыр чугааларның кандыг-даа үндезин чокка чон ортузунга кончуг дүрген тарай бергени харааданчыг. Россияның Төп банкызы-даа, Россия Федерациязының чазаа-даа бо айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп албаанын дыкнадыр.

Ынчангаш ол айыттынган акша демдектерин кандыгдаа бүгү организациялар төлевирге хүлээп алыр ужурлуг. 200 болгаш 500 рубль акшаларны хүлээп алыр чоруктан ойталаарын моон соцгаар болдурбазыбиле Садыг министерствозунуң болгаш республиканың хереглекчилер интилелининиң садыг точкаларының шуптузунче 200 болгаш 500 рубль үнелиг акшаларны хүлээп алырындан ойталаан садыг ажылдакчыларынга хууда харыысалга хүлээдирининиң дугайында чогуур айтыышкынны берген.

ЭЛЭЭН КЫЗЫРЫЛГАН

Республиканың корум-чуруи болгаш эрте-хоойлу камгалаар органнарының, а ол ышкаш хөй-нийтизининиң кылып чоруткан ажылдарының түнелинде кем-херек үүлгедиишкиннери, ылаңгыя аар херектер элээн кызырылганын Тыва Республиканың Иштинги херектер министерствозунуң чыл түнелинге холбаштыр демдеглээн.

Демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны республиканың он бир районунда эрткен чылдыындан кызырылган. Кудумчуларга болгаш өске-даа хөйнинти черлеринге корум-чурум үрээр чоруктар эвээжээн, чонның бот-боттарынга бүзүрежири быжыккан, хостуг черлерге болгаш каранғы үелерде коргуп-сестир чоруу эвээжээн. Ынчалза-даа хамаатыларның хуу өнчү-хөреңгизин болгаш малманганы оорлаар чоруктар көвүдеп турар. Чижээ, Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Таңды, Өвүр, Тожу районнарда квартира оорлаарыл а Кызыл, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Таңды болгаш өскеда-даа чамдык районнарда мал оорлаарының таварылгалары көвүдээн.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң коллегиязының хуралынга ол бүгүнү демдеглээш, моон соңгаар кемхерек үүлгедиишкиннерингe удур демиселди күштелдирер тодаргай хемчегларни айыткан шиитпирни хүлээп алган.

КЫРГЫС ИДАМНЫҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Эрзиниң Нарын школазының спорт залынга Ада-чурттуң дайынының киржикчизи Кыргыс Идамның кубогу дээш спорттуң ййи хевириниге Эрзин болгаш Тес-Хем районнарның спортчуларының маргылдаазы болган.

Баштай хол бөмбүүнүң маргылдаазы эгелээн. Аңаа эр улустуң 7, херээженнерниң 5 командазы киришкен. Районнарның түс-түс совхозтарындан келген командаларның кежигүннери ийи хүн иштинде шаңналдыг черлер дээш кызымаккай демиселшкен. Оон түнелинде оолдардан «Нарын» совхозтуң, а херээженнерден — Эрзин суурнуң төлээлекчилери тиилекчи болган.

Үжен ийи шилиндек могениң хүрежи база дыка солун эрткен. Эрзин суурда автобүдүрулгениң чолаачызы Адис Шимит-Хоо бүзүреледиг тиилелгени чедип алган, шүүлген. Ийиги черде — «Нарын» совхозтуң чылгычызы Артур Сан-Хөө.

Тиилекчилерни болгаш экн хүрежип, чараш ойнаан спортчуларны өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Кодээ Совет, совхоз директориязы бо мартылдааны организастап эрттиреринге улуг детюмче коргускенин демдеглээн.

Васов КҮНДҮҮ.
Нарын суур.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

СОЛУН ЧҮҮЛДЕР НЕМЕЖИР

Демократияның болган ажык-чарлыг чоруктуң үезинде, кажан бүгү чуртта ышкаш, бистиң республикада хүн бүрү чаартылгалар боон турда, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейже сонуургал улгаткан.

Оон бир тодаргай барымдаазы —эрткен чылын ол төөгүлүг төпке кээп чорааннарның санының мурнукузундан хөй болганы, музейниң кылып чоруткан ангы-аңгы темалыг хемчеглеринге чонну калбаа-биле хаара тутканы болур. Нийтизи-биле барык чүс мун хире кижи музейге кээп, оон эртемденнериниң лекция, беседаларын дыннап, чаа делгиирлерин сонуургап көрген. Ол ышкаш музейниң ажылдакчылары аңаа келген кижилерге 2103 экскурсияны организастаан болгаш оларга 30.663 кижи киришкен. Янзы-бүрү массалыг хемчеглерден акыда, үнүүшкүнүүр делгелгелерни база кылган болгаш оларны 17.280 ажыг кижи көрген.

Музей сөөлгү үеде төөгү материалдарынче улуг кичээнгейни салып, көрүкчүлер-биле ажылдың арга-хевирлерин чаартkан. Көжер делгелгелерни республика иштинден аңгыда, оон кызыгаарының даштында-даа, чижээ, Улан-Удэге, Мурнуу Сахалинге аппарып, ол черлерниң чурттакчыларынга сонуургаткан. Бо бүгүнүң түнелинде план ёзугаар барык тос мун рубль оруулга киирер турган болза, херек кырында 25 мун ажыг болган. Музейниң делгиирлерин чаартыр, фондуларны эртем ёзуу-биле четчелеп, сайгарар ажылдар үргүлүүлеп турар. Тыва Республиканың төөгүзүнүң талазыбиле солун үүлдер музейге ам-даа көстүп кээр.

(Бистиң корр.).

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ

Тыва улустуң шаанзан тура сагып келген чаагай чаңчылы—Шагаа байырлалын Өвүр районнуң Хадагайты суурнуң чурттакчылары организастыг комитеттиң тургускан планын ёзугаар өртүргеп.

Февраль 2-де «Экии, Шагаа» деп улустуг байырлалы болган. Аңаа Шагаага хамаарышкан оюн-тоглаалар, спортчу маргылдаалар орайга чедип уламчылаан. Кежээ Культура бажыңында районнуң уран чүүл школазының өөреникчилериниң тыва улустуң чаңчылдарынга, ёзугаалдарынга тураскаатkан концерти чыылган көрүкчүлерниң сонуургалын хайыктырган.

Февраль 3-те суурнуң Найырал аттыг стадионунга кар кагарынга, ча адарынга, тевектээринге, чуңгулаарынга, «Аскак-Кадай», «Согуп-Аяк» деп бурунгу оюннарны болгаш өске-даа спортчу маргылдаалаарны организастаан чорукган. Ол-ла хүн культура олдагга тыва улустуң чаңчылдарын, ёзугаалдарын сагып 'байырлаан кежээнин киржикчилеринге Хандагайты көдээ Советиниң даргазы Захар Ооржак, өөрээл сөстер-биле Маадыр-Мөңгүш байыр чедирип чүве тургаавлап, Шагаанның Мечи чылымда бүгү талалыг чедикшикиннерин күзээн.

Шагаа хүнүнде суурнуң чурттакчылары дөртүл-төрээл аайы-биле бажыннарынга байырлаан дээрзин Культура бажыңының директору Валерий Лаа биске дыннаткан.

(Бистиң корр.).

КУРАЙ, КУРАЙ

ШАГАА-БИЛЕ, ЧОНУВУС! Мындыг сөстер-биле Бот-догуннаан Тываның улусчу наңының тургузукчу болүү болгаш наңының бирги улуг чыжыкка бадылаткан оон политчөвүлелиниң кежигүннери Чөөн чүктүң календарын ёзугаар Хой чылын үдээр, Мечи чылын уткуур бистиң улуг национал байырлалывыс — Шагааны таварыштыр тыва чонга изит байыр чедирип, мендн-чаагай болурун күзеп турарлар.

Хой чылын шагдан бээр чон эки чыл деп санап, агаар-бойдус чымчак, аъш-чем элбек, ол чылын төрүттүнген кижи аас-кежиктиг болур деп көрүп, билип чораан болгай. Ам үдеп турарывыс Хой чылы берге-даа болза, нийтизи-биле чонга багай база болбаан деп болур. Экономика сандарап, аъш-чем, бараан өртээ улгадып, чонның социал байдалы бакырап турар үеде мактанып чүвениң чогу шын. Ынчалза-даа республиканың Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлелиниң, кожуун-сумуларда улус депутаттар Советтериниң чонның амыдыралын, социалхандырылгазын экижидер дээш кызып ажылдап турарын көрүп, демдеглевес аргажок. Рыноктуг экономикаже кирипкен үевисте Тывада арат ажыл-агыйлар, хүү фермалар, бичe бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш өске-даа бо үениң экономиктиг структуразының тыптып турары амырал экижиир боор деп бүзүрелдп бисте берип турар. Эрткен Хой чылында төрүттүнген ол чаа бүдүрүлге черлери, хөй-нийти организациялар, оларның Тываның улусчу намы хөгжүлделиг, аас-кежиктиг болур деп идеген турар бис.

Мечи чылын чон аар-бергe чыл деп көрүп чораан: хар улуг, мал-маган, чүткa таваржып болур, агаар-бойдус кыжын-даа, чайын-даа соок болур, ол чылын төрүттүнген кижиге улуг-ла аас-кежик таварышпас, ынчалза-даа аас-кежик чок чоруккa ол база таварышпас! Ам бо келген Мечи чылын утkуп тура, чонның эрте-бурунгудан бээр көрүп, билип келген демдеглелин сагып боданыры биске артык эвес. Шынап-ла, берге чыл боор деп турарын көрүп тур бис. Ынчангаш бүгү чон сырый каттыжып, аныяк, кырган чок ажыл-ишчи чорукче кирбес болзувусса, амыдырал байдалывыс экижиири берге. Оскоэртен акша-хөреңги дилеп, даштыкы күрүшелерден аар-саар белек манап олурар болзувусса, Тываның экономиктиг ботдогуннаан чоруун чедип ап шыдавас бис.

Чоокта чаа тургустунган намыбыстың баштайгы базымнарын улустуң социал экономиктиг байдалын экижиринче угландырар деп сүмелединис. Берге үеде чыглып, ажыдап эгелеп турарывысты миннип турар бис. Ынчалза-даа Тываның мурнакчы интеллигенциязы, аныяктар, ажылчыннар, араттар бисти деткиир боор.

Япон астрологтарның көрүп турары-биле алырга, Мечи чылында бүгү-ле социал чазыдырыглар болгаш үй-балай амархиялыг чорук төнер, нийтилелге топтуг, төлептиг байдал тургустунар дээш. Ынчангаш бо чаа келген Мечи чылында тыва черге улустуң шөлээш, чоргаар, төлептиг амыдыралы бадыткаттынар болзуп! Ог-бүле бүрүзү сүтсаанныг, огород-ногаалыг, ажы-төл угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болзуп! Ажыл-ишке хайыгыын турзун! Эртинелиг Хой чылы эргижиреп эрте берди, манаанывыс Мечи чылы маажым моорлап үнүп келди. **Чаагай шайлыг, чаглыг эттиг Шагаа дою хөглүг болзуп! Курай, курай!**

Калиа-оол КҮЖҮГЕТ.
Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң даргазы, эртеи ажылдакчызы.

Гонорарыи «Шынга» арттырарын диледим. (Авт.).

Кадыкшыл дугайында

НЕГЕЛДЕЛЕРНИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

РСФСР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының Тывада профэвилел рескомунун эмчиглиг пленуму болуп эрткен.

Рыноккче шилчиишкин үезинде эмнелге ажылдакчыларынын эргелерин болгаш эргеажыктарын камгалаар талазыбиле кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң чорудуп турары ажылдарының талазыбиле аңаа илеткелди ол рескомнуң даргазы Е. В. Черногривов кылган. Чурт берге байдалда туруп турарын, бараанларның өртээн улаттырып, өртектерни хостуг салыкканының үезинде чонның амыдырал байдалының улам нарыыдап турарының дугайын болгаш кадык камгалал ажылдакчыларын ылангыя бо белеп эвес үеде камгалаар камгалаарының дугайын илеткелчи-даа, аңаа санал бергеннер-даа чугаалап турганнар.

Республиканың бүдүрүлгелеринде, албан черлеринде байдал дыка бергедеп, ында кемдеп бергиишкиннерниң саны улам өзүп, күш-ажыл камгалалының талазы-биле кичээнгей эвээжел турары медицина ажылдакчыларын үүвредип турар апарган. Рыноккче шилчиишкин үезинде профэвилелдериниң эргезин улам быжыглаар талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыы турда-ла, чамдык бүдүрүлгелерде, албан черлеринде олче кичээнгей кошкак салымның турары сөөлгү үеде илдеп апарган. Ынчангаш кижиниң амыдыралчурттаарынга кол чүүл — кадыкшыл болгай. Кадыкшыл дугайында сагыш салыышкын көшкаар болза, амыдыралчурттарга, чонның материалдыг сонуургалының дугайында чугаа-даа турбас ужурлуг. Ынчангаш өртектерни хостуг салыкканының, рыноккче шилчип кирип турар бо үеде бо чугула ажылче кичээнгейиин кошкаш турарынга кадык камгалал ажылдакчыларының таарыныпайн турарын детиевес эрга чок. Ылангыя шалын-даа, чурттаар орай-савада талазы-биле берге байдалдарда чурттап турар ажылчыннар бо адырга хей дээрзин пленумга санал бергеннер чугаалап, чазактың талазыдан оларның ажылыгче доктаамал кичээнгей салдынган турарының чугула ын дегдеглээнинер.

Эвээш шаалы-биле рыноккче канчап киреринз? Ынчангаш эмнелге ажылдакчыларының негелдези база чөптүг: ажылчының кадыкшылының дугайында сагыш салыышкынны күүгче бодунуң хилынга алыш ары эмнелге ажылдакчыларын шаалы-биле хандырып шылдаастыр бис деп шуут дорту-биле харылазыны. А кадык камгалал —күүгче айтырыг дижил турар болгай бис. Эмчилерни чиигледеир оорукга киирередаа, оларга бажың бергени ол эвес-тир дээрзин санал бергеннер чугаалап, садыг-магазинерде бараан өртээн черле эле көөрү чугула дээрзин санадаганнар. Ол ышкаш эмнелге ажылдакчыларының соцпал камгалалының айтырыын саанын кырынга эвес, а херек кырынга боттанадырар үе келген-дир. Бараанларның чедиишпес үеринде ажылдап алгаш оон өртээн улам улаттырып чижеп чоруу-биле салыгларынга база олар улуураанзам. нар.

Республиканың кадык камгалал ажылдакчыларының киржикчилери республиканың профэвилелиниң комитединиң чазаанга, профэвилел ТК-ның-га негелделерни хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

«ДУК» АССОЦИАЦИЯ

Хой, ошку ажыл-агыйлыг совхозтарның директорлары, специалистери чыглып, дукту болбазырадыр болгаш сайгарар ассоциацияны тургузарының дугайында чугаалады кылганнар. Бо удаада совхозтарның удуртукчулары ассоциацияны тургузар дээш эгелээшкинге кончуг оваарымчалыг, хамаарылгалыг болганын демдеглеп апаар. Чүге дээрге 1988 чылда ошку чөгү болбазырадыр «Мохер» деп каттыжыышкыны тургузуп, харын-даа итали будурулгелер-биле харылзаалар тудуп, кады ажылдаар деп турган. Оон чүү-даа үнмейн барган, аңаа киргеи совхозтар куруг черге мун-мун рубльди далывыр кылдыр берип, сотка олурганнар. Ам база бир чаа эгелээшкин...

Ошку ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору-Т. Л. Чечек-оол ассоциацияны тургузары черле албан деп деткээш, кол сорулга дуктү Тывага болбазырадыр будурулгени тудары болур деп чугаалаан. Бир эвес тодаргай телевиделдер, планнар бар болза, совхозтуң мурнундан акша-хөреңгини кииреринге белеңия дыңнаткаш, амгы үеде дуктү республикадан үндүр садып турар чүве болганда, дук болбазырадыр будурулге туттунгуже чедир өске республикалар, областар, крайлар-биле тургустунган харылзаалариңы үспезин саналдаан. Тамара Даваадыровнаның бо саналында бүдүлүг ажыл-ишчи хөөн бар-дыр. Бир-ле, дуктү Тывага болбазырадыр дээш кандыг-бир будурулгени тудар дээнде, эки шынарлыг хой дуктү будурүп алыр дээш деминг ажылдарыңың чугулазын демдеглээн. Ол дээрге хой, ешкүнүң (эң ылангыя ангор ешкүнүң) дүгүнүң шынарын экижидери-биле уксаажыдыга ажылын чорудары, ол ажыды организастаарынга таарымчалыг байдалдар бар кайы-бир совхозту, колхозту шилип алгаш, оон бааза-зынга уксаажыдыга ажылагыйның тургузары-дыр. Оон ыкай дук бөөр хой, ешкүнүң ажаалаазын, чемгерилгезин экижидери-биле бижыг чемсүүрүнүң баазазын тургузары. Бо бүгүнү ассоциацияның кежигүннери болур совхозтар арасында сырый харылзаалыг ажылдааш, чедип ап болур.

Санал берген эштериниң бодалдары Тамара Даваадыровнаның саналы-биле сүрүшкек болду.

Республиканың уксаажыдылга станциязының директору эш Балчий-оол эки уксаалыг хойларның, ешкүлерниң чизезин чорудар, эң ылангыя ешкүлерни уксаалыг чыырак хуналарны эвтке дужаарын болдурбазының чугулазын демдеглээн.

Өвүр районуң «Кызыл тук» совхозтуң директору Б. Ш. Кууларның саналында онзагай түүлдер бар болду. Уксаажыдылга ажылының шагдан бөөр бир четпес талазы—Тываның малының шынарын экижидер дээш эвес, а оске, агаар-бойдузу чымчак черлерден экелген мал-маганы Тываның кадыг-ширини агаар-бойдузунга азырап, оон хөй продукция алырын күзеп чорааныыс деп, ол чугаалады. Оон түңнели билдингир-ле болгай. Моолдар боттарының малының уксаазын экижидип, оон хөй эът, дуктү ап туралар. Тыва ешкүңүң чеогун чазын дырап алгаш, оон соңда дүгүн база кыргыш ап чораан деп, ол сагындырды.

Болат-оол Ширневичиниң чугаалаанын-ла шын. Тываның кадыг-берге бойдузунга шаг-тоогуден бөөр чанчыгып өскен түс черниң малының уксаазын экижидеринче экилеге сагыш салбайн келген бис. Оңу Тывада малдың уксаазының холушкаа бадыткап турар. Бир эвес Тываның малын, эң ылангыя хойларын, өске черден экелген мал-биле хайнакташтырып, уксаазын экижидер дээнде, кол кичээнгейни өске черниң малының эки шынарларыиче салып, а Тываның малының эки шынарларын кол чүүл кылдыр албайн келген.

«Кызыл тук» совхоз хөй дук бүдүрбейн турар. Ынчангаш директору ассоциацияже киреринче улуг-ла далашпас кижи болду. Эвээш-даа болза, совхозтуң дүгүн оон бодунга болбазырадып, харын-даа оон продукция бүдүрүп алырының дугайында бодап турар. Эстонияда эртем-техниктиг каттыжыышкын-биле харылзаа тургузуп алган. 2500 килограмм дүгүн ол каттыжыышкынга саткаш, оон өртээнге идик-хеп, аъш-чем аймаа эвес, а дук дыраар, өрүүр, дүктен идик-хеп артыыр, улуг эвес станоктарны, хеп даараар машиналарны, сүт тыртар машиналарны дээш өске-даа дериг-херексел аймаан алыр болган. Садыглажыышкынны Абаза демир-орук станциязынга чорудар. Ынчангаш Болат-оол Ширневич дүгүн белеткеп алган, станоктарны, машиналарны Абазага кажан сөөртүп экээрин маңап олурар кижи болду. Ол станоктарны, машиналарны сөңтөөринге, аңаа ажылдаарынга өөренир кижилерни өөредип чорударынга шилип турар. Шак мындыг арга-биле совхозтуң дук болбазырадыр кооперативин тургузуп, чедер шаа-биле дүктен төөчү продукцияны бүдүрер деп шинтирлээн.

Үстүнде чижектерден ассоциацияны тургузарын деткизе-даа, аңаа совхозтарның удуртукчуларының, специалистериниң хамаарылгазы аңгы-аңгы дээрэн илдеидир. Чамдык совхозтарның директорлары ассоциацияга киреринiң дугайында керээни чарып алдылар, өскелери өөренип көөр-дүр дээш, керээлериң хоолгаларын ап алдылар. Ындыг хамаарылгада багай үүл чок. Кичээнгейлиг, топтуг, ажылшчы шынарларның бистин дараларывыста тыптып эгелээни ол-дур деп-даа чугаалап болур. Кол-ла үүл дукту болбазырадыр болгаш садар ассоциацияны тургузарын чугулалап көрүп, дук болбазырадыр бүдүрүлгени Тывага тудар деп чаигыс шиитпирге келген. Аңаа бадыткал — республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнуң бистиң продукциявыска өске улус өртек тургузуп турардыр, ону боттарывыс болбазырадып, садар болзувусса, оон өртээн боттарывыс аздар бис деп чугаалааны.

Дук болбазырадыр болгаш сайгарар «Дук» ассоциациязының ажылының планнарының дүгээлиг даргазы Б. Б. Балчырның үүлүнден «Шынның» дараазында үндүрүлгелериниң бирээзинге номчуур силер.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

СҮРТЕНЧИГ ӨРТЕКТЕР

Сөөлгү үеде кижи дың адарга-ла ажылдаар-даа черге, солуннар-даа арынарында, телевизор-даа көөрге, өртек-ле өртек, оон улгадып турары чер-черде бүгү чонуң сеткилинге дээп турар. Кижи бүрүзү ден-дески эвес болгай. Бир кижи шыдалдыг, шыырак, а өскези арай чединмес. «Балдырлыг» кижилерге бо берге рынок харын ыңдыг-ла ыйнаан, кайчап-чоон-даа болза ажа бөөр, а «балдыры кошкактарга» өзүлүг согуг дээ, хөөредиг болбас боор. Оң ылангыя эвээш түңнүг пенсия база хөй уругларлыг кижилерге берге-ле.

Уруг-дарыы шагда аңгы-башка чурттай бергеннерниң харын аксының кежиндир деп бодаар мен, а ам суг өгленир деп турарларга кайы хире бергезин кижи чугаалап ханмас-тыр. Магазиннерде чүү бар-дыр? Харын-даа кижи сагыжынга дабын-чаа үели-даа кирер, куруг, эңгелер, хос чүве ааи. Кажан ындыг турганыл? Ол кончуг «Азия биржазын» радиога хүннүң чыгыы чарлаар. Ол суг болза бистер дег багай улуска аңаа-ла чаактың суу токтур чүве-дир ол.

Хөй уруг-дарыглыг кижилер ону дөмей-ле кажан-даа садып ап шыдавас.

Бети дээрге Кызыл хоорайның төвүнде базаар бардыр. Ында янзы-бүрү магазиннерде өртектерден чүгле карак чылчырыктаар. Виноград, мандарин 66 рубль, ол чаагай чемнерниң өртээн кижи көрүпкеш, ала-чайгаар ырай бөөр-дир. Ында ажылдаа турар садыгжыдан: «Бо бүгүнү улус кайы хире садып ап турар-дыр?» — дээримге: шоолуг албас, ында хаая ийи-чамгыс кижи алыр-дыр дээрге-ле, билдингир болду.

Кижиниң сагыжынга хайыраан чемкер ынчап ыытпаш, бок төгөр черже кире бөөрге, хомудаачыын деп бодал кирер.

Өртектер хостуг апарганда, бараан-сараан баартактар кырында кизирт чүве ыйнаан деп бодал-биле дыштанып хүнде элээп магазиннер кезидим. Ынанганның бажын ыт чиир дээн ышкаш, кижи баштай садыгже, кире бергеш, артында чиктин сүргей апаар чораан. Куруг, хос өрээлдер, ол хирезинде хөөкүй садыгжылар баартак артында куруг-даа болза, тургулаар.

Каш акшалыг чораан, ында бар бараан өртээнге күш четпейн, күруг чанып келдим. Шагда болза каш акшалыг чораан, кижи угбааже экизээр ийик. Колдуу ынчан халас чыгыы турган дизе чазыг болбас боор. Ам ол уе келир ирги бе?

Бир бодааргa, бо рынок деп чүве чамдык чазыйчилби кижилерге дыка ажыктыг-даа ыыпкаш. Ол бүгүнүн бир чижээ: 300 акшаның сапогтарын садып алгаш, ону коммерция магазиннерде 3000 рубльге садып турар. Рынок-ла дээш хөлүн арттыр мынчаар хай-чагырга чөк баарга болур бе? Чүгле бодунуң борбак хырның бодапайн, артында кижилериң база бодаза кандыг чүвел?

Мен бодум хууда бодаарымга, бо бүгү хүн бүрүде өртектерниң база бараан-сараанның кызагдалыдан кижилерниң кадыкшылынга дыка-ла хоралыг хире. Кижиге кол-ла чүве кадыкшыл болгай. Ынчангаш та кажанга чедир сүртенчиг өртектер бистерниң бажывысты төөредип келир чүве, бүрган-на билзин ам.

Ирина БЮРБЮ.

ЧУРУКТА: Кызылда пассажирлер АТБ-зиниң слесары Оссур Салчакович Кимоол машина-техника септеп, ону катап «диргизеринге» бедик мергежилдиг ажылчынга санадып, ында ажылдаан аныяктарга үлегер-чижектиг болуп турар. Ырак рейстерже үнер үлүг автобустарны, чиик-даа машиналарны дүрген болгаш бедик шынарлыг септээрин чедиишкинниг боттандырып келген.

Ол бүдүрүлгеде техниктиг килдистиң удуртукчузу, ону «эки ажылдаар кижизис ол чүве» деп мактап демдеглээн чүве. Ынчангаш бо төлептиг ажылчының чуруун ында киирдим.

Өскемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЭКРАНДА — «АЛДАН ДУРГУН»

Тыва Республиканың культурлуг амыдыралында база бир төөгүдүг болуушкун — бүдүн чартык чыл соңгаар тырттырып эгелээн «Алдан дургун» деп кинофильмиң баштайгы көрүлдезиниң болган. Республиканың Дээди Советиниң ээлчег чок он үшкү сессиязының бирги ажыл хүнүнүң төнчүзүнде болган. Депутаттар, чазак кежигүннери болган фильмни тургускан чогаадыкчы коллективтиң чамдык кежигүннери оны көргеннер.

Республика найысылалының кол кинотеатры «Найыралга» кинофильмниң баштайгы нити көрүлдезиниң дугайында чарлал талазы-биле дугуржулга кылыры-биле республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич ОИДАР боду бистиң редакцияга чедип келген турда, үжуражы бөрүүм. Аравыста чайгаар-да чаа фильм дугайында чугаа эгелээн.

Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар фильмни үүлээп алырының талазы-биле республика комиссиязының даргазының орлакчызы, ону тырттырарының кол чагыкчызы Культура министерствозунуң удуртукчузу кижи болганда, эгелээн чугаану улам хандылап, номчукчуларга чедирериниң дугайында саналладым. Редакцияга келгенинин база бир кол сорулгазы чогум-на ындыг дээрзин Чылгычы Чимит-Доржуевич айыткаш, айтырыгларымга харыларны күзедин-биле берди.

— Улуг ажыл доозулгандыр, оон экраннарга калбаабиле үнүп эгелээнин ол боор чүве ирги бе?

— Чок, чок. Ажылды шуут доозулган дээр кандыг-даа барымдаа чок. Бо дээрге баштайгы көрүлде ышкажыл. Моон соонда комиссия кежигүннериниң, көрүкчүлерниң фильмге хамаарыштыр саналдарын, шүгүмчүлелдерин, а олар база ыяап-ла болур ужуругут, өөренип көрүп, эвээш эвес чүүлдерни эдерге, чедир кылыр апаар. Дүүнгү көрүлде соонда бистиң комиссиявыс безин артистерниң дылынга, чамдык эңгэдтарга хамаарыштыр эвээш эвес саналдарны киирген. ам көрүкчүлерден база саналдар кирер болгай. Фильмни чыып, тургузуп турар үеде артып калган пленкалар база бар, оларның чамдыктары база кирер чадавас. Ол эдилгелер соонда Россияның Курининозу база ону хүлээп аар, чүгле оон соонда кайбак экранга үнер хоолгаларны чагыыр бис.

Ам дээрезинде фильмниң ийи хоолгазы белеткеттинген, бираазы арыг тыва дылда, өскези — орус дылче синхроннуг очулгалыг. Тываның чурттакчы чонунга көргүзери-биле тыва дылдыын хөйүү чагыдарывыс чугаажок. Ынчангаш үш айның соңгуу он хонуунга чедир бо ажыл долузу-биле доостур ужурлуг деп санап турар бис.

— Фильмни мен база көрдүм. Оон тургузукчузу, кол режиссеру Барас Халзановтан эгелээш, сценаристи безин шуптузу өске черден улустар боор чорду. Оодала сценарий бижиринге чүге тыва чогаалчылар киришпээн чоор, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Силерниң эскериңер кончуг шын. Ол, шынап-ла, ындыг чүве. Ажыы-биле чугаалаар апаар. олуттайвыс аажок улус-тур бис ийин. Сценарий бижиринге тыва чогаалчыларывысты эвилелдеп шаг болган бис. Чаңгыс-даа кижи бодунуң сценарийин саналдап киирип келбээн чүве. А ол С. Зорин биле Е. Ямалаев олар сценарийиңиң ийи-үш-даа хевирлерин, баштайгыларынга хамаарыштыр саналдар, эдилгелер кылдыганының соонда эккеп турганнар. Ындыг кымнак улустан чанчап ойталаар боор. Оларның ажылынга дузалажып, сүмелер киирип турган бис.

А артистер колдуунда шупту-ла бистиң артистеривис. Эскердиңер ыйнаан, кол рольда — Борис Оюржак. Дажыманың ролүнда Александр Ондар, Дугар ноянныында — Александр Салчак, аныяк тыва кыс Арбайның ролүнда Ляна Өндүр, хоочуннарывыс Каадыр-оол Сагды, Владимир Серен-оол болгаш өскелерда коскү рольдарда хаара туттунган-на болгай.

— Ажыл колдуунда дооступ турар-дыр. База бир тыва кинофильмниң үнүп келгени-биле өөрүшкү турбайн канчаар. Ынчалза-даа шупту-ла чүве кайыын эки турар, сеткилге таарышпаан үүлдер база бар ыйнаан?

— Фильмни белеткеп турар үеде дуза дилеп чедип турувуста, бистиң улут-ла херекке албайн, көскү дузадаа көргүспээн улустарның ам кээп кол сумелекчилер, шүгүмчүлекчилер апаарын кайгаар кижи-дир мен. Бир эвес олар өй-шаанда биске дуза кадып, демнешкен болза, дыка хөй чедир кылдыымаан үүлдер чок боол болур турган чүве-дир ийин.

Ынчангаш фильмде үш кол үүлдүң чыдып калганы сеткилимге дыка таарышпаан. Бирээде, тыва чонуң аажок ажыл-ишчи чораанын төөгү документилериндең билир болгай бис. Ынчалза-даа чонуң хөй мал-маганыг, чер ажылдыг чораанын көргүзүп шыдаваныыс хомудаачыг болган. Тыва фильмде аът-тардан өске, кадыг-даа мал көзүлбес боорга, кайгамчык ышкажыл. Фильмни тырттырып турар үеде республиканың көдээ ажыл-агый удуртукчуларындан, ажыл-агыйларның специалистериниң дуза дилээривиске, бисче улугла көрүнмээн болдурлар ийин. Олар биске дузалавас-ка, көргүзүпкү дег мал-маганны кайыын алыр бис. Оон-на хараазындан ол үеде-ги тыва кижиниң хүн бүрүдеги амыдыралы көргүстүнмейн барган.

Ийинде, даштыкы эжелекчилер-биле дөрт харылзаалар, садыглажыышкын-даа дижик, база-ла кыйынында чыдып калган. Кыдат садыгжылардан тыва араттар чаңгыс инени бүдүн шары-биле садып ап чорааныы, чаңгыс калбак шайның кайы-хире үнелиг турганын билир-ле болгай бис, ону база сода чаңгыс чижек-биле көргүскен турган болза эки боор.

Үште, ыштыки, даштыкы дарлакчыларның тергин-дээшкиннери, чонну дорамчылап, бастып чорааны чедир көргүстүнмээн. Оон кадында черивистиң үрелгени кончуг.

— Депутаттарга баштайгы көрүлде мурнунда фильмниң кол режиссеру национал фильмнер студиязының тургустунуп турарының дугайында чугаалаан болгай. Бо талазы-биле кандыг боттут базымнарны кылып турар силер?

— Тыва киностудиянын эге чадазы болур «Бодарал» дээр биче бүдүргүлгени министерствонуң чанында тургускан бис. Оон кол сорулгазы баштайгы үеде улут киностудиялардан түскай специалистер чалап, дериг-херекселдер ачылап тургаш, тыва темага фильмнер тырттырар. Чоорту барып ол ажылга өөренип, дүргүлгалыг апарып, материал-техниктиг байдал-биле быжыга бергеш, фильмнерни боттарывыс тырттырып эгелээр бис.

РЕДАКЦИЯДАН НЕМЕЛДЕ: Чаа фильм дугайында чугааның республиканың массалыг информация чепсектеринге эвээш эвес болуру чугаажок. Чедир кылдымаан, эскертинмейн чыдып калган үүлдер, шынап-ла, хөй. Ол дугайында чоорту чугаалажы бээр бис.

Интервьюну Николай БАЗЫР алган.

ХАЙЫРААН САРЛЫКТАР: хэрыысалганы кымга онаарыл?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ветеринария киилдизиниң кол мал эмчизи Шыдар Монгуштуң «Шын» солунда «Моңгун-Тайга: кандыг аарыгыл?» деп үүлүн номчаш, олуң турар сарлыктар сагыштан ыравастап, чонну чемгерип чораам кара чаңгыс малывыстың өлүп турарынга хараарган, канчап мыйчага тодаргай диагноз тып шыдаваш, тодаргай хемчег албаш турар эмчилер боор деп бодалдар башка кирип келир-дир.

Бодап-даа көрүнер даан, бода малдың чумалаар аармы кайда-бир черде тывылган дээш-ле август 27-28-те ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң девискээринге бөөгүс кадык турган 5242 сарлыкты чумага удур тарыпкан соонда, сарлыктарның өлүп эгелээни октябрь 4-ле болгай. Вакцина салганының соонда, 37-ти хоңуунда сарлыктар массалыг өлүп эгелээни, пастереллезка каразыг кылгаш, пастереллезка удур вакцина-биле (инактивированный), октябрь 20-ден эгелеп, совхозтуң сарлыын катап тарып эгелээн. Аарыг соксаар хамаанчок, дам калбарган. Оон соонда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары, специалистери улуг дуврааның көдүрүп эгелээн соонда, эш Шыдарның солунда бижин турар эмчилерiң, эртемденнери келгеш, сарлыктың аарыын тодарадып көргеш, «чума» дээн. Оон соонда дораан-на чумага удур дириг вакцина-биле шупту сарлыкты тараан. Ам сарлыктың өлүрү үлам нептерээн, шиитиш-биле районда 808 улут, бичии сарлыктар өлген, малдың өлүрү ам-даа уламчылап турар.

Пастереллезка удур тарып турар вакцинавыстың иммунизациязы дириг амытанның организминге 12 ай иштинде болур болгай. А чумага удур тарып турар дириг вакцинавыстың иммунизациязы 5 хоңуктан 2 чыл чеде бөөр деп «Колос» ном үндүрер черниң 1981 чылда үндүргени «Ветеринарные препараты» деп справочниктe база Ветеринария хөөлүжудулгазында бижин турар болгай. Ындыг турбуже, бистиң эмчилеривис чуманың дириг вакциназы-биле сарлыктарны чүге 2 ай иштинде 2 удаа тарып дүжүргенил? Август 27-28-те тарып каан сарлыктар октябрьда канчал чумадан аарый бөөр чүвел?

Дириг вакцина тарып каан мал өлүп каарга, оон организмни лабораторияга шинчилеп көөрге, чума болбайн канчаар Чума болган өскедаа халдавырлыг аарыглага удур вакцинация тарылга кылган соонда, лабораторлуг болгаш серологтуг хыналдар чорутпас үнүрлүг болгай, чүге деэрге ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң девискээринде шупту сарлыкты тарып каан турда аан. Оон ынай пастереллезка удур камгалал тарылга чорудары үелерлиг болгай. Оны чүге ыяап-ла октябрьда тарааныл, чумага удур ийи удаа тарылганың арасынга? Часкы, чайгы үелерде пастереллезка удур тарылга чорутпайн турда, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ветеринария киилдизиниң начальныгы, кол күриниспектор эш Сарыглар чүге негелде кылбайн турганыл? Моңгун-Тайгада сарлыктарга пастереллез черле турган болгаш, аңаа удур тарылганы баш удур чогуур үезинде тарып алгаш, чаңгыс борбак башты-даа өлүрбейн келген болгай. Бо чылын канчап тарыттынмайн барганыл? Пастереллезатан өлүп турар дээн соонда тараан. Ону кым харыылаарыл, оода чадаарда административтиг хемчеглерни шынгыызы-биле онааган бе? Ол үүле республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ветеринария киилдизинге хамаарыжыр.

Эмчи Ш. Монгуштуң бижип турары-биле алырга, үш дугаар аарыгга каразыг эгелээн-дир. Ам чүнү канчаар деп турарыл? Сарлык февраль, март айларда төрүп эгелээр. Оларны кончуг аар вакциналар-биле үш удаа тарып каапкан болгай. Ам хемчег алыр болза, чүү боорул? Чүгле Моңгун-Тайганың сарлыын эки тураазы-биле өлүрүп турар-дыр бис. Тодаргай диагноз чөк турда, чүге аңаа-ла тараан туруп берген бис? Мону айтырыскап тур мен.

Мен бодум хуумда ажаан сарлыктыг турган мен. Хуудa сарлыктыг кижилер хөй, чонның хомудалы улуг-дур. Мону истелге организацияларны, республиканың Министрлер Чөвүлели кичээнгейге ап, аарыгның диагнозунуң ыяш эвес тургустунуп турганынга, оон соонда бадыткаттынмайн барганынга кым бурууллуг деп чүвени тодарадып көрзе чүл? Бистиң сарлывыстың кым дедир эңгидин бөөр боор, аарыгны тодарадып, эмнеп шыдаваныңга оода кым бурууллуун дыңнаксап тур мен. Вакцинабиле шуут тарываан кодан херек кырында бисте бар, оортан чаңгыс-даа баш өлбээн. Ол үүге ыңдыгыл? Ш. Монгуш чүнү харыылаарыл?

Ажылым өске-даа болза, эртемим мал эмчизи болгаш, ол шугумга 15 чыл ажылдаан мен. Ол үеник дүргүзүнда пастереллезка удур камгалал тарылыкшыны чайгы үеде кылып ап чораан болгаш, чаңгыс-даа баш өлүрбейн келген бис. Чумага удур шуут тарывайн турдувус.

Ошку-Саар ООРЖАК. Моңгун-Тайга районнуң АУК түң уксаажыдылга зоотехниги.

Хууда бодал

раган дозунде шомук үнүр безин эглиг.

Сүт-Үелде Уру дээрге Тыва чурту ышкажыл. Ону Красноярскиниң чурттакчылары бистиң черивис дижип, харын-даа ында заповедник тургузуп алган. Кандыг-бир край өске-биле республиканың девискээринге заповедник тургузуп ап болур чүве бе?! Өршээ, бурган! Моол кызыгаары база дыка бөөрлеп келген деп Моңгун-Тайга тораан чадаг-тергежилер бижип турдулар. «Тапсы» дээр аңыыр черниң хамык аң, куштарын бир кижиниң дапшыкы туристерге саткаш, оон бүгү акша-төгөрини ол кижи боду хуузунда ажылдап турарын эш Үлер-оол Хертек база бижиди.

Төнүдө Окаемов ам-даа хааннавышаан деп база дыңналып турар болдур ийин. Чүүтүн чүгле ажыл амыдыралын эвес, а оон кызыгаар девискээрин безин эдип алыры-даа берге кылдыр, бо хире будаанаа каажал эрги удуртукчуларны амаа салыптар бе деп айтырыг база дүрүм бүүгаар тургустунуп келир-дир.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң база Сайыттар Чөвүлели болгаш Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң бо айтырыгларны оюза кичээнгейге ап, бир дем-биле дарый шиитпирлээрин улуу-биле бүүрен дилеп.

Монгуш ЭРГЕП. Черби суур.

ЭЭЗИ ЧОК ЧЕР ЭВЕС

1991 чылдың декабрь 29-та үнген 224 дугаарлыг «Шын» солунда Үлер-оол Хертектиң «Хоойлу-дүрүмүң сагывас апарганы ол бе?» деп үүлүн номчаш, дыка-ла мунгарадым.

1981 чылда-ла Таңдының Бай-Хаак чанында Уургайлыг аржааныга чораан, ында Красноярскиден келген улустуң хөйүн кайгаан мен. «Силерниң Красноярск девискээринде аржааннар чок чүве бе?» деп айтырарымга, «Чок эвес, а кончуг хой, түгле ында чүрүм берге, ыяш кестирбес, ногаан өттүнген саонай бастырбас» дишкеннер. А мында кандыг-дыр дээримге, бо дээрге, «Черликтер чурту ышкажыл» дээн каттырыглыр болган. Өтт-енген сава базар туржук, чеже-даа ыяш үзүрүп, эм оттар кадып ап турда, бичии-даа шаптыктаар чүве чок, амыр чер ышкажыл деп. Тыва — черликтер чурту эвес деп мергежарымга, харын Краснодоск ышкаш чүрүмдан тургузуп алыпар дээш, алдырбаннар Үлер-оол Хертектиң бо чүүлүн номчуурумга, «черликтер чурту ышкажыл» дээн соотер сагышка азырыпкыыл-ла кончуг киреелдир.

Кузуу дег кара сагыштыг, кажан чыгы кижилер-те Тыва чуртунга түгле бойлус байдактары-даа эвес, машиналарны, мал-маганы бодь-оол үнер продукциялар, «буянныг» планын Г. Ч. Ширдин изин-биле детюп турду.

Ыракты Сөңгу чүктe Норильскиден Хөвү-Аксыныче эвээш эвес машина-техника чиг-эт сөөртүр апаар. Орта чамгыс миллион эвес чарыгдал үнер. Мону кым төлээрил? Бо бүгүнү будурүп алывысса-даа, кобальт суун будурериниң технологиязын билбес дээш, тывааларны ынаар киирбейн барза канчаарыл? Мындыг хажыдылыкынар болбас дээр дугайында чонга быжыг магадылалды кым берип болурул?

Тываларның кылып-кыярындан дезим кошкен орустар дээр билиидиниң дугайында бодаарга артыкан чылдың мартта үнген «Шынга» Х. Хертектиң «Хүүда байыырының «үзүзы» деп үүлүндең ап көөрге, бо дээрге конгуе дедир, күрүненин бир-улуг будурулгезин шалдайтыр үптеп-тонап алгаш, ол хереглi будулдуруп, чаштып кешкен дээрбечилер ышкажыл. Ол үптекчилерниң көже берген хос бакыынарынче тываларны киирбейн турган деп чугаа бала бар.

Даоразында айтырыгга киредге, хөй эвес киирилде чүгледип кагбас болза, чамдык кижилер мээн үзел-бодалымны өскээр биле-берип болур. Чогум бо черни чурттуна берген орус чон мындыг үрегдекчи, хоптак-чазый эвес, а чер-чуртка аажок хумагалыг, төлептиг кижилер болуп турарын Каа-Хем суурда Андрей Семенович Шумовтан. Чербиде Александр Поликарпович Симаков суглардан ылап билген мен. Хамык бужар бак үүлгедиглерни Саян артындан «чаладып келген» түскай эртемниг шижеенерлер, механиктер, мастерлер дээр тояамчы кижилер үүлгедип турарлар. Хову-Аксын тонап аппарган үптекчилериң хөрөн чүге көдүрбезил, оларның чаңгыызында чүге тутпазыл? База-ла прокурор С. Зотовтуң ажылы эвес чүве бе бе?! Мен болза С. Зотовту ол үптекчилерни, ажыы-биле камгалап турар прокурор кылдыр санаар мен.

Үлуг-Хемде дук, алгы-кеш болгаш ыяш болбаазырадыр «Найырал» ассоциациязын көрүнер даан. Бо будурулгени баштай Тывага эвес, а Абаканга тудар дижип турлулар. Чоп аңма удурланы дээрге-де ынчангаш боор, ам ындыг будурулгени каяа-даа тутпас, а Шагаан-Арыгга дуктен хөп арсыыр, дараар удаашпаар кылыр фабрика тудар деп турар.

1992 чылдың январь 7-де үнген «Тываның аныяктарында» Ю. Аравсай дээрге интервью бергеш, алгы-кеш-ка, көргүзүпкү дег мал-маганны кайыын алыр бис. Оон-на хараазындан ол үеде-ги тыва кижиниң хүн бүрүдеги амыдыралы көргүстүнмейн барган.

Ийинде, даштыкы эжелекчилер-биле дөрт харылзаалар, садыглажыышкын-даа дижик, база-ла кыйынында чыдып калган. Кыдат садыгжылардан тыва араттар чаңгыс инени бүдүн шары-биле садып ап чорааныы, чаңгыс калбак шайның кайы-хире үнелиг турганын билир-ле болгай бис, ону база сода чаңгыс чижек-биле көргүскен турган болза эки боор.

Үште, ыштыки, даштыкы дарлакчыларның тергин-дээшкиннери, чонну дорамчылап, бастып чорааны чедир көргүстүнмээн. Оон кадында черивистиң үрелгени кончуг.

— Депутаттарга баштайгы көрүлде мурнунда фильмниң кол режиссеру национал фильмнер студиязының тургустунуп турарының дугайында чугаалаан болгай. Бо талазы-биле кандыг боттут базымнарны кылып турар силер?

— Тыва киностудиянын эге чадазы болур «Бодарал» дээр биче бүдүргүлгени министерствонуң чанында тургускан бис. Оон кол сорулгазы баштайгы үеде улут киностудиялардан түскай специалистер чалап, дериг-херекселдер ачылап тургаш, тыва темага фильмнер тырттырар. Чоорту барып ол ажылга өөренип, дүргүлгалыг апарып, материал-техниктиг байдал-биле быжыга бергеш, фильмнерни боттарывыс тырттырып эгелээр бис.

РЕДАКЦИЯДАН НЕМЕЛДЕ: Чаа фильм дугайында чугааның республиканың массалыг информация чепсектеринге эвээш эвес болуру чугаажок. Чедир кылдымаан, эскертинмейн чыдып калган үүлдер, шынап-ла, хөй. Ол дугайында чоорту чугаалажы бээр бис.

Интервьюну Николай БАЗЫР алган.

Реплика

Кызырлыышкынга кым таваржып турарыл?

Бистиң «Ак-Чыраа» совхозта янгы кыырлыышкыны эгелээн. Оон бир элдеп чүвези бар. Кызырлыышкынга «кара» ажылчынар белеа таваржып үүлүүр бис. Специалистер, даргалар ол-ла хевээр аптык-аптык апарган олургулаар. Кара үзүмге-биле бодаарга, артык улус конторага керекчок ийин. Ынчангаш ол-ла ыяш-ла ыяш-ла ыяш

Шаандан тура тыва кижи
Шагаа кээрге өөрүүр
чораан.
Күзелдери бодарай бээр
Хүнү кылдыр тейлээр
чораан.
Аъштын-чемнин дээжизин
Аалчыга сөңнээр чораан.
Алгаг-йөрээл, хөөмейин
Аян тудуп бээр чораан.
Шагдан тура тыва кижи
Шагаа кээрге чүдүүр
чораан.
Алды-караан тудуп алгаш,
Ак-ла чемин чажар чораан.

Валерий ШАРАВИЙ.

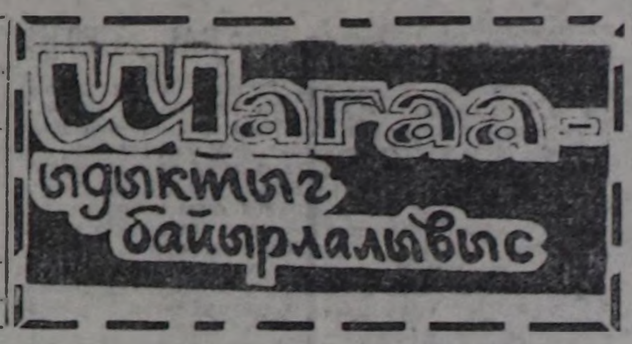

ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Шагаа болза тыва улустуң чаагай чанчылдары-биле холбашкан байырлал болур. Чогум Шагаа дугайында чүнү билзе чогуурул? Хоочуннарның Шагаа дугайында сактышкыннарынга үндезилээш, шаандакы чанчылдар болган амгы үениң байдалынга хамаарыштыр бодалдарымны бижип көрейн.

БЕЛЕТКЕНИРИ

Аал-коданын арыглап аштап алыр чанчылдан эгелээр турган. Ол кидизин, кудустарны, ширтектерни, барбаларны өгден үндүрүп, харга силгип арыглаар, аяк-савааны кылайтыр чуур. Арыглаттынмас чүүлдерни чок кылыр, өрттедир. Ол болза багай чүүлдерни аалдан ырадыр дээн ыдык сүзүглел, чанчыл-дыр. Өгнүң дөрүнге ыдыктыг ча-согуунну быжыглаар. Ында кадакты делгей салгаш, орта үш харлыг уругнуң бажының дүгүн чыпшыр даараар. Оон чамынга хойнуң тожун салыр. Өглерге бурган дүрзүзүн кылаш, олуртуп каар. Бурганче улуг, кара хой азы ошкү бажын саржагбиле чагаш, тургузуп каар. Оон ийи талазынче кас хевирлиг ак херелдер чырып турар. Ол болза чырык хүнүң келир демдээ олдур. Тоганадан дөрже хелделенген ак саазынар азып каар. Астролог-лама Шагаага хамаарышкан айтырыгларны харылап, чыл санаашкынын кылып бээр.

Чаа чыл Шагаазында кандыг хептиг болурун, кайы чүктен (өгнүң) үнерин база кандыг чемнер белеткээрин тодарадыр. Шагаада оизатай белеткел — аъш-чем. Семис хойнуң база малдың үүжезин баш удур белеткеп, доңурар. Хырбачаны чаг-биле холуп тургаш, хырынга ышы тускайлап белеткээр. Эътти деспиге чидиг сүгебиле хээп тургаш, кадырган чер кулчазы-биле холаап, тыва манчыларны белеткээр. Доңурган сүттү, быштакты, чодураа, бес холаан чөкпенти курлап шыгжап алыр. Идыылар безин байларның малын соккаш, алган ужа, төөүн, шээр мал өзээш, алган эмиг, боостаа, өзүн безин ангы курлавырлаар, дога дизе, кадык кылыр тараны белеткеп алыр.

Ойнаар үүлдер: даалы, буга-шыдыраа, хөл-шыдыраа, кажык, ча, тевек Шагаа хүнүнде белен турар. Тоолдаар чөкен-мерген кижилерни баш удур сагындырып чалаар.

ЧОЛУКШУУРУ

Шагаа үезинде тыва улустуң мендилежирин — чолукшуурун дээр. Тывалар Шагаа үезинде мынчаар мендилежир:

— Мал ыт-кушган сол-ла тур бе?

— Сол-ла тур.

— Оът-сиген, тараа-быдаа чаагай-ла тур бе?

— Чаагай-ла тур.

— Аарыг-аржык, думаа-ханаа өршээл-ле тур бе?

— Өршээл-ле ийин!

Шагдан тура тыва кижи уруг-дарыын хундулээшел чанчылга өөредип каан болур. Олар кажан-даа улуг улус чугаазынга кириштинер, сес-домаа эвилен-ээлдек, чымчак болур. Каржы-хажагай чорук черле турбаан.

ЭГЕЛЭЭНДЕ

Ламалар ийикпе, азы халаткан чечен-мерген кижилер чаа чылдың Шагаазынга чонга күзээшкинерни чугаалап, тускай йөрээлдерни салыр. Артышты, чемниң дээжизин өрттеткеш, суттуг ынай-бээр чажар, оон-биле аалдың улузунга экини күзээни ол. Баштай кымның аалынган эгелээрин баш бурунгаар дугуржуп алганы-биле шагаалап эгелээр. Байлар чыраа-саяк аътгарын мунуптар, көрүштүг идик-хевин, моңгун оттуктбижээн астып аар, хаажылыг, соруулдуг данзазын, чанчык хавын курунга (курлаанга) астып алыр. Чаа чылдың Шагаазында кымдаа бир домей эргелиг, чанчыдыг. Шагаа колдуунда-ла чүгулаашкыдан эгелээр. Кедергей солуп чүве — чылгы мал кежинге ушкажып алгаш, бедик дагдан чүгулаары.

Кандыг-даа өгге баарга, ашкарар-чемгерер. Кадыктан эгелээш, үстүг-чаглыг быдаа, манчы-хуужуурга чедир, бүгү чемниң дээжизин сөңнеп салыр. Соктаан тараның дүктүг хевээн бербес, ажыг божа кутпас турган. Кончуг чаглыг эът чиир өрлер байларга бардамнап болур. Бардамнаан кижилер эътти үүе артырбайн дөгере чиирин кыздар. Шуптузун чип шыдаваан болза, арның үе-чагбиле чаап каар. Бардамнаан кижи эътти дөгере чиикен болза, байны харам кижи деп санаар.

Даалы, шыдыраа, кажыктаары, ча адары, тевектээри, баг кагары, чүгүлаашкыны — эң-не массалыг оюннар турган. Шагаада ойнакчылар арага ишпес, алгыш-кыргыштыг, адаан-моорейлиг оюннар ойнавас. Тоолдаар чечен-мерген кижилер дакны атсы тоолдап, чечен сөстер чугаалап, тывызыктап олура хонар. Дыннахчылар кинээнгейлиг дыннаар, удаан кижини хүндүткел чок кижи деп санаар. Ынчангаш дүне удувазын кыздырлар. Дан адарга чемненип, Шагааны уламчылап чорүп каар.

ЧАМДЫК КҮЗЕЛДЕР

Шагаа дугайында чугааны моок-биле доозуп каап болур. Ынчалза-даа эрги Шагааны хоочуннардан сактып, чаазын улам сайзыратса эки боор деп бодаар-дыр мен.

Бурунгу эрги Шагаадан амтызының ылгалы болза чанчылдаан ыры, танцы-сам, тускайжыткан оюннарның улам бедип сайзырааны болур-дур. Четпес үүе болза. Шагаа үезинде чинжек сыдыглаашкын сеткил-хоонну сы базып кааптар. Ынчангаш тыва кижилерниң чамдыызы идепкей чок киржир ийикпе, азы Шагаа төнмээзинде-ле чангылай бээр. Бир эки чүве, хөлүн эрттир орусчааш, «хоержүдүп» каапканывыс үттундурган чүүлдерния катап оттуп, дирлип турары болур-дур. Чижоо, Шагаада от кыпсын, сан салыр чанчылывыс одунган болгай. Черле ынчаш хүрээ-хинт катап тургустунганына өөрүвес арга чок. Күзелдерим мындыг: **бирээде.** даалы, буга-шыдыраа, кажыктаары, ча адары, тевектээри, баг кагары, городки ойнаары ышкаш уттундурган оюннарны хоочуннар баш удур моон соктаар-даа аныяктарга ооретсе деп санал-күселиы бар. **Ийиде,** клубтарга тыва хүрешти, хөл-шыдырааны высказатткан үе-биле, азы тинлеткеннер оюндан үнер система-биле чүге организастап болбазыл? Лаптуу, городки оюннарын диргизип, салгалдарга дамчытса эки эвес бе? **Үште,** ыры, тывызыктар, танцы-сам, чечен сөстер чугаалаарының коя-кургузун Шагаа бүдүүзүнде эртиргеш, Шагаа хүнүнде чүгле оюннар организастаавы таарымчалыг болгу дег ийин. Оны келир Шагаада өөренип көрзе күзенчиг.

Билеш-оол МАНДЫП-ООЛ.
Кызыл район.

МЫНЧААР ЭРТТИРДИВИС

Шаанда Шагаа байырлалын канчаар эрттирип тургамын бистер-даа, бистиң уругларывыс-даа орта билбес боор. Ынчангаш Кызылдың 9 дугаар школазында библиотекарь Маргарита Семиз-оол, Чехов аттыг хоорай библиотеказының ажылдакчылары Эмилия Ховалыг база мен каттыжып алгаш, номчукчулар-биле Шагаа байырлалын баш бурунгаар эрттирдивис. Маңаа сан салырын, йөрээл номчуурун көргүзүп, от иштинге Шагаада кандыг эт-херекселдер турарын, тыва чемиериин дээжилерин белеткеп каан турган.

Уругларга Шагаазын канчаар эрттиреринн база чугаалаашаш, черек кырында көргүстүвүс. Бо байырлалга 9 дугаар школаның ыры-хөгжүм болуу, «Радость» уруглар ансамбли ырлап, самнап, сыгыртып-төөмейлеп бергеннер. «Аяк-шайым» деп таныжыны көрүкчүлер чарашсынган. Көрүкчүлер-биле кижилер тывыжыктажып, кожумактажып база турган. Дүрген-чугаа маргылдаазынга Монгуш Солуң-оол, Вячеслав Мижит, Сенгил Мерген-Херел тиилеп үзегнеиер. Тыва оюннарны бичии уруглар улуг сонуургал-биле өөренип алган. Ылангыя кажыктаар, тевектээр, чинчи чажырар тыва улустуң оюннары солуп болган.

Библиотекага Шагаа байырлалы солуп эрткен деп болур. Ол байырлалга орус-даа, тыва-даа уруглар хөй болган. Бог-боттарывыстың чанчылдарывысты утпайн, өлүп олурар чаштарга дамчыдып, көргүзүп, өөредип чоруур болза черле эки боор.

Зоя ТАГБА.
Чехов аттыг библиотеканың ажылдакчызы.

Аъш-чем элбек болзун

Шагаага күзүн-не белеткенип эгелээр. Улуг боданы соккаш, шагаа чемни дээш аңгы шыжаап каар. Семис хойну, иртти олургеш, үүжелээр, үүргенелиг, чодураалыг чокпектерни база шыжаап алыр. Шагаа эрги санбиле кыштың адаккы айы тонгенде, частың башкы айының бир чаазында болур.

Шагаа частың башкы айында чаа үнген ай кестүп келириниден ийи хонук бурунгаар болуур, ол үеде аалдар бүрүзү Шагаага белеткенип эгелээр. Шагаа чемни белеткеттинген, чүнгулаар, мынгыртыланыр черлер, шыдыраа, даалы, тевек, кажык—белеткеп белеп турар. Аал бүрүзү коданың аптап, ширбиир, артыш-шаанак-биле каастаар. Аъш-чемни белеткээн соонда, орай кежеэден эгелээш, тоолдажып, тывызыктажып хонар.

Частың башкы айы үнүп кээрге, үзүн назылыглап тейже үнгеш, оран-таңдызынга чалбарып, сан салыр. Эътти он хүндүлүг чери—тожун, чарның санының кыдыында отка салып, оран-таңдызынга чалбарып, сайче үс-чагны сүүлдир кудуптар. Артышты база салып каар. Тос-карак дээр чажыт чажар ыяш-биле ак чемниң дээжизин чажып, чалбарыыр. Ол үеде аныяк-сөөкөн, улуг улус шупту чолуушуур, аъш-меңдээни солчур. Сан салган черге арыгланып, харга андаштаныр, кактанып, эрги чылдың хир-чамын, коп-багын арыглаар. Белек-селээн сөңнежир. Улуг назылыглар ак кадакты ийи холуңун өрү көдүрген адыжынга катташ, чодукшуур дээн кижизинге «Амыр-ла!» дээш сунар. Улуг кижи амыр-меңдизин харылаашаш, мендилешкен кижиниң холдарының кырынга база ийи холдарын салгаш, белекти хүлээп алыр.

Сан сөөлүнде аалдың улузу өг-бүлезинге кирип шагаалаар. Кижи бүрүзү бодунуң сонуургаар оюнун ойнаар. Хөл болгаш ыт, бугашыдыраазын туралыг кижилер ойнаар. Чамдыктары даалылаар, кажыктаар, өске-даа оюнларга киржир. Чамдык кижилер уран-чеңен тывызыктар салыр, үлегер домактар чугаалажыр. Тывызыктаашкынга аштырганнар кожамыктарны, солуң чугааларны, ырларны шиитке-лингге күүседир. Ол ышкаш аныяктар мөөрейлежип тургаш, хендирбе сый шанчар. Ынчангаш өг-бүрүзү шагаа чемин кылырда албан-биле бода малдың хендирбезин дүлер. Хендирбени шанчар кижи оон чиңге бажындан тутказ, он холун чудуруктангаш, хейдиктире аарак шанчыптар. Сый шанчып шыдаваан хендирбениң ээзинге йөрээл салып, мактаар. Узун назылыг өгбелер даа келген чылга чалбарып, йөрээлдерин салыр.

Айым чаазында,
Хүнүм эртезинде,
Эрги чылды
Үдеп тур мен.
Чаа чылды
Үткүп тур мен.
Буура дег чыл эрти,
Бодаган дег чыл келди.
Хоюг дүүн саглаанаткан
Хойнуң чылы эрте берди.
Сарыг ыяштың будуун
дамчаан
Сарбашкын чыл келди.
Эжен саңым салып тур
мен.
Эки чемни өргүп тур мен.
Чамбы-диңке чажым
чажын,
Чалбарып тур мен.
Чыл келди.
Чылан кежи түледи.
Эртип турар эрги чылым
Эртинезин хайырлазын.
Үткүп турар чаа чылым
Үттүндурбас кежиктиг.
Үүттүнмас буянныг боллуун!
Эки чүве элбек болзун.
Багай чүве чок болзун!
Арбай-тараа чаагай боллуун.
Аъш-чем элбек болзун.
Үнүш-дүжүт чаагай боллуун.
Үрезин-хүнезин элбек
болзун!

Хуурак КЫРГЫС.
70 харлыг, Улут-Хем чурттуг.

Бөмбүрзектиң судалы

ЛОНДОН. «Президент Ельцинниң чазааның боттандырып турар дидим реформаларын соңуургавас, деткивес арга чок. Ортектерни хостуг болдурганы рынок экономиказынга амыдыралчы эргежок чүгула.

Ындыг ынытпирни хүлээп алыры берге, оон ат-алдар чедип алдынмас, чоокку үеде ол эжеңишкинии-даа бербес, ынчалзажок келир үеде ол бараашнар бүдүрериң көвүледир, магазиннериниң делгимдерин доддурар арганы бээр». Ол дугайын Великобританиянын сан-хөө министри Норман Ламонт Лондон телевидениезиниң дөртку каналынга интервьюзунга чугаалаан. Россияда демократтыг чаартылгаларны айыылга таварыштырбазы-биле Великобритания ол чүртүн эрге-чагыргаларының ындыг эрес-дидим базымын деткир, реформаларны боттандырарынга дузалаар ужурлуг деп, ол тукнээн.

Великобританиянын даштыкы харектер министри Дуглас Хюгг Би-би-си телекомпаниязынга интервьюзунга ХКД күрүнелериниң ниити Европа чорудуунга киржиргезинге болгаш Пограга эрткен Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилерин күрүнелериниң иштики хелектер министрлериниң чөвүделиниң сессиязынга киришкенинге байыр чедирген.

ВАШИНГТОН. АКШ-ың каңгалал министерствозу Европаан америк шеригнерин үндүрериң дүргедедириниң планын ажылдап кылган.

Ол ёзугаар бо чылдың октябрь 1-ге чедир Европа базаларында АКШ-тың шериг албаныгларының санын 106,6 муң кижиге кызырар. Оон мурнунда телевилеттингенин ёзугаар 86,6 муң кижини үндүрер турган. 1990 чылдың сентябрында 314 муң кижилиг АКШ-тың Европада шериг базаларынга бо чылдың сентябрь төнчүзүнге чедир 200 муң кижи артар. 1995 чылдың төнчүзүнде 150 муң кижиге чедир кылырары көрдүнген.

НЬЮ-ЙОРК. «Джобсон Биверидж груп» деп шинчилел фирмазының чарлааны сан-түңнериң ёзугаар алырга, америк инитилел, шимал-ла арагага хөнүү калып келгидыр.

АКШ-та өрткен чылда ара-та ижеери ыяырылган. Ажыг арагаларының аразынган ыңнептеээни водка боон келген. Оны садары эрткен чылдың дургузумда 5,6 хуу кызырылган, азы ол дээрге 2 миллион хааржакка эвээжээни ол. Виски деп боттарының арагазын садып алыры 8 хуу кызырылган. Чымчак арагаларны ижери база эвээжээ. Пивону 3 хуу эвээштп, ыяыл арагаларны барык 7 хуу эвээштп саткан.

ТОКИО. Сөөлгү үеде нефть талазы-биле чидиг комиссте таварыжып турар ХКД чурттарында нефть тывыжы 1992 чылда улам-на кудулаар деп түңнелди Чоокку Чөөн чук чурттарының экономика айтырыгларының талазы-биле япон эртемшинчилел институдунуң илеткелиниле берген.

Ол илеткелден алгаш көөрге, эң берге байдал бо чылдың дөртку кварталында тургустунар. Нефть тывыжының эвээжеп турар чылдагаяы болза, мурнунгы ССРЭ-ниң республикаларында саң-хөө курлавырларының чедишпези болур. Оон хараазы-биле ажылдап турар скважиналарда ургижээн дериг-хереклелер солуттунмас, ына черлерни шингээдири бүтпейн турар.

«ДАЙМЛЕР БЕНЦ». ОЛ ЧҮЛ?

Эрткен үүс чылдың төнчүзүнде ийи талазлыг конструкторлар Готтлиб Даймлер биле Карл Бенц боттарының бүдүрүлгелерин ажыдып тура, аттары бүгү делегейге сураглыг апаан, авинир, идегелиг автомобильдерни бүдүрер Германияга эң улуг кончерне аттаар деп бодаваанаар боор.

Бөгүүде «Даймлер Бенцтиң» («Даймлер» болгаш «Бенц» деп фирмалар 1926 чылда чаңгыс кылдыр каттышкан) чыл үшкүнде саарылгазы 85 млрд. марка акша боор турар. Ол ындыг улуг хөрежиглиг кончерн ам чогум кымнын боон турарыл?

Ындыг айтырыгны РИТА-ның (Россияның информастыг телеграф агенчилели) корреспондентизи кончерниң Берлинде телээлелге черинин директору Петер-Ханс Кайльбахка салган. Ол белиг мергежилиг менеджер (бүдүрүлге башкарыкчызы). концерниде 25 чыл ажылдап келген болгаш оон бүгү ажыл-чорудулгазын эки билир.

— «Даймлер Бенц» кайы-бир хуу кижиниң-даа, өг-бүлениң-даа эвес. Бистиң концерниивис — акционерлиг инитилел. Хуу капиталды организастаарының ындыг хевири рыноктуң амгы негелделериниге дүүжүп турар, ылангыя чугаа улуг бүдүүрүлгелер дугайында чорун турда, оон чайлаар арга чок. Акционерлиг инитилел черелиг хевир бюрократтыг чорукчан хостут, бүдүрүлгениң башкарылгазын эки таварыштынымчал болдурар, капиталды төөгүнү шынарлыг, технологизиңи эң сайзыраңгай продукцияны бүдүрериниге мөөнней каттыштырарга аргаларны берип турар.

Концерниин өнчүүнүң эзлери дээрге акционерлер-дир. Бегүүде концерниин акцияларының 28 хуузу «Дойче банктың» 25 хуузу —«Мерседес Холдингке» хамааржыр. Олар дээрге концерниин акцияларының коллективтиг эзлектилери болур. Оларның аразында «Сименс», «Бош» болгаш өске-даа немец фирмалар бар. олар кылдыр шыгжаавас дээш садып алганнар. Акцияларның 14 хуузун Кувейт «Кванг» акцияларының 28 хуузун Дойче банктың» концерниден садып алган. Ынчаарга концерниин акцияларының 30 хире хуузу барык 200 муң хире хостут акционерлерге хамааржыр.

— Концерниин өнчүүнүң канчаар башкарарыл?

— Өнчүүнү азы концерниң эргелеп башкарары-биле баштаар чери томуйлаар, оон ажылын хайгааракчылар чөвүлели контрольдаар. Хайгааракчылар чөвүлелиниге эң хөй акцияларлыг акционерлерниң, концерниде кирип турар фирмаларның болгаш бүдүрүлгелериниң бүдүрүлге чөвүлелдериниң төлээлекчилери хаара туттуунган. Акционерлерниң доктаамал эртер хуралдары база чүгула рольдуг, анаа баштаар черниң отчёдун дыннап, акция тудукчуларының — концерниниң эзлериниң негелделерин тодарадыр.

— Бир эвес бүдүрүлге чорудулгазы элээн чаш үүс муң эзлериниң негелдезинге чагыртыр чүве болза, бүдүрүлге рынок байдалдарында чурттаан шыдаар чүве бе?

— Акционерлер технология болгаш бүдүрүлге айтырыгларын шинтиирлевес. Оларның шинтиирлээр чүүлү дээрге кайы-бир менеджер дааскан ажыл-херекти башкарып шыдаар бе? Акционер бодунуң хөрежигизин менеджерге бүзүрел турар чүве болганда, ону шилип алырда, бүгү чүүлдерни барымдаалап көөр апаар.

— Ындыг болганда силерниң концерниңерниң чедишкини эргелеп башкарыкчыдан болгаш оон-биле кады ажылдап турар кижилерден хамааржыр ышкажыл?

— Ындыг принципти бис кажан-даа хажытпаан бис. Амгы үениң менеджери чүгле четчир профессионал билиглиг эвес, а харын ажыл-херекке бүрүнү-биле берликтер ужурлуг. Чүгле ынчан чедишкини чедип алдынып болур.

— Силерниң концерниңер — ол дээрге чүгле хөй миллиард саарылга эвес, а 376 муң ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар болгай. Өскээр чугаалаар болза, концерниин ажыл-чорудулгазы чуртта экономиктиг болгаш социал байдалдарга салдарны чедирип турар. Күрүнеге силерниң ажыл-херектеринерниң байдалы канчап хамаанчок боон турарыл, ол концерниин башкарарының аргаларын ажыглавас бе?

— Бүдүрүлге продукция берген турарынга, кижилерни ажыл-биле хандырарынга, социал салдары бар турарынга күүрүе сонуургалдыг харын. Ынчалзажок ол эргелеп башкарылгага азы бүдүрүлге чорудулгаларынга киришпес, холгаарлавас. Концерн биле күрүнеиин аразында кандыг-даа харылаашты ыяыкчы, эргелеп башкарылга тургузуу чок. Күрүве хоойлулар дамчыштыр тодаргай чуруумну тургузуп турар, а сан-хөө болгаш үндүрүг политиказы-биле тывыштыр, ажыл-агыйжы чорукка байдалдарны таарыштырын берип турар. Чүнү, чежени бүдүрериң чүгле концерн боду шинтиирлээр.

Репортер бөлүү
3-41-23

КАШПАГАЙ-ЛА ЧОРДУ

Самбога республиканың бирги чери дээш херээжен спортчулар аразынга маргылдаа Кызылда «Херел» хүреш залынга ийи хүн үргүлчүлээш, доозулган. Россияның вайылаа булуңнарында ышкаш, сөөлгү үеде херээжен улус аразынга хүрештиң аңгы-аңгы хевирлери болгаш спортчу маргылдаалар бистиң республикада сайзырап турары өөрүнчүг. Хүрештиң бо хевиринге херээжен улус аразынга республика маргылдаазы эрткен чылын баштайгы удаа болган. Аңаа ынчан 40 хире самбист кыстар кириишкен турган болза, ам Тываның 8 районнарындан болгаш 4 спорт ниитилелдеринден барык 120 хире херээжен мөгелер киришкен.

Чурт рынок амыдыралынче кирип турар бо нарын үеде маргылдаалар организастап, ону эрттирери база элээп бергедээшкиннерге таваржып турар болу бергеп дээрэн билдингир болгай. Бүгү чүвениң өртээнин аартаанындан, оон-моон спортчулар ыыл-алгаш, оларны ашкарып-чемгерип, удуур-чыдар черин төлээри бергедээн. Ынчангаш моңу барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Аныяктар ассоциациязы маргылдаанын акшаландырыышкынын хандырары-биле бо удаада идепкейин үндүрүп, улуг дузаны чедирген.

Ам түңнелдерни көрээлинер. Маргылдаа 8 аңгы-аңгы деңгилиг самбистер аразынга эрткен. Эң чиик деңзи — 44 кг

1. Кара-Кат Монгуш (Сут-Хөл). 2. Гуля Дамбар (пединститут). Мира Кама (Таңды). 48 кг Люся Монгуш (Сут-Хөл). 2. Алдынай Мумбалдай (Тес-Хем). 3. Анна Тогаачы (Эрзин). 52 кг 1. Аляна Монгуш («Трудовые резервы»). 2. Надежда Ондар (Чөөн-Хемчик). 3. Шончалай Сундан (Чөөн-Хемчик). 56 кг. 1. Айдың Балчар («Динамо»). 2. Белекмаа Калдар-оол (Чөөн-Хемчик). 3. Римма Малбык (профэвилелдери). 60 кг 1. Ксенья Ховалыг (Сут-Хөл). 2. Евдокия Донгак («Трудовые резервы»). 3. Арина Долаан («Трудовые резервы»). 64 кг 1. Алдармаа Куулар (Сут-Хөл). 2. Хажытмаа Баянова (Эрзин). 3. Оксана Оюн («Трудовые резервы»). 68 кг 1. Долаана Доржу (Эрзин). 2. Алдынай Куулар (Сут-Хөл). 3. Чодураа Монгуш (Барыын-Хемчик). 72 кг 1. Мария Лама (профэвилелдери). 2. Ольга Монгуш (Сут-Хөл). 3.Чодураа Түлүш (Чөөн-Хемчик).

Команда талазы-биле Сут-Хөл районуң самбистери бо удаада база шылгаравын. Тренерзи Валерий Ондар. Эрзин районуң болгаш «Трудовые резервы» командазының мөгелери ийиги, үшкү шаңналдарны чаалап алгаанар. Тиилекчи командага шилчиир кубокту болгаш бирги черегиниң дипломун тывыскан.

Деңзи аайы-биле тиилээн спортчуларга хүндүлел бижиктерни болгаш акша шаңналдарын тывыскан. Маргылдааның спонсору —Аныяктар ассоциациязы үш тускай шаңналды база тывыскан. «Трудовые резервы» спорт ниитилелиниң аныяк мөгези Айлана Монгушка «Эң чараш хүреш дээш» хрусталь вазаны болгаш 200 рубльдиг акша шаңналын тывыскан. Таңды районуң спортчузу Лира Кама «Эң аныяк мөге дээш» деп тускай шаңналды алган. Көрүкчүлерниң болгаш тренерлерниң четтикпейн маңап турганы «Самбо-92-ниң дангыназы» деп атты «Динамо» ниитилелиниң спортчузу Айдың Балчар чаалап алган. Анаа ассоциациянын күүсекчи директору Хеймер-оол Куулар хрусталь вазаны болгаш 1000 рубльдиг шаңналын байырлыг байдалга тывыскан.

Маргылдаа соонда судья коллегиязы оон канчаар эрткенин чугаалажып, түңнелдерни үндүрген. Бо удаада херээжен спортчулар аразынга самбо маргылдаазын организастааны багай эвес. Тренер-лер—Тес-Хемден Максим Даржыва, Сут-Хөлден Валерий Ондар, Таңдыдан Дайынзы Минчиир-оол олар хүрештиң бо хевирин сайзырадыр дээш кызымак ажылдап, белеткелдя багай эвес чорудуп келгенин анаа демдеглээн. Маргылдаанын кол судьязы, хоочун самбист Алексей Оюрунун болгаш самбо хүреш талазы-биле «Алия» ассоциациязының оралакчы президентизи Иван Хураган оларның чугаалап турары-биле адырга, херээжен спортчулар аразынга спорттуң бо хевирин сайзырадырында чүгле баштайгы базымнар эгелээн. Ынчангаш мында четпестер-даа бар. Хүрежирде кедер тускай идиктер болгаш спорт дериглелерн ам-даа чедишпес. Чамдык черлерде тускай биликлиг тренерлер чок, акша-шаңнал эвээш болуп турар. Маргылдаага келген чамдык уругларның бажының дүгү узун болуп турар. Хүрештиң дүрүмү-биле алыр болза, ол таарышпас. Борцовка идиктер чок уруглар база хей болган. Чараш хүрештиг, аңаа салымчаланыыр уругларны чок деп болбас. Ындыг-даа болза оларның хей келин удурлашкызының черге баскаш, сан чедип алыр (удержание) арганы ажыглап турган. Чамдык спортчуларның чартыктаар арга-биле октавы чараш. Холга аартыр аргаларны база хөйү-биле ажыглап турган.

Кысказы-биле чугаалаарга ындыг. Чүгле самбону эвес, харын спорттуң өске-даа хевирлерин херээжен спортчулар аразынга ам-даа сайзырадыр дээш ажылдаар апаар бис.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

Херээжеңнер аразынга самбо

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде; тускай шаңналдар чи алырлекчилери (солагай талдан) А. Балчар, Л. Кама болгаш А. Монгуш.

Авторлуң фотолары.

Шагаа-ындыктыг байырлалывыс

ДҮЖҮМ-ДҮР ДЕП БИЛЗИМЗЕ-ДАА

Тайгаа эвес, бажыңыгга
Дагбажыктың сеогүн түттүм.
Адыг ойнап каапкан дижип,
Аажок удус дүүреп туржүк.
Чоргаадай-даа,
Тамдың-оол-даа,
Чок Мырлаа, Чигжит сутлар,
Ак Хүгбек, Амбаржы дээш,
Арбын кижи чыылган болчүк.
Бир-ле майгын базырыга
Бичемейин база көрдүм:
Ыянгылыг үнү-биле
Ырлап-ырлап, ыглап оржүк.
Бажың, майгын, арга-ыяш
База маңаа көстүп турда,
Хааржак эксын хаап чыткаш,
Карак-ла бо: оттуп келдим.
Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавайн тур.
Дагбажыктың өлүг-дирии
Дарый мендээ чугаалаңар!
Кызыл-кыргап санында-ла,
Кызыл-кызып мендээ келир.
Чеденнээри чоокшулаан бол,
Сергээ аажок ирей чүве.
Элик кедеп, маңнапканда,
Эзи хайныр, омаа киткээр,
Буду черге дегбестей бээр,
Будук безин дызырт кылбас.

Одүгенден Кызыл чедир
Чары коштаап, чиң тээп
чораан,
Өөрүшкү-маанай бүргээн
Чаагай чолдуг кижи чоржүк.
Бүштаа болгаш оюзагы
Барык дениээр денгелге чок.
Артист Көк-оол артист-даа
бол,
Аңаа четпес магатчок боор.
Каткы-хөгүү, өөрүшкүнү
Кариаңындан ушта соп
кээр:
Хамык удус ону дыңнап,
Кайгап-харап турар болчүк.
— Алдын казар Ойнаада-ла
Аъттар ажаап туру мен—деп,
Эрткен чайны бажыңымга
Эгшп-тывыш кире дүшчүк.
— Октябрьда тайгаа келгеш,
Одаг ээлеп берем — дижик.
Оон бээр ону көрбээн бодум
Орнукшудуп, дүжеп чүвүл?
Дүжүп-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээнии намдавайн тур.
Дагбажыктың өлүг-дирии
Дарый мендээ чугаалаңар!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ТООЛЧУ ИРЕЙ

Чашкы үем, Кышкы кежээ.
Саглы уву Теректинге
бөлүк өглер.
Дашчын шуурган көскенгеш,
Далган үскен хыбачаның
быдаа чыды.
Изиг шайны аартап орар
Ирей кижи шырай-арны
чуруттунар.
Сериткедир аяан салгаш,
Сегел салын суйбаглаашаш,
тоолун улап,
Чечен сөстү кожуп ора,
Шедиргелиг үнү-биле
ырлай аарак,
Көрүш-биле, айтыш-биле
Хөлчок солуп тоолдаар
ирей бо-ла келир.
Оон ыткан тоолундан
Оваа дигеи маадырларны
дүжегнлеп,
Оттуп келгеш, эртенинде
Оовусту аравыста хөөрежип,
Чечен ирей кажан кээрин
Четтикпейн манагылаар
тургулаан бис.

Кажан кырган иоорлап
кээрге,
Кажыктарны шыгжап
каапкаш,
Ыыт чок баар бис.
Шайны ишкеш, таакпы
тиккеш,
Таптыырганын соруп ора
эгелээр-ле.
Шала дыңнаан тоолдарым
Та чеже, уйгужу-бак
үрен турдум.
Дыңнаксаарым кырган-ачам
Дыка үр-ле келбейн барды,
айтыртындым.
— Кырган-ачаң ам шуут
келбес
«Кызыл-дустай» берген-дир
деп, аваам сөглээн.
Үе-биле өгбе кижи
келбезе-даа,
Үнү, сөзү сагыжымда
артып калган.

Валерий ООРЖАК.
Саглы суур.

ЧАҢЧЫЛЫВЫС САЛБАА

Сөзү Чап ЧҮЛДҮМНҮҮ. Аялгазы Солаан БАЗЫР-ООЛДУУ.

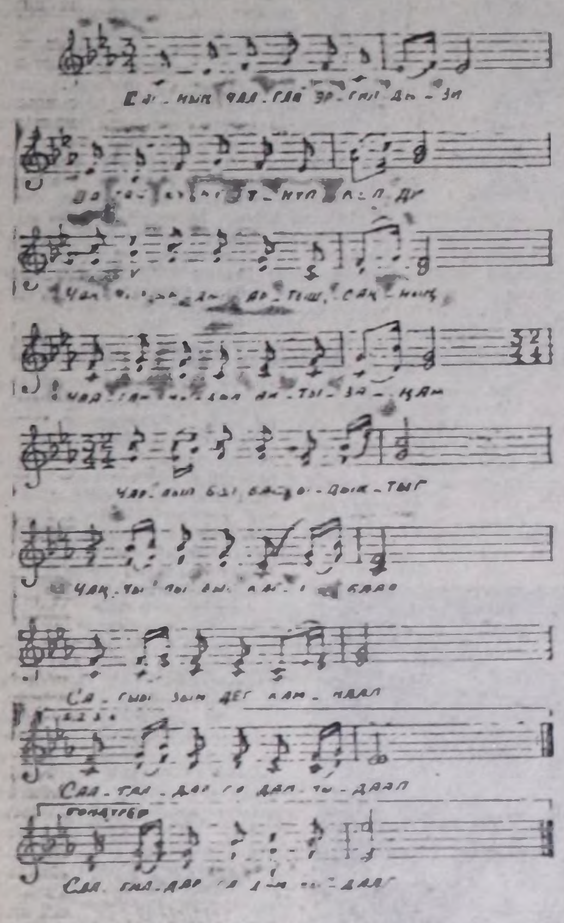

Шагның чаагай аргилдези
Шагаа хүнү үнүп келди.
Чаңчыл ындыг:
артыш санның
Чаагай чыдын айдызанар.
Кожумаа:
Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дет камнаал,
Салгалларга дамчыдаал!
Хырбачанар дооранар,
Ужа, төштен чоотланар,
Кыргаң, чалыы, улуг-биче,
Ынаң-ыяш, солуушкунар.
Кожумаа:
Эколерим, өгбелерим
Эдек тутчуп, чүнгуламар.
Ажы-төлдүң омаан көрүп,
Амыр-дыш ап, чалыыткандар.
Кожумаа:
Шагаа хүнү мөөрейлиг,
Адыг-чарыш маргылдаалыг,
Чадан адаал, багдан кагаал,
Адаанмажып тевек тевээл.
Кожумаа:
Кажык ойнап, даалылаал,
Кагжып оруп, шыдыраалаал.
Шуру шуушчуп, чинги
тыпсып,
Шупту хөглеп, ойнаалыңар.
Кожумаа:

ТЕВЕК

Чечен чугаа

Шагаа дугайында, ыланыыл аңаа болгулаар адыг-чарыш, оюн-тоглаа, мөөрей, дой дугайында дыңнаар дизе, көрген-билгенни кижиниң караанга көзүлдүр чуруй чаптар ховар дээн ураи мергежилдиг Мамбар хоочунга баар чүве-ле болгай.

Бо удаада ол биске ийи аалдың ийи кончуг дээн тевекчилериниң аразында болган мөөрей дугайында хөөреп берип олурду.

— Ынчан Аът чылының шагаазы-ла болгай. Сактырымга, ай ам-даа көзүлгелек, ийи чаның хүнү-ле боор.

Таптыг-ла ол хүн чоокшавы беш-алды аалдар Кезек-Дагның Семис-Хелиң аалынга болчашкан-дугурушканы өзугаар бола кээп баштажы берген. Шагаада черле ыңдыг болуру дег, Семис-Хелиң аалының ыжы-бузу кодан сыңмас, чыылган чоңуда өдек сыңмас. Тос-таңма паштарны улай-улай божуп, доорамчы, үүжени улай-улай дүлүп, хайындырып-ла турар. Шагаачылар шыдаар шаа-биле чаа-ла эттеп, шайлап турар эвеспе.

Ол хүн ол аалга ойнаваан оюн-на чок. Өгже кирзе даалы, шыдыраа, кажык, хорулдаа бар, дашкаар үнзе, кадыр ийден чүнгулаар, баг адар, баг кагар, тевектээр.

Өске оюннар-даа канчаар, мээң ол хүн өлүг адаан соңуургаан чүвем, тевек-ле болгай. Тевек боорда, кончугдаа тевер, тевектиң дөрт-беш арказынга ол чоокшавыда чок дээн мергежээн ийи адаанчы эриң мөөрейи болган. Ол шагда аал-аал аайы-биле бо-ла мөөрейлежип, маргылдашкан тургулаар боор чүве. Баштай Кара-Шанчыг аалы-биле бистиң Эл-Бажыңың аалы чижи берген. Кайы-даа талада улуг арта берген, ара калган-даа чүве чок, барык деп-хал болган.

Шыят-та, ынчап баарда, аал баштыңы Семис-Хелиң баштады ийи аалдың улугбиче улузу Кара-Шанчыгның Карсыга биле Эл-Бажының Эрендипти — ийи кончуг дээн тевекчини таварыштырар деп мыңдыг. «Мөөрейге чүнү салырыл?» ындыг айтырыг үнүп келген. Чүнүдаа салбас, чүгле уттурган таланы уткан таланың кижи бүрүзү чеди катап ховадырр деп дүгурушканнар. Ол-ла дораан кайы-даа талага хамаарышпас, тала-дугай тыртышпас, Семис-Хелиң баштады санакчылар, шиитке-кчилерни томуйлай каапкан. Оон-на кол башкарыкчы Семис-Хелиң тура:

— Ча, кайгаллар! Кайыын, чүден эгелээр силер? Узун тевигден бе, далгыг, чиңден бе? — деп, ийи мөөрейжиден айтырды ол.

— Узун тевиг хей! Боларга канчап хан ичелелир боор, ары хүнну бадыр, азар дашны атсы кемдегиже теп болур эрлер-дир бо! Далгыгдан эгелээш, кызыл чинге төндүрер — деп, далгыырынга кончуг дээрзин эки билир болгаш Эрендиптиң талазы изиг-изиг саналдаан. А Карсыганың улузу оон чиңнээри бүзүрелдиг дээрзин билир болгаш:

— Че, харын, баштайгы удаада базып теппес дижик. Ынчаарга далгыг эвес, чиңден эгелээр-дир — деп маргыжып үнгеннер. Ынчап баарда, маргылдааны төлге-биле чарар ужурга таварышкан. Ол өзугаар Карсыга баштай эгелээр болган.

Ам чүү боор, кара-шанчыгжыларга детиттирген Карсыга ийик-хевин эде-хере тыртыкылаашаш, көкүс чаа, хир безин хаапаан сесиирге тонунуп эдектерин авый-шавый астыкыпты.

— Че-ве, эгеле! — деп, аал баштыңы, кол шиитке-чи Семис-Хелиң хөөктүре каапларга, аар коргулчуңнуг, ак-сарыг ийи чүзүн дүктүг тевек Карсыганың кара былгаар кадыг идиниин майзын кайы сен дээш, даашкыр-даашкыр төртүледи

дүжүп-ле эгеледи. Сан саналар улус сан будалып, маргылдаа үнмезин дээш, мутур сан кээрге-ле ыыткыр алгырып, «он, чээрби, үжен» деп чарлап каап турлар. Карсыга ынчалдыр алданны ажып, чеден чедирип олур.

— Күжүр эрии, Карсыганы, Кара-Шанчыың адын сыкпа! Кара-Шанчыг кончуг, Карсыга кончуг! — дижип, Карсыганы кара-шанчыгжылар хөөктүрүп, хөлчок-ла турлар. А Карсыга, шынапла, кызыпкая, бир эвес чиңнээринге албас болза, далгыырынга Эрендипке алзыптып болуруп ол билир. Херектиң ужуру чүл дээрге, Карсыга Эрендипке бодаарга, шыдал-быразы шыырак, кара бай улустуң оглу болгаш шала турамык, чоргаары кончуг, ынчанташ Эрендип ышкаш «майтактарга» мөөрейин алзыр болза, чүден дора, чоокка соот, ыракка ыят болганы ол. Карсыга, шынап-ла, шыырак тепкен, тозан чедирип чораан, тевээн оскунган. Чиинээшкинге ол хире теверя белен эвес.

Ам Эрендиптиң ээлчээ. Эрендипте эдек астыр узун тон-даа чок, кадарчы кижиге таваржыр чолдак хөректээштиг, мугур баштыг чымчак идиктиг. Эрендип маажык таваар аажылыг, тырык мага-боттуг Карсыгага бодаарга, узунзумаар, шилгедек сыннығ, чиик адак, шала далаш чанныг эр. Чиинээринге ол Карсыгага алзыр-даа, алыспас-даа — барык-ла ден-хаян, ынчалза-даа ол өөрлежип, талалажып ойнаанда ындыг, а ийи боду шуут чиге таваржып көрбээннер. Ам хавын мөөрейлежип, чижи бергеннери бо-

Канчаары ол ийик, Эрендип кандай, шала далаш эгелеп ажып, чеден ажып, сезен чедип чораан, аскадгыырлаам солагай буду бирле черге эпчок бастынарга, тевек теп турган оң буду черге барып дегген. Тевектиң дүрүмүн өзугаар тевектээн бүгүү бөзүң болбас, шиидиглиг, ынчапкан кижи оюнну оон ынай уламчылаар эргезин чок. Эрендип ынчалдыр бир мөөрейни алысканы ол. А Карсыга удуп алган болганда, Эрендипти човадыр эргелиг. Човадыры — тиилекчиниң эңне амыырган ханар үезиле болгай. Ынчалза-даа бо удаада Карсыгага ол барык болдунмаан, сагыжыңга четпээн. Хамык ужур Карсыганың кадыг иднинде болган. Кара былгаар идик ээпкек баштыг болганда, чогум-на чогадып теверинге эпчок, чок-ла болза, чер албайн, мыстык дүжер, чок болза, хертеш думчуунуң бажыңга дегтеш, дээр шаар үнер. Эрендиптиң кашпагайы аайлыг эвес, бир ынчаар дүндүүштелип үнерде, тевекти түдуп апкан. Оон-биле човадыгның доозулганы ол.

Ам далгып теверинин ээлчээ. Сүлде бо ыйнаан! Дем чаа-ла кагылчак, тыртылчак, шала дидим эвес теп турган Эрендип ам кайда боор, омакшыл кире берген, ана хостуг шөлээн теп эгеледи эвеспе. Ооң хилиң дег чүм кара дүктүг тевээ ийи буттан ыраар ужур-даа чок. баглап каан чүве дег, чаигыс аай тавыда бадып-чоктап тур. Көөрге безин көрүштүг, ана чүгле саглаңнаар, карацнаар чүве. Ээзи ону тып-даа шилээн, чүге дээрге, кара он ак харга көскү болгай. Эл-Бажының улузу дем чаа кара-шанчыгжыларга одадып, алзыр турган болгаш ам Эрендип-биле кады ари хайнып, кулак дажы негеп үнмес чүве ийик бе.

— Эр-хей, Эрендип, Эл-Бажы чүртүң адын салба, кайгал!

Кара-Шанчыг Карсыгазы Харыы-ла үстүп калган дидп.
Эл-ле-Бажы Эрендизии Эди-ле изип үнген дидп! — суг-суг дигилеп, медээжокла барганнар. Ынчап кээрде кара-шанчыгжылар база-ла:
Кара-Шанчыг Карсыгазы Эди-ле изнир элек дидп.
Эл-ле-Бажы Эрендизии Эдертпес-даа диведиве! — дээш, база-ла алдырбастар.

Ол үеде тевекчилер чоорту чыпза-чылза, ам мырынай Сан-Салыр дээр тейжигештиң дозуиге кээп доктаагганнар. Эрендиптиң, шынапла, эъди изээни ол боор, ам харын Сан-Салыр кайы сеп дээш кылаштап чоруй тепкеш, тейжигештиң кырынче үндүр далгааш, оон ледир майгып баткаш, оргу черге доктаагаш, он будубиле тевекти бодунче чоокшулады теве каапкаш, диштери-биле ооң дүгүнден сегирип ап, ол-ла ызырбышаан, бурунгаар октааш, оранчок сыылады теп чорудупту. Хамык чон кайгааңындан кускун-курай салып үнген. Шак ындыг арга-биле ара соксап каары — бир эвес Карсыга ажыр тевс баар болза. Эрендип четкен санындан оон ынай уламчылаар эргелиг дээнп ол. А сан мугур ийи чүске барып үскен. Ам Карсыганың тевер эвлчээ. Оны хоомай деп болбас, тевектиң дөрт арказынга лескп ыгыы тевер, белеп-селеп оскунар ужур чок тевекти. Ынчалза-даа Карсыга ам Эрендип чүүл канчалган-дыр, ону дегересин өттүүдүр күүседир ужурлуг. А Эрендип «Сан-Салырының» кырынче үндүр тепкеш, эгелээн черинге дедир ээп кээп, хамыкты кайгаткан болгай.

Ынчалза-даа Карсыга тоор хире эвес, бүзүрелдиң сүргей эгелээш, чүсту чайлыг ажын чоруй, ам-на Эрендиптиң изи-биле тей кырынче углапты. Тейниң ортаа тезинге чораап, дилги кежи бөргүн ыила-ла үштүп октады, кижинвистиң ана бузу бургураар. Ынчаимыже улам орулеп бар-ла чор, тейниң барык кырынче үнгелек чораап, тая бер часкаш, тевээн тудуп ап четтингипти. Тевектиң дүрүмүн өзугаар ол ам тевекти ыырып алгаш, бутче утлай октааш, оон ынай теп уламчылаар ужурлуг. Карсыга ону чайлыг күүсетти, канчалза-даа дуржулганыш улуу ол. Ынчалдыр тейниң бажыңга четмеш, дезир бадып эгеледи. Эки-ле теп чорун ор, ынчалза-даа тевек бир черге кадыг идиктиң кылын улдумунга барып шак дээр орта, оозу оранчок чаштай берди. Карсыга дыка-ла кыыткан, ынчалза-даа Эрендипке чээрби шаа сан четпээн. Ам Эрендиптиң човадыр эзлчээ. Кара былгаар, кадыг идиктиг Карсыга чеже-даа кызытса, Эрендиптиң сагыжыңга кинр човадып шыдаваан болгай, ам мугур баштыг чымчак идиктиг Эрендип теп турда, тевек чүгле хиктелир чүве, барза-барза, мырынай «Сан-Салырының» кырынга барып дүжүп тургулаар. Карсыга ону сывырар дээш дери-бузу бургураан, артында-ла берзенип каапкан тутсун тур.

Эрендип мөөрейлиг эзингиң пат турупканын билгенне боор, Карсыга бир дап баэрде, чазыпкан кижи боол, ожегээр соора тепти. Оонин чүрүмүн өзугаар оон ынай човадыр эргези чок дээни ол.

Ам кызыл чин. Аът мунуп өскен Карсыга үргүлүү чадаг кылаштаар, ийи буду дадыгып мергежээн кадарчы Эрендипке кака чедер. Пат турупканы ийдеп, он ажып, чөөрби чедип чораап-ла, осхунган. А Эрендип кызылчиңге чүгле ойлээр болган. Чүү дээр силер, Эрендип ооң соонда мырынай хамыкты кайгаткаш барган. Ол тевектиң эң берге, эң нарын, барык уттундурган ховар хевиря болур балдырлап теверин база билир кижи болган. Ол чүл дээрге тевекти он буду-биле солагай буттуң балдырының адаабиле өттүр, ол аразында ол-ла бүтү солуй каап тевери чүве-дир. Ындыг аргабиле безин Эрендип он ажыр тепкен.

А Карсыганың ол нарын арганы күүседип шыдавас турганы ол ийикпе, азы шуут шаа тонуп, чилчин үзүлгенп ол пйикпе, оон ынай мөөрейлежирин соксап каан.

— Эрендиптиң тевекке кайгамчык мергежилдиин ону деткип, хөөктүрүп турган чүгле Эл-Бажының болчүккулары эвес, а удур тала—кара-шанчыгжылар безин кайгап, мактавас арга чок болган. Тевектээр деп мергежип база шак ындыг көрүштүг, мергежилдиг боор чүве ийин — деп, Мамбар акый солуп чугаазын доозу он.

Чап ЧҮЛДҮМ.

БАК СЕТКИЛ БАЧЫТТЫГ

Эрткен чылдың декабрь 18-те үнген № 216 «Шында» «Кезер эмчиниң бяр хүнү» деп эгелиг материалды иомчаап, кижи шуут-ла харлыта бээр-дир. Соңгу-даа ала болза, ол кижи ышкажыл. Оон кээрээр ала сеткили кайыл? Чаш кижиге хол юдүрүп, ону чаш назынындан чарып каары дээрге, тыва кижиниң төөгүзүнде туруп көрбээн кеминг үүлгедиг-дир.

Бичии уруглар эпчок чүве кылышкан дижик — оларның чаш угаанының шаа ол, азы ыглапкан дижик — оларның эргези-дир. Чаш хамаанчок, элээди ажы-төлүнче хөрекгенир, уруг-дарыының пезии ол-бо дээриидеи эрткеш, эттеп-соп чоруур эр кижилерни көөр хөөнүм чок. Уруг-дарыынга эвилеп адаларны мөөрге безин чараш, чоргаар болдур ийик чоп.

Кижи амы-тынынга чедер, херээжен кижиниң не эргежинче халдаар кижилерни черле оршээвезин истеп тур мен.

Кижини көрүп каап, сактып келбейн, а сактып келгеш көрүп, эдержии чурттап чораа-ла дээре. Кем-херек үүлгедип каап, херээн эрттирип чыдар адаларның аш чаглап, шимээн-даап үндүрүп турарына база удур мен. Чогум-на ындыг адалар турүш чок аныяк кижилерни багай чүвеже эвилелдээр боор чүве-дир. Бак сеткил черле бачыттыг, ону утпаза чогуур.

Кара-кыс ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

Бо материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

Чарлалдыр салдыраазы

ТВ

ФЕВРАЛЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Ах, сенида аар, кышчыгаш, кыш». 9.40 Телефильмнин башгайы көргүзүү. 10.20 Уранчечен фильм. (КУР). 11.30 Футбол, допчулалы. 12.00 Медээлер. 12.20 Концерт. 12.40 Ритмнит гимнастика. 13.10 «Ону ыыдаар силер». 13.55 «Хоорай». 14.20 «Биржалардан» медээлер». 14.35 «Бо силерге херектир бе?». 14.45 Садыг одуруу. 15.00 Мультфильм. 15.20 Концерт. 15.55 «Мускал». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 Чемпионнар-биле кады. 17.20 Уругларның музыка клуву. 18.00 Медээлер. 18.20 Шаңналдыг фильмнер. 18.50 Мультфильм. 19.05 «Куриль пасьянс». 19.25 «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Музыкалыг программа. 21.50 «Лондонлан ынакшыл-биле». 4-ку дамчыдылга. 22.35 «Браво». 01.00 Медээлер. 01.25 Делегейнин фольклор фестивалы. 02.20 — 03.15 «Бот кижилер». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. (Австрия). 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Барымдаалыг фильм. 11.05 «Ревю-Кавказ». 11.50 «Уттундурган суур». 12.15 — 14.00 «Маргыштыг чугаа».

• • •

16.00 Фестиваль. 17.10 «Делгем». 17.40 Тинко. 17.55 «Урал ТВ» видеодамчыдылга. 18.40 «Космополис». телесестүүл. 19.25 Россияже бөрүүлү. 19.40 Хостуг шакта. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүл-не байырлал. 20.30 Ю. Поднискстиң фильми. 21.00 Барымдаалыг фильм. 21.35 Артист мергежил дугайында. 22.55 Хал көрүң. 23.25 Рождество музыказы. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер 20.30 Медээлер, реклама. 20.40 «Үениң судалы». 21.40 — 23.30 Уран-чечен фильм.

ФЕВРАЛЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 Уругларның музыка клуву. 10.00 «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 11.20 Концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 Фильм-балет. 12.50 «Бүзүреңнг-даа болза...» 13.30 «Чеднишкинни канчап чедип алырыл». 13.45 Телефильм. 14.10 Блокнот. 14.15 «Телемикс». 15.00 Концерт. 15.50 «Мускал». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

17.00 Уругларга дамчыдылга. 18.00 Медээлер. 18.20 Телефильмнин башгайы көргүзүү. 18.55 «Рыноктуң негелдезин бузугаар». 19.35 «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Чаа рубрика. 22.30 Тальковтуң дүштери. 23.30 Спидвей. Делегей чемпионады. 00.00 Концерт. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.20 «Бот кижилер». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Орус аян». 10.10 Шулукчулер И. Карпов болгаш М. Кабаков. 10.50 «Мен болгаш оскелер-даа». 12.05 Орус культура дугайында беседалар. 12.50 — 13.50 Хөглүг программа.

• • •

16.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.00 ТелеЭКО. 17.30 Теледомчулал. 18.15 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Фортуна» телебиржа. 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Республиканың киноэкраинарында.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүүл-не байырлал. 20.30 «Россияның парламент медээчизи». 20.45 Курортистерниң делегей маргылдаазы. 21.15 «Рождество калядкалары». 21.40 Консилиум. 23.05 Орус сезоннар. 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Криминалдыг медээлер. 18.50 «Серафим Саровский. Эзп келгеии». 19.40 Хостуг шакта. 19.55 — 20.00 Реклама.

19.20 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: Отличный полицейский 12.00, 14.00, 16.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 5-те
«НАЙЫРАЛ»: Вера (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Смертельное оружие-2 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: Приключения на маленьких островах 9.00, 12.30, Чужая, белая рябой 10.30, Терминатор (АКШ) 14.00, 16.20, 18.40, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: Отличный полицейский 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 4-те
«НАЙЫРАЛ»: Терминатор 9.20, 11.40, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Смертельное оружие-2 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: Кинчочоймды 9.00, 12.00, Слонёнок 10.30, Путь на юго-запад 13.30, Отмщение в Большом мире 15.20, 17.20,

(Солуунуң дараазында номери февраль 6-да үнер).

ТЫВЫЗЫК

Тывызык—ол дээрге кижи төрелгеттенниң төөгүзүнге, оон амыдыралында караабиле көрүп, кулаа-биле дыңнап келген аргажок таныыры база билири чүүлдерниң дугайында мырынай тода, чиге көргүскен угаадыг болур. Ону чиге адавайн, ойзу шолалай аарак, оөур-хевирин, өңүн, мерген-чечен уранныдып көргүскен чечен чогаал жаиры-дыр. Тывызыкты шагаа үезинде ксичүт ажыглап турган.

Тывызык кижиниң тывыңгыр, амыдыралда долгандыр туруп турар чүүлдер-биле таныштырар болгаш дурген угаап бодаарынга өөредир. Ийи талазында, кижилерниң оюн-тоглаазының хөлүг дыштанылгазы-дыр. Ынчангаш бо тывызык-бодалганы киирдим.

«Кажаа иштинде дөрт азыг бар, азыг бүрүзүнге үнүр аксында бир-бир күске орар. Ол күскелериң бирээзиниң дужунда-ла үш күскелер көстүп турган, а ам кажаа иштинде шупту канш күске турганыл?».

Долчаннаа ЧАМЗЫ. Мөңгүн-Тайгада Мугур-Аксы ортумак школазының 8-ки классчызы.

Чурукчу Виктор КУУЛАРНЫҢ блокнодундан.

ДУРГЕН-ЧУГАА

Шаанда бистиң ада-өгбелеривис, дөргүл-төрел аайыбиле бөлүк, чер-черлерге, тайга-сыннарга, хуу малманның чурттап чораанын эки билир бис. Хуузунда ажылын кылып доосканының соонда, хостуг шактарын эрттирип алыры-биле, даалылап, солуп чугаалажып, кажыктажып, тоолдажып, тывызыктажып, чинчи чажырып, дурген-чугаалажып, оон-даа еске чүүлдерни ойнап чорааннар. Уттундуруп бар чыдар тыва чаңчылывысты катап эгидип алыры-биле солуннарга бижип турарын деткиир-дир мен.

1946-47 чылдарда азы 6-7 харлыг турган мен. Бөлүк өгбелериң улустарын шагаада чаңгыс өгге чыглып алгаш, ойнап-хөглеп, дурген-чугаалажып органнарын бо хүннерге чедир уткаан, сагыжымда артып калган. Дурген-чугаалар чер-чурт аайыбиле ангы-аңгы болур. Бир дурген-чугааны дыңнаанам бүгүаар номчукчуларга соңгуургадып көрейн.

Биляям-биляям бичө хаяа, хаялаза каиза-моос, моостаза, байба-шиви, шивилезе чече-бута, бутаалаза яугур тоос, тоостала дошкун белек, белектезе бел далган, далганназа дава-дөгүс, дөгүстеле дөрбей кулаш, кулаштала кара-чөлим, чөлимнезе куу туман, туманназа туман-туман, туманнаштың черже кирди, черже киргеш, чечек болуп хуула берди.

Май-оол МОНГУШ.
Улуг-Хем район.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-45-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетөүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ өдөө ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-38-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ шиитилел политиктиг — 3-41-23; 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт чагаа — 3-39-63;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ удурткучулер — 2-27-41;
□ солуп келбейн баргавда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы. биле күруне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуп неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 22.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 24 (14748) 1992 чылдың февраль 6, четверг Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

«Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

«Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган үеден күштүг болдуруп киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1991 чылдың декабрь 18.

МЕЧИ ЧЫЛЫН УТКУП АЛГАН

Кара Мечи чылын тыва чер уткуп алган, ам ол бодунуң бүрүн эргезинче кирген. Шагаа байырлалы республиканың хоорай, суурларынга эрткилээн. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга ону канчаар демдеглеп эрттиргениниң дугайында номчукчуларывыска чугаалап чедирээли.

Февраль 4-түн эртени. Ол шактарда соок кайы хире турганыл? «Кызылга эртенги үеде соок казыыр үжен бир градус» дээрзин радио дыңнаткан. Хоорайның топ шөлүнге Шагаа байырлалын көөр база аңаа киржир дээн улуг-биче чон эртежии кончуг чыглып эгелээн. «Казыыр үжен ажыг» дээрге бистиң байдалывысбиле соок дөмей-ле база «дыңзыг», ынчалзажок кижилерниң амыр-менди солчуп айтыржып, Чаа чылбиле чүгле экини күзеп, байыр чедиришкен чылыг сөстери сагыш-сеткилди чылдып турганы чугаажок. Ада-иезиниң холундан четтинипкен хензиг чаштарны көрген болзуңарза, бопун чаактарын сооктуң тыныжы шонуп турза-даа, «соогун» деп хомудаан-даа кижи чок, ынчанмайн канчаар, байырлал көөр дээш бажыңындан үнген болгай. Оон ынай байырлал ажыттынгыже чедир радио дамчыштыр ырылар, сыгыт-хөөмей кижилерни сорук киирип турган болбайн аан.

Хүндүскүнүн 12 шак. Шагаа байырлалын Кызыл хоорқүүскомнуң даргазы В. Х. Кара-оол ажыткаш, чаа үнүп келген Мечи чылы-биле чыылганнарга күүскомнуң мурнундан байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Оон соонда Кызылда орус хүрээниң улуг ламазы Алексий ада сөс алгаш, чаагай улуг байырлалда чыглып келген чонга, оларның шуптузунга аас-кежиин, быжыг кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзээш, Мечи чылы-биле изиг байыр чедирген. Лама башкы Шулуу Куулар чыылган чон мурнунга йөрээл номчуп, Мечи чылы-биле база байыр чедирген.

Тоолчургу маадырлар Ак-Сал ирей биле Даңгына Алдын-Кыстың аъттарындан дүжүп, сценаже үнүп кээп, хөйнүң кичээнгейин хаара тудуп, чечен-мерген байыр чедириишкини-биле, театржыткан көргүзүг, танцы-сам өгелээн. Театржыткан бо көргүзүгнүң кол тургузукчу режиссёру Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы А. С. Серен ийи чылдың — эрте берген Хой база чаа Кара Мечи чылының онзагай талаларын уран чүүлдүн күжү-биле көргүзер сорулга алдынганын биске тайылбырлаан, оон чугаалап турганы дег, Шагаа байырлалының оюн-көргүзүүнге, шынап-ла, Тываның уран чүүлүнүн шыырак дээн коллективтери — артистер, ансамбльдер киришкен. «Саян», «Тыва» ансамбльдериниң, филармонияның, Кызыл хоорайның ырының болгаш танцының улусчу ансамблиниң, «Чалыы назынның», аныяктарның «Күзел» театрының артистери тыва улустуң байлак аас чогаалынга, чаагай чанчылдарынга, ёзулалдарынга, онзагай талаларынга даянып, үндезилеп тургаш тургускан көргүзүглерни тус-туста бараалгаткан. Ырытанцы-биле чергелештир, кожамыктарны, тыва, орус дылга дүрген-чугааларны бадырыптарга, кым сонуургавас боор. Кышкы соок дивейн, ажык дээр адаанга танцылап, ырлап турганнарның черле кайызын ол дээр! Тыва черге чоннуң чаңгыс-даа байырлалы хөөмей-сыгыт чокка эртпези дег, маңаа база ол чоргаар, өткүт дыңналып турду. Хоочун артизивис Максим Мунзукту улуг-биче шупту таныыр, билир, Шагаа байырлалының оюн көргүзүүнге база чыылган чонга аян тутту. С. Сокольниковтуң тыва дылга ырлааны солун. Концерт көргүзүүнге уругларның «Өөрүшкү» ансамбли чыда калбаан база киришкен. Шагаа байырлалынга Кызыл хоорайның ортумак, дээди өөредилге черлеринде Моолдуң аймактарындан өөренип турар аныяктар театржыткан оюн-көргүзүүнге база киржип, Мечи чылын тыва эштери, үе-чергези оолдар, кыстар-биле кады уткааннар.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы А. А. Даржай сөс алгаш, Мечи чылын таварыштыр чыылган чоннуң ал-бодунга, ажы-төлүнге чүгле экини күзээн. Мечи чылын амыдыралдың аар-берге үезинде уткуп ап турарывысты чугаалавышаан, элбекшилче, байлакшылче чедер орук чиик эвес, узун, ынчалзажок кижи бир-ле чүвеге бүзүреп, идегеп чоруур дээрзин сагындыргаш, кижи бүрүзүнүң бодунга идегеп, бүзүрээриниң чугулазын чугаалаан. Шагаа хүнү сеткил-сагыштың арыгчаагайының демдээ, «чудук адаанче чудуруун суккан» эвес, кандыг-даа нацияның кижизи ылгал чокка, бергелерни ажып эртээлиңер, сагыш-сеткил ядаралы болдурбаалыңар диген сөстер-биле ол чугаазын доосту.

Театр чоогунче тип каан ийи өгден кижилер үзүлбес мындыг. Бирээзинде колдуунда-ла аныяктар колдады буга-шыдыраа ойнаан турар болдулар. Ойнап турганы чугаазындан-на илден, бөлүк элээди оолдар-биле чугаалажы бердим. Хоорайның тос дугаар школазының өөреникчилери ол оолдар буга-шыдыраазын сонуургап ойнаанын чугаалады-лар. Ол-ла өглер чанынга янзы-бүрү оюннарга күжүн шенешкеннер база эвээш эвес болган.

Чараш, аянныг, көрүштүг тыва национал идик-хеп дээш конкурс чарлаттынган турганын номчукчулар билир бис. Аңаа киржир күзелдиглер сценаже үнүп келген. Олар бо удаада сан талазы-биле ындыгла хөй болбаза-даа, киржикчилерниң назы-хары солун, янзы-бүрү. 1 хар 6 айлыг бичии Чаяан Чонданның, 2 харлыг Инка Чымбаның чыылган хөй чон мурнунга чараш тыва идик-хевин, боттарын көргүзүп, чаптанчыг кылаштажып турганын көөрге, чаражын чаптап-ла ханмас сен! Арат Куулар — олардан арай-ла улуг, чеди харлыг, бирги классчы. Хураган кежи торгу додарлыг тонунуң курунга хынныг бичии бижээн азынгаш базыптарга, эрезин, омак-шоваазын.

Конкурска киришкеш, суй белек ап, шаннаткан улуг кижилерниң аразында Кызыл хоорайда чурттап турар аныяк өг-бүле Сайзанак, Альберт Сарыгларлар база бар.

Садыг-наймааны организастааны бараан аймаа-биле хандырылганың берге бо үезинде, черле багай эвес болганын кижилер чугаалажыр чорду.

Кара Мечи чылында чурттап эгелээнивис бо. «Ол бистиң амыдыралывыска кандыг болурул?» деп айтырыгны дыка-ла салыксаар ийик бис. Чөөн чүк улустарының календарын чанчылын ёзугаар ону чиик эвес болур деп санап турар. Рынок харылзааларының үезинде чурттап эгелээнивис, хүн бүрү өзүп турар аар өртектер... дээш бергелер мурнувуста. Ынчалзажок Чаа чылче канчап черле кандыг-даа идегел, бүзүрел чок киирер боор, күжүвүстү, аргаларывысты ажыглап тургаш, бергелерни ажып, шыдажып эртер дээш туруштуг ажылдап, чурттаар ужурлуг бис.

Вера КУУЛАР.

• • •

Тыва улустуң чанчылчаан национал байырлалы — Шагааны бистиң республиканың чону калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар апарганы өөрүнчүг. Шагаа чүгле байырлал эвес, ол дээрге тыва улустуң национал культуразы, национал чанчылдары болгаш ону улам сайзырадып, келир үениң салгалдарынга дамчыдып бээри болур.

Чоннуң бо байырлалын Каа-Хем районнуң суурларынга база солун кылдыр эрттирген. Оон бир чижээ — Бүрен-Хем суурга Шагааны багай эвес организастаан. Суурнуң чурттакчылары бо улусчу байырлалга баш удур белеткенип, аъш-чемин кылып, аштанып-силигленип алгаш турган дээрзи билдингир.

Бүрен-Хем — Каа-Хем районда база бир кончуг чараш черде турар суурларның бирээзи. Суурнуң солагай талазы-биле ырда, шүлүкте кирген күчүлүг Улуг-Хемниң бир адыры — Каа-Хем агып чыдар, оске талазында — кадыр-кадыр чалымнарлыг дагның баарында делгем хавактар одуруп чоруй барган. Чогумна ол хавактарның баарынга суурнуң чону тываларның ыдыктыг байырлалын демдеглеп эрттиргеннер.

Байырлалга Бүрен-Хем көдээ Соведи, «Бурунгаар» совхозтуң удуртукчулары, специалистери тодаргай белеткелди чоруткан. Шагаа байырлаар черге өгнү тиккеш, чамдык оюннар эрттирер черлерни белеткээн. Суурнуң чону, совхоз боттарының белеткеп алганы амданныг аъш-чемин аңаа эккеп, одаг кыпсып, сап салып, аразында амыр-менди солчуп, байыр чедиржип, тыва улустуң шаандакы ырларын ырлажып, оюннарны организастаан.

Суурнуң Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери, хоочуннар, ортумак школаның өөреникчилери оюн-тоглаага ырлап-самнап, аңаа келгеннерни өөрткен. Улуг-биче бүрен-хемчилер аът кежинге олуруп алгаш, хавактан чүнгулап турда, солун-на чорду. Ол хүн байырлалга ыштап каан эътти, сүттү болгаш өске-даа аъш-чемин саткан. Аъш-чем, аргаан, даараан хептиң делгелгезин кылган.

Республикада ат-сураа алгаан, «Хүреш» агитбригадазының кежигүннери Бүрен-Хемге болган байырлалга база «четтигипкен». Агитбригада тургустунганындан бээр ам таптыг-ла он беш чыл оюн демдеглээр. Бо үениң дургузунда ол спортту болгаш күш-культураны чон ортузунга пропагандалаарынга, спортче хөй аныяктарны хаара тударынга улуг үлүүн киирген дээрзи чугаажок. Ооц кежигүннеринден Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчылары композиторлар Альберт Танов, Батый Кенеш, Тыва Республиканың улус депутады Владимир Биче-оол, спорттуң хоочуннары Кушкаш-оол Ховалыг, Николай Хайдан-оол, Алексей Сандан, Кызыл-оол Лайдып, Чадамба Ооржак болгаш өскелер-даа республиканың барык булуң бүрүзүнге чедип, спорт талазы-биле лекцияларны кылып, көргүзүг оюннарын каш удаа чоруткан. Аныяктарның хейаъды көдүрлүп, талантылыг чаа-чаа аныяк спортчулар болгаш күш-культуржулар саны көвүдээн. Агитбригада кежигүннериниң ажыл-агыйлар-биле харылзаазы быжыг. Ынчангаш оларны бо удаада «Бурунгаар» совхозтуң директору, хоочун спортчу Алексей Монгуш чалап алганы ол.

«Хүреш» агитбригадазының киржикчилери суурга четкеш, баштай бичии оолдар болгаш улуг улус аразынга хүреш маргылдаазын эрттирген. Суурнуң Культура бажыңының спорт залынга эрткен ол хүрешке бичии оолдар аразынга алдыгы класстың өөреникчизи Владик Шарай, а улуг улустан малчын Григорий Монгуш олар тустузунда шүүлгеннер. Шүүлген болгаш үжүүрлешкен мөгелерге дипломнарны, акша шаңналдарын болгаш чемпионнуң кожаалларын байырлыг байдалга тывыскан.

Спортчу оюннардан хендирбе кагарынга Каадыр-оол Бимба, шыдыраага агроном Аркадий Куулар, хоочун механизатор Седип-оол Бүрүкей олар шылгараанар.

Агитбригаданың кежигүннери, Кызылдың бажың тудар комбинадының болгаш 48 дугаар тудуг эргелелиниң төлээзи Римма Магбын биле Мариана Лама олар самбо хүрештиң аргаларындан көргүзүглерни кылган. Ону бо хүннерде Тываның спортчу кыстары массалыы-биле өөренип ап турар. Бүрен-Хем суурнуң кыстары удавас самбога хүрежип эгелээр чадавас.

Шагаа байырлалының кежээзинде Культура бажыңынга агитбригаданың киржикчилериниң солун концерти болган. Тыва улустуң «Дөге-Баары» деп ырыбиле концерт эгелээн. Профэвилелдериниң эки тура спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы Кушкаш-оол Ховалыгның күүселдези-биле «Каарган биле Койгун» деп басняны чон сонуургал-биле дыңнаан. Бо концертке Николай Хайдан-оолдуң, Батый Кенештиң, Кертик-оол Монгуштуң, Римма Магбынның, Сергей Дамчанның ырлаарын база оон-даа өске күүселделерин бүрен-хемчилер улуг таалал болгаш сонуургал-биле көрген. Совхозтуң директору А. Х. Монгуш концертке идепкейлии-биле киржип, өскелерге үлегерин көргүскен.

Виктор КАРА-САЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге. Тыва Республиканың Президентизи

1 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш күүсекчи эрге-чагыртаның баштыңы болур.

Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың күрүне тускай догуннаашкынының, Тыва Республиканың хамаатыларының эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагыырының магадылакчызы болур.

2 чүүл. Тыва Республиканың Президентизинге Тыва Республиканың 35 хардан куду эвес болгаш 60 хардан улуг эвес назылыг соңгулда эргелиг хамаатызы соңгудуп болур.

3 чүүл. Тыва Республиканың Президентизин оон хамаатылары бүгү-ниити, деп эргелиг болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезининге чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаалыг соңгуур. Чаңгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Президентизинге ийи чыыштан хөй удаа улаштыр соңгудуп болбас.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының чурумун «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу доктаадыр.

4 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга база организацияларга оон өске кандыг-даа албан-дужаалдар эзлевес, олча-ажык тывар ажылчорудулга кылбас, а ол ышкаш улус депутады болбас, политиктиг партиялар болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарының кежигүнү болурун түр соксадыр.

5 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң даңгыраа

Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалын күүседип эгелээрде, Тыва Республиканың Дээди Совединиң мурнунга дараазында даңгыракты бээр: «Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелерин боттандырып турар үемде Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырымны, оон тускай догуннаан чоруун камгалаарымны, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээримни база камгалаарымны болгаш чоннуң меңээ даасканы Президентиниң хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседиримни даңгыраглап тур мен».

Даңгыракты тыва болгаш орус дылдарга бээр.

Президент даңгырак берген үеден эгелеп албан-дужаалга кирген болур.

II эге. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелери

6 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Президентизи:

1) Тыва Республиканың чазаан удуртуп баштаар;

2) Тыва Республиканың Дээди Совединге хоойлу саналдап киирер эргелиг;

3) Тыва Республиканың айыыл чок чоруун болгаш девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турарын, оон девискээринге хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш корум, чурумну хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр;

4) Россия Федерациязы-биле харылзааларга, республикалар аразының харылзааларынга Тыва Республиканы төлээлээр;

5) Тыва Республиканың Дээди Совединге республикада байдал дугайында чыл санында илетклэр, иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула айтырыгларының дугайында дыңнадыгларны кылыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш оон Президиумунуң ажылынга киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Дээди Соведи Тыва Республиканың улус депутаттарының ниити санының хөй кезинниң бадылааны-биле Тыва Республиканың Президентизинден эзлчег чок илеткел кылырын негээр эргелиг;

6) Тыва Республиканың өмүнээзинден чугаалажышкыннар кылыр болгаш республикалар база күрүнелер аразының керээлеринге ат салыр, оларны оон соонда Тыва Республиканың Дээди Совединге күштүг болдуруп бадыладыр;

7) Тыва Республиканың Президентизиниң социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле күрүне чөвүлекчилерин томуйлаар;

8) Тыва Республиканың чазак кежигүннерин, министрлерин, комитеттериниң болгаш ведомстволарының удуртукчуларын Тыва Республиканың Дээди Соведи-биле дугурушканын ёзугаар томуйлаар база албан-дужаалындан хостаар;

9) Тыва Республиканың Дээди Совединге Тыва Республиканың министерстволарын болгаш күрүне комитеттерин тургузарының база дүжүрериниң дугайында саналдарны киирер;

10) Россия Федерациязының күрүне эргелеп башкарылгазының дээди органнарының чанынга, а ол ышкаш өске республикаларга Тыва Республиканың төлээлерин томуйлаар болгаш дедир кыйгыртыр. Тыва Республиканың консул төлээлерин томуйлаар база дедир кыйгыртыр;

11) Тыва Республиканың хоойлуларынга оларны хүлээп алган үеден эгелеп 10 хонук дургузунда ат салыр болгаш чонга чарлап чедирер. Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алганы хоойлуларны ол хуусаа төнмээнде Тыва Республиканың Президентизи дедир эгидип болур. Бир эвес катап сайгарып көргениниң түңнелинде Тыва Республиканың хоойлузун Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарының үштүң ийи кезин бадылаашкын-биле хүлээп алыр болза, Тыва Республиканың Президентизи аңаа ат салыр болгаш 7 хонук дургузунда парлалгага чарлап үндүрер хүлээлгелиг;

12) Тыва Республиканың хамаатызы болурунуң айтырыгларын хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

13) Россия Федерациязының күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының Тыва Республиканың хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга хамаарышкан шиитпирлериниң Тыва Республиканың Конституциязының база хоойлуларының нормалары-биле дүгжүп турарының дугайында түңнел үндүрүп бээр дугайында дилегни Тыва Республиканың Конституция судунга киирер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң түңнелин барымдаалап, Тыва Республикага хамаарыштырган шиитпирлерни өскертирин Россия Федерациязының Конституция судундан негээр;

14) Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр, Россия Федерациязының күрүне шаңналдарынга киирер;

15) Хамаатыларның ниити айыыл чок чоруун болгаш конституция тургузуун камгалаары-биле хоойлуга дүүштүр республикага азы оон чамдык районнарынга онза байдалды чарлап тургузар, хүлээп алдынган шиитпирни күштүг болдуруп, бадыладыры-биле Тыва Республиканың Дээди Совединге үш хонук хуусаа дургузунда киирер;

16) Тыва Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары-биле аңаа даандырган өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

7 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң актылары

Тыва Республиканың Президентизи бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлдеринге, күштүг боон турар хоойлуларның үндезининге болгаш оларны күүседири-биле Тыва Республиканың бүгү девискээринге албан күштүг чарлыктарны база айтыышкыннарны үндүрер.

Президентиниң Тыва Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары-биле дүүшпес чарлыктарын Тыва Республиканың Дээди Соведи, Тыва Республиканың Конституция судунуң түңнелин барымдаалап, күш чок болдурар.

Тыва Республиканың Президентизиниң РСФСР-ниң Конституциязы болгаш хоойлулары-биле чөрүшкек чарлыктарын РСФСР-ниң Президентизи, РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Конституция суду түр доктаадып болур, ынчалза-даа оларны күш чок болдурар, солуур эргени чүгле Тыва Республиканың Дээди Соведи боттандырар.

8 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң эргези болгаш оон халажырының чуруму

Тыва Республиканың Президентизи кижиге дээп болбас болгаш ол хоойлу ёзугаар камгалалдыг.

Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын, оон-биле кады бодунуң бергени даңгыраан хажыткан таварылгада, Тыва Республиканың Дээди Соведи ону эзлеп турары албан-дужаалындан чайладып болур эргелиг. Тыва Республиканың Конституция судунуң ылган түңнелиң барымдаалап, ындыг шиитпирни Тыва Республиканың бүгү депутаттарының үштүң ийи кезин-биле хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи халажырының дугайында дилег киирер эргелиг. Президентиниң халажылгазын хүлээп алырының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Соведи чажыт бадылаашкын-биле шиитпирлээр. Бир эвес Тыва Республиканың улус депутаттарының ниити санының чартыктан хөй кезин ол дээш бадылаан болза, Президентиниң халажылга дугайында дилээ хүлээп алдынган деп чарлаттынар.

9 чүүл. Тыва Республиканың оралакчы президентизи

Тыва Республиканың Президентизи-биле кады Тыва Республиканың оралакчы президентизи соңгуттурар. Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң кандидатуразын Тыва Республиканың Президентизинге кандидат саналдап киирер.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи кылдыр Тыва Республиканың 30 хардан биче эвес болгаш 55 хардан улуг эвес назылыг соңгулда эргелиг хамаатызы соңгуттуруп болур.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи бодунуң бүрүн эргелерин боттандырып турар үеде политиктиг партияларның болгаш хөй-ниити каттыжышкыннарының кежигүнү болурун түр соксадыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи улус депутады болбас.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи:

1) Тыва Республиканың Президентизиниң даасканы-биле оон бүрүн эргелериниң чамдыызын күүседир;

2) Тыва Республиканың Президентизи ажыл-албанында чок турары таварылгада оон орнунга артар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1991 чылдың декабрь 18.

(Редакцияга январь 24-те келген).

ЧУРУКТА: Шагааны Кызылга демдеглеп турганы. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалары

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын Тыва Республиканың хамаатылары бүгү-ниити, деп болгаш дорт бадылаашкын эргезиниң үндезинингге чажыт бадылаашкын-биле боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизин кылдыр бо Хоойлу ёзугаар соңгуур эргелиг 35 хардан аныяк эвес база 60 хардан улуг эвес назылыг чүгле Тыва Республиканың хамаатызы соңгудуп болур.

Тыва Республиканың Президентизин 5 чыл хуусаалыг соңгуур.

Чаңгыс ол-ла хамааты улаштыр ийи удаадан хөй катап Президент боол болбас.

Бо чүүлдүң негелделери хажыттынганда, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын күш чок деп санаар.

2 чүүл. Хамаатыларның соңгуур эргези

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларыга Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларыга психика аарыг, судтуң үгаан-медерели четпес деп санааны хамаатылар болгаш судтуң шиитккени-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыдар черлерде кеземче херээ эрттирип турар кижилер киришпес.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларыга Тыва Республиканың хамаатыларының киржир эргезин оларның ызыгуурундан, социал база өнүү байдалындан, кылып турар ажылының үндезини база хевириинден, расазындан база националындан, эр-хөрөөженинден, эртем-билиниңден, дылындан, шажынчүдүлгеге хамаарылгазындан, политиктиг база өске-даа үзелдеринден, Тыва Республикада чурттап келгенинден хуусаавындан хамаарыштыр кызагдаары хорулуг.

3 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттиреринің принциптери

Хамаатылар президент соңгулдаларының талазы-биле соңгулда мурнуңуң кампаниязынга база бадылаашкынга эки тура ёзу-биле киржир.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкын чажыт болур болгаш хамаатылар ону шуут боттары боттандырар. Хамаатыларның күзел-соруун илередирин контрольдаарын болдурбас.

Бадылаашкынны республика Президентизиниң кандидаттарының болгаш оларның саналдааны республиканың оралакчы президентилериниң кандидаттарының талазы-биле деңге эрттирер.

4 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга бедеткел болгаш онуң эрттирип турар үезинде ажык-чарлыг чорук

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге киржип турар хүрүне база хөй-ниити организациялары боттарының ажыл-чорудулгазын хөйге бөлдүнгир кылдыр ажык-чарлыг чорудар.

Тыва Республика политиктиг партияларга, профэвилелдерге, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннарга болгаш массалыг шимчээшкиннерге Тыва Республиканың Президентизиниге кайы-даа кандидат дээш база даа удур-даа агитастаар эргеин магадылаар.

Бадылаашкын хүнүнде агитация кылыры хорулуг.

Республика Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле чогуур органнарның бүгү шиитпирлери оларны хүлээп алганындан эгелээш, чеди хонук дургузунда солуннарга парлаттыңган, радио, телевидение дамчыштыр чарлаттыңган турар ужурлуг.

Соңгулда комиссияларының чурттакчы чонга бодунуң составының, соңгулда участоктарының турар черинниң, ажылдаар үезиниң база соңгукчулар дансызының дугайында чогуур үезинде чарлап дыннадыр.

Соңгулда комиссияларының хуралдарынга, соңгулда участоктарынга бадылаашкын үезинде, бадылаашкынны санап турар үеде, а ол ышкаш бадылаашкынның түнелдерин тодарадып турар үеде Тыва Республиканың улус депутаттары, политиктиг, профэвилел база өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннарның болгаш массалыг шимчээшкиннерниң, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатыларның чурттап турар черинниң аайы-биле хуралдаары, полиция, армия частарының, эр-хөрөөженниң, эртем-билиниң, дылының, шажынчүдүлгеге хамаарылгазының, политиктиг база өске-даа үзелдеринден, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын күш чок деп санаар.

5 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттиреринің материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан чарымдалдарны республика бюджединиң күсели-биле боттандырар. Ол соруглаларга бүдүрүлгелериг, албан черлериниң болгаш организацияларның, хөй-ниити каттыжышкыннарының база түс-түс хамаатыларның эки тура-биле берген акша-хөрөнгилерин Тыва Республиканың Президентизиниге чүгле чангыс кандидатты депшидип болур. Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы үлээп алыр болгаш Президентиге кандидаттар араазынга деңге үлээр.

Күрүне органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш оларның каттыжышкыннары соңгулда комиссияларының эргезинге соңгулдалар белеткелинге эргежок чугула оран-саваны база деригхерекселдерни төлевир чокка бээр.

Кандидаттарны депшидер болгаш оларның соңгулда мурнуңуң агитация кампаниязын эрттирер талазы-биле чарыгдалдарны республика бюджединиң, а ол ышкаш кандидаттарның хууда акша-хөрөнгилериниң база соңуургалдыг хамаатыларның, хөй-ниити организацияларының болгаш массалыг шимчээшкиннерниң эки тура-биле дамчыткан акша-хөрөнгилериниң күселиниң-биле боттандырар. Ол акша-хөрөнгилерни чыыларның база Тыва Республиканың улус депутаттарының чурумун Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы күштүг боол турар хоойлужудулга ёзугаар тодарадыр.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарның соңгулда кампаниязынга дапшыкы организацияларның болгаш түс-түс кижилериниң сан-хөө болгаш еске-дээ материалдыг деткимче көргүзериниге дорт азы доора кандыг-даа арга-биле киржири хорулуг.

II эге. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын организастаары болгаш эрттирери

6 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын доктаадып чарлаары

Тыва Республиканың Дээди Соведи президент соңгулдаларын соңгулда хүртүге чедир ийи айдан дээш эвес хуусаада доктаадып чарлаар.

Тыва Республиканың Президентизи бодунуң президент эрге-хүлээлгелерин оон халашкынындан эрге-хүлээлгелериндең бодунуң дүшкениниден, өлгениниң азы өске-даа чылдагаанындан өткөргөш шылдавас апарганда, президент соңгулдаларын Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадып чарлаар. Тыва Республиканың Дээди Соведи Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын организастаар болгаш хандырар талазы-биле шиитпирлерни Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумуу хүлээп алыр.

7 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттар

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарны хоойлу ёзугаар доктаатканы чурум ёзугаар бүрүткеткен политиктиг партиялар, профессионал эвилелдер болгаш массалыг хөй-ниити политиктиг шимчээшкиннер, а ол ышкаш Бүгү-эвилелдиң бүрүткеткен политиктиг партияларының, профессионал эвилелдериниң база массалыг хөй-ниити политиктиг шимчээшкиннериниң республика органнары депшидер.

Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, ортумак тускай болгаш дээди өредилге черлериниң коллективтери, хамаатыларның чурттап турар черинниң аайы-биле база шериг кезектериниң аайы-биле шериг албаннытларының хуралдары «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуунуң негелделеринге дүүштүр Президентиге кандидатты дөрт депшидип болур эргелиг.

Президентиге кандидат депшидер инициатива хөй-ниити организарындан, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, а ол ышкаш Тыва Республиканың түс-түс хамаатыларындан үнүп болур. Бо таварылгада ону республиканың Президентизиниге кандидат депшидер эргелиг организарны болгаш организацияларны дамчыштыр боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизиниң депшидерин политиктиг партияларның, профессионал эвилелдериниң азы массалыг хөй-ниити политиктиг шимчээшкиннерниң съездилеринге, конференцияларына, чок болза оларның республика организарының пленумнарына оларның уставтарына (дүрүмнеринге) болгаш Тыва Республиканың күштүг боол турар хоойлужудулгазынга дүүштүр чорудар.

Республика Президентизиниге кандидат депшидер эргедиг хөй-ниити каттыжышкыны база республика органы түс бүрүзүнде, а ол ышкаш чангыс бүдүрүлге, албан черн, организация коллективи азы хамаатыларның чурттап турар черинниң аайы-биле азы шериг кезээниң аайы-биле шериг албаннытларының хуралдары Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр долдуртунган протоколдар;

бо хоойлуда айыттынганың ёзугаар Президентиге кандидатты деткээн хол үжүүнүң чыылдазының түнелдериниң дугайында шыныттынган протокол;

Президентиге кандидаттың дугайында намдарының медээлери;

оралакчы президентиге кандидаттың дугайында намдарының медээлери;

депшидиргиге чөпшээрешкен дугайында Президентиге кандидаттың медеглели;

Президентиге кандидат-биле кады депшиттиргиниң дугайында оралакчы президентиге кандидаттың медеглели.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат, оралакчы президентиге кандидат, ол ышкаш Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижилери президент соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссияларының чангызынга-даа турүп болбас. Президент соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бирээзи Президентиге кандидат, оралакчы президентиге кандидат кылдыр депшиттирген азы кандидаттың бүзүреттирген кижизи оларны кандидат азы бүзүреттирген кижи кылдыр бүрүткээн үеден эгелээш, комиссия кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хостаткан деп санаар.

Бүрүткел соонда ийи хонук иштинде Төп соңгулда комиссиязы Президентиге кандидаттарга болгаш оралакчы президентиге кандидаттарга чогуур шынзылгаларны тыпсыр.

Президентиге кандидаттың Төп соңгулда комиссиязының бүрүткээринден ойталаанын үк кандидатты депшиткен хөй-ниити каттыжышкыннары болгаш коллективтер Тыва Республиканың Дээди судунга хомудап болур. Тыва Республиканың Дээди суду хомудалды үш хонук хуусаада сайгарар. Тыва Республиканың Дээди судунуң шиитпири күштүг болур.

9 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниге. Тыва Республиканың оралакчы президентизиниге кандидаттарның болгаш оларның бүзүреттирген кижилериниң ажыл-чорудулгазының магадылалдары

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттар оларны Төп соңгулда комиссиязынга бүрүткээн үеден соңгулда мурнуңуң кампаниязынга деп байдалдарга киржир. Тыва Республиканың девискээринде массалыг информация чепсектери, ооң иштинде радио, телевидениени ажыглаар деп эргелиг.

Тыва Республиканың Президентизиниге бүрүткеттирген кандидаттарга шупту-зумга соңгулда кампаниязының материал-техниктиг болгаш сан-хөө хандырылгазын дең ажыглаар артаганы хандырар.

Тыва Республиканың Президентизиниге бүрүткеттирген кандидаттар болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизиниге бүрүткеттинген кандидаттар соңгулда мурнуңуң кампаниязының үезинде ажылдап турар черинниң аайы-биле ажыл төлевирин соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөрөнгиниң күсели-биле хевээр арттырып албышаан, бүдүрүлге болгаш албан-дужаал хүлээлгелериниң хостадып ап болур эргелиг.

Тыва Республиканың Президентизиниге база оралакчы президентизиниге кандидаттар Тыва Республиканың девискээриниң иштинге хоорайларының пассажир (таксиден акыда) база хоорайлар аразының транспортунуң бүгү хевирлеринге хамаарышкынга дең ажыглаар.

Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижилери Тыва Республиканың улус депутаттарына кандидаттарның бүзүреттирген кижилеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктаатканы эргелерни ажыглаар.

10 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттың бүзүреттирген кижилери

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат 15 чедир бүзүреттирген кижилерлиг болур эргелиг, олар соңгулда кампаниязын чоруларынга аңаа дузалажыр, ону Президент кылдыр соңгуур дээш суртаал чорудар, күрүне болгаш хөй-ниити организары-биле, соңгулда комиссиялары-биле харылзажылгаларга ооң эрге-ажыктарын төлээлээр. Президентиге кандидаттың кирип келгенин ёзугаар бүзүреттирген кижилерни Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээр.

Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижилери Тыва Республиканың улус депутаттарына кандидаттарның бүзүреттирген кижилеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктаатканы эргелерни ажыглаар.

11 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын организастаары

Президентиниң соңгулдаларын районнарга, Кызыл хоорайга оларның административ-девискээр кызыгаарларының иштинге Төп соңгулда комиссиязының тургусканы соңгулда округтарының аайы-биле чорудар.

Бадылаашкын чорудары-биле «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуунуң негелделеринге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязының тодарадыкан чурумун база нормаларын ёзугаар соңгулда участоктарын тургузар.

12 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиялары

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын организастаары база чорудары-биле дараазында соңгулда комиссилларын тургузар:

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы;

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары;

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле участоктарның соңгулда комиссиялары.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин, округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин база оларны тургузарының чурумун «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр доктаадыр.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр, соңгукчуларның дансыларын тургузар, чурттакчы чонга чар тарадыр талазы-биле, бадылаашкынга белеткел база ону чорудар, бо хоойлуну сагаан турарын контрольдаар талазы-биле соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазын «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуунуң негелделеринге дүүштүр органнастаар.

13 чүүл. Соңгулда бюллетени

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгулда бюллетенииниң хевирмайын болгаш сөзүглелин Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бадылаар. Бо Хоойлунуң 7 чүүлүнүң 7-ги кезээнге дүүштүр бюллетеньге алфавит ёзугаар Президентиге кандидаттарның фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, эелеп турар албан-дужаалын (кылып турар ажылын) база ажылдап турар черин айтып киирер.

Президентиге кандидат дугайында медээлерниң соонга бюллетеньге ооң оралакчы президентиге саналдаан кандидадының дугайында медээлерни айтыр.

Соңгулда бюллетеньнерин тыва болгаш орус дылдарга парлаар.

III эге. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түнелдери

14 чүүл. Тыва Республиканың соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкыннарының түнелдерин үндүрери

Бадылаашкын доозулган соонда участоктар комиссиялары база оларның медээлеринге үндезилеп округтарның соңгулда комиссиялары «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда доктааткан чурум ёзугаар, ол дугайында чогуур комиссияларның бүгү кежигүннериниң ат салганы протоколдарны тургузар.

Соңгулда комиссияларының протоколдарының дараазында чүүлдерни киирер:

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле соңгукчулар дансыларына кирген хамаатыларның саны;

соңгулда бюллетеньнерин алган хамаатыларның саны;

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы үлээп алыр болгаш бюллетеньнерниң саны;

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат бүзүүнге удур бадылаан бюллетеньнерниң саны;

күш чок деп санаттырган бюллетеньнерниң саны.

Бир эвес Президентиге бир кандидаттан хөй фамилияны балавайы арттырган бюллетеньнер бар болза, оларны күш чок деп санаар.

Санаашкын үезинде доктаатгынмаан хевирниг бюллетеньнерни санга албас.

Бадылаашкыныарның түнелдерин айыткан протоколдарны соңгулда хуруунуң соонда үш хонук хуусаанын иштинде Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга тодарадыкан чурумун база нормаларын ёзугаар соңгулда участоктарын тургузар.

Участоктуң соңгулда комиссияны хайгаараакчының негээнин ёзугаар ооң тургусканы протоколунуң хоолгазынга хол үжүү салып шыгыыдар.

15 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түнелделиниң доктаадын тодарадыры болгаш парлаары

Округтарның соңгулда комиссияларының протоколларынга үндезилээш, соңгулда хуруунуң соонда, он хонук хуусаадан орай эвес үеде Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы округтарның соңгулда комиссияларының протоколларынга үндезилээш, соңгулда хуруунуң соонда, он хонук хуусаадан орай эвес үеде Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы дараазында сан-түннерни тодарадып үндүргеш, протоколга киирер;

Тыва Республиканың соңгулда дансыларынга кииртинген хамаатыларның нииги саны;

соңгулда бюллетеньнерин алган хамаатыларның саны;

бадылаашкынга киришкен хамаатыларның саны;

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарга шупту-зумга удур бадылаан бюллетеньнерниң саны;

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарга удур бадылаан бюллетеньнерниң саны;

күш чок деп санаар.

Соңгулдалар үезинде бадылаашкынларның түнелдерин соңгукчуларның чартыкчы хөй кезиниң бадылаашкынын алган кандидатты Тыва Республиканың Президентизиниге соңгуткан деп санаар. Тыва Республиканың Президентизи-биле чергелештир бүрүткээшкин үезинде ооң Тыва Республиканың оралакчы президентизиниге саналдааны кандидатты база соңгуткан деп санаар.

Соңгукчулар дансыларынга киирген соңгукчуларның чартык кезиниңден эвээжи бадылаашкынга киришкенде болгаш бир эвес соңгулда бюллетенинге киирген Президентиге күзел чангыс кандидат кижи өскээр чоруй барган болза, соңгулдалар болбаан деп санаар.

Бир эвес соңгулдалар үезинде азы бадылаашкынларны түнел үндүрер үеде бадылаашкыннарның түнелдеринге салдарлыг чурум үрээшкиннери болган болза, нииги соңгулдаларны азы түс-түс округтарга азы түс-түс соңгулда участоктарынга-даа ыдыг соңгулдаларны күш чок деп санаар. Соңгулдаларны күш чок болдурган шиитпирни Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы үлээп алыр болгаш ону Тыва Республиканың Дээди судунга бир ай хуусаа иштинде хомудап киирер. Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттар соңгулдаларның күш чок деп санаанының дугайында шиитпирге хомудал киирер эргелиг.

Соңгулдалар түнелдериниң дугайында дыннадыгны Төп соңгулда комиссиязы соңгулдалар түнелдериниң дугайында протоколга ат салган үеден эгелээш үш хонук иштинде парлаар.

16 чүүл. Катап бадылаашкыны

Бир эвес соңгулда бюллетенинге Президентиге ийи кандидаттан хөй кижи киирткинген болгаш оларның саңгызы-даа соңгулдунмаан танарылга турул ыяр болза, Төп соңгулда комиссиязы эң хөй бадылаашкынны алган кандидаттарга катап бадылаашкынны чорудар. Катап бадылаашкынны бо Хоойлунуң негелделерин хажык чокка сагывышаан, ийи неделя хуусаадан орай эвес үе иштинде чорудар.

Бир эвес соңгукчулар дансыларынга киирген хамаатыларның бежен хуузундан эвээш эвези соңгулдага киришкен болгаш бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның катап бадылаашкын үезинде өске кандидатка бооаарга, ооң хөй бадылаашкынны алган болза, ол кандидат дээш берген бадылаашкыннарның саны анаа удур бадылаашкыннардан хөй болур болза, ол кандидатты соңгуткан деп санаар.

Бир эвес катап бадылаашкынның үезинде чангыс-даа кандидат Президентиге соңгутпаан болза, Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Президентизиниң катап соңгулдазын чарлаар.

17 чүүл. Катап соңгулдалар

Бир эвес Президентиге ийи кандидаттан хөй эвес кижи бүрүткеткен, а ол ышкаш Президент соңгулдалары болбаан азы күш чок кылдыр санаттынган таварылгада Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы катап соңгулдаларны чорударының дугайында айтырыгны шиитпиолээр. Ол ооң-биле кады ол соңгулдаларны чаа составтыг округтар болгаш участоктар комиссиялары эрттиреринин дугайында шиитпирни үндүрүп болур. Бадылаашкыннарны мурнундагы соңгулда участоктарынга болгаш кол соңгулдаларны чорудары-биле тургускан дансыларны ёзугаар чорудар.

Комиссияларны тургузарын, Тыва Республиканың Президентизиниге кандидаттарны депшидирин болгаш бүрүткээрин-даа Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының катап соңгулдаларының чорудары-биле холбашкан өске-даа ажылдарны бо Хоойлуда доктаатканы чурумнуң-биле чорудар.

Катап соңгулдалар эрттиреринин дугайында дыннадыгны солуннарга парлаар.

Катап соңгулдаларны кол соңгулдалардың соонда бир ай хуусаа дургузунда эрттирер.

18 чүүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-хүлээлгезинге Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының соонда 20 хонук эрткээн хуусаада чыылдыпар Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга дапшыракы хүлээп алганының соонда кирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Дарганы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 18.
(ред. — январь 24).

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаалыры болза:**

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирерин.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Дарганы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 18.

ЧУРУКТА: хоочун даарадыкчы В. В. Червоводова Шагаан-Арыгда аныдырал ажылдан турар. Ол аңгы үеде бодунуң иргежилгезинде хандырылга будүрүлгезинде анықтарны өөредип турар.

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

АЛДЫН ХОЛДУГ ЭМЧИЛЕРИМ

Бодумнуң өөрүшкүмү солун дамчыштыр илередип бижирии боладым. Кижилерниң кадыкшылы дээш амыр-дыжын харамнанмайн чоруур алдын холдуг, ак халаттыг, Чербиниң участок эмнелгезиниң коллективиниң ажыл-ижи чонунга макталдыг.

1986 чылдың июнь айның ортан үезинде ажылдан бажыкымга чанып келгеш, аалтөлүмге аъш-чем кылып берип тургаш, хеп-хенертен аарааш, чүгле Чербиниң участок эмнелгезинге миннип келгенин ол. Миниң кээримге, чанымда шилгедек, ак халаттыг эр эмчи. Эмнелгенин улуг эмчизи Владимир Степанович Савилев, оон чанында эмчилер Татьяна Александровна, Елена Семёновна дээш, өскедаа эмчилер бар болду. Олар мээң амы-тынымны айылдыг аарыгдан эмнеп турганы ол болду. Ие кижиниң амы-тыны дээш уйгу-дыжын билбес, буянныг, алдын холдуг эмчилерим дүрген дузалааны-биле дириг артканымны бодап келгеш, өөрүп-даа, муңгарап-даа чоруур-дур мен.

Ам бодум пенсияже үнүмве-даа, ак халаттыг эмчилеримниң ачызында күш-ажыл кылып чор мен. Алды уругнух иези болгаш оларга өөрбейн кымнарса өөрүүр боор.

Чербиниң участок эмнелгезиниң ажылы районда дээре ажылдыг деп бодаар мен. Ол эмнелгеге совхоздуң улуг, бичии чону анаа чыдып эмнедир. Эмнелгенин турар чери агаар-бойдузунуң таламы-биле кончуг таарымчалыг черде. Эмнелгенин улуг эмчизи Владимир Степанович чазын боорга, коллективин боду удуртуп алгаш, эмнелгени долгандыр ногаазын тарып, чечектерни олуртуп эгелээр. Чайыл эмнелгени долгандыр көөрге, ынзы-бүрү каас-чараш чечектер-биле бүргеттинген турарын кижи көргеш, магалаар. Эмнелгениң ишти-дашты кезээде арыг-силиг, чылыг, чырык. Аарыг кижилерге аъш-чеми эки, таарымчалыг байдалдар ында тургустунган.

Владимир Степанович аарыг кижилер-биле чугаалажып билир, хүндүлээчел, оюн-баштаа-биле уткуп хүлээп алгаш, эмнеп эгелээр. Оон удуртканы коллектив эп-найыралдыг, хүндүлээчел улус. Ында үр чылдарда ажылдап келген эмчи сестралары Розалия Степановна, Елена Ивановна, эмчи Татьяна Александровна, аныяк улуг эмчи сестразы, район Совединиң депутады Ирина Конзаевна дээш, оон-даа өскелерниң ажылын чон мактаар. Эмнелгениң поварлары Ольга Дмитриевна, Зинанда Михайловна оларга аңаа чыдып эмнедип турганнар база улуг өөрүшкүзүн илередип чоруурлар.

Эргим чангыс чер-чурттугларым, кара-хаакчылар, ажы-төлдеривистиң, ал-боттарывыстың кадывысты камгалажып чоруулунар. Совхозтуң удуртукчулары, малчыннар, ажылчыннар эмнелгевистиң ажыл-ижинде чедер-четпезинге дузалап, тыва чонуң үлегер домаанда «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээри ышкаш деткип, ажылдаар дээрзинге идегелим улуг. Ушаг бергедээн, эм-таң өртээ улгатканын билир бис. Эмнелгеде четпестер чок эвес, бар-дыр, халас чүве амгы үениң негелдези-биле кайда-даа чок болгай.

Прасковья ЧООДУ.
«Кара-Хаак» совхозта ажылчын.

«Шын» солуннуң редакциязынга эмнелгелер болгаш ында ажылдап турар эмчилерниң ажылынын дугайында солуннуң бижикчилеринден хөй санныг чагаалар кээп турар. Чамдык бижикчилер эмнелгелерниң болгаш эмчилерниң ажылын мактаан, өөрүп четтиргенин, чамдыктары чамдык эмчилерге хомудаан сеткилдерин илереткен-даа болгулаар. Ындыг чагаалар солуннарга парлаттынып үнүп-даа турган.

Чамдык хомудалдыг, редакция чери сайгарып шыдавас хире чагааларны республиканың Кадык камгалал министерствозунче сайгарып көөрү-биле чоруткулап турар бис.

Бөгүнгү номерде «Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны» деп рубриканың адааида бөлүктээн кезек чагааларны парладывыс.

ЧЕТТИРДИМ ДЭЭР МЕН

Республиканың туберкулезка удур диспансериниң өкпе аарыгларындан аңгы аарыгларның каш аңгы салбырлары бар. Олар диспансер бажыңынга немей тудуп каан, дөрт каът бажында турар. Дөрткү каътта турар диагностика (аарыгны шын тодарадып тывар, эмнээр) салбырынга эмнедип чыткаш, көрген, билген, сеткилимге таарышкан чүүлдерни бижикседим. Ажыы-биле чугаалаарга, эмчилерге, ол эмнелгениң бүгү ажылдакчыларына, ажылчыннарынга өөрүп четтиргенимниң каш сөзү-дүр ийин.

Бир дугаарында, салбыр эргелекчизи Светлана Семёновна Седениң дугайын бижикседим. Бо эмчини республикада таныр улус хөй боор. Диспансерде хоочун эмчилериниң бирээзи. Улуг эмчи хирезинде ында үлүүргак сеткил чок, палатаже кирип ора-ла, чылыг хүлүмзүрүү, ажык чугаазы-биле аарыг кижилерниң сеткилин сергедиптер. Эмнеп турар эмчиниң чазык чаагай сеткили, эптиг-эөлдек сөзү сеңээ кандыг-даа эмден артык дээштиг болур. Светлана Семёновна аар салгадап келген аарыг кижилерге конуург кичээнгейлиг эмчи болду. Чижектеп киирейн: ырак Бай-Тайгадан келген, хей ажы-төлдүг Ш. Б. Хомушку тыныш органынга дегдирип аараан келген. Эмчилер ону дүн-хүн чок эмнеп, хайгаарап келгеш, каш хонуктан-на сегидип алдылар. Ол ышкаш Кызыл хоорайдан Б. Сандай дээрзи дыка багай келген. Базала дегдиришкинге алыскан болган. Ол неми база эмнеп кагдылаар.

Бо салбырга канчаар-даа аараан кижилер кээр чорду. Диспансерниң бүгү специалистери-биле дугуржуп, сүмележип тургаш, оларның көвей кезиин кан кадык кылдыр эмнеп турар.

Ол эмнелгеге эмнедип турумда, салбырга үжен ажыг, хагыа-даа дертен хире аарыг кижи чыдып эмнедип турду. Олар шупту бо эмчиге, эмнелгеге тааржыр, мактаар чораан. Нинтизи-биле салбыр-даа, эмнелгеда хөлчок арыг, чылыг. Ында ажылдап турар санитаркалар, медсестралар ажылынга харысалгалыг, найыралдыг. Елизавета Куулар, Кара Монгуш, Любовь Бауман, Алевтина Монгуш, Чечек Успун, Лариса Базыр болгаш оон-даа өскелерге аарыг кижилер өөрүп четтиргенин илередип турар.

Эмнелгениң чеми тергиин эки. Хоорай эмнелгелеринге чангыс эвес удаа чыдып эмнеткен мен. Бо эмнелге ышкаш чемгерери эки эмнелгени чоп сагынмас мен.

Монгуш-оол САЛЧАК.
Кызыл хоорай.

Чагаа парлаттынмаза-даа

САЙГАРЫЛГАНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Эрткен чылдың төнчүзүнде Таңды районуң Бай-Хаак суурдан Н. Ч. Оюн редакцияже чагаа бижээн. Оон-биле чагаа килдизи кичээнгейлиг танышкаш, ук чагаада фактыларны хынап, сайгарып көөрү-биле районуң төп эмнелгезинин кол эмчизи Борис Кажин-оолович Күдеректиң адыиче чагааның бир хоолгазын чоруткан. Авторнуң бижээнии: «1991 чылдың октябрь төнчүзүнден ноябрь эгезинге чедир бичии уруглар санын база меге медээ-биле дынадып турарын көрдүм.

Салбырда санитаркаларла хой. Ол хиреде сагыжы-биле таптыг тудуп кылыптар чүвези чок. Чүгле боттарының эөлчээн канчап-чоон эрттирип алырын бодаар. Улуг эмчилер ындыг турда, олардан үлегер ап турарлары ол-ла ыйнаан. Санитаркаларның кылыр үжүрлүг хүлээлгези — аарыг уругларны чемгерер, чундурар, идик-хевин солуур, салбыр иштин арыглаар аштаар ажыл куду демнелде.

Уругларын ап чыдар улуг улус бо бүгүге таарышпайн турарын хомудап чугаалажыр...».

Авторнуң хомудалдарынга дарый харыы бээр, ады кирген медицина ажылдакчыларын, салбырның ажылижин сайгарып көрзүн дээш шилчитткен чагаавыска районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Б. К. Күдеректиң харыылааны: «Хомудалдыг чагаада ады кирген эмчилер В. С. Карма, К. Ч. Аракчаа, У. В. Чаполаева, Р. Г. Монгуш олар-биле беседалажып, чагаага хамаарыштыр сайгарылганы кылган.

Бирги хомудал — багай обход. Эмчилер чогуур хемчээли-биле аарыг уругларны хайгаарап, эмнеп турар. Ында-даа октябрь, ноябрь айларда эмчилер чедишпес турган. Чылдагааны: чамдыктары аарып, өскелери сургакчылап чоруй барган турган. Ол ышкаш чамдык эмчилер план ёзугаар суурларда школаларга ажылдап чоруп турган. Ынчангаш берге эвес аарыг уругларга хонук аралаштыр обход кылып турган.

Хөглээшкин организастап турган дээниниң фактызы бадыткаттынмаан.

Эмчилериң ниити билии бедик. В. С. Карма, К. Ч. Аракчаа бирги категориялыг эмчилер.

Сайгарылганың түңнели: уруглар салбырының эргелекчизи В. С. Кармага салбырда медсестраларның болгаш санитаркаларның ажылын экижедип дыштыры бербишаан, ол ажылда сулараткан турганы дээш салгындырыгны берген.

КИЛДИСТЕН: эмнелгелерде байдалды, ында ажылдап турар эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының аарыг кижилерге эки-даа, багай-даа хамаарылгазын ол эмнелгелерге эвээш эвес хуусаада чыдып эмнедип турган кижилер боттары бижип, эки чүүл дээш өөрээнии, сеткилге таарышпаанывыга хомудаанын ажыттачажыт чокка бижип турар. Тодаргай ат-сып, адрес адап каан хомудалдарны дораанна парлай бербейн, оларны удуртуп-баштап турар харысалгалыг органнарже дыннадып, шилчидип турзувусса-даа, сеткилге чедир дыныгыг харыы албайн турар бис. Бо удаада бижикчи Н. Ч. Оюннуң хомудалынга харыы долу эвес, сайгарылга ханы болбаан-дыр. Аарыг кижиниң бодувун эмчилерге, эмчилерниң оларга удур-дедир хамаарылгазындан эмнээшкин, эмнедишкин чогуп будер эвес бе? Ындыг болганда удур-дедир шын билчилге херек.

Валентина САТ.

АЛГЫ ЗАВОДУ: рынокка шыдажыр бе?

«Бистиң алгы заводувус сөөлгү бүдүн чартыс чылдың иштинде орта ажылдавастаан. Идик цеги бодунуң продукциязын бербестээнден бээр ам чеди ай чедип турар. Директор Козловский болгаш кол инженер Шайбутдинов олар чүгле боттарының хууда ажылын кылырынга өйлешкен. Албан машиназы мунуп алгаш, хоорай кезиниринден ангыда, кылыр чүвези чок. Бүдүрүлге ажылынга эргежок чутула чиг эт чок, оларны тывар дээш бичии-даа орадашпайн турарлар».

Эрткен чылдың төнчүзүнде Кызылдың алгы заводунуң бөлүк ажылчыннарының «Шынга» чоруткан чагаазындан одуруглар ол-дур. Чагаада бо күш-ажылчы коллективтиң ажылының сандараанының дугайында өске-даа факт-барымдаалар хөй. Удуртукчуларның талазындан кошкак негелдениң түңнелинде күш-ажылдың сагылга-чуруму баксыраан, ажылчыннарның бүдүрүлге ажылынга соңуургалы кудулаан. Оон түңнелинде заводтуң орта ажылдаары билдинместеп, кижи бүрүзүнүң идегели оскундурган. Заводтуң дерилгелерин чылдан чылче септеп-селивейн келгенинден, хол-биле кылыр ажылдарның хуузу көвдээн. Кижилер аар-бергезинге ышдашпайн, ажылдан хөйү-биле үнүп чоруп турар апарганнар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде котельная шуут үрелип, сандан үнгенинден одалга системазы доңган. Цехтерниң ажылы соксаан. А директор В. П. Козловский шолээлеп алгаш, карак ажыт чорупкан. Бөгүнге чедир завод коллективи мындыг буураан байдалга туруп келген.

Заводка башгай оон административтиг бажыңынга чеде бээривиске, бүдүрүлгениң чаа удуртукчузу Леонид Васильевич Колегов бодунуң соок кабинединде цехтер начальниктерин, мастерлерни чыып алган ээлчеглиг планёрказын эрттирип турду. Улус хептерним ужулбаан, ол хамаанчок, директор боду бедик берттүг олурар болду. Баш удур билир болгаш бистер хурал доостуру билек-ле, ам-даа соок ышкажыл деп айтырыг-биле чугаавысты эгелединвис. Удуртукчу олургаш:

— Котельнаяның септегизи ам адакталы берди, доостур чугаан — деп, таваржыр, ам чеди ай чедип турар. Директор Козловский болгаш кол инженер Шайбутдинов олар чүгле боттарының хууда ажылын кылырынга өйлешкен. Албан машиназы мунуп алгаш, хоорай кезиниринден ангыда, кылыр чүвези чок. Бүдүрүлге ажылынга эргежок чутула чиг эт чок, оларны тывар дээш бичии-даа оралд

КУЛЬТУРА АМЫДЫРАЛЫ

БИСТЕ БАЙДАЛ МЫНДЫГ

Эрткен чылдың түңнелибиле чугаалаарга, бистиң филармонияның болгаш чурт иштинден чалаттырып келген коллективтериниң артистери катай 847 концертти көргүскен бооп турар, ооң 583-үү суурларга болгулаан. Көрүкчүлериниң саны чежел? 246300 кижи. Бистиң артистеривис чамдык районнарга, тодаргайларга, Чөөн-Хемчикке, Барыын-Хемчикке, Бай-Тайгага, Бии-Хемге, Эрзинге, Тес-Хемге ийи удаа чорааннар. Республиканың ырак булуңу — Тожуга Красноярскиниң «Ярмарка» ансамбли, «Саян» ансамбль районнуң бежен чылын таварыштыр Мөңгүн-Тайгага чораан. Бола үүлдер-биле чергелештир чугула бир айтырыг дугайын база чугаалаар бодап турар бис. Чүл дээрге Кунгуртуг, Кара-Хөл суурларга чедери дыка нарын, концертке херек, эргежок чугула дериг-херекселдер чедирип алыры берге бооп турар. Оон башка ол черлер чүге «кагдынар» боор, күзелдин-биле баар болгай, чон бисти манап турар, четпейн баарывыс хомуданчыг.

Бистиң ажылывыстың бир кол негелдезин — чылда, кварталларда ажылдың календарьлыг планын тургузуп, ону удуртулга болдурарры. Эрткен чылын планда көрдүнген үүлдерни бажындан куду дорт сагыры шуут болдунмаан деп чугаалаар апаар. Ооң чылдагааны болза, бистиң кол организациявыс «Росконцерттиң» дүшкени-биле тайылбырлаттынар. Байдалывыс ындыг апарган. Чүгле бис-даа эвес, РСФСР-де 73 филармонияның бүгү-россия, бүгү-авилел чергелиг концерт планнары үзүлген. Чамдык филармониялар-биле дорт харылзажыр ужурга таварыштывыс, ындыг байдал элээн нарын деп чүве билдингир. «Саян» ансамбліниң Ортаа Азияга, Казахстанга, Киргизияга концерт көргүзер арганы бистиң филармонияның дирекциязы «Союзконцерт» дамчыштыр арай деп чугаалажып алган болгай, чыл төнчүзүнде олар Хакасия четтилер.

«Аян» эрги составы-биле Якутияга оюн көргүстү. Ооң-биле кады Алма-Атага поп-музыканың делегей концурузунуң дипломантызы болган. Ол ансамбльди ам «Лама» деп адап турар, артыкан артистер «Аян» деп чаа ансамбльди тургузуп алган. Оларга чүү күзээрил? Моон мурунда бооп турганы дег, тарай бербес-ле боор деп идегел-биле чогаадыкчы чеднишкиннерин күзээр-дир бис.

Эрткен чылын Тывага өскээртен янзы-бүрү концерттер эвээш эвес болганын бистиң көрүкчүлеривис билир болгай. Кылдыңып, алдынып келген хемчегларнин түңнели-биле филармония планын эрткен чылын киитизи-биле боттандырган, көрүкчүлер талазы-биле план харын-даа ажыр күүсеттинген. Ындыг болзажок, музлекторий коллективи планын чедирип шыдавайн барган. ол колдуунда кадрлар чедиштези-биле тайылбырлаттынып турар чүве.

Көрдүнген планның күүселдези автопарк ажылының деңнелинден база дыка хамаарыжыр. Ындыг турбуже, бисте ооң материал-техниктиг баазазы кошкак, бар техника черле чер албас, «кыраан» деп чугаалаар апаар. Эрткен чылын харын «Кубань» деп маркалыг автобус биле «ГАЗ-53» автомашинаны алган бис, эрги автобус септеттинген. Автопаркта чамдык хемчеглер алдының турза-даа. «Саян» ансамбльге «ЛАЗ» деп турисчи автобус негеттинип турар. Ооң-биле кады артистерниң социал амыдырал камгалалының талазы-биле кылыр ужурлуг ажылдар, ажылы-биле чугаалаарга, эвээш эвес. Филармонияның немелде тудуунун саадап турары-биле репетиция чорудар залдар, склад кылдыр ажыглаар черлер — шөл чедишпейн турар. Шак мындыг байдал кижилернин ажылдаарынга, артистернин профессионал, чогаадыкчы өзүлдезинге элээн шаптыктап турары чугаажок. Бир-тээ, чугаам ол айтырыгже угланы берген болганда, мындыг үүлдү база айтып кагза чүл: концерт көргүзүп, ыдай-бээр чорууру, шынап-ла, белен эвес, чамдык клубтар кайы хире соок болур ийик, автотранспорт тургузар чер айтырыы нарыйдай бээр болгай, ооң кадында культура одагларында таарымча чок үүлдер эвээш эвес. Бо ындыг байдалдар артистерниң ажылынын шынарынга кончуг салдарлыг. Ооң-биле кады көрүкчүлер хаара тударын база амыр эвес, бо талазы-биле, чижээ, Каа-Хем, Таңды дээш районнарда көрүкчүлерниң идепкейи чавыс. Чамдык культура ажылдакчылары концерт көргүзүглери дээрге шоолугла сонуургалдыг эвес болгулаар чүве, дузалашпас аан. Маңаа мен Бии-Хем районнуң культура ажылдакчыларын черле үлегер кылдыр чугаалап көрейн. Районнуң культура кидизиниң эргелекчизи, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюннуң кичээнгейлиин маңаа черле демдеглеп каайн. Аалчыларывысты ол районче күзелдин-биле дидим аппаар бис, чүге дизе бисти ында манап турар дээрзин баш удур билир сен. Шупту черлерге мындыг болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Бистиң мурнувуста кол сорулгаларның бирээзи — кадрлар-биле ажыл. Бедик мергежилдиг кижилерни өөренип көрүп тургаш, хаара тударын. База бир чугула үүл болза, филармония бажыңын долузу-биле бо чылын ажыглалга киирген турарын чедип алыры. Бо айтырыг республиканың Министрлер Чөвүделиниң Культура министерствозунуң дузазы чокка шиитпирлеттинмес.

Галина СТУДЕНКОВА.

Тыва филармониянын музыка талазы-биле улуг редактору.

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА

Чөөн-Хемчик районга болуп эрткен «Салым-чаяанныглар — чаңгыс чер-чурттутларывыс» деп культура хүннериниң киржикчилери район музейинге киришкенер. Аңаа Чадаана хоорайның чурттакчылары, Культура министерствозунуң, республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң, райкүүскомнуң культура кылдызының ажылдакчылары киржип, аяк шайны аартап ора, ажыл-херекчи ажык чугааны кылганнар.

Ужуражышкын үезинде эрткен 1991 чылда кескү ажылдар кылдынган-даа болза, ам-даа шиитпирлээр ужурлуг ажылдар бары демдеглеттинген. Культура бажыңнарының, клубтарның материалдыг баазазы кошкак. Эт-сеп, дериг-херексел, хөлчүм херекселдери-биле районнуң культура бажыңнары, уруглардың ураң үүл школазы, «Салгал» дээр тыва чаагай чаңчылдар төвү четчелеттинизин. Бар эт-септиң, дериг-херекселдериниң, хөлчүм херекселдериниң камналгазы багай. Амгы үеде ол-ла бүгү үүлдерни тып аары бергедээн, өртээ улгаткан.

Тыва национал хөлчүм херекселдерин шынарлыг кылдыр кылып шыдаар уч-шеверлер районда бар. Москва, Улан-Удэден аар өртектиг чагыг кылып, хөй чаргдал үндүрүп турбайн, боттарывыстың мастерлеривиске хөлчүм херекселдерин кылдырып, оларны деткинери чугула дээрзин Шамбалыгда ураң үүл школазының директору Михаил Айыжы саналдаан.

Эрткен чылын Бажың-Алаакка «Ырлаар Маадырээл», Хөндергейге «Сыгыттың Манчакай» деп байырлалдарны эрттирдилер. Культура килдизиниң Бажың-Алаак суурда Культура бажыңын «Ырлаар Маадырээл», Хөндергейде Культура бажыңын «Манчакан» кыллыр ат тыпсыр дугайында саналдарын чон деткээн. Бо айтырыгны дүрген шиитпирлээри-биле улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советинге, Тыва Республиканың Дээди Советинге дилетни дарый тургузары чугула-дыр дээрзин республиканың ураң чогаадылга төвүнүң директорунуң оралакчызы Светлана Сат сүмелээн.

— Ужуражылга эрттирип турарывыс бо кожуун музейинге ТАР-ның үндезилекчилериниң бирээзи Буян-Бадыргы Монгуштум, Хайыраканга чаа туттунар Культура бажыңыңга ТАР-ның чазак баштыңнарының бирээзи чораан Сат Чүрмит-Дажының адын тывысса кандыгыл? Олар хоп-нүүлге киргеш, репрессияга таварышкан, чонның төлептиг солдары чораан дээрзи тодаран келген болгай. Ол ышкаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хөй-хөй орден, медальдарның эдилекчизи хөлчүмүч, композитор Кара-Сал Дамдынның адын база моңгежидип, Чадаананың уруглардың ураң үүл школазынга ооң адын тывысса — деп. Культура министерствозунуң ажылдакчызы Зоя Монгуш саналдаан.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат «Салгал» төпке боттуг дузаны көргүзүп, ында фольклор ансамбліниң репертуарын чаартырынга дузалажырын аазаан. Культура министерствозунуң төлээзи Зоя Монгуш Чадаананың ураң үүл школазынга орус улустуң болгаш тыва национал хөлчүм херекселдерин тып бээринге дузаны көргүзер болгаш.

Бот-тывынгыр ураң үүлдүң хоочуну Сундукай Монгуш хоочун, аныяк хөомейжилерниң үүнүн магнитофонга бижиткеш база оларның чурукгарын музейге арттырары чугула деп демдеглээш, чоокку үеде Максим Дакпай, Марюмал Ондар, Эрес-оол, Олег Кууларлар болгаш өскелер-даа-биле ужуражылга эрттирээ эки дээрзин музей ажылдакчыларынга сүмелээн.

Уруглардың ураң үүл школазының директору Елена Түлүш Госстанция деп адап турар сууржутажывыста клуб чогун, чоонуң кино, концерт көөр дээш Чадаана хоорай кирип, түрептурарын. оон депшиттирген улус депутадының ажыл-ишчилерниң негелде. хомудалдарынче сагыш салбайн турарын хомудал-биле чугаалаан.

Бо ажык чугаага райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Зоя Балчыырак, РФ-чин болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Куулар, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Борис Монгуш, Александр Салчак, артист Майдыр Дас чыылганнарга ажыктыг санал-онаалдарны киргеннер.

Бо ужуражылгага райхооркүүскомдан бо ажык чугаага киржип, чаңгыс-даа кижи келбээни хомуданчыг.

Бо чугаанын киржикчилери Чөөн-Хемчик районга культура амыдыралын улам экижидер дээш, боттуг, чонның сагыш-сеткилинге таарыжыр культура-массалыг хемчегларни алырын хүлээзиненнер.

Виктория ПЮРЮНА.
Музей директору.

Гонорарын «Шын» солуунуң аттар санынга арттырарыы диледим (**Авт.**).

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Уруглар ойнап турар театр». 10.05. «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уранчечен фильм. 2-ги сериязы. 11.15 Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 11.45 «Лада» ансамбльдиң көргүзүү. 12.00 Медээлер. 12.20 «Кижи болгаш хоойлу». 13.00 «Дириг амытаннар аймаа». 13.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.15 «Телемикст». 15.00 «Бөгүн болгаш ынчан». 15.30 «Дуза дилээн кышкы». Уранчечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.35 Мультфильмнер. 16.55 Уругларга фильм. 18.00 Медээлер. 18.20 «Орус сувенир» ансамбліниң көргүзүү. 18.40 «...Ооң алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 «Криминформ дыңнадып тур...». 19.30 «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Музыкаже чалалга». 22.35 Хроника-барымдаалыг телефильм. 23.40 Волейбол. Европа чемпионнарының кубогу дээш. 00.20 «Музыканың келир үези». 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.15 «Бот кижилер». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.35 «Кадыкшыл». 11.05 — 14.00 «Чоруттунмаан чагаа». Уран-чечен фильм.

• • •

15.30 Фольклор программазы. 16.30 «Россияның культуразынга кым дузалаарыл?». 16.45 Делегей рыногунче дүлгүүр. 17.15 Тинко. 17.30 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Кызылга Шагааны эрттиргенинин дугайында дамчыдыгга. 19.45 «Экивецер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 СКВ. 20.40 «Санта-Барбара». Хой сериялыг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 20-ги сериязы. 21.40 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 22.10 «Маргыштыг чугаа». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Реклама.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Россияже көрүүлүг. 18.45 «Ол-ла хевээр». 19.40 Хостуг шакта. 19.55—20.00 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.40 Медээлер, чарлалдар. 20.50 «Стоп-машина» программа. 21.30 — 23.30 «Оскар». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 6-да

«НАЙЫРАЛ»: Вера (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Оскар 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Девочка и крокодил 9.00, 10.30, Бриллиантовая рука 12.00, Терминатор 14.00, 16.20, 18.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Отмщение в Большом мире 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕМНЕЖИП КЫЛГАН

Чоонуң кадыын камгалаар ажылга Тыва респотребсоюз база үлүүн киирип турар. Ол Кызыл хоорайда бодунуң эрги уруглар садын чаартыр капитал септелгезин кылгаш, республика эмнелгезинге шилчилип берген.

Ында ниити аарыглар эмнээр терапия салбырын республика эмнелгезин респотребсоюз-биле кады ажыдып алган. Ниитизи-биле 60 орунлуг чыттырып эмнээр салбыр немешкени ол. Оон 20 орунларына хереглекчилер кооперациязының ажылдакчылары шинчилдер, эмнедир.

Салбырда эмчи ажылдакчыларының ажылдаар байдалы экижээн, эмнедип келген улуска база таарымчалыг байдал тургустунган.

Бо чаа эмнелге салбырының бажың-балгазы хереглекчилер кооперациязының хөрениг-зин тургап, оон эге дерялгезин, септелгезин база кооперациянын ашка-хөренгизин-биле кылган. Эмнелге салбырында Краснодардан тускай чагыг-биле садыг эккелген 500 муң рубль өртектиг дериг-херекселди салган.

Константин САТ.

Хомудалдар, негелделер

ТАПТЫГ ХЫНАЗА

Бисте садыг хандырылгазының айтырыы кончуг берге бооп турар. Чамдыктарының алыксак-чыксээ дам барган. Хүнзедир-даа тургаш, кандыбир бараан садып ап шыдаавайн баарының таварылгалары бар. Кырганнарны көргеш, кижи чүрээ ажыш дээр. Оларга тускай булуудан ажыдып болбас чүве бе?

Бистиң магазинивисти шынчы кижилер кээп хынаар болза. Хыналза болган-на дээр, түңнели чок боор-дур. Хынакчыларының сумкаларын долдуруп берип турарга ыңгыг болбайн.

А. ОЮН.
Каа-Хемниң Ильинка суур.

БАКСЫРААН

Бай-Тайга районнуң суур бүрүзүнде хүнүүн-не хереглээр бараанны —хлеб. Ынчалза-даа хлебтиң шынары кончуг багай. Пекарня ажыллакчыларының дуржулгазы улгадып чаа аргаларны хүнүүн-не биляп ап тургу дег.

Хлеб чиг. аразында эзилбээн дустар бар. Моон мурнунда Бай-Тайганың хлеви ойза чер. холуң чокка чиир деп мактадып турган болгай бис. Ам канчап барганы ол?

Григорий САРЫГЛАР.
Кызыл-Даг суур.

ХӨМҮРНҮ АП ЧАДААН

Эрткен чылдың төнчүзүнде Чадаананың одалга черинден 1 тонна хөмүр-дашты 5 рубль 90 көпеек-биле садып алган мен. Бензин чок ужун оны мынчага ап чадап кагдым. Ынчап турда Чаа чыл үнген, ам бир тонна хөмүрнүң 30 рубль 90 көпеек болу берген. Ам мынчап баарга бистер, пенсионерлер, канчаар амыдыраар ужурлуг бис?

Алдын-Херел КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

БИР КЫЗАГДААШКЫННЫҢ БУУРААНЫ

Эң-не чажыды-биле

Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составынга экп туразы-биле каттыжарга, Тываның революстуг намы, улусчу эрте-чагыргазы болгаш хөй-нинти организациялары чаартынып, эде тургустунган. Оон-биле чергелештир ТАР-ның эрге-хоойлу (прокуратура, суд, ИХЯ) органнары база чаартынган.

ССРЭ-ниң Күрүненин айыыл чок чорук министерствозу (МГБ) Совет Тывага бодунуң эргелелин, эң-не баштай Тываның ИХЯ органындан аңгылап тургус-кан. Тывага эгелээн социалистиг үндезинн чаартылганың бир кол айтырыы — Совет Тывага чаа тургустунган КАМ эргелелиниң оперативтиг ажылдакчыларын шилнир болгаш таарыштыр тургузар чугула политиктиг ажылды ол дораан-на соора шиитпирлеп, Ежов, Берия үезинде ССРЭ-ге тергиндеп турган сөөк-язы ылгаар, бичe бүүрай улустарны «салымындан чыдып калган, үгаан-сарыылы четпес» кижилер деп окта буруу кызагдаашкынныг практиказын өскерлиишкин чокка боттандырып киришкен.

Совет Тываның Айыыл чок чорук эргелелиниң, ооң килдистериниң болгаш районнарда салбырларының начальниктеринге үндезин тыва кижилерни ажылдатпайн турганы чажыт эвесле болгай. Улуг нацияларның төлээлекчилерин «дээди» долу үнелиг, а бичин тыва чижектиг улустарның төлээлекчилерин «куду», долу үнелиг эвес деп. ССРЭ-ниң КАМ удуртукчуларының реаксылыг практиказы тыва улустуң үндезин ажылдакчыларының улуг нацияларның төлээлекчилери-биле бир демей, Совет Тываның айыыл чок чорук органының улуг, биче удуртур албан-дужаалдарынга дең эргелиг ажылдаар, казыттынмас долу эргелерин кызагдап турганын ам чугаалаары хоруглуг эвес.

Мону бадыткаары-биле дараазында боттуг чижектерни чугаалаксадым. 1945 чылда КАМ эргелелиниң начальнигининг оралакчызынга томуйлаткам подполковник Салчак Барчыңның салым-чолу кандыг болганын улуг назылыг номчукчулар утпаан боор. Чүл дизе. Барчыкны «Шуйнуң» антисоветчи болгүнүң бир удуртукчузу турган деп антисоветтиг, националисчи үүлгедиргe чыпшыр тудуп нүүлдээш, ажылындан дүжүртеш, 10 чылда хостал-газын казып, хөреңгизин хавырып шииткен. Кажан ооң «хөрээниң» шыны тыптып, аргажок актыы бадыткаттынарга, суд шиитпирин өзүгаар ону агартkан болгаш хаавырткан орден, медальдарын аңаа эгидип берген.

1945 чылдың августа мен Тыва автономнуг областа КАК эргелелиниң начальнигининг оралакчызынга СЭКП ТК-ның секретариадының тускай шиитпири-биле томуйлаткаш, ажылдап турган чылдарымда базымча-дорамчылалды, чеме-халаны хөйнү дыңнап турдум. Эргелелдиң кадрлар килдизиниң начальнигни полковник А. С. Яковлев, оперативтиг килдис начальнигни полковник П. И. Глущенко, салбыр начальнигни капитан Седойкин, ажыл-агый килдизиниң начальнигни подполковник П. Т. Чупрасов олар мени куду көрүп, дорамчылап: «Дээди эртемниг болзунзажок, чеже-даа кызып ажылдазыңза, эргелел начальнигни болуп кажан-даа депшивес сен! Кандыг-бир ээд удурландыр тургузарын, мораль талазы-биле мээн тура-соруумну, ырмамны сы базып тургаш, КАК органындан кызып үндүрерин дыка-ла орадашканнар.

Ол «хоочук чекистерниң» мени хораннап турган кыргыдаашкынныг чулчуруушкуннарын СЭКП обкомунуң бирги секретары С. К. Токага болгаш КАК эргелелиниң начальнигни туңган полковник Н. Я. Волосниковка чангыс удаа эвес илеткеп турзумзажок, олар кандыгдаа боттуг хемчег албаннар. Ынчалзажок ол дорамчылакчыларга дүжүп бербээн мен.

1955-1956 чылдарда Москвага КАК органнарынын удуртур ажылдакчыларының билиин бедидер курска өөренип баргаш, ССРЭ-нин НКВД болгаш айыыл чок чорук органнарының хүн бүрүдеги практиказынга бичии нацияларның төлээлекчилериниң ол органнарын удуртукчуларынга ажылдарын, шынап-ла, хорүп турган, кызып-кыяр политика-вас, янзы-бүрү чылдагааннар дилеп, кайда-ла генерал шериг эргелиг кижи ажылдаар, орү шалыңныг. кедизинде бедик пенсиялыг болгаш чингелдеңир албан-дужаалдарже депшиттирип чорүп турганын корүп чордум. Чижээ, республиканың КАК даргалары тургулаан полковник В. С. Никашкин 3-ле чылда, полковник А. И. Леньшин — 5, полковник М. А. Голубь — 3, полковник В. Ю. Хусаинов — 5, полковник В. Н. Федосеев 3-ле чылда даргаладылар. Оларны шуут ажыл кылбайн турган деп чугаалавайн тур мен. Тываның КАК даргазынга эң-не көвей чылдарда полковник Н. Я. Волосников (12 чыл) болгаш полковник И. А. Ситяев (13) ажылдалылар.

Совет Тываның КАК органнарының ол чаладып кээп тургулаан «бедик аргадуржулгалыглар» диртип. ору генерал дужаалдарже депшигринин, генерал шериг ат чедип алыр, бедик пенсия, чингелделер-биле хандырытнарынын эптиг тепкижи бооп келгенин сөөлгү 20 ажыг чылдарда 7 даргаңын солушканы маргыш чокка бадыткап турар-дыр.

Республиканың КАК даргаларының албан-дужаалга кыйыртыкалың, ыдыых таарда сарыг-суг ышкаш, дораан-дораан халажып, солчуп турганы Тывага айыыл чок чорук ажылын ёзулуг негелдезинге чедир бедик деңнелге тургузарынга чүгле моондак болуп турган. 3-4 чылдарда даргалаан, колдуунда-ла республика найысылалынга саадап, районнар, колхоз-совхозтарже, будүрүлгелерже ындаххаа барып, чон-биле харылзашпас, артында үндезин чоонуң чүгаа-домаан билбес, республиканың үндезин чурттакчыларының амыдыралының онзагай байдалдарын эскерип билип албаан, тыва дылда үнүп турар солуннарны номчуп билбес, чүгле хелемечилер аксынче көрүп ажылдап турган даргаларны бедик мергежилдиг чекист удуртукчу деп санаары бергеде деп бодаар мен. Хелемечи дээрге хелемечиле болгай.

Бодап-даа көрүнер. Республиканың буруң санында тургустунуп турар оперативтиг байдалды боду барып, кыска үеде долузубиле өөренип аптары кымгадаа дыка-берге чораан. А оперативтиг байдалды хандыр өөренмейн чыткаш, ажылды шын организастаары, ажылдакчыларны туструзунда хүлээнген участоктарынга таарыштыр организастап, оларга дээштиг дузаны чедирери болдунмас болгай. Бо талазы-биле чамдык даргаларга санал-сүме кадарга, бодун тогдунарынга чагырткаш: «Чекист ажылынга мени өөретпе, чүнү канчаарын бодум сенден артык билир мен!» — дээш, арны-бажы кызып, өш-өжөөн коре бээр-даа турган-на.

Тываның КАК органнарынга тергиндевишаан турган ол бүгү кызып-кыяр практиканы бөгүн сактып бижип орарым, мени КАК даргазынга депшитпээн дээш хомудал эвес. Бурган-на өршээзин, менде ындыг сеткил кажан-даа турбаан. Ол чурумчаан чаңчыл чүгле эртнен 1991 чылдың декабрьда буурап дүшкен. Аңаа сеткилим хангаш, бо сактышкынны бижий берген мен.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң сессиязының 1991 чылдың декабрь 18-те республиканың КАК органын Тыва Республиканың Федералдыг айыыл чок чорук агентствозу кылдыр эде тургускаш, оон директорунга муриунда республиканың КАК даргазының орадакчызы турган полковник Ч. А. Удумбараны томуйлааны үстүнде чугаалаанын биче-буурай диртип чораан Тываның төлээлекчилерин дора көрүп чораан, хоочураан кызагдаашкынның ирик дазылын тура щапкаш, бистиң бо берге үевисте Тываның айыыл чок чорук ажылын үндезинибиле чаартырынга эң-не таарымчалыг байдалды тургускынын деткивишаан, республиканың чекистер коллективинге чаа-чаа чедишкиннерни күзедим.

Артем БОРБАК ООЛ.
Халажылгада полковник.

Кызыл хоорсоветтиң күүскому хоорайның 8-ки микрорайонунга 247 квартиралыг чурттакчы чонга саналдап тур.

1 дөрбелчин метрниң чижек өртээ — 2000 рубль.

Ол дээрээ 3 өрээлдиг квартираның өртээ 136,38 муң рубль. 2 өрээлдиг квартираның өртээ 98.18 муң рубль. Бажыңны тудуп турар үеде квартираларның өртээ өзе берип бодур.

Күзелдиглериниң келир адрези: Кызыл хоорай, Тайбың кудумчузу, бажың № 15. Хооркүүскомнуң капитал тудуг килдизи. Телефону 2-51-82.

Биддириишкиннерни чарлал парлаттынган соонда 15 хонук хуусаада хүлээп алыр.

«Х Улуг хурал» совхозтуң дирекциязы, профкому, Баян-Кол кодээ Советиниң күүскому совхозтуң чолаачызы болгаш идепкейлиг спортчу

Владимир Михайлович САЯНЫҢ

аар аарыгга таварышкаш, электен мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели оон организастыг ажылдар болгаш херек эмгелел килдизиниң аргелекчизи

Чечек-оол Сүрүнович САЯНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Советтер ажылының хоочуну

Соян Төмурович АМЫРБИТТИҢ

1992 чылдың февраль 5-те хенертен аараш мөчээнин Эрзин район Совети болгаш оон күүскому дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дирекциязы, профкому, Берт-Даг кодээ Советиниң күүскому совхозтуң хоочун малчыны

Чайкина Тоолайовна ДАЛААНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совеэ, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуунуң редакция коллективи

Редактор
Э. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
□ харыысалалгалыг секретарь 3-34-92
□ оралакчызы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ сонгда айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш үлүс өөредилге 3-41-23;
□ шиитпирлел политиктиг — 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98;
□ медээлер болгаш спорт 3-36-25;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39; 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуун келбейн баргында — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнет. Хемчээли 2 парлалга ыңгыг.

Тиражы 28045 экз.

Чагыг № 23.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

КАНДИДАТТЫ ДЕТКЭЭН

Бо хүннерде Чөөн-Хемчик районнуң бүдүрүлгелеринде, совхозтарында, албан черлеринде Тыва Республиканың Президентизинге кандидат депшидериниң хуралдары хөй кижи киржикчилиг эртип турар.

Улус депутаттарының Чыргакы көдээ Совединге ажылчы чоннуң хуралы болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизинге кандидат депшидериниң айтырыын аңаа чугаалашкан. «Чыргакы» совхозтуң директору Д. Б. Кара-Сал сөс алгаш, Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр Сүт-Хөл районнуң «Сүмбер-Уула» колхозтуң ажыл-ишчилери республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшиткенин чугаалааш, ону деткиир дугайында саналды киирген.

Районнуң көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының активиниң хөй кижи киржикчилиг хуралы Чадаанага болган. Орта Тыва Республиканың Президентизинге кандидат дугайында айтырыгны чугаалашкаш, ол бедик албан-дужаалга Ш. Д. Ооржак төлептиг дээрзин айыткан.

(Бистиң корр.).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНГА ТУДА АКША ЭРГИЛДЕЗИН ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛДУРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРЫЙ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязынга туда акшаның эргилдезин чогумчалыг болдурар сорулга-биле база шалың, пенсиялар, стипендиялар болгаш чурттакчы чонга өскедаа акша төлелгелерин төлээринге туда акшаны бээриниң үзүктелишкинин болдурбазы-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Төп банкызы республиканың экономиказынга касса операцияларын чорударының чурумун ажылдап кылыр болгаш ону Республика Совединиң Бюджет, планнар, үндүрүглер болгаш өртектер талазы-биле комиссиязынга чугаалажып көөр кылдыр 1992 чылдың февраль 15-ке чедир киирер.

2. Оларның организастыг база эрге-хоойлу хевиринден хамаарылга чокка бүдүрүлгелериниң, организацияларның база албан черлериниң касса операцияларын чорударының чурумун бадылагыже чедир оларга дараазында чүүлдерни доктаадыр:

— боттарының акша-хөреңгилерин банк албан черлеринге шыгжаарын хүлээдир;

— өске бүдүрүлгелер-биле боттарының хүлээлгелериниң талазы-биле санажылгаларны банк албан черлерин дамчыштыр шилчидилге чуруму-биле чорудар;

— боттарының кассаларынга бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле банк албан черлериниң дугурушканы лимиттериниң хемчээлинге туда акшаны тудуп болур;

— кассага арткан туда акшаның доктааткан лимиттерден арта берген кезээн шуптузун банк албан черибиле дугурушкан чурум база хуусаа ёзугаар банкыга дужаар хүлээлгелиг;

— боттарының кассаларынга доктааткан лимиттен артык туда акшаны чүгле күш-ажыл төлевиринге, социал страхование дузаламчызын, стипендияларны, пенсияларны төлээр үеде база банкыдан акшаны алган хүнүн киириштир чүгле үш хонук хуусаада шыгжап болур эргелиг.

3. Касса операцияларының чурумун доктааткыже чедир доктаамал акша киирилделерлиг болгаш ону күш-ажыл төлевиринге база өске-даа сорулгаларга (пенсиялар төлээринге, көдээ ажыл-агый продукциязын, чондан хааржак, сава, өскедаа чүүлдер садып алырынга) чарыгдаар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери боттарының кассаларынга туда акшаны төлелгелериниң хуусаазынга чедир тудар эрге чок.

4. Банк албан черлери бо доктаалдың негелделерин бүдүрүлгелериниң, организацияларның база албан черлериниң сагып турарын доктаамал хынаар, хажыдыышкыннар илереттинген таварылгаларда ону чайладыр талазы-биле дарый хемчеглерни алыр.

5. Россия Федерациязының Төп банкызы:

— 1000 рубль үнелиг банк билеттерин үндүреринге белеткээр;

— эргилдеде акша массазының купюра составын сайзыраңгайжыдар дугайында саналдарны белеткээр;

— республиканың экономиказының болгаш чурттакчы чонунуң туда акшага негелде-хереглелин хандырганының дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединге дарый дыңнадыр.

6. Россия Федерациязының Юстиция министерствозу албан-дужаалдыг кижилерге бо доктаалдың 2-4 пунктуларын сагывааны дээш харыысалга онаарының дугайында саналдарны 1992 чылдың февраль 15-ке чедир белеткээр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ
Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың январь 13.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 25 (14749) 1992 чылдың февраль 7, пятница

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң зөлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң зөлчег чок он үшкү сессиязының түңнелдериниң болгаш ооң шиитпирлерин күүседир талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң сорулгаларының дугайында дыңнадыгны ТР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак кылган. Рынок экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр политиктиг, экономиктиг байдалды быжыктырарының база чазактың ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглер дугайында сессияның хүлээп алган шиитпирлерин күүседирде моон соңгаар ТР-ның Министрлер Чөвүлели, районнар, хоорайлар, суурлар, көдээ Советтер чүнү кылырын тодаргай айыткан.

1992 чылда Тыва Республиканың бюджединиң, улус ажыл-агый объектилериниң капитал салыышкынының камгалалының чоруп турарының, 1992 чылда материал-техниктиг курлавырларның байдалының болгаш камгалалының чоруп турарының дугайында айтырыгларны хуралга чугаалашкан. Ол ышкаш 1992 чылда чоннуң хереглел бараанларының курлавырларын камгалаар талазы-биле республиканың Садыг министерствозунуң, Респотребсоюзтуң ажылының дугайында айтырыгларны хуралга көрген.

Докпак-оол КУУЛАР.

Сесерлиг малчыннарының коданнарындан чуруктарлыг репортаж

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫВЫСКАН

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельциниң бо чылдың февраль 3-те ат салган Чарлыы-биле Россияның социал хандырылгазының бөлүк ажылдакчыларынга «РСФСР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг аттарны социал хандырылга талазы-биле ачы-хавыяазы база хөй чылда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш тывыскан.

«РСФСР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты ол Чарлык ёзугаар Тыва Республиканың социал хандырылга министриниң оралакчызы Алевтина Сергеевна **Владимировага** база тывыскан.

БОРИС ЕЛЬЦИН ФРАНЦИЯДА

МОСКВА, февраль 5. (РИТА-СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ол хүн Москвадан Парижче ужудупкан. Ооң Францияже үш хонук албан хууда аян-чоруунуң программазында — Франсуа Миттеран-биле чугаалажыышкыннар, чазак база парламент кежигүннери-биле, ажыл-агыйжы бөлүктерниң төлээлекчилери-биле ужуражыышкыннар. Россия биле Францияның аразында кады ажылдажылга дугайында керээге, өске-даа кады кылган документилерге ат салыр. Аян-чоруктуң түңнелдеринге тураскааткан парлалга конференциязын Россияның болгаш Францияның президентилери бөгүн эрттирер.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ КИДИН-ТҮЛҮК

Бин-Хемде чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозтуң малчын коданнарында кыштын эң харыысалгалыг үезин — мал оолдаашкыны эгелээн.

Сесерлигниң малчыннарының эң улуг турлагларының бирээзи — Биче-Баян-Колдуң унунда турар бир дугаар бригаданың малчыннарынга четтим. Баштай кирген аалым Долбан-оол Билчеевич Салчактыы болду. Ооң өөнүң херээжен эзэзи Лариса Михайловна бичии оглун эдертип алган, кажаага чаа төрээн хураганны эмискиктеп, чемгерип турда таварыштым. Чаа төрээн хойлар болгаш хураганнар аалаан-чиилээн.

— Хоювус бо айның ортандан эгелеп төрүй берген. Ооң бээр черле чай чок болдувус. Ам чүс четпес хой төрүдү. А хураган саны таптыг-ла чүс болду — дээш ол хүлүмзүрдү. — Чамдыызы ийистеп турар — деп, малчын улаштыр тайылбырлады.

Лариса Михайловнаның чемгерип органы хураганнарны көөрүмга, чогум шыырaа шору чорду. Чанында бир клетканы бакылаптарымга, чаңгыс хойнуң чанында база ийи хураган тоттур ээп алган хевирлиг, незинин иштин талазында ооргазын дөгеп алган, маажым удуп чыдыр. Кажаанын ындыы ужунда база ийи кижи хураган чемгерип, чаа төрээн хойларга сиген дажыглаан — чай чок ажылдаан турлар. Сакманчы үгбашкылар Мариана биле Маргарита олар болду.

Долбан-оолдарның өг-бүлези хой кадаргаш, ам чаа-ла ийи дугаар чылынче кирген. Эрткен чылын оларның хүлээп алганы бир кодан кыс хураганы ам төрүп эгелээни бо. Эгезинден тура-ла аренда аргазынче киргеннер. Баштайгы чылында хураганнарындан 1 тонна 206 килограмм дүк дужаар тургаш, ону ажыр күүсеткеннер. Ол дээш совхоз долузу-биле төлээн. Олар бо чылын база керээлиг дээрзи чугаажок. Ынчангаш бир дугаар төрүп турар хойнуң байдалын өөренип көргеш, малчын өг-бүле 300 хирө хоюндан 224 хураганны менди алгаш, совхозка дужаарын шиитпирлээн. Дужаар дүгү бир тонна ажып турар.

— Аъш-чем хандырылгазы амдыызында чүгээр деп болур. Хлебти, далганны четчири-биле эккеп садып турар. Ындыг-даа болза уруглар идик-хеви черле чок. Дыка берге-дир — деп, Лариса Михайловна хомудап чугаалады. — Алды уруглуг бис. Оларның ийизи школада улуг класстарда өөренип турар, кыс уруглар. Оларга сапожкалар садып бээр дээш чадаштым — деп, ол немеди.

Шынап-ла, малчыннарга автолавка кээп турар. Ындыг-даа болза бичии уруглар, школачылар идик-хеви шуут келбейн турар. Чоокта чаа даргалар-биле райпонуң удуртукчузу база чораан. Чүнү-даа аазап шыдаваан.

Бүгү чүве чедишпес амыдырал кызагдап-даа келген болза, Долбан-оолдарның өг-бүлези кышка удур багай эвес белеткенген. Чайын «Беларусь» маркалыг тракторну садып алгаш, сигенни чедер шаа-биле кезип алган. Ам оларның коданында бир сараат көк сиген, саван, сула болгаш комбикорм хирешаа-биле бар. Кысказы-биле чугаалаарга, мал чеми ажырбас. Сугну ол кезек малчыннарга Михаил Манчыкай водовозу-биле үзүк чок чедирип турар. Долбан-оол Билчеевич хой кадарарда бодунун хууда аъттарын ажыглап турар.

Малчын өг-бүлениң хууда мал-маганы четчир, хаваннарны база азырап турар. Чорук кылырда мунар «Запорожези» бар.

Малчын өг-бүле шагда-ла туткан бичии эрги бажында чурттап олурар болду. Манаа хамаарыштыр айтырыгны малчын өг-бүле тургузуп турган. Совхозтуң удуртулгазы келир чылда оларның чурттап орары Соок-Өдек деп черге делгем бажыңны тударын аазаан дээрзин Лариса Михайловна чугаалап орду.

Соок-Өдектиң чоогунда Үш-Көжээ деп черде аныяк малчын Долаана Ооржактың коданынга келдим. Суг кудар улуг доскаарның адаанда хулун аштап турар улгады берген, ындыг-даа болза сергээ карактарындан илден акыйга ужуражы бердим. Ол — Долаананың ачазы, хоочун малчын Кертик-оол Сундуевич Ооржак болду. К. С. Ооржак моон мурнунда чылдарда Бин-Хемде «Өөк» совхозка он чыл ажыр малчыннаащ, сөөлгү кадарын турган иртерин дужаагаш, ам пенсияже үнүп уруу Долаанага дузалажы бергенин тайылбырлады. Ооң өөнүң эзэзи Ичин Минчиировна чаш хураганнар ажаап турар болду. А Долаана черде, хоюнда.

Коданның девискээри арыг-силин хөлчок. Турар чери-даа эптиг чорду: суг чоогунда, долгандыр ыжыкталдыр ыяштарга бүргеткен.

Бо коданда беш дугаар төрүп турар 320 баш хой бар. Чартык ай дургузунда ооң 200-ү оолдапкан, хураганнары амдыызында менди. Аарыг чок. Оларның ажаалдазын Ичин Минчиировна болгаш ында аныяк сакман оолдар Мамак биле Азбет олар доктаамал хайгаарап, эки ажылдап турар болду. Бо оолдар чүгле хураган ажаарынга өйлешпейн, харын аалдың эр кижиге онаажыр ажылдарын барык шуптузун харыылап, хойну-даа кадарып турар болдулар. Кертик-оол Сундуевич оларны мактаар чорду. Эр-хейлер, оолдар!

Коданда мал чеми болгаш өске-даа чүүлдер амдыызында четчир. Хоочун малчын К. С. Ооржак бүгү назынында малчыннап келген болгаш бо кыш берге боорун билгеш, чоокта чаа Улуг-Хем райондан немелде сигенни садып алгаш, коданда эккеп алган. Малчын адашкылар кышты эки ажар дээрзинге бүзүрелдиг чорду.

Улуг-Күзегде хураган кадарчызы аныяк малчыннар Надежда болгаш Михаил Оолактарның аалынга чедип, оларга база ужураштым. Ниити байдалы эки. Ындыг-даа болза өске чемнерден аңгыда сула ам төнүп турар дээрзин Надежда чугаалап турду. Оларның кадарган хураганнарының деңгеля шыырак, барык улуг хой деп болур. Аъш-чем-биле хандырылгазы чүгээр.

Совхозтуң кошкар кадарчызы, хоочун малчын Каадыр-оол Салчакович Нончаттың коданында бүдүрүкчү 152 кошкар бар. Оларның ниити ажаалдазы, чемгерилгези багай эвес. Ындыг-даа болза хар улгатканындан кошкарлар оъттаар арга чок болуп турарындан, ону колдуунда тургузу азырап турар дээрзин улуг малчын чугаалады. Ооң чайын бодунун күжү-биле кезип алганы 32 тонна сигенниң чартыы арткан, а сула болгаш өске-даа чемнерни удур эккеп турар.

Бо малчын өг-бүлениң херээжен эзэзи Динзенмаа Салчаковна хөй чылдарда малчыннап, совхозка чыл санында эвээш эвес малды өстүрүп, дүк болгаш эът планын күүседиринге улуг үлүүн киирип келген. Оларның бо хүнде чурттап орары өске малчыннардан дудак чок, хууда мал-маганны тудуп, хаваннарны өстүрүп турар. Мында почта чедирилгези багай эвес дээрзин чугаалап турдулар.

Биче-Баян-Кол хемниң унунда бо малчыннарның амыдырап-чурттап орары эки-даа болза, оларның ажылдаарынга чамдык таарымчалыг чүүлдер тургустунмаан дээрзин айтыры чугула. Ол кезек черлерде кудуктарны четчир кылдыр кылган-даа болза, оларның чаңгызы-даа бо хүннерде ажылдавайн турар. Электри шугумун ам-даа киирбээн. Ынчангаш малчыннар биче хемчээлдиг шимчедикчилерни ажыглап турар. Ынчангаш бензинин болгаш маслону совхоз бичиилеп, үе-шаа-биле чедирип турар.

База бир шыңгыы айтырыг — специалистер. Сөөлгү чылдарда мал эмчизи кашдаа удаа солушкан. Моон түңнелинде зооветеринар ажылы шуудавайн турарындан малчыннар чүгле боттары-ла «дужунда шимченип» турар деп болур.

Ам эң харыысалгалыг үе — мал оолдаашкының организастыг чорудар, олче бүгү күштү мөөңнээри «Сесерлиг» совхозтуң удуртулгазындан негеттинип турар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: аныяк сакманчылар (солагай таладан) Мариана биле Маргарита Бадарчылар; малчын Л. Салчак хойларын чемгерип тур.

Авторнуң фотолары.

ДЕТКИМЧЕ БӨЛҮҮН ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты Мөңгүн-Тайга районда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылишчилери Тыва Республиканың Президентизиниң кандидадынга депшиткен.

Район Совединиң президиумунуң шиитпирин ёзугаар ук кандидатты деткип турар хамаатылардан хол үжүү чыыр деткимче бөлүүн тургускан.

Районнуң бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның коллективтери боттарының хуралдарынга Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын калбаа-биле деткип турар.

ХУРАГАННАР НЕМЕШКЕН

«Сүт-Хөл» совхозтуң бо чылын төрүүр 2800 ажыг хоюнуң 800-ү бо хүннерде оолдапкан.

Амдыызында малдың чаш төлүн камгалап алыры багай эвес эгелеп турар. Чүге дизе мурнуку чылдарга деңнээрге, малчын коданнар мал чеми-биле багай эвес хандыртынган, сакманчылар болгаш өске-даа ажылчын күш четчир. Чес-Булуц, Өлең хойжу бригадаларында хой оолдаашкыны түлүктеп турар. Дүктүгкыс Донгактың, Делгер-оол Монгуштуң, Арбай-оол Ондарның болгаш өске-даа малчыннарның коданнарында хөй хураган немешкен.

(Бистиң корр.).

СОҢГУКЧУЛАРЫ-БИЛЕ

Суг-Аксының Культура бажыңынга чон хөй чыылган. Тыва Республиканың улус депутады Г. М. Шубник районда чамдык ажыл-агыйларга барып, чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле танышкаш, соңгукчулары-биле ужурашкан.

Ужуражылга-хуралды Сүт-Хөл районнуң күүсекчи комитединиң даргазы М. Д. Кара-Сал ажыткан. Депутат Г. М. Шубник моон соңгаар канчаар чурттаар бис, база чүнү кылган мен деп ийи угланыышкынга чугааны кылган.

Сүт-Хөлдүң ажыл-ишчилериниң чагыгларындан район төвүнде АКМК-ны ажыглалда киирген. Ак-Даш болгаш Сүт-Аксы школаларының тудугларының таваан салгылаан. Ам тудугжулар болгаш тускай мергежилдиг кижилерниң чедишпези-биле өскээртен тудугжулар чалаар апаарын чугаалаан. Суг-Аксы школазының бир чартыын бо чылын ажыглалга киирерин депутат хүлээнген.

Тудуг болгаш машина-техника-биле база кадрлар айтырыгларын эки шиитпирлеп турарынга хамаарыштыр эки чүүлдерни чон чугаалаан болгаш моон соңгаар дуза чедирерин дилээннер.

Чац-оол ОНДАР.

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ САНАЛДААН

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң биче Соведи хоорайның пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң болгаш бот-орулга-чарылгалыг коммерция-ажыглал албанының (КАА) ажылының талазы-биле хоор-күүскомнуң саналдарын чугаалажып көргеш, ол талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алган. Ында КАА-ны тургусканындан бээр хоорайда пассажир транспортунуң ажылы экижиир тудум, улам дорайтаан деп демдеглээн. 1990 чылдыы-биле деңнээрге, хоорай маршруттарынче үнүп турар автобустарның саны барык үштүң бир кезиинге кызырылган. Автобустарга чоруп турар пассажирлерниң ийи кижиниң бирээзи-ле билет өртээн төлевейн чоруп турган.

ПАТБ биле КАА янзыбүрү чөрүлдээлерниң хараазы-биле каш ай дургузунда 1992 чылдың керээзин чарып чадаан. КАА-ны тударынга хоорай бюджединден 1,2 млн. рубльди бээри негеттинип турар.

Хоорайга пассажир аргыштырылгазында бөгүнгү байдалды хевээр арттырар болза, хоорай бюджединден 15 млн. ажыг рубльди чарыгдаары негеттинер. Хоорайда ындыг акша-хөреңги чок, ынчангаш артык албан черлерин кызырар, пассажир автобүдүрүлгезиниң ажылының ажыктыын бедидер, пассажирлерден автобуска чорааны дээш төлевирлерни долу чыырының талазы-биле хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула.

Пассажир АТБ-зиниң удуртулгазы КАА-ны хевээр арттырарын, ПАТБ-ге хоорай бюджединден немелде акшаландырыышкынны бээрин, чок болза хоорай бүдүрүлгелеринге, организацияларынга, албан черлеринге үндүрүг онаарын азы барааннарны тускай үндүрүглүг саткаш, ооң кирген орулганы хоорайның пассажир автотранспортунга бээрин саналдап турар. Ындыг саналдарны биче Совет хүлээп көрбээн.

Үстүнде чүүлдерни барымдаалап көргеш, биче Советтиң шиитпирлээни болза:

Өнчү ангылаашкынының соонда, ПАТБ-ни хоорайның муниципалитет өнчүзү кылдыр дамчыдарга, КАА-ны дүжүрер болгаш хоорайга пассажир аргыштырылгазының бүгү айтырыгларын, ооң иштинде автобуска чорааны дээш төлевир чыылдазын ПАТБ-ге хүлээдир.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң шиитпирин ёзугаар халас болгаш чиигелделиг чоруур эргелиг пассажирлерни аргыштырары-биле холбашкан чарыгдалдарны ПАТБ-ге хоорай бюджединден эгидерин көөр.

Ниитиниң автотранспортунга хөй-ниитиниң чурумун тудары-биле хоорайның муниципалитет ротазындан 10 кижини тускайлаарын ХИХК-ниң начальниги В. П. Хомутовка дагзыр. Милиция ажылдакчыларының чолаачылар, кондукторлар-биле кады ажылдаар харылзажылгазын тургузар. Чолаачылар-биле ужуражыышкыннарны доктаамал болдуруп, пассажир автотранспортунга кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалын өй-ойлеп сайгарар.

Автобустарга милицияның патруль албаны-биле харылзажырынга ажыглаар бодүүн сигнал фонарьларын тургузарын ПАТБ-ниң удуртулгазынга сүмелээр.

Маршруттарже автобустарның планнаттынган санының үнери чедип алдынмайн турда, ПАТБ-ниң тустус керээлер ёзугаар бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин автобустар-биле хандырарын хоруур.

Ажылдакчыларын ажылче болгаш ажыл соонда бажыңынче чедирерин хандырып шыдавас бүдүрүлгелерге боттарының ажылдакчыларынга айның автобуска чоруур билеттерин садып бээрин бүдүрүлгелер удуртукчуларынга күш-ажылчы коллективтерге сүмелээр.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААН

Тыва Республиканың Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының талазы-биле күрүне комитединиң бүдүрүлгелери эрткен чылда багай эвес ажылдааның план кылдызының начальнигни О. В. Тулина дыңнаткан.

Рынокче шилчириниң белеткелиниң үезинде чамдык бергелерниң үжурундан солун парлаар саазының чедишпейн турганындан дөрт райоң болгаш Кызыл хоорайның типографиялары нитизи-биле 17,6 миллион экземпляр солуннар парлаар тургаш, ону херек кырында 15,4 миллион кылдыр күүседткен. Комитеттиң бүдүрүлгелериниң арткан көрүзүглери даалгадан ажыг болган.

Эрткен, 1991 чылда республиканың ном садыгларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы нитизи-биле 2 миллион 600 мун рубль турда, ону херек кырында 3 миллион 211 мун рубль чедирген. Типографиялар продукция бүдүрериниң даалгазын база ажырып, 1 миллион 487 мун рубльдиң орнунга 1 миллион 680 мун рубльдиң продукциязын бүдүрген. Кызылдың типографиязы планнаттынган оруглганы база ажыр күүседткен.

Ном парлаар черниң ажылынга чамдык шаптыктаашкынның бергелер турза-даа, эрткен чылын 7,7 миллион парлаар ама продукцияны бүдүрген.

МУЗЕЙЛЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР БОДАЛ

Бистиң районуң болгаш республиканың школаларында сөөлгү чылдарда нинтилел-политиктиг утказылыг ленинчи, революсчу-дайынчы база күш-ажылдың алдары, пионер, комсомол организацияларының төөгүзүнге, колхоз, совхозтарның амыдыралынга тураскааткан янзы-бүрү музейлерни башкылар, өөреникчилер коллективтери тургузуп алганнар. Ындыг байдалды башкылар билир болгай бис. Мени нинтилел-политиктиг ленинчи өрээлдер, музейлерниң, комсомол пионер организацияларының төөгүзүнге тураскааткан музейлерниң салым-чолу дүвүредип турар.

«Бүүрап дүшкен ССРЭ, социализмден капитализмче шилчилгениң деңнелгелиг уе-чадазында чүрттап тур бис» диген уткалыг дайчыдылгаларны төп телевидениеден, радиодан доктаамал дыңнаар-дыр бис. Мындыг байдалда марксисчи-ленинчи өредиг ишкаш, музейлерни ам чүүра шаапкаш октаптар бе, бир эвес артып каар чүве болза, ону амгы байдалдың негелделери-биле канчаар ажыглаза экил? Маңаа кым харыы бээрил? Шушенское дээш ышкаш Ленинниң революстуг амыдырал-чүртталгазы-биле холбаалыг төөгүлүг черлерниң салым-чолу чүү бооп турарыл?

Ажык-чарлыг чорук чоннуң эки чанчылдарын катап тургузуп алырынга, аңаа даянып, аныяк салгалдарны кижизидеринге идиг-дир салдарлыг бооп турар. Тыва чонувустуң культуразының дугайында бижээн материалдарны, сактыышкыннарны республика солуннарының арыннарындан удаа-дараа номчуп, радио, телевидениеден дыңнап, көрүп тур бис. Чаагай чанчылдарны катап эгидип тургузарынга, ону аныяктарга дамчыдып бээринге школалар боттарының үлүүн киришти-рип эгелээн. Мурнакчы ындыг школалар тыптып келген-дир. Ындыгдаа болза Тываның культуразынга, чаңчылдарынга хамаарышкан школаларга калбаа-биле ажыглаптар литература материалдарымыс бар эвес. Солуннарда парлаттынып турар, радио, телевидениеден дыңнап, каруп алганывысты канчаар ажыглап, каяа чыгза экил? Мен бодап көөрүмге, школа музейинге чыыр болза эки ышкаш. Музей башкының өөреникчилер-биле кады ажылдажылгазының лабораториязы-дыр. Чүрттап турар үевис, мурнакчы дүржулга — школага ыяап-ла чыдыг музей тургузуп алырынче албадап келди. Үенин өскерлип, солчуп турарын, үзел-бодалдарның ускулежиишкинин, частырыгларны, экономика байдалдарын шыны-биле билип алырынга деңнелге, боттуг материалдар өөреникчилерге дузалаар деп билип турар мен. Ынчангаш төөгүнүң эрги-даа, чаа-даа материалдарын, өөредилге нохнарын музейге кадагалаза эки ышкаш. Албадап өөредириниден өйдаларар, өөреникчилерни үшкарып-башкарар, кады ажылдаар. Деңнелгени кылыр.

Республикада школалар-биле харылзаа тудуп ажылдаарының аргаларын бистиң школавыс ажыглап турар. Чижээ, Тожуда Азас орту-

Школа болгаш амыдырал

мак школазының башкызы Татьяна Кол, Ий ортумак школазында Балаштай Донгак, Кызыл-Мажалык ортумак школазында Татьяна Кыргыс, биргэ лицейниң директорлу Татьяна Санчаа олар-биле ажыл-херекчи харылзаны тургустувус. Олар бистиң школада музейже өөреникчилери-биле кээп, бис олардыңга барып, арга-дүржүлга солчуп, үжуражып турар бис.

Школа музейлериниң экспонаттары, чыгдынган документилер, чүрүктер, эдилелдер бот-боттарынга демейлешпес, түс черниң чонунуң амыдырал-чүртталгазының оңзагай байдалын илереткен болур. Тожу районда Ий ортумак школазында ак сөөгүнден кылган чексек-херекселдер, олардың шыгжаар сөөк хаптар, ак кежинден, бышкактан кылган идик-хеп, эдилелдер, сиирден, хылдан дузак четилер музейни бир янзы, өскелерге дөмейлешпес онау черле эки деп чугаалаар алдар. Ооя-биле кады четпестер дөмей-ле турар. Моон бодалым-биле, хөй чылдарда ажылдап келген арга-дүржүлгамдан алгаш көөрге, чамдык музей удурткулары теманы тода билип албаан болгулаар. Үйлеп алдынган теманы шаа делгеттинген чүүлдер дозугу-биле ажыдар үжурлуг, каракка кестүп, кулакка дыңналып келир кылдыр аан. Оон башка, музей музей болбайн баар, аңаа-ла чыгдынган экспонаттар делгелгези болу бээр. Музейге төөгү талазы-биле хажыдыышкыннар турбас үжурлуг. Экскурсоводтар чугаазынга хөнүг кичээнгейлиг болдуун үттүп болбас. Черле ынчаш школа музейлеринде материалдыг, моральдыг-даа деткимче көшкак.

Бойдус камгалалының республика болгаш район комитеттерин тургузуп каагай болдуруп турар. Оларны кылганының оңзагайн чоннуң иштинде кайгамчык уран шинер кижилер чүрттап чоруурун көргүзүп турар.

Бистиң районуң болгаш Кызыл хоорайның школаларының музейлеринге чордум. Эвээш-биче-даа бол, экспонаттар чыгдынган, экскурсоводтар ажыллап турар-дыр, ону ол херекке сердинген башкылар удуртуп, углап баштап турар. Бо черле эки-дир. Эки чүүлны кончуг эки-дир. Өске районнарда та кандыг чүве иник, а бистиңде оон ажылдакчылары школага кезбес, өөреникчилер-биле ужурашпас боор-дур. Бойдус камгалалының булуңнарын, өрээлдерин, музейлерин тургузуп алырынче сагыш салбайн турар. Таптыг көөр чүве болза, экологтуг байдал бистиң районда чылдан чылче дорайтан бар чыдар, ан-мен, балык-байлап чидиг, арга-ыяш шаарарып калды! Республика чергелиг бешин ындыг музей чок болгай.

Кадыынган эрги бажыңны эрткен чылын септеп алдывыс, ону дерип, ам музей кылдыр хүүлдурары арткан. Республиканың бойдус камгалалының талазы-биле күрүкомитет, Алдан-Маадыр аттыг музей-даа ол улуг эвес музейни ажыдып алырынга материалдыг дузалы көрүзөөр боор дээрзинге идеген турар мен.

Республиканың школаларында музейлер хире-шаа-биле ажылдап турар чүве болганда, оларның ажылының түннелдерин үндүрүп, мурнакчы арга-дүржүлганы солчуп, нептередир, чоннуң чаагай чанчылдарын кижизидилге ажылынга аныглаар сорулгалыг республика конференциязын чоруткаш чүл деп бодап-даа башка киреп болгай. Бо дугайын аныяк туристер станциязы, башкылар билиң бедидер институт, Улус өөредилге министерствозу чүү деп бодап турар ирги?

Ургит ДОСТАЙ
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.
Каа-Хем район.
Сарыг-Сеп суур.

Эскертинмээн кижилер

дугайында

ДЕТКИВЕЙН БАРЫП ШЫДАВАС МЕН

1992 чылдың январь 15-те үнген «Шын» солун чүүлдә айтырыгны хоочуң Кыргыс Динганың идепкейи-биле көдүрүп. Шынап-ла, «кешкенде хөме, кошкенде теве херек чок» апаар улустарның бирээзи кылдыр бодадым-даа, четиндим-даа. Бистиң аравыста чүрттап, бодуңун мөзүлүг туружу, эртем-биле, арга-дүржүлгалы-биле «көрбээни-даа чок, көдүрбээн хөпээ-даа чок» бодуун ишчилер аңаа-ла «чидее» бээр аарыларыны ам черле эмнеп, эки чанчылды эңгидерин аныяк салгалга кичээндирер үе келген-дир.

Чүгле мен эвес, чүс-чүс бедик мергежилдиг кижилерни төрээн Тывазынга белеткээн, оон хонүмга хостуг хөделиринде күштүг чиээ — ханы билигни түгсүп берген буянныгларның бирээзи Күүлар Хунажынович Оргу дээрэн черле чазып чок. Маңаа бир чижек. 1955 чылда Кызылда чаа ажыттынган башкы институдуун тывадыл, литература салбырын 18 кижи ийиги доозукчулары болдувус. Ол кымнарыл? Хөй чылдарда ажылдап каапкан арга-дүржүлганы ханы биле берген, алыс түскай эртем-биляң ханы эвес «улуг башкылар» дирти берген кижилер. Кайгамчык ханы билиглиг башкывыс Күүлар Оргу биске бижиг билигни берип шыдаавадаа, а «демгилерниң» арай турамыккай-даа, харын-даа билиргек, маргышкак-даа турза, оларны күштүг билиндиле чавырылдырып, үгаан киирип турганы үезин бодаарымга, бистиң мурнувустага келир үениң тыва профессору олурган ийин. Оон чүгле ол чылдагы «сургуулдарының» чамдызының сактыры, башкының алдарын бадыткаар кайгамчык уреттүшели дизе чазыг чок. Олардың иштинде: А. А. Алдын-оол — ССРЭ-ниң улустуң башкызы, С. С. Сюрюн-оол — Тываның улустуң алдарлыг чогаалчызы, З. Л. Сапогова, Д. Е. Оюн—РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкылары, И. Ч. Эргил-оол — Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы, М. С. Бегзиваа, Г. Н. Балчыр, С. С. Дамдын-Сюрюн, Н. Л. Куинчү, В. Комбуй-оол, О. Б. Маадыр-оол, В. М. Сырат, С. С. Идам-Сюрюн—улус чырыдыышкынының тергиинелери. Башкывыс Күүлар Оргу ол үеде Ленинград университединя доозкан, чүгле 3 чыл ажылдап турда, а оон ол-ла курста «өөреникчилеринден» 10 аңыг кижи бүрүзү 15-тен өрү чылдарда ажылдап, чоннуң хөй ажы-төлүнүн бүзүредилиг кижизидикчилери болган турганнар. Ол хирезинде башкының ханы билип, эвилең чаагай чаңы, хүндүлээчел, бөдүүшү биске кайгамчыктыг үлегер чижек болган.

Ынчалза-даа амгы байдалбиле бодаарга, ыяшынчыгдаа, берге-даа чүве-дир. К. Оргу ышкаш кижилер чоорту «чидип» чоруурлар-дыр. Мен башкымны ат-сураглыг кижи болур ужурлуг кылдыр бодап чораан мен. Оон эртем аттыг чоруурун кандыг-даа чигзиниг чок. Эргелеп-дужаар, чагырар, кедиг чок башкарылга үезинде хенертен «аттыгып» үнгеш, а кедиңинде, күзенчиг көскү дузаны төрээн чоңунга көргүспээн эртемденниг-даа чорду-вус. Бот-бодуун камныг деткижер болгаш, деткимче, найыралдыг болур чаагай чанчылдың быжыг дөзү тывааларда ам-даа дыка кошкак, харын бичии-ле часкан эжим эктинге даяндырар улуу, улам-на тамыже хавыладыксаар, бот-хүүзүнда аталдар, эрге-чагырга дээш боорашкак үткүл эң-не айылдыг үүледи дээрэин салгал бүрүзүн, шаандагы буянныг бурунгуларывыс дег ыдап чагып, чанчыктырааны. «Өрү октаан даш башка дүжер, өөдежокту өрү детки, баштай үшкан эжинни кочулава, база-ла ынчаар бодун үжун болур сен» дээн чижектиг чоңчу чагыгларны хүн бүрү амыдыралда сактып, сагып чораа, амыдырал сыр өске апаар ийик!

Чүнүк-биле тайылбырлаар бис, мындыг «уттуучал», «хүнүн бодаар» чөгенчиивисти. Куулар Оргу башкы дээрге барып үшкү салгалдың бүгү улузунуң башкызы-дыр. Ол ышкаш башпайгы салгалдың буянныг кижизидикчилери чораан, хөй-хөй кадрларны белеткээш, тускай-догуннаан Тываны быжыг баганалап, оон-биле делгем базымнарны кылдырган буурул башкыларывыс Монгуш Данаа, А. Алдын-Херел, Оюн Апый, Оюн Толгар-оол, Кыргыс Туваа-Хөө, Күжүгет Лама-Сюрюн, Тюлюш Долгар, Оюн Шулуу, Монгуш Бичеоол, Оюн Санчат-оол. Иргит Севил болгаш эк-не баштай Иркутскиге 40 чылдар эгезинде педагогика институдун доозкан үш-ле тыва Ооржак Хойлакааның, Семен (Оюн) Трояковтуң, Монгуш Сюгдеректиң чаагай үүлези чүге аныяк салгалга үлегер-чижектиг чырыткылыг орук болбайн, «балалып, чидип, уттундуруп» калганы угаанмедереливиске болгаш мөзүшинарывыска канчап улуг когарал болбазыл? Аңаа чүгле башкылар эвес, бо кончуг аш-чүүтүг берге үеде, бодуу чаяаган, алдарлыг башкарыкчы чораан кайгамчыктыг «көдээ» удуртукчулар чораан Иргит Кудурукпайның, Михаил Шойжуннуң аттары, ажыл-ижи биске үлегер, идегел чүге болбазыл, а оларның ады-сураа безин чүге «чиде» бергенил?

Шынап-ла, К. Н. Динганың үлегери-биле солуунуң арыныңң шөлүн бодаан, хайныгып келген бодалды, хөй айтырыгларны өскелер уламчылай бээр деп идеээш, бодумнуң саналым бо: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы эртемден К. А. Бичелдейге идегээр чүүлүм болза, улус чырыдыышкынның органнарын дамчыштыр башкы К. Оргуга «Россия школазының алдарлыг башкызы» атты бүүрүнге база бир шагда «үзе» шаап каан эртем адын хоойлу ёзугаар эгидериниг дузалажып көрүмер.

Николай КҮНЧҮН.

Улус чырыдыышкынының хоочуну.

МАЛДАН БАЙЫЫЛЫ

Сөөлгү үеде Тывага арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузарының, хөгжүдериниң дугайында хөй чугаалажыл, солун, сеткүүлге бижип турар-дыр. Аратгар болгаш тараачынар боттары база ажыл-агыйларны тургузуп эгелээн-дир. Оларның чамдызы бүт кырынга туруп, ажыл-агыйы хөнүп, эвээш-биче-даа болза, продукциязын берип эгелээндир. Ол-даа кончуг шын. Тыва кижилер бай-шыырак чүрттаар дээр болза, чүгле ынчаар ажылдаар ужурлуг бис.

Бөгүнгү байдалды ап көөр болза, арат болгаш тараачын- ажыл-агыйлары чүрттакчы чоннуг эт, сүт продуктулары-биле долгуу-биле хандырып, чемгерип шыдавас, чүге дээрге хөй продукция бүдүрериниг чедир ам-даа быжыкпаанар. Совхозтар, колхозтарның хөй кезии чарыгдалдарының чырини дутпаарынга-ла ой, а чамдыктары карылгалыг ажылдап турар деп билир бис.

Чүрттакчы чоннуг эт, сүт айлаа-биле хандырар дизе, чүнү кылза экил? Мен бодаарымга, эң шынгыя көдээниң чүрттакчылары боттары боттарын эт, сүт-биле хандыртынарын кызаар херек. Суурларның чүрттакчылары чүге мал азырап өстүрүп болбазыл? Бир эвес өгбүле бүрүзү саап инектиг, молдургалыг, быжаалыг, каш хой, ошкулуг болза, бодуңун мжер-чиир эт, сүдүн оон ап болур. Дарга-даа, башкы-даа, ажылчын-даа кижи каш санныг малды тудуп шыдаар. Бодуңун хүүда малынга сигенин канчап кезип ап шыдавас деп, кызаар болза.

Совхозтар, колхозтар хүүда кижилерни малга четтин, мал-маганныг боор болза, ким оорламыр боор. 50-60 чылдарга чедир ындыг-даа турду. Чоннуң мал-маганы арбын болгаш, оор-сук ховар. Көдээниң чүрттакчы чоңунга хүүда мал азыраарынга таарымчалыг дузаны чедирер болза, үрле дүзе 4-5 чыл болгаш, мал-маганны сыңырар чер тыппайн, ону хөйүг-биле садып-саарып болур аргалыг апаар бис. Оон кырынга арат ажыл-агыйлар база быжыгып көөр.

Совхозтар, колхозтарның чамдык удуртукчулары күрүне малын хүүда кижилерге сатпас бис дээр хөөнүг. А ол мал кайыын тыптып келген мал чүвел? Колхозтар тургузуп тургаш, бистиң ада-огбелеривис бодуңун малын колхозтарга эки туразыбиле берип, оон соонда боттарының-на холуг-биле азырап, бо хүннерге чедир көгүн успейн келгени ол.

ССРЭ биле Германия аразында дайын чылдарында база-ла араттар фронтуга дузаламчы кылдыр демги-ле хүүда малын берип турганнар. Күрүнеге араттар малын ол хире халаска берип турда бе-ин, 50-60 чылдарга чедир хүүда мал хөй турган. Хрущевтуң кижилериниң хүүда мал тударын кызыгаарлаанын хүүда мал тударын хорааны кылдыр санап болдур. Ол кампания үезинде база дыка хөй малды чиик ортек-биле колхозтарга дужаттырган болдур ийин. Бо бүгүнү- бодап алгаш, совхозтар, колхозтар боттарының ажылчыннарынга, колхозчуларынга хүүда мал тып алыр талазы-биле дузалаар болза, ында кандыг-даа чидириг чок. Үстүмде чугааладым хүүда мал көвүдээр болза, кижилер оон алган продукциязын совхозтарга, колхозтарга, күрүнеге дужаар деп. Оон өскээр кайнаар-даа бар бас.

Оорлар хүүда мал азыраарынга амгы үеде шаптыктап туралар. «Бай-Тал» совхозка бүгү назыңында малчыннап, күрүнеге мүңмүң малды азырап өстүрүп берген ажыл-ишчи, кежээ будиныг Салчак Чамбый дээр кырганның чангыс аъдын оон алган. Каш ошкужунге, инектериниге кыргай четпейн, совхозундан аът садып алыр чөпшээрел айтыр-ган. А совхозтуң удуртукчулары күш-ажылдың хоочуну, ажыл-агыйның малын көвүдеир азыраарынга канчаар-даа аажок улуг үлүүн киирген хүндүлүг кижиниң дилээн херекке албайн барган. Совхозтуң 200 ажыг чылгызының чангыс бооба аът салыптарындан харам ханган-дыр.

Бир эвес тыва өг-бүле бүрүзү малды азырап эгелээн болза, Тываның малын ТАР үезинде ышкаш кылдыр көвүдеп өстүрүп ап болур. Тыва кижи хөмүчүктүг муңгузар-малдыг-биле бай, оон хайыыр болгай.

Сергей ИРГИТ.

Бай-Тал суур.

Виктор КАРАГЕННИҢ ТАЙГАЗЫНДА» деп фотоэтюду.

КАКСЫ ТАНЫЖЫЫШКЫННАР

Карл Маркс аттыг совхозка чедип, ында ажылдап, чүрттап турар кижилериниң ажыл-ижи-биле таныштым. Оларның канчаар ажылдап турарының түңгайында комчүкчүге сонуургаттым.

ЧЫЛГЫЧЫЛАРДА

Совхозта нинтизи-биле 16 аскыр баштаан 654 чылгы мал бар. Оларның 136-зы төрүүр белер. Эрткен чылдың түннели-биле алыр болза, чылгычылар Назын-оол Ондар, Борис Ондар, Александр Ондар, Хүлер-оол Монгуш төрүүр 100 беге онаштыр 80 кулунну камгалап алган. Ол дээрге Сүт-Хөл районда дээрге көрүүглериниң биразын-дыр. Совхозтуң чылгызын дөрт колдиг чарган. Оларның чайлаа — Шом-Шум, кыштаар чери — Сесегенин делгем ховузу. Чылгыны чидириг чок кадарар, белерден кулунарны онча-менди алыр дээш чылгычылар кызымак ажылдаваннар. Шом-Шумга чылгыны семирти одарлаксаш, оларның кададын кыжын таарыштыр чорудуп келген. Чылгычылар аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ол чорук оларның ажылының түннели дээш материалдыг сонуургалды ажылдаарынга идиглиг болганы чүтээжок. Бо чылын төрүүр белерниң башкылыы март айның ортан үезинде, а колдуу апрель айда төрүүр. Төрүттүнген кулунларны онча-менди ажаап алыр дээш чылгычыларның марак кызыл ажылдаары чугаажок.

САРЛЫКЧЫЛАРДА

Мурнуку чылдарда камгалалдыг девискээр деп саналып турган Шом-Шумга малчыннарның чайлаглаары, ында сеңгин оттуг, суглуг чайлагларга мал одарлаары хөгүлүг турган. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хемчеглери алган соонда, бо оттуг, суглуг чайлагларже көжүп, мал семиртир арга бар апарган. Чер аразы ырак, орук ырак-узак-даа бол, сарлыкты ында кыштадып турар. Үш ангы кодданда 665 сарлык бар. Төрүүр сарлыктың саны — 100 ажыг. Теректигле кыштаглыг Николай Монгуш төрүүр 100 баш сарлыкка онаштыр 80 бызаанны эртмен чылын онча-менди камгалап алган. Бо база сарлыкчыларның аразында эки көргүзүг-дүр. Шом-Шумда кыштаглыг сарлыкчылар Сергей Ондарның, Виктор Күүларның кадарып турар сарлыктарының деңгели шыырак. Сарлыкчылар база ярента керээзи-биле ажылдап турар.

ИНЕКЧИЛЕРДЕ

Кызыл-Чыраа сүт-бараан фермазында 510 баш боля малды кыштагладып турар. Инектерниң саны 235. Оларның 86-зын бо хүннерде саап, хүнде 380 килограмм хире сүттү ап турар. Бо дээрге инек бүрүзүнден 4,5 килограмм сүттү саап ап турарының херечиин-дир. Республикада нинтизи-биле сүт саалдазының кудулаанының байдалында бо багай эвес көргүзүг. Эрткен чылын фермага шүүтү эмнелерны хол-биле кылып турган болза, амгы үеде хол-биле ныыр ажылларның хемчээли кызырылган. Чүге дээрге чаа кыштаны ажылдаза кииргеними-биле холбаштыр чамдык ажылдар механизастаттынган. Инектерниң ажаалдазын эки-ндип, оларның сүтүрүн кеңдедир арга бар апарган. Эрткен чылын саанчыларның аразындан Аяш Нова шылгаран. Боолунга быжыглаан 27 инектен сүт саап алырының планын ажырган. Кадарымтайган Партизан Монгуш, Май-оол Монгуш олар инектериң ажаалда-хайгаараалын экижидип, фермада инектериң денгелин сулаатпайн, кызымак ажылдап турарлар.

ХАВАН АЖААКЧЫЛАРЫНДА

Хаван азыраары дээрге, берге ажыл дээрзин хаван азырап чораан кижи бүрүзү билир. Совхозтуң хаваннарын азырап, ол ажылга кажарай берген кижилер Бакаоол биле Роза Ондарлар-ла болгай. Совхозтуң эът планының күүселдеринде бо ог-бүдениң киирип келген үлүү улуг. Эрткен чылын төрүүр бир хаванга онаштыр 11 хаван ооллары ап, нинтизи-биле 164 хаван оолларын онча-менди остүрүшпээр. Амгы үеде оларның азыраалында улуг-биле 130 хаван бар. Оларның аразында 11 уксаалыг төрүүр хаван бар. Хаванның азы-чем хевирлыл-тазының талазы-биле берге-лер бар-даа болза, ажыл-ишчи ог-бүле кызып ажылзап, нинтиниң малын чидириг чок азыраарынга чүткүлдүглер.

ТҮННЕЛ СОС ОРНУНГА

Карл Маркс аттыг совхозта нинтиниң малын азырап өстүрүп турар кижилериң ажыл-ижиниң дугайында таныштырарга мындыг-дыр. Кыш республикада берге байдалда эртип турарын билир бис. Совхозтуң директору Уран-оол Алдын-оолович Ондарның, мал эмчилери Константин Артылаевич Ондар, Кан-оол Булчуновичи Түлүш, бригадир Михаил Даяыевич Монгуш оларның чугаазы-биле алырга, малга боор чем четпир. Ону бодаарга, Карл Маркс аттыг совхозтуң нинтиниң малын улуг бергедээшкин чок кыш ажырар арга бар ышкаш.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Чадаана хоорай.

Бүгү-Россияның арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының төлээлериниң III съездизи чурттуң төвү Москвада болуп эртип турар.

ЧУРУКТА: ол съездиге Тывадан баргаш делегеттер (он таладан) Кунгуртугда арат тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу Федор Сенди, Тыва Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ассоциациязының президентизи Д. Б. Шожат, Эрзинде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ассоциациязының удуртукчузу Светлана Биче-оол олар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАЗА ЭЛБЕК БОЛУР

«Хемчик» үлетпүр ашкыыр-тыкыш ажыл-агыйы улут коллектив, Ажыл-агыйның ачылары чүгле өлүк, ак-мең эъди күргүзеге дужаан турар эвес, а харын эм оттар белеткээр, кат.-чимис, моогу, тоорук, чыжыргана чыыр ажылдарны база чорудуп турар. Оон-биле кады олар бойдусту камгалаарының база ооң курлавырларын чөп ажыглаарының программазын боттандырып, тотчеглекчилер-биле чаныш-сыныш чок демиселди чорудуп турарлар. Үлетпүр ажыл-агыйының денис-кээриниле ак-меңниң, кат.-чимистиң курлавыры элбек. Ынчангаш оларны ачылар элбээ-биле белеткен, күргүзеге дужаан турар.

Эрткен чылдың күскү-кышкы сезонунда ачылар база-ла олчалыг болган. Ачылар ниитизи-биле 435,2 муң рубльдиң өлүүн дужааган. Ол дээрге, планнап тургашындан 212,2 муң рубль хөй болган. Азырал кодан, аналь хураган, ыт кештери дужаарының планын 9,4 муң рубльже боттандырган. Дүюглуг аңнар эъди дужаарын ажыглып, оны 36,8 центнер кылдыр күүсеткен. Оон аңгыда 6,5 центнер катты, 7,6 центнер тоорукту ачылар белеткизин. Борттер, унты ишиктер даараарының, тудуг материаллары белеткээриниң даалгаларын база күүседип апкан. 15,9 килограмм кургаг сыны мыйызын Чадаананың брокерлер конторазын дамчыштыр сайгаргаш, 250 муң рубльдиң орулгазын киирип алган.

Куш-ажылчы коллективтиң кежигүн бүрүзү орта улут үлүүн киргеп. Ачыларының хөй кезии улут дуржулгалыг болганда, олар боттарының байлак арга-сүмезин аныяктарга дамчыдып, анкаларының чуруумаарыта оларны оореди чоруурлар. Чаңдыктарын адаайн-штатта ачылардан Николай Куулар, Эрес-оол Ондар, Лен-оол Ондар, Владимир Ондар, эки тураның ачыларындан Василий Сарчы, Октябрь Түлүш, Мочак-Кара Монгуш, Павел Куулар, Доржу Монгуш болгаш өскелер-даа.

Рынокту берге үезинде олук-кешти ачылардан садыг алырының өртектерин улгаттырган, а оларны үндүр садарын керээлиг өртек ёзугаар чорудуп турар. Олук өртээн өстүргеш ачыларының бо ажылга сонуургалын улам бедиткен.

Арагачы ДОНГАК.

Бир ясли-садта

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ—САЛГАЛЫНГА

Чонуң чаагай чаңчылдарын чыыр, өөренир, амыдыралга ажыглаар дээш янзы-бүрү хевирлиг солун ажылдарны кайда-даа чорудуп турар апарганынга кижи черле өөрүвес арга чок. Чоокта чаа чорук аайы-биле бир көдээ ясли-садка кире дүшкеш, ында база элээн солун ажыл кылдының туразын эскердим.

Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурда «Белек» ясли-сад дугайын моон мурнунда чылдарда «Шынга» база бижип турганын билир мен. Чогум ол уруглар албан черинде кижизидилге ажылы канчаар тургустунганын тода көргүспээн чүве, ынчангаш маңаа бир темага хамаарыштыр каксы материал бижиир бодадым.

Чаштарывыс кадык-чаагай, омак-сергек, билгилерже үүткүлдүг, сонуургак, чараш чаңныг кылдыр өзер болза, аңаа черле кым өөрбезил? Ада-иеге-даа, уругларны өөредип, кижизидип турар башкыларга, ажылдакчыларга амыранчыг болбайн канчаар. Ылаңгыя тыва чаңчылдарга уругларны өөредип кижизидер, таныштырар, нептередир ажыл бо уруглар садында эки.

Черле ынчаш бичии уругларны өөредип, кижизидерин чогумчалыг чорудуп турар коллектив болду. Ийи каът бажыңны белүктерге таарыштыр хуваагаш, дериглеп-шимелде көскү, чараш. Уруглар албан черинге иегеттинер бүгү-ле будунар, методика өрээли, арыгланыр, аяк-сава чуур черлер тускайлаттынган, арыг-шевер. Эмчи биле эргелекчиниң өрээли кады турар. Кезиинде эмчи өрээли боду аңаа артар. Эртен уругларны эмчи хүлээп алыр. Эъди изээн, бичии аарыгзаан чаштарны эмчи боду эмнээр. Бүгү тарышкыларны база. Өрөөлдерге температура чурумун хайгаарап, сагып турар. Девискээрде чуңгу, ойнаар дериглер хөй. Чайын уруглар дадыкты-рылга оруктугаштары-биле кызыл-даван маңнажырлар. Ол кончуг эки. Эмчи Клавдия Чалбаевна Данзырын эмчи, башкы училищелерни кайызын-даа дооскан дуржулгалыг кижи дээрзин билир мен.

Ясли-сад (эргелекчизи Александра Доржуевна Суванди, методист Күске Павловна Балданай), алды белүктүң назы-хар аайы-биле 12 кижизидикчизи, музыка, күш-культура башкылары, черле шинги коллектив (ажаакчылар, кухня ажылдакчылары, одакчылар, ажыл-агый эргелекчизи дээш, өскелер-даа) ажылынга демниг, бот-боттарын билчир улус-тур. Кижизидикчилер колдуу-ла эртембилигниг, бир чамдыктары бот-өөредилге-биле өөренип турарлар. Стажтыг хоочунар-биле кады чаа ажылдаанарны таарыштыр хувааганы эки. Чижээлээрге, хензинбейлер (малышовая) белүүнде бо коллективте эң ур ажылдаан Татьяна Сандыевна Маады-биле кады чоокта дооскан Татьяна Чамыяновна Дирчинни быжыглаан. Кайызы-даа бот-боттарын деткизип, сеткилсагыжын бириктирип, эки ажылдап турарлар. База бир, белүктө дуржулгалыг хоочун башкы Серелмаа Оюн-ооловна Соян-биле аныяк кижизидикчи башкы Римма Кунгаевна Чооду кады ажылдаан. Эң эки деп санадып турар улуг белүктө Ямаа Ивановна Болат-оол, Клавдия Сухановна Оюн олар кады ажылдап турарлар. Ясли-садтың хоочун ажылдакчылары Клара Биче-оол, Арыя Кара-Уруг оларны база адавас арга чок.

«Херек болза бот-боттарын солуптарлар, чуруур дээнде — бөдүүн картаныдаа чуруптар, элиг-селип кылыптар, даарагылаар, каастагылаар улус бис» дивээр чораанывыс. Оозу-ла эки. Кым-бир кижиниң кылып бээрин маңаар эвес, боттары холдары-биле тудуп киирипте болгай. Янзы-бүрү каасталга-дерилгелер, соңга пөстери, сыртык хаптарын чыжырганы, кызыл-кат, хөй-карактары (чечек ады), чодураа, честек-кат, коңгулуур (чечек ады) дүрзүлери-биле каастап даарагылап каан. Чараштыр өткилеп каан оруннарның сыртыктарында честек-каттарны, чодурааны, чыжырганаларны чуруп даарагылаан.

Дараазында чылдың сентелгезинге херек будук аймаан ада-иелер белүктер айы-биле саткылап алыр. Оске херек чүүлдерни район бээр (ясли-сад аңаа хамаарыжыр). Коллектив хаваннарны азырап, херек апарганда, садып-саарыптар, эъдин-даа үлежир.

Кайы-даа белүкте тыва дериг-хереклер белүүнүн тургускан. Ада-иелериниң киржилгези маңаа улуг. Олар черле ажы-төлү дээш идепкейлиг улус чорду. Тыва тон, идик, бөрт аймаан бөдүүн чүүлдерден шагда-ла даарап бергилээн. Ам харын херек чүүлдер тывары бергедээн, ынчалза-даа байырлалдарда бичии уруглар дөмей-ле чараштыр кеттинер, алныг, чараш, бир аай хептерни албан даарап, тып бээрлер.

Белүктериниң кичээлдээр, ойнаар өрээлдеринде эптиг столчугаштар, сандайлар, шалада бир аай шокар-шокар хевистер чаттынган, чылыг. Ойнаарактар база бар, ылаңгыя методика кабинединде ойнаар-кыстар хөй, үш хаванактарны безин ада-иелер кылып берген, уругларның кылган чүүлдери-ле хөй. Бо бүгү чүүлдерни чүгле чирик дугладырыбиле кылбаан, харын кичээлдерге, оюннарга ажыглаарлар. Янзы-бүрү көргүзүглер хөй, тоолчугаштарны альбомнарда чуруктарлыг кылдыр кылып алгылаан. Кижизидикчилерниң тывынгыр, сагынгыр, ураншевери черле көскү. Бо коллективтиң кандыг-даа ажылдакчыларының үнер-кирери кончуг ховар, колдуунда доктаамал, солушпас. Ынчап кээрге уруглар-га-даа, ада-иелерге-даа таарымчалыг. Эң кол чүве — школага черле эки белеткелгир, арны чазык ырлаар-шоорлаар, оон эрткеш, тыва чаңчылдар талазы-биле эге билигнерлиг шырык уруглар өөренип бирер. Аңаа тус черниң өртүмак школазының бөлүмнери, шынгыдыла, «четтирдивисе» дээрлер боор.

Ол хүн ясли-садтың белүктериже барып, кичээлдер эрткенин чамдык белүктерге барып көргүледим. Белеткел белүүнге өрус дыл кичээлин Күске Павловна чорудуп турду. Башкының чуруктардан (ногаа аймаа, азырал мал. маган, ол ышкаш оң-чүүн дугайы) көргүскеш, салган айтырыгларыңга уруглар шуптузу шын, чиртиледир харыылап турар чораан. Өрус дыл кичээлинге сонуургалдыг улус болду. Билбезин-ле чок. Оозу-ла эки.

Улуг белүкке баарымга, пластилинден дүрзүлер кылгылаан, ажылдарын башкызында шагда-ла дужаагылапкан болдулар. Аңаа сонуургаан чүүлүм — тыва өгнүң шиитин, ол ышкаш сава аймаан бир бүлүнда кылгылап каанын. Өтте кирбейн турар уруг мында ховар-ла боор, ынчалза-даа ол херекселдерниң боттарын, оларның аттарын бичиизин-ден-не ыяк билип алырлар. Кезиинде барып, амыдыралга ажыглап, өзүп келгеш, кылып-даа өөрөнгейлер-ле. Ында черле багай чүве чок. Школага баргаш, бо билиглер улам быжыглаттынар. «Мен тыва кижи-дир мен. Хеп-сын мыңдыг, дериг-хереклер мыңдыг боор чораан. Оң барымдаалап чорза черле артык эвес» деп билиг үнделеттинип быжыглар деп бодаар мен. Бодунуң чонуңун чаңчылдарын билир, аңаа чоргаарланыр, ону хүндүлээр кылдыр өзер болза, бистиң чаңчылдар дугайын сактап билир, национал чоргаараалдыг, чараш мөзү-бүдүштүг болурунга аңган бүдүүзер мен. Мында түгле тыва чыыңчылдар дээш тыдыпкан, өске чүүлдерни оюп эртип турар деп сагынмаадыр, найырал, интернационализм темазы аңаа хамаарышкан чүүлдер ясли-садта база ажыглаттынып турар.

Мээң сеткил-сагыжымга бир оязагай таарышкан чүүл — бо уруглар албан черинде музыкаже, күш-культураже база сагыш салып турары. Көдээ ясли-садтар туржук, чамдык хоорай уруглар албан черлеринде кижизидилге шала эрешгей, кадрлар доктаамал солчур, ырлаар, танцылаар, күш-культуралаары шала чер аңбас болгулаарын база эскертилээр кижи мен. Школа пальны четпээннериниң кижизидилгезин черле кошкатпайн, олче кичээшгей салыры онза чүгүла деп бодаар мен. Кедээде безин уруглар албан черлериниң кадрлары, оларның эртембилигниг болуру, эки ажылдаары дээш бо хире сагыш салып турла, хоорай кинчап барган деп. Хоорайның ясли-садтарында эки ажылдылары хөй болбайн аян, ынчалзажок чамдык уруглар садтарының чижээже көөрге, кижизидикчи башкылар чедиишпес, доктаамал солчур болуру алдеп чүве. Түскай ортумак эртемнигле түржүк, дээди эртемниг башкылар найырлаза хөп-ле болгу деп. Мен бо айтырыгны шупту-ла үе-кеже сөгледеви. Найырлаарлыг уруглар албан черлериниң бир чамдыкызында тыва дылды өөредип турганнар деп оралдашкан кижилер дээрге, оон бодунуң шилип алган кадрлары-дыр, ажылдакчыларының мөзү чок чоруу дээш хамыктың мурнунда удуртукчу харыылаар болгай.

Фороска Горбачевтуң дачазын долгандыр хөй күштер тургускан деп чүве база эки-ле бадыткаттынмайн турар. Дыка хөй херечилер ССРЭ Президентизиниң дачазын долгандыр кандыг-бир артык камгалал көзүлбээн деп бадыткап турар болдур ийин.

Маңаа немештир мыңдыг чүүлдү чугаалап кагза артык эвес боор: Бистиң чуртувустуң экономиказында болгаш политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг чорук, национал-даа аразында өш-өжөөн негээшкиннери болгаш өскеда таарымча чок чүүлдер ояза байдалды кайы-бир девискээрге киирер бе, киирбес бе деп айтырыглары тургузуп, эргелеп башкарылганы канчаар кадыг-быжыг кылдыр тургузарыл деп бодалдар, саналдар ССРЭ Президентизиниң киржилгези-биле болган чугааларгa үнүп турган дээрзи комиссияның ажылының үезинде илерээн. Ынчангаш судчээчилер ол талазы-биле мурнунда болуп турган чугаалаларга үндезилеп, аңаа тургустунуп турган планнарның бирээзин ажыглаар бодаан хире.

Бо таварылгада Горбачевтуң кончуг шын кылган чүүлү — чуртту күш-биле эргелеп башкарар дээн чорукту хүлээп көрбээни болур. Ол дугайында «Август судчээдиң» деп номунга база бижээн. Комиссия келдиртирге оон келбээн чылдагааны база ында деп чүве сөөлүнде биллингеп. Бодумнуң билир дүүлеримниң шупту-зун ол номда бижип каан мен. оон көрүп алыпар дээн. А херек кырынга дыка хөй биллингир фактыларны ол чажырыкан деп комиссия санап турар. Судка бүгү чүве биллинге бээрингe идеген турар бис.

— Четтирдивис, Юрий Трофимович, моон соңгаарры ажыл-херектеринерге чедиишкинерни күзедивис.

Д. ЧЫДЫМ беседалашкан.

Бопуймаа ДИРЧИН.

АВГУСТ ҮЙМЭЭНИ — КОНСТИТУЦИЯГА УДУР ҮҮЛГЕДИГ

«Тыва даг-дүгү» комбинадын директорлап, дүжүп калган ССРЭ-ниң улус депутады, Дээди Советтиниң Президиум кежигүнү, комитет даргазы чоокта чаа бистиң республикага келген. Ол Кызылга келгеш, Ак-Довуракче чоруур деп турда, бистиң корреспондентивис ужурашкаш, айтырыглар салгылаан.

— Юрий Трофимович, Эвилел дүшкеш, парламент тараан, доктаамал үндезинге ажыллап турган депутаттарның «штадын кызырган»-дыр. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Төөгүнүм дугую ынчаар долганып келген-дир, маңаа хамаарыштыр чугаалаар болза, хөй-ле бодалдар бар. Үе эвээш болганындан каксы доктаап көрейн. Эвилелдиң дүшкениңге хамаарыштыр ындыг-мындыг деп чүве чугаалап шыдавас мен, бирээ, удуртулга оны билдиглиг башкарып, шын орукче киирип шыдаваанда чүү дээр боор, ол дүшкен-дир. Оон орнунга Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгези тургустунган, ол моон соңгаар амыдыралды экижидиптер боор деп идегээр кижи-дир мен. А Эвилелди дүжүрбейн барып болурунуң аргазы турган болбайн аан, түгле Маңаа билдилиг чорук, шилип алышкының ёскеге оруун тывар турган, бо талазы-биле ССРЭ-ниң баштайгы болгаш соолгу Президентизи М. Горбачевтуң мергежилги четпейн барганы ол деп санаар кижи-дир мен, моон өскеге үүнү-даа чугаалап шыдавас мен.

А Эвилел парламентизин РСФСР-ниң Дээди Советининн тараткаңы шын эвес. Бодап көрүнер даан, бисти, депутаттарны, бүгү Совет Эвилелининн чону беш чыл хуусаалыг кылдыр. 1994 чылга чедир ажылдаар кылдыр соңгаан болгай, депутат бүрүзү ол хуусаага чедир кылыр, күүседир чагыглары хүлээп алган турган. Бир чаданың Советинни депутаттарының бүрүн эргелерин өскеге, харын-даа оон кудукчаданың Совети соксадыш каапгары дээрге, кайы-даа (ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа) Конституцияларынга дүүшпес үүл-дүр.

Депутаттың бүрүн эргезин — хамыктың мурнунда оон соңгукчулары дүжүрер ужурлуг турган дээрзи кымга-даа билдингир болгай. Бир эвес Эвилел парламентизи херек чок деп санаар болза, ол депутаттарны соңгаан соңгукчуларже кыйгырыг үндүрер, депутаттарны дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкыннар эрттирер турган, түгле оларның бадылаашкыны-биле ам халаар турган.

— А бир эвес соңгукчулар боттарының депутаттарын дедир кыйгыртпас деп бадылаан болза, канчаарыл?

— Ынчан ук депутат хүлээлгезин күүседирин уламчылаар апаар, чопнуң ол күзел-чүткүлүн херекке ап, аңаа ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны бээр херек. Эвилел депутадының соңгукчузу дээрге бүгү чаданың депутаттарының олиг соңгукчузу болгай. Чижээлээрге, силер округунарга, ССРЭ-ниң-даа РСФСР-ниң-даа, Тыва Республиканың-даа, хоорай Советининдаа депутаттарын соңгаан, олар дээш бадылаан болгай силер, оларның шуптузунга чагыынарны берген силер, кымны дедир кыйгыртырын, кымны арттырарын түгле силер, соңгукчу болганынарда, болунар шиитпирлээр силер, ол эргенерни кымдаа казыраан, казывас-даа.

А бисте кандыг болганыл? РСФСР-ниң Дээди Советиниге Эвилел парламентизин дүжүрүп каапкан. Кызыл хоорай Совети сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Советиниң депутаттарының бүрүн эргелерин дүжүрүп каапгары-биле домей түүе ышкажыл. Ындыг чоруктуң шын эвезин Россияның Дээди Советининн Даргазы Р. Хасбулатов боду база чугаалап турган болдур ийин. Эвилел парламентизиниге хамаарыштыр эвес, а бодунуң депутат бүрүн эргелиниге хамаарыштыр. Херектиң үжүру чүл дээрге Чечен-Ингуш Республиканың Дээди Советиниң бодунуң хуралынга Р. Хасбулатовту Россия депутадындан дедир кыйгыртыр дугайында шинтпир хүлээп алган. Ону Хасбулатов шын эвес деп санап, депутатты түгле соңгукчулар дедир кыйгыртыр ужурлуг деп чугаалап турган, шын сестер. А биске хамаарыштыр оон кылган хөделинишкини хоойлуга дүүшпес болганы ол-дур.

— Юрий Трофимович, силерни чурттап орган квартиранардан база хостаарын негээн болгай. Бир-тээ, «штат кызырылган», ол хоойлу күштүг болуп киргеп болганда, ону база күүседир апаар ужурлуг эвес силер бе?

— РСФСР-ниң Чурттагга оран-савазының дугайынга кодексизиниң 108 дугаар чүүлүн көрээлиңер: ында штат кызырлыышкынынга таварышканнарның, ол ышкаш бүдүүлгени, организацияны, албан черин дүжүргенде аңаа ажылдап турганнарның чуртта орар оран-савазын хевээр арттырар дээрзин айыткан. Ынчап кээрге, Дээди Совет дүшкеш ышкажыл, аңаа доктаамал үндезинге ажылдап турган кижилер эелеп орган квартираларынга артар апаар-дыр. Азы Москванын Рублев шоссезинде бажында квартирам ышкаш ындыг квартираны бээр ужурлуг деп бодап ор мен...

— Силерни квартиразын хостазын деп шинтпирни хүлээп ап тура, Россияның Дээди Советиниң ук кодексти база көргенге ыйнаан. Ынчалза-даа бо таварылгада ол күш чок деп санаар чадавас, ынчангаш бир эвес черле үндүр көжүре бээр болза, ам канчаар силер?

— Таанда ындыг ужурдурум чок чүве кылбас боор деп идегээр мен, эрге-хоойдулуг күрүнени тургузуп турар болгай бис, хоойлудурумну хажыдып турган, канчап ындыг күрүне тургузар бис!

— Дээди Советтиң дүшкенинге холбаштыр ажыл чок арткан болгай силер. Ынчалза-даа беш дакпыр шалың база алган, ам еске черде ажылдай бердинер ыйнаан?

— Чамдык улус бисти «шаңнал» беш дакпыр шалың алган дижип турар, ол шын эвес. «Беш дакпыр» деп чүве Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодексизинге үндезилеттинген чүве-дир ийин, ында артык чүве чок. Санап көрээли че: баштайгы ийи айның шалыңы дээрге — хоойлу ёзугаар штадты кызырылган кижиниң ийи ай бурунгаар сагыырар болгай, ол-дур, оон дараазындагы ийи айы — ажылдан хостаан соонда ийи айның пособиезин шалың хевээр төлээрин база ында көргеп, а беш дугаары — таваржыр ажыл тывылбаанда төлээр ужурлуг шалың-дыр.

Оске ажылче ам-даа шилчивээн мен, чогум чалап турар черлер бар, ылаңгыя даштыкы-биле садыг харылзаазы тудар организациялар безин ажылдаарын сүмелеп турдулар, шалыңы база эки, харын-даа чартык-чамдыкының валюта-биле төлээр, Чөпшээрешпедим. Чүге деп че, чүге дээрге бүгү назыңымда үлетпүр, тудуг-биле холбашкан ажыл-агыйга ажылдап келген кижи-дир мен, оон чарлыр хөнүм чок. «Россияның тудуг материалдары» корпорацияда Чөвүлел даргазының оралакчызы деп шалың чок, хөй-ниитиге үндезилеттинип тургустунган албан-дужаалым бар, ону шалыңныг кылдыр киирип ажылдаарын бодап турар мен. Ол корпорацияда «Асбест» деп концерн база кирип турар, ында Ак-Довуракбиле харылзаам үүлбес апаар. Хуусаадан эрте депутат мандадымны аппарганынга оларның буруузу чок, дөмей-де шыдаар шаам-биле дат-дугужуулерге дузалыг көрүзер сорулгалыг мен.

— А политиктиг амыдыралга моон соңгаар киржир силер бе?

— Чок. База катап чок. Политика — чүдек-бужар херек-тир, ону Дээди Советке ажылдай бергеш эскерип көрдүм. Бүгү назынымда ажыл-агыйларга ажылдап чораан мен, политикага киришпээн мен, назы дегүй бергеш, оон-биле холбашкаш, политика — чаржычыг херек дээрзин эскердим. Партияның болгаш күрүненин удуртукчу ажылдакчыларында-даа чогенчиг политиктер чоргулаарын көрдүм, арыг авес херек ол. Оон бадыткалы — эрткен чылдың август үймээнининиң киржикчилери-дир..

— Шынап, Юрий Трофимович, Силерни август үймээнчилерниң херээн нетээр комиссия кежигүнүнге турган дээр болгай. Ол талазы-биле каксы чугаалап көрүнерем.

— Ийет, ындыг. Дээди күүсекчи эрге-чагырганың август херээжиге ролюн истээр талазы-биле парламент комиссиязының даргазының оралакчызы турдум. Ажылды кылып турган бис, чогум төндүрүп четтикпээн бис, депутат бүрүн эргелеривисти дүжүрүп каапкан. Августа болган ол үймээн дээрге, кайы-даа Конституцияга удур үүлгедиг дээрзи тодаргай. Эрге-чагырганы күш-биле былаап ап черле болбас. Комиссия кежигүннери «Матросская тишина» дээрги кара-бажыңга кирип, эргилеге киришкени дээш хорутталыганнар-биле ужурашкан. Бистер истекчилер ышкаш байысаалга кылбас болгай бис, түгле оларга баргаш, август үймээнининиң чылдагаанын тодарадырынга биске дузалажып, шынны тывырыга кады ажылдажылгаже оларны чалап турган бис. Олар аңгы-аңгы камераларда олурганнаар, оске хорутталыганнардан ылгалыр үүвези нок. А хоруглалда ол кижилер бот-боттарын яңзыбүрү ап чыдар болду. Чижээ, Бакланов, Крючков олар тап-биле чыдар улус чорду, а Тизяковтуң чугаазы хөй болду, а Шенин биле Ставропольцев олар кандыг-даа бүрүү чок улустуң бажынап каан деп ашкы удурлаңып турар. Язов, Павлов олар-биле аңгаавыс бүгээн, ай-тырыгларывыска тодаргай харыы бербээн. Кара-бажында ажылдап турар улустуң чугаазы-биле алырга, ол ийини камерага суптарга, эгиндеп аар чүүк адырылган, ам-на дыштанган кижилер ышкаш болганнар. А Лукьянов бисти хүлээп алырындан шуут ойталаан, камеразынче безин кирбээн. Бистиң комиссиявыс үе-үелеп хуралдаар болгай, аңаа кымны-даа чалап болур эрге турган, чамдык айтырыглар тодарадып алырыбиле Горбачевту чалаан бис, ол бисти тоовааң, келбээн. Ол дугайында тургускан 24 арын түннелиниске бижип каан бис.

— ОБКК кежигүнери боттарын буруулуг деп санап турар бе?

— Аңаа бистиң ужуражкарывыс соонда, тодаргай харыы бээри берге, болдунмас. Түге дээрге түгле Крючков чартык-чамдык буруулуг мен деп санап турар, а өскелери — төрээн чурттум чаагай чоруу, келир үезин дээш мыңдыг үүл кылган бис деп турар. Ам истелге төнген-дир, суд болур, ол судтуң ажык болурун бис база негеп турган бис, чоп база негеп турар. Ынчан бир эвес суд ажык болур болза, бүгү чурт түү болурун көрүп каар, кымның кандыг киржилгелии билдинге бээр.

— Ийет, киржилгеге хамаарыштыр мыңдыг айтырыг бар: чамдык кижилер, массалыг информация «епсектерни бо күрүне эргилдези дээш оралдажыышкынга Михаил Горбачев база хамаарылгалыг деп каразып, ону харын-даа чөпшээрээн дижип турао болгай. Оон аңгыда, Фороскэ оон дачазын долгандыр ону кадарзо кылдыр артык куштер тургускынынга база чиганнынга турар. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Күрүне эргилдезинге Горбачевтуң ролюнга хамаарыштыр алыс түннел кылыры берге. Ынчаарга Горбачевтуң күрүне амыдыралынга болган мыңдыг ооделжок кем-херек үүлгединишкинниге хөреэн кылдыр санаары база шын эвес даарап тодаргай. Эргизде кылыр дээп оралдашкан кижилер дээрге, оон бодунуң шилип алган кадрлары-дыр, ажылдакчыларының мөзү чок чоруу дээш хамыктың мурнунда удуртукчу харыылаар болгай.

Фороска Горбачевтуң дачазын долгандыр хөй күштер тургускан деп чүве база эки-ле бадыткаттынмайн турар. Дыка хөй херечилер ССРЭ Президентизиниң дачазын долгандыр кандыг-бир артык камгалал көзүлбээн деп бадыткап турар болдур ийин.

Маңаа немештир мыңдыг чүүлдү чугаалап кагза артык эвес боор: Бистиң чуртувустуң экономиказында болгаш политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг чорук, национал-даа аразында өш-өжөөн негээшкиннери болгаш өскеда таарымча чок чүүлдер ояза байдалды кайы-бир девискээрге киирер бе, киирбес бе деп айтырыглары тургузуп, эргелеп башкарылганы канчаар кадыг-быжыг кылдыр тургузарыл деп бодалдар, саналдар ССРЭ Президентизиниң киржилгези-биле болган чугааларгa үнүп турган дээрзи комиссияның ажылының үезинде илерээн. Ынчангаш судчээчилер ол талазы-биле мурнунда болуп турган чугаалаларга үндезилеп, аңаа тургустунуп турган планнарның бирээзин ажыглаар бодаан хире.

Бо таварылгада Горбачевтуң кончуг шын кылган чүүлү — чуртту күш-биле эргелеп башкарар дээн чорукту хүлээп көрбээни болур. Ол дугайында «Август судчээдиң» деп номунга база бижээн. Комиссия келдиртирге оон келбээн чылдагааны база ында деп чүве сөөлүнде биллингеп. Бодумнуң билир дүүлеримниң шупту-зун ол номда бижип каан мен. оон көрүп алыпар дээн. А херек кырынга дыка хөй биллингир фактыларны ол чажырыкан деп комиссия санап турар. Судка бүгү чүве биллинге бээрингe идеген турар бис.

— Четтирдивис, Юрий Трофимович, моон соңгаарры ажыл-херектеринерге чедиишкинерни күзедивис.

Д. ЧЫДЫМ беседалашкан.

Бопуймаа ДИРЧИН.

РИТА — СЧЕТАНЫҢ (РОССИЯНЫҢ ИНФОРМАСТЫГ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТИЛЕЛИ БИЛЕ ХАМААРЫШПАС ЧУРТТАРНЫҢ ТЕЛЕГРАФ АГЕНТИЛЕЛИНИНИҢ — МУРНУНДАГЫ СЭТАНЫҢ) МЕДЭЭЛЕРИНДЕН

КНО. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң «Россияның боочепсектерни кызыгаарлаарының болгаш кызырарының талазы-биле политиказының дугайында» медетлелиниң созугелин КНО-ның штаб-квартиразында Каттышкан Нацнялар Организациязының Код Ассамблеязының болгаш Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң албан хүүзүнда документизи кылдыр таратқан. Ол медеглелде Россияның чоокку каш чылда боттанып чорудар деп планнап турары боо-чепсектерни дүжүрериниң программазын киргеп.

БРЮССЕЛЬ. Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезинге гуманитарлыг дарый дузаның чүүктерни агаар транспорту-биле боттанып турарынга белеңин Германия дыннаткан. Европа ниитизижилгезинин талазы-биле бо үнүүн эштери чуруттарын мурнундагы Совет Эвилелиниң чуруттакчы чонунуң бокыштыг ажыл эртериңге дузалаары-биле ХКД чуруттарыңга деткимче фондузун улгаттырарынче ГФР кыйырган. Ол дугайын Бельгияның найысылалында Европа-ниитилежилгезинин (ЕН) паштыкы керектер министерлериниң деңнелиңде сессиязынга ГФР-ниң паштыкы керектер министри Ганс Дитрих Геншер медеглээн.

Оон дыннатканы-биле алырга, Германия Франкфурттан аъш-чемни болгаш эм аймаан февраль 10 үезинде агаар транспорту-биле дажыглап эгелээр. АКШ база ол-ла үеде ындыг хемчелерже киреп. ЕН-ниң тен ниитиг дузаламчы талазы-биле фондуларын мурнунда ССРЭ-ниң атомнуг энергия талазы-биле эртемденериниң ажылга тургузарынга углаарын ол база кыйыртган. Ол чорук эртемденериниң биниг-мергежилин Донежилге чуруттарына боочепсектерни дүжүрериниң айтырыгларын шиитпирлериже ажыглаар, ХКД-ден «таанныр дедериниң» (эртемденериниң үнүп чоруурун болдурбас, ядролуг технологияның ушкү туттарже тараадын магалаар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни болгаш америк чепсектиг мүштериниң штабтарының начальниктериниң комитединиң даргазы Колин Пауэл олар президент Буштуң администрациязы делегей байдалының дыка ескерилгеш-биле холбаштыр шерии-чарыгдалдарын база боочепсектерни дыка улуг хемчээлдиг кыскыын болуурунга белеңин бадыткааннар. Ол дугайын олар конгрессти сан-хөө комитединиң хурал-ынга медеглээннер.

Барыын Европада демократтыг чорудуглар, Совет Эвилелиниң бүстүн дүшкеш оон орнунга хамаарышпас күрүнелериниң тургустунганы ол девискээлерге кадажылдажылганын чаа үе-чаязынга орукту ажыглаан Ам бис мурнундагы дег ыяжанышкынга тааржышпайтурар бис, демократчы эвес айыылдыг улуг күрүне-даа чок деп, Р. Чейни медеглээн. Ынчангаш эвээш чарыгдалдар-биле камгалал байдалыг тутуп болур бис.

ГАВАНА. Кубаның хоо-пайларының кудумчуларын-да чүс-чүс муң чадаг-терге-лер болгаш «аъш-чем-биле болуу хандыртынарынга» мил-лион ажыг огородтар — ол дээрге ол чуруттуң «тайбың-чеде таварышканы онза ба-далдың» соолгу айлаанын-коскы түннелиниг-дир. «Социалистиг лагерьнинг» бүүрал-дүшкеш-биле Куба белге дээшкинневээге таварышкан чүүл дээрге оон паштыкчы са-лыглажышкынының 85 хуу-ну онза онаажып турган.

«Трабатадорес» солучуг-биниези-биле алырга Куба-га чаш ай иштинде 650 муң чадаг-тергени, оларның хөй кезии Гаванага сакпан Бензин, нефть продуктуларының четпээс байдалының апгыжылгага чадаг-терге тер-гүүр чедер.

Куба эрге-чагырганар чаа-ан ССРЭ-ден болгаш Бо-лынын Европаның чуруттарын-дан кажа түрлүг будунуттелерни эде дерип турар. Чижек, кыдыыр Гавана хоорун-да «Иглатекс» деп тес-таак комбинадын ап болур. Оон моон мурнунда чуруттуң улуг-лес биргелер дээш турган, ам-ында Кыдаттан экижеп турган чадаг-терге-лерни эптеп эге-лээр.

Кубаның таварышкыл туразы-ыш-чем кризизиниң байдалдарында кадаа амыдырагый адырларды амыдыралчы ужур-дузалыг апаар-ган.

Кижи болгаш хоойлу

ХАЙЫРААН ОГЛУМНУ

«Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи болуп, чээрби чыл ажылдап келдим. Тыва чоннуң шаг-шаандан бээр амыдырап-чурттап келгенинин бир кол дөзү — мал ажылы-ла болгай. Чогумна ынчангаш Өдүген тайгазынга өзүп, иви кадарын чоруурум бо ийин. Менден оске ивижилер-биле бир дамей, ыдыктыг тайгамның ээзи мен.

Иви ажылының чымыштыңыңың уржуу-биле оглуң хераан сүржүп чадаштым. Төрүп-божуп алганым ийи оглумнуң бичези Олег Кунзекович Кол 1989 чылдың декабрь айның 28-тиң хүнүнде кижи холундан барган. Ук херектиң болган чери — Тоора-Хем суур. Оглум он бир класс доозкан, шеригге албан-хүлээлгезин эрттиргеш, келген турган чүве. Ол 1962 чылдың ийи айның 19-та Адыр-Кежиг суурга төрүттүнген.

«Кускун кара-даа болза, төлүнге ынак» дижир. Мен, тыва херээжен база кижиге өлүрткен оглумну сактып, ыглап-сыктап, ажыг-шүжүгге хилинчектенип чорум мен.

Бодап-даа көрүгер даан, кемниг-даа, кем чок-даа кижи болза аваа хамаарыштыр кандыг-бир түнелди үндүрер ужурлуг чүве ыйнаан. Мээң оглумну өлүрген кижиниң суду болур ужурдут ышкаш, ындыг турбуже, ийи чыл дургузунда суд болбаан. Оглумну өлүрген хоратан-дайзын-

ның чон аразында аңаа-ла хостуг чоруп турары таан хомудавчыг-дыр.

Өлүрүкчү бодунуң чурттап орары бажыңының дезискээринге оглумну ырактан өлүр боолаан деп истелге бадыткаан. Оны ол бодунуң баштайгы өчүүнге база бадыткап чугаалаан. Район прокурору В. Я. Цвыков РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүң 106 чүүлү-биле херек оттурган, а херектиң кемниг үүлгединиин аар болганы-биле Кеземче дүрүмүнүң 103 чүүлүн өлүрүкчүге онаарын негеп турар бис.

Мен база өг-бүлемниң ээзи Точка Лопсан-Базыр-ович Лопсан-Базыр, когаараан оглувустуң өске-даа чоок кижилери, эш-өөрүйин чыл дургузунда суд болбайн, өлүрүкчүнүң ол үеде хол үжүүнде хостуг кылаштап турарын бүрүү шаап, истелге-негелдеми дарый доозарын негеп тур бис.

Төрээн оглум Олег амытыныңдан чарылган чүве болганда, оон аважы мени, не херээженин, ийи чыл дургузуида мынчаар хилинчектээрге болур бе? Шын деп чүве кайдал? Хайыраан оглумнуң чырык тураскаалы ындыг хомудал-биле дуглаттына бээри — ол чоор бе?

Курбулдай КОЛ.
Тожу район.

ЧЫЗААН ЧАРЫЛГАЛАРЫ

1926 чылда ТАР-ның Барыын кожуунунуң Барлык арыңга кожуунуң чызааны болгаш нам база аревэ хораалары турган. Ол үеде кожуунуң албан черлери көшкүн байдалдыг боор чүве-ле болгай. Чызааннық ынчангы хонаштары Барлык арыы, Алдын-Булак, Көп-Кежиг болгаш Саадак-Терек ынчаар турган. Бистиң адавыс Салчак Мерге оглу Доокур 1926 чылда ажы-төлүн азыраар аргазы-биле чызааннық павар чарылгазынга ажылдап кирип алган. Чарылгалар болгаш оларның ажы-төлү бистер адаларывыстың ажыл, амыдыралының аайы-биле эп-найыралдыг турган бис.

Чарылга кижиниң ажыл хүлээлгези-ле хөй боор чораан: арбан, сумуларже албанның чагаа бижиктерин, шүүгүнүң, чызааннық ыйгыртыышкын бижиктерин чедирери болгаш херек болган кижилерни албан черинге кыйгыртып эккел бээри. Ол ышкаш айда бир азы ийи катап чарылгаларның бирээзи Кызылга чазак черинге, ямыларынга, хорааларга албан бижиин чедирер болгаш эжээл-мындыг чүве.

Чызааннық, сумунуң ажылдакчыларының шалының бараалың бодубиле (шай, үнлы, өскө-даа) азы акша-биле төлээр турган. Оларның ажылының бир чижээн көргүзүп көрейн.

1927 азы 1928 чылда болду бе, эр, херээжен ийи кижи өг-бүле тудар деп бүдүү дугурушкаш, кадайның аарыг ашаан боон өлүргеннер. Оларның херээп ТАР-ның арат шүүгүзүнге көөрүнче херек кижилерни чарылгалар кыйгыртып, бүгү кожуунуң чонунга чедиптир чарлаан.

Суд чорудулгазын дыннап көөрү-биле Өвүр, Карғы болгаш Актан бээр улус Алдын-Булакка чыглып келген: кижи бажы кизирт, аът бажы орту турган чүве. Суд даштыгаа ажык шөлге болган, Оон шиитекчизин Дондук деп адаар чораан.

Херек үүлгедикчилериниң келдирзин дээди яла-биле адып шиидер деп суд көргөн. Ол-ла хүнде шүүгүнүң ялазын күүседиры-биле «Араттың Ревшериинин 6 дайынчызы октуг-боолуг белен турган. Оларны адары-биле Алдын-Булактың суур адаанче сүргеш, чорупканда, херээжен кижиниң сааттыг болганы-биле ону амылыг арттырарының шугайында херээженнер дасқыының даргазының өргүүлелин шүүгү хандырган. Ынчангаш ынаар бир чарылга чорудуптарга, херээжен кижи ыы-сыылыг, тейдеп дедир чедип келген. Эр кижиниң орук аксынга боодап каан.

Ол судтуң сооңда эзирип алташ, мон сөөртүп, улус коргудар, шош-содаа кылыр кижилер бажы ковайтпас боор чораан. Чонга дээштиг-ле суртаал болган.

Бо мээң бижээн үүлүмну ол үенин чарылгаларының ажы-төлү, аныяк төрелдери көргөн-даа, билирдаа ужурлут. Чарылгалардан арткан кижи чок-ла боор. А мээң ачам Доокур 1981 чылда 102 харлаап, «кызыл-дустай» бергеп.

Торжу САЛЧАК.
Барыын-Хемчик район.
Эргп-Барлык суур.
Гонорарын солуунуң агар самынче шидиттим.
(Авт.).

Ыпыл хоорайның № 2 поликлиниказында аарыг улустуң хүндүзү үеде эмнээр стационарның эмчилери келген кижилерге эмнег-ээлдек, сактышовайгырлар.

Чонуң кадыын быжыглаарынга үлүг кижирип чоруурларның бирээзи ында эмчи сестразы (чурукта) Нина Адар-ооловна Саая ажылынга кызымак, херек чүүлдерин баш бурунгаар белеткей шаап алган турар.

— Холу чымчак, сыкыртын эмнээринге мергежээн сестра болгай — деп аваа хамаарыштыр улустуң үнелелдери ындыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 7.

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 8.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.35 «Карамазов алышкылар». Үш сериялыг уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.50 Совет биофизик А. Л. Чижевскийнин салым-хуузунуң дугайында. 12.00 Медээлер. 12.20 Концерт. 12.55 «Аян-чорукчулар клубу». 13.55 «Блокнот». 14.00 «Бридж». 14.15 «Биржалардан медээлер». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 А. Глазунов. «Рамонда» балетке сюита. 15.20 З. Хайрутдинов ырлаар. 15.40 «Дуза дилээн кышкы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.55 Аяы-бүян көргүзээр фестиваль. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кижи болгаш хоойлу». 19.00 Досье. 19.20 «Мээң өг-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. (Великобритания). 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Г. Данелияның фильмнери болгаш бодунуң дугайында. 22.15 «ВиД». Чапсарда (01.00)— Медээлер. 01.55 — 03.10 «Бот кижилер». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывынгыр кижилер үези. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг шакта. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 «Бурда моден саналдап тур...». 11.05 «Ол-ла хевээр». 12.00 — 13.45 «Маргыштыг чугаа».

• • •

16.00 «Барымдаалыг кино...Оон ыяш чүү болурул?» 17.15 «Делгем» 17.45 Тинько. 18.00 Тараачыннар айтырыы.

КЫЗЫЛДАН
18.25 Республикага Шагааны байырлап эрттиргенинин дугайында. 19.25 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН
19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүл-не байырлал. 20.30 Россияның парламент медээчизи. 20.45 «Санта-Барбара». Хой сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21-ги сериязы. 21.35 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 Музыкалыг фильм. 22.10 Россия фермери. 23.50 «Алдын кош дыргак». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 02.10 «Дүнеки актёр клубу».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

12.25 Шүлүкчү Ю. Влодов. 13.55 Таныштырылга. 19.10 «...Японнияан көргүш» 1-ги кезээ. 19.40 — 19.55 «Хостуг шакта.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: Вера (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.30 18.10 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: Оскар 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: Девочка и крокодил 9.00, 10.30, Бриллиантовая рука 12.00, Терминатор 14.00, 16.20, 18.40, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: Королевство кривых зеркал 13.30. Отмщение в Больцоп мире 15.30, 17.30 шактарда.

КЫШКЫ «ОЛИМПИАДА—92», ОЛ ДААРТА АЖЫТТЫНАР

ПАРИЖ. Олимпийжи кышкы оюнчар амгы үеде шуут чаа байдалдарже кирип турар дээрзиниң дугайында ДОК-туң президентизи Хуан Антонио Самаранч ДОК-туң 98-ки сессиязының ажыдыышкынынга чугаалаан. «Олимпиадаларны чаңгыс хоорай найысылалдыг кылгаш, ону анчы-анчы черлерге, харын-даа анчы-анчы чурттарга эрттиреринин аргаларын көрүп турар бис. Ол болза амгы бергe байдалдарда ону эрттиреринге улуг чарыгдалдарын болгаш өске-даа чугула үүлдерни шиитпирлээринге чиигелделерни болдурар ужурлуг» деп, ол чугаазынга айыткан.

Президент «Олимпиада-92»-ниң оргкомитединге байыр чедирген. «Политиктиг, экономиктиг бергедээшкинчер дуза-даа, кыскаы-биле чугаалаарга, комитет бодунуң албан-хүлээлгезин кыска үеде күүседип шыдапкан» деп демдеглээн. Долгандыр турар экологтуг байдалдарны камгалаарынга оргкомитет улуг ажылды база кылып чоруткан дээрзин Самаранч айыткан. Дагга хаактаарынга олимпий чемпиону чораан Бернар Русси дагдан дүрген бадарының орүүн ийеп турган, Альпы даглардың ховар чечектериниң дөстерин үревес дээш, оруктуң чамдык черлерин өскертипкен дээрзиниң дугайын база ол чугаалаан.

Моон сонгаар олимпий оюнчары эрттиргенде, экологтуг бүгү байдалдарны көөрү чугула черни ээлеп турар дээрзин ол демдеглээн.

Моон мурунда чылдарга деннээргe, ам национал олимпий комитеттериниң саны 170 четкен. Ол дээрге рекордчу көргүзүт-дүр.

БАЗА КАТАП ФЛЮОРОГРАФИЯ ДУГАЙЫНДА

Сөөлгү чылдарда өкпе туберкулезүн, ракты болгаш өске-даа чамдык аарыгларны эрте тодарадыры ээлээн бергедээшкинчерге таваржып турар. Чылдагаанмарда хөй. Өкпези аарыг бир кижини тодарадырда, 5000-6000 кижини флюорографияга көөр. Ынчангаш оон улуг ажыы бар бе дээр хевинер тыптып турар апарган. Мындыг байдал Европаның болгаш Американың сайзырангай бай чурттарында бар. Бисте байдал сыр өске. Россия Федерациязында 1 аарыг кижини тодарадырда 3000 кижини шинчиир, а бистиң республикада ортумаа-биле 1 мун кижини шинчиирге-ле 1 өкпе аарыг кижи тыптып турар. Үстүнде айыткан бай күрүнелер-биле деннеевейн, Россия Федерациязы-биле деннээрге, байдал бистиң республикада 2-3 катап багай. Оон аңгыда онколог эмчилерниң эскерип турары-биле алыртга, ходуш эрте берген, кезии эмнээри орайтай берген өкпениң рагы сөөлгү чылдарда таваржып турар апарган, чылдагааны бедиирер флюорографияга чылдың-на кирбейн турганы.

Эртиен чылын теп солуунарда флюорографияның хорээлиинге дугайында каш чагаалар парлаттырган. Оон түнелиинде өкпе туберкулезуи, рагты эге чадазында тодарадыры ээлээн бергедээшкинчерге таваржып турар абарган. Ол солуунарда үнген үүлдер хөлүн эрттирер көөрелипкен, ажыы-биле чугаалаарга, чонну көргүдүпкан. Чернобыльга хазырыңын соонда ындыг чүүлдер көвүдээн. Ам таптыг бодамчалыг деазигүүрлеп көрээлп.

1984 чылда Москваның эртем-шинчилел институду чонуң бир чылда рентгенден ортумаа-биле алыр дозазын тодарадып өөренип көргөн. Оон тодаратканы-биле алырга, бир кижи ортумаа-биле чылда бүгү рентген шинчилгелериниң 140 мбэр алыр. Оон иштинден флюорография 25 мбэр. Ам деннеп көрээли, кижи бүрүзү бир чылда хүнүнүң, космостуң херелдериниң 100 мбэр ап турар. Ынчап үстүнде сагындырганывыс холун эрте бергеч туберкулезту, рагты эмнээри берге харын-даа эмнеттинмес деп чүвени үтпас болзувусса, флюорографияга чылдың-на кирбейн турганы. Эртиен чылын теп солуунарда флюорографияның хорээлиинге дугайында каш чагаалар парлаттырган. Оон түнелиинде өкпе туберкулезуи, рагты эге чадазында тодарадыры ээлээн бергедээшкинчерге таваржып турар абарган. Ол солуунарда үнген үүлдер хөлүн эрттирер көөрелипкен, ажыы-биле чугаалаарга, чонну көргүдүпкан. Чернобыльга хазырыңын соонда ындыг чүүлдер көвүдээн. Ам таптыг бодамчалыг деазигүүрлеп көрээлп.

1984 чылда Москваның эртем-шинчилел институду чонуң бир чылда рентгенден ортумаа-биле алыр дозазын тодарадып өөренип көргөн. Оон тодаратканы-биле алырга, бир кижи ортумаа-биле чылда бүгү рентген шинчилгелериниң 140 мбэр алыр. Оон иштинден флюорография 25 мбэр. Ам деннеп көрээли, кижи бүрүзү бир чылда хүнүнүң, космостуң херелдериниң 100 мбэр ап турар. Ынчап үстүнде сагындырганывыс холун эрте бергеч туберкулезту, рагты эмнээри берге харын-даа эмнеттинмес деп чүвени үтпас болзувусса, флюорографияга чылдың-на кирбейн турганы.

Эртиен чылын теп солуунарда флюорографияның хорээлиинге дугайында каш чагаалар парлаттырган. Оон түнелиинде өкпе туберкулезуи, рагты эге чадазында тодарадыры ээлээн бергедээшкинчерге таваржып турар абарган. Ол солуунарда үнген үүлдер хөлүн эрттирер көөрелипкен, ажыы-биле чугаалаарга, чонну көргүдүпкан. Чернобыльга хазырыңын соонда ындыг чүүлдер көвүдээн. Ам таптыг бодамчалыг деазигүүрлеп көрээлп.

1984 чылда Москваның эртем-шинчилел институду чонуң бир чылда рентгенден ортумаа-биле алыр дозазын тодарадып өөренип көргөн. Оон тодаратканы-биле алырга, бир кижи ортумаа-биле чылда бүгү рентген шинчилгелериниң 140 мбэр алыр. Оон иштинден флюорография 25 мбэр. Ам деннеп көрээли, кижи бүрүзү бир чылда хүнүнүң, космостуң херелдериниң 100 мбэр ап турар. Ынчап үстүнде сагындырганывыс холун эрте бергеч туберкулезту, рагты эмнээри берге харын-даа эмнеттинмес деп чүвени үтпас болзувусса, флюорографияга чылдың-на кирбейн турганы.

Даш-оол НООКАЙ.

АВАГА— ЫДЫКТЫГ ХАМААРЫЛГА

Үе-шагның кадыраанын кыы-даа караа-биле көрүп турар. Кижиниң амыдыралынга салдарын халдадып турар улуг сандаралдарның үези. Моон соңгаар канчаар чурттаарыл? Ажы-төлду канчап өстүрүп алырыл? Бажың ээлери, не херээженнерин шиитпирлээп турар кол айтырыглар бо. Кымдан-даа, чүден-даа хайырлал маңаар хире эвес болган. Шак мындыг, эвээш эвес-хөлээзиннерни херээженнерге «шаанап» турар үеде черле канчалза экил дээрзин январь айда «Эне сөөз» редакциязынга ие-чаш, өг-бүле, херээженнер айтырыгларының талазы-биле республиканың Журналистер эвилелиниң чанында тургустунган секцияга чугаалашкан. Журналистер-биле ужуражылгага республиканың херээженнер чөвүделиниң даргазы З. Н. Сат, Министрлер Чөвүделиниң өг-бүле, херээженнер, аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдис начальниги С. Н. Аракчаа, эмчилер А. Н. Куулар, Б. С. Савыр, херээженнер темазының шинчилекчи З. Ю. Доржу киришкен.

Ужуражылгага тургустунган чугааны дыннап олура, кижи кударанчыг бодалдарга келир болду. Баш иштинде чаңгыс-ла бодал дывылап-ла турар: бо иннилелге херээженнерниң үнүн кажан дыннаарыл? Дыннап каар кылдыр үнүвүстү канчап көдүрер бис? Бо берге айтырыг. Иннилелде херээжен кижиниң байдалы ажыттаачак талазында, эскертинмес хөлегеде кылдыр шагтөөгүден бээр быжыга берген чаңчылды эде хевирлээри-ни тергиин берге. Ол ышкаш херээженнерниң физиологтуг, психологтуг онзагай шынарларының салдарлыы база билдингир.

Ам канчаарыл ынчаш? Бистиң дыннаваспыр деп салым-долга чарбыттының олурар бе? Ам устуку черлерже көрүп, айтылга-удуртулга манагзыыр үелер соонуста калган дээрзин үгаап көрзе эки. Ам бот-хөделиишкинниң, бот-башкарылганың үези-дир. Бо талазы-биле республиканың херээженнер чөвүлели ажыл-чорудулгазының үш улуг угланыышкының салган: 1) херээженнер ортузунга бот-тывыштың ажылды сайзырадыры: 2) херээженнерниң культуразы болгаш кадыкшылы; 3) өг-бүленин, ие-чаштың социал камгалалы.

Шын-дыр харын. Тывынгыр-сагынгыр ажылдаарының аргаларын бирги черже үндүрүп турары таварылга эвес. Рыноктуң белен эвес негелделери-биле амыдырапчурттап өөренир херек. Маваа чүгле хоозун аазаашкынынарга идегевейн, бот-хуунуң баш миниип ажылдаары, шпиченири негеттинип турар. Көдээ суурларда дыка хөй херээженнер доктаамал ажылы чок олуруп турар. Ындыг болганда, олар катчып алгаш, биче бүдүүлгелерден ажыдып көрзе кандыгыл? Ажылдаарының бо хевирин шеңеп көрзе. Баш бурунгаар-ла бергe-дир дээш диттип чадап олурарга чүү-даа каяа бүдер.

Экономиктиг биилгелерниң эге үндезиннерин-даа болза дүргеп шиигээдип алыры тон чүгула. Маңаа специалистер дузазын көргүссүн. Амгы үеде халас чүве чок болгай: ол өөредилге дээш база толээр апаар, ынчалзаа-даа бистиң суурларывыска ол өртектер таан барыктыг боор ийин. Че, ол-даа келир үениң үүле-херектери деп билип алгаш, ам бо дораан чүнү кылырын бодап көрээлинер.

Ам бирги ээлчеде кол чүве — бодуңун мал-маганыңыг, огород-садтыг болуру. Бодуңун холу-биле саап алган сүдүн ижери, дагаа чүүргазын чинри, ажы-төлге ногаа чиртири — кол сорулга бо. Ореге бүрүзү оода мындыг продуктулар-биле боттарын хандырып олурар болза магалыг-ла. Ам чүгле хлеб быжырып чиириңге далган херек. Далганы кызын садып ап болур. А хлебти быжырарда берге чүү боор: далганы хөреңгизи-биле хөөрээже чедир чылыг черге тутказ, кезек болганда демир хептилерге катташ көстүг печка иштинде киир каар. Ол-ла.

Шагда Тываның херээженнери хлебти боттары быжырар турган. Ам-на-ла садыгга хлеб кээр-келбезин манап, ерге кедээн сарыла сагындырып турар апарган-дыр бис. Кижи амытанның белен чүвеге амдажыры амыр чүве ышкажыл. Ам ындыг ямбылыг байдалга боттарывысты чаңчыктырбайн, шимченип, ажылдап өөренир болган-дыр бис. Тынныг чораан шимченир, дылдыг чораан хөөрежир деп чүве база бар болгай.

Иннилелде бир конуут сагыш чованчыг чүве — херээженнерниң арагалаашкыны. Оон түнелиинде, кемниг-

Ие-чаш, өг-бүле, херээженнер, аныяктар дугайында

гузарын бодавас, чаңгыс хүнү-биле чурттап чоруур. Ам аныяк кыс уруглар наркотиктер ажыглап, таакпы тыртар, арага ижер. Олардан ылгырт чаш уруглары божудулга бажыңнарынга каапкаш баарлар безин тыптып келген. Самыынсадар чорук база бар. Кемхерек үүлгедишкиннериниң 11,6 хуузу херээженнериниң үлүүнге онаажып турар.

Ада-ие кижилерниң ажытөлүнүң кайдазын, чүнү ижип-чил чоруурун билбейн олурарын чүнүн-биле тайылбырлаарыл? Министрлер Чөпүделиниң не-чаш, өг-бүле, херээженнер, аныяктар айтырыгларының талазы-биле килдизи тургустунгандан бээр чаа-ла бир чыл чедип үрар. Оон артар-артпазының дугайында чугаа кезек када үнүп-үнүп, ам мун-не артып каар хевирлиг болганы килдистиң начальниги С. Н. Аракчаа дыннатты. Оларның бир эгелеп алган ажылы — суурнуң болгаш коллективтиң социал паспортун тургузары. Ону тургузуптарга, суурнуң иннити сайдалы билдинип кээр, чогуумчалыг эвес чеже кижи барыл, ажы-төлү кайдал, амыдыралының деннели, акша-төгерии, аъш-чеми кандыгыл...

Амгы үеде ажылдан ыыырлыышкынар чоруп турда, ажыл чок калган херээженнер көвүдээн. А ажылдан турарларының таарымчалыг байдалдары кудуку деннелде. Удуртукчу бүрүзү кымны-даа мурнай херээжен ажылдакчылардан хосталып алырын бодаар: олар божуп чөрүй баар, оон уруглары дээш бюллетеньге олуруп бээрлер.

Чамдык чиигелделерни эр удуртукчулар херээжен ажылчыннар ортузунга мередилдиг-биле тараттайн баар. Оон бир чижээ — РСФСР-ниң Дээди Советиниң 1990 чылдың ноябрь 1-де хүлээп алган доктаалы болур. Ол көдээ херээженнерге чиигелделер дугайында. Ында көрдүнгени-биле, чижээ, бир айда төлевир чок немелде дыштанып хүнүң херээжен ажылдакчыларга бээр, оларга ажыл неделязы 41 эвес, 36 шак үргүлүлелдиг болур, чапсарлар база бар. А ындыг чиигелделер бар дугайында районнарда херээженнер боттарындаа, удуртукчулар-даа билбес болган. Чүге дизе, иннити байдал чүгле херээженнериниң күжүн ажыглап алырынче угландыр тургустунган деп дидими-биле бадыткап болур.

Ден эрге дээрге, чүгле ат чоткан чүве ышкажыл. Бистe байдалда ол ден эрге деп чүве эрлер-биле денге ажылдаары-биле кызыгаарлаттынган. Херээженнер бүдүүлгеге база шырбайып ажылдааш, бажыңнарында бүгү ажылды уруг-дарының мойнунда түктеп чоруур.

Совет иннителди тургустунган хүнүнден бээр эрлер башкарып келген. А канчаар башкарып каанын ам көрүп тур бис: шупту чүве дедир баштаны бертен. Херээжен кижиниң оваарымчалыг, бодамчалыг чугаазын дыннавайн, оон бодун херексевейн чоруурга, ындыг болганы чадапчок. Херээженнерниң алдын холдары эвес болза, бүдүүлге-даа туруп аар, бүдүртүнген бараан-даа чок каар турган боор ийин. Херээжен кижи түрегдээрге, бүгү чүве хайтаар. Ол маргыш чок факт.

Ынчангаш херээженнериниң байдалын эде көрбес болза, түктеп чоруур аарышкыларын чиигетпес болза, иннителл экиживес дээрзи илдең. Эң-не көргүнчүг чүве — ажы-төлдериниң, чаш салгалдарның шынары бакшыраар. Аарыг уруглар хей төрүттүнүп турарын база катап сагындырайн. Мындыг байдалдың ужуктары билдингир: шынар чок ниитилел — шынар чок чуртталга.

Түнелиинде чүнү чугаалаксадың дизе, байдал бо хире берге турда, оода херээженнер бот-боттарывысты деткиппес, демнешпес, эң-сеткил чок-тур бис. Чаңгыс чижек: депутаттар соңгулдарының мурнунда эвээш эвес херээженнер депшиткен турду. Ынчалза-даа эр биле херээжен кандидатуралардан херээженнер боттарывыс-ла эр кижини соңгуп чыдар болгай бис. Улуг-биче боксак удуртур ажылга эр, херээжен ийи кордакчының эрии депшидил алыр бис. Херээженге бүзүрел чоктуң херечизи бо. Херээженге бүзүревезин ниитилелде мырыай хоозу аарыг болган. Оларның угааны кыска дугайында үлегер домактар безин бар. Ол дээрге херээженнерни бүт адванга тударының чүткүлү-биле төрүттүнген домактар деп бодаар мен. Кижиниң биче чажындан мелегей деп үнелеп көөр болза, ол алачайгаар ол бодалга чаңчыгып, аңаа берип каап үне кызыгаардан үнүп шыдавас апаар. Ажы-төлду «сен угаан-медерелдиг кижи-дир сең, ынчангаш чүнү-даа шыдаар ужурлуг сең» деп угаадыр турбуже, оскээр баар болгай бис.

Ие херээжен дириг амыдыралдың чагаккызы болганда, аңаа онзагай камныг, чиигелделиг хамаарылга херек. Ол дээш эрлер оларныкбиле артыктажып туруп бербес-ле боор. «Эр, херээжен деп ангылаан херээ чүү боор» дээн арай-ла шыжыккан чугаалар база бар. Ындыр, ангылаваалыкар. Ынчаарга бүгү кичээнгейни өг-бүлеже көрүндүрээлиир.

Өг-бүленин от-чаяакчызы херээжен кижи болганда, аңаа ол хире ужур-сүзүктүг хамаарылга херек. Өг-баштың чылыг, чывык соруулалыы дөмей-ле неден хамааржыр. Канчаарга-даа кандыгдаа кижиге: президентиге-даа, ажылчын, тараачынгадаа, сураглыг чогаалчы, артиске-даа ава кижи чырык хүнүү көргүзер. Бүгү-ле чылыг, чырык, буянныг, ыдыктыг чүве ава-биле холбашкан. Ие херээженге оон үндүрүп чоруур күжүн бичиилел-даа эгидип чоруур болзувусса, ынчан амыдырал экижилир.

Надежда ЭРГЕП.

«Ак-Туруг» совхозтуң дирекциязы, профкому, Ак-Туруг көдээ Советиниң күүскому совхозтуң чылгычызы

Дукар Назытывич ДАСПАКТЫҢ

хенертен мочазын-биле холбаштыр оон төрелериниге хаңы кажыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбээн № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совези Министрлер Чөвүлели «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-43-34;
Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
харысаалгалыг секретарь 3-34-92;
оралакчызы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
үлетүүр — 3-34-49; 3-38-73;
көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
социал айтырыглар — 3-36-82;
культура болгаш улус өөредилге 3-41-23; 3-39-15;
ниитилел политиктиг — 3-34-98;
улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
медээлер болгаш спорт чагаа — 3-39-03;
очулга — 3-34-39, 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
удурукчулер — 2-27-41;
солуп келбейн баргында — 2-32-75;
бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Нон үндүрер чер. полиграфин болгаш ном садыының керектериниң талазы. биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуп педелядa 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы.

Тиражы 29045 экз.

Чагыг № 24.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 26 (14750) 1992 чылдың февраль 8, суббота

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

АЯН-ЧОРУК УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Париж, февраль 7. (СЭТА-ның тускай корр.). Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң Францияда аян-чоруу уламчылап турар. Аян-чоруктуң нийги хүнүнде ол он ажыг ужуражышкыны кылган. Ийи талалыг харылзаларны хөгжүдеринге хамаарышкан чүгүлә документилерге ат салдыңган. Президент Франциядa чурттап турар орус хамаатылар-биле база ужурашкан.

ХУУДА БОДААЛЫМ

Тыва Республиканың Президентизиниң кандидадынга кымны депшидер сен? Шак мындыг айтырыгны менден салыр болза харыым бо: Тыва Республиканың агропүлетпүр эвилелиниң дартазы Вадим Орамбалович Оюн дээр мен.

Чүге дээрге ол күш-ажылчы намдарын көдээ ажыл-агыйдан эгелээш, бо хүннерге чедир Тываның көдээ ажыл-агыйын хөгжүдүп сайзырадыр дээш бүгү билиин, күжүн, арга-дуржулгазын үндүрүп чоруур төлептиг удуртукчу. Оон бистиң ажыл-иживиске киирген үлүг биче эвес.

Кижилерге эптиг-эвилел, идереттинген. Ол дугайында бо совхозтуң ажыл-ишчилери болгаш өскелер-даа эки билир болгай. Оон дараазында чылдарда партия-даа, Советтер-даа ажылынга чорааш, экономиканы хөгжүдер, чонның амыдыралының деңнелин бедидер дээш бодундан хамаарыжыр бүгү чүүлдерни кылып келген. Ылаңгыя Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ол сонгуткаар. Тургустунган айтырыгны кым шинтирлээри, күүседири кижиге билдиче бээр, оон-биле дугуржуп алырынга эптиг чораан.

Шак мындыг төлептиг чоруу-биле В. О. Оюн каш удаа депутатка сонгудуп чораан. Ынчангаш бо дарга Президентиниң кандидадынга таарымчалыг кижи кылдыр санаар хууда бодаалым ындыг.

Борис ДОРЖУ.
«Ийи-Тал» совхозтуң кол инженер-механиги.
Гонорарын «Шынга» арттырдым. **(Автор).**

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП, ДЕТКИДИМ

Бистиң республиканың дыка хөй районнарының, хоорайларының бүдүрүлгелериниң, совхозтарының, колхозтарының, албан черлериниң ажыл-ишчилери, ажылдакчылары Тыва Республиканың Президентизиниң кандидадынга ТР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшиткен. Ол саналды кончуг чүүлдүгзүнүп, деткинир кижидир мен.

Чүге дээрге Шериг-оол Дизижикович-биле кады ажылдап чораан болгаш оон экономиканы хаяа билирин, ажыл-агыйжызын, ажылчы чонга эптиг-эвилел, оларның дилеглеринге, саналдарынга дыңнангырын эскерип билген мен. Кандыг-даа ажыл дагзырга, ол ону эзинге чедир эки кылыр дээш бодуңун билинип, күжүн, арга-дуржулгазын ажыглап тургаш, чүгле чогумчалыг кылырын бодаар, кончуг тура-соруктуг, туруштуг кижи. «Шекпээр» совхозка экономистеп, оон соонда директорлап турар үезинде-ле оон ажыл-ишчи чоруу чылдың январь 23-те хүлээп алган.

Ынча айтканын ёзугаар хоорайның пассажир автобудүрүлгезинин тааржыр экономиктиг байдалын хандырарынга болгаш ёй-тавында орулгалыг болурун чедип алырынга (бир эвес автобусаларның маршоуттарже үнериниң нормазын хандырар болгаш автобуска чорааны дээш төлевирни долузу-биле хавырып алыр болза) пассажир аргыштырылгазының (хоорай иштинге) таривии 80 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыры чугула. Ындыг тариф хоорайжылларга база бир улуг үүрге болурун барымдаалап көрттеш, биче Совет хоорай иштинге автобустарга чорааныңың таривии 50 көпеек кылдыр доктаадыр база пассажир автобудүрүлгезинге азы коммерция-ажыглал албанынга (КАА) немелде акшаландырыышкын кылдыр 1-ги кварталда 1,6 млн. рубльди бюджеттен төлеп бээри эргежок чугула деп санаан.

Биче Советтиң шинтирлээн болза:

1. Хоорай автотранспортуңга чорааны дээш база чүк сөөрткени дээш төлевир таривии 1992 чылдың февраль 1-ден эгелеп 50 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

2. Санаттынган тарифти кудулаткаш-биле холбаштыр автобудүрүлгениң орулгаларының чедир алдынмазын дутлаары-биле хоорай бюджединден бирги кварталда 1,6 млн. рубль чыгыддарны тускайлаар.

3. ПАТБ-ге көрдүнген пассажир аргыштырылгазының тариви бүдүрүлге черлериниң автотранспортуңга хамаарышпас. Оларга пассажир аргыштырыгаш дээш төлевирниң хемчээлин чоорту кылыр бис.

4. Билет чок чорааны дээш база чүүлү төлевейн ап чорааны дээш пассажирге 50 (бежен) рубль түңнүг торгаалды онаарын доктаадыр.

5. ПАТБ болгаш КАА-биле дугуржуп тургаш, ай хуусаалыг автобустарга чоруур долу база чингелделиг билеттерниң өртээн доктаадың тургузарын хоорхүүскомга дагзыр.

АВТОБУС ХӨЛЕЗИНИ КАЖЫЛ?

Улуг депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң биче Советиниң «Хоорайның пассажир автотранспортунга чорааны дээш тарифтериниң хемчээлиниң болгаш билет чок чорааны база чүүлү хөлезин төлевейн ап чорааны дээш торгаалдарның дугайында» № 16 шиитпирин бо

ҮНДҮРҮГ ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылдың январь 24-теги даалгазынга дүүштүр. чурттакчы чонның социал камгалалы дээш экономиктиг реформаның эге че-чалазының байдалдарында эргежок чугула хереглелдиг аъш-чем продуктуларынга болгаш монополдуг бүдүрүлгелерниң продукциязынга өртектер түргузулгазын таарыштыраын чурумчудар сорулгабиле Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиуму болгаш Россия Федерациязының чазаа доктаалды хүлээп алган.

Ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң (студентилер болгаш школалар столоваалары, өске-даа өөредилге черлериниң, эмнелгелериниң, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң столоваалары, а ол ышкаш бюджеттен акшаландырар социал-культура адырының албан черлериниң болгаш организациялариның өске-даа столоваалары) боттарының бүдүрүлгезининиң продукциязының талазы-биле немээн өртек-үне дээш орулгаларындан үндүрүг тыртарын соксаткан.

Айыттынган бүдүрүлгелериниң бодунуң бүдүрүлгезинге продукциняы бүдүрүп база сайгарып турар үезинде ажыглааны продукция, ажылдар база ачы-дуза дээш оларны берген, кылган бүдүрүлгелерге төлээн немелде өртек-үне дээш үндүрүгүнүң түңүн бүдүрүлге чарыгдалдарынга хамаарыштырарын доктаатkан.

Далгашы, макарон база крупа кылыгларын, сүттү, кефирни, творогту, үнүш үзүн бүгү хереглекчилерге (оларны үлетпүр болбаазырадыгазын база үлетпүр хандырылгазын боттандырып турар бүдүрүлгелерден аңгы) сайгарып турар үеде немелде өртек-үне дээш үндүрүг ставказын 15 хуугa доктаатkан.

Россия Федерациязының Экономика болгаш сан-хөө министерствозу, Россия Федерациязының күрүнениң үндүрүг албаны, Россия Федерациязының Монополияга удур политика база чаа экономиктиг тургузугларны деткинир талазы-биле күрүне комитеди, Россия Федерациязының прокуратуразы, Иштики херектер министерствозу, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эргечагырга органнары «Бараан рынокгарынга адаанна-жылга болгаш монополисчи ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 5 чүүлүнүң 1 кезээнде хораан чүүлдерге хамаарыштыр ажыл-агый черлериниң база албан-дужаалдыг кижилериниң хөделиишкиннерин шинтирлиг буруу шавар болгаш оларга хоойлужудулгада көрдүнген чурум ёзугаар харыысалга онаар, оон иштинде:

— ажыл-агый черлерин (өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка) адаттынган Хоойлунуң 23 чүүлүнге дүүштүр артыкка алган ярыг орулгазын бюджет орулгазынче кандыг-даа мартылдаа чокка киир шилчитпишаан, ол-ла хире хемчээлдиг торгаалды онаар;

— эртелеп башкарылга органнарының болгаш ажыл-агый черлериниң эрге-дужаалдыг кижилеринге адаттынган Хоойлунуң 24 чүүлүн ёзугаар харыысалга онаар. Оон ашгыда ол кижилерге прокурорнуң доктаалын ёзугаар суд чуруму-биле административтиг хемчег кылдыр торгаал онаар.

Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа экономиктиг тургузугларны деткинир талазы-биле күрүне комитеди монополдуг бүдүрүлгелерниң орулгалыының (ярыг орулгазының бот-үнеге хамаарылгазын) эң үстүкү деңнелин санаарының тодаргай хемчээлдерин болгаш чурумун бо чылдың март 1-ге чедир тодарадыр.

Бо доктаалды хүлээп алган үезинден күштүг болдуруп киирген.

МӨҢГҮН-ТАЙГАНЫҢ КАШПАЛДАРЫНДА

Ыраккы Мөңгүн-Тайга районда мал аарының нептерей бертенин республика солуннары мооң мурнунда бижип турган. Ол аарыг ам-даа уламчылап турар болгаш Тывада нийтизи-биле бүдүн чартык муң сарлык оон өлген. Оларның хөй нуруузу Мөңгүн-Тайга районда өлген. Үк аарыг Өвүр болгаш Бай-Тайга районнарда база нептереп эгелээн.

Чогум чүү деп аарыг дээрзи тодараттынмаан.

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Хамаатыг камгалал, онза байдалдар болгаш айыл-халаптарның уржуктарын чайладыр талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. К. Шойгу удурткан экспедиция амгы үеде Мөңгүн-Тайга районда ажылдап турар. Экспедицияда кирип турар кижилерниң мурнунга салган сорулгазы болза, дагларда, оңгарларда өлген сарлыктарның сектерин чыгаш, аарыгны улам нептереп-тешеп-биле черге хөөп, арыглаары бооп турар.

Красноярскиден келген он кижи Тываның дагларынга баштайгы шылгалданы тудкан. Ында өртүүлер, газчылар, суг адаанче шымныр кижилер, альпинистер болгаш спелеологтар каттыжып алган ажылдап турар. Олар эң берге байдалдарга ажылдаарлар. Халаптардан камгалал албанын Ю. Н. Корначев баштап турар. Оперативтиг камгалал отрядының начальниги З. З. Залиев-биле ужураштывыс. Боду спелеолог кижи, Красноярск крайның болгаш Кавказтың хөй санныг куйларынга барып, ажылдап чораан.

Красноярскиде ышкаш, халаптан камгалал албанын Тывага база тургузары чугула дээрзин ол демдегледи. Тываны ыңай-бээр кезип чоруур туризм спортчуларын берге байдалдарга таваржыл кээрге, ол дугайын бодаар апарганывыс чажыт эвес. 1980 чылдың май 2-де Яков Кром баштаан даг кыры үнер кижилер Узун-Хем бажыңга 3388 метр (далай деңнелинден) бедик черге хар көшкеге таварышкан чолаачыларны казып тыварда, Алма-Атадан болгаш Киевтен келген туристер даг хеминге дүшкенде, вертолет халавынга өлгеннерни тайгадан үндүрериниге база ындыг болдувус. О Красноярскиден келген оолдар Тывага баштайгы даалгазын күүседип турда, оларга немештир Москвадан дөрт кижи составтыг база бир экспедиция чедип келгеш, дузалажып эгелээн. Москвачылларның командазын дүржүлгалыг спелеолог (чер иштикиң куйларын шинчилээр специалист) Андрей Рожков удуртуп келген. Команданың кежигүннери чер иштин шинчилээр, бедик даглар үнер талазы-биле бедик мерегжилдиг. А. Рожков, Андрей Терентьев, Владимир Мельник экспедицияның өске кежигүннери-биле кады Мөңгүн-Тайганың кадыр-берт каштапдарында эрес-шыдыргу ажылдап турарлар.

Бисте келген бо оолдар, шынап-ла, эрес-дидим кижилер. Олар Арменияга, Иранга болган чер шимчээшкиниринин, Чернобыль, Тбилиси, Уфа халаптарының уржуктарын чайладырынга киржип, хөй кижилерниң амы-тынын камгалап алган болгаш довурак-буянду адаанда хомдунгеннерниң мөчүлерин тып үжүлган. Оларның ам ажылдап турар чери база-ла амы-тынга өйүылдыг—шимчеп бадыл чыдар көшке, меңгилерниң болгаш хөртүк-харларның кырында, адаанда ажылдап чоруп турарлар.

Альпинистер дагларда улуг ажылды кылып турар. Олар өлген сарлыктарның сөөктерин дилеп тыпкаш, вертолёт хонуп дег шелүгештерже сөөртүп турар. Дөрт ...ки-ле бир сарлыкты аргамчылап алгаш, улуг күш үндүрүп тургаш, ажык черже сөөртүп кээрин көрдүвүс. Чамдыкта 66 градус ийленчек черже, даг эдээнде ак черже сарлыкты сөөртүп үндүрүп кээр эрлер болду. Кылын хар хөртүктериниң шаптыктаарын канчаар, далбый тырттары сагындырар. Чамдыкта хорум-даштар козурткайндыр төктүп бадарга, каш-даа метр бады баргаш, катап үнүп-даа кээрлер... Вертолет ужул келгеш, черге ийи метр четпейн чорда, үш сарлыкты кошкаш, азып каарга, чогуур черинче аппаар.

Вертолет мал сектери чыыр тускай «хөөрже» чоруптарга, оолдар оон өске черлерде өлген сарлыктарны чыып, белеткеп каар. Кежээлей бергенде оолдарны лагерьге экижээр. Оларга дезинфекция кылган соонда, чемненир, дораан-на удул каарлар. Чүгле отрядтар даргалары штаб хуралынга барып, ажыл хүнүнүң түнелин үндүрер, чедер-четпес чүүлдерин ыяк чугаалажыр.

Штабтың ээлчеглиг хуралы. С. К. Шойгу бүгү албаннарның кыска илеткелдерин дыңнаап, айтырыгларны салып, чогуур түнелдерни, сагындырыгларны кылган. Вертолеттуң бир экипажы чем чок арткан. Ол дээш буруулуг кижиге шыдгыы харыысалганы онааган.

Чоруурувус бетинде райкүүском даргазы Ш. И. Намы суглар-биле чугаалажып турувуста, Москвада Медицина-биология айтырыгларының талазы-биле институттуң киидис эргелекчизи И. Б. Гонмаров мынча деп чугаалады:

— Бо черниң чону кончуг-ла эрес-маадыр чөн-дур. Аваа шүүт бүзүредим. Агаар-бойдузу бо хире берге черге ажыл кылыр туружук, амыдыран-чурттаары безин берге дээрзин карааамбиле көрүп, бүзүредим. Мындыг чонга дузалажыры—бистиң хүдээлгевис. Бүгү чүвени кылыр бис.

В. КРИВДИК,
В. САВИНЫХ,
Журналистер.

Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле округ сонгулда комиссияларын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус депутаттарының Тандыл, Сүт-Хөл, Улуг-Хем район болгаш Кызыл хоорай Советтериниң киирип келгенин барымдаалааш база Тыва Республиканың «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың улус депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле округ сонгулга комиссияларын даразында составтыг кылдыр тургузар:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

№ 21 Дорожный сонгулда округу

Жаров Алексей Максимович — № 1 сад ниитилелиниң бухгалтери.

Жибинова Татьяна Георгиевна — радио-телевидение дамчыдылга төвүнүң инженери.

Куулар Сергей Ооржакоолович — Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы.

Лебедева Галина Васильевна — «Билиг» ниитилелиниң хоорай организациязының референдизи.

Лукьянов Андрей Николаевич — хоорайның пионер организациязының даргазы.

Петрова Алла Александровна — республиканың эмнелге-күш-культура диспансериниң медсестразы.

Свиридова Лидия Николаевна — Кызылдың автоорук техникумунуң лаборантызы.

Сластникова Наталья Александровна — Ажаалта банкызының хоорай салбырының бухгалтери.

Соловьева Галина Александровна — Кызылдың автоорук техникумунуң методкабинединиң эргелекчизи.

Шагдыр-оол Оидар Норбу-Самбуевич — Кызыл хоорхүүскомнуң иштики херектер килдизининиң шериг-жииткен камгалал черинин ажылдакчызы.

Шустов Иван Иванович— «Демократтыг Россия» шимээшкининиң Тыва салбырының казначейи.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

№ 63 Алдан-Маадыр сонгулда округу

Куулар Ольга Сергеевна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң бухгалтери.

Дадар-оол Монгуш Амчыгырович — Алдан-Маадыр аттыг музейниң Алдан-Маадыр филиалының эргелекчизи.

Монгуш Дарый Ундургуевна — Ак-Даш суурда ясли-сад эргелекчизи.

Монгуш Дока Ыдый-ооловович — «Алдан-Маадыр» совхозтуң трактористи.

Ооржак Анатолий Кудер-ооловович — Ак-Даш школазының башкызы.

Ооржак Допаа Хербаевна — улус депутаттарының Алдан-Маадыр көдээ Советиниң специализи.

Ооржак Мерген Кудер-ооловович — «Алдан-Маадыр» совхозтуң прорабы.

Ооржак Надежда Дугаарович — Алдан-Маадыр ортумак школазының башкызы.

Ооржак Чечек Бавуевна — «Алдан-Маадыр »совхозтуң кол зоотехниги.

Сарыглар Карита Шугженмеевна — Ак-Даш суурда магазинниң садыгжызы.

Сат Дарья Часыг-ооловна — Алдан-Маадыр ортумак школазының башкызы.

ТАНДЫ РАЙОН

№ 97 Владимировканың сонгулда округу

Жуйкова Надежда Викторовна — «Россия» совхозтуң тараа цегининг ажылчыны.

Никитина Наталья Владимировна — Владимировка суурда ясли-садтың ажылчыны.

Ондар Урана Сергеевна — Владимировка ортумак школазының директору.

Самбуу Наталья Николаевна — Владимировка ортумак школазының башкызы.

Суван Марта Суванды-евна — туберкулёзка удур санаторийниң эмчизи.

Сюрюн Сергей Булагавович — пенсионер.

Тас-оол Нелли Софьяновна — Владимировка суурда аптека эргелекчизи.

Фефелов Михаил Иванович — «Россия» совхозтуң механиги.

Чооду Наталья Намчиловна — Владимировка ортумак школазының башкызы.

Шойдак Георгий Тумендеевич — Кызыл-Арыгда тускай школада интернат эргелекчизи.

Эрешчин Рада Сарыг-ооловна — «Россия» совхозтуң саанчызы.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН

№ 118 Арыг-Бажыңың сонгулда округу

Дырыш-оол Григорий Кыргысович — Чааты ортумак школазының өөредилге эргелекчизи.

Доспан Шулуу Маадыевич — «Чааты» совхозтуң ажылчыны.

Донгак Валерий Дак-оолович — «Чааты» совхозтуң механизатору.

Доспан Юлия Туматовна — Арыг-Бажы ортумак школазының башкызы.

Конгар-оол Екатерина Кыргысовна — Чааты ортумак школазының башкызы.

Куулар Кара-кыс Тюлюшовна — улус депутаттарының Арыг-Бажы көдээ Совединиң күүскомунуң шериг учёт столунуң начальниги.

Кызыл-оол Татьяна Сатовна — «Чааты» совхозтуң уруглар садының медсестразы.

Кылын-оол Севээн Кыргысович — «Арыг-Бажы» совхозтуң механизатору.

Мандышпаа Валентина Монгушевна — «Арыг-Бажы» совхозтуң саанчызы.

Мижит-оол Любовь Ховалыговна — Арыг-Бажы ортумак школазының башкызы.

Намчак-оол Валерий Ховалыгович — Арыг-Бажы ортумак школазының башкызы.

Тыртык-Кара Болат Донгакович — «Арыг-Бажы» совхозтуң механизатору.

Уйнукай Тамара Самдановна — «Чааты» совхозтуң веттехниги.

Чамбал Роза Донгаковна — «Чааты» совхозтуң шан эргелекчизи.

Чимиске Николай Ховалыгович — «Чааты» совхозтуң механизатору.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 24.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, пенсионер Уин-оол Андреевич Бавун-оолдуң 65 харлап тура, 1992 чылдың февраль 6-да мөчээнин Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели болгаш Агроүлетпүр эвилели ханы кажыдал-биле дыңнадып тур.

ТЫВА РЕСПУБ-КАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

ТЫВА РЕСПУБ-КАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

ТЫВА РЕСПУБ-КАНЫҢ АГРО-ҮЛЕТПҮР ЭВИЛЕЛИ

ӨГ-БҮЛЕДЕН ХАМААРЖЫР

Кандыг-даа ниитилелдиң төөгүзүнде өг-бүле — кижизидилгениң эң-не эгелекти, чүгүле уязы болуп келген. «Шаг шаа-биле турбас» деп чоннуң чүгаазының шынының совет ниитилелде өскерилгелер, буураашкынар бадыткап турар.

Чүртта байдал бо хире нарын, садыг-саарылга келдап турар үеде өг-бүленив кижизидикчи ролю, ниитилел мурнунга ажы-төл кижизидилгези дээш харыысалгазы кажангызындан-даа артык бедирр апаар.

Чоокка чедирле өг-бүле, школа, өөредилге черлери, күш-ажылчы коллективтер кижизидилге ажылының талазы-биле бот-боттарынче чүгжүр турганы чажыт эвес болгай. Ынчалза-даа кижизде бар амыдыралчы, ажылчы, кижизиг эки шынарларның эге дозу ылап-ла оок төрээн өг-бүлезинге бир дугаарында хевирлеттинер дээрзин эртемденнерниң чугулалап, демдеглеп турары анаа-ла эвес.

Каттышкан Нациялар Организациязы 1994 чылды — өг-бүле чылы деп шиитпир хүлээп алганы база-ла бир ханы, кижизидикчи уткалыг.

Өг-бүленив кижизидикчи ролюн детквес арга чок, ону өзүдүт чөлептиниш болдуруп турар школа болгаш өске-даа өөредилге черлери бо чугула айтырыгже эглип, бир янзы ажылдаарын черчерде школалар, башкылар коллективтери комплекстиг планының кол өзээ кылдыр киирип турар.

Бо чүүлүмже хөй уруглар-лыг, ортумак назылыг бир өг-бүленив уругларының кижизидилгези дээш амыдыралчы туружун көргүзер бодадым.

Чаддананың Карл Маркс кудумчузунда 7 дугаарлыг бажыңга ажыл шагының соонда кире дүжүп, өгнүң херээжен оол Зоя Иргитовна Кара-Сал-биле аяк шайны аартап ора, чүгвалажып, чүгле уруглар кижизидилгезинге эвес, өске-даа айтырыгларга доктаадывыс.

— Богүнгү болуп эрткен кадыкшылга хүнүнге хамаарыштыр бодалыңарны дыңнаксап тур мен, Зоя Иргитовна, — деп мээн баштайгы дилээмге:

— Мен бодаарымга, моон соңгаар чүгле удуртукчуларның, депутаттарның, хөй-ниитти организацияларының эвес, харында-даа бистерниң, ада-иелерниң өг-бүлевиске ажы-төлбиле хүн бүрүде чорудар бүгү талалыг ажылдың чүгле эгези салдынган ышкаш болду — деп, ол харыылады. — Ажылгыр кандыг-даа бергелерни ажып эртип шыдаар кижилер дээрге-ле, харын бир дугаарында, кадык болгаш корумчүрүмнүг болуру чугаажок. Л бо хөй уругларның келир үези, салым-чолу дээш, бир дугаар харыны, арын-нүүрнү тудар кижилер — ада-иези, бистер бис деп чүвени ылап-ла медереп турар бис. Мынча кижини кижизидип, өөредири дээрге ындыг амыр эвес, хөй-ле «дүстү чиир» дизе, хөөредиишкин чок-ла болгай — деп, Зоя улашты.

Арыг-сеңиг дөрт өрээл бажында ада-иези дег, чавык, хайырга дег кара кыстар, оолдар өрээлдерде бирле чүвени кылган, номчуттунган, чурук чураан, чечектер суггарган турлар.

Сески класста өөренип турар Оксана авазы-биле күхнягa аъш-чем кылчып, аяктар чүп, стол кырын дерип каапкаш, дүнмаларынга дузалажы бээр аразында. Зоя Иргитовна-биле чугаавысты уламчылап ора, амгы рынок харылзаалары-ның үезинде өг-бүле бюджединиң, дузалал ажыл-агыйының дугайында хөөрештивис.

Стол кырынга делгээн эттем, кат-чимис, вареньелер, дүстүг хаван чаа, дузаан ногаалар бүдүрериниг сес классчы кызы Оксана баштаап, оол кыс дүмаларын шупту киришкен.

— Картофельден ангыда, помидор, огурец, морковь, свекла, согуна, харыа-даа укроп аймаанга чедир олуртуп турар бис. Бо чылын каттарга немештир инек-караа база олуртуп алдывыс. Өөредилге соонда огородка кым, чүнү кылырын авам, ачам айтып каарга, дүнмаларым-биле боттарывыс ногаалариың богун аштап, суггарып турар бис. Бис ажылдавас болзувусса, чай чок ажылдыг авам, ачам бүгү-ле чүвеге кайын күш четтигер — деп, Оксана чугаалады.

Уругларның авазы өң улуг кызы, ам күрүненив педагогика институдунуң дыл факультединде өөренип турар Чечектиң ажылчы шынарынга ажок чоргаарланыр болду.

— Ол дээрге Хову-Аксында ажылдап турар дүнмазы Надазын, Кызылда столованда ажылдап турар Аяназын, педучилищенив 3-кү курузунда Саяназын чөрле олуртпас, чайгы ажылдарны планнаап, түргүзүптер кижи-ле болгай. Чечээм ам өглениң алган, кыс уруглуг. Ол бодунуң өг-бүлезинге база төлептиг ээ, ажы-төлүнге эргелиг ава болуп шыдаар дээрзинге бүзүрелим улуг — деп, кыргаң-ава Зоя Иргитовна улам-на чоргаарланып чугаалаар.

— Кара-Салдарның найыралдыг, кадык чаагай өг-бүлезинден үнген уругларының кижизит, эвилеп-эөлдек, ажылгыр шынарлары оларның ачазы, Чаддана автобаазазының инженери Данзычы Момуй-оолович-тиң ада хүлээлгезинге төлептинде деп санаар бис — деп, школа директору, уругларның өөренип турар класстарының башкыларының башкылары чугаалаарлар.

Инженер кижиниң ажылы берге болгаш чымыштыг дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа Данзычы Момуй-оолович школада төрелдер комитединиң кежигүнү, чүгле уругларының эвес, ниити школаның өөредилге-кижизидилге ажылынга бичии-даа бол, кандыг-ла-бир ажыктыг, ачылыг дузалажып турар.

Не сөзүн ыдыктыг, ада сөзүн ажыктыг деп үнелеп, кара чажыдан эки, дыңгайгыр өскен, ажылгыр уруглар кажан-даа багай чүвеге кирбезин билдингир.

— Силериниң меңээ салган база бир айтырыыңар дугайында бодалым мындыг — дээш Зоя чугаазын уламчылады... — Арагалаашкын, таакпылаашкын кадыкшылдың чартыын ап турар дээри-ле шын. Арагалаар кижи биле арага ишпес кижилерниң хевир-дүрүзүү-даа, сагыш-сеткили-даа көңгүс ангы. Шаанда өгбелериң 30 харга чедир аныяк кижилер арага ишпес деп чаагай чанчылынче дедир эглип, уругларга оок ужур-утказын, ажыктыг талазын өөредир, тайылбыр кылыр үе келген.

Өг-бүле бүрүзү, бистер ада-иелер, чаңгыс-даа, хөй-даа уругларның келир үези эки, чогумчалыг, аас-кежиктиг, болурунче угланган, харыысалгалыг кижизидилгени чорудар апаар бис.

Кедизинде ажы-төлүвүс бистерге чоргаарладың созуп соонаар, а ындыг аас-кежиктиг кырыыр ада-иелер хөй-ле болзунам деп күдээр мен — дедү, сес уругларның авазы, хөй-ниитиниң, ажылгыр ава Зоя Иргитовна Кара-Сал өөрээп салды.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

«ХУУЛГААЗЫҢ ЧҮҢ» БҮДҮРУЛГЕ

Тываның найысылалында ажыттынган Амыдырал хандырылга бажыңында «Хуулгаазың чүң» аттыг чаа бүдүрүлге ажылдап эгелээн. Оон цегинде бежен ажыг япон дерилгелерни тургускан. Оон башкарыкчыларында орус, тыва кыстар ажылдап кирген.

«Хуулгаазың чүңүң» коллективи джемперле...и болгаш оон өске-даа чылыг хөйленнерни аргып үндүрүп эгелээн. Кылган продукциязы садыгларже киирер. Районнарже база чорудуп турар.

Оон ангыда аът челиндеп болгаш сарлык дүтүнден аргамчыларны, тыва өглериниң кожавлап-куржаңгыларын база кылырлар.

Аргыырынга хереглээр ангор өшкүлерниң дүгү база бар. Хептер аргыырынга сонуургалдыг кижилер база маңаа кээп, чагыгларны ап, бажыңнарынга кылгаш, экжеп дужаап болуруун ол бүдүрүлгениң директору Нина Дмитриевна Фельдман чугаалап турар.

ЧУРУКТАРДА: «Хуулгаазың чүңүң» аныяк ишчилери Сарыглар Чечек, Чайкина Наталит-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БОТТАРЫВЫС-ЛА БУЛГАНЫП КӨРЭЭЛ

Бо чылдың январь 17-де үнген «Шын» солунда М. Кырлыг-Караның «Элекке шүүгаан херээ бар бе?» деп эгелиг чүүлүн номчаш, оон ол саналынга каттышпайн турарымны бижикседим. Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередип көрейн. Бистер, тывалар, алгы-кештиң боттарывыс болбаазырадып ап, эттеп, оон хеп даарап, баг, аргамчыдаа кылып ап чордувус. Ол үениң кырганнары-даа, аныяк-өскени-даа бо ажылды эки кылып билир чорду.

Алгы-кештиң боттарывысла болбаазырадып кылып ап чораанывысты үстүү черлерден айтыышкын көөргеле, ара соксадып каапкаш, аныяк салгалывыс көрбес кылдыр хоруудадып алган турдувус. Ам кээп ол кылып чораан ажылывысты өске улус өттүнүп алгаш, алгы-кеживисти 500-600 километр ырак черже соөртүп, өске черге хөлезилеп турган, эттеттирер деп турардыр бис. Ынча ырак черже алгы-кеш соөртүрүнге кайы хире үешан чидирер-дир бис? Оон кайы хире халалының үге черле билбейн турар бис? Ол дээрге артык чарыгдал-дыр.

Мен бодаарымга, бистиң ам-даа чедир билбейн турар бир-ле чүүлүвүс бар. Алгыны идээлеп, будуурун эки билбес болгай бис. Ону идээлээрде үгле хойтпаң божазы-биле кылып ап чордувус. Эртем-техниктиг дешилгениң амгы үезинде алгы эттээриш, ону будуурун үге механизастап ап болбас деп?

«Сукпак» совхозта дөрт аныяк оол эжен-энмежок алгыны эттээш, чонуңун хереглелии хандырып тур ышкажыл. Бараан өртээ эмин эрттир улгаткан амгы үеде алгы-кеживисти болбаазырадыр фабриканы Тывага чүге тудуп ап болбас бис? Ону ыяап-ла Кызылга тударын албан эвес-ле болгай. Кызыл-Мажалыктың болгаш Кызылдың эзт комбинаттарының соккан малының кештерин болбаазырадыр фабриканы Шагаан-Арыг хоорайга чүге тудуп ап болбазыл? Дуу ол талыгырда Черногорскиже алгы-кеживисти соөртүп турарының орнунга Тывага фабрика тудуп алырывыска экидаа ышкаш.

Бир-ле будуурулге чери ажыдар дээнде бойдуска, экологияга хора чедирипте-ринден корткаш, оон сезингеш, чаа будуурулгелер тутпайн баар улус болгай бис. Бойдуска, долгандыр турар хүрээлелге хора чедирбейн, бүгү дүрүмнерни сагыш турган, боттарывыс алгы-кеш болбаазырадыр фабрика тудуп алыр болзувусса, ында багай чүү деп. Аңаа будурген алгы-кештиң боттарывыска ажыглаарындан артып калганын даштыкы чурт, тарже-даа сайгарып болгайла бис. Оон кадында ажыл чок кылаштажып турар дыка хөй аныяктарывыс ажылга база хаара туттунар.

Мөңгүн-Тайгада тускай цех ажыдып алганын район солунундан номчудум. Ол бизин кайы хире идиг-дир. Алгы-кеживисти бодувуска кылгаш, боттарывыс саарлыпсадыглаалы. Алгы-кеш-болбаазырадырда эдирээ, далгый дээн чижектиг эдилелдеривисти чүге ажыглап болбазыл? Шаандан бээр ажыглап келгенивис бодүүш аргаларывыс-даа барла болгай. Ынчангаш алгы-кеживисти ол-бо черлерге кылдыртыр деп турбайн, боттарывыс-ле булганып көрээл.

Аина ООРЖАК.
Пенсионер.
Кызыл-Мажалык суур.

Бистиң консультациявыс

ЧАА ХЕВИРНИҢ ҮНДҮРҮГЛЕРИ

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп Россия Федерациязы үндүрүглер дугайында чаа хоойлулар хүлээп алган болгаш оларны боттандырып эгелээн. Ол хоойлуларның ниитинден акциялар болгаш немээн өртектен үндүрүглер моон мурнунда турган, сактавындан 5 хуу үндүрүгүнү база саарылгадан үндүрүгнү солаан чаа хевирниң үндүрүглери боон турар. Ол хоойлуларны бо чылдың январь 1-ден эгелеп боттандырып эгелей бергени-биле холбаштыр янзы-бүрү билдинмес айтырыглар тургустунуп кээп турар болгаш чамдык албан организация, бүдүрүлге черлери, кооперативтер, коммерсантылар шуут билбес боон турар.

Ону барымдаалаш, бо хоойлулар дугайында тайылбырны солуп, сеткүүл, радио, телевидение дамчыштыр чонга таныштырары эргежок чүгүлә апарган. Ынчангаш «Шын» солунну дамчыштыр тайылбыр бээр бодап тур мен.

БИР ДУГААРЫНДА, акциз деп чүл? Ол дээрге дорт үндүрүг эвес-тир. Ону чүгле арага аймаа бүдүрүп турар, балык үүргенези, эки балыктан кылган консервалар бүдүрер, шоколад, таакпы, хевис, автомашиналар болгаш оларның резина дугуйларын, ювелир кылыглар, бриллиант, фарфор болгаш хрусталь бүдүрер, шынарлыг болгаш өртээ улуг олук кежин эттеп оон идик-хеп аймаа, берт, моөндурук кылып турар бүдүрүлге черлери төлээр.

Ынчаарга ол акцизтиң хемчээли үстүнде айыттынган бүдүрүп үндүргеи баранналарга ажы-ажыл болур. Чижээ, водка бүдүрүп турар Кызылдың пиво заводу водкага 80,0 хуу акцизти санаашаң, оон үндүр садар өртээнге киирер. А бир эвес хой кежинден ону эттээш, дублёнка тон даараан болза, оон өртээнге үндүр садарда, 35 хуу акцизти немээн садар. Арага бүдүрер черлерден өске бүдүрүлгелер үстүнде айыткан баранналарны бүдүрүп сатканы дээш акциз деор үндүрүгүнү бюджетче айның 13-те 22-че база дараазында айның 3-те шилчидер үндүрүг, а пиво заводу арагаиы садып үндүрикемниң соонда, 3 хонуктан эртпейн, ол үндүрүгүн бюджетче шилчидер.

Акцизтерниң түңүн санап үндүрүп, оны сактыгнап **баранналарны** тыып бижиир терген ведомостардан саналп үнүүрер. Ол ведомостарга бараннарның аты, саны, акцизтиң хемчээли сагнап өртээ төлөөр. Оны бухгалтер биргеи документилер (фактуралар, счёттар, накладнайлар) бөлүгаар ведомосче киир бижиир.

Немээн өртектен үндүрүглер дугайында элээн улуг тайылбыр негеттинер. Немээн өртектен үндүрүгнү шупту бүдүрүлгелер, организациялар, кооперативтер, коммерсантылар, колхоз-совхозтар дээш янзы-бүрү банкыда агар санныг юридиктиг эргелиг кижилер болгаш каттыжыышкынар, биржалар, компаниялар төлөөр апаар.

Даштыкы чурттарның Россия Федерациязының девискээринде тургустунган болгаш бүдүрүлге кылып, коммерция ажылы чорудуп турар черлери база-ла бо үндүрүгнү төлөөр. Оон ынай хууда ажыктыг сайгарылга кылып чорудуп турар кижилер, юридиктиг эргези чокдаа болза (агар саны чок, таңмазы чок), база оларның чылда саарылгазының түңү 100 мүңдан эвээш эвес таварылгада ол үндүрүгнү төлөөр.

Немээн өртектен үндүрүгнү бараан саарганда, тудуг азы өске-даа септелгетудуг ажылы кылганда, чонга болгаш албан организация, бүдүрүлге черлериие ачы-дуза чидиргенде оон түңүп, дең бюджетче 28 азы 21,88 хуунү киирер. Бараанга шимвевес кол хореяги, электри болгаш чылыг энергиязы, газ, янзы-бүрү дериг-херекселлер база хамаарыжыр.

Кылган ажыл саврылгазынга тудуг-монтаж болгаш септелге-тудуг ажылдары, өртем-шинчилел ажылдары, технологтуг болгаш төлевилел кылган ажылдар хамаарыжыр. Ачы-дуза чедиргенде, оон кирген саарылганың түңүнден немээн өртектен үндүрүгнү күрүне бюджединче киирер. Ынчаарга черни арендага берген дээш кирип алган орулгага үндүрүг онаавас.

Немээн өртектен үндүрүг төлевес черлерге чүү хамааржырыл:

— даштыкы чурттарже үндүр саткан бараннарның өртээ, чүк болгаш пассажир сөөрткен дээш алган орулга;

— хоорай иштинге азы хоорай чанында черлерже пассажирлер сөөрткенинден кирген орулга;

— квартира өртээ;

— бажың-балгат болгаш күрүне өнүзүн хуужуткаңындан кирген акша;

— аренда өртээ (күрүне бүдүрүлгелерин);

— камгалал кылганы дээш кирген саарылга;

— улус өөредилгезиниг черлериниң өөреникчилерни азы элээди чаштарны янзы-бүрү бөлгүмнер, секциялар, студияларга, өөредилгеден дашкаар даштыкы дылдарга өөреткени дээш база ясли-садиктерге бичии уругларны тургусканы дээш ап турар төлевирлер;

— культура албан черлериниң ачы-дузазы, массалыг спортчу болгаш янзы-бүрү хемчеглерден кирген саарылга;

— хөөржүдүлге үезинде чедирген ачы-дузазы дээш кирген саарылга, оок иштинде хөөрге тарасканалдар кылганы дээш;

— күрүненив күсели-биле кылдынган өртем-шинчилел ажылдары боон турар.

Немээн өртектен үндүргүнүң хемчээли:

— хостуг өртек-биле азы тариф-биле саттынган бараан болгаш ажыл азы ачы-дуза саарылгазындан 28 хуу;

— кыдыгаярлап каан өртек, азы тариф-биле саткан бараан, ажыл азы ачы-дузадан кирген саарылгадан — 21,88 хуу;

— бир эвес үүрмектеп садар садыг черлериниң азы ниитиниң чемненилге черлериниң садып алган өртээнден ажыр өртекке садып. саарганда оок үүнүп келген артык ылгалыдаан 21,88 хуунү бюджетче киирер.

Ынчаарга ам кандыг-даа үндүрүлге чери, ачы-дуза чедирер чер, коммерсантылар, кооперативтер бодуңдан үндүр садар бараннарының, ажылдың, ачы-дузазының өртээнге немээн өртектерге салыр үндүргүнүң түңүн киирген садар.

Санажылга документилеринге (фактураларга, накладнайларга, поручениелерге, требованиелерге) ыяап-ла «немээн өртектен үндүргү» деп бижээш, оок түңүн туспай айтыр үжүрдүг. Бир эвес ынчаар айтыпаан санажылга документилери банкыга кээр болза, банк ажылдакчылары ону эрттирбес.

Янзы-бүрү билдинмес айтырыгларның тыптып кээп турарын барымдаалаш, малаа кескүзү-биле каш чижектерден киирип керейн.

Бирги чижек. Совхозтуң бүдүргеи сүдүнүң бот-үнези 10 мүң рубль болган. Аңаа совхоз боду орулга алырыбиле 30 хууну немелде кылган азы 3 мүң рубль, каттыжкаш 13 мүң рубль болгаш. Кызылдың комбинадынче үндүр садарда совхоз немээн өртектен 28 хуу үндүргүнү катказ, үндүр садар азы 3640 рубльды немээш (13000×28%). Фактура бижиирде совхоз сүттүң өртээн 13000 рубль, немээн өртектен үндүргүг 3640 рубль, каттыжкаш, 16640 рубль деп бижиир.

Сүт комбинады совхозка 16640 рубльды төлээр. Ол сүттүг арыглап, ону савалааны база электри, чылыг энергиязы, шалын дээш сүт комбинады янзы-бүрү чарыгдалзар үндүрген. Оон түңү 1500 рубль болган. Ам бодунуң өртээн тургузарда комбинат совхозка төлээн 2640 рубль түңнүг үндүрүгүн 16640 рубльден кадып каапкаш, арткан 13000 рубльге 1500 рубльды нөзар. Чижээ: 16640—2640+1500 = 14500 рубль. Оон кырынга орулга алырыбиле 5 р. 27 коп. немээн, шупту 26 р. 35 коп. Моөн мурнунда хандырыкчыга төлээн 1 р. 86 копеекти казаап (26 р. 35 к.—1 р. 86 к.—24 р. 49 к.) 28 хуу үндүргүнү ачы-дуза кылган өртээнге киирер.

(24 р. 49 к.×28%)/100 = 6 р. 86 к.

Клиентиден 31 р. 35 к. телеттирер (24 р. 49 к.+6 р. 86 к.=31 р. 35 к). А бюджетке 5 рубль киирер, азы 6 р. 86 к.—1 р. 86 к.=5 р.

Бир эвес холезилиг дуза чедирип турда, клиент кижи материалдың, артык кезектерниң өртээн аягы немей төлээн болза, ынчан 21,88 хуу үндүргүнү чүгле ачы-дузаның бодунуң өртээнге база клиентиниң төлээн өртээ-биле төлээн өртектерниң ылгалынга санаар.

Нарын радио, телеаппаратуралар база өске-даа нарын амыдырал хандырылга эт-херекселдерни сеңгээнде, оларның магадыладыг хуусаавы эртпээнде, оок киирген саарылгага үндүрүг онаавас.

Үшкү чижек: Садыг черн бир фабрикадан хостуг өртек-биле 128 мүң аяқтаның бараанын садып алган, оок иштинде 28 мүң рубль үндүргүнү база төлээн. Боттары ол бараанны 166,4 мүң рубльге сатып-сайгарган. Бо садыг черн күрүне бюджединче 8,4 мүң рубль азы 38,4 мүңнүң 21,88 хуузун киирер. (166,4—128=21,88%).

Комиссияга бараан хүлээп ап саарганда оок чүгле комиссия чыыжының түңүнден 21,88 хууну бюджетче киирер.

Белеткел черлери, базалар, гаараж-хандырар черлер болгаш база өске-даа нарын черниң аразынга саарылга кылып турган, ачы-дуза чедирип турар черлер боттарының орулгазын ол кылган ажылдары дээш немелде хуу салып турган алганда, ынчан ол алдынган орулгадан 21,88 хуу үндүрүнү күрүне бюджединге киирер.

Аукционга бараан азы шимчевес хереглээр сатказа, аукционга баштай келген өртээ-биле ону аукционга үндүр саткан өртектериниң ылгалынга 21,88 хуу үндүрүг салдынар. А аукционга киришкени дээш киреринің өртээн төлээн орулга 28 хуу үндүргүге онаавыр.

Биржалар 21,88 хуу үндүргүнү биржа чыыжындан, брокерлээр черлер сатказ өртектен, садыглажыышкынга киржир эрге дээш төлээн чыыжындан төлөөр. А бир эвес оон аңгы реклама, информация-коммерция өртээ дээш киирген орулга бар болза, ол орулгага 28 хуу үндүрүг онаавыр.

Санаторий-курорт черлери база албан организация черлериниң дыштанылга черлери, туристер-экскурсиялар черлери үндүрүг төлээр. Садып-саарган путевкаларының өртээнден 21,88 хуу үндүргүнү тыртказ, мурнунда аъш-чем, оруқ болгаш өске-даа чүүлдерни садып ап турган төлээн үндүргүнүң түңүн бодунуң санап алган 21,88 хуу үндүргүнүң ийи аразында ылгалын күрүне бюджединче шилчидер.

Бухгалтериягa немээн өртектен үндүргүлериниң үчедуп мындыг янзылыг кылыр.

Бо үндүргүнү № 68 «Бюджет-биле санажылга» санныга «немээн өртектен үндүргү» деп тускай субсчетка көргүзер. Өскээртен садып алган болгаш боттарының будуурулгезинге, ажыл-агыйынга ажыглаан материалдыг өртектиглерге, мин өткө, одалга чүүлдерни болгаш четчелээр кезектерге салдынган немээн өртектен үндүргүнү будуурулге чарыгдалдарының база саарылга чарыгдалдарының саннарын, ие үндүр бижиир. (20, 23, 27, 44 дээш ышкаш саннарже).

Үстүнде бис санажылга документилериниг немээн өртектен үндүргүнү ыяап-ла тускайлаан аңгы бижиир дээш болгай бис. Ынчангаш садып ап турар организациялар, будуурулге черлериниң бухгалтерлери бо үндүргүнү үчедүп 68 дугаарлыг санныың дебет талазынче база 60,76 болгаш өске-даа саннарның кредит талазынче демдеглей бижиир.

Садыг база хөй-ниитиниң чемненилге черлери ханды-рыкчылардан келген бараннарга салдынган үндүргүнү 68 санныың кредит талазындан ол үндүргүнү дуглаар тускай акпаландырыышкын санының дебет талазынче демдеглей бижиир. (социал хандырылгага ажыглаар фонд, капитал салыышкыл фондузу дээш ышкаш). А бир эвес ол бараанларны үндүргеи хостаи чүүлдерге ажыглаан болза, 20, 23, 44 саннарның дебет талазынче база 68 санныың кредит талазынче демдеглей бижиир.

Үүрмектеп садар бараанларны садып турар садыг черлери 68 санныың кредит талазынга база 46 санныың дебет талазынга садыпкан бараны биле садып алган бараанының аразында ылгалган өртээнге салдынган үндүргүнүң түңүн көргүзер.

Боттарының дорт будуурулгезинге хамаарыштас өске ажыл-агый чарыгдалдарынга ажыглаан бараанларга салдынган үндүргүнүг 68 санныың кредит талазындан ол үндүргүнү дуглаар тускай акпаландырыышкын санының дебет талазынче демдеглей бижиир. (социал хандырылгага ажыглаар фонд, капитал салыышкыл фондузу дээш ышкаш). А бир эвес ол бараанларны үндүргеи хостаи чүүлдерге ажыглаан болза, 20, 23, 44 саннарның дебет талазынче база 68 санныың кредит талазынче демдеглей бижиир.

Үүрмектеп садар бараанларны садып турар садыг черлери 68 санныың кредит талазынга база 46 санныың дебет талазынга садыпкан бараны биле садып алган бараанының аразында ылгалган өртээнге салдынган үндүргүнүң түңүн көргүзер.

Боттарының дорт будуурулгезинге хамаарыштас өске ажыл-агый чарыгдалдарынга ажыглаан бараанларга салдынган үндүргүнүг 68 санныың кредит талазындан ол үндүргүнү дуглаар тускай акпаландырыышкын санының дебет талазынче демдеглей бижиир. (социал хандырылгага ажыглаар фонд, капитал салыышкыл фондузу дээш ышкаш). А бир эвес ол бараанларны үндүргеи хостаи чүүлдерге ажыглаан болза, 20, 23, 44 саннарның дебет талазынче база 68 санныың кредит талазынче демдеглей бижиир.

Кол хереглиниң садып ап турган төлээн үндүргүнү ол кол хереглиниң бот-үнезинге немээн өртекти катказ, 68 санныың дебет талазынче, а 01 санныың кредит талазынче демдеглей бижиир.

68 санныың кредит талазынга артып үүнүп келген сальдону күрүне бюджединче шилчитпезе, 68 санныың дебет талазынче база 51 санныың кредит талазынче демдеглей бижиир.

Номнарга, журнал-ордерлерге, ведомостарга болгаш бухгалтериянның өске-даа регистрлеринге немээн өртектен үндүргү ыяап-ла тускай одургага турар үнүүрер.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының княдис начальныгы.

Ачы-дуза чедирилгези

ИЗИГДЕ ШЫДАШПАС ХИРЕ, СООКТА ДОҢАР-ДЫР...

Амыдыралдың кандыг-даа адырында өртектерниң улгатканы-биле чурттаарынга четчир акша ажылдап алыры бергедээн. Улуг өртектиг чемнерни чон албастаан. Чунар-бажыңнарже шоолуг барбастаан. Баш дүгү таарар черлер ээнзирээн, оочур безин чок болган.

Ажылымче баар орук аксында, Кызыл хоорайның төп баш таарар черге «кижи бажы кизирт» болур чүве. Бир эртен аңаа чеде бээримге, зал ээн. Кижи чок болган-дыр дээш, амыраарым аажок.

Мастерниң чалаптарын манап олуруп алдым. Эр улус залындан кым-даа үнмээн. Элээн үр болганда бакылай бердим.

— Кириңер, кириңер! — дээш, мастер олурган черинден тура халыды.

— Бөгүн улус эвээш болган-дыр аа?

— Ам улус келбестей берди. Өртээ өскен болгай.

Ол аразында мастер канчаар таарарын менден айтырган. Мооң мурнунда үениң негелдезинге дүүштүр чараштыр таартып чораан кижи мен. Ынчаар таарып кагза ажырбас боор оң дидим.

— Ам модель ёзугаар таартыр болзуңарза, 25 рубль төлээр силер — дидир.

Ам канчаар, бир олурупкан кижи: — «Чаа!» дидим.

Кижи ортузу чеде берген херээжен кижиниң машинказының даажы шиилээр. Ооң соонда хачы шаккылаар болду. «Чаа өртекбиле таарган баш кандыг болур чүве ирги» деп бодап олурдум.

Үр-даа болбаанда бажым дүгүн таарып дооскаш, одеколон чаштырар силер бе деп айтырды. «Ийе» дидим.

— Кандыызын?

— Силерде кандыг барыл?

— «Красная Москва», «Шипр» — дээш, каш-кашты адады.

— «Шипрге» ынак кижи болгай мен — дээш, ону чаштырып бээрин диледим.

Бажым дүгүнче, арнымче чаштырып-чаштырып, дырап кааш бодунуп наряд саазынын долдура берди. Чээрби сес рубль болду.

Мээн бажым таарып берген херээжен кижи төп баш таарар черниң эргелекчизи болду. Ам-на ажылының дугайында чугаалажып эгеледивис.

— Бо черге ажылдаа-ла чээрби чыл ажа бердим. Менден-даа улуг стажтыг кижилер бар. Раиса Андреевна Базыр 25 чыл ажыр ажылдап тур. Мен ооң өөреникчизи турдум. Бистиң кижи саны арбын. Эр болгаш херээжен залдарда чээрби кижи баш таарар ажылда хаара туттунган.

— Баш дүгү таартырының өртээ улгаткан-дыр. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Валентина Семеновна? — дидим.

— Кышкы үеде улус эвээш келир. Баш дүгүн тазарты таарып каарга, доңар хире боор. Ынчангаш хөй кижи келбес. Чайын хөй болур. Баш дүгү узаарга изин кончуг боорга-ла, ындыг боор оң.

— Ам план күүселдези база бар-ла ыйнаан. Бо январь айда кайы хире болганыл?

— Бистиң планывыс 1200 рубль. Ону мөлдүккалдык күүсеткен бис. Шалыңывысты оон алыр бис. Ийи аштанчыга база оон бээр бис. План күүселиптерге, хуу база немеп бээр. Ажыы-биле чугаалаарга, амыдыралга четпес чүве-дир ийин. Чамдыкта сүт безин садып албас-тыр бис. Өртээ аар-дыр.

— Эр кижи баш дүгү таартырга чеже апарганыл, мооң мурнунда чартык бокс болгаш аныяктарныы кылдыр таартырга 40 көпеек турду, оон бичии өскенде 1 рубль 30 көпеек турду?

— Ам эн-не чинги 3 рубль ажа бээр. Оон аңгыда келген кижиниң чагыын ёзугаар күүседир болза, оондаа хөй. Башты чуур, кургадыр, лактаар болза оондаа көвей болур.

— Херээжен улус бажын таарткаш, дыдырартыр болза чүү хирени төлээрил?

— Херээжен кижиниң бажының дүгүнүн узун-кысказындан база хамааржыр. Химикаттарны кайы хире ажыглаан-дыр, ооң чарыгдалын база санаар. Олар 80-ден 130 рубль чедир төлээр. Химикаттарны Германиядан ап турар бис. Ынчангаш ооң өртээ улуг. Бистер 28 хууну немевээн бис, ону пеметтер болзувусса, оон-даа аартаар.

Бо бүгүнү төптс баш таарар черниң эргелекчизи Валентина Семеновна Елисеева ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап берген. Оларның боттарының алыр шалыңы эвээш болганда, инвалидтерниң болгаш Ада-чурттуң дайынының киржикчилериниң чалалгаларын ёзугаар бажыңнарынга барып, бажын таарып, чуп, дырап берип турар. Чалалганың хөлезини 6 рубль. Мооң мурнунда 1 рубль 20 көпеек турган.

Чамдык аарыг кижилерниң бажын дыдырартып чеде бээрге, дыдырартынмастай бээр таварылгалар база бар. Аарыг кижи канчаар аарып турарын, бодунга эптиг болурун, баш удур чугаалап каар болза эки деп, эргелекчи чугаалап олурар.

Өртек улуг дээш баш дүгү таартпас эвес, чон мурнунга бодуңну чараш кылдыр көргүстүнер дээр болзуңза-ла, баш дүгү таарар черге базып чеде бээр сен. Ачы-дузаны ажыглаар апаар. Баш таарыкчыларының боттарының баштарының дүктерин көөрге, дыкала чараш кылып алган-дыр. Адаарганчыг-даа чорду. Кижи бүрүзү ындыг болган болза деп күзеп артым.

Монгуш ОЛЗЕЙ-ООЛ.

Уин-оол Андреевич БАВУН-ООЛ

1992 чылдың февраль 6-да, амыдыралының 65-ки чылында үр болгаш аар аараанының соонда, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, пенсионер Уин-оол Андреевич Бавун-оол мөчээн.

У. А. Бавун-оол 1927 чылдың июнь 18-те малчын араттың ог-бүлезинге төрүттүнген. Ол бодунуң күш-ажылчы намдарын Таңды районнуң М. С. Буденный аттыг колхозунга 1946 чылда тевежи, чылгычы бооп эгелээн. 1950 чылдан бээр С. Е. Тока аттыг совхозтуң хойжузу. У. А. Бавун-оол бодунуң күш-ажылга кызымак болгаш кайгамчык ак сеткилдиг чоруу-биле малчын мергежилдиң чажыттарын дүрген шиңгээдип алган. Хөй-хөй чылдарның дургузунда ол малдың баш санын четче камгалап, хураган бүрүзүн менди алыр талазы-биле эки көргүзүглерни чедип ап, ажыл-агыйның, республиканың экономиказынга улуг салыышкынны киирген.

Мал ажылының мурнакчы арганларын ажыглап тургаш, хой ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедиринге хууда улуг салыышкыны, доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келгени дээш У. А. Бавун-оолга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывыскан. Мал ажылының аныяк кадрларын белетизери дээш ол доктаамал сагыш-салып, оларның чедиишкиннеринге өөрүп, хойжу ажылының чажыттарын чедип алырынга дузалап чораан. Ол аныяктарның дагдыныкчызы, үлегерлиг ада чораан.

У. А. Бавун-оол хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан. Ол СЭКП Тыва обкомунуң, Таңды райкомунуң кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгудуп чораан.

У. А. Бавун-оолдуң күш-ажылчы чедиишкиннери күрүнениң бедик шаңналдарыбиле демдеглеттинген. Ол Ленин орден-биле, медальдар-биле, өске-даа шаңналдар-биле шаңнаткан. Аңаа «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты тывыскан.

Шылгараңгай ажыл-ишчи малчын, шынчы, ак сеткилдиг эш Уин-оол Андреевич Бавун-оол дугайында сактыышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгеде артар.

К. А. Бичелдей, Ш. Д. Ооржак, Ш. П. Куулар, В. О. Оюн, В. Д. Хемер-оол, Н. Г. Лавриненко, С. Д. Киров, Т. Ч. Норбу, Б. Д. Сат, Т. А. Хунданов, В. К. Ооржак, П. В. Астафьев, Д. Д. Даваа, Ю. Н. Зюзин, С. С. Тамдын-оол, В. О. Янчат.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Мультфильмнер. 9.10 «Калбаккара кадыны». Уран-чечен телефильм. 10.40 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индонезия). 10.50 Концерт. 11.35 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 Медээлер. 12.20 Мультфильм. 12.35 «Телемикст». 13.20 Рашида Идрисова ырлаар. 13.35 Чемпионнар-биле кады. 13.50 «А. Балнованың концерти». 14.50 «Станция хайгаараачызы». Уран-чечен телефильм. 15.55 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 18.05 Медээлер. 18.35 «Шаанда, шаанда...» 19.00 Делегей телемарафонунга уткуштур. 19.20 «Калбаккара кадыны». Уран-чечен телефильм. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 21.55 Коньки спорту. 23.00 Хоккей. 02.00 Медээлер. 02.25—03.45 «Чаа студия».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үези. 9.20 Итали дыл. 9.50 Хостуг үеде. 10.05 «Ажык делегей». 11.20 Олимпиада дневниги. 11.50 Барымдаалыг фильм. 12.10 «Япониядан көрүш». 1-ги кезээ. 12.40 «Компьютер-биле диалог». 13.10 — 13.55 «Орус сезоннар».

• • •

16.45 «Уругларга дамчыдылга» (француз дыл кичээли). 17.45 «Менеджерлер школазы». 18.15 «Сөс дилеп тур мен».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Сайзанак». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.25 «Пушкинниң сөолгү оруу». 21.25 Олимпиада дневниги. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 Олимпиада дневниги. 00.55 — 02.40 «Маргыжыышкын».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Т. Ин. Ко. 18.45 «Кыдыг-кызыгаар». 19.30 Хостуг үеде. 19.45 Хүннүн-не байырлал. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Музыка. 21.00—23.00 Уран-чечен фильм.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 10.10 Телешин. 11.40 Мультфильм. 12.00 Медээлер. 12.20 Концерт. 13.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Ритмниг гимнастика. 14.30 Танцы тевер кижиниң байырлалы. 1-ги кезээ. 15.30 С. Франк. 15.45 Садыг одуруу. 16.00 «Блокнот». 16.05 «Бо силерге херектиг бе?». 16.20 Ольга Иванованың кичээлдери». 16.35 Концерт. 17.00 Мультфильм. 17.15 Концерт. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кадыкшылга багай салдарлыг агаар». 18.40 Мультфильм. 18.55 «Херек бижии». 19.15 Режиссер Г. Данелияның фильмнери. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 22.00 «Таныжылга». 22.55 Чаа рубрика. 23.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 Е. Ласько.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Делгем». 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.50 Кышкы Олимпий оюннары. 12.30 Тараачыннар айтырыы. 12.50 «Маргыжыышкын». 14.35—14.50 «Баррикадная кудумчузунда».

• • •

18.10 Т. Ин. Ко.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Мультфильм. 18.35 «Чоннуң социал камгалалы». 19.00 Медээлер. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Байырывысты хүлээп алыңар. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Каттырынчыг төөгүлер. 2-ги дамчыдылга. 21.05 «Ажылгыр чарылгачы». 21.20 «С. Ходорович болгаш өскелер-даа». 21.45 Кышкы Олимпий оюннары. 22.45 «Мени чинги-биле садыпканнар». 23.25 Олимпиада дневниги. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.55 Кышкы Олимпий оюннары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25 Россияже көрүүлү. 18.40 Хөй-нинтиниң санал-оналы. 18.55 Информастыг-анализтиг программа. 19.25 Авто-шоу. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Медээлер, реклама. 20.40 «Үениң судалы». 21.10—22.40 Уран-чечен фильм.

Среда

ФЕВРАЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 10.30 Чемпионнар-биле кады. 10.45 Уругларга фильм. 11.50 Улустуң аялгалары. 12.00 Медээлер. 12.20 «Провинциядан көрүш». 13.10 Чергелешкек чурттар. 13.55 «Чедиишкинни канчап чедип алырыл». 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 О. Воронец ырлаар. 15.20 «Арыг иштинде киш-кулаа». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.40 Мультфильм. 16.45 «Реформа: неделя санында». 17.35 Марина Капуро ырлаар. 18.00 Медээлер. 18.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.00 Мультфильм. 19.30 М. Суворова ырлаар. 19.55 Кыска метражтыг фильм. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 22.15 Телефильм. 22.40 Концерт. 23.15 «Кежээки альбом». 23.50 Музыканың келир үези. 00.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.25 Телефильм. 01.35 Кышкы XVI Олимпий Оюннары. 02.10—04.50 Хоккей.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.20 В. Соломин. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Хостуг үеде. 11.20 — 12.15 Кышкы Олимпий оюннары.

• • •

15.15 «Амыдыралдың күзү». 15.30 Т. Ин. Ко. 15.45 Россияның парламент медээчизи. 16.00 Кышкы Олимпий оюннары.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

18.45 Политиктиг партиялар баштыңнары. 19.40 «Депшиирниң арганары». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Ю. Галансков. 21.10 «Петербург дугайында тоолчургу чугаа». 1-ги дамчыдылга. 21.50 Джаз-клуб. 22.20 Кышкы Олимпий оюннары. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Анонс. 18.05 «Кыдыг-кызыгаар».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.55 Кышкы Олимпий оюннары. 10.15 Кыска метражтыг телефильм. 11.05 Уругларның музыка клуву. 12.00 Медээлер. 12.20 «Кижи болгаш хоойлу». 13.00 «Блокнот». 13.05 «Телемикст». 13.50 «Бөгүн болгаш шаанда». 14.20 «Арыг иштинде киш-кулаа». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 15.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 17.30 Концерт. 18.00 Медээлер. 18.20 Делегей марафонунга уткуштур. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 22.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 23.25 Телефильм. 00.30 А. Билль ырлаар. 01.00 Медээлер. 01.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.10 — 04.50 Хоккей.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Дымковтуң ойнаарактары. 10.00 Фольклор. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Тараачыннар ажыл-агыйы. 11.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 12.45 «Кайгамчыктыг чурумал». 13.15 Дагга чүнгулаашкын. 14.15—15.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли).

• • •

16.20 Политиктиг партиялар баштыңнары. 17.15 «Ажык хоорай». 18.00 Ансамбль.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Экивенер!». Информастыг программа. 18.55 Бистиң байырывысты хүлээп алыңар. 19.05 Медээлер. 19.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.25 Т. Ин. Ко. 19.35 Россияже көрүүлү. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Оглу дээш». 21.40 «Шаламовту номчуңар». 22.00 Олимпий оюннары. 23.00 СКВ. 23.10 Кышкы Олимпий оюннары. 00.00 Медээлер. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25—19.25 «Маргыжыышкын».

КЫЗЫЛДАН

20.00 Уругларга программа. 20.40 Медээлер. 20.45 «Стоп-машина». 21.15 «Силерге ужуражылга». 21.40—23.40 Уран-чечен фильм.

Пятница

ФЕВРАЛЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.45 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 10.05 Уран-чечен фильм. 11.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чорукчулар клуву». 13.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Ансамбль. 14.25 «Блокнот». 14.30 «Бридж». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.40 Силерни чалап тур. 18.00 Медээлер. 18.20 Кижи болгаш хоойлу. 18.50 «Мээң ог-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». 6-ги сериязы. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Экран мастерлери. 22.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 23.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.10 — 03.45 «ВиД».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үези. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.20 «Телеассамблея». 11.20 — 11.50 Олимпиада дневниги.

• • •

14.15 «Делгем». 14.45 «Дилетантылар диалогтары». 15.15 «Россияның культуразынга кым дузалажырыл?». 15.30 Компьютер-биле диалог. 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 18.00 «Россия ёзугаар хуужудулга». 18.15 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва телевидение чалап тур». 19.30 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүннүн-не байырлал. 20.35 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 24-кү сериязы. 21.25 Кышкы Олимпий оюннары. 00.00 Медээлер. 01.00 «Өске хары чурттар». 01.50 — 04.30 «К-2».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 19.00 Чурукчу. 19.30 Тайылбыр. 19.45—20.00 «Чурукка тырттырайн.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.30 Музыкалыг программа. 9.00 «Төп». 9.40 «Дээргиге багай сеткил». 10.05 Оперетта. 11.20 Делегей фестивалы. 11.50 МАР. 12.45 Видеодамчыдылга. 14.00 Медээлер. 14.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 15.55 Хаак спорту. 17.15 «ЭХ». 17.30 Телемарафон. 17.55 Уран-чечен телефильм. 19.30 Поэзия минутазы. 19.35 Мультфильм. 20.00 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүнү. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 23.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.35—04.40 Фестиваль.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистиң садывыс. 8.50 Баскетбол допчулалы. 9.20 Доктааткан үе. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Мультфильм. 11.00 Чөпшээрежилге. 11.40 Педагогикаңы — бүгүдеге. 12.40 «Бүрдө моден» көргүзүп тур». 13.10 Уран-чечен фильм. 15.00 Видеодамчыдылга. 16.15 «Канчаар чурттаар бис». 17.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Бодунуң көңгө кагар черинден. 17.40 «Босконуң ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм. 3-кү сериязы. 18.10 Шулукчу В. Рубин. 19.00 «Познер болгаш Донахью». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 Концерт. 21.50 Кышкы Олимпий оюннары. 22.45 Шин. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

АРГА-ЛА ХЕРЕК

Арат ажыл-агыйын тургузуп, ажыл-ишти шуудадып алырынга арга-ла херек. Машина-техника аймаа тып алыры араттарга болгаш тараачыннарга төң бергедир. Моон соңгаар улам берге апаар чадавас. Кыварчаар материалдар чок болур болза, чеже-даа техника бар болза, өлүг капитал бооп турар апаар-дырла. Мен бодаарымга, бодувуста бар чүүлдерни ажыглаар болза, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга чиик болур ышкаш-тыр. Бистиң бо үевисте аът андазыннарын, илиирлерни совхозтарның, колхозтарның мастерскаяларынга, дарганнаар черлеринге кылып ап болгу дег. Демирдес дээрге чер болганда төктүп чыдар чүве-дир. Сиген кезер машиналардан аңгыда, кожуг херекселдерин кылып болурунуң аргазы бар. Черни хүннүн-не аңдарып турар эвес, ону аңдарар тракторларны херек үеде ачылап-даа алгай. А улуг эвес черлерни аът, шары андазыннары-биле аңдарып болур. Сигенни база трактор-биле кестирип алгаш, бөлерин грабль-биле бөлүп ап шыдаар.

Бичии чораап, Улуг-Хемниң Торгалыгга Иван Дудин, Иван Попов, Роман Железкин, Василий Чуруто олар аът андазыны-биле чер чарып, тараа өстүрүп турганын көрген мен. Ынчангаш, мен бодаарымга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар баштайгы дээрезинде аът андазыны, грабль, илиирни боттары кылып, улуг тараа шолу чардырарда, сиген кестирерде машина-тракторну хөлезилеп ап болур.

Ажылдаарынга арга-ла херек. Бар аргаларны ажыглаар херек.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.

Бай-Тайгадан медээлер

АМДЫЫЗЫНДА АРЫП БАКСЫРАВААН

Эрткен чылын «Кызыл-Даг» совхоз эът, дүк садарының күрүне чагыын ажыр күүсеткен. Совхозтуң күш-ажылчы көргүзүү эки болган: төрүүр чүс өшкүге онааштыр тозан анайны, бир баштан-на 1,2 килограмм дүктү кыргып алган. Ындыг болганда бо чугула ажылда малчын бүрүзүнүң киирген үлүү эвээш эвес болган-дыр. Ылаңгыя хоочун малчыннар Байыр Эртине, Бочуй Сарай оларның коданнарында малдың күш-деңгели ам-даа арып баксыраваан. Олар чайгы үеде 20-20 тонна сигенни белеткээш, ону кыштагларында чедиргилеп алгылаан. Оларның кыштаглары барык кожа. Ооруг деп черде турар. Ооң девискээри одар-белчиирлиг, ыжык болгаш хүннээрек болганы өшкү малды өстүрүп, кадарарынга дыка таарымчалыг чер.

АЖЫЛ ДЭЭНДЕ КАРАК КЫЗЫЛ

Даанган ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген, карак кызыл кижилер «Бай-Тал» совхозта эвээш эвес болдур ийин. Оларның бирээзи бо-дур: Маадыр-оол Бегзи. Ол мал ажылынга чээрби ажыг чыл болган. Хойжу кижиге эн-не берге үе — кыштан малды хүр ажырып алыры. Ынчангаш чайгы үеде Маадыр-оол Донгаковичиин хойну эки семиртип алыры, малга чем белеткээри, кажааларны, чуртталга бажыңын кышка удур белеткеп кылыры, септээри, кедер ядик-хевин, одаар ыяжын, аъш-чемин баш удур тыптынары дээн чергелиг айтырыглар чайгаар-ла дүвүреди бээр. Ындыг болганда ону чогуур үезинде кылып алыр дээш ол кичээнгейин салып, боттуг хемчеглерни ап турар.

Хойжу мал кыштаглаашкынынга ыяк белеткенип алыр турду. Малдың одарын таарыштырар, суггадын үзүктелдирбезин бодаар. Ол ынчаар ажылдап келген. Чылдыңна дээрим ол. Амгы үеде ооң кыштаанда шээр малда күш-деңгели баксыраан чүве чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол ниитиниң малын кыштан хүр ажырып турар.

Хойжунуң хою март айда оолдап эгелээр. Ынчан ажылиш чымыштыг апаар.

Кац-оол ДЕЛГЕР.

Бай-Тайга район.

ЧҮТКҮЛҮ—АЖЫЛДААРЫ

Сиирен-оол биле Мария Байкаралар «Х Улуг хурал» совхозка 20 чыл ажыр малчыннар келгеннер. Ол үениң иштинде мал азырап өстүреринге байлак арга-дуржулгалыг апарганнар. Ам оларның коданында төрүүр 325 хой бар. Оларның деңгели шыырак. Дарган-Хаа деп черге эрткен чайын семирти одарладып алганнар. Малчыннар боттарының күжү-биле малга бээр сигенни немей белеткеп, курлавырлаан. Ынчангаш кадарган хоюнга сигенни немей өйлеп берип-даа турар. Ынчаарга хойнуң деңгели кыжын белен суларавазы чугаажок.

Малчыннарның алган хүлээлгелери база белен эвес. Төрүүр 100 хойга онааштыр 100 хураганны, хой бүрүзүнден 2,5 килограмм дүктү алыр бодап турарлар. Чоокку хүннерге чедир малчыннарның коданында 150 ажыг хой төрээн. Хураганнары онча-менди доругун турар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.

Малчын.

ОРУЛГА АЛЫР ДИЗЕ

Тыва Республиканың ажыл-агыйлары орулга киирип ап болур хире курлавырлары боттарында бар хирезинде-ле ону четче ажыглавайн турар деп бодаар мен. Бир кол курлавыр — мал кежи. Чижээ, Өвүрнү ап көрээл, Районнуң совхозтары, харын-даа хуу кижилер белеткел конторазынга күрүне стандартынга дүүшпес алгы-кешти дужаап турар. Шак ындыг ажыл-херекчи эвес чоруктуң түңнелинде, эвээш-биче-даа бол, орулганы чедир киирип албайн баар-дыр. Совхозтарның дужаар дээш эккелгени алгыларны көөрге, оя-чире кезип, довурак-бокка борап каан, азы сойгаш дораан хербээнинден, дырыштыр кадып калган боор-дур. Ындыг алгыларны белеткел черлери албайн баргылаары черле чөп.

Бир эвес оларны хүлээп аптар болза, чүгле карылга боор, ол-ла-дыр. Мен бодаарымга, малдың кежин стандартка дүүштүр белеткээрин малчыннарга совхозтарның тускай эртемниглери өөредири чугула болуп турар. Кешти канчаар соярын, канчаар дузаарын, херерин айтып бээр херек. Ылаңгыя ол аныяк кижилерге улуг дузалыг болуру албан. Шынарлыг кешти дужаар сорулга-биле аңаа негелделер турары чугула деп бодаар мен. Ол негелделерни күүсетпээн малчынга материалдыг торгаалдан онааза-даа кандыг боор ынчаш. Бир эвес склад эргелекчизи багай шынарлыг кешти хүлээп аптар болза, аңаа база харыысалга хүлээдир херек.

Сөөлгү үеде совхозтар мал согар черлиг тургулады. Ынчалза-даа ол ажыл ара кагдынган. Ам бо рынок үезинде ону катап «диргискеш», кеш болбаазырадып кылыр биче цехтер ажыдып алыр болза, ажыл-агыйга дыка ажыктыг деп санап турар мен.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Өвүр район.

Бөмбүрзектиң судалы

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш чурттуң Украинага элчини кылдыр 42 харлыг Роман Попадьюкту томуйлаар деп шиитпирлээн. Делегейниң ийиги дайынының соонда, АКШ-ка көжүп чеде берген кижиниң оглун ынзар депшиткени америк-украин харылдааларны быжыглаарынга идиглиг болур боор деп бодааны база чадавас.

МЕХИКО. Сальвадорда чепсектиг күштер-биле тура халыкчыларның аразында чорулдээлерни тайбың шиитпирлээриниң бирги үе-чадазы доозулган. КНО-нуң шериг хайгааракчыларының хыналдазы-биле «аңгылааныныңн» соонда, чазак шериглери чурттуң девискээриниң 100 кезек черлеринде, а Фарабундо Марти аттыг национал хосталга күштериниң кезектери — 50 черлерде мөөңнелген. Делегей төлээлекчилериниң үнелеп көргенибиле, «ол чорудуг шуут таарымчалыг байдалдарда болгаш айыттынган хуусаазындан эрте доозулган».

СОФИЯ. Болгарияның улусчу хуралы өнчү эргезиниң талазы-биле ийи хоойлуну хүлээп алган. Таакпы кылыгларын, нефть продуктуларын болгаш арага аймаан бүдүреринге болгаш садарынга күрүне монополиязының дугайында хоойлу ёзугаар национализастаан өнчүнү мурнуку эзлеринге эгидери көрдүнген. Кинематография болгаш ном парлаарының дугайында хоойлу база күштүг бооп кирген.

ВАШИНГТОН. АКШ-ның камгалал министри Р. Чейни Гувер институдунга чүве чугаалааш. Кубаның удуртукчузу Фидель Кастро мурнундагы Совет Эвилелиниң талазындан деткимчени чидиргени-биле эрге-чагыргага ур туттуна албас боор деп бодалды илереткен.

КНО. КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлели Молдова республиканы КНО-нуң кежигүнүнге хүлээп алыр кылдыр Кол Ассамблеяга саналдаар деп шиитпирни хүлээп алган. Ол-ла хуралга Туркмен республиканы КНО-нуң кежигүнүнге хүлээп ап болурунуң дугайында айтырыгны сайгарып көөр кылдыр бодунуң чаа кежигүннер хүлээп алырының талазы-биле комитединге даалга берген.

Ооң мурнунда Айыыл чок чорук Чөвүлели КНО-нуң кежигүнүнге Казах, Кыргыз, Узбек, Армян болгаш Таджик республикаларны хүлээп алыры-биле Кол Ассамблеяга саналдаан.

Ол чеди мурнундагы совет республикаларның дилээн КНО-нуң Кол Ассамблеязының февраль төнчүзүнде бодунуң ажылын катап уламчылаар 46-гы сессиязынга хандырыптар чадавас.

(СЭТА).

Арынның шүлүктери

АК-КӨК ШААЖАҢ БУЗУНДУЗУ

Эрги хонаш чуртум сактып,
Эргим көрүп чедип келдим.
Өөвүс орну, ожук хүлү
Өзүм-баарым саргыдыпкан.

Кадаан баглаан ирги
калган,
Кажаа өдээн өлең шыпкан.
Адыр дыткa асканывыс
Аяттың бажы куурарган.

Чашпан, ситен аразындан
Шаажаң бузуу кылаш
кыйды.
Кырган-ачам хөөнейлээн
дег,

Кыскыл антыр эдип эрти:
—«Аныяамда Моолга
чорааш,
Ак-көк шаажаң белек алдым.
Ажы-төлге артырар дээш,
Аптаралап шыгжап чорудум.

Сагыызыныңг өөнүүн книжи
Самбай кадак тудуп сунгаш,
Кыдат шаажаң эриин долдур
Хыныс кудуп берген чүве».

Шаажаймыс бузундузуп
Чайырындан танып каапкаш,
Доозун, каъгын аштап
чүлгээш,
Тэптап көргеш, хойлап
алдым.

Алексей АРАПЧОР.

КҮЗЕЛ-СОРУК БОТТАНЫ БЭЭР

Ала частың калыы кээрге,
Аштап-суксай бербес бис бе?
Күстүң хүрү элбек байлаа
Хүнезиниге четчир деппе?

Часта, күсте барымдаа чок,
Чаңгыс деминг болур болза,
Эътти-чемни, идик-хептi
Элбекшидер ажыл ол-дур.

Чараш хептi далдап кедип,
Чаңгыс шилге хойну орнап,
Тергиин диген чурталгавыс
Дедир кээрин манавадар.

Экономика, рынок, аренда...
Элдеп сөстер тыптып келди.
Экизи бе, багайы бе?
Элдепсинген хөрээ чок боор.

Шыны херек, чөптүг чүве
Шылавыже сайгарлы бээр.
Күштүг холдар узанывындан
Күзел-соруқ боттаны бээр.

Доңгак ДЫРТЫК.

СОЛДАТ ООЛДУҢ ЧАГЫЫ

Даглар ажыр Тыва черден
Талыйты-ла ырап ор мен.
Ынчалза-даа сагыжымда
Ынаам сен-не кирер-дир сен.
Чаа черге доктаал ал-ла,
Чагаалардан шуудайн,
сарыым.
Өдеэлээвис — Долаананың
Өзүлдезин бижи, сарыым.
Саян ажыр чаңган куш дег,
Чагааларын шуушкан тудум,
Солдат менээ соруқ-күштүү
Соккан чүрээм ынчан немээр.
«Бажаларым» оолдар сенин
Бажын дөзя бээри чадап,
Долаанажыым адазы бар.
Дорааң кээр деп харыылаар
сен.

Борис КУУЛАР.

КЕЗЕМЧЕ

● Шоодуг ●

Эдертип чорааң адазының бир малчын аалдан «өзенгизин дыызыдыпканын» Аяс эскербээш. Суурунче ээп чанып олурда, оруккa машинаны согур душ боош, шагдаа доктаадыпкан.

— Буруулуг болдум, дарга. Чүгле час чыттыг чүведир ийин. Дуу ол малчын сутга аалчылар келген, аваа аас дегдим. Хемчег албайн, өршээп көр — деп турда-ла, шагдаа машинаның ниити байдалын база хынап көргеш:

— Моон соңгаар руль артынга арага ишпес, машина-техниканың эки байдалдыг эдилезин дээш кеземче-дир — дээш, Маскырның чолаачылаар эргезиниң талонунуң азында бир көзенекти шагдаа үттээш, сунган.

Бир дугаар кеземченин ол хире шыңгыы болганына мунгарап, ам черле оруккa арага ишпезин оглунга аазап, «Ам оруккa арага ижипсимзе, талонда көзенектерниң шуптузун-даа үттей идип каапса, хомудавас мен. оглум» — деп каап, халдып олурган.

Соглээн сөзүг ёзугаар ол үр теде арага амзаваан. Бир-ле катап Маскыр кудалаан улус сөөртүп чорааш, улустың «албадаарынга» шыдавайн апкан. Улаштырган.

Эртен оттуп келгеш, канчап чанып келгенин сактып чадап чыда, ажыл шагы келгенин көргеш, тура халаан. Кеттингеш, чоруур деп тура, карманьында документилериниң чогун эскерип кааш, калайындан:

— Мээң документилерим шыгжап кагдың бе? — деп айтырган.

— Ачай, бо—дизе-ле оглу Аяс ачазының документилерин тудуп алган удуур өрээлден маннап орган.

— А моңу, ачай, сени моон соонда арага ишпезин дээш, мындагы шагдаа дег, үттегилеп кагдым. Шуптузун — дээш, адазынче кыдыында көзенектерииң шуптузун үттеп каан чолаачының талонуп сунган.

Маскыр карактарынга бүзүревейн, талонунче кайгап алган турда, оглу оон чазаан:

— Ачай, арагалаш-ла чаңгыстап үттеп турарының орнунга шуптузун хары үгда үттеп каапкаш, арага ишпеске эки-дир ийин. Ам арага ижер дээришге, үттээр чер талонунда чок — дээш, ачазынче удур көрүп алгаш турган.

Маскыр акгадап калган турда, кадайы келбишаан Аястың ужазынче бар-ла күш-биле часкапкаш, кончуттуунган:

— Ачаның талонун чүге үттеп каапкан сен. Бир кышты кыштады өөренип. хөй акша-төгөрик чарып турган чедип алган чүве-дир.

— Ынчанма даан, авазы. Аяс кандыг буруу кылып каанын. Буруулуг кижи мен ышкажыл мен, ылава, оглум, —дээш, ыглай берген оглун Маскыр аргалап, уламчылаан. — Алды харлыында адазын кижизиде бергеиде. Аяс эр-хей боордур. Ындыг солдуг кижи ажыл кайын мунзаар, чүгле чолаачылап шыдавас дээрден башка.

Сеткилинде хомудалын чажырып, Маскыр оглун часкарып каттырган. Аяс ыызын чидирип алза-даа, ачазы эзирик кээрге, авазының мунгарааш, ытлап турганын сактып келгеш, а ам ачазын арага ишпезин дээш хемчег алырга, незинин ажыпып турарының утказын биичи Аяс билип чадап каан.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

НАЙЫРАЛ

Чечен-кыс ортумак школаны дооскаш, «Өөренир бе, ажылдаар бе?» деп айтырыгны бодунга салдынган. Ам бо берге үеде ыракузак хоорайларга өөренири берге болбайн аан. Аъш-чем, идик-хеп, орук шүүдели дээш, кандыг чарытдалдар турбас дээрил. Чеченкыстың ада-нези Солчурнуң кызыгаар чоогунда кадырберт даглар аразында турар. «Ындыг эвес, бо чылын авам, ачам сутта дузалажып, малчыннап, хөй кадаржып ыыштаар-дыр» деп дорт шинтпирлеп алган.

Кыштагга көжүп келгенинин дээрезинде инектер ызыртынмас, ырап чоруй баар, хойлар маннаган — от баштап, даглар ажып, ыраганы хөлөөк. Оон кадында едек болер, кажаалар сыскыыр, ыяш чыыр — аныл дээрге баш дүгүнден хөй. Мал-маган бир ай ашкан соонда, аал-людаынга таваржып, шуудай берген. Чечен-кыстың дуңмалары Урана, Али-оол суглар школада өөренип турардар, өйлеп-өйлеп суур кирип, дуңмаларынга ужуражыксай баар, аъш-чем, идик-хеп апарып бергеш кээр. Чеченкыс хойну ачазы-биле эллеңнеп алгаш кадарар турган.

Оларның аалдарындан ырак эвесте, кызыгаар ындында моол коданнар хөй, ылангыя малчыннар Бады-Очур, Маңнай-Дөрбет... дээш, аалдар-ла хөй, чамдыкта кызыгаарга моол кадарчылар болгаш аъттар хавырган моол хамаатыларга бола таваржы баар.

Моолдар, тывалар аразында эптиг-найырадылы хөлзөк, моолдарның инектери Чечен-кыстың ада-незиниң коданынга хонгаш-даа, чоруй баар, удур-дедир малмаганын карактажыр.

Чечен-кыс бир-ле хүн Моол кыызгаарында Иштин-Хана дагларынга хөй кадарып чоруурга, алдыыртап өрү шодан-шокар аът муиган аныяк оол хураган кежи тонунуң эдектерин күрүнда кызыдып алган девиржидип чоктап орган. Бо-даа бо аалдарга келген чорумал чүве болгай аан деп бодаап. Демги оол чоокшулап келгеш:

— Сайн байлуу! — деп мендилээн, харыызынга Чечен-кыс бажын соглаш кынып каан. Моолдап, «Адың кымыл, аалың кайдал?» — деп, амдыы оол айтырыг салган. Чечен-кыс моолдап чугаалаарга, дыңнап билирдаа болза, ыыттаваан. Кезек тургаш, ол оол орустап эгелээн.

— Где живёте, как вас зовут? — дизе-ле, дыка эки орустап чугаалаан. Чеченкыс элээн ыыт чок тура, харыызынга орус дыл кырынга аалының кайда турарын, кым деп бодун адаарын харыылап берген. Демги моол оолдуң адын Лхасүрэн дээр болган, база-ла эрткен чылын Улангом хоорайга ортумак школа дооскаш, ам ол ында профтехучилищеде слесарь эртемге өөренип турар болган. Дыштанылга үезинде ачазы Бады-Очур сугла чедип келгеш, хөй кадаржып турары ол болган, арта-ла чаңгыс чылдыг, чажыттар болганнар.

Моолдар эрги чапчылдарын сагыыр, идик-хептерни безин эрги олчаан, дилги кежи бөртүг, хураган кежи тонучуг, кадыг идиктиг, торгу курлуг, кеттингенинин чылын хатчок, мунган аъды шодан-шокар, шилгедек, бажында моктуп чүген, чуларлыг, эрги моол эзерлиг, ындазында аъттың эрези аажок, девиржидип турар. Оолдуң шоваазы база аажок кылдыр көзүлгеп. Оол ынчап тура, хойнундан көк өөнүг, бажында шил иштинде бурганнар дүрзүзү сиилбээн чинчи уштуп экелгеш, «белек-тир» дээш сунган. Чечен-кыс аликсаза-даа, кыс шинчизин көргүзүп, тутпаан. Лхасүрэн аъдындан дүже халаап, демги көк өөнүг чинчизин Чечен-кыстың мойнунга кедирип бергеш, «Силерге дыка тааржыр чүве-дир, эпчоксунмаңар, мээң белээм болзун» дээш, аъттангаш, чооганы куду дүвүлендир тутсуп бады барган.

Чечен-кыс аллепсинип, соонда көрүп, чинчизин тудуп тура, хойларынче көөрге, шуужүп алгаш, аалче үтлай чорупкан. Аалга келгеш, оозун аптара иштинге чажыра суп каапп, чемненип алгаш, хойлар кажаалашкан.

Орайтай бергенде аптара иштинде чинчизин бүдүү көөрге, чырый берген, шынап-ла, кок-ногаан өң чырып чыткан. Бо хире чараш чырый чоруур эртинезин мелээ берипкеш, чүнү бодап чоруур төл боор деп элдепсинип боданган. Ону авазынга-даа ыыттаваан. Дараазында хөй кадарар үлүг келген. эртен хойну дүрген аяздыптар болза деп бодаарга-даа, так чылбастаашы турупкан. Ынчап тура, хой одарже үнген. авазы хойларын өске дажже үлаптарга, албан-биле бажын доскаш, Лхасүрэн-биле ужурашкыны даанче алгаш чорупкан. Ол хүн арай-ла боранныг хүн болган. Дүш чедип чорда, Лхасүрэн маваапы чүтүнден ажа халдып келген, оргазында инчеекти дужургеш, белек дээш, ийи чаа төрээн анайлар уштуп экелген.

— Анайлар мелээ херек чок, менде база бар деп арай ажыныксап харыылаан.

— Ол чүү дээрин ол, бо анайлар сээң анайларыңдыр, бо доң артында ошкүлер төрүп алган-дырлар — дизе-ле кара хөк чүве, «Мегелевешер» дээнин безин эскербейн, доң кыры үнгеш барып көөрге, шынап-ла, «Хлеб-чиир» деп шолалыг оле ошкүзү-биле дузак өшкү төрүпкен болган.

— Четтирдим, Лхасүрэн! — дээшин безин эскербээн болгаш Чечен-кыс аяның кылдыр Лхасүрэнче көргеш, хүлүмзүрээш, анайларын инчеезинге суга берген.

Олар моол-даа эвес, тыва-даа эвес, орус дыл кырынга аажок чугаалашканнар. Ынчап турда, хүн чүгүрүүнче кирипкен. Кандыг кончуг эскерипчел кижи ийик. Лхасүрэн хойларже көргеш, дөө база ошкүлер төрүй берген-дир — деп медээлээш, хойже чортуп чорупкан, а Чечен-кыс хойларынга чедип көөрге, түлүктей берген ошкүлер төө каапканнар, а ам мырыңай 8 ошкү хары үгда төруп алган чыткан. «Ам канчап аалга чедирерил» деп. Чечен-кыс иштинде бодаан, оон бодалын Лхасүрэн эндевээнзиг:

— Мен аалыларга чедиржип берейн — деп дилээн. Чечен-кыс эгенгензиг. «Ажырбас» деп хүлүмзүрээш.

Ам канчаар чаш анайлар ничеекке база сыымас, черге каапгар эвес, неделэн ничеектеринге суккулап алгаш, хойларының соонда Чечен-кыстың аалынче чорупканнар..

Мадоп МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Чечен чугаа

О. ОХЕМЧИКТИҢ сөзү болгаш фотозу.

Красноярскиниң кооперативтик техникумунуң сургуулу Солзана Опаштың кроссвордуи моон адаанда парладывыс.

ДООРА ДУРГААР: 1. Белүп каан сиген. 3. Тывала эм үнүш. 8. Цирк шөлү. 9. Чаа үнер чыл. 10. Моңгун-Тайгага улуг арт. 11. Аажычан. 13. Мал чүзүнү. 16. Үениң хемчээли. 18. Тыва чогаалчы. 19. Чараш аң. 20. Куш ады. 22. Тудугжунуң бир мөргежили. 26. «Үйгү чок Удуг-Хем» деп номнуң маадырларының бирээзи. 27. Арменияда бир хоорай. 29. Сава. 30. Малчын кижиниң эди. 31. Шыдыраа бодазы.

УЗУН ДУРГААР: 2. К.-Э. К. Кудажының чогаалы. 3. Херээжен кижиниң адилели. 4. Кышкы ёт. 5. Тыва оюн. 6. Бижимел харылаа. 7. Ак чем. 12. Өң. 14. Тыва ер ат. 15. Дагылталыг чер. 16. Бедигээштен агып баткан суг. 17. Торт кылырынга ажыглаар холуксаа чем. 21. Космонавт. 23. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинода бир кижи ады. 24. Совет авиаконструктор. 25. Америка чанында ортулук. 28. Куш ады.

КРОССВОРД

ЭЛДЕПТИГ КАРТОШКА

Кызыл хоорай чоогунда, Улут-Хемниң он талакы эриинде, дилги фермазының элээн үстүнде садчыларның болгаш огородчуларның № 4 нинтилелиниң бир кежигүнү 1991 чылдың күзүүнде бодунуң дачa участогунан элдептиг болгаш улуг картошканы ажаан алган.

Ол картошканың хевири дорбелчинзиимээр, калбак, узуну 19, дооразы — 17, кылыны—9 сантиметр, чаа дээрезинде денизи—1 килограмм 700 грамм ажыг болгаш.

ТЭТА.МИ КЫРЫНГА УЖУГУУШКУН

«Ниндзя—«көзүлбес кижилер» деп үүлдүн адаанда улус моңу сонуургаар болза, дараазында таэквондо дугайында үүлдү үнүүрер бис деп каан сиилер. Мен ниндзя дугайында дыка сонуургадым, ам бо таэквондо дугайында бижиир болзуларза, шуут амыраар мен...» Хову-Аксы школазындан Орлан Машпалдырның чагаазындан үзүндү бо.

Ниндзяларның уран чүүлү ниндзюнуң дугайында мурнумда номерлерге үнген материалды аныяктарның сонуургаанын барымдаалаай. бо удаала көрей дайынчы уран чүүл базы бөдүүнү база билдингири-биле хүреш деп аал) дугайында чүүлдү очулдуруп бараалгадыр-дыр бис.

Таэквондо деп дайынчы хүреш бо үеде бүгү делегейде билдийгир апарган, а чогум ол көрей уран чүүл эрте-бурунгу төөгүлүт. Археологтарның тыпкан чүүлдеринден көөрге, ындыг хевирлиг тулчушкун-хүрештер Көрей чөртүк ортулукка бистин эраның мүнөөнүнде-ле турган.

Бистин эраның эгезинде чөртүк ортулукка үш хамаатыларының — Когуре, Пэкче база Силланың — тургустунуп келгенинин соонда, ындыг хүрештер дыка сайзырап эгелээн чүве-дир. Чижээ, Силлага Хваранг деп шинтиледи тургузуп алган болгук нызыгууртан бай кижилер хваранг-до дээр хүрешти чогаткан. Ол хүреш-тулчушкунга тевер, шанчар, дискекбиле үстүрер дээн ышкаш амгы үеде ажыглап турар аргалардан аңгыда, эгин, баш-биле үстүрер аргалар турган. Оон-биле чергелештир чүгле хваранг-донуң онзагай аргазы болуп турар арга база ажыглаттынып турган, ол дээрге демир удазыннар, а чамдыкта харын-даа инелер кады өөүп каан чаш-биле кагар (ийги таварылгада балыглар улуг болуру билдингир).

IV үе чылда-ла Көрей чөртүк ортулукка будизм быжыга берген, ынчан чепсек чок демисежир уран чүүлдүн хөгжүүрүнге база неитерээринге хүрээлер улуг рольдуг болган. Буддизм-биле кады кыдат монах ламалар анаботтарының хүрештерин экелгеп, оларны үе черниң ардыңда чайлып-ла дужур ринден.

1910 чылда Көрейни нар эжелеп алган, ынчаар уламчылаан 35 чыл иштинде көрей дайынчы хүрештер сандараан, чүгле каш сааның школаларга арткан. Ынчалзажок каратэдо аважок неитерээн. Делегейниң ийиги дайынының соонда, генерал Чой Хон Хи ол хүрешти көрей школаларының аргаларын-биле бириктиргеп, оон түңнелинде таэквондо тывылгай, ол атты очулдурарга «холдуң болгаш бүтүн оруу» дээн, ону 1955 чылда болган дыл эртемденнериниң, төөгүчүлериң база спортчуларның түскай хуралынга чогаатказан чүве-дир.

Таэквондо национал спорт-знарын, оон мурнунда турган көрей хүрештерни барык үндүр кыыпкан, чижээ, таңсу до-шу (сүрагжаан спортчу болгаш кино артизи Чак Норрис чогум-на ол школадан дайынчы хүрештерже бодуңун базымын эгелээн, ол мынчаарда Көрейге турган америк шериг кезээнге албан эртирип турган).

Көрей чүрту ийи чарлы бергеп соонда, таэквондога база ийи угланыышкын тыптып келген. Мурнуу Көрей ТБФ (Таэквондонуң бүгү-делегей федерациязы) деп аттыг болган федерацияны тургускан, ында чүс ажыг чүрт киржип турар. 1973 чылда Сеулга ТБФ-тиң башкарылгазы-биле бир дугаарны делегей чемпионазы болган, ийи чыл эрткенде база бирээни эртиргеп. Оларга, билдингир херек, ук хүрештиң үндезилекчилерги таилелгээн, чемпионнар маалыг шаңналдарны алгылаар турган: ордеиилер, амыдыралының бүгү дургузунда пенсиялар болгаш өске-даа кежиктер. Харын-даа чамдыктарны шиитгирбес эрге-биле шаннаан-даа таварылгалар турган.

Ынчалзажок 70 чылдарның ийиги чартыышта-ла Европа чүрттүглар шыңгыы үдурлаыкчылар апарган, ынчангаш делегейге мурнакчы байдалын чидирбес дээш янзы-бүрү кажарлаашкынарны үндезилекчилер кылып эгелээн. Чижээ, 1977 чылдың делегей чемпионадынга (Чикагога эрткен) хүреш дүрүмнеринге өскерилге киргеш, көрейлер таилел алган; ийи чыл эрткенде, Зильденфинген деп герман хоорайга дөртку чемпионат эгелээр деп турда, каш шак артканда, олар дүрүмнерге чаа өскерилгелер киирерин орадлашканнар, ынчалза-даа чемпионат ээлери маргылдааларны ынчаарга шүүт эрттирбес-тир дей бээрге, ам кээп сокланнар. 1983 чылда Копенгагенге делегей чемпионадының бирги хүнүзе мурнуу-көрей делегация шенектерге болгаш дискектерге тускай камгалал ажыглаарын албан болдуварын чедип алган, ол чүүл сироважыларга хел-хенертен болган. А 1987 чылдың Хельсинки чемпионадынга бүт-биле тепкеш дээш (ол талазы-биле Мурнуу Көрейниң спортчулары коичуг шыыракы сан санаарының чаа системазын киирерин орадлашкан.

ТБФ-тиң тургустунганының соонда, 1973 чылда ТУФ (Таэквондонуң улустар аразының федерациязы) тургустунган, ол дээрге Соңгу Көрейге турган угланыышкынның улам ыяйгы сайзыралы болган. Ол ийи федерация аразында чижип турар, олар аразында харылзаа чок, ынчангаш ук хүрешти Олимпий оюнарынга киирериинге шаптыктыг болуп турар. Сеулга 1988 чылда болган Олимпиадага таэквондо талазы-биле көөгүзүглүг оюнар болган. 1992 чылда Барселонага маргылдаа болур, оларның соонда ону Олимпиадга программазынга киирер чадавас— чогум мында мурнуу-көрей хевирнин дугайында чугаа чоруп турар.

Баштай бодаарга, ийи угланыышкында онзагай ылгал чок ышкаш сагындырар —олда аргалар, бут-биле база хол-биле тевер азы кагар (шанчар) шимчээшкиннерниң үлүг база ден (чижек-биле 4:1). Кол ылгал ТУФ-та болза түгүп турар кижилер бот-боттарынга чүгле дегжир кылдыр тевер азы шанчар, ынчалзажок долу күш-биле авес бир авес күштүг болур болза, мөгеми штрафтаар, чамдыкта маргылдаадан удурүтүп болур. ТБФ-ге болза удурланыкчылар долу күш-биле түлчүр, согугнуг кужүн тодарадып турар электронныг херекселдиг хөрек камгалалдары, хол-чангары база дискек камгалалдарын кемдээшкин болбазынга дузалыг.

Чүрүм ёзугаар тускай хел —кимоно чок кижилер (з оон өртээ ийи чүс хире доллар) маргылдааже кирер эрге чок. Ол ышкаш хүрештиң хамык онзагай чүүлдериниң аттарын, теориязын база төөгүзүн, сураглыг мастерлериин памдырларын база ыяк билир ужурлуг.

Бистин чүртүвүста таэквондоиуң ийи угланыышкынын мелээ хөгжүп эгелээн. Чүрттүн командаларын, мөгелери делегей маргылдааларынга киржип турар, 1990 чылдың августа шилиндек команда Канадага болган делегей чемпионадынга киришкен, Ташкент чүрттүг Батыр Мамедов хүлер медальды чаалап алган. Венага эрткен Европа чемпионадынга бистин юниорларывыс тос медальдыг, оларның иштинде бир алдын медальдыг болган. Оон соонда улуг улус аразынга ындыг чемпионатка (Лондонга) Мамедов биле оон чаңгыс чүрттүүн Эдуард Ли дээн шаңналдарга четкен. Оон аңгыда Англиядан бистин спортчуларывыс бир мөңгүн, беш хүлер медальды база экелгеннер.

Таэквондоиуң мурнуукөрей хевирги база хөгжүп турар. Эрткен чылдың март-та Россияның болгаш чүрттүп чемпионаттары болган шилиндек командавыс Иранга түрилге эки киришкен. Удавас ол таэквондо спорттүп олимпийн хевирге болу бээр, ынчангаш эки белгелел хереги билдингир.

М. ЮЛИН.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Вера (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Только ты живешь дважды** 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Вечера на хуторе близ Диканьки 9.00, 12.00, Экспедиция (Румыния) 10.30, 13.30, **Терминатор** 15.00, 17.20, 19.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Вера (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Только ты живешь дважды** 9.00, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Вечера на хуторе близ Диканьки 9.00, 12.00, Экспедиция (Румыния) 10.30, 13.30, **Терминатор** 15.00, 17.20, 19.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 10-да

«НАЙЫРАЛ»: Шпиа — королева ажуулдей (АКШ) 9.10, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **Кобра** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Терминатор 13.20, 15.40, 18.00 шактарда, **Улыбка солнца** 9.00, 12.30, **Кой из яшика** 10.40, **Огненная корона** 14.10, 18.10, **Моя мама оборотень** 16.10, 20.10 шактарда.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр-тывынгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 Мультфильм. 9.00 Хроника-барымдаалыг фильм. 10.00 Эртенги музыкалыг программа. 10.30 «Төп». 11.10 А. Скрябинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга. 11.40 «Эх». 11.55 Мультфильмниң баштайғы көргүзүүү. 12.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилер клуву. 13.30 Музыкалыг киоск. 14.00 Медээлер. 14.20 «Байлар бала кылажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайғы көргүзүү. 15.20 «Эдерт». 15.50 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайғы көргүзүү. 16.15 Делегей телемарафонуунга үткүштүр. 16.30 Таныштырылга. 17.30 Режиссёр Г. Данелияның фильмнери. 19.05 «Баштайғы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүчү. 19.45 Олимпийжилер балы. 20.45 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Телешиниң баштайғы көргүзүү. 22.50 Кышкы XVI Олимпий оюнарының ажыдыышкыны. 00.45 Мультфильмнер. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 «...Бараалгатгым. А. Пушкин».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 «Увертюра». 9.00 Баскетбол дончулалы. 9.30 «Бис — хөглүг уруглар бис». 10.00 «Дисней Кристмас дошта». 11.00 Чогаадыкчы каттыжыышкынның көргүзүү. 12.00 «Мен — маңаа моон соңгаар келбес мен». Уран-чечен фильм. 13.30 «Бодунуң көжа кагар черинден». 13.50 Телефильмниң баштайғы көргүзүү. 6-гы фильм. 14.15 М-трост. 13.45 Мультфильм. 15.00 «Кадао он бир» видеодамчыдыкга. 17.00 «Поэнер болгаш Донахыо» 17.00 «Босконуң ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм. 18.25 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 19.15 «Мени өчүп бериптилер». 20.00 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 Хүнүүн-не байырлал. 20.35 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайғы көргүзүү.. 22-ги сериязы. 21.25 «Хөглүг уруглар чалап тур ..» 22.15 Оруе аян. 22.45 Реклама. 22.50 Кышкы Олимпий оюнарының ажыдыышкыны (Альбервилль хоорай). 00.45 Медээлер. 01.00 — 01.05 Реклама.

«Прогресс» деп бот. орулга-чарылгалыг биче бүдүрүлге садыг-саарылга кылырын күзээнерни февраль 11-ден эгелеп өөредип эгелээр. Айтырыгларны 3-11-48, 3-68-75 дугаарлыг телефонларже долгаш, тодарадыр.

Россельхозбанкының Тыва дээлемзер башкылы оон Самагалдайда банкыныңың эргелекчизи

Сайчак Халбаевич ЧЫЛБАК ООЛДУҢ

мөңгээн-биле хөлбаштыр оон, төрелеринге болгаш оок ынчилеринге ханы мажыыдалды илерейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаң» № 363305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалалын секретарь 3-34-92;
□ оралакчылы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетиур — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ шинтилел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының. херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуп неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амалы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 25.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

43 ХОНУКТА АЪШ-ЧЕМ ЧОККА

КАТМАНДУ. (СЧТА-ның корр. Сергей Буланцев). Барык бүдүн чартык ай иштинде чүгле хар чин тура кижи дириг артар бе? Бистерге суг, өртектерниң калчаалыг өзүлдезиниң үезинде чүү чинрил деп айтырыгга кызаткан кижилерге сонуургалчыг хире бо айтырыгга Австралия чурттуг Джейис Скотт чогуучалыг харыны берген. Ындыг ужур аңаа таварышкан.

Эрткен чылдың декабрьда-ла 22 харлыг ол даг үүшкүзүн Гималай дагларының бир бедиктериче орукка агаарның баксыраны оруктан астырган. Каш хонук иштинде харлыг дагларга тояап-тояап, кескиндир хлеб безин чок арткан Джейис бир күйта таваржы берген. Аңаа ол барык 40 хонган, хар-биле аштаарын болгаш суксаарын базып келген. Кайы хире үр үе эрткенин безин санаап шыдавас апарган Джейис каш хонук бурунгаар вертолет даажы дыныап каап, күйдан пат боорда үнген үнүп келген. Алды неделя дургузунда ону дилеп келген, кандыг-даа идегели читкен камгалакчылар ону ынчаар харын-даа тып алган.

Ам оон кадыы орталарып кел чызар. «Райзинг Непал» солуунуң бижээни-биле, аңаа ам дээрезинде чагыртпаан Гималайның сувурлеринче албан үнериңге ол шиитпирлиг.

ЧАЗАКТАР БАШТЫҢНАРЫНЫҢ ХУРАЛЫ

МОСКВА. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД) кежигүннери чурттарның чазактар баштыңнарының хуралы Москвага февраль 8-те болуп эрткен.

Аңаа ХКД чурттарының экономиканың чамдык адырларының талазы-биле кады ажылдажылгазын тодарадып турар беш документиге ат салган. ХКД-ниң 11 чурттарының чазак баштыңнары хуралга кириишкен. Украинаның делегациязы чүгле чөпшээрежир эртелиг келген.

Садыг-экономиктиг кадыы ажылдажылга, кайы-кайызында продукция бээриниң, чурттар аразынга өртектерниң ажыглап тура, орулгалыг болурунуң деңнелиниң талазы-биле белеткеттинген дугуржулгаларга ат салыры бүтпээн, оон оруңуна ол айтырыгларны шуптуузуп хаара тудуп турар дугуржулганы чоокку үеде белеткээрин дугурушканнар. Демнежилгениң чепсектиг күштерин акшаландырарының талазы-биле айтырыгны чугаалашса-даа, ол талазыбиле шиитпир хүлээп алдынмаан. Чазактар баштыңнарының чөвүлелиниң ажылчын бөлүүн (ында 100 хире кижи кирип турар) акшаландырарының дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Демнежилгениң чазактар баштыңнарының дараазында хуралын март 13-те Москвага чыылдырарын шиитпирлээннер.

РОССИЯНЫҢ ХООРАЙЛАРЫНГА МИТИНГИЛЕР

МОСКВА, февраль 9. Хостуг Россия шөлүнге 1991 чылдың августан бээр мындыг хөй кижи чыылбаан. Россия чазаан, Москваның күүсекчи эрге-чагыргаларын, Ельцин-Гайдариң үндезин экономиктиг реформаларын деткиир—Ак бажың чанынга ол хүн эрткен митингиниң лозунгуларының кол утказы ыдыг.

Россияның чазаанда шуруун кирип алган партократтар демократтыг реформаларны боттандырарынга шаптыктап турар, ынчангаш СЭКП-ни доп-дораан судтаар. «Сахаровтуң конституциязын» эңдер. Россия Президентиизиниң; администрациязының баштыкы Юрий Петровту ажылындан чайладыр, экономиктиг реформаларны дургедедир дээш негелделерлиг резолюцияны митингиниң киржикчилери хүлээп алган. Ол митингиге 30 муң ажыг кижи кириишкен.

Политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң коалициязының, «Күш-ажылчы Москва» деп хөй-ниити шимчээшкиниңиниң кыйгырыы-биле муң-муң москвачылар ол хүн Манеж шөлүнге чыылган. Ол митингиниң киржикчилери Борис Ельцинниң чазаанын хазаажырын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының онза съездизин чыыдырарын негээн. Манеж шөлүнге болгаш кожазында кудумчуларга 100 муң хире кижи чыылган. Чыскаалганнар Россияның удуртулгазының экономиктиг политиказын шүтүмчүлеп, чөптүг чорукту болгаш социал магадылалдарны, эмни эрттир улгаткан өртектерни бадырарын негеп турган.

Санкт-Петербургка Орду шөлүнге колдуунда халажылгада болгаш шерг албанында офицерлер коалициязының, «Күш-ажылчы Москва» деп хөйниити шимчээшкиниңиниң кыйгырыы-биле муң-муң москвачылар ол хүн Манеж шөлүнге чыылган. Ол митингиниң киржикчилери Борис Ельцинниң чазаанын хазаажырын, ССРЭ-ниң улус депутаттарының онза съездизин чыыдырарын негээн. Манеж шөлүнге болгаш кожазында кудумчуларга 100 муң хире кижи чыылган. Чыскаалганнар Россияның удуртулгазының экономиктиг политиказын шүтүмчүлеп, чөптүг чорукту болгаш социал магадылалдарны, эмни эрттир улгаткан өртектерни бадырарын негеп турган.

Санкт-Петербургка Орду шөлүнге колдуунда халажылгада болгаш шерг албанында офицерлер чыылган. Олар шеригни түс-түста чара тыртарынга, чурттуң буурап дүшкениңе удурланганнар.

Сибирьниң болгаш Уралдың хоорайларынга артыкаазы чыскаалларга Ельцинниң чазаан деткип-даа, шүгүмчүлеп-даа турган черлер бар. Чижээ, Ангарскиге, Красноярскиге, Новосибирскиге, Екатеринбургка, Челябинскиге митингилериниң киржикчилери чазактың халажырын негээн, күш-ажылдың кижилерин демократтыжылгазынче кыйгырып, өртектер өзүлдезиниге, оонуң ядамык амыдыралче чыгатканынга удурданган. Кировтуң, Казаньның чурттакчылары чазактың экономиктиг реформаларынга удурланып, өртектерни шелээрин, шалыны өстүрерин негээн.

(РИТА-СЧТА).

БИСТИҢ КОЖАЛАРЫВЫСТА

УЛАН-УДЭ. Америк хөреңгитен, хөй-ниити ажыл-дакчы Джаб Бурановка оон Бүрятняже алп-чоруу сагыышка кирбээн түңнелдерлиг болган. Республиканың чазаа аалчыга бодуңун бүзүрел бижиин тывыскан. Ол документ ёзугаар Д. Бурханов АКШ-ка Бүрят ССР-ниң ажыл-агыйжы болгаш экономиктиг эргеажыктарың төлээлээр бүрүн эргелерлиг. Ындыг чергелиг ажыл-чорудулганың дүржулгазы ында бар. Джаб Бурханов Моол Арат Республиканың үлетпүр болгаш садыг министерствозу, ның консультантызы боон турар. «Чаа ажыл талазыбиле мээң баштайгы базыным болза, Американың кол-кол университеттеринге Забайкальеден аныяк специалистерни өредирин организастаары болур» —деп, ол медеглээн.

• • •

УЛАН-УДЭ. Соңгу Атлантика шериг блогунуң «Боинг-707» самолёдү оон аэропортунга кээп хонупкан. Ол Бүрятняга мүрнундагы ССРЭ-ниң республикаларынга гуманитарлыг дуза көргүзер талазы-биле НАТО-нуң дүүштүргүзүге чөвүлелиниң төлээлекчилерни чедирип экелген. Олар Бүрятняның чазаанның төлээлектилери-биле ужурашкан, дуланы чедирип экспединиң база хүүараның талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан. Гуманитарлыг чүүктүг баштайгы самолёт Улан-Удэге февральдың ийиги он хонуунда чедип келир.

• • •

АБАКАН. Хакас республиканың студентилер отрядтарының штабының чанында аныяктар күш-ажылының биржазы тургустунган. Анаа күш-ажылгы базымын эгелеп турар аныяк кижи бүрүзү бүрүткедип ап болур. Кижи бүрүзүнүң тускай карточказында ажыл чок кижи кандыг ажылга ажылдаар күзелдиин, неделяда чеже шак ажылдап болурун, кайы хире шалыныг болуксап турарын айтыр.

Биржаның ажылдакчылары ол медээлерни бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының чагыглары-биле тулгаштырар. Ийи талага тааржып турар болза, аныяк кижиге тодартай социал магадылалдарны тургузуп турар ажылга кирер биженги бээр.

Амгы үеде сезонныг ажылдарга кижилер төй негеттинип турар. Чижээ, тудут, амыдырал хандырылгазы, таңныыл албаны, почта чедирилгези. Бир эвес биржаның ажыл-чорудулгазы орулгалыг аланар болза, оон чамдыкының аныяктарга чаа ажылдаар черлер тургузарынче үлаар.

(РИТА—СЧТА-ның корр.).

ОНЗА БАЙДАЛДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИТЕТ КИРЖИП ТУРАР

МОСКВА, февраль 6. (РИТА-СЧТА-ның корр. Александр Крәсулин). Тывада сардыкка деттеген мал чуазының өске девискээрлерже таратпас — ындыг соруланы Россия Федерациязының Президентизиниң чанында хамааты камгалалының херектеринге, онза байдалдарның болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладырының талазы-биле күүгүне комитединиң тускай бөлүүнүң мурнунда тургускан. Мугур-Аксының девискээринде 52 кижи ам барык неделя ажыг хуусаада ажылдап турар деп, комитеттиң даргазының орлакчызы Юрий Воробьев РИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Олардың аразында Москвадан болгаш Красноярскиден даг үнүкчүлери камгалакчыларының ийи бригадазы, медицина-биология айтырыгларының институдунуң, ССРЭ-ниң мурнундагы хамааты камгалал штавының специалистери кирип турар.

Тывадан сарлыктарга деттеген билдинмес аарыг дугайында дүвүренчиг медээлер кээп эгелээн үеден, эрткен чылдың декабрь ортан үезинден, ында байдалды хайгаарап турар бис деп, Ю. Воробьев чугаалаан. Чуманың бир хевири болган ол аарыгга удур Россияның Кедээ ажыл-агый министерствозу шынгыы хемчеглерни ап келген. Бөгүнге чедир 1500 ажыг сарлык ол аарыгдан өлген. Мындыг байдалдыг аарыг чурт иштинге 1928 чылдан бээр тавarышпаан. Айтылдыг аарыгның девискээринде бүгү мыйыстыг бода малдың вакцинациязын (сыкыртыышкынын) чоруткан. Ынчалзаакок час кел чыдары-биле холбаштыр өлген сарлыктарның сегин эрээн хар сугларының чүй шаап, аарыгны өскээр улам тарадырының айылы тургустунуп турар. Ынчангаш бистин комитединиң ында киржип бергеин ол. Байдалды нарыдадып турар чүве чүл дээрге, сарлыктарның сеги чедеп берге кашпал, бизеп черлерде дошта, харда чыпшында локуп калганы болур. Моол девискээринде безин бар. Оларны оортан чедип алыры, тускай черлерге барып хемеря дыка айылдыг ажыл, ону чүгле даг үнүкчүлери камгалакчылар кылып болур.

Бо хүннерге чедир сарлык сектерин үштүп, хемеря ажылдар адакталып турар. Кончуг берге черлерден чус ажыг сектерин үжүлгеп, хөөп азы узутkaан. Бо ажылдарны февраль 15-не чедир доозары кердүлеп деп, Ю. Воробьев түнneэн.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 27 (14751) 1992 чылдың февраль 11, вторник Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Номчукчуларның эскерилери

ИЛЕРЕДИП ТЫПСЫН

Мен солунга чүве-даа бижип көрбөөн мен. Январь 25-те «Шынга» үнген «Үндүп соөртүрүн кызыгаарлаан соонда» деп эгелиг чүүлдү номчаашкаш, моңу биживес аргам чок болду.

Бо берге үеде Тываның кайы-даа булуңунда аъш-чемниң нормалап, талоннай берген болгай. Бир кээрде эвээш вермишель, конфета келир. Бир айда келбейн-даа баар. Чамдык улус чангыс кил вермишель тыппайн орда, чамдык хамаатылар шоодай, хааржаа-биле кайыын ап турар чоор? Кайда ындыг шоодай-шоодайыбиле берип турар болганы ол? Кымнар оларга ынча көвейни берип турар чүвел? Ону тодараткаш, шак ол улуска база хемчеген онаа, болза экп.

Урана СУКТЕР.
Чаа-Хөл суур.

АКТЫ АК, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

Суурувустуң чүнар-бажыныың ниити байдалын солунче бижикседим. Хандагайты суурда чангыс-ла чүнар-бажыныг бис. Ол дээрге хөй-ниити черле болгай. Аңаа кандыг кижилер чүүп келбес дээрил.

Оон байдалын көөрге, ишти хирлиг, ону аштаптар кижи чок. Билетти кандыгдаа кижиден садып алырдыр бис. Бичии уругларга садып турар. Ол та кассири, та кандыг ажылдакчызы чүве.

Чамдыкта кижи эскерип олурарга, чүүп келген чамдык хамаатылар биледин садып албайн, аңаа-ла киргеш, чүүп алгаш чоруй баар-боор-дур. Ынчангаш чүнар-бажың ажылдакчылары моөн бо материалымны номчаш, чүү деп түңнел чидүрер ирги?

А. МОНГУШ.
Хандагайты суур.

АРА КАГДЫНГАН

Өвүр районнуң Ак-Чыраа ортумак школазынга немештир 50 орунчуг интернатты 1991 чылда-ла тудуп эгелээн. Оон бээр барык ийи чыл чедер дээ берген.

Интернат тудуунуң Өвүрнүң КМК-зы (начальниги Өртеней Кан-оол) эгелээш, ону кылыры-биле бир чорумал бригада-биле керээ чарган деп, чон чугаалажып турар. Олар кыш дүжүп, сооң бээрге-ле тудугну ара кагган чоруй барган. Интернат тудуунга тускайлаган акша-хөренгини та чежээн чарыдаттынган чүве, орта билзинмес. Баштайгы тудугчулар ол-ла олчаан читкен.

1991 чылда тудугну арай боорда катап кылып эгелээн. Ынчалза-даа билдинмес чылдаган-биле, ону бээ-за ара сокпан ыаан.

Найын-оол ДАМДЫН.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

СОВХОЗТАРНЫ, КОЛХОЗТАРНЫ ЭДЕ ОРГАНИЗАСТААР ДЭЭШ

Кодээ ажыл-агый будүрүлгезиниң беримчелиин кодурер, кодээге бот-тускайлаң ажылдаар байдалды тургузар дээш «РСФСР-ге чер реформазын боттандырарының соңгаараттынмас хемчегленнин дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын ёзугаар база «Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Чазаанның 1991 чылдың декабрь 29-та хүлээп алганы доктаалды күүседирип-биле «Совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Ук доктаал ёзугаар 1993 чылдың январь 1-ге чедир совхозтарның болгаш колхозтарның удуртукчуларының ажылагйларны эде организастаарын, оруглазы кудуу болгаш карылгалыг совхозтардан эгелээш порудар. Оларның статузун Россия Федерациязының хоорлу-дүрүмүнге дүүштүрүп, эде бүрүткээр ужурлуг. Ажыл-агыйның кандыг чедирип шилип өлүрүн күшажылгы коллективтерниң шиитпирин ёзугаар тодарадыр.

Совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаар, оларның ажыглалынга артар болгаш хууда кижилерге, коллективтерге дамчыдып бээр черни ангылаар талазы-биле республика комиссиязын тургускан. Улус депутаттарының район Советтериниң күүсконмарынга февраль 5-ке чедир совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаар, оларның черни хувааp район болгаш ажыл-агыйлар иштиниң комиссияларын тургузарын даазнай. Ол комиссияларның составынга тус чер Советтериниң улус депутаттарын, ажыл-агыйларның администрацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, АУК-терниң, чер реформазының талазы-биле комитеттериниң, банкыларның салбырларының төлээлерин киирер.

Ук доктаал ёзугаар 1992 чылдың апрель 1-ге чедир совхозтарның болгаш колхозтарның ажыглалынга база күрүшенин өнчүзүнге артар болгаш хамаатыларның хууда база коллективтиг ажыглалынга дамчыдын бээр черлерниң ангылаары көрдүзүлген. Олла үеге чедир улус депутаттарының район Советтериниң күүсконмары хамаатыларга бүтү назынында ажыглалга бээр черниң ёй-чижээн Тыва Республиканың Чер кодексиниге дүүштүр тодарадыр ужурлуг.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге, Күрүне өнчүзүн эргелээр талазы-биле Тыва Республиканың күркомунга эде организастаарынга таварышпас ужурлуг кодээ ажылагый будүрүлгелериниң даазнын февраль 10-га чедир тодарадырын, а февраль 10-га чедир совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаарының Дүрүмүн ажылдап кылырын даазнаан.

Кызылдың хлеб заводунуң ажылчыннары продукциянын ыңнарын улам бедидериниче улуг кичээнгейни салып, демниг ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: ук заводтуң аныяк ажылчыннары (солагай таладан) Анюта Кыргыс, Ендан Салбак, Лариса Ооржак, Людмила Оюн олар мурнакчы ээлчегинин ишчилери.

Оскемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЧҮҮЛДҮГЗҮНГЕННЕР

Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының, «Кызылтехопторг», «Тувапрокатинформавтосервис» фирмаларының, «Тувaавто. сырье» будүрүлгезиниң күш-ажылчы коллективтериниң конференциязынга ТР. ның Президентизинге кандидат деңнидериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

«Тувапрокатинформавтосервис» фирмазының директору К. К. Тагба сес ал. гаш, Тыва Республиканың Президентизинин кандидадынга республиканың садыг-харылзаштырылга компаниязының чиигине директору Б. Т. Санчини деңнидерин саналдаан. Хурал. дың киржикчилери адаан кандидатты деткээн.

Б. Т. Санчи ол бедик албан-дужаалга соңгуттуруп алыр болза, Тывада чурттап турар хамаатыларның амыдыралының деңнелин бедидер дээш эргежок чугула бүгү чүүлдерин кылып шыдаарын орта демдеглээн.

Николай КОЗИН.

«САВЫЯА» – БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Республика рынок харылзаалларынче кирип турарыңже холбаштыр, районнарда кооперативтер, тараачын ажыл-агыйлары, бичe будүрүлгелер хүн келген тудум көвүдеп турар апарган.

Бо чугула ажыл ыраакы Моңгун-Тайга районда база багай эвес организастаттынын, тус черниң удуртукчулары олче улуг ынчээнгейни угландырып турар. Чоокта чаа ында «Савыя» деп бичe будүрүлге тургустунган. Оон директору С. О. Сааяга бистин корреспондентивис ужурашкаш, ваш айтырыгларны салган.

— Сайын-оол Онанович, улустуң ангы-ангы хевирлиг бөртөринге база даараар.

тургустунган бичe будүрүлгенниң кол соруглазын канчаар таймылырлап болур силер?

— Бистин бичe будүрүлгевис үш ай бурунгаар тургустунган. Ам бүрүткеттинген. Кол соруглавыстың бирээзи — районнуң ажыл-агыйларынан болгаш үүр хамаатылерден алгы-кешти садып алгаш, ону болбаазырадып, будаазын, дубдейкалар, эр, хереэжеден үлүстүүн, үүгүларның тонларын даараар бис. Оон аңгыда, чылыг курткаларны, унтыкиктерни, сапожкаларны кылгаш салар. Эр, хереэжеден

Оон аңгыда, амгы үеде аът дериг-хереселди кончуг чүүлүл херек апарганын көрөөш, каастап кавы үүлеп, чуларны болгаш сымыны, тоалынны база киженин будун комплект кылгаш садар бис. Оны Мугур-Аксында үс-шевер мастерлер Кежиник-оол Иргит биле Этер-оол Иргит олар кылып турар.

Тараа соктаар согааш, база болгаш деңнe база шай-соктаар чүүлүл херектеттинип турар. Ынчангаш ясиномер үс-шевер мастер Тойбу Даедаевич Салчак амдыызында 50 комплект херекселди кылыры-биле бистин-биле керээ чарган. Ол ог шыжын база чазаар.

Бо бүгүнү кылырда, шуптуүвенин баш удур бодап, санап, дүгүржүп алган бис.

— Алгы-кешти эттеп, будуурун белеп эвес болгай. Ону кылып чораан, билир кижилерни кайыын тып алыр силер?

— Бистин будүрүлгевисте амдыызында он кижи ажылдап турар. Оларның аразындан Анатолий Аймылүтей биле Юрий Казак олар алгы-кеш эттеп, ону будуур талазы-биле тускай эртемниг үүс, чогум бо черниң ооллары дибин. Артаннары — даараачылар, үс-шевер кижилер. Бо түңнелде үлүстүн боттарының эккелеген кеңтер-биле чагыларны күүсеглип эгелей берген бис.

— Чүү-даа чүвениң өртээ кедергээн болгай. Силер кылып алган чүүлдериңерни база улуг өртекке саарарын бодаар боор силер аа?

— Чок. Өртектер дугайында бис амдыызында чугаа кылбаан бис. Ындыг-даа болза продукциянын сайгарлырын болгаш хереглелдя өөренип көрүп тургаш, ону доктаадыр бис.

— Чеже-даа бичe будүрүлге болза, черле ынчаш шыырак материал-техниктиг баазага херек аа?

— Чугаажок. Чылда он муң кешти болбаазырадыр улуг эвес фабрикаяның телевилелиин кылдырып эгелей берген бис. Даарашмр машиналарны садып алыр черни дүгүржүп турар бис. Ол бүле бээр. А кешти эттеп, тымчатыр бедүүн станоктарны боттарывыс чогаадып алган бис. Фабрикага үш улуг цехти ангыда, бери даараар болгаш дүк болбаазырадыр черлер база турар. Устуунде чугаалаан болгай мен, ында байдалды хайгаарап турар бис деп, Ю. Воробьев чугаалаан. Чуманың бир хевири болган ол аарыгга удур Россияның Кедээ ажыл-агый министерствозу шынгыы хемчегленни ап келген. Бөгүнге чедир 1500 ажыг сарлык ол аарыгдан өлген. Мындыг байдалдыг аарыг чурт иштинге 1928 чылдан бээр тавarышпаан. Айтылдыг аарыгның девискээринде бүгү мыйыстыг бода малдың вакцинациязын (сыкыртыышкынын) чоруткан. Ынчалзаакок час кел чыдары-биле холбаштыр өлген сарлыктарның сегин эрээн хар сугларының чүй шаап, аарыгны өскээр улам тарадырының айылы тургустунуп турар. Ынчангаш бистин комитединиң ында киржип бергеин ол. Байдалды нарыдадып турар чүве чүл дээрге, сарлыктарның сеги чедеп берге кашпал, бизеп черлерде дошта, харда чыпшында локуп калганы болур. Моол девискээринде безин бар. Оларны оортан чедип алыры, тускай черлерге барып хемеря дыка айылдыг ажыл, ону чүгле даг үнүкчүлери камгалакчылар кылып болур.

Бо хүннерге чедир сарлык сектерин үштүп, хемеря ажылдар адакталып турар. Кончуг берге черлерден чус ажыг сектерин үжүлгеп, хөөп азы узутkaан. Бо ажылдарны февраль 15-не чедир доозары кердүлеп деп, Ю. Воробьев түнneэн.

Амдыызында бир «ГАЗ-66»-лыг бис. Фабрика тудуун кылырынга ам бир «КамАЗ»-болгаш бир самосвал машина херек болуп турар. Бо айтырыгларны шиитпирдээринге райкүүсконом, черле ынчаш, чон-даа, республиканың чазаа-даа бистя улуу-биле деткип турар.

— Продукциянны каяа-каяа садып болур силер?

— Кылбайн чыткаш, садарын чугаалаарывыга, эпчок боор. Ындыг-даа болза башгай бодувустун чонувустун хандырар апаарывыс чугаажок. Оон соонда, республика иштинге-даа болза сайгарлыг болгай-ла.

Кажан садып эгелей боор силер?

— Күүгүн.

— Беседа дээш четтирдивис.

— «Шынның» ажылдакчыларынга Мечи чылында бейдың чедирип хөөрүнер!

Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

Советтер: оларның шиитпирлээр айтырыглары

ИЕЛЕРЖЕ, ЧАШТАРЖЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Бистер амыдыралдың эң не берге үезинде ажылдап, чурттап турар бис. Кедер идик-хеп, чиир аъш-чем эвээжээн, оларның өртекүнези кызыгаар чок улгатканы. Рынок экономиказынче шилчип кирип турар бо бер. ге үезе херээженнерге, хой ургулларлыг өг-бүлелерге элээп берге байдалдар таварыжып эгелээн. Тес-Хем районда чурттаачы чоннуң 52 хуузу херээженнер, оларның социал камгалалын ажыжидер дээш сагыш салыры хүннүң чугула айтырыы болуп турар. Бо талазы-биле райкүүском, кодээ Советтер, бүдүрүлгелериниң, совхозтарының удуртулгалары, профэвилел болгаш оскодаа хөй-нийтии организациялары чамдык хемчеглерни сөөлгү үеде ап чоруткан.

О. Шынаа кодээ Советиниң күүскомунуң, совхозтуң техниктиг човулелиниң, профэвилел организациязының каттышкан хуралынга херээженнериниң социал камгаладын ажыжидер дугайында чугаалашкаш, чугула доктаалды хүлээп алган. Ында мындыг чугула хемчеглерни айыткан: иелер ургларын үш харга чедир алыраар, акша-көпеэни төлеп бээр; херээженнериниң шөлээнин 28 хонук чедир уза-дыр; бот-иелерге одаар ыяштыг, хөмүр-дашты өөлчеп чокка дүжүрүп бээр. Ол ышкаш малчыннап үнген аныяк өг-бүлелерге дуза-ламчы кылдыр ийи хойну, бир инекти халаска бээрин шиитпирлээн.

Районда саатгыг херээженнерже сагыш салыышкын элээп кошкак. Оларны чогуур үезинде учёт-даңзыга тургуспас, эмчи хайгаралынга албас, декрет акшазын шын санавас, чогуур үезинде төлевес болгаш өске-даа четпестер бар. Совхозтар, бүдүрүлгелер удуртукчулары саатгыг херээженнерге чиигелдер көргүзеринге сагыш салбайн турар. Чаш уруг азырал, өстүрүп орган чамдык иелерни кандыг-даа чылда. гаан чокка ажылдан үндүрүп, хоойлу-дүрүмге таарышпас чүүлдерни кыла бээр чоруктар база бар.

Нинтизи-биле алырга, райкүүском, кодээ Советтер, ажыл-агый удуртукчулары херээженнериниң социал камгалалын ажыжидерниче сагыш салбайн келгенинден үстүнде адаанымдан оскедаа четпестер районда эвээш эвес, оларны эдип алырыбиле хемчеглерни ажыллап кылган, ону боттамдырар дээш боттуг ажылды чорударын бистеп үе шыгыыры-биле негеп келген. Ында болганда иелерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны түргүзар, чаштар кадык, төдүг, омак-хеглүг өскүн дээш болдунар хемчеглерни алыры бистиң хүлээлгевис болуп турар.

Серенмаа ШОЙДУП.
Тес-Хем райкүүскомунуң киланс эргелекчизи.

Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерип диледим. (Авт.).

ДЕМНЕЖИЛГЕ ХЕРЕК

Берт-Дагның малчыннарының ада-өгбе эртини, ар. бын малын азырап өстүрүп чораан кыштагларының бирээзи Талдыг-Аксы. Ам ону аныяк малчыннар Владимир Өөлетович, Чечек Санаевна Чамыяннар эгелеп, Тес-Хем кожуунда Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң төрүүр хөөн малдап, кыштап турар.. Мечи чылдың Шагаа байырлалының будүүзүнде чораан болгаш, малчыннарның сеткилинде хомудалын эскербезивиссе-даа, чугаа кадында малчыннарга кышкы үеде хөрек кидис идик дээн ышкаш чылыг хеп аймаанның тывылбайн турарын билип алдывыс. Автолавка кыштагларны график чүрүмү. биле доктаамал эргип, өйлеп-чижеглеп каан аъш-чем аймаан эккеп турар, а чылыг хепке чагыгны баш үдур кылып-даа каарга, күүсеттинмейн турарым. эрги-каксы идик-хеп аймаанның эленизи чедип, ыланғыя идикке хереглелдиң чидиг болуп турарын билип алган бис. Ынчанмайн кандыг идик дээрге малчыннга эң чугула хеп. Ол хоюн аъттыг-даа, чаңгыда каларар, үениң хой кезиин дашпыгаа, мал аразынга эрттирер. Малчыңга чаңгыс идик хеп болбас.

— Сөөлгү үеде кидис идиктиң шынары дыка багай апарган-дыр. Чаа идиктии ийи, үш хүн хой кадарып кедиптеринге-ле, баксырап каарга өл идикти кежээ келгеш кургадып каар сен. Эртенинде бүтче утлавас, тырылдыр кирип калган боор. Кидистиң салыжында чүве бе. дески эвес. чуга чери чуга, улдуңу достектерлиг — деп. Владимир Өөлетович чугаалап олурду. — Ол хиреде кидис идик өртээ ам талыйган.

Малчыннар хой кадарып эгелээ-ле, дөрт чыл болуп турар. Мал аразынга өскен, уктуг малчыннарның ажытолу. Мурнунда чылдарда кадарып турган хоюнуң назыны улгадып, төл, дүк бээри чегейтей бээрге, кыргаан соонда, брактап каапкан. Ам алган хою аныяк, меринос уксаалыг. Кодаңында төрүүр үш чүс баш хой бар. Дөрелеп шыырак. Ынчалза-даа январь төнчүледи төрээн каш хойнуң хураганнары ботқур-даа болза, хой эмии багай, тоттурбас. Хойну тарып боозаттаан, сула эдержилгеге киир, тен турган болгаш, малчыннарның хою февральда түлүк оолдаар. «Шагаа соонда-ла бисти девиледир хой бо. Суурдан сакманчылар кээр. Оларны хүлээп алырынга белеп бис. Мал эмии аран пат чыладыр. Хүүда инекгеривис бага төрүп эгелээн. Инек эзии база ындыг-дыр, бызаага-ла ой чыгыы. Төрээн каш хойга немелде чем бере бээриниске, харын шору апарды» — деп, Чечек Санаевна аъш-чем белеткеп тура, бистиң чүтаавыска киржи каап турду.

Мурнунда чылдарда пелери тоттурбастаан хураганнарны эмискиктээри-биле совхоз кургаг сүттү берип турган. Ам рынок үезинде кургаг сүт хамаанчок, чем тывылбайн турда, ол-даа берге айтырыг. Малчыннарның бо чылгы планы — чүстен 85 хураган, бир хойдан 1 килограмм 800 грамм дүк. Дунгужун төрүүр меринос хойга оон хой сан хүлээнири кургаг аас болу бээрин олар бодаан.

Ук-ыыгуурундан малчын улус болгаш, уруг-дарыын хой ажылынче эвилелдеп, ишти базар салгал арттырып каарын бодап турар малчыннар болду. Дузалакчы кадарты турган улуг оглу эрткен чылдың декабрьда шериг чоруй барган. Аныяк хойжу шериг албанындан тудугжу мергежилдиг ээп чаныш кээр. Хойжу кижи тудуг кылбас боор бе. Бо кыштагда олар бирги кыштың кыштап эрттирип турар. Эде кылыр, тудар тудуг-суур кыштагда эңдерик. Владимир Өөлетович тудуг кезээнде баргаң оглунуң чаа мергежилдиг ээп чаныш кээрин ынчангаш четтикпейн маңап орар. Шериг барган оглунуң орнунда шеригден чоокта чаа халажып келген аныяк кижи ап алганнар.

Кыштаг кудуктуг. Сугну доскаарга чылыткаш, мал сугтарар.

Бо кыжын ийи катап ыыт-рак хадаан. Баштайгы чаг-ган хар чаа-ла тырлып орда, декабрьда хадаан хат хортүктеп каан. Январьда база хадаан. Ынчангаш хортүк кырында дүшкен кылын хар хойну оътка чедирбестээн. Казып оттаар болгаш чамдык коданнарда хой дүюу тазарып эгелеп турар. Сарыг-Арга-Аксы деп черде чайлаанга хоюн эки семиртип алган болгаш бо малчыннарда улуг дүвүрел чок. Малга немелде чем, сиген, хураганнарга көк сиген четчир.

Коданнарда хой оолдап турар, малчыннарда чайшөлээн чок. Совхозтуң удуртукчулары, специалистер, хойжу бригадалар бригадирлери коданнарны эргип-кезип, малчыннарның ниити байдалын хайгаарап ту-рээр. Владимир, Чечек Чамыяннар — ам 1 хойжу бригаданың малчыннары. Малчыннарга почта чедирилгезинге, кижи, мал эмиле-рининң хайгааралынга оларның хомудалы чок. Кыштагда чырык, чунар-бажың бар. Телевизор көрбейн олурарынга харын хомудап олурдулар. Чылдагааны мындыг: кыштаг тейлер ыйгылаанда турар. Соңгу талазындан бедик Берт-Даг харап алган. Ынчангаш чоогунда каңы-бир тей кырынга бедик антенна тургузупкаш, көрүп болур арга бар. Кожазында кыштагда телевизор ажылдап-даа турар болза, ол коданда ийи өгнүң бирээзинде телевизор ажылдавас. Чүге дизе, кыштаг муриунда турар өг чоогунда тей бажында антенна эвээдаа бол. октаттынган техника «сеги» үндүр соөртүп каан. Оон бир келээн пимчедип каарга. Моолдан дамчыдылгалар безин тода костур болган. Ийиги өгде телевизор «ажылдадыры»-биле бир тей кырынга база бир чүве кылырын олар бодап турар.

Сакманчы, дузалакчы кадарчы аныяктарның күжүн шын утлап-баштап, ажыглап, боттарының, специалистерниң демин каттыштырып турган, планныг омаалдазын күүседиптеринге малчыннар бүзүрелдиг

Валентина САТ. («Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: аныяк малчыннар Владимир, Чечек Чамыяннарның өг-бүлези.

Лазо МОНГУШТУҢ фотозу.

КЫМНЫЫ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиг чыелдиң сентябрь 30-гы үшкү сессиязында өске чугула айтырыглар биле кады күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң күрүнеии эвес болдуруп, ынчаңгаш өске хевирикче шилчидеринии дугайында чугаа база болган. Ында бо чугула айтырыгны шиитпирлээрииң бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелиниге болгаш депутаттарның саналынга демдеглеттинген.

Бүдүрүлгелерни күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү болдуруп, оларны халаска азы өртек үнезин дедир эгидер кыдыр күш-ажылчы коллективтерге дамчыдып бээри бо. 1992 чылда эгелээрии сессияга улус депутаттары шиитпирлээн болгай. Дамчыдар бүдүрүлгелер арасында тудуг материалдары кылыр бүдүрүлгелер база бар. Олар дээрге Кызылдың, Элегес-Аксының болгаш Кызыл-Мажалыктың туун, бу заводтары дыр.

Тыва Республиканың «Тудуг материалдары» каттыжышкынның чиңгине директору Владимир Иванович Кан-оолдуң «Шынның» корреспондентизинге чугаалаанын-биле алырга, туунбу заводтарын хуужударын 1992 чылдың төнчүзүнге чедир доозар ужурлуг. Туунбу заводтарын хуужударынга белеткел ажылдары кидин чоруп турар. Бо ажылды күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының талазы-биле республика программазының негелделерии ёзугаар кылып турар. Ынчаңгаш бистиң адырга таварыштыг хуужудулганы коммерциялыг шилилтелии ёзугаар акциняжылдары чугула болур деп санап турар бис. Оон түнелиниң туунбу бүдүрүлгелери күш-ажылчы коллективке ында ажылдап турар кижилерге хевээр артар, оларның ажылдаар черлери камгалаттынар уужудут. Оон-биле кады бо бүдүрүлгелериниң мурнунда турган хандырылга харылзаалары үреттиимес, оларның ажылы улук-соксаал чокка улам чылаар.

Белеткел ажылдарып Элегес-Аксының хана материалдарының заводу (директору Л. М. Оюн) эки чоруудуп турар. Туунбу заводтарын хуужуларының талазы-биле тодаралдыг уужудут айтырыгларынчы бирээзи — оларның Россия Федерациязынга, оон Үлегүүр, тудуг материалдарының министерствозунга азы Тыва Республиканың эргезинге артаар-артпазы боон турар. Оны шиитпирлээн соонда, ол бүдүрүлгелер чогуу ишчиниң өөрүүзү болуру биле. дине бээр.

Бо бүдүрүлгелерни хуужуткан соонда, «Тудуг материалдары» каттыжышкынның тыжышкыны колдуунда-ла ол бүдүрүлге коллективтериниң тудуг болгаш хандырылга ажылдарын харылаар апаар.

«Тудуг материалдары» каттыжышкынның заводтары 1991 чылда 41 миллион туунбуну кылып үндүрер турган, 36 миллион 379 мүңнең тудугларже чорут-кан. Ынчалза-даа акша оруглазының талазы-биле көргүзүг хөй болган. Бир эвес рынок харылзаала, рыиче шилчиринии мурнунда бир туунбуиу ортээ 12.5 көпеек тур-ган болза, ам 1 рубль апарган. Ынчаңгаш ту. дуг организациялары бистиң продукциявысты эвээш чагыдып ап турар. Оон үжүрүнден эрткен чылын 12 миллион туунбуну Саян ажыр сөөртүп, хөй чарыгдаалар үндүрер үжүрга таварышкан. Ол ышкаш республиканың тудуг организациялаары 225 мүң кубометр чуурган сай дажын бистеп алыр турган, чүгле 182 мүң кубометрии салып алган. Бүдүрген сай дажының дыка хөйү олча-дажык киирбейн артып калган.

Рынок харылзаалары-ның үезинде продукцияның чүгле саны эвес, шынары — оруганы үнезиин. Ынчаңгаш бистиң каттыжышкын бир чаа заводту Кызыл хоорай аразында тудуп турар. Ол чаа продукцияны — яны-бүрү өөрүт түлүт плиталарын кылып үндүрер.

Топча МОНГУШ.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда

ДЕТКИИР БООР

30-40 чылдарда О. Шынааның араттары хуузунда мал-маганныг бай-шыырак чурттап чорааннар. Оң ыланғыя эът, сүт аймаандан кыпган чем четчир турган. Идик-хеп база-ла ажырбас. Алты-кешти боттары эттеп, идик-хептеи даарап, үениң шаа-биле кеттинип чорааннар. Бир өг-бүле 200 хире шээр малдыг, 30-40 хире бода болгаш чылгы малдыг турган. Бүдүрген дүк, эъдин ол үеде коржаага саткаш, оон орнунга бараан аймаан ап, ол ышкаш моолдар-биле база бараан-сараан аймаан орнажып алыр чораан. Ынчан арат бүрүзү бодунуң бүдүрген малының бажын, оон эът, сүт, дүгүи боттары хереглээни-биле ажыглаар, артканын садыптар.

40 чылдарның ортан үезинде МЧАЭ (мал, чер ажыл-агыйының эштежилгези) тургузуп, боттарының малының чамдыызын МЧАЭ-ниң өнчүзү кылдыр берген. Тулган дээн шары ол шагда 40 акша, шүрлен шээр мал 4 акша (ТАР-ның акшазы-биле) турган. МЧАЭ-ни тургузуп турганының кол-ла чылдагааны чер ажылын сайгыралдыры болган. Малды араттар боттары өг-бүле аайы биле өстүрүп ап болур, а чер ажылы дээрге дем херек ажылдыр. МЧАЭ-лерниң кежигүнери мал чемин, тарааны тарып өстүрер. Ынчан тарааны О. Шынаага тарывайн турган. У.Шынаанын Сарыг-Талга тарыыр, ындыг чүве. Ол шагда машина-техника кайда боор. араттар аът, шарызын, андазыннарын чаңгыс ажыл-агыйга чыын алгаш, МЧАЭ-лерни тургузуп турганнары ол. Аът, шарыбиле сезон дургузунда 69-70 га черге тарааны тарып өстүрүп турду. Күзүн дүжүттү үлежирге, бир өг-бүлеге 9 барба хире тараа боор чүве.

1948 чылда маңаа колхоз тургустунуп эгелээн. Ол үеден араттарның хууда малын кыдыглап-кыыгаарлап эгелээн. Бир өг-бүлеге 30 шаа шээр мал, бызаалыг ийи инек, 3-4 аът арттырган, артканын колхозче киио сүне берген. Колхозтажын, совхозтажын чадап кагдывыс. Ам кайнаар баар бис? Бо берге үеде чаңгыс амыдырал — арат ажыл-агыйын тургузуп алыры, ол-ла-дыр.

Тараачын, арат ажыл-агыйларны тургузар дээнер хөй, күзелдиглер бар. Ындыг кижилерге деткимче көргүзер хөөн чок чүүл чамдык удуртукчу эштерниң талазындан бар. Тес-Хем районнуң АУК даргазы, арат ажыл-агый тургузар дээнин дугайында билдиринишкинимни сайгарып турда, «Совхозтуң өнчүзүн садар эрге бистеп чок. Күрүнеии мал-маганын кижи бүрүзүге садып туруп бээр болдувусса, ат болгай» дээн соонда, совхоз директорунуп-даа, специалистерниин-даа ыыды шүүт читкеп. Арат ажыл-агыйын тургузарының дугайында чазактың шиитпириигге дедир агитацияны бе ол?

Мен болум зоотехник кижи мен. Совхозка чээрби ийи чыл иштинде зоотехниктеп, бригадирлеп ажыллап келдим. Мал-маган азыраар ажылды чорудар талазыбиле арга-дуржулгам бар. Арат ажыл-агыйы тургузуп алыр иезиг күзелдиг мен. Совхоз бо каш чылдар иштинде дүк, эът планын күүсеглп чадап кагды. Өске черлерден ялыг-бүрү ужезалыг хойларны сатып ап даа турду. Оон түнелиг чок. Эрги хевээр-ле, хой ажылынчы көргүзүлгелерни ышкаш болгай. Ужезалы эки-даа, багай-даа малды ужезалыг эки-даа деп мыйтаң.

База бир бодал Тес-Хем районга келээ ажыл-агыйны бедик теиикче организастап чалап, кезии АУК-ту тутқан хевээ бар бе? Оон ритадыпла ажылдакчыларны азыраар орнуна ажылдан алган акшаларыны боттарының ажылдаар бис.

«О Шынаае совхозта экономистер, бухгалтерлер, зоотехниктер, мал эмчилерни деңгө-даа эътем билигтиг специалистер бар-дыр. Чамдыктарының эътеминде чайы-биле ажылдаайн тур бис. Чүге дээрге штат болу. Бир эвес О Шынаага арат ажыл-агыйлары ковуудеги структураа боор болза, оларга база ажыл тыгыы боор-дур болгаш мен. Арат ажыл-агыйлыг кижилерге экономистиг санаашкынныар, малды канчаар эмнээп, ужезалыг канчаар ажыжидер, төрүүр малды тарып боозаттыр чеффункциялыг ажылдар чорудар деп чүнү кылбас боор. Ындыг ажылдар арат ажыл-агыйларынга дыка хереглеп.

Мээн бо бодалдарымны арат болгаш тараачын ажыл-агыйның талалакчыларынга деткимчелеп боор деп бодаар дыр мен.

Бек-оол ШАЛЫК.
Малчын.

ООҢ ҮЛҮҮ

Кызыл районуң Шаи. балыг ортумак школазының хоочун башкыларының бирээзи Чичилдей Ондараевна Куулар 28 чыл үзүк чок башкылап, аныяктарны өөредип, кижизидиргеге үлүүн киирип келген.

Ооң өөреникчидери республиканың улус ажыл-агыйының ангы-аңгы адырларында ажылдап чоруур.

Чичилдей Ондараевна дөрт уругнуң иези. Ийи уруу школазын дооскаш, Кызылда дээди өөредилге черлеринде өөренип турар-лар, артканнары — школачылар. Ооң өөнүң эзии суурнум чонуң газ-биле хандырар дээш кызымак ажылдап турар.

Кызымак, биче сеткилдиг хоочун башкыны Шамбалыгның чону хүндүлээр.

Өшкү-Саар КУУЛАР.

А мен мынча дээр мен

ЧАСТЫРЫГЛАР УРЖУУНДАН

1985 чылдың апрельде Михаил Горбачевтуң саналы-биле СЭКП эде тургустунуушкунуу эгелээн деп билип чоруур мен. Чуртка ону боттандырары эргежок чугула-даа турган.

Чурттуң амыдыралынга бурунгаар базымнарны кылыр ужурлуг турган бо чугула эргилдени ынчангы М. С. Горбачевка удурткан СЭКП ТК-зы шын эвес эгелээн деп санаар мен. Ону эгелээр мурнунда белеткелди чорудар, чүү кылырын тодаргай планнап алыр турган хире. Чүгле чугаа-биле «эде тургустунар» деп алгырыкпы, ураалап турдувус. Чогум ол үеспу кижи бүрүзүнге чедиигири-биле тайылбырлаптар кижи чок турган.

Бир эвес демократияны, ажык-чарлыг чорукту шын ажыглаан чүве болза, чугузучалыг болур турган. Херек кырында бистер М. С. Горбачевтуң удуртулгазы-биле хамык чүвени сула салыпкан бис. Ылаңгыя аас-дырактарны, ажыл кылбастарыны, туразы улуг кижилерниң амыдыралга дүүшпес төлеп чок ажы-чанынга эштежип турдувус. Оон чижээн чон билир. Бо чорукту бодурбазы-биле шыңгыы хыналаданы доктаамал тургузары чүгула деп бодаар мен.. Ынчанмас чүве болза, бүдүрүлгелер, магазиннер боттарының туралааны-биле өртектерни улгаттырып алырлар.

Эде тургуступуушкунуун частырыгларының уржуундан мындыг берге байдалда таварышкан-дыр бис. ону шыдажып эртип шыдаар кижиниң хөөнү калыр чораан. Тыва Республиканың улус депутаттарының аразында безин ындыг ийи-чаңгыс кижилер барынга хомудаар мен.

Ээулуг демократияны хажыдыл, частырыгларны кылганындан Совет Эвилели безин бүүрап дүшкен. дир. Ол кончуг багай, улустарга харааданчыг болганын шупту-вус билир бис.

Эде тургустунуушкунуун шын эвес эгелээнии, ол частырыгларлыг болганын бо хүннериниң амыдыралы долуу-биле бадыткаар. Эрге-чагырганың, хоойлудүрүмнүң кошкаанындан бүдүрүлгелер долу күжүбиле ажылдавайн, харын кызырлып, хереглекчилер болуп шилчээн. Ажылчыннар кызырылган. Үлетпүр, аъш-чем бараанныңның улуг-улуг бүдүрүлгелери кызырылган, биче бүдүрүлгелер көвүдээп. Оларның ажыктыгларындаа, ажык чоктары-даа бар. Оларның чамдыктары боттары чүүдээ бүдүрүп шыдавас хирезинде, белен продукция садып алгаш, ону улуг ортекке садып турары шын эвес.

Бараанларны хостуг өртек-биле садар болу бергенден бээр өртекти хемчээл чокка. эмии эрттир улгаттыргаш, бөдүүн чонну мөлчүп турар таварылгалар бар болу берген. Оон чижээн чон билир. Бо чорукту бодурбазы-биле шыңгыы хыналаданы доктаамал тургузары чүгула деп бодаар мен.. Ынчанмас чүве болза, бүдүрүлгелер, магазиннер боттарының туралааны-биле өртектерни улгаттырып алырлар.

Эде тургуступуушкунуун частырыгларының уржуундан мындыг берге байдалда таварышкан-дыр бис. ону шыдажып эртип шыдаар бүгүүле аргалар, курлавырлар бисте бар деп санап чоруур мен. Амгы үеде эң не кол чүве болза түгле эки ажылдаары болур, ынчан тодуг-догаа чурттап шыдаар бис.

Авва МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

БОДАЛДАРЫМ ИЛЕРЕДИЙН

Делегейде эң не улуг, күүлүг турган чурт — ССРЭ бүүрап дүжүп, сандарап каарга, ыглаксанчыг, мукгаренчыг-даа чүве-дир.

Идик-хеп, аъш-чем, эм аймаанның өртээ кызыгаар чогу-биле улгаткан. Бо бүгү пенсионерлерниң, хөй ажылөөлдүг өг-бүлелерниң амыдыралы, чурттаарынга берге байдалды таварыштырган. Өртек улгаткамыктан бээр ур эвес уе эрти, ындыг-даа болза ам безин чедиимес өг-бүлелер бергедеп эгелээнии көрүп тур бис. Хүн бүру хереглээр эргежок чугула ус, чигир, сүт аймаа чок, хлеб, идик-хеп чедиппес. Мындыг болурга берге болбайн канчаар.

Чыда алыр чыдан эвес дээш ышкаш. амыдырал дээш демисежири, чогаадыкчы, тывынгыр ёзу-биле ажылдаары ам чугула болу берген-дир. Арат ажыл-агыйларны көвүдедир, оларның хөй малды өстүрериң, тараа, ногаа аймаан тарыырын чедип алыры—чугула айтырыг. Ындыг болганда мынаар күштү салыры албан болу берген деп бодаар мен.

Бисте кыргаанар, хөй уруглардыг өг-бүлелер, ажылдаар, оларга буян болуру-биле эът, хлеб, ус, чигир өртээн элээп чиигедип көөрүн республиканың удуртукчуларындан дилээр мен. Телевизордан көрүп, радиодан дыңнап орарга чамдык республикаларда, хоорайларда бараан өртээн чиигеткен боор чорду. Оны барымдаалаваш, бижип орарын ол.

Алгы-кештен, дүктен идик-хеп кылып алырынче эртежик киргенивис дээре хире. Оон башка садыгдан оны садып алыр аргавыс чок. Ынчангаш район, совхоз, колхоз төптеринге алгы-кеш, дүк болбазырадыр, оон хеп даараар, аргыыр биче бүдүрүлгелерни тургузар. Ону организастаарынга чер-чер Советтери боттуг дузаны чедирер хүлээглелиг. Оларны чылып алыр болза алгыдан янзы-бүрү хептерни, дүктен кидиз идиктерни, артаан хептерни кылып алыр бис. Бо айтырыгны чедишкинниг шиитпирлээри-биле Кызылга азы өске-даа черлерге ол биче бүдүрүлгелерге ажылдаар кижилерни өөредир курстарыны ажыдары чогумчалыгдыр. Бир эвес эки бодамчалыг, план дагтаар ажылдаар болза, арталар, курлавырлар бисте бар болуп турарын эскерер-дир мен.

Мээн үстүнде бижээн санаалдарым чаа эвес, оларны өске хамаатылар база киирип турганын билир мен, ындыг-даа болза ону боттандырар дээш чүү-даа кылбайн турарывыс элдеп чүве. Кым оларны биске кылып бээрил, чүгле бөттарывыс хөделир, боданыр, тывынгыр ёзу-биле ажылдаар ужурлуг бис.

Салчак МАЙНЫ.
Бай-Тайга район.
Шүй суур.
Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерип диледим. (Автор).

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР

Кандыг-бир күрүненин хамаатызы бодунуң хамаарышкан күрүзенииң иштинге кандыг-даа эргедужаалга томуйлаттырып болур. Харыысалга кандыызынга-даа бир дөмей дээрэи билдингир. Михаил Сергеевич Горбачев Совет күрүненин башкыга баштай көстүп кээп турар үеде совет улус аймаа улуг идегелин көргүзүп, ону деткип турган. Эде тургузуушкун чонга чүнү-даа бербээн. В. И. Ленининиң үндезилел тургускан партиязы узуткаттынган, ССРЭ бүүрап дүшкен, чоңнуң амыдырал деңнели күдүлап батқан, национал-дар аразының харылзаазы эң дүшкүүрлүг чадазында четкен.

М. С. Горбачевтуң реформалар чорудулгазының үезинде болдурган улуг частырыглары, күрүнени самдаратманы, чоңнуң амыдырал деңнелин каиндаа түрүп көрбээн деңнелге чедир кудулатканы дээш ону изиг ожуктан анаа-ла эзип каапгайн, аңаа шыңгыы харыысалга онаар ужурлуг эвес бе? Күрүне баштыяы турган кижи күрүнени, чоңну сандарадып каан, харыысалга хүлээвес, хостуг ужуп уне бээр чүве болза, албан-хүлээлге дээш ам кым харыысалгалыг болурул? Ындыг байдаалдарда эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары болдунар бе?

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.
Берт-Даг суур.

ЧУРУКТА: Кызылдын телеателье-зининг мастери Владимир Нагорный ол бүдүрүлгеге он ажыг чыл болган. Сеп-тедири-биле дужаа-ган телевизорларны ол саадатпайн септеп бээр. Белик мергежилдиг радио-техниктерниң би-рээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМ-ЧИКТИҢ фотозу.

ООРЛАП ЧОРБА

Тоңудан мрак-чоок төрелдер, эш-оор-даа үстүр эвес, келгекде ыяап-ла аяк шайны ишкеш чоруурлар. Ол тываларның эки чанчылы. Ынчалза-даа аразында багай, оорланыр аныяктар бар боор-дур. Мынча ботка хөй-ле кижи хомуп-дүжүп келген чүве. Оларның-даа, бистин-даа таладан хомудал турбаан, улур-дедир экини күзежир турдувус.

Бо таварылга канчап болу бергенин допчулап көрейн. Январь 27-де төреливис болур уруг эмчиден чаа бөжаан дунмазын үндүрүп алгаш келген чүве. Ол көрде ийи аныяк оол эдертип алган келген, дузалажып-ла чорааны ол чүве ыйнаан.

Дунмазың бажыңга эккеп каапш, шоолуг үр болбаанда оол биле үгбазы үнүп чорупту. Оон көөрүвүске бир оол турар чорду. Ынчан бистер залга телевизорда кино көрүп орган бис. Ол оол эжик аксынга турган чүве, үр-даа болбаанда чүгле эжик хак дээнин дынналдыыс.

Канчапташ-ла кадайым үдуур өрээлвисче киргеш, үнүп келзе-ле, «Сонга караага акша кайыл?» деп менден айтырды. Эжик ажык турган чүве, дем аңаа чыткан-на чүве дээш ажык өрээлге катап барып көөрүвүске, шынап-ла, акша чок болду (30 хире акша чүве, сметана садар дээн).

Орун кырынга мээң неген тонум, бөргүм, моюн-ораарым чыткан, моюн-ораар база чогул. Дораан автовокзал, аэропорттуң билет садар черин, топту эргий дилээш, оолду тыппаан бис.

Кежээ дүжүп, карангылай бөзрге чаныптывыс. Мен ол оолдарның кайызын-даа танывас болдум., Бичии уруглуг уругдан айтырарывыска бирээзин таныыр, ескезин танывас болду. Кижини кижи дээш бажыңче киирерге ындыг боор-дур, чай чок аразында оорланып чыдар.

Өске кижиниң багы-биле төреливис уругларның аттарын биживедим. Оларга, ада-иезинге-даа эпчок ыяаан. Ынчалза-даа бо чүүл солунга үнүп келзе боданыр чадавас. Танывас кижилерни моон соңгаар бөзр эдертпезиннер.

(Бистин корр.).

Серен САЛЧАК-ООЛ.

«ССРЭ-ниң иштики херектер министри турган Б. Пуго түүлүп хөрүүлээр деп турда, бодунуң амыдыралынга четтиниккеш дээрзин РСФСР-ниң Чиргиче прокурору В. Степанков дыңнаткан...»

(«Известия», 1991 ч., август 23).

«Август 24-түн кежээниде ССРЭ Президентиниң чөвүлекчизи, маршал С. Ф. Ахромеев бодунуң амыдырал четтиниккен дээрзин билдингеп».

(«Невское время», 1991 чылдың август 27).

«СЭКП ТК-ның херектер эргелекчилери Николай Ефимович Кручина Плотников переулогунда тергиин дээш бажыңының бешки каадымда квартиразының балконундан эртемитиниң 5 шакта шурай берген. Москваның Ленин районунуң прокуратуразының ажыллакчызының чугаалаан турары-биле алырга, Н. Е. Кручина өлүр мурнунуң чагаазын арттырып каан, шынаа ак сеткил-биле чурттап чорааның, кеш-херек үүлгедикчиин деп бодуп санавайн турарын биживе, од ышкаш Михаил Сергеевич Горбачевка бодунуң шынчызын бадыткап турар».

(«Комсомольская правда», 1991 чылдың август 27).

«Эртиен воскресеньеде партияның база бир чанчылы турган кижи бодунуң амызынга четтиниккен. 8-ки каатта бодунуң өрээлиниң соңгалыдан бир шаанда СЭКП ТК-ның херектер эргелекчизиниге ажылдан чораан Георгий Павлов шурай берген. Өлүр мурнунуң чагаазын ол арттырбаан болган».

(«Би-би-си», 1991 чылдың октябрь 7).

«Шак-ла ынзыг чанчылчаан орук-биле бодунуң амызынга СЭКП ТК-ның делегей кылдызының ажылдакчызы Дмитрий Лисоволик четтиниккен».

(«Смена», 1991 чылдың ноябрь 1).

Т. Гдлян, Н. Иванов

ЭРЛИК ОРАНЫНЧЕ АЛБАДАЛ

Номерден номерже

Эргилде үезинде тиилелге чедил алган демократияның байырлалы-биле холбаштыр Старая площадка улуг албан-дужаал эдеп турган дүжүметтер амы-тынынга ынчаар четтиниип эгелээннер. Ол чүүлдер янзы-бүрү чугааларны тывылдырып, шын кетелгени кылырын иетеп турган. Ында кандыг-даа сенсация чок чүве-дир ийин. Эвилел парламентизиниң баштыңы турган Анатолий Лукьяновту бодунуң амызынга четтиниптеринче канчаар албадап түрганын миллион-миллион кижилер билир, аңаа «әрес-дидим шиитпир хүлээп алырынга» бүгү байдалдарны тургузуп турган.

1991 чылдың август 28-те ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин сессиязынга ону ажылындан халап турда, Лукьянов бодунуң кабинединге олуруп алгаш монитор дамчыштыр сессияның эртип турарын хайгаарап орган. Ону ажылындан халаан соонда, истекчилер аңаа чедип келген болгаш айтырыглар саялган, эргилдеге киришкен деп каразып турарын чугаалаан болгаш ону тудуп хорутдаар дивейн турарын бадыткап чугаалаашы, чаңа бөзрин сүмелээннер. «Чүге? — деп, Анатолий Иванович элдепсинген. — Мени моортан-на тудуп аппарыпар». Ынчалза-даа истекчилер арлы берген. Лукьянов Москва чоогунда дачазынга чеде бергеш, чоок кижилеринге ону бодунуң амызынга бодуу четтиниптерин чедип алыр дээш оралдажып турарын, оон-биле кижилерниг ону бодунуң амызынга четтиниптерин чедип алыр дээш оралдажып турарын, оон-биле кижилеринге ону бодунуң амызынга бодуу

РОВНОНУҢ ХОСТАКЧЫЛАРЫ

1941 чылдың июнь 22-де болган ТАР-ның Х Улуг хуралындан ССРЭ-ниң Чазаанга мындыг уткалыг Декларацияны хүлээп алган:

«Совет Эвилелинче фашистиг Германияның халдаан дугайында Совет чазактың радио дамчыштыр медеглээнин дыңнаащ, ТАР-ның Х Улуг хуралы, Совет Эвилелиниң эрге-ажыктарын камгалаарынга белен. Үлетпүрчин-тараачынның маадырлыг Кызыл Шериг болгаш Далайның Кызыл Флоду Гитлерниң калчаараан фашистеринге өлүмнүг согуушкунну бээринге шуут идегээнин илергейлеп тур.

Тываның арат чону бодунуң революстуг намынга, чазаанга баштадып алгаш, фашистиг халдакчыларны туюлунга чедир чылча шаап, тинлээр дээш демисежип турар совет улустун ол демиселинге бодунуң амы-тынын харамнанмайн, бүгү-ле бар күжү болгаш аргаларыбиле киржиринге белен!».

Бүгү Тываның тос кожууннарының арат чоннарынга ук Декларация доп-дораан дыңналып четкен. Арбан, суму, кожууннарга Кызыл Шеригге дузаламчы чыырының улуг ажыл-херээ ынчан эгелээн.

Баштай Тывага ажылдап, чурттап чораан 800 ажыг ССРЭ хамаатылары Ада-чурттуң дайынынче чорупканнар. А 1943 чылдың май 20-де тыва 11 танкистер, сентябрь 1-де 208 тыва эки турачы ССРЭ-ге дузалажыры-биле фронтуже аъттанганнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга адашкылар, алышкылар, дуңмашкылар, угбашкылар, ог-бүлелиглер чаңгыс демниг демисежип турган: Дончут Куулар Даңзырын оглу. Улуг лейтенант. Ийиги взводтуң командири. Ооң кадайы Дарья Куулар Намзырай уруу. Санинструктор Доржу Монгуш Кожеге оглу. Лейтенант. Ушку взводтуң командири. Ооң кадайы Багбуужап Иргит Мадай уруу. Санинструктор. Даңзы-Белек Ооржак Чүлдүм оглу. Старшина. Бешки взводтуң командириниң дузалакчызы. Байлак Ооржак Чүлдүм уруу. Даңзы-Белектиң кады төрээн дуңмазы. Санинструктор. Лама Борис (Түлүш) Шөмбүл оглу. Улуг сержант. Эскадрон командириниң дузалакчызы. Сандак Түлүш Шөмбүл оглу. Гвардейжи анаа дайынчы. Ламаның кады төрээн акызы. Ол Ровно хоорайны хостаары дээш тулчуушкунга маадырлыыбиле өлгеннерниң бирээзи. Хуназыг Оюн Тавылан оглу. Тоспан Оюн Тавылан оглу. Гвардейжи анаа дайынчылар...

Кечил-оол Түлүш Балдан оглунга (ам Совет Эвилелиниң Маадыры) командылаткан тыва эки турачы аъттыг эскадрон 1-ги Украин фронтузунуң 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг каттыжыышкынының 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги полугунуң 4-кү эскадрону болуп. Кызыл Шеригниң кезектери-биле чаңгыс демниг эрес-дидим демисешкен.

Полктуң командири гвардейжи полковник Ефим Абрамович Попов — еврей. Бирги эскадроннуң командири капитан Хафиз Ахмеджанов — татар. Ийиги эскадроннуң командири Алексей Коноваленко — украин. Үшкүзүнүң Михаил Каташев — алтай. Дөрткүзүнүң — Түлүш Кечил-оол — тыва. Х. Ахмеджанов биле Түлүш Кечил-оол Тамбовтуң аъттыг шериг училищезин кады дооскан — хоочун дайынчы эжишкилер чораанар.

Украинаның область төвү Ровнону немец-фашистиг эжелекчилерниң ханыг аспаандан хостаанындан бээр ам таптыг-ла 48 чыл болуп турар. (1944 чылдың февраль 2-де хостаан).

1944 чылдың февральдың 16-да, Тыва Арат Республиканың чазаанга полк командири Поповтуң амгы үеде архивте кадагалаттынып чыдар чагаазының одуругларын маңаа киирери эргежок чугула деп бодай-дыр мен.

Ооң сөзүглели бо:

«Дөрткү эскадроннуң командири капитан Кечил-оол кайда-ла берге байдал тургустуна берген болдур, тулчуушкуннарны боду башкарып, дайынчыларны, командирлерни тиилелгеже кыйгырып турган.

Тываларның эрес-маадырлыг чоруу дээш Ленин орден, Ада-чурт дайыны, Алдар, Кызыл Сылдыс орденнери-биле шаңнаар дугайында дилегни үстүкү командылал черинге киирген. Ровно операциязы дээш дөрткү эскадроннуң командири капитан Кечил-оолду Ленин орден-биле, ооң сөөлүнде операцияларга ооң маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында дилегни киирген. Бүгү-ле дайынчы операцияларга дөрткү эскадрон полктуң эң эки эскадрону дээрзин көргүскен. Полк командири гвардейжи полковник Е. Попов.».

Амгы үеде бистерниң аравыста ажылдап, чурттап чоруур элээн каш эки турачылар-биле бо хүннерде ужуражып, 48 чыл бурунгаар Ровно хоорайны хостаар дээш тулчуушкуннарның дугайында оларның аар-берге сактыышкыннарын база дыңнаанымны айтып каайн.

Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оолга база ужураштым. Ол Ровнону немец-фашистерден хостаанының 47 чыл болган оюнга арткен чылын киржип, чалаттырып чораан кижи болду. Эрес-дидим эки турачыларның дугайында уттундурбас тураскаалдар хөй. Ровнонуң бир кудумчузун «Тыва эки турачылар» деп адаан. Амы-тынын чидиргеннерниң тураскаалдыг даңзыларын-даа мөнгежиткен. Дубно хоорай. Деражно, Сурмичи, Клевань, Деревянное, Погорельцы болгаш өске-даа тыва эки турачыларның хосташкан суурларында тываларның дугайында тураскаалдарны кылгылаанын ол улуг магадалбиле чугаалаар чорду. Бичен-оол Сарыглар Күзетей оглу. Старшина дужаалдыг. Танкыга удур боолаар взводтуң командири чораан. (Ам ооң документизи Пичен-оол Тимофей Күзетеевич). Лама Борис Шөмбүлович. Оларның-биле база ужуражып, чугаалаштым-даа.

Ровно хоорайны фашистерден хостап турда, хар, суг чаашкынныг аажок хат хадаан дүне-ле болгай. Бистиң талавыстан чидириг-даа хөй-ле болган. Улуг лейтенант Оолак Оюннуң, улуг лейтенант Бүрзеккей Саттын, лейтенант Доржу Монгуштуң взводтары дайзыннарны удаа-дараа чылча шапкылаащ, баштай чигир заводун, ооң соонда Ровно хоорайны бүрүн хостаан. Ол кадыг-берге тулчуушкуннуң үезинде ийиги взводтуң командири улуг лейтенант Дончут Куулар баштадыр дыка хөй дайынчылар украин чон дээш хып дээн аныяк-чалыы назынындан чарылганнар.

Таңды-Ууланың эдээнде Чагытай, Дүрген, Бай-Хаак, Уургайлыг, Доора-Хадың, Кара-Булуң, Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Элегес, Межегей, Ээрбекке чурттап чораан, азы тодаргайлап чугаалаарга, Межегей, Ээрбек, Элегес, Көк-Булуң сумуларындан Ада-чурттуң Улуг дайынынче 45 оюннар эки тура-биле дайылдажып чорутканнар.

Бо каш одуругларның автору ырда кирген Элегеске төрүттүнген Оюн Көкеек Донгуракпаевна, Оюн Чассыгбай Моолдаарович ашак-кадайның дөрт кады төрээн оолдары Ойдупаа Оюн, Хүүлеңмей Оюн, Айыжы Оюн, Седип-оол Оюннуң дугайында элээн делгереңгейн-биле номчукчуларга таныштырар бодаан. Ашак-кадай шупту беш оолдуг, бир кыстыг чораан. Беш оолдары Ойдупаа, Хүүлеңмей, Айыжы, Кечил-оол, (Кечил-оол Оюнну «кулаа кадыг» дээш фронтуже албаан) Седип-оол Оюннар кайызы-даа аңгы-аңгы үелерде Тываның Араттың Революстуг аъттыг шериннге шериг албаны эрттиргеннер.

А кара чаңгыс кыс дуңмазы Чыртакпан Оюн эр кижи турган болза, чугаажок шериг херээн эрттирер ийик. Беш алышкыларның эң-не улуу Ойдупаа Оюннуң ажыл-ижи, амыдырал-чурттал-азы черле солун кижи. Ол аныяк үезинде-ле ТАРЭ кежигүнүнге кирген. 1930 чылдың үезинде АРШ-ка тургаш, Чадаанага, Өвүрнүң Бора-Шайга болуп турган үймээн-самыынны базарынга идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи. Бо беш алышкы бежелээ турза узун, тутса мөге эрлер. Ынчангаш оларның кайызы-даа АРШ-ка тургаш-ла, шыырак мөгелерниң санынга кирип турганнар. Ылангыл алышкыларның эң улуу Ойдупаа Оюн ТАР мөгези Арзылаң Чамыянны 1940 чылда 128 мөге салган чазак байырлалынга октааш шүүлген, эзер, чүгенниг чүгүрүк аът-биле шаңнаткан-даа.

Хүүленмей Оюн 1937-1939 чылдарда АРШ-ка шериг херээ эрттирген. Шериг мергежили артиллерист. ТАРЭ болгаш ТАРН кежигүнү. Сурмичи дээш тулчуушкунга аар балыглаткаш, ТАР-ның «Дайынчы шылгарал» деп медальдыг. Айыжы Оюн 1934-1937 чылдарда АРШ-ка шериг албаны эрттирген. Кол мергежили чолаачы. Араттың Революстуг аъттыг шериннден халашкаш, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинге үр үеде чолаачылап турган. Седип-оол Оюн дөрт алышкыларның эң-не хеймери. Ол АРШ-ка шериг херээн эрттирип тургаш-ла, эки тура-биле фронтуже чоруур дээш билдириишкин киргеннерниң бирээзи.

Ойдупаа Оюн дуңмаларыбиле кады гвардейжи улуг лейтенант Оолак Оюннуң взводунга дайылдажып чораан.

ДАЙЫНЧЫ ХАРАКТЕРИСТИКА: «Гвардейжи дайынчы Ойдупаа Оюн Ровно, Дубно хоорайларны болгаш өске-даа суурларны хостаарынга немец-фашистерге удур кадыг-берге тулчуушкуннарга бодунуң снайпер боозу-биле эң айыылдыг от точкаларын, пулемёт бөлүглежилгелерин оп-ону биле узуткаан болгаш чүгле Ровно дээш тулчуушкунга 20 ажыг немецтерни чок кылган.

Дубно дээш шавар халдаашкыннарга аар балыглангаш, тулчуушкун шөлүнден чоруй барбайн, кайгамчык эрес-маадырлыг чоруктарны кылган.

Эки турачылар отрядының командири капитан КЕЧИЛ-ООЛ.

Командириниң политик талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант БАЙЫСКЫЛАҢ».

Дубно дээш тулчуушкун шынап-ла, эң-не аар-берге болган. Немецтер маңаа эң-не хөй күштү мөөңнээн турган.

Дубно дээш аар-берге тулчуушкуннарга дөрт алышкыларның бирээзи Айыжы Оюн амы-тынындан чарылган. А Ойдупаа Оюн, Хүүлеңмей Оюн кайызы-даа аар балыглатса-даа, тулчуп турганнар. А алышкыларның эң-не хеймери Седип-оол Оюн Деражно суур дээш тулчуушкунга база балыглаткан. Ойдупаа Оюн, Хүүлеңмей Оюн эки турачы өөрүбиле 1944 чылдың чайынында төрээн Тывазынга эзп чаныш келгеннер. А дөрт эрес эрлерниң эң-не бичези Седип-оол Оюн госпитальга эмнеткениниң соонда бодунуң дайынчы оруун уламчылап. Кызыл Шериг-ниң кезектери-биле Чөөн Пруссияны, Чехословакияны, Венгрияны хосташкаш, дайын төнген соонда, 1946 чылда төрээн Тывазынга эзп келген.

Солдат, шынап-ла, солдат. Ойдупаа, Хүүлеңмей, Седип-оол Оюннар фронтудан эзп келгеш, төрээн чери Элегеске баштайгы тургустунган колхозтарның, сөөлүнде барып, амгы «Коммунизмниң херели» совхозтуң тургустунарынга боттарының эвээш эвес улуг-хуузун киргеннер. Ам бо хүннерде бистиң аравыста дөрт алышкыларның эң-не хеймери Седип-оол Чассыгбаевич Оюн чурттап чоруур. Ооң хары 70 ашкан.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

КЫШКЫ XVI ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫНДА

Альбервиль — Кышкы XVI Олимпиаданың төвү. 64 чурттардан ийи муң ажыг спортчулар ында келгеп. Олимпиаданың байырлыг ажыдыышкыны болган.

Аңаа Бүгү-делегейниң олимпиада комитединиң президентизи Хуан Антонио Самаранч Ак олимпиаданың ажыттынганын чарлаан. Францияның президентизи Франсуа Миттеран, АКШ-тың оралакчы президентизи Дэн Куэйл база киришкен.

Олимпиадага айыыл чок чорукту хандырар дээш 2000 полицейжилерни, 3000 жандармларны, 2000 француз омончуларны болгаш 1000 өрт дайынчыларын быжыглаан. Парлалганың кол төвү Изер деп даг хеминиң эрнинде Ла-Лешер курорт турар черде тургустунган. Олимпиаданың болуп турар чери Альпының девискээринде 1600 дөрбелчин километр черде чаттыла берген. Олимпиаданың болуп турар черлериниң эң-не ыраа — Тинь—65, Валь Д'Изер—64 километр. Ол черлерже автобустар чоруп турар. Хуу транспорт баарын чөпшээревес. Автобустарның чоруп турарының аразы 10 минута. Аңаа олурары халас.

Олимпий оюннарының болуп турган черлери-биле харылзаалларны телевидение дамчыштыр тудуп турар. Дамчыдылга бригадазында 60 ажыг репортерларны быжыглаан. Компьютерлер-ден кандыг-даа медээни ап болур. Олимпий суурнуң кино залынга «Полтергейст-3» деп көргүнчүг кинону-даа көөр. Спортчуларга 36 муң презерватиттерни үлеп берип турарын-даа көрүп болур. Ол сан-түн оларга эвээш бе, азы хөй бе дээри берге.

Олимпиадага улгады берген назылыг кижилер база киржир. Италияның хоочун хаакчызы Маурильо де Зольт июльда 42 харлаар. Ол бодунуң чуртунуң 18 алдын медалының эдилекчизи. 9 катап 50 километрге тиилээн. Олимпиадага дөрт удаа киржип турар.

Ол ышкаш Раиса Сметанина база дөрт дугаар киржир. Үш дакпыр олимпий чемпиону шыырак дээн спортчулар-биле күжүн шенежир.

Спортчулардан аңгыла, тус черниң чурттакчызы Анани Жюганны база адап болур. Олимпиада ажыттынып турган хүнде ол 100 харлаан. Ынчангаш ону ажыдыышкынче чалаан.

БИРГИ ЧЕМПИОНУ

Альбервильде февраль 8-те байырлыг байдалга ажыттынган Кышкы XVI Олимпиада оюннарының бирги чемпиону Санкт-Петербургтан 25 харлыг студент Любовь Егорова болган. Ол 15 километрге хаак чарыжын 42 минута 20,6 секундада маңнаан, бирги алдын медальдың эдилекчизи болган. Финн хаакчы кыс Марют Луккаринен ийи дугаарында, ооң соондан Магадан чурттуг Елена Вяльбе, Сыктывкардан Раиса Сметанина келгеннер.

Ачы-дуза чедирип болур

Кызыл хооркүүскомнуң капитал тудуг килдизи дараазында ачы-дуза хевирлерин чедирип болур:

1. Капитал септелгеге сметаларны тургузары болгаш эде санаары.
2. Тудуглар төлевилелдерин кылырынга техниктиг байдалдарны тодарадып, чыып бээри.
3. Техниктиг хайгааралды боттандырып чорудары.
4. Тудугларның геодезия шыйыгларын кылыры, черин демдеглээри.
5. Тудугларга херектиг чүүлдерин четчелеп бээри.
6. Керээлер чарары.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Тайбың кудумчузу, 15. Хооркүүскомнуң капитал тудуг килдизи. Телефону 2-51-82.

• • •

Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» совхозта ажылдап, чурттап чоруур ада-иелерниң Кызыл хоорайның дээди, тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар ажыл-төлүбиле ужуражылгазы бо чылдың февраль 14-те пятницада, Парлалга бажынының ийиги каъдынга болур.

Совхозтуң дирекциязы

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 10.10 Телешин. 11.40 Мультфильм. 12.00 Медээлер. 12.20 Концерт. 13.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Ритмниг гимнастика. 14.30 Танцы тевер кижиниң байырлалы. 1-ги кезээ. 15.30 С. Франк. 15.45 Садыг одуруу. 16.00 «Блокнот». 16.05 «Бо силерге херектиг бе?». 16.20 «Ольга Иванованың кичээлдери». 16.35 Концерт. 17.00 Мультфильм. 17.15 Концерт. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кадыкшылга багай салдарлыг агаар». 18.40 Мультфильм. 18.55 «Херек бижин». 19.15 Режиссер Г. Данелияның фильмнери. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 22.00 «Таныжылга». 22.55 Чаа рубрика. 23.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.25 — 01.55 Е. Ласько.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Делгем». 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.50 Кышкы Олимпий оюннары. 12.30 Тараачыннар айтырыы. 12.50 «Маргыжыышкын». 14.35—14.50 «Баррикадная кудумчузунда».

• • •

18.10 Т. Ин Ко.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Мультфильм. 18.35 «Чоннуң социал камгалалы». 19.00 Медээлер. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Байырывысты хүлээп алыңар. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Каттырынчыг төөгүлер. 2-ги дамчыдылга. 21.05 «Ажылгыр чарылгачы». 21.20 «С. Ходорович болгаш өскелер-даа». 21.45 Кышкы Олимпий оюннары. 22.45 «Мени чинги-биле садыпканнар». 23.25 Олимпиада дневниги. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.55 Кышкы Олимпий оюннары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.25 Россияже көрнүүлү. 18.40 Хөй-ниитиниң санал-оналы. 18.55 Информастыг-аналиатиг программа. 19.25 Авто-шоу. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Медээлер, реклама. 20.40 «Үениң судалы». 21.10—22.40 Уран-чечен фильм.

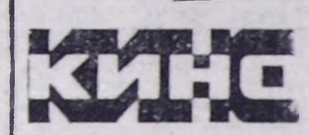

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Шипа — королева джунглей 9.10, 11.20, 13.40, 16.00 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Кобра 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Осторожно, Василек 9.00, 12.00, У заставы Красные камни 10.30, Огненная корона 13.30, 17.30, Моя мама оборотень 15.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Терминатор 13.20, 15.40, 18.00 шактарда.

АЪТ АЗЫ ШАРЫ БОЛЗА

Ажыл-ишчи амыдыралымны МЧАЭ-ден эгелеп алгаш, бүгү назынымда көдээ ажыл-агыйга ажылдап келдим. Аът, шары, күчүлүг тракторлар-биле черни аңдарып, тараа өстүрүп ап келгенин көрдүм. Машина-техниканың артык кезектери чедишпес, солярка, бензин тывылбастаан, ховартаан, ажыл-иживис ат болду деп дүвүреп турар-дыр бис. Машина-техниканы бар, шимчээр шаа-биле ажыглаащ, ада-өгбевистиң ажылдап, ажыглап чораан аргаларын сагынзывысса кандыг чүвел?

МЧАЭ үезинде аът, шарыга андазын кошкаш, черни аңдарып, илииртеп, тарааны өстүрүп ап турдувус. Шаг бергедээнде чоонган бис. Ада-өгбелеривис дег ажылдап эгелезе. Аът андазынын кылыптар усшевер кижилер, аңаа хереглээр демир-дес чайлыг тыпты бээр. Оон кедерезе кооперативтерге, биче бүдүрүлгелерге аът андазынын бүдүрерин чүге организастап болбазыл. 2 аътты азы 2 шарыны кожуп алгаш, ындыг андазын-биле чер аңдарар болза, хүнде 1 ганы черле шыдаар чүве. Шак мындыг арга-биле ажылдаары эң ылангыя арат ажыл-агыйы тургузуп турарларга тааржыр деп бодаар мен. Машина-техника аймаа шуут тывылбас, баш мунгаш чүве болза, баштай дээрезинде чүге ынчаар ажылдап шыдавас деп. Чоорту бут кырынга туруп, быжыгып келгеш, кандыг-даа өртек-биле болза, машина-техника аймаан садып-ла алгай.

Кижилерге шак ынчаар ажылдаар арганы бээр деп бодаар болза, хууда болгаш арат ажыл-агыйларны тургузарын дүргедедири, оларга черни быжыглаар, мал-маган талазы-биле дузалаар херек. Ажыл тыппайн турар, штат кызырылдазынга таварышкан, бодунуң хууда ажыл-агыйын тургузуп алыксаан кижилер ынчаар ажылдап шыдаар деп бодаар мен, бир эвес күзел, чүткүлү бар болза. Ынчаар ажылдап турар кижилерни янзы-бүрү хөй үндүрүглер-биле күрүнениң чыттыр баскан херээ чок. Олар продукцияны бүдүрүп, чонга сатсын. Ынчан байдалывыс чүгээртээр.

Тыргыл-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

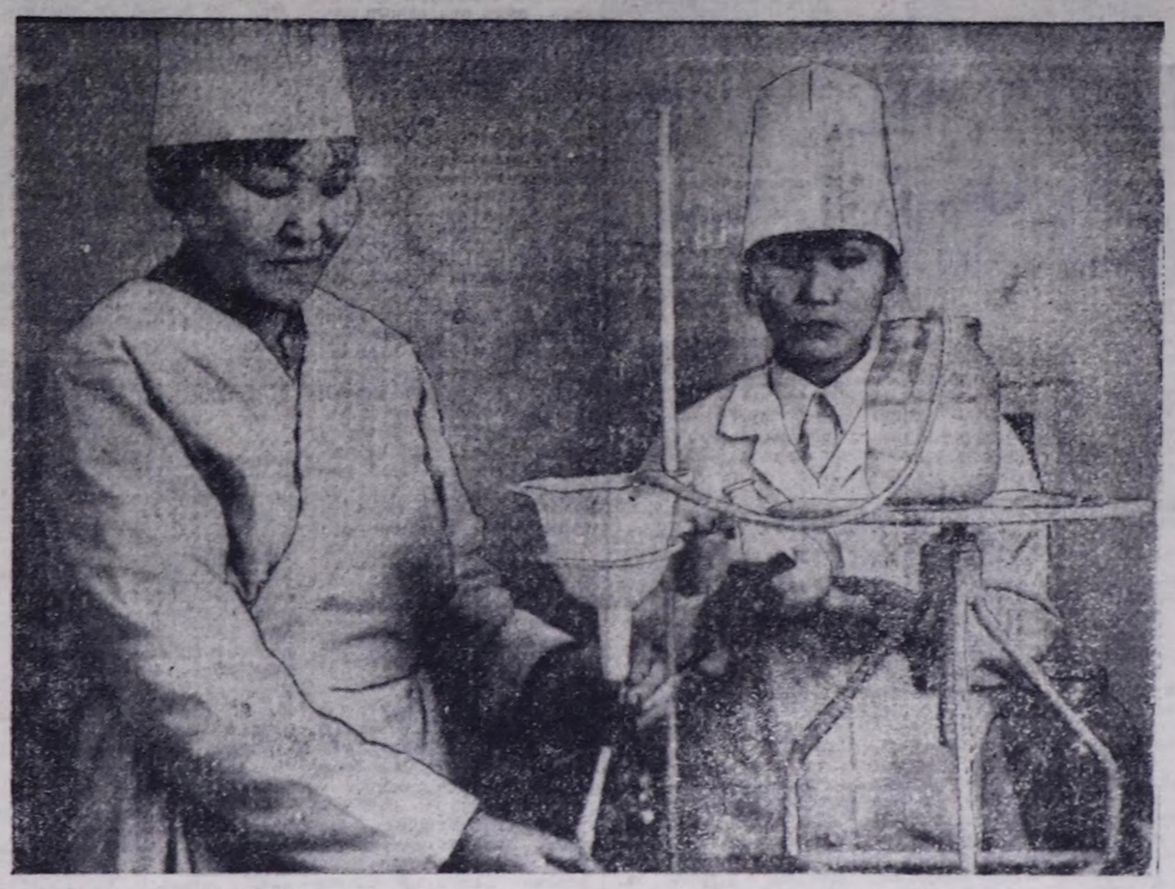

Кызыл хоорайның үстүү талазында он тос дугаарлыг аптека бар. Хоорайның үстүү талазында чурттап турарларга оон ажык-дузазы улуг. Аңаа Кээ-Хем суур-даа, хем кыдыында бажыңнар-даа хамааржыр. Херектиг эмдомну улус моон кээп алыр.

Ол аптеканың эргелекчизи Ольга Борисовна Бужинская коллективтиң ажыл-ишчилериниң чаңгыс демниг быжыг сагылга-чурумнуг ажылдап турарын демдегледи.

Мында колдуунда ортумак база дээди эртемниг ажылдакчылар бар.

Белеткээн эмнерин кудуп, савалаар өрээлде Самбуу Долбан биле Чымба Орланмаа хынамчалыг ажылдаан турлар.

Светлана Күдерек бо чылын Кемеровонуң медицина институдун доозар, ам мында бүдүрүлге практиказын чеднишкиниг эрттирип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫДАР

Рынок ортектери тургустунганы-биле холбаштыр Кызыл хоорайның эвээш орулгалыг чамдык пенсионерлери берге байдалдарда таваржып турар. Ынчангаш оларга чиик ортектиг чем садар тускай магазинин ажыдар талазы-биле Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозу хемчеглерин ап турар. Хоорайның садыг чери магазин кылыр бажыңны тыпкандаа болза, ол хоорайның кыдыында болуп турарындаа таарымча чок болган. Ынчангаш хоорай төвүнге ындыг бажын тыпты берзеле, тускай магазинин ажыдар.

(Бистиң корр.).

КЫМ ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Чаа үнүп келген 1992 чылдың эгези район төвү Суг-Аксы суурнуң чамдык номчукчуларынга өөрүнчүг эвес болган. Чүге? Барып-барып «Шын» солуннуң бирги номерин бистиң номчувайн барганывыс-тыр.

Суг-Аксы суурдан ниитизи-биле «Шынны» 813 экземплярны чагыткан. Сүт-Хөлдүн харылзаа черинге бир дугаар солун чүгле 110 кезек келген. Бо бүгүнүн чылдагаанын тодарадыры берге болган.

Чогум Суг-Аксынга келир ужурлуг солунну та кайда дүжүр октапкан чүве, билдинмес. Бо тывызыктың харыызын тывары берге. Маңаа Сүт-Хөлдүн харылзаа ажылдакчылары кандыг-даа буруу чок хевирлиг.

Республика төвүнден ыңай бээр кожууннарже почта чедирип турар кижилерниң, азы Чөөн-Хемчиктиң харылзаа ажылдакчыларының ээ-харыысалга чогу ол бе? Амыдырал бергедээн бо үеде улуг өртек-биле чагыдып алган солун, сеткүүлдерин кижи бүрүзү сонуургап номчуур, оларны маңаар болгай.

Хамык ужур акша-төгерикте эвес-ле ыйнаан. Ынчалза-даа солун дээрге чоннуң көрүнчүү, көөр караа, дыңнаар кулаа дээрзин харылзаа ажылдакчылары хандыр бодаар ужурлуг. Хөй-хөй номчукчуларның негелдезинге тодаргай харыыны республиканың харылзаа начальниги эш Чоксум дарый берип шыдаар ирги бе?

Ондар БОРАШ.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98;
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбаин № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 26.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 28 (14752) 1992 чылдың февраль 12, среда

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АЖЫГЛААЛГА КИИРГЕН

Бай-Тайга районнуң төвүнде болгаш суурларында чылдың-на чаа-чаа бажыңнар немежип, чурттакчылыг черлер улам чаагайжып турар. Бо талазы-биле көдээ тудугжуларның киирген үлүг улуг. Ылангыя ажыл-агыйлар аразының механизастаттынган тудугжу колонназының ажылчыннары кызымаккай ажылдап турар. Сөөлгү чылда суурларда хөй санныг чурттаалга бажыңнарың болгаш мал кажааларын олар тудуп, чогуур хуусааларында ажыглалга киргилээн. Чижээ, колоннада Самбын-оол Минчимаанаң удуртканы тудугжулар бригадазы чоокта чаа Тээли суурда район эмнелгезинге тудуштур ийи кават бажыңны тудуп дооскаш, ажыглалга дужааган.

Бригадир боду — Самбын-оол Минчимаа улуг дуржулгалыг тудугжу. Ол бригадирлеп эгелээниден бээр безин чээрби чыл эшкан. Амгы үеде оон удуртудгазында чээрби тудугжу бар. Олар эртикей чылын ийи-ийи сал иштиг чурттаар дөрт чурттаалга бажыңнарын тутканнар. Бригадада бөлүк мергежилдиг тудугжулар хөй Соңгулда Ховалыг, Александр Кара-оол, Кам-оол Долгай-оол, Кызыл-оол Чам олар «скелерге үлегерлиг, үргүлчү шалыпчыларга санадып турар. А бо чылын дужааганы эмнелге бажыңында ам аарыг кижилер чыдар палаталар, хүлээп алыышкын черн, а ол ышкаш эмнелге столовазы бар апарган. Эмчилерниң ажылдаарынга таарышкан, делгем ерээлдер немешкен. Ол ышкаш эмнелге чанында электрнин подстанциязын кыдыгаңыдан чырук-биле халдырылга экижээм.

Кам-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ЫНЧААР КЫЛЫР БОЛЗА ЭКИ

Амгы үеде черни хуужударыңнын, аңаа кандыг өртек тургузарының дугайында айтырыг улустарны дүвүредип турар. Тыва Республиканың улус депутады Г. Я. Эпп черни хуужударын халас болдурар болза, оон чүү-даа экиживес дээни шын эвес. Черни хуужударынга, аңаа өртек тургузарынга кончуг овааырымчалыг болур болза эки. Арат болгаш тараачын ажыл-агый-даа кылыр дээн кижилерге черни бээр дээн болза, чоонуң киржилгези чоктө оны үлээн херээ чок. Чүге дээрге, амыдырал бергеле, бараак өртээ кызыгаар чок өскен бо үеде чон ийи-чангыс мал-маган тудуп, амыдырап эгелээн болгай.

Арат ажыл-агыйлыг улустар бо мээң черим дээш туруптар болза, өске кижилер малын наяа одарладырыл, сиген-ширбинлп кайыын кезип, белеткеп алыр-ыл?

Эрги Тывага черни хөй чоннуң киржилгези-биле үлежип, тараа тарып, мал кадарып турган болгай. Арбан, суму аайы-биле аан. Ам база ынчаар кылыр болза эки-дир. Араттарга, совхозка черни аңгылап бергеш, оон артканын чурттакчыларга сиген-ширбинл кезер, тараа тарыыр кылдыр үлеп бээр болза ажыгбас деп бодаар мен.

Чазактың илеткелинде карылгалыг совхозтарны тараткаш, оларның кол херектелгерин аукцион ёскүзаар садыптар дээн-дир. Оны ынчаар сатпайн, а көдээ Советтерге халаска дамчыдып бергеш, оларның машина-техниказын чурттакчыларга, арат ажыл-агыйлыг кижилерге хөлөп-биле ажыглаадып, ажылдатса хөй орулга киирер эвеспе. А хөй чер алган араттарга тараа үндүрүүн онаар болза кандыгыл деп бодалым бар. Ынчаар кылыр болза, эки-даа, ажыктыг-даа бооп болур-дур.

Допчун-оол МОНГУШ.
Сут-Хөл район.
Сут-Аксы суур.

АВТОБУСКА БАЗА САДАР ХЕРЕК

Февраль айның эгезинден бээр республика пайысалының кудумчуларында хоорай иштинин автобустарынга бир олурарга-ла, хөлөзинге 50 көпеек апарган. Рынок харылзааларының өршээл чок негелделериниң ыйыдып келгени кымга-даа билдинигир. Ынчалза-даа баштайгы хүннерде-ле бир мыңдыг таарымча чок чүүлдер илерээн: көдээниң чурттакчылары Кызылга келгеш, вокзалдан хоорайже кирер автобустарга олуруптар болгаш, ол чоруп турда, кондукторлар оларның билеттери чок боорга, дораан-на бежен рубльге торгаар. Торгаал дээрге торгаал-ла болгай. А талонну автобус бүрүзүнге сатпайн тургаш, кижилерни ол хире хөй акшага «шиидерге» кандыгыл-даа таарышпас-тыр.

Кандыг-даа ажылдың бүүрериниң мурнунда ынак бөлөткөл херек болгай. Ынчангаш Кызылга келгеш, автовокзалдан талон ылыпаан кижилер мыңдыг эпчок чүвеге таварышкаш, хей черге улуг чарыгдалдар кылып турарлар. Ынчангаш автобус санынга-ла талонларны садары албан болур ужурлуг деп бодаар мен.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ФОНДУНУ ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң 1992 чылдың январь 30-де доктаалы-биле Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузун тургускан, ол фонд дугайында дүрүмнү бадылаан.

Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң даргазынга Маадыр-оол Айыжиевич Даргатты тоңуйлаан.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

МЭЭҢ ХУУДА БОДАЛЫМ

Кандидаттар талазы-биле каш сөс. Мен бодаарымга, президент кижи чүгле тыва кижи болур ужурлуг. Чүге дээрге мындыг: мурнунда турган система үезинде национал-дар аразында айтырыг чидигленип тургаш, бо үеге чедир үзе шинтпирлеттинмээн. Ол айтырыгны дегидг үзе шинтпирлээрин үе иеген турар. Чөрүлдээлер, янзы-бүрү шүүгаазыннар бисте ам-даа бары чажыт эвес. Грузияда болуушкуннар база элээн сагындырыгларны берип турар. Ынчангаш мындыг үеде национал-дар аразында айтырыгны чүгле тыва кижи үзе шинтпирлеп болур.

Президент кижи моон мурнунда үстүнден чагырып-дужаар системаның үезинде чазап-чагырга черинге ажыктадп чорбаан кижи болза эки. Чүге дээрге ол чаа кижи эрги чагырып-сургалр системаның аайын өдөрбес, бодунуң чаа негелделерин киирер, оларныы-биле иезэр, организастаар ужурлуг. Хоозун сөс, хуралдаашкыннардан, шүүгаазыннардан чарлып, адырылгаш, ёзулуг-ла ажылагыйны ийи холу-биле тудуп киряптер, башкарар кижи херек.

Президент кижи ыяап-ла ажыл-агыйжы (бистин республикага хамаарыштыр чугаалаарга, көдээ ажыл-агый билирј түснай мергежилдиг кижи турары албан эвес. Мээң бодап турарым-биле алырга, Президент кижи юрист эртемниг болза улам ёкя. Чүге? Моон мурнунда амыдыралдан чижектерден алгаш көөрге, ажыл-агыйның хөнүвес, башкарылбас соңуу чүгле чазак-чагырга черлеринде ажылдап олурар даргалыгның багай ажылының дөгө түнели. Чоннуң күүү-шыдалын чаңгыс черге мөөнеп шыдаваанындан, чер-чурттуң эгээртинмес байлаан эмгелеп-четчелеп албаанындан, бо үеде чиир аъш-чемге бергедеп турарлыс чажыт эвес-ле болгай. Күүрүне тургузуун эде тургузарын юрист кижи удуг күш үндүрбейн, эдип болур.

Эң соолүнде бодал мындыг. Президент кижи Тыва Республиканың девискээрине кандыг-бир чаңгыс аай кижизидилгени, үгаан-сарыыл талазы-биле суртаалды чорудары чугула. Бо талазы-биле, мен бодаарымга, мындыг. Бир-тээ, богда бурганның суртаалы тыва кижиниң төөгүзү-биле сыры харылзаалыг үүве болганда, бо үеде ол үүдүлгенин чон аразында нептереп үнүп турарын өөренип көргеш, кижизидилгеге ажылынга богда бурганның бурунгу өөредилгелериниң юл-колдарын өөредилге, кижизидилгеге нептеретсе улуг буруу турбас хире.

Кандидатка депшидип турар үеде болгаш соңгулда үезинде мээң бо санаалрымны кичээнгейге алырыларны диледим.

Президентиге кандидат кылдыр депшиттирген кижи бүрүүнге соруглазын чедип алырын күзеп каайн.

Даш-оол ОНДАР.
Намчукчу.
Кызыл хоорай.

КЫМНЫ ДЕТКИИР СЕН ДИЗЕ?

Бо чылдың март 15-те чамдык эш-өөрлер-даа Президентини соңгуурунга, тургузарынга хамаарыштыр янзы-бүрү бодалдарны илередир боор чорду.

Сессияларга, моон мурнунда партияның рескому турда, оон пленумнарынга, өске-даа чыыш, хурал-суглаларга, санал-оналын киирер, а ол киирерденнити чугаа эвес, тодаргай санаалдарлыг, үениң берге байдалында чүнү канчалза экил, рынок үезинде аъш-чем, үлетүүр бараннар өртек-үнези улгатканы, харын-даа ол бараннар эвээш, чок болуп турар үеде бергеден канчаар үстүнүп болурунуң арга-сүмезинн кадып, харын боттарының боттуг үлүүн киирип турар ажылдакчылар, депутаттар бисте база бар. Оларга үстүнде адаанывыс эштер Ш. Д. Ооржак, В. О. Оюн, К. А. Бичелдейден ашгыда, улус депутаттары Х. Д. Монгуш, Т. Б. Санчи, М. К. Доржукай, Э. Х. Ооржак, В. Т. Хемер-оол дээш, оондаа өскелер хамаарыштыр. Ол дээрге бистиң кадрларывыстың өскенин, тыва чоннуң амыдыралының деңнелин кудулатпас дээш кызып турарының херечизи-дир. Чаңгыс чижек. Тываже шай, таакпы, чигир, макарон кылыглары болгаш өске-даа бараан-сараанны орнап-солуп тывар дээш, Россия девискээрнинге болгаш өске-даа хамаарышпас күрүнелерже чер кезип дилеңнп, колдаңып чоруп турганының дугайында эштер Х. Д. Монгуш, Т. Б. Санчи, М. К. Доржукай хурал-суглаага-да, аңаа үжуражылгага, телерадиодамчылыгларга-лаа киржип турган, чугаалаанын дыңнаан мен. Ажыы-биле чугаалааргa, бистиң ажыл-агый, экономика аайы-биле ажылдап, харылап турар чамдык харыысалгалыг эштеривис, удурткучуларывыс бүгү арга-күжүн мөөнеп, хемчээн ап турарын база үтпээвысса эки боор. Оны чүге чугаалап тур сен дээрге, бисте чаңгыс от-сереңги безин бүдүрүп аар (ыяш бар-даа болза) черивис, бүдүрүлгевис бар эвес, макарон кылыглары кылып бүдүрүлге туткандан бээр хөй чылдар эрти, күрүг бис. Ындыг болганда, кажан Президент дүжүлгезин эзлээнде, республиканың экономиктиг, политиктиг-даа амыдыралынга хамаарыштыр чарлыктар үндүрер апаар, ону күүседирип дээш чүгле ат салган Президент эвес, ону долгандыр турар удурткучу ажылдакчылар, чон деткивес болза, оон эки чүве бүде бербес деп бодаар мен.

Амыдыралывыстан көстүп тур ышкажыл, моон мурнунда турган ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң-даа, амгы Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң-даа үндүргүлээн чамдык чарлыктары амыдыралга боттанып шыдавас, ескерткен, солуткан-даа болгулаар болду чоп. Ам бо берге үеде оор-сук, кем-херек үүлгедир чоруктар, ажыы-биле чугаалаарга, эвээжээрден көвүдеп турар деп билир мен. Сөөлгү үеде үптээр, автобустарга карианнар үжээр, сумкалар чара, одура кезер «талантылыг» оорлар көвүдээн.

Мен бодап көөрүмге, президент эрге-үдээлге кииргенде, корум-чурум шыгыыраар ужурлуг, амыдыралда хөлегеленчек, багай үүлдер-биле демисел күштелир деп бодаар-дыр мен.

Ийе, шын харын, автор Кызыл-оол Дурбулектиң деткий турар кандидатуразы Ш. Д. Ооржак эки мөзүбүдүштүг, турүштуг, тудугур, шимчегир, чон дээш кыдыл ажылдап чоруур, чон-биле харылзаа-холбаалыг, бодүүн, ажыл-херекчи кижи дээрзин чон билир. Сөөлгү чылдарда Шериг-оол Дижиижикович республиказы, чону дээш алээн-не шырбайып турарын көрүп, билип турар бис, ындыг үнелел бергенинге каттыжар мен. Ындыг-даа болза, тыва улустуң үлегер чугаазы бар:

«Хөөрээн сүт ажа хайныр, Хөөрем кижи чүгле бээр».

Соңгукчу кижиниң эргезинле ыйнаан, бодунуң идип үндүрген идегээр, бүзүрээр кандидатуразын деткип мактаар. Ындыг болзажок, хөлүн эрттирери хоржок ышкаш. Шериг-оол Дижиижиковичиниң Тывада «шылгараңгай экономист», «мал, чер ажылының продукциязын канчаар көвүдедиринин технологиязын ол кымдан-даа артык эки билир болгай» деп, К. К. Дүрбүлек бижээн. Ол хөлүн эрте берген ышкаш, мээң бодалым-биле алырга, мактаар чоруктан уштунзувусса эки боор. Ындыг специалистер бистиң Тывавыста база бар. К. К. Дүрбүлек боду-даа эки директор, специалист кижи деп амы-хуумда база ынчаар билир мен.

Биске, амгы үениң байдалында Президент херек. Тыныың бот-догуннаашкыныы сыжыглаар, оон амыдырал дегнелин, экономиканың кодүрер дээр, чер-девискээрин, байлаан камгалап, кадагалап билириниге кичээнгей салыр, долганган амылдакчылары, чону-биле сүмележип, оларга даянып ажылдаар шынчы, негелделиг Президент херек.

Ынчангаш Ш. Д. Ооржак дээш мен хуумда бадылаар мен. Ынчалзажок үстүнде авторлар К. Дүрбүлек, Х. Монгуш оларның «Шын шилилиннер», «Чоң уран-мерген үгаашыт, ол кымны депшидип чаар болдур аңаа хүндүткеэдп чедирер апаар» дээш түүнелдеринге база каттыштым.

Дартан-оол ЕНДАН.
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

БҮЗҮРЕЛИВИС ИЛЕРЕТТИВИС

Бистиң Тыва Республикага президент эрге-чагырга эргежок чугула апарган, ол дээрге амыдыралчы, ажыл-агыйжы айтырыглар шинтпирлээр күүсекчи эрге-чагырга дең билир мен.

Делегей чергелиг дуржулгалан аңгаш көөрге, президент албан-дужаал күрүнениң конститусчу болгаш политиктиг тургузуун демократчыдың чаартыр башкарыкчы күш болур.

Дерзиг-Аксы дузалал школазының коллективи январь 23-те дүштекинде 2 шакта чыглып келген. Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң кандидатын депшидер айтырыгны хуралга тургускан. Дузалал школазының директору С. Сымчаан Президентиге кандидат дугайында сөс чугаалаан. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты богдогунаан Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң кандидадынга бистин коллектив бүрүнү-биле чүүлдүгүүнүп, депшиткеннер.

Президент албан-дужаалга Шериг-оол Дижиижикович Ооржак бодунуң төлептиг аажы-чаңы-биле, ажыл-агыйжы дуржулгазы биле тыва чонунуң кичээнгейлиг бүзүрелин шынзыдып шыдаар кандидат дээрзин чыылганнар тургаалаан.

Оон-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутадынга ийи удаа соңгудуп чораан, амгы үеде Тыва Аграүлетпүр эвилелиниң даргазы албан-дужаалдыг Вадим Орамбалович Оюнну Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң даргазынга коллектив мурнунга бодум саналымны киирген мен.

Мээң саналымны башкылзар деткээн. Ол ажылга арга дуржулгалыг, эртемделиглиг, негелделиг болгаш организакчы таланты-лыг.

Тонгул МОНГУЛ-ООЛ.
Дерзиг-Аксы дузалал школазының башкызы.
Каа-Хем район.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНДЕ

Өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ап чорудар дээш ажылдап кылганы хемчеглерни Тыва Республиканың Дээди Советиниң чүүлдүг деп көргеш, доктаал хүлээп алган.

Бо доктаалда Тыва Республиканың Дээди Советиниң чоннуң эвээш хандырылалыг кезектерниң социал деткимчезин организастаарының хезирлери немештир тодарадырын сүмелээн. Ол ышкаш чоннуң ол кезектерниң социал деткимчезинин немелде сан-хөө үндезинерин тып, тургузар сорулга-биле чонну деткирининн Республика фондузун тургузарын доктаатка.

Чоннуң социал деткимчезининң талазы-биле хемчеглерни чазактың боттандырып чорудуп турарын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал политика комитеди контрольга алыр болгаш бо талазы-биле эргежок чугула апаарган хоозлужудулга төлевилелдерни чогуур үезинде санаалдап киирер ужурлуг.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың декабрь 28-те хүлээп алганы өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының талазы-биле ажылдап кылган хемчеглерниң дугайында доктаалында бо талазы-биле кылыр чорудар ажылдарны тодаратқан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕТТЕРИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ЭРГЕ-ХООЙЛУ ДҮҮШТҮРҮЛГЕЗИНИҢ ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлунуң кол сорулгазы болза, улус депутаттарының чер-чер Советтерини ажылын организастаарының негелделерин тодарадыры боол турар.

1 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери боттарының составыйдан биче Советтиң соңгуп ап болур.

Улус депутаттарының биче Советиң улус депутаттарының түс черде чогуур Советиңге доктааттынган улус депутаттарының бештең бириниден хөй эвес санныг кылдыр соңгуур.

Улус депутаттарының Советиниң даргазы болгаш оон оралакчылары албан-дужаалдарының аайы-биле биче Советтиң составынга кирер болгаш оон ажылын организастап чорудар.

Биче Советтиң составынга түс чер администрациязының албан-дужаалдыг кижилери кирген түрүп база болур.

2 чүүл. Биче Советтиң хуралы бир эвес аңаа бодунуң составының үштүн илезинден эвээш эвези киржир болза, бүрүн эргелиг кылдыр санаттынар.

Биче Советтиң шинтпирлээр эргезинге дараазында айтырыглар кирбес:

— улус депутадын харыысалгага онаарынга чөпшээрел бээри, улус депутадының чөпшээрежишкинин чок черге администрациянын саналын ёзугаар ону ажылдан үндүрери азы ажылга өскээр чорудары, депутаттың хүлээлгелерин күүсептээни дээш хоойлужудулга ёзугаар харыысалганы тодарадыры;

— Советтиң даргазын болгаш оон оралакчыларын соңгууру болгаш албан-дужаалдыңдан хостаары, оларның ажылының дугайында отчеттарны дыңнаары;

— Советтиң доктаамал болгаш өске-даа комиссилерин тургузары, соңгууру болгаш тарадыры, оларның составын өскертири;

— Советтиң регламентизин хүлээп алыры болгаш өскертири;

— Советтиң структуразын, аппаратының штатта-рын, биче Советти болгаш Советтиң аппаратын хандырарының чарыгдалдарын бадылаары;

— чогуур чер администрациязының баштынына идегевес чорукту илерелиири;

— хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда администрацияның органнарының удурткучуларын бадылаары;

— чогуур девискээрниң экономиктиг, социал хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, бюджеттерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчеттарны бадылаары.

4 чүүл. Күштүг боол турар хоойлужудулгага болгаш Советтиң шинтпирлеринге дүүшпес кылдыр биче Советтиң хүлээп алган шинтпирлерин улус депутаттарының Советиниң күш чок болдурар эргелиг.

5 чүүл. Улус депутаттарының Советиниң биче Советтиң соңгуурунуң үезинде Советтиң президиумун чок болдурар азы оон эрге-хүлээлгелерин өскертир эргелиг.

6 чүүл. Бо Хоойлу оон парлаан үезинден эгелээш күштүг болур болгаш улус депутаттарының чаа составтыг Советтериниң баштайгы сессияларын эрттиреринге чедир күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

1992 чылдың январь 31.

Малчыннардан чагаа

«АЖЫЛ СОКСАДЫР АРГАВЫС ЧОК»

Баряан, идик-хеп, аъш-чем аймаанның ховартааны, оон өртээнин улгатканы-биле холбаштыр малчыннарның хандырылгазы дыка баксыраан, ажыл-агыйны удуртуп башкарарының «демократчаанындан» совхозтуң удурткучуларының талазындан биске кичээнгей дыка кошкаан. Хамык-ла чүүлдүн өртээнин аажок улгатканын көре турала, малчыннарның шалының өстүрбейн турар. Шак мындыг айтырыглар мени Тере-Хөлдүң малчыннарының өмүнээзинден редакцияже чагаа биижиринче албадапты. Оон мурнунда солун черниче чагаа-даа бижип чорбаан кижи мен.

Бистин ажылывысты канчаар төлеп берип турарының дугайында. Өске районнарда 1 баш хойну кадарганы дээш айда 2 рубль 20 көпеек төлеп берип турар, а бистин совхозта 80 көпеекке санап турар. 1991 чылдың декабрь айда бир кодан хойну кадарганы дээш 200 рубль алдыаыс. Оон мурнунда ай санында 72 рубль чиигелде акша берип турган болза, ноябрь, декабрь айларда шуут төлеп бербээн. «Арендатор» деп ат тыпсып каан, бис тиң тончу ажыл төлевиристи чедир санап бербестир. Сигенни кескени дээш биске акшаны чедир төлеп бербес-тир. 1 тоина сигенни совхоз бистен 40-50 рубльге алгаш, а совхозтаа дедир 1 тоннаны 120 рубль-биде садып алыр силер дээр-дир. Ол малчын кижиге хамаарыштыр чөптүг бе? Чайның изинде, ап ылаңгыя чаъстыг-чарлыг үеде сигеп кезери белен бе? Кыштагда септелге ажылдарын кылган дээш база төлеп бербес-тирлер.

Кыштагда бажынымның дээвириниң кургаг штукатуразы кээп дүшкен. Септелге кылгаш, шалазын ноябрь айда будаан. Көжүп келгеш, бажыңга от салырымга, дозу эрээш, сандайларга, илик-хепке, эт-сепке чыыпынып турар болду. Черле ынчаш малчын кыштагларның септелгезин дыка багай чорудуп турар. Бир эвес совхоз малчыннарны тудуг материалдары, будук, шил-биле хандырып турар чүве болза, боттарывыс-даа септелгени кылып ап болур бис. Септелге ажылын харыылап турар удурткучу эштер дыка харыысалга чок-тур.

Керээ саатаар биске тавар продукция дээш акшаны база санап бербес. Ол хамаанчок, шалыпывысты бээри кызыра бээр-дир.

Биске дузаланар деп малчыннар, бистер, чеже дилеп, негеп кээр бис. Өске кижилер ышкаш ажыл соксадыр аргавыс чок. Мал хөөкүйүү ашпады кажаалап каап, канчап сагыш амыр олурар бис. Ынчаар сеткилиивис-даа чок. «Тере Хөл» совхозтуң малчыннары ажыл-агыйывыс дээш тайга-таскылда кызып ажылдап чоруур-дур бис, а биске хамаарылга чүге мындыг тоомча чогуя?

Бөлүк малчыннарның мурнундан Самчаа Ч.А-МЫН.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизинден Шак мындыг уткалыг чагаалар малчыннардан «Шын» солунга дыка хөй кээп турар. Оларның чамдыызын парлаан бис. Малчыннарның дилээ, негелдези, тургузуп турар айтырыглары черле чөптүг.

Эң ылаңгыя ажыл төлевирииниң дугайында айтырыгны малчыннар хөй катап тургузуп келгекнер. Ол дугайында республиканың Аграүлетпүр эвилелиниң удурткулгазы-даа, сан хөө талазы-биле ажылдап турар, малчыннарның оюша-шалыының санап өлүрер түскай эртемниг экономистер, бухгалтерлер-даа билир. «Шынның» журналистери ажыл төлевириниң дугайында тайылбырыны малчыннарга «Шынның» арыынарын дазнчыштыр бээрни республиканың Аграүлетпүр эвилелиниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан каш-даа катап дилээн. Харыы үүле хоозун аазаашкыннар-биле шүүлгээрлаттынып турар. Бир эвес чогуур тайылбырларны олар берип турган болза, ажыл төлевириниң дугайында хомудалдыг тааалларны малчыннар редакциняе катап-катап бижип турбастар ийик.

Шынап..., а бир эвес дилеп кылыр бис. Ажыл төлевириниге хамаарыштыр тайылбырны республиканың малчыннарынта Аграүлетпүр эвилелиниң сан-хөө ажылдакчылары бээр боор деп бам катап идегел каалынаа.

Шынап..., а бир эвес малчыннар ажыл соксадыр болза чүү боор ирги?

Бир суурнуң социал айтырыглары

СЫСТЫГ-ХЕМНИҢ МУҢГАРАЛЫ

Саяк-Даг биле Калбак-Даш деп даглар долгандыр эзим-арганары-биле кажаалап алган оймак черде бичии суур маңа 1880 чылда тарыттуиген. Оон кыдыында арыг, кылаң суглуг хем балык-байланы, ажык-дүжүүбазе чурттакчыларны ашкарып-чемгерип келген. Ол хеминиң адын эдилээн суур кышкы үеде кайгамчык арыг аганарлыг, шып-ла чыпшың чүве. Кандыг-даа суур коптарар чүве «болза, намдер-төөгүлүг, ажып көөр ном ышкаш, солун арынналыг. Сезен хар ажа-даа бергеи болза, ам-даа аңнавышаан. «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг, хөй сашныг медальдарлыг Дамыкай Ак. ол черден баштайгы сал бадырыкчызы, лоцман Иван Дуганчы, күш-ажылдың хоочуннары Ирсит Доржу, Алексей Комбу олар суурнуң үндезилекчилери. Бо суурга төрүттүнген партия, совет ажылдарының хоочуну, сөөлзүредир Тыва АССР-ниң чазааның Дарғазы чораан Михаил Мендуме. Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев олар база ол суурнуң чоргаарланыр кижилери.

Сыстыг-Хем суурда аңныыр-тывыш ажыл-агый чери бар. Ында 120 ажылчын, 300 хире чурттакчылар ажы-төлү-биле пайыралдыг, бир демниг ажылдап, чурттап, өөренип турар. Орус, тыва ог-бүзелер шаандан тура чангыс черге озуп келген болгаш шупту төрел чүве дег таныштар. Суурда эге школа, көдээ Культура бажыңы, эмнелге пунктузу, садыг, хлеб бижырар чер чонга бараан болуп келген. Чурттакчыларның чамдыкызы ырак тайга-сында иви малдап турар. Өскелери тудутта ажылдап, күзүн аннап чорупкаш чанчылдыг, өскелери балыктаар, тооруктаар, кат-чимис чыыр.

Суурнуң кыдыында арыг, ыдан суглуг, бел, мыйыт, кадырғы-биле байлак, чоогунда кат. эм үнүштерлиг, моогулуг, чонну ашкарыпчемгерип келген хем эртеки чылын хенертен кызыл божа апарган. Ол чорук суурнуң чурттакчыларын дувуредип эгелээн. Арыг суг чок, балык-байлак тывылбастай берген, кандыг хайхалап диргелип келгенил? Бо айтырыгны тодарадырыбиле аңныыр-тывыш ажылагый черинiң удуртур дарғаларыңга чон соннуг-мурнуг барып эгелээн. Олар кижилерниң ол дувүрелиниң хажыгызынга артып калган.

Удаваанда тайга чораан аңчылар билдинмес тывыжыктың баажызын билип келгеннер. Чүү болган деп? Сыстыг-Хем бажында Алгыяк деп чер бар. Аңаа күүгүлүг тракторлар чеде бергеш, чурумалдыг ыяш-дашты чуваза бастырып, тура сөөртүп, чер-чери-биле касканнап, үттеп, суг-биле бүлгүртүп эгелээн. Ол дээрге «Тыва алдын» черинiң ажылчынары болган. Ийе, алдын Тывага херек. оон үнезин кым билбес боор. Ол бистиң моон соңгаар рынок үезинiң негелдезя-биле чурттаарывыска ажыктыг, хөй түүнүг орулганы республикага кирер апаар дээрзинге кым-даа катчыр. Ынчалза-даа хайыраан бойдусту үреп, тонап, сыстыг-хемчилерниң ол кавыга аңнаар черлерин чок кылып, ижер суун бокталдырын каарга, болур бе? Алгыяктан агып баткан дой-довурак Сыстыг-Хемче агып киргеш, чоңну халактады бергени ол.

Чеди чыл бурунгаар сыстыг-хемчилер 30-40 тонна балыкты белеткеп турган. Ам балык барык-ла читпеи. Суурнуң чурттакчылары арыг сугну кайы иракта дажыыр байдалга база таварышкан, тайга үрелген, аңнаар чер база бергедээн, аңмең чидип эгелээн. Сыстыг-Хемниң бир муңгарал ол.

Бо черде колдуунда аңчылар ажылдап турар. Бо чылын олар тайгаже кончуг орай үнген, ында база удуртукчу даргаларның бурузу бар. Аңчыларның күш-хүсенниң чок болган. Ок-чемээк-биле баш удур хандырбаан. Садыгчылар Нина Нагибина биле Галина Плющенкова чогуур үезинде далган, чиигир, таакпы болгаш өскедаа хереглелдиң бараанкарын эккелбээн, оон кадында бараан ортээниң ой-хемчээл чок өскеиң база аңчыларга улуг дүвүрелди болдурган. Орай үнген аңчыларның шыырак дээннери-ле 3-4 кишти, элээн каш диинни эккелген. Колдуунда күруг келген деп болур. Оон кадында бир-ле кооператив улузу хөй арага эккелгеш, бир кишти 500 рубль-биле садып ап, ийи шил спиртти сунуп турганының түнелинде чамдык аңчылар тывыштарын ынчаар төтчетпекенинде база ужур бар. Бир эзес мынчаар турар болза, келир чылын аңчылар орулгалыг келири берге айтырыг. Аңчыларже сагыш салбас, оларга таарымчалыг байдал тургуспас болза, оон эки чүве үнмес, бир муңгарал ол.

Ивижилер ырак-уак тайга-сыннарда ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларже база кандыг-даа сагыш салдынмастаан. Ниитизи-биле бо ажыл-агыйда 700 ажыг иви мал турган. Ам барын 500 хире иви артыкан. Оларны сөөлгү чылдарда санап, хынап-даа көрбээн. Ажылагый иви мыйысы-биле орулга киирил, харын-даа валюта акша ажылдап алыры-биле иви мыйыстарын кескен. Оон бригадири Лидия Чымбаның харысалга чок болганындан мыйыстарны шын эвес кескенинден, ивилер аарып, кескен чери ириннеп турганындан кырлып өлүп эгелээн. Ынчап чоруй хайыраан иви мал шупту кырлып каар болза, ажыл-агый моон соңгаар кайыын орулга тып алырыл, база бир муңгарал ол.

Суурда 40-50 чылдарда түттүнган албан черлери болгаш чурттолга бажыңнары элберээре-самдараара берген тургузаар. Оларга чаңгыс-даа капитал септелге кылбаан. Ол черде чаңгыс пилорама барык 30 чыл дургузунда ажылдап келген. Ус-шевер дарган Байыр-оол Барымаа ону септеп кылып, доктаамал ажылдадып келген кижи-дир. Аңаа хереглээр артык кезектер херек апаарга, аңныыр-тывыш ажыл-агый черинiң даргалэрынга каш-даа баарга, кандыг-даа дуза катпаан. Ынчап баар орта ол ажылын каапкан. Ам пилорама турун берген. Суур өзер хамаанчок, чаңгыс черде «тапшап» турун берген. Оон ынай Сыстыг-Хем-биле ыяшдашты салдадып бадыргаш, оон база хөй түңнүг орулганы киирип ап турган. Бо ажыл база уттундурган. Тудугжуларга чугула херек электри-хирээлер шуут читкен. Суурда чаңгыс-ла машина маңнап турар, өске ийизи үрелген, артык кезектер чоңгундан тоналып эгелээн. Ол ышкаш ажыл-агыйга канчаар-даа аажок ужур-дузалыг 4 трактор база үрелген. Тудуг ажылын катап диргизериниң бүгү аргалары бар-даа болза, ону шимчедир, хөделдирер кижи чок. Сыстыг-хемчилерниң бир муңгаралы ол.

Бярык-ла октаттырар, кагдырар чеде берген суурда көдээ Совет база чок. Ырбанда көдээ Советтиң эргезинге ол суурну кадып каан. Суурда киномеханиги Иван Бяковту оралакчы дарга кылып каан. Ол база аңаа-ла эрге-дужаал кадагалап олурар. Чаңгыс таңма ужун суурдан 30 километр хире черде Ырбанче улус чадаг кылаштажып турар. Ынчап чораан чеде бээрге, көдээ Совет даргазы Радионов база чок болур. Хилинчектиин, човулаңныын канчаар оны. Ол суур аразыбиле харылзажыр арга база чок, машина-балгат бар эвес. Ол Радионов деп кижи бо чылын бо суурга чаңгыс катап келип-даа кербээн. Ынчангаш көдээ Совет ажы турар болза экн-ле чүве дийин. Бо айтырыг база суурнуң чурттакчыларының бир муңгаралы-дыр.

Сыстыг-Хем суурну октаттырган суурларның санынче киирер чеде берген, ажыл-агыйны сандараткан кижилерниң дугайын база чугаалап болур. Аңныыртывыш ажыл-агый черинiң даргазы Иван Плющенков мурунда охотовед болуп алыдап тургаш, оң чыл улаштыр ук черни даргалап келгеш, «көжээленип» калган. ажыл-агыйжы эвес, удуртулга көңүс билбес, чондан хоорук, чүгле акшашалың алырыңга өйлешкен кижи болуп турар. Охотовед Сергей Дайбыл көдээ ажылагый талазы-биле тускай ортумак эртемниг-даа болза, удуртукчузундан дээредевес кижи болган. Олар кайызыда суурнуң хөгжүдезинче, рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаарын шуут-ла билбес, чурттакчылар-биле быжыг харылзаа чок, улустуң негелдезинге тосмча чок, бодун бодзар кижилер дээрзин ук ажылагый черинге 30 чыл дургузунда үзүктел чок ажылдап келген, он чыл иштинде профзвилел комитедин даргалап келген Туктуг-оол Кол болгаш өске-даа ужурашкан кижилер мекээ чугаалаар чораан.

Аңныыр-тывыш ажылагый черинiң даргалары сыын мыйыстарын ийи чыл иштинде кадырып шыгжаашаш, 1 миллион рубль орулгалыг болганынга идээргээр хевирлиг. Охотовед Сергей Дайбыл бо чылын Магадан облазы чораашаш, өннүг беш япон азы көрөй телевизорларны видеомагнитофоннары-биле кады эккелген. Оларның бирээзин Кызылда мотору үрелип калган деп сураг бар, ой та, шын чүве, оозу билдинмес.

Аңныыр-тывыш ажылагый черинiң даргаларының сандаргай ажыл-чорудулгазын, чоңче кичээнгей чогун Тожу райкүүскомнуң даргазы Саган-оол Кызыл-оолович Долгар билип турар хире. Ол эрткен дыштаныр хүн таварыштыр Сыстыг-Хем суурга ук ажыл-агый черин сайгарып, харын-даа колхоз кылыр бе дээрзин шиитпирлээр даш чеде бээрге, улус чыыдабайн барган. Ынчангаш ук хуралды чылзыр ужурга таварылыкан.

Сыстыг-Хем, шынап-ла, муңгарап, оон ажыл-ишчилерин рынок экономиказының үезинде канчаар чурттаарыл, оларга социал камгалал турар бе, суурну октаттынган, кагдынган черлерниң санынче киирер бе, азы рынок экономиказының негелдези-биле ажылдап, чаартып, сайзырадып алыр бе дээрзин дарый шиитпирлээр ужурлуг. Бир эвес ажылды үштап-баштап, кадрларны эде-хере тургузуп, чоңну эвилелдээр болза, Сыстыг-Хем муңгаралдарындан адырлып, хөгжүлдениң оруу-биле хөгжүп, сайзырап чорүй баар дээрзинге идегел черле бар.

Сарыг-оол КУУЛАР.
«Шыннык» тускай корр.

«АРТЫК ХЫРЫН» АПАРБАС БЕ?

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузарының дугайында чазактың хоойлуларын, чарлыктарын номчуп, оя-бо черлерде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының тургутунуп турарын дыннаан, өөрүпдаа олурар-дыр мен 1950 чылга чедир хуу арат ажылагыйлыг чурттап чораан болгаш, кижилерниң бот-тускайлаң, хостуг ажылдаарының үезин эглип келгендир деп бодаар-дыр мен.

Шаанда Тыва Арат Республика үезинде араттар күрүнеге үндүрүтүү малмаганының шаа-биле дужаагаш, артканын боттары ажыглап, мал-маганының бажын улам көвүдедир азырап чоруур боор чүве.

Ам дыннап олурарга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны углап баштаар албан черлери, даргалары база көвүден ырап чүве-дир. Республика товүнде бедик үш албан чери көдээ ажылагыйны харылап, башкарып турар-дыр. Агроүлетпүр эвилели — колхоз, совхозту, араттарны болгаш тараачыларны — Чер реформазының болгаш арат, тараачын, ажыл-агыйларны деткиринiң талазы-биле комчет база Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы. Оларның комитеттери чер-черлерде, районнарда тургустунуп эгелээн. Чылыг кабинет, чымчак сандай ээлери даргадап көвүдээрге, арат болгаш тараачын кижилерге аар чүүл, «артык хырын» апарбас бе? Черле ынчаш Тыванын көдээ ишчилериниң мойнунда дарга-бошка эдерилген ышкаш-тыр. Көдээ ажыл-агый дээрге чаңгыс ажылдаар оон-биле организациялар тургузуп, чаңгыс ол-ла ажылды кашкаш организациялар удуртуп башкарып турган херээ чүл? Совхозтарның, колхозтарның, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы — Чер реформазының болгаш арат, тараачын, ажыл-агыйларны деткиринiң талазы-биле комчет база Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы. Оларның комитеттери чер-черлерде, районнарда тургустунуп эгелээн. Чылыг кабинет, чымчак сандай ээлери даргадап көвүдээрге, арат болгаш тараачын кижилерге аар чүүл, «артык хырын» апарбас бе? Черле ынчаш Тыванын көдээ ишчилериниң мойнунда

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузарының дугайында чазактың хоойлуларын, чарлыктарын номчуп, оя-бо черлерде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының тургутунуп турарын дыннаан, өөрүпдаа олурар-дыр мен 1950 чылга чедир хуу арат ажылагыйлыг чурттап чораан болгаш, кижилерниң бот-тускайлаң, хостуг ажылдаарының үезин эглип келгендир деп бодаар-дыр мен.

Шаанда Тыва Арат Республика үезинде араттар күрүнеге үндүрүтүү малмаганының шаа-биле дужаагаш, артканын боттары ажыглап, мал-маганының бажын улам көвүдедир азырап чоруур боор чүве.

Ам дыннап олурарга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны углап баштаар албан черлери, даргалары база көвүден ырап чүве-дир. Республика товүнде бедик үш албан чери көдээ ажылагыйны харылап, башкарып турар-дыр. Агроүлетпүр эвилели — колхоз, совхозту, араттарны болгаш тараачыларны — Чер реформазының болгаш арат, тараачын, ажыл-агыйларны деткиринiң талазы-биле комчет база Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы. Оларның комитеттери чер-черлерде, районнарда тургустунуп эгелээн. Чылыг кабинет, чымчак сандай ээлери даргадап көвүдээрге, арат болгаш тараачын кижилерге аар чүүл, «артык хырын» апарбас бе? Черле ынчаш Тыванын көдээ ишчилериниң мойнунда

Чамдык черлерде тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны тургузарынга деткимче бербейн турар. Оларны канчаар тургузуп болурул дээрзиниң дугайында тайылбыр ажылы мырыкай чок. Шак ындыг чылдагаан-биле Кызыл районнуң Баян-Колда чаңгыс-даа арат болгаш тараачын ажыл-агыйлы тургутунмаан.

Хөй-ле чугаа-соот үндүрүп, хурал-суглаа эрттирип турбайн, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузарының, оларның ажык-дүжүүн дүрген көөр талазы-биле ажылды дүргедедири чугула-дыр.

Алексей СОСКАЛ.
Кызыл район.

АДА-ИЕЗИН САЛГААННАР

Кижи бүрүзү малчын болу бербес. Ол дээрге чылдың дөрт эргилдезинде агаар-бойдустуң кандыг-даа байдалында мал-маганны азырап өстүрер эң-не харыысалгалыг, эң берге ажыл болгай. Ажыл-ишчи, шыдамык кижи малчыннап шыдаар. Ындыг кижилер — Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң хоочун малчыннары Кара-оол Лопсанчапович биле оон кадайы Зоя Ооюновна Ооржактар. Оларның кайызының-даа ада-иези ССРЭ-ниң 50 чылы совхозтуң малчыннары чорааннар.

Кара-оол Лопсанчаповичиниң ада-иези Лопсанчап Ооржак биле Кара-кыс Оюн 1947 чылда Межегейниң Алаакка органнастаан МЧАЭ-ниң, оон соонда ол эштежилгениң баазазынга үндезилеттингеи ажыл-агыйның (ам ССРЭниң 50 чылы аттыг совхозтуң) малын малдап келгеннер. Тыва чонуң мындыг үлегер чугаазы бар: «Аътын мурнуу дуюунун изин соңгу дүүг кажан-даа чандыр баспас» деп. Шынчала, бо үлегер чугаада хамы утка бар. Кара-оол Лопсанчаповичиниң амыдырал-чурттал-газынга ылап-ла ындыг болган-даа. Кара-оол Ооржак ада-иезинiң кадарып чорааны бир кодан төрүүр хойну оларның холунган хүлээп алгандан бээр 25-ки чылдың кыйы дүшкени бо. Ол үениң иштинде кандыг бергелерни көрүп, ажып эртип чорбаан дээрил. Ажыл-ишке шудургу болгаш, малчыннар бедик көргүзүүлерни чедип ап, күрүнеге хөй малды өстүр азырап, хөй дүктү кырып берип чорааннар. Тодаргайлаарга, төрүүр 100 хойдан 90, чамдык чылдарда 100 хураганны ап, бир хойдан 4 килограмм хире дүктү кырғып келген.

Чоокта чаа Зоя биле Кара-оол Ооржактар-биле ужуражып, оларның ажыл-херээ-биле танышар арганыг болдум. Ооржактарның доктаамал кыштаа Кара-Суг. Тус черниң хоочун чурттакчылары оларның кыштаа турар черии Кудук деп-даа адаарлар. Чазаглаар, күзеглеер черлери Дус-Хөл чоогу, Шоол ол ынчаар. А чайлаглаар черн ат-сураа ырда кирген Межегейнин Кужурлуг-Булук.

Кужурлуг-Булук мал чайлагладырынга таарымчалыг чер, ынчангаш Ооржактар ону чайлагзынга бергени ол. Ынчалза-даа ол чоок-кавыда хой малды чыгааны арай-ла таарымча чок байдалды тургускан. Таңдының тараалак, от-ситенниг, олар-белчиир четпир дээр янзылыг хөөретпкен чугааларга хоочун малчыннарның арай-ла хөөн чогунун чылдагааны-даа ында. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң 10 ажыг малчын кодамчары аразы базалык ажылдыр-ла хире черде. Дус-Хөл чоогу, Чаңгыс-Чодураа, Узун-Булуң, Базырлыг-Булуң, Изиг-Даг баарлы ынчаар тырлы бергеи. Одар-даа чедилбес, а чаныи тарааже хөй киирбес дээш, малчыннар ону ызырты кадарарлар. Малчын кодаңнарның аразының чоогу, оон уламы-биле одар-белчиирiниң кызыдааны малчыннарның сеткилинге арайла таарышпайн турары-даа чөп.

Зоя биле Кара-оол Ооржактар боттарының ог-бүлезинiң күжү-биле 20 тонна сигенни эрткен чайын белеткеп, ону кыштаанда эккеп дүжүрүп алган.

Амгы үеде оларның кадарган коданында төрүүр 400 хой бар. Оон массалыг болдаашкыны март айда болур. Бо хүннерде хойларның башкылыы оолдай берген. Төрүттүнген хураганнар онча-кенди доругуп турар. Чаш хураганнарга бээр көк сигенни, көк-суланы курлавырлап белеткеп алганын эскердим. Ол хоолулуг чем аймаан чемге кире берген хураганнарга берип турар улус болду.

Хой төрүп эгелей бээрге, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң хоочун хойжузу, амгы үеде пенсияда Карбы Лопсанчапович Ооржак малчынның аалында сакманчылап чедип келген, малчыннарга дузалажып турар.

Ажыл-ижи чеже-даа чайыыс чок болза, чуртта, делегейде чүү боор турарын малчыннар сонуургап, радио, телевизордан, солун, сеткүүлдерден дыннап, номчуп турарлар. Солун, сеткүүл өртээ чеже-даа улгатканы болза, «Овцеводство», «Советская женщина», «Красное знамя», «Шын», «Тываның аныяктары» дээш, өске-даа солуннарны чагыдып алган чордулар.

Малчыннарның хомудаларды база бар. Совхозтуң чаа директору Сергей Доңгурович Седен-оол малчын кодаңнарга бо-ла чедип кээр турган. Сөөлгү айларда келбестээн, ынчангаш кыштың эң берге айлары январь, февраль айларда малчыннарже чогуур сагыш салдынмайн, дуза чедирбейн турарын малчыннар чугаалады. Бо кыжын улуг хар чагган. Одарларны совхоз далбыйлап бээр ужурлуг. Ол ажыл доктаамал кылдыр организастаттынмаан, улут харлыг одарларга оттаан хойларның буттары тастап эгелээн. Малчыннарга дуза чедирерин үргүлүү организастап, холга тудуп турар кижи чок. Кожаларында коданнарында байдал база ындыг дээрзин малчыннар чугаалады.

Кыш берге, ынчалза-даа хоочун, арга-дужулгалыг, ажыл-ишке шудургу малчыннар кадарган хоюн хур кыш ажырып, оон хураганнарын онча-менди ажаап алырынга идегеп болур.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

БОТТАРЫВЫС ШИМЧЕНИП КӨРЭЭЛИ

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның моон талазында «Восток» ателъезинiң хоочун даараныкчызы Ольга Монгушовна Одушпаяк чагыгларны саадал чокка, дүргеи болгаш шынарлыг кылып берип турар. Оон бригадазының даараныкчылары тошнарны, костюмнерин-даа улуска даарап берип, макталды ап келгеи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бистиң республиканың кайы-даа районунда ажыл чок аныяктар бар. Оларны ажылга хаара тудар дугайында содуннарга хөй удаа бижип, бо талазы-биле доктаалшиитпирлерни-даа хүлээп ап турган. Оон түнелди шоолуг эвес болуп турар. Солуннардан номчуурга, улустуң чугаазын дыннаарга, аныяктарга тааржыр ажыл бербес, тывылбас болуп турар.

Бо бөлүүн тудугжу кижи көрүп, билип чоруурга, ындыг эвес боор чүве-дир. Ону солунга шуут ажыы-биле бижнир бодадым. Бир эвес кижи сагыш-сеткилинден ажылдаар күзелдиг чүве болза, ажылды кайыын-даа тып ап болур.

Кайы-даа бүдүүлгелериниң удуртукчулары аныяктарга ажыл тып бээр дээш хирегергези-биле хемчеглерни ап турарын билир бис. Аныяк кижини ажылга киирип каарга, шоолуг үр болбас, каапкаш чоруй баар-дыр. Оон баажызы чүдел? Бергээ өөренмээн, эргээ өөренген болуп турар улус бо. Шагүе бергедээнде ындыг болур болза, канчап амыдыраар бис, боданып көрүүер, аныяк оюнуктер. Ажыл дээрге амыдыралдың үндезини деп бодап чоруур мен. Ынчангаш мону бижип олур мен. «Кыры шимчээрге, кырыы содар» деп тыва улус чугаалажыр болгай. Ында бүгү шыыны бижээн.

Бир эвес чогаадыкчы, тывыгыр сөзү-биле аныяктар хөделип, шимченгир ажылдаар болза, көдээге ажыл хөй, ажылчын холдар чедишпейн турар. Чижээлээрге, районда чугай чок болуп турар, ону Кызылдан, Терлиг-Хаядан садып ап, шүүдеп турар бис. Чугай эрттедир биче бүдүрүзгени чүге кылып шыдавас деп. Ол ышкаш туулбуму кылып болгай. Сезоннуг ажылдар кыжын-даа, чайын-даа совхозтарда, будуруглелерде эвээш эвес бар. Чайын мал чемжеринiң белеткелиниге аныяктар тус-тус звеноолар болуп алгаш, хөй ажылды кылып болур.

Мен бодап көөрүмге, чүге кижиниң бодундан хамаарыжыр чүве-дир. Амыдыраштан ажыл кылырынга чаңчылыш өөренмес болза, оон соңгаар амыдыраарыл бергеен ажыктың кижи сорулуунге билдингир боор. Ындыг болганындан өөр-өөр болуп алгаш, суурлар кезии чоруурун сонсаткаш, кандыг-бир мергежил чедип алыр азы ажылдаар хемчээл алаа таарымчалыг болурун аныяк оолдарга, уруглаага чагыыр болдулуг мен.

Владимир КАРТИ.
Тудугжу.
Тес-Хем район.

БИР ДЕМНИГ ХӨДЕЛГЕШ

Овур районда АУК-тук бөлүк тускай эртемниглерн бир демниг хөделгеш, ында беш совхозтуң девискээринде көдээ Советтерге хамаарыжыр инектерге, сарлыктарга чума аарыынга удур тарыышкынны чоруткан. Дүрген дүзе чедирилгезиниң ачызында, мал ажылының тускай эртемниглериниң шалыпкын хөделгенiниң түнелинде ындыг тарыышкынны 17 муң малга кылган. Бо тарылганы кылыр мурнунда Моңгун-Тайга районда сарлык бир-ле аарыгдан хорап турар деп шуугаавын тарай берген турган. Тускай эртемниг мал эмчизи эвес-даа болзумза, АУК-тук база бир харыысалгалыг ажылдакчызы болганымда, чүү болган чүвези ирги деп дыннаалап, сагыш салып чоруп турган мен.

Бир-ле хүн, декабрь эгезинде АУК даргазы Ш. С. Куулар бистерни чыып алгаш, чугаа кылды Моңгун-Тайгада бир-ле билдинмес аарыг кедергээн-дир, сарлыктар хөйү-биле өлүп турар деп, ол дыннаткан. Райкүүском карантин тургузар дээш-даа эрте эрттирер болза эки деп санап турар. Бижикчилериниң бодаалдары кандыг-даа боол болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа сонгулдалар хүнү доктааттынган. Аңаа белеткелдер шуут дорт эгелей бергенде, кижи бодап көөрге, ындыг саналдар арай артык хире...

Президентиге кандидаттарга хамаарыштыр чагаалар база эвээш эвес. Оларның улуг кезии Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткээн чагаалар боол турар. «Бодум хуумда Тыва Республиканы Президентизинге төлептиг кижи Шериг-оол Дизижикович Ооржак деп санаар мен. Ол боду бөдүүн, улус-биле чугаалажып билир, чоңнуң амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш салып, туржуп чоруур дарга» — деп, ырактыы Моңгун-Тайганың Мугур-Аксыдан бистиң биижикчивис **Хурал Чүльдүм** чагаазынга бижээн. Каа-Хемниң Дерзиг-Аксыдан **Болат Маады**, Чадаана хоорайдан **Чаптыг-оол Моңгуш**, Ак-Довуракта **Күдер Дүлүш** болгаш өскелер-даа ол саналды деткип турарлар.

«Чербиниң дузалал школазының коллективи кончуг буянныг чүве кылган дээр мен. Чүге дээрге олар ыка дидим боол, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Байыр Түлүшович Санчыны Тыва Республиканың бир-ле дугаар президентизинге кандидат кылдыр депшиткеннер. Ол саналды деткиринче бүгү Тываның чоңун кыйгырып олур мен». Бо дээрге бистиң база бир хоочун бижикчивис Хову-Аксыда башкы **Оюн Короданың** чагаазындан одуруглар-дыр.

Кымны соңгуур соңгукчуларның боттарының туразы болбайн канчаар. Ынчангаш оларның саналдары база ангы-аңгы болур-даа ужурлуг. Чогум-на ынчангаш президентиге кандидат кылдыр Тыва Республиканың Россия Федерациязының чазаанда төлээзи Иван Максимович Сувандиини Чоон-Хемчикте көдээ ажылагый специалистери **К. Н. Ооржак, К. Б. Түлүш** (аттарын боттары чедир бижирзин — **ред.**) олар саналдап турар: Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнну президентиге кандидат кылдыр саналдап турарлар база эвээш эвес.

Соңгуудалар хүнү март 15-ке чедир ам-даа үе бар, ынчан оон түнелдерин көре бээр бис ыйнаан.

Николай БАЗЫР.
«Шын» солуннуң улус депутаттарының Советтер килдизиниң эргелекчизи.

Чагаалар допчулалы

САНАЛДАР, БОДАЛДАР АҢГЫ-АҢГЫ

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң улус депутаттарының Советтериниң килдизинге кээп турар чагаалариың хөй кезии Тывага президент соңгулдаларыга хамаарышкан боол турар. Бо хүннерде президентиге кандидаттар депшиндилгези дооступ турар, ынчангаш ол бүгү чагаалариың шуптузун солун арынналарыга үндүрер арга чок болганындан, оларның допчулалы-биле номчукчуларыны таныштырза эки боор.

Тывага президент эргечагыргазын тургузарымга хамаарыштыр бодаалдар аңгы-аңгы дээрзин дорданна айтып каайн. Чагааларның улуг кезиинде оон аргажок чугулазын айтып турар болза-даа, аңаа удур бодаллар база бар.

Чижээлээрге, Овур районнуң Дус-Даг суурдан **Деспил-оол Санчы** редакцияже бодунуң чагаазынга мынчаар бижип турар: «Тыва Республика өске республикаларга коорде, эң-не хожудаңгай, чыдып калганнарның санынга кирип турар болгай. Ынчалзажок бистиң черивистиң бойдузунуң ыязы, сөөнүвүстүң ажы-чажы олардан канчада ылгалдыг.

Ындыг болган төлээде президентиниң ном сагыш салыр чүүлү — чонуңга шиг-шаандан бээр сагып, чүдүп келгени ыдыктыг ажы-чаңы, культуразы болгаш чер-чурттуң чоргаарлы — казымал байлактары, аң-меңи, аржаан суглары, агаар-бойдузу. Президент оларны кайы хамаанчок төтчеглетпес ужурлуг».

Президентинiң сомгуурунуң чугулазын айыпшаан, автор ындыг чүүлдү база сагындырып турар: «Ынчангаш президентле мен дээш, кыр-кырынга хөй-ле чарлыктар үндүрүп туруп бээри база ажык чок. Бир талазында, оларның үнези күдүлаар, өске талазында, боттанылгазы сулараар. Чүге ындыг түнелге келдиң дизе, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң президентилериниң үндүрүп каан чарлыктарыны боттанылгазы коңчуг сула турган деп бодаар мен».

Д. Д. Санчы чагаазының мынчаар түңнээн: «Тываның Президентизи тыва чоңнуң, тыва кижиниң атыдарын бүгү делегейге камгалап шыдаар, чоңнуң соргаарланыр оглу болур ужурлуг.»

Бижикчиниң ол сөөлгү саналын Кызыл хоорайдан **Владимир Чаш-оол**, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурунда күш-ажылдың хоочуну **Дизингр Ховалыг**, Чоон-Хем. чок районнуң Хайыракандан **Дакпай-оол Моңгуш** болгаш өскелер-даа деткип турарлар.

«Бистиң Тыва Республикага президент эрге-чагыргазын тургузар дээрзинге удур мен. Чүге дээрге аңаа дыка хөй чарыгдал, акша-хөреңги үнер апаар. Ынчангаш ону шуут соксадырын негээр кижи-дир мен.

Бистиң Тываның арат чоңун удуртуп баштап шыдаар хире каш чүүл эртеминг К. А. Бичелдей, Ш. Д. Ооржак, В. С. Кажин-оол дээн ышкаш депутаттарывыс бар болгай» — деп, Кызыл районнуң Баян-Кол суурда Советтер ажылының хоочуну **Сыгыр-оол Моңгуш** бижип турар.

Президент соңгулдаларының хуусаазының соңгаарладырының азы бурунгаарладырының дугайында база солуннуң номчукчулары бижип турарлар. Чижек кылдыр Кызыл районнуң Черби суурда бистиң хоочун бижикчивис **Моңгуш Эргей-тин** чагаазындан каш одуртларны киирип болур: «Мен бодаарымга, Тывага президент соңгулдазын далаш-биле бүү-хаа эрттирген хөрээ чок. Кандидатураларны чеди катап хынаап, чаңгыс катап чазыг чокка соңгуур херек. Ыяапла бо чылын эрттирер ужурлуг чүве болза, декабрь, ноябрьда эрттирип болбас деп бе?»

А Бии-Хемниң Советтеп **Анатолий Доңдуп-оол** соңгулдаларыны айыттынганыңдаи-даа эрте эрттирер болза эки деп санап турар. Бижикчилериниң бодаалдары кандыг-даа боол болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа соңгулдалар хүнү доктааттынган. Аңаа белеткелдер шуут дорт эгелей бергенде, кижи бодап көөрге, ындыг саналдар арай артык хире...

Президентиге кандидаттарга хамаарыштыр чагаалар база эвээш эвес. Оларның улуг кезии Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткээн чагаалар боол турар. «Бодум хуумда Тыва Республиканы Президентизинге төлептиг кижи Шериг-оол Дизижикович Ооржак деп санаар мен. Ол боду бөдүүн, улус-биле чугаалажып билир, чоңнуң амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш салып, туржуп чоруур дарга» — деп, ырактыы Моңгун-Тайганың Мугур-Аксыдан бистиң биижикчивис **Хурал Чүльдүм** чагаазынга бижээн. Каа-Хемниң Дерзиг-Аксыдан **Болат Маады**, Чадаана хоорайдан **Чаптыг-оол Моңгуш**, Ак-Довуракта **Күдер Дүлүш** болгаш өскелер-даа ол саналды деткип турарлар.

«Чербиниң дузалал школазының коллективи кончуг буянныг чүве кылган дээр мен. Чүге дээрге олар ыка дидим боол, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Байыр Түлүшович Санчыны Тыва Республиканың бир-ле дугаар президентизинге кандидат кылдыр депшиткеннер. Ол саналды деткиринче бүгү Тываның чоңун кыйгырып олур мен». Бо дээрге бистиң база бир хоочун бижикчивис Хову-Аксыда башкы **Оюн Короданың** чагаазындан одуруглар-дыр.

Кымны соңгуур соңгукчуларның боттарының туразы болбайн канчаар. Ынчангаш оларның саналдары база ангы-аңгы болур-даа ужурлуг. Чогум-на ынчангаш президентиге кандидат кылдыр Тыва Республиканың Россия Федерациязының чазаанда төлээзи Иван Максимович Сувандиини Чоон-Хемчикте көдээ ажылагый специалистери **К. Н. Ооржак, К. Б. Түлүш** (аттарын боттары чедир бижирзин — **ред.**) олар саналдап турар: Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнну президентиге кандидат кылдыр саналдап турарлар база эвээш эвес.

Соңгуудалар хүнү март 15-ке чедир ам-даа үе бар, ынчан оон түнелдерин көре бээр бис ыйнаан.

Николай БАЗЫР.
«Шын» солуннуң улус депутаттарының Советтер килдизиниң эргелекчизи.

Ындыг-ла ырак эвес үелерде

ЭШТЕРИМНИҢ ХУУ-САЛЫМЫ

1945 чылдың күзүнүнде Кызылга чаа ажыттынган совпартшколаның белеткел салбырынга өөренип кирдим. Ол школага Хөндергей чурттуг фронтучу Монгуш Менди-Байыр оглу Семис-оол база өөренип турган чүве. Бичан 2 дугаар школаның үстүкү каъдынга өөренип турдувус. Бир-ле кышкы кежээ партия хуралы болган. Ынчан орус дылга тек кижи-ле болгай мен. Хуралдың уун бодап орарымга, Семис-оолдун херээн көрүп турар хевирлиг. Ол орус уругларбиле танцылапкан кижи болган. Кезек орус оолдар, та уругларын хүннээри ол, Семис-оол-биле чогушкан, мындыг.

Олардан хомудал та кирген, та кирбээн, оозун билбес мен. Ынчан берге-ле үе турган, олардан хомудалдаа хамаанчок, орустарга хамаарыштыр эпчок чүве чугаалапкан кижини-ле шиидип турган чүве.

— Мен орус чон дээш, амы-тыным артымга каггаш, фашистер-биле атчып-сокчуп чораан мен. Мени оода партияга арттырып көрүнер! — деп, ол эзрежип, чаннып шаг болган, ынчалза-даа ону партиядан-даа, школадан-даа үндүрүпкен чүве. Ол үндүрткенинге дыка муңгараар кижи чораан. Ол-ла хилегмуңгарал-биле ынчанган боор, 1952 чылда мөчээн чораан.

Ол аразында бир чыл ажа берген, белеткелди доозуп, бирги курсче шилчидивис. Бирги курска биске дыка шыырак эрлер немежип келдилер. Куулар Чываевич Кыстам, Алексей Сайын-оолович Адыгбай дээш оон-даа хөй.

Кыстам-биле бистиң аажычаңывыс таарышкан турган боор, дораан-на чарылбас эжишкилер апарган бис. Эжим ынчан-на өглүг турган. Хоорай даргазы Чанзан-оолдан бажын айтырып чордум деп-ле чүвези бар кижи. Хирези, бажың бүтпейн-не турган боор. Бир-ле хүн чапсарлап үнүп кээривиске, киживис база-ла бажың айтырып чордум деп коридорда тур-ла.

— Орус кадайлар дээрге, дыка хөй кижи дарганың кабинединин эжиинде сырлы берген турар чүве-дир. Бөгүн кижи оочурга чедер аргажок боорга, ап четтим.

Ынчан ам Ленин кудумчузунда күрүне банкызының дужунда ийи каът ыяш бажыңның адаккы каъдынга өөренип турган бис. Сөөлгү уроктун конгазы хапканда, коридорда алгы эвес алгы үнүп тур:

— Дарый хурал, хурал! Нам хуралы, нам хуралы! Дүргеденер!

Хурал чаңгыс айтырыглыг болган: «Буржуаз националист Кыстам Кууларның хуу херээн көөр!» деп бо-ла. Ыя аразында та чүү кижи даргаларга бо «орус кадайлар» деп сөстү чедирип четтигипкени ол! Мээн эң чоок эжимин ынчап баарга, кайгай-ла берген мен. Санал берген кижи бүрүзүле «Орус кадайлар дээн» — дижип-ле турар болган. «Оода хамаатылар дивес» — дижип, сагыш човаарлары-даа бар. Ам көрүп чоруурумга, Кызылда пенсиялап орар даргалар колдуу-ла ол школага ынчан өөренип турган улус боор чорду. Ол хиреде олардан бо төөгүлүг хуралды айтырарымга, черле билир кижи чок, шуптула «уттупкан» боору кайгамчык чораан.

Куулар Кыстамны партиядан болгаш школадан үндүрер дээш бадыладырга, барык шупту бадылаан. «Удур кижи бар бе?» — дээрге, 6 кижи хол көдүрген бис. Бирээзи-ле Ооржак Лопсанчаптың дукмазы Очур-оол Ооржак (ол ам чок) база бирээзи, сактырымга, чогаалчы Куулар Мунзукович Аракчаа-даа ышкаш чүве ийин. Эжимни партиядан-даа, школадан-даа үндүрүпкен.

А даартазында база-ла буу-хаа хурал. Өршээ дадай! Ам Тока дарга боду моорлап келген! Совет Эвилелиниң иштики, даштыкы байдалдарын чугаалап чоруй, дарга ам-на дүүнгү хуралдың темазынче кирди:

— Аттыг кижинин адын адаар, ала малдың чүзүнүн сөглээр! Именно «орус кадайлар» деп чүге алгырып турган кижи чүвел?! — деп, дарга эгеледи. — Езулуг буржуаз националист кижи ол-дур! Дүүн чүү кижилер ону камгалап, партия хуралының шиитпиринге удур хол көдүрүп турганнары ол?!

Мен корткаш, мурнумда олурган кижиниң артынче аажок чавызадыр сыннып кире берген мен. «Буржуаз националист» — дей бергенде, Салчак Калбакхөрекович дыка-ла коргунчуг апаар кижи чораан ийин.

Куулар Кыстам оон соонда партияга катап кирип алгаш, бүгү назынын башкылап эрттирген. Ол чоокта чаа чок болган. Өөнүң ишти, хөй ажы-төлү эземенди, тодуг-догаа чурттап чоруурлар.

Бир эвес ол совпартшколаның партархиви шыгжаттынган чүве болза, ол хуралдарның протоколдары ында чыдар ужурлуг.

Мээн үе-черге кижилеримниң аныяк-чалыы чылдарында чурттап эрткен амыдыралындан кижи адааргаар хире чүве эвээш. Үстүнде ийи чижектен безин көөрге, олар мындыг аар үүле-салымга таваржып чораанар. Чүгле «орус» депкеш безин аан! Берге-ле, кадыг-ла, кижилерге камхайыра чок үе турган...

Монгуш ЭРГЕП.

Т. Гдлян, Н. Иванов

ЭРЛИК ОРАНЫНЧЕ АЛБАДАЛ

Номерден номерже

(Уланчызы. Эгези № 27 «Шында»).

Оон соонда база бир телефон долгаан: Узбекистанның КП-зиниң ТК-зының административтиг органнар килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы «эрес-дидим шиитпир хүлээп алырындан» өске арга чогун аңаа сагындырган.

Эргашевти бодунуң амызынга четтинер кылдыр ыдалаашкын, бир эвес ол быжыг кижи турган болза, та чеже хире үргүлчүлеп кээр турган чүве, а ол шыдашпайн барган.

Эргашев бодунуң амызынга четтинипкен соонда, Усманходжаев, Осетров болгаш өске-даа үүлгедикчи удуртукчулар чүгле хостуг тынган эвес, харын-даа СЭКП ТК-же медээлеп, ССРЭ Прокуратуразының истекчилери бажы-биле кылаштажып туруп берген, олар боттарының шын эвес хөделиишкиннери-биле кээргенчиг удуртукчуларны амызынга четтинер кылдыр албадап эгелээннер деп чаргылдашканнар. Чижээ, Эргашевти өлүр кылдыр албадапкан, ол мөчүүр мурнунуң чагаазынга буруу чогун айтып турар.

Херек кырында Эргашевтиң бодунуң амызынга канчап четтине бергениниң чылдагаанын тодарадыр талазы-биле истелге дыка багай чоруп турган, ону бир истекчиден өскезинче дамчыдып-ла турган. Оон түңнелинде кижини бодунуң амызынга четтинер кылдыр күткүүшкүн дугайында чүүдаа билдинмейн барган, олдаа канчаар, истелге ынчаар доостур дээрзи билдингир болгай, өске бир аажок солун чүве бар — ол дээрге республиканың бирги удуртукчулары, партийжи функционерлер Эргашевтиң ол чоруун эр кижиниң ёзулуг маадырлыг чоруу деп ажыы-биле санап эгелээннер. Харын-даа ёзулуг коммунист кижи ындыг болур: өг-бүлези дээш сагыш човаан, шыгжамырын камгалап алган, буруузун билинмээн болгаш кымны-даа адап бербээн деп чонга дыңналдыр үнелээннер. ТК-ның ажылдакчылары истекчилер-биле беседа үезинде безин ону ажыы-биле ынчаар чугаалап турганнар.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга ёзугаар мөчээн кижиге хамаарыштыр кеземче херээ хагдынар ужурлуг, ынчалза-даа ол үүлгедиишкинге киржип турган өске кижилер харыысалгадан чайлавас апаар. Ынчангаш Эргашевке 212 280 муң рубльди хээли кылдыр бергени дээш 1986 чылдың май 13-те болган судка А. Дустов, А. Музаффаров, Т. Очилов, Ш. Рахимов олар узун хуусааларга шиитторгеннер. Калган министрниң ады аңгыаңгы судтарга эпти-ле дыңналып, чүс-чүс муң рубль хээлини алганын бадыткап турган. Министрниң оралакчылары Т. Кахраманов, П. Бегельман, ИХЭ-лер начальниктери С. Саттаров, Х. Норбутаев, Д. Джамалов, М. Норов, Я. Махамаджанов болгаш өскелер-даа Эргашевтиң хээли бээринче оларны канчаар ыдалап турганын чугаалап турганнар.

Чижээ, 1982 чылдың октябрьда Эргашевтиң кабинединге Чурбановка хээлини канчаар берип турганын Джамалов, Норбутаев, Махамаджанов олар өчээннер. Ажылдакчыларын министр чаңгыстап кабинединче келдиртип аарга, СЭКП ТК-ның Чингише секретарының «эзенгизи дыңзый» берген күдээзинге хээлини олар берип турганнар. Хээли берийшкини ындыг чиик болганынга олар дыка өөрээннер: ол хире албандужаалдыг дарга хирезинде эпчоксунмайн ап алган!

Эргашев-биле кады хээли ап, берип турган кижилерге хамаарыштыр доктаалда бо чүүлдер кирген. Амызынга четтинипкени-биле хээлиленикчи министр истелгеден чайлай берген, оон-биле кады оон чипкен миллионнары база эсти берген. Ол бүгүден алгаш көөрге, Эргашевти чырык черден чайладыптар дээш мафияның оралдажып турганы база халас эвес. Чоок кижилеринге бижээни дараазында сөстер база хаңы уткалыг: «Уругларым, коммунизм тургузуушкунунга ак сеткилдиг ажылдаңар, нүгүлге кажан-даа таварышпаңар». Чоок кижилеринге «коммунизмни» Эргашев тургузуп берген, а нүгүл дугайында чугаа дээрге сойгалаашкындан чайлаарының дугайында чугаа болуп турар.

Генерал-лейтенант Эргашев амы-тынынга четтингениниң соонда, үш ай болганда, Ташкентиден чүс-чүс километр ырак черге база бир боо дагжаан. Армия генералының парад хевин кеткен. ССРЭ-ниң иштики херектер министри турган Щелоков чирс кээп душкен. Туразы улуг болгаш чоргаар министрни ол орукче ийи чыл дургузунда чыгап келген: СЭКП ТК-ның составындан үндүрген, депутат мандадын, генерал эргезин, чазак шанналдарын казаан. Ону кеземче херээнге онаап, тудуп хоруг-даар барымдаалар турза-даа, ону кылбайн, шеригинин кол прокуратуразынга удаа-дараа байысаап келген. Щелоков чедирген когаралын эгидип, элээн каш чүс муң акшаны төлээн-даа, оон «кижи кылып каан» улузу безин хая көрнү берген. Оон чогум чүнү негеп турарын Щелоков билип турган, ынчалза-даа шыдаар шаа-биле туттунуп келген. Чеже шыдажыр боор, чүү-даа чүве өйлүг болгай, ынчангаш 1984 чылдың ноябрьда оон дачазынга анчы боо эткен, чүнү үүлгеткенин Щелоковтуң эки билир кижилери аңаа аажок-ла өөрээн.

Бодунуң амызынга четтинер чоруктарның чылдагаанарын ханы өөренип көөрге, дыка хөй таварылгаларда партийжи-мафия структуралары истелгеге киржип, боттарының үүлгедиглерин илередип болур чүүлдерни чайладырын оралдажып турган боор чорду. Бодунуң амызынга четтинер чорук кайда-даа бар апарган. Ол дээрге Андроповтуң организастыг кем-херек үүлгедиишкининче кылган халдаашкынының түңнели бооп турган...

Ийет, Узбекистанга функционерлерниң амызындан чарлыр чоруу уламчылап турган. Ындыг үлүгге Давыдов база онаашкан. 1984 чылда ук республиканың ТК-зының айтыышкынын ёзугаар Эргашевти ИХМ-ге болур партия хуралынче чалап турган Давыдов аан. Давыдов дыка хөй чылдар дургузунда Узбекистанның КП ТК-ның аппарадынга ажылдап турган, партия Наманган обкомунуң ийиги секретарынга база ажылдаан. 1968 чылдан бээр УзССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы болуп турган.

(Уланчылыг).

ХУУСААЗЫНДА КИИРЕР

Рынок харылзааларының үезинде бараан бүдүрүкчүлериниң күрүне-биле экономиктиг харылзааларының чугула быраларының бирээзи — күрүнениң үндүрүг системазы болур. Ол система рынок экономиказынга дүүшкен турар.

Рынок харылзааларының байдалдарында чээли-акша механизми-биле дараалаштыр шын доктааттынган үндүрүглер бүдүрүлгелерин база ажыктыг, тывыштыг ажыл-чорудулганы хөгжүдеринге салдар чедирериниң дээштиг чепсээ болур.

Үндүрүглер бүдүрүлгениң чүгле экономиктиг хөгжүлдезинге эвес, харын хамаатыларның хуузунда орулгаларының таарыштырыкчызы болур. Акшаның үнезиниң кудулаанынга удур идепкейлиг политиканы чүгле үндүрүглер дамчыштыр боттандыларын амгы үеде чугула сорулга кылдыр санап турар. Өртектерни хостуг кылдыр бедиткенинден тыптып келир немелде артык орулгаларны чогум-на үндүрүглер дузазы-биле бюджетче киирип турар. Сан-хөөнүң немелде курлавырларын алырының улуг аргалары амгы күштүг үндүрүг хоойлузунда бар.

Бюджетти чедир дуглаарының база бир чугула хевири — өскээртен кирер орулгалар болур. Ону планнавас, а херек кырында киргенин көргүзер. Орта янзы-бүрү торгаалдар (милицияның, санэпидстанцияның, административтиг комиссияларның, өрт хайгааралының, КАИ-ниң дээш оон-даа өске), эзэн тывылбаан хөренгилер, хуусаазы эрте берген чээлилер болгаш өрелер дээш оон-даа өске төлевирлер хамааржыр. 1991 чылда өскээртен кирер орулгалар 34300 рубльге район бюджединче кирген.

Чоннуң хереглел бараанарының, бүдүрүлге-техниктиг хереглелдин продукциязының болгаш ачы-дузазының өртектерин шын сагып турарынга шыңгыы контрольду тургузарын база өртектерге хажыдыышкыннар болдурган таварылгада бүдүрүлгелериниң, ажыл-агый органнарының болгаш организацияларның кандыг-даа өнчүге хамааржып турар барымдаазы чокка артыкка киирген орулгазын бюджетче хавырарын үндүрүг инспекцияларынга даасkан.

Эрткен чылын Мугур-Аксы сентелге-тудуг участогундан 1380 рубльди, районнуң хереглекчилер ниитилели арага садыглаашкынының ортектерин хажытканы дээш август айда 10728 рубльди, октябрь айда 313 рубльди боттарының арыг орулгаларындан ужулгаш, район бюджединче киирги-лээннер.

Кандыг-даа күрүне болунуң бюджединиң күсели-биле тургустунар болгаш хандыртынар. Бистиң республика-даа, Мөңгүн-Тайга району-даа бодунуң бюджединиң күсели-биле хандыртынар болгаш амыдыраар, экономиказын болгаш социал хөгжүлдезин хөгжүдер, чоннуң хереглелин хандырар.

Район бюджединче кирип турар үндүрүглерин болгаш төлевирлериниң чогуур хуусааларында киирери бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның кол бухгалтерлеринден хамааржыр. Оон-биле чергелештир квартал санында дужаап турары бухгалтер отчёттарын бүгүле капсырылгалары-биле үезинде дужаары негеттинер.

Бухгалтерлерге, удуртукчуларга болгаш ажыл-агыйның кол тускай эртемниглеринге эрткен чылын учёт-отчёдун, расчёттарын хуусаазында дужаавааанда база арыг орулгаларының түнү хажыттынган таварылгаларда баштай сагындырыглар берип турган болза, бо чылдан эгелээш, РФ-ниң Президентизиниң чарлыы-биле кандыг-даа сагындырыг чокка баштайгы таварылгада 1000-дан 3000, ийиги удаада 5000-дан 10000, үшкү таварылгада 25000 рубль чедир торгаалды онаарын үндүрүг инспекцияларынга берген.

Инспекцияларның ажылдакчыларының хыналдаларындан кандыг-бир күш-ажылчы коллективтин бухгалтер отчёдунга көргүстүнген арыг орулганын түнү эвээш салдынган таварылгада, ол-ла түнге торгаалды онаар.

1992 чылдың январь 2-ден эгелеп бүдүрүлге-техниктиг хереглел продукциязы-биле чоннуң садып ап турары кол-кол хереглел бараанарындан аңгыда чүүлдерге хостуг (рынок) өртектер кирген. Бюджетке төлевирлер эрткен чылын продукция саарылгазындан кирген орулгазының 5 хуузундан кирип турган болза, бо чылын ол продукцияларга немелде өртек үндүрүүн 28 хууга доктааткан. Чонга ачы-дуза чедирип турар организациялар 21,88 хууну өртекке немей салгаш, садып алыкчыларга сайгарар ужурлуг. Үстүнде адаттынгылаан хууларны бухгалтер документиларинге, квитанцияларга аңгы графага көргүзери албан.

Хурал ЧҮЛЬДУМ.

Күрүнениң үндүрүг инспекциязының Мөңгүн-Тайга районда кол специализи.

ААРТЫКТАП БОЛБАС

Январь айның 21-де үнген «Тываның аныяктары» солундан «Пенсионерлер чайлап берзин» деп материалды номчааш, автор Сылдысмаа пенсионерлерге хамаарыштыр арай-ла таарымча чок чүүл бижээн деп бодаар-дыр мен.

Хамааты кижи болганда, пенсионер-даа болза, бодунуң кадыкшылы шыдаар-ла кижи ажылдаар, ону хоойлу-даа хоруваан. Ону анаала чирик дуглап турар дээрге, мен орта шуут удур мен. Шын харын, мен пенсионер кижи болганымда, мени кым-даа ажылче албадаваан, бодумнуң кадыкшылым эки боорга, ажылдап турар мен. Кадык болганымда, ам-даа ажылдаар апаар мен. Ол-даа болза чонга дамды дуза болзун деп бодаар мен.

Ажыы-биле чугаалаарга, амгы рынок үезинде аъшчем дээш, өске-даа бараан-сараан өртээ бо хире улгадып турда, ол бодунуң эвээш пенсиязының кырынга бичин-даа бол, немере болзун дээш ажылдап турар пенсионер-дир ийин ол.

Хамык ужур автор ажыл тыппайн, кырганнарга чарбыырга утка чок деп бодаар мен. Кым ажылдаксаарыл, ол ыяап-ла ажылды тып ап болур. Кижиге ажылды кым-даа тып бербес, бодуң-на кызып, шырбайып тургаш, ажылдаар чериниң тып алыр ужурлуг сен.

Оон ыңай автор «оон түңнели чүге чедиргенил, билир болгай силер: үптээшкин, кем-херек үүлгедиишкини, оор-сук» деп каан. Силерин, оолдарым, уругларым, кым-даа кем-херек үүлгедиңер деп турбаан-даа, турбас-даа ужурлуг, ол дээрге силерниң бодунарның мээ-медереликерден болгаш бот-кижизидилгеңерден колла хамаарылгалыг болур. Силерни, аныяк-өскении бистиң кырганнар-даа, ниитилел-даа ынчаар өөретпээн дээр мен.

Оон ыңай ында мынча деп бижип каан-дыр: «Кыргандижен улустуң ажылдаан ат эдилеп орган херээ чүү боор». Авторнуу-биле алыр болза, мындыг түңнел үндүрүп болур: силерлер (пенсионерлер) анаа-ла бистерге шаптык катпайн, ылаңгыя аныяктарга, анаа «хөөрлүг хавак» мана дээнзиг материал-ла чорду.

Эки ажылдаар-ла болза, бо үеде кым-даа эки-ле чурттаар ыйнаан. Анаа-ла дүмбей олурбайн, эки ажылдаар-ла болзунза, назынындаа, кадыкшылың-даа эки болур. Оон эми — спорт-биле эки оңнүктежир, эки кылаштаңгыр ажыл херек. Кажан-даа сергек, хөглүг болгаш баштак болзунза, назының узун, кадының эки, ажылгыр-кежээ болур сен деп билип чоруур мен.

Федор ТАУ.

Самагалдай суур.

«БИСТИҢ КОМИТЕТ ХҮЛЭЭНИП ТУРАР»

Мал оору-биле демисел дугайында солуннар арынарынга-даа, радио, ТВ-гедаа хире-хире болгаш чугаа үнүп каап турар. Чамдык-чамдыкта мал тудуп, ону өстүр азыраары харын-даа айыылдыг-даа ышкаш кынып кээр. Ажыы-биле үптеп, дээрбедээриниң таварылгалары безин бар. А малчыннарның камгалалы кошкак, оларда ок-боо чок, бар-даа болза, каш санныг кижилерде бар. Оон кадында бистиң малчыннарывыстың чамдыызының назы-хары база дөгүй берген, чамдыктары дем-биле чок.

Амгы үеде эъттиң өртээ улгаткан, ындыг болганда мал оорлаашкыны белен чиде бербес деп чүве билдингир. Маңаа ыяап-ла кандыг-бир дээштиг хөделиишкиннер, удур туржуушкуннар чүгээр байдалды, чавырлыышкынны эккеп болур. Бо талазы-биле республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу политиказының комитетиниң даргазы Н. А. ОНДАР-биле чугаалашкан бис.

— Николай Алдын-оолович, мал оорлаашкынынга удур Тывага тускай хоойлу негеттинип турар дээрзинге чугле номчукчулар, журналистер эвес, Дээди Совет база чөпшээрежип тур боор. Ону ажылдап кылып алырынга доктар-моондактар бар бе кандыг бергелер барыл база ындыг хоойлу болур деп бүзүрел бар бе?

— Мал оорлаашкыны, ажыы-биле чугаалаарга, Россияның өске девискээрлеринге болаарга, чугле Тывада эн-не нептеренгей. Ынчангаш аңаа удур тускай хоойлу бистиң республикага чугула херек дээрзин амыдырал негеп келген. Ынчалза-даа бо талазы-биле бергелер чок эвес.

Баштай-ла мал оорлаашкынының байдалының дугайында конгуг тода, бүгү тала-биле өөренип көрген, хандыр шинчилээн калбак анализ херек. Ону Иштики херектер министерствозу, Дээди суд, прокуратура белеткээр ужурлуг. Бирээде ол. Анализ кылыр дугайында даалгаларны берип каан бис. Ийиде, ажыл, амыдыралы бистиң-биле дөмейлешкек өске черлериниң, ылаңгыя кады-кожавыс Моолдуң хоойлуларын өөренип көөрү негеттинип турар. Ол ышкаш Якутия, Бурятияже барып четкеш, ында байдалды оваарып, хайгаараары артык эвес. Үште, Тыва Арат Республика үезиниң хоойлуларын өөренири-биле ажыдып көдүрер.

Бистиң бодалывыс-биле, мал оорлаашкынынга удур ИХМ-ниң бир структурлуг кезээн тускайлап тургузары чугула.

Оон аңгыда бо ажылдың дүрген шимчеп чыларынга бистиң комитеттиң ажылүүлезиниң аар чүгү, хөй хемчээлдиң күзенчиг эвес салдарын чедирип турары билдингир. Дорту-биле чугаалаарга, четтикпейн турар бис. Дээди Советтиң шупту комитеттери эрге-хоойлу ажылдажылгазын чорудар ужурлуг. Ынчалза-даа юрист эртемниг эвес кижилерге берге болуру чугаажок. Оон чаңгыс чижээ — мурнундагы аныяктар комиссиязының аныяктар дугайында хоойлу төлевилелин барык ийи чыл чыгам үе иштинде ажылдап чалап кааны болур. Чеже-даа четтигип, кылып турганының кадында чамдыктар келгеш, чүгле бактап-бактап, дуза көргүспейн чоруй баары база таарымча чок дээрзи илден. Ындыг турзажок, төлевилел-дөзевилел кылырынга бистиң комитет артканнарынга дузалажып турар.

— Малын оорладып, когараашкынга таварышкан кижиниң чүнү-даа мурнай сонуургалдыг кол айтырыы — чидирген малын тып алыры, оор аксынга барган малының орнун тургустуруп, ону дилээнинин шүүделдерин эгиттирип алыры болгай. Маңаа хамаарыштыр хоойлуга кандыг чүүлдерни киирип болурул?

— Мал оорунуң ажылдап турары бүдүрүлге черинден (совхозтан) бүгү когаралдарның түнүн эгиттирер, а ол бүдүрүлге чери бодунун эзлуээнде ол-ла шүүдел-төлелгени ук оорнун бодундан тыртып алырының дугайында хоойлу төлевилелинге саналдап киирер бис. Мындыг принципти барымдаалап ажыглаар болза, бүдүрүлге чериниң (совхозтун) харыысалгазы улгадыр, а мал эзэнинин оорнун бодубиле сүржүп, хинчектенири соксаар. Ол оорланыр чорукка база улуг согуг болур. Эрги Тывага бо чүүлдү кончуг чедимчелиг ажыглап турган (оор дээш арбаны, сумузу харыылаар).

— ТАР үе иниң хоойлуларын өөренип көрдүңер-ле ыйнаан. Амгы байдалга дүүштүр оон ап алыр хире чүүлдер бар бе, Николай Алдын-оолович?

— ТАР-ның Кеземче Хоойлузун өөренип көөрге, оон эки талалары эвээш эвес, ол бөдүүн болгаш билдингир. Ынчангаш оон аптар чүүлдер база хөй, харын-даа үндезилел бааза кылдыр ажыглаза ажыктыг. (Республика прокурору С. С. Зотовка көргүзеримге, ол Хоойлуну холчок үнелээн кижи). Ында торгаал хемчеглерин дээштиг болгаш ылаптыг кылдыр көрүп кааны амгы үениң негелделеринге безин дүгжүп турар. Чарт, тода талазы-биле оон аажок чедимчелиг кылдынганын кижи эскербес аргажок.

— Николай Алдын-оолович, маңаа хамаарыштыр мындыг айтырыг төрүттүнүп келди: амгы хоойлуларның чамдыктарының дээштин куду, сөзүглели хөй, аар, бөдүүн кижилерге билдинмес талаларлыг, чамдык чүүлдерни ийи уткалыг кылдыр тайылбырлап болур кылып каан. Оон түңнелинде орус үлегер домак безин тывылган: хоойлу дээрге хомут дыны-ла, кайнаар тыртар болдур, ынаар чоруп каар...

— Ол шын. Ындыг чүүлдер ийи-чаңгыс эвес. Россия хоойлуларының 30-40 хире хуузун кызырып кааптар-даа болза, чингээр болгаш бөдүүнчүүр боордан башка, ында айыылдыг чүве чок. Сөөлгү Кеземче Кодекизи 1961 чылда хүлээп алдынган. Оон бээр чеже өскерлиишкиннер болбаан боор. Ам ол кодекс эргижирээн, дүрүм нормаларының чамдыктары херек чок болу бергенинден, ажылдавастаан. Ынчангаш ону чаарты ажылдап кылыры чугула апарган. Ынчан чамдык дүрүм чүүлдери административтиг кодексче кире бээр.

База бир нарын айтырыг: республиканың үндүрүп каан доктаал-шиитклелдерин Москва канчап билирил? Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди судунуң президиуму херекти көргениниң соонда, оон ыңай кандыг-даа инстанция үнмес болур байдалды чедип алыры чугула. Оода эң аар херектерни Тыва бодунун холунга алыр ужурлуг.

Амга чедир тода билдинмес айтырыглар дыка хөй. Россия хоойлу талазы-биле силерниң алыр чүүлдериңер бо, бистиң бо дээн ылаптыг ылгаашкын кылып шыдавайн турар. Ол хамаанчок Россия Конституциязының төлевилелинде бистерни (бот-догуннаан республикаларны) область, крайлар-биле деңнештирип каан. Россия үлеттинмес, чаңгыс аай деп принципти удуртулгага алгаш, эрге-хоойлу тургузар чүве болза, республикаларның бот-догуннаашкынныг эргелерин кызыгаарлааны болгаш хажытканы ол болур-дур-ла.

— Мал оорлаарынга удур хууда истелге каттыжыышкыннарын (хуу истекчилерни) тургузарының дугайында бодалдарынар кандыгыл?

— Хуу истелгени тургузуп ап болур. Ынчалза-даа оон өртек-хөлезини бо үеде аар болуп магатчок. Оон кадында мергежилдиг кадрлар чедишпес болгай. Амгы үеде милиция органнарында чаартылгалар чоруп турар. Кадрлар болгаш техниктиг хамдырылга талазы-биле бергедээшкиннерниң ужун оор херектерниң 50 хире хуузу илереттинмейн турар. Милиция ажылдакчыларынга бодаарга, оорлар харын-даа шимченгир, мөөп, демнешкек.

1990 чылда хууда өнчүхеренги оорлаашкыны 424 болган болза, 1991 чылдың 11 айларында 414 херек бурүткеттинген, оон чүгле 20 хуузу истеттинген. Машина-техника талазы-биле мал оорлары шыырак дериттинген болуп турар.

— Ынчаарга ол машина-балгатты контроль чокка эзн салып турар бүдүрүлге черлери, колхоз-совхозтар, оларның удуртуктулары бот-хуу харыысалгага очаажыр ужурлуг эвесле? Бо талазы-биле кандыг-бир дыпзыг хемчег алдынган дугайында черле дыңнаваан-на кижи-дир мен.

— Моон соңгаар, тускай хоойлу хүлээп алдынганының соонда, харыысалга чок удуртукчуларга болгаш чолаачыларга хамаарыштыр кеземче хемчеглери көрдүнери чугаажок. А оор херекке ажыглаан хуу машиналарны хавырар.

— Николай Алдын-оолович, малчыннарның дээрбечи оорлардан камгаланырынга ок-боо кончуг херек дээрзи билдингир. Олар кайын-на оор бүрүзүн дүүрге-биле дүүледип турун бээр деп: бистиң малчыннар томаанныг, кижизиг улус болгай. Ынчалза-даа оларга черле ок-чемзек турары чугула дээрзинге чөпшээрежир боор силер. Тайга-сында чурттап, ажылдап чоруур улуска ан-менден-даа камгаланыр таварылгалар туруп болур.

— Малчыннар бот-хуу камгалалдыг болуру чөп. Ок-чемзек-биле оларны хандырарының талазы-биле тускай даалгаларны ИХМ-ге берген. Ок-боо тыптынарының шугумун дамчыштыр көрүп турар. Бо айтырыгның доктаамал көдүртүнүп турары билдингир: үе-шаг, амыдыралдың аайы негеп келген. Ол сөөлгү сессияга база тургустунду. Ынчангаш малчыннарның ок-боо-биле хандырылгазының айтырыы дорт шиитпирлеттинери чайлаш чок.

— Мал оорлаашкынынга удур тускай Хоойлу 1992 чылда болур деп бүзүрел болур бе, Николай Алдын-оолович?

— Байдалды анализтеп тургаш, оон төлевилелин бо чылын ажылдап кылырын бистиң комитет хүлээнип турар.

— Интервью дээш четтирдим.

(Февраль 5-те дыңнаанывыс болза, мал оорлаашкынынга удур Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин белеткээр дугайында даалганы ТР-ның Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей берген).

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Интервью

БОНН. АКШ-тың шериг-агаар күштериниң Европада эн улуг баазазы болур Франкфурт чоогунда Рейн-Майндан «Идегел» деп операция эгелээн. Америк улуг хемчээлдиг дузаны ХКД чурттарынче октаарынга ажыглаар «агаар көвүрүүн» байырлыг байдалга ажыткан. Ындыг «көвүрүгнү» тургузар дугайында шиитпирни мурнундагы ССРЭ-ниң республикаларынга гуманитарлыг дузаны дүүштүрер талазы-биле Вашингтонга конференция үезинде медеглээн турган. Демнежилгениң улуг-улуг хоорайларынче бирги эзлчегде уруглар чемин, эмнерни, эмнелге дериг-херекселдерин, аъш-чемин агаар-биле октаар. Ол бүгүнүн дыка хөй кезии Европада, ону Перси мугулдурунга дайын үезинде АКШ-тан чедирип эккелген. Ол чүъктерни ХКД чурттарынче чедиреринге АКШ-тың шериг-агаар күштериниң «Гэлэкси», «Старлифтер» дээр ишкир транспорт самолёттарын ажыглаар. Олар Рейн-Майн баазадан ХКД чурттарынче ниитизи-биле 54 рейстерни кылыр.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың Төп разведка эргелели делегейниң ажыл-агыйжы бөлүктериниң аразынга шивишкиннер киирерин калбартырын көрүп турар. «Соок дайынның» төнгени-биле холбаштыр шпион ажыл-чорудулгазының ол чаа хевири улам нептерээр. Оон мурнунда шпион спутниктерни, электроннуг дыңнаар херекселдерни колдады ажыглаарынче угланыышкынныг турган америк разведка ам «кижи факторунче» кичээнгейни угландырган.

БУХАРЕСТ. Румынияда тус черлериниң бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар дүвүрээзин чок, ажыл-агыйжы байдалда эрткен. «Хамааты альянс» шимчээшкинниң даргазы Николае Манолескунуң демдеглээни-биле. Румынияда амгы эрге-чагырыгаларга терлежир күштер тыптып келген. Ийи чыл бурунгаар соңгукчулар колдуунда Национал камгалал фронтузу дээш бадылаашкыннарын берген. Ам бадылаашкыннарның түннелдери чедир үнмээн-даа болза, дыка хөй хамаатылар Демократтыг конвенциянын кандидаттары дээш бадылаанын айтып болур. Ол дээрге бистиң демократиявыстың келир үезинге онза ужур-дузалыг деп, Н. Манолеску демдеглээн.

САН-ФРАНЦИСКО. Планеталар аразының автоматтыг «Улисс» деп станциязы февраль 8-те Хүн системазының эн улуг планетазының — Юпитериниң чоогу-биле ужугуп эрткен. Ам «Улисс» Юпитериниң аартаашкын шөлүнүн салдары-биле бодунун траекториязын эггеш, аян-чоруунун сөөлгү чедер черинче — Хүнче углай ужугупкан. Ону 1990 чылдың октябрь 6-да «Дискавери» космос кораблинден салып чоруткан. Юпитер планета биле космос аппарадының эн чоокшулашкан хемчээли 378 муң километр болган.

(ИТАР—СЧТА).

Хостуг хүрешке спортчу ниң өскенинден алаан ылгалдыг, шыырак деп чугаалап болур. Чүге дизе маңаа киришкен мөгелериң аразында республикада атсураа билдингир спорт мастерлери, моөң мурнунда турган ССРЭ-ге-даа, даштыкыга-даа хүрежиш чораан шыырак мөгелер, кандидаттар хөй болган. Ынчангаш бо маргылдаага белеткели кошкак азы хостуг хүреш талазы-биле алыр болза, бо маргылдаа шынар болганы маңаа киришкен мөгелериң мергежилиниң өскенинден алаан ылгалдыг, шыырак деп чугаалап болур. Чүге дизе маңаа киришкен мөгелериң аразында республикада атсураа билдингир спорт мастерлери, моөң мурнунда турган ССРЭ-ге-даа, даштыкыга-даа хүрежиш чораан шыырак мөгелер, кандидаттар хөй болган. Ынчангаш бо маргылдаага белеткелдиниң көргүзүп, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алгаш, Республиканың спорткүркомунуң шилчинир кубогун, дипломун чаалап алган. Кызылдың педагогика институдунуң «Буревестник» болгаш «Трудовые резервы» командаларының спортчулары ийиги-үшкү черлерни эвлээннер.

Моөң мурнунда эртиш турган маргылдааларга деңнээрге, бо удаада хүрешке бичии өскерилгелер база немешкен. Чүге дизе улуг улус аразынга маргылдааларга 45 килограмм чедир деңзилиг мөгелер шоолуг хүрешпейн турган. Бо удаада оңу киирген. Эң бичии деңзилиг бо мөгелерниң аразынга «Динамонуң» спортчузу Михаил Карл тиилээн. Профэвилелдерииниң мөгелери Самдар-оол Даржаа биле Рустам Доржу олар дараазында шаңналдарга төлептиг болганнар.

Сөөлгү үеде өзүп орар чаа мөгелер тыптып турар дээрзин бо маргылдаа бадыткаан. Ынчангаш (48 кг) маңаа «Трудовые резервы» командазындан Аян Ондар бирги черни чаалап алган. Профэвилелдериниң мөгелери маңаа база-ла дараазында шаңналдарны алганнар.

52 килограмм чедир деңзилиг мөгелерниң хөй кезии спорт мастерлери, республикага чаңгыс эвес удаа тиилеп чораан ат-сураглыг спортчулар болган. Маңаа Орлан Моңгуш (профэвилелдери) бодунуң шыырак удурланыкчыларын сан-биле база чамдыкта арыг октап тургаш, тиилээн. Мастерлер Кызыл-оол Сагаан биле Роман Середар олар бо удаада ийиги-үшкү черни эвлээр аргалыг болганнар.

Аныяктар аразынга Европа чемпиону Чечен-оол Моңгуш (57 кг) амгы үеде Кызылда белеткениң турар. Бо маргылдааның түңнел салыында ол Москваның күш-культура институдунуң доозукчузу, шыырак мөге, спорт мастери Артем Моңгуш-биле хүрешкеш, 8:2 сан-биле тиилээн. Маңаа баштай Артем сан-биле мурнап турган. Ынчалза-даа сөөлүнде темпини чидирип, Чечен-оолдуң халдаашкынындан камгаланып турган сан-биле алыскан. Бо ийи мөгениң кайызының-даа хүрежири чонтуг дүрген, карак чивеш аразында ийиш арганы кылырын көрүкчүлер сонуургаан.

62 кг-га чүгле Тываның эң шыырак мөгелериниң бирээзи Роман Моңгуш бо удаада база-да шыгыраан. Түңнел салыгда ол спорт мастери Александр Чадамбаны октаан.

Профэвилелдериниң мөгези Радислав Наважап (68 кг) сөөлгү салыгда спорт мастери Шолбан Сарыгларны бир минута болганда, чарын кырынга арыг октаан. Динаможу Херел Каллаң үшкү черни эвлээн.

74 килограмма Кызылдың педагогика институдунуң студентизи тыва хүрештиң шыырак мөгелериниң бирээзи Уран-оол Донгак тиилээн. Түңнел салыгда ол Сангаа-оол Ооржакты 30 секунда болганда, арыг октаан.

КПИ-ниң студентизи Бежелдей Күжүгет (82 кг) түңнел салыгда профэвилелдериниң мөгези Эдуард Балчий-оолга октадыпкаш, ийиги черни эвлээр аргалыг болган. Үшкү черде Семен Очур («Трудовые резервы»).

90 кг болгаш оон өрү деңзилиг спортчулар аразынга профэвилелдериниден Владимир Серен-Хуурак биле Алдын-оол Куулар олар тус-тузунда тиилекчи болганнар.

Тыва Республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар тиилээн мөгелерге 200-200 рубльдиң шаңналдарын тывыскан.

Хостуг хүреш талазы-биле маңаа Тываның шилиндек үш командазын тургускан. Оларның бирээзин Моолга удавас болур улуг маргылдаага киржирин-биле белеткениң эгелей берген.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КАРА МЕЧИ ЧЫЛЫ ХАЛАПТЫГ ДЭЭР

Бо чылды «Халаптыг—кан чуттут, карартыр өрттенир» деп дыңнаан мен. «Мечи чылдың дайының канчаар, Дагаа чылдың чудун канчаар?» деп, эрги Тываның чугаазы оон-на уктаттынган боор деп бодаардыр мен. Ук көргүзе-ле бээр ыйнаан, көре-ле бээр бис ол...

Амгы акшавыс үне чок болу берген. Бир рубль-биле кижи чүү-даа садыл албас, ооң үнези, шыырак дээрге-ле, 10 көпеекке деп. Мынчаа кээрде 78 рубль түңнүг дузаламчы акша—7 руб. 80 көпеекке деңнежир, а (342 рубль) эң бичe, ажыл төлевири 34 рубль 20 көпеекке деп шыкажыл?

Бараан өртээн база бо дег кылдыр деңнеп кээлиңер. Колдуунда эрги өртектеригден илгал чок-ла боор.

Мен пенсионер кижи мен, бирги бөлүктүн шивалиди боорумга, оом эзем мени азырап олурар, ажылдаар харыы чок кижи.

Бараан өртээн улуг, холда акша эвээш, ам канчап чурттаарыл? Төрээн кежис —Тыва черивистиң кечиминең садыл эгелээр бе? Сээн артыңдан бистиң «Красное знамя» совхозтуң Дерзиг-Аксы кижек фермазын садыл алырыл деп, 6 кижи келген-дир, ол кандаай чүвел? «Чарлыг оорда — яла чок» дээн, байлар биле ядылар ажылының эгезе-ле ол эвесле, оон башка ыңдыг улуг тура кайын кээр боор.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Каа-Хем район.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилиндерин дижедим. **(Авт.).**

КЭЭРГЕЛ ЧОК БОЛГАННАР

Шак ыңдыг эге-биле силерниң редакцияже бодумнуң хомудалымны бижиир ужурга таварыштым. Сургуулдарның кышкы дыштанылгазында Каргы хойжу бригадазының малчыларының уругларын чылдың-на бистиң совхоз машина-биле чедирер, оон барып алыр чанчылдыг.

Бо чылын база-ла декабрь 28-те уругларны машина-биле чедирер сураан дыңнаашы, ында малчыннар турар уруумнуң 2 харлыг оглун утбазыбиле катай авазынче машина кабиназынга олурткаш, үдеп каан мен. Чаш оглум кабина иштинге чылыг, чаагай чырган четкен.

Дыштанылга дооступ турар үеде совхозувус специалистери хойжу бригада төвүнге хурал эрттирбишаан, школачыларны алыры-биле Каргы-Хем кайы сен дээш, конгур чылыг кеттингеш, машина кырынга олурупкаш, хапканнар. Ол баргаш, хурал-сүтлаазын эрттиргеш, дедир сууруниче чанары-биле дөртелээ (чолаачызы-биле бежелээ) кабиназын эжелей олурупкан. Улуг-бичии школачылар иелери-биле ажык машина кырынга олургулапкаш, үстүнден куду бадыпканнар. Мээң уруумнуң өө шала кудуддур чүве. Машина ол каккаш, мээң уруумнуң өөнүң чанынга доктаап турупкан. Малчын уруум 2 харлыг оглун кабина иштинге олуртуру-биле үстүнде бижээн даргаларымдан дилээн. Оларны кабинага кижи сынмас дээш, хая көрүп бергеннер. Оода бо чаш оглумну куспактап ап көрүпер дээрге-даа, сынмас дээш соонда өске чугаа чок болган. Машина кырында чораан ор, херээжен малчыннар база чугаалап чадаңнаннар.

Тос-тостуң чыккылама январь соогунда чаш төлүн ажык машина кырынга часкаандырын олуртун каар эвес, хөөкүй не (удавас узун шеллээже үнер кижи) оглун куспактаашы, ажык машина кырынга олурупкаш, дүнеки-ниң 12 шакта бистим, ада-иезинин бажының соктап чедип келген.

Кээргел чок даргалар чылыг кабинага чыргал келгеннер.

Анна КУНЧУН.
Кунгуртуг суур.

ШАҢНАЛЫ- ҮШ ИРТ

Тыва болгаш хостуг хүрештерии аныяктарның аразынга иептередир талазы-биле Чөөн-Хемчик районда тургустунган хүреш федерациязы тывысыр чоруун көргүзүп, чогаадыкты арга-дуржулгалыг апар чыдар. Республика чергелиг маргылдааларны солуп болгаш көрүштүр чорудуп эгелээн. Ада хүреш федерациязының даргазы хоочун спортчу Октябрь Тюлюш билдилиг удуртуп, улуг үлүг-хуузун киирип турар. Ол уругларның спорт школазының тренерлери-биле болгаш аныяк специалистери-биле быжыг харылзаалыг.

Федерациякың ажылында Чөөн-Хемчик районнарның командалары киришкен. Нииттизи-биле 121 мөге күжүн шенешкен.

Мөгелериниң тиилептеже чүткүлдүүн, оларның арга-дуржулгазының өскенин, чаңгыс хүрежирии чон магадаан. Ынчангаш болбастың аргазы чок. Ада хостуг хүрешке ССРЭ-ниң 9, РСФСР-ниң 8 спорт мастерлери киржип, чоонуң хей-аъдын көдүргеп.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде деңзи аайы-биле Улуг-Хемден Роман Моңгуш, Сагаан Кызыл-оол, Кызыл хоорайдан студентилер Аян-оол Ондар, Маадыр Моңгуш, Бежендей Күжүгет, профэвилелдериниң уругларының спорт школазының тренер-башкылары Чечен-оол Моңгуш, Аяс Моңгуш, Радислав Наважап, «Динамо» спорт нинтилелиниден 37 харлыг хоотуп мөге Анатолий Кара-Сал шылгарааннар. Олар шуптуг спорт мастерлери-дир.

Хостуг хүрешке районуның тулган чемпионун илередир деэш 11 спортчуларыны сцена кырынга үндүрүп, чон-биле таныштырган. Оон соонда тыва чоонуң бүгү делегейге алдаржыдып чоруур аныяк мөгелерни хөйүп-биле бижип болур.

Алдарлыг даш чонукчузу кайгамчыктыг чогаалдарны тургуспушаан, бурунгу уран чүүлдү аныяк-өскенге дамчыдып бээр деэш бүгү билиин, мергежилин үндүрүп чораан.

Кеп-Сөөктү уран шеверлерии чурту деп адап турар. Шынап-ла, талантылыг даш чонукчуларының хей аныяк салгалынга эрткен үеии билип алырынга дузалаар.

Даш чонукчузу мастер граниттен улуг хемтээлдиг ажылдарны чедиишкинниг кылган. Чогаалчы С. К. Токанын, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчиси С. Данзын-оолдуң бюстары орта хамааржыр.

Хертек Коштайович чүгле даштан уран сиилбирлел ажылдарын кылыр эвес, ыяштан, демирден, алгыдан янзы-бүрү каасталгалыг тыва дериг-херекселдер кылып билир. Моңгун чүген, чуларны, бүрүн дерилгелиг тыва эзерии, оттуктуң бодгай өскелерии-даа кылганын кижи магадаар. Езулуг-ла ховар дээш талантылыг чораан кижи.

Чаяттынган чурукчу бошиткен. Оларның кандидатуразын депшиткен ол албан черлеринде уран чүүлдүн өндүр мерген, чүгле биске эвес, харын делегейге-даа сураглыг кижилери бар. Моон алырга, бистиң сиилбирлекчилеривистиң уран мергежилиниң өскенин, кылган ажылдарының утказының ханызын, амыдыралын көргускенин хереченип турар-дыр.

Хертек Коштайовичиниң ажылдары чүгле Тываның эвес, Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Омскиниң, Абаканның музейлеринде бар, олар Моолга, Польшага, Чехословакияга, Японияга, Швецияга, Канадага, Италияга болгаш делегейиниң өске-даа чурттарыга болган делгелгелерге киришкен. Ол ажылдарны уран чурулганың тускай эртемниглери бедии-биле үнелеп турар.

— Сураглыг шевер чонукчу Хертек Тойбу-Хааның чонар-даштан кылган сарлыы тыва улустуң скульптуразында ховар дээн ажылдарның бирээзинге санаттынып турар. Диниг сарлыктың бүгү-ле көрүш-бүдүжү, тырык мойну, хыныртапкан куду көрүп турары, узун, суук дүгү ылап илереттинген—дел, уран чүүл эртемнериниң кандидады С. Черсөөнная Москвага эрткен Тываның чурукчуларының делгелгезинии дугайында бижип тургаш, анаа демдеглээн. Шак ыңдыг үнеледдерни хөйүп-биле бижип болур.

Алдарлыг даш чонукчузу кайгамчыктыг чогаалдарны тургуспушаан, бурунгу уран чүүлдү аныяк-өскенге дамчыдып бээр деэш бүгү билиин, мергежилин үндүрүп чораан.

Кеп-Сөөктү уран шеверлерии чурту деп адап турар. Шынап-ла, талантылыг даш чонукчуларының хей аныяк салгалынга эрткен үеии билип алырынга дузалаар.

Даш чонукчузу мастер граниттен улуг хемтээлдиг ажылдарны чедиишкинниг кылган. Чогаалчы С. К. Токанын, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчиси С. Данзын-оолдуң бюстары орта хамааржыр.

Хертек Коштайович чүгле даштан уран сиилбирлел ажылдарын кылыр эвес, ыяштан, демирден, алгыдан янзы-бүрү каасталгалыг тыва дериг-херекселдер кылып билир. Моңгун чүген, чуларны, бүрүн дерилгелиг тыва эзерии, оттуктуң бодгай өскелерии-даа кылганын кижи магадаар. Езулуг-ла ховар дээн

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ЧУРТУНДА ТЫВАЛАР

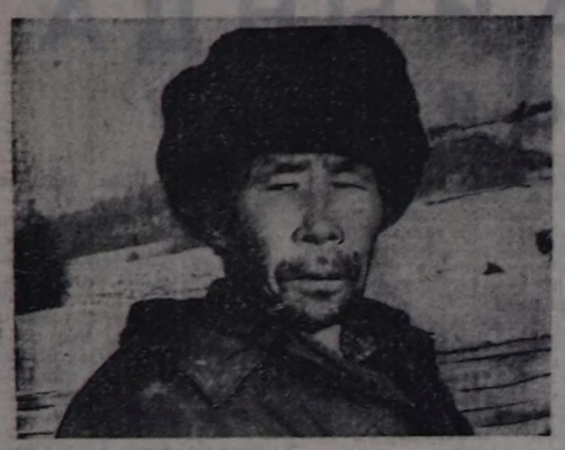

Тыва биле Красноярск ыяшты чүдүүл чорударынга белен кылдыр чыып каан.

Орук ара ээп кыштаг база көрдүвүс. Тайгаладыр хар кылын боорга, бо кыжын аңаа мал кыштатпас деп шиитпирлээни-ле ол боор оң.

Ус суур (оруставрга, Усинск). Колдуунда-ла эрги бажыңнарлыг. Оларны тудуп каанын черле шыңнарлыы кончуг. Кончуг чоон чудуктардан тудуп каан бажыңнар хөй. Ону туткан орус кижилер маңаа кажан-кезээде чурттаар сеткилдиг келген дээрзи оон-на илдеп. Ол хире чоон чудуктардан туткан бажыңнар чүс-чүс чылы-биле олчаан баар, чудуктары улам кадып, балды безин дыңмас апаар чүве дивежикпе.

Ус суурда тывалар база элээн хөй чурттап турар. Каш-даа тыва кижи-биле чугаалаштывыс. Бир аныяк оол-биле чугаалажырывыска, ол Устун уктуг тывазы деп чүве билдинди. Кыртан-ачазы, кыртан-аваазы, адазы Уска өскен, төрээн. Алыс боду аңчы кижи болду. Кырган-ачазының аңнап чораан черинде аңнап турар. «Аңныыр-тывыш ажыл-агый чери бодунуң девискээрин улгаттырар дээн, мээң аңнап турар черим ооң девискээрингe кирер боор. Кырган-ачамның аңнап чораан чери-дир, мен аңаа аңнап көрейн дээримге, даргалар дорт харыы бербеди. Алгаш баар чыгыы боорлар» деп, оол чугаалады. Тывага болуп турган болуушкуннар-биле холбаштыр тус черинiң тываларынга орус улустуң талазындан ыңдыг-мыңдыг чүүлдер боор-дур бе дээривиске, «Чугаалап турар-ла чордулар. Чогум биске хамаарылгазы багай эвес чон чүве бо» диди. Тус черниң малчыннарының шуптузу тывалар деп ол оолдан билип алгаш, ооң айтып бергени, суурдан ыңдыг-ла ырак эвес малчынның кыштаанче чоруптувус.

Уста «Горносаянск» деп совхоз бар. Ооң малчыннары шупту тывалар. Чаңгыс-ла орус өскен малчын бар. Аалынга четкен малчыныбыстың ат-сывын К. С. Лакпаа дээр болду. Аныяк турган-ла, Уска Үүрден келген. Демир-оол Сатович төрүүр хөй кадарып турар. Бо чылын дөрт дутаар төрүүр. Ооң кадарып турар хөлчүң уксаазы меринос. Чаңчыкан аайбыыс-биле малчынының кыштаан сонуургап көрдүвүс. Кажааларын кыштаг ажыглаар, а ооң дашкаар девискээрлерге тургустунуп турарларга — оларның продукциязын Россия Федерациязынга тарадырынга хамаарышкан кезээнге ажыглаар.

Оске күрүнелериниң юридиктиг эргелиг албан черлериниң азы хөй-ниити каттыжыышкыннарының талазындан дыңнадыгларны база материалдарны баш удур дугуржуруп (эрге-дужаалдыг кижи автор азы интервью берикизи боот турар таварылгадан аңгыда), а ол ышкаш дыңнадыгларны база материалдарны, оларның тус-тус кезектерин тарадырын хоруурун болдурбас.

Соруглазы азы ажыл-хүлээлгези массалыг информациягa цензура боттандырып турар организацияларны, албан черлерин, органнарны азы албан-дужаалдарны тургузарын болгаш акшаландырарын болдурбас.

4 чүүл. Массалыг шформацияның хостуун хажыды ажыглаарын болдурбазы

Массалыг информация чепсээн кеземче херээ онаар үүледиг кылыр соруглага, күрүне чажыды азы хоойлу ёзугаар оон-даа өске тускай камгалалдыг чажыт боот турар медээлерин чырлаарынга, эрге-чагыргаңы чаалап алырынче, конституциялыг тургузуну база күрүнеиниң бүдүн-бүрүн чоруун күш-биле ескертирин кыйгырарынга, национал, аңгы, социал, шажын-чүдүлге талазы-биле эптеш чок чорукту азы чөрүлдээни кыптыктырарынга , дайынны пропагандалаварынга ажыглаарын болдурбас.

Теле-, видео-, а ол ышкаш кинохроника программаларынга кижилериң үгаан-медерелинге салдарлыг кылдыр чажырган немелде тургузугларны ажыглаары хорулуг.

5 чүүл. Массалыг информация чепсектерииң дугайында хоойлужудулга

Россия Федерациязының массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш маңаа дүүштүр үндүрер оске-даа хоойлужудулга актыларындан, Россия Федерациязының составында республикаларның массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгаларындан тургустунар.

Россия Федерациязының чарганы күрүнелер аразында кереэлери-биле массалыг информация чепсектерин организастаарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының бо Хоойлуда кордүнгенинден аңгы дүрүмнер көрдүнүп турар болза, күрүнелер аразында кереэде дүрүмнер ажыглаттынар.

6 чүүл. Хоойлуну ажыттаары

Бо Хоойлуну Россия Федерациязында тургустунуп турар массалыг информация чепсектеринге хамаарышкан кезээнге ажыглаттынар.

Красноярск крайның Устан репортаж

ШЫН

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 29 (14753) 1992 чылдың февраль 13, четверг

Чагыдар ортаа 10 коп. Садар ортаа 50 коп.

I эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Массалыг информацияның хостуу

Россия Федерациязында массалыг информацияның дилээри, алыры, бүдүрери болгаш тарадыры;

массалыг информация чепсектерин тургузары, ээлээри, ажыглаары болгаш баш билип сайгарары;

массалыг информация чепсектериниң продукциязын бүдүрериниң болгаш тарадырынга херектиг техниктиг тургузугларны, дериг-херекселдерни, чиг этти болгаш материалдарны бүдүрери, садып алыры, шыгжаары болгаш ажыглаары;

массалыг информация чепсектериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, ону кызыгаарлаарын болдурбас.

2 чүүл. Массалыг информацияның чепсектери. Кол билиишкиннер

Бо Хоойлунуң сорулгаларынга дүүштүр:

массалыг информация дээрге саны хамаанчокка кижилерге көрдүнген парламал, аудио — (дыңнаар), аудиовизуалдыг — (дыңнап, көөр) болгаш өске-даа хевирлиг дыңнадыглар база материалдар болур;

массалыг информация чепсээ дээрге периодиктиг парлалга үндүрүлгелери, радио, теле, видеопрограммалар, кинохроника программазы, массалыг информацияны периодиктиг тарадырының өске-даа хевирлери болур;

периодиктиг парлалга үндүрүлгези дээрге докгаамал аттыг, агар дугаарлыг болгаш чырыкче чылда чаңгыстан эвээш эвес удаа үнер, солун, журнал, альманах, бюллетень, өске-даа үнүүрүлге болур;

радио-, теле-, видео-, кинохроника программазы дээрге периодиктиг докгаамал аттыг болгаш чырыкче (эфирже) чылда чаңгыстан эвээш эвес катап үнер периодиктиг аудио-, аудиовизуалдыг дыңнадыгларның болгаш материалдарның (дамчыдылгаларның) бөлүү болур;

массалыг информация чепсээниң продукциязы дээрге периодиктиг парлалга үндүрүлгезиниң түс-түс номерииң тиражы азы тиражының кезээ, радио-, теле-, кинохроника программазының түс үндүрүлгези, программаның аудио-, азы видеобижидилгезиниң тиражы азы тиражының кезии болур;

массалыг информация чепсээниң продукциязының тарадылгазы дээрге периодиктиг парлалга үндүрүлгези, аңгы-аңгы өске-даа албан чери, будүрүлге (тывынгыр ажыл-агыйжы), а ол ышкаш ыңдыг ажыл-чорудулга оон кол ажылы эвес азы орулгаларының кол үнер дозу болбайн турар, тургузукчуга дең эргелиг юридиктиг албан чери азы хамааты болур;

тарадыкчы дээрге редакция, тургузукчу-биле кереэ ёзугаар азы хоойлу ёзугаар өске-даа үндезинге массалыг информация чепсээниң продукциязын тарадып турар албан чери азы кижи болур.

3 чүүл. Цензураны болдурбазы

Массалыг информацияга цензура, азы тодаргайлаарга массалыг информацияны чепсээниң редакциязындан эрге-дужаалдыг кижилерниң күрүне органнарының, организацияларының, албан черлериниң азы хөй-ниити каттыжыышкыннарының талазындан дыңнадыгларны база материалдарны баш удур дугуржуруп (эрге-дужаалдыг кижи автор азы интервью берикизи боот турар таварылгадан аңгыда), а ол ышкаш дыңнадыгларны база материалдарны, оларның тус-тус кезектерин тарадырын хоруурун болдурбас.

Соруглазы азы ажыл-хүлээлгези массалыг информацияга цензура боттандырып турар организацияларны, албан черлерин, органнарны азы албан-дужаалдарны тургузарын болгаш акшаландырарын болдурбас.

4 чүүл. Массалыг шформацияның хостуун хажыды ажыглаарын болдурбазы

Массалыг информация чепсээн кеземче херээ онаар үүледиг кылыр соруглага, күрүне чажыды азы хоойлу ёзугаар оон-даа өске тускай камгалалдыг чажыт боот турар медээлерин чырлаарынга, эрге-чагыргаңы чаалап алырынче, конституциялыг тургузугны база күрүнеиниң бүдүн-бүрүн чоруун күш-биле ескертирин кыйгырарынга, национал, аңгы, социал, шажын-чүдүлге талазы-биле эптеш чок чорукту азы чөрүлдээни кыптыктырарынга , дайынны пропагандалаварынга ажыглаарын болдурбас.

Теле-, видео-, а ол ышкаш кинохроника программаларынга кижилериң үгаан-медерелинге салдарлыг кылдыр чажырган немелде тургузугларны ажыглаары хорулуг.

5 чүүл. Массалыг информация чепсектерииң дугайында хоойлужудулга

Россия Федерациязының массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш маңаа дүүштүр үндүрер оске-даа хоойлужудулга актыларындан, Россия Федерациязының составында республикаларның массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгаларындан тургустунар.

Россия Федерациязының чарганы күрүнелер аразында кереэлери-биле массалыг информация чепсектерин организастаарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының бо Хоойлуда кордүнгенинден аңгы дүрүмнер көрдүнүп турар болза, күрүнелер аразында кереэде дүрүмнер ажыглаттынар.

6 чүүл. Хоойлуну ажыттаары

Бо Хоойлуну Россия Федерациязында тургустунуп турар массалыг информация чепсектеринге хамаарышкан кезээнге ажыглаттынар.

II эге. Массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын организастаары

7 чүүл. Тургузукчу

Массалыг информация чепсээниң тургузукчузу (кады тургузукчузу) болза хамааты боду, хамаатылар каттыжыышкыны, будүрүлге, албан чери, организация, күрүне органы боот болур.

Тургузукчу боот болбастар:

оң сес хар четпээн хамааты, азы судтуң шиитккели-биле хосталгазын казыдар черлерде кеземче херээн эрттирип турарлар, азы судтуң ажыл-чорудулга кылып шыдавас деп көргени угааны четпестер;

ажыл-чорудулгазын хоойлу ёзугаар хоруудаан хамаатылар каттыжыышкыны, будүрүлге, албан чери, организация;

өске күрүненiң хамаатызы азы Россия Федерациязында доктаамал чурттавайн турар хамааты эрге-хүлээлгези чох кижи.

Кады тургузукчулар шупту тузу дең эргелиг тургузукчулар болур.

8 чүүл. Массалыг информация чепсээн бүрүткээри

Массалыг информация чепсээниң редакциязы бодунуң ажыл-чорудулгазын ону бүрүткээнинiң соонда беттандырар.

Массалыг информация чепсээн бүрүткээр дугайында билдириишкинни, бир эвес оон продукциязын колдазы тарадыр черлер:

Россия Федерациязының бүгү девискээринге, оон дашкаар-даа Россия Федерациязының составында эвээш каш республикаларның, крайларның болгаш областарның девискээринге көрдүнген болза— тургузукчу Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң чынында парлалганың болгаш массалыг информацияның хостуун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязыр ажыглаар, а оон дашкаар девискээрлерге тургустунуп турарларга — оларның продукциязын Россия Федерациязынга тарадырынга хамаарышкан кезээнге ажыглаар.

Оске күрүнелериниң юридиктиг эргелиг албан черлериниң азы хөй-ниити каттыжыышкыннарының талазындан дыңнадыгларны база материалдарны баш удур дугуржуруп (эрге-дужаалдыг кижи автор азы интервью берикизи боот турар таварылгадан аңгыда), а ол ышкаш дыңнадыгларны база материалдарны, оларның тус-тус кезектерин тарадырын хоруурун болдурбас.

Соруглазы азы ажыл-хүлээлгези массалыг информациягa цензура боттандырып турар организацияларны, албан черлерин, органнарны азы албан-дужаалдарны тургузарын болгаш акшаландырарын болдурбас.

4 чүүл. Массалыг шформацияның хостуун хажыды ажыглаарын болдурбазы

Массалыг информация чепсээн кеземче херээ онаар үүледиг кылыр соруглага, күрүне чажыды азы хоойлу ёзугаар оон-даа өске тускай камгалалдыг чажыт боот турар медээлерин чырлаарынга, эрге-чагыргаңы чаалап алырынче, конституциялыг тургузугны база күрүнеиниң бүдүн-бүрүн чоруун күш-биле ескертирин кыйгырарынга, национал, аңгы, социал, шажын-чүдүлге талазы-биле эптеш чок чорукту азы чөрүлдээни кыптыктырарынга , дайынны пропагандалаварынга ажыглаарын болдурбас.

Теле-, видео-, а ол ышкаш кинохроника программаларынга кижилериң үгаан-медерелинге салдарлыг кылдыр чажырган немелде тургузугларны ажыглаары хорулуг.

5 чүүл. Массалыг информация чепсектерииң дугайында хоойлужудулга

Россия Федерациязының массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш маңаа дүүштүр үндүрер оске-даа хоойлужудулга актыларындан, Россия Федерациязының составында республикаларның массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлужудулгаларындан тургустунар.

Россия Федерациязының чарганы күрүнелер аразында кереэлери-биле массалыг информация чепсектерин организастаарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының бо Хоойлуда кордүнгенинден аңгы дүрүмнер көрдүнүп турар болза, күрүнелер аразында кереэде дүрүмнер ажыглаттынар.

6 чүүл. Хоойлуну ажыттаары

Бо Хоойлуну Россия Федерациязында тургустунуп турар массалыг информация чепсектеринге хамаарышкан кезээнге ажыглаттынар.

9 чүүл. Катап бүрүткээрин болдурбазы

Бүрүткеттинген массалыг информация чепсээн ол азы өске бүрүткел ныдыр органга база катап бүрүткээрин болдурбас.

Бүрүткелдиң кажан кылдыганын суд чуруму-биле тодаратканда бүрүткеткен хүнүн ёзугаар баштайгызын хоойлу ёзугаар күштүг деп санаар.

10 чүүл. Бүрүткедир дугайында билдириишкин

Массалыг информация чепсээн бүрүткедир дугайында билдириишкинге айыткан турар ужурлуг чүүлдер:

1) бо Хоойлунуң негелдерининде кирген тургузукчу (кады тургузукчулар) дугайында медээлер;

2) массалыг информация чепсээниң ады;

3) дылы (дылдары);

4) редакцияның адреси;

5) массалыг информацияны периодиктиг тарадырының хевири;

6) продукциязын тарадырын төлевилээн девискээри;

7) чиг-шек тематиказы болгаш (азы) тускай адыры;

8) массалыг информацияның чепсээниң үндүрүлгезиниң төлевилээнiң удаа-дараазы, эң улуг хемчээли;

9) акшаландыра р ы н ы ң үнер дестери;

10) билдириишкин бергичизи оон өске кандыг массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр тургузукчузу, ээзи, кол редактору (редакциязы), парлакчызы азы тарадыкчызы боот турарының дугайында медээлер.

Билдириишкинге бүрүткел төлевирин төлээнин бадыткаан документтини кожар.

Массалыг информация чепсээн бүрүткел турар үеде оон өске негелдеринерни салыры хорулуг.

11 чүүл. Катап бүрүткээрин болгаш өскерилгелерин дыңнадыры

Тургузукчунуң - солушканын, кады тургузукчуларның составының өскерилгенна, а ол ышкаш массалыг информация чепсээниң адының, дылының, тарадырының удаа-дараалашкак хевириниң, девискээриниң өскерилгенiң барымдаалааш, массалыг информация чепсээн катап бүрүткээш, тарадып болур.

Массалыг информация чепсектеринiң катап бүрүткелин оларны бүрүткээри ышкаш ыңдыг чурум-биле боттандырар.

Ажыл-чорудулгазын суд чуруму-биле соксаткан массалыг информация чепсээниң катап бүрүткелин кылбас.

Массалыг информация чепсээниң редакциязының турар черинiң, үндүрүлгезиниң удаа-дараалашкааның база эң улуг хемчээлиниң өскерилгенiнiң дугайында тургузукчу ол дугайында бүрүткел кылыр органга бир ай хуусаада бижимел-биле дыңнадыр хүлээлгелиг.

12 чүүл. Бүрүткелден хостаары

Бүрүткел негеттинмес чүүлдер:

хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырга органнарының албан ёзуунуң медээлерин болгаш материалдарын, нормативтиг болгаш өске-даа актыларын парлаары-биле тургускан массалыг информация чепсектери:

бир муң экземпляр четпес тиражтыг периодиктиг парлалга үндүрүлгелери:

кабель четкизин ёзугаар, чаңгыс күрүне албан черинiң, өөредилге черинiң азы үлетпүр бүдүрүлгезиниң бажыңынга азы девискээрниге дамчыттырып турар ийикпе, азы он нижиден хөй эвес дыңнакчы-көрүкчүлүг радио болгаш телепрограммалар;

бижиттинген болгаш тараттынып турар он экземплярдан хөй эвес тиражтыг аудио болгаш видеопрограммалар.

МАШИНАЛАР ТУРУПТАР ДЕЙ БЕРГЕН

УЛАН-БАТОР (февраль 11. (РИТА-СҮГА-ның корр. Дугар Саяжиев). Солун саазымының күрүне курлавырлары төнгенинiң соон дарый Моолда кыварчаар материалдарның курлавырлары илейтир-ле төнүп кел чыдар. Информация-медээ ажып улаштыр нефть кризизи келгени ол.

Автомобиль болгаш дизель одаар чүүлүнүң курлавырлары чүгле 20 хонукта арткан, а чамдык черлерде оон-даа аввэш деп, МОНЦАМЭ агентилел дыңнаткан. Амгы үеде чурт эрткен чылдың бо үезинге бодаарга ийи катап аввэш нефть продуктуларын ажыглап турар.

Чурттакчылыг черлерде электри хандырылгазын үзүп каапгары болганчок таваржыр апаргаң. Он-он чылдарда нефть продуктуларын ап келгени мурнундагы ССРЭ-ниң девискээринде республикалардан бо чылдың эезинден бээр чаңгыс тонна-даа ыявр чүүл алдынмаан. Эрткен чылдың төнчүзүнде Ангарскиде нефть болбаазырадыр кылыр завод-биле туда солчулгабиле алдынган ыявр чүүлдериниң артыы ам-даа бичии бар, ол байдалды камгалап турар. Ынчалзажок ындыг арга бо чылын идегел чок, чүге дээрге Россия үндүр сөөртүлгеге улуг үндүрүг онаап каан. Ооң кадында нефть продуктуларын алырынга тускай чөпшээрел херек.

МОНЦАМЭ-ниң айытканы-биле, Москвада бир ай ажыг чоруп келген чугаалажыышкыннар түүнел чок боон турар. Совет Эвилелиниң буступ дүшкени-биле Россия биле Моолдуң күрүнелер аразында санажылгазының боттуг механизми ажылдап кылдыымаан.

Байдалдан уштунарының аргазы тывылбас чүве болза, Моол чылыг, чырык, суг, электри чок артар, экономиказы бүүрап дүжер дел, МОНЦАМЭ харааадал-биле демдеглээн.

МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

13 чүүл. Бүрүткээриндеи ойталаары

Массалыг информация чепсээн бүрүткээриндеи дараазында барымдаалар-биле ойталаар:

1) бир эвес массалыг информация чепсээн бо Хоойлуга дүүштүр тургузуп алыр эргези чок хамааты, хамаатылар каттыжыышкыны, будүрүлгелер, албан черлери, организациялар билдириишкин киирген болза;

2) бир эвес билдириишкинде айыттынган чүүлдер херек кырындаазы-биле дүүшпейн турар болза;

3) бир эвес массалыг информация чепсээниң ады, чижек тематиказы болгаш (азы) специализациязы бо Хоойлунуң 4 чүүлүнүң бирги кезээн ёзугаар массалыг информацияның хостуун соора ажыглаарынга чедирип болур болза;

4) бир эвес бүрүткээр ол орган азы Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозуну массалыг информация чепсээн ол-ла ат-биле болгаш массалыг информацияны тарадырының ол-ла хевири-биле мурнунда бүрүткээн болза.

Бүрүткээриндеи ойталаан дугайында дыңнадыгны билдириишкин кииргеннерге бижимел-биле, ойталаан чылдагаанын бо Хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар айытпышаан чорудар.

Массалыг информация чепсээн бүрүткээр дугайында билдириишкинни чугаалашпайн-на дедир эезинге эгидип бээрде дараазында барымдааларны айтыр:

1) бир эвес билдириишкинни бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң ийиги кезээнде азы 10 чүүлүнүң бирги кезээнде негелделарни хажыткан болза;

2) бир эвес билдириишкинни аңаа хамаарылга чок кижи тургузукчунуң өмүнээзинден киирген болза;

3) бир эвес бүрүткел төлевирин төлевээн болза.

Бо хажыдыышкыннарны чайлаткан соонда билдириишкинни чугаалажып көөр кылдыр хүлээп алыр.

14 чүүл. Бүрүткел төлевири

Бүрүткээн дугайында херечилелди тывысканы дээш бүрүткел төлевирин Россия Федерациязының чазаанын тодаратканы чурумун болгаш массалыг информацияны тарадырының ол-ла хевири-биле мурнунда бүрүткээн болза.

Бүрүткээриндеи ойталаан дугайында дыңнадыгны билдириишкин кииргеннерге бижимел-биле, ойталаан чылдагаанын бо Хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар айытпышаан чорудар.

Массалыг информация чепсээн бүрүткээр дугайында билдириишкинни чугаалашпайн-на дедир эезинге эгидип бээрде дараазында барымдааларны айтыр:

1) бир эвес билдириишкинни бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң ийиги кезээнде азы 10 чүүлүнүң бирги кезээнде негелделарни хажыткан болза;

2) бир эвес билдириишкинни аңаа хамаарылга чок кижи тургузукчунуң өмүнээзинден киирген болза;

3) бир эвес бүрүткел төлевирин төлевээн болза.

Бо хажыдыышкыннарны чайлаткан соонда билдириишкинни чугаалажып көөр кылдыр хүлээп алыр.

15 чүүл. Бүрүткээн дугайында херечилелди күш чок деп санаары

Массалыг информация чепсээн бүрүткээн дугайында херечилелди чүгле судка, ону бүрүткээн органның азы Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң негелдезин ёзугаар массалыг информацияның хостуун соора ажыглаарынга чедирип болур болза;

4) бир эвес бүрүткээр ол орган азы Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозуну массалыг информация чепсээн ол-ла ат-биле болгаш массалыг информацияны тарадырының ол-ла хевири-биле мурнунда бүрүткээн болза.

Бүрүткээриндеи ойталаан дугайында дыңнадыгны билдириишкин кииргеннерге бижимел-биле, ойталаан чылдагаанын бо Хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар айытпышаан чорудар.

Массалыг информация чепсээн бүрүткээр дугайында билдириишкинни чугаалашпайн-на дедир эезинге эгидип бээрде дараазында барымдааларны айтыр:

1) бир эвес билдириишкинни бо Хоойлунуң 8 чүүлүнүң ийиги кезээнде азы 10 чүүлүнүң бирги кезээнде негелделарни хажыткан болза;

2) бир эвес билдириишкинни аңаа хамаарылга чок кижи тургузукчунуң өмүнээзинден киирген болза;

3) бир эвес бүрүткел төлевирин төлевээн болза.

Бүрүткээн дугайында херечилелди күш чок деп санаанда бүрүткел төлевирин дедир эгитпес.

16 чүүл. Ажыл-чорудулгазы соксадыры болгаш түр доктаадыры

Массалыг информация чепсээнiң ажыл-чорудулгазын тургузукчунуң азы бүрүткээн органның азы Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң негелдезин ёзугаар судтуң негелде чорудулга чуруму-биле, судтуң шиитпирлээнiле соксадып азы түр доктаадып болур.

(Уланчызы 2-гө арыда).

МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Эгези 1-ги арында).

Массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазын тургузукчу чүгле редакцияның уставында көрдүнген таварылгаларда азы тургузукчу биле редакцияның (кол редакторнуң) аразында керээ ёзугаар соксадып азы түр доктаадып болур.

Массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазын судтуң (судьяның) түр доктаадырынга үндезин болза, бо чүүлдүң бирги кезээнде көрдүнген негелдении хандырарының эргежок чүгулазы болур.

Массалыг информация чепсээниң ажыл-чорудулгазын соксатканы ону бүрүткээн дугайында шынзылганы болгаш редакцияның уставын күш чок болдурар.

17 чүүл. Эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң тыптыры

Тургузукчуның болгаш редакцияның бо Хоойлуда көрдүнген эргелери болгаш хүлээлгелери массалыг информация чепсээн бүрүткээн үеден эгелеп, а редакцияның уставында көрдүнген эргелер болгаш хүлээлгелер — ону бадылаан үеден эгелеп тургустунар. Тургузукчу, редакция, үндүрүкчү, тарадыкчы керээ чарып тургаш бот-боттарының аразында эргелерин болгаш хүлээлгелерин немей тургузуп болур. Уставтың болгаш керээлериниң негелдери бо Хоойлутa база Россия Федерациязының хоойлужудулгазының өске-дээ актыларынга чөрүшпес ужурлуг.

18 чүүл. Тургузукчуның статузу

Тургузукчу редакцияның уставын бадылаар болгаш (азы) массалыг информация чепсээниң редакциязы-биле (кол редактор-биле) керээ чарар.

Ооң өөрүнээзинден дыңнадыгны азы материалды (тургузукчуның медеглелиниң) халас болгаш айыттынган хуусаада парлаарын тургузукчу редакцияга дагзыр эргелиг. Тургузукчуның медеглелиниң эң улуг хемчээлиг редакцияның уставынга, ооң керээзинге азы тургузукчу-биле өске-дээ дугуржулгага тодарадыр. Тургузукчуның медеглели-биле холбашкан хомудалдар болгаш негелдер талазы-биле харылзаалга тургузукчуга онаажыр. Бир эвес айыттынган дыңнадыгның азы материалдың кымга хамаарыжыры редакция айыттаан болза, ол ийиги харылзакчы болур.

Бо Хоойлуда, редакцияның уставында, тургузукчу биле редакцияның (кол редакторнуң) аразында керээде көрдүнген таварылгалардан аңгыда массалыг информация чепсектеринин ажыл-чорудулгазынга тургузукчу кирбишес.

Тургузукчу бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин редакцияның болгаш өске бадыт тургузукчуларның чөпшээрелиг-биле үнүп келгенде, ооң тургузукчулуг-биле харылзаазын тургузукчу биле редакцияның (кол редакторнуң) аразында уставты солуур керээ ёзугаар тодарадыр.

Редакцияның уставы бадылаттынмаан турда, а ол ышкаш редакцияда он четпес кижи ажылдап турар болза, бо чүүлдүң 1-5 кезектеринде адаттынган аргаларга дүжүттүнүп, ооң ишкинде ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускай чүрүмнүг черлерге — бажыннар, өрээлдер азы өске-даа объектилер ооң өнчүзү боол турар кижиниң азы ооң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар кылдыр төлөөлеттирген кижиниң, оларны хамаарышкан ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускан чүрүмнү тургускан черлерге — периодиктиг парлалга үндүрүлгелериниң тиражын үүрмектеп садарын, ооң ишкинде улус холуудан садарын, бо Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда кызыгаарлаан турун болбас. Бүгүдениң кирип болуру черлерден аңгыда черлерге — бажыннар, өрээлдер азы өске-даа объектилер ооң өнчүзү боол турар кижиниң азы ооң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар кылдыр төлөөлеттирген кижиниң, оларны хамаарышкан ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускан чүрүмнү тургускан черлерге — периодиктиг парлалга үндүрүлгелериниң тиражын үүрмектеп садарын чүгле ук кижилерниң чөпшээрелиин ёзугаар кылып болур.

Будүрүлге кылдыр тургустунган редакцияның уставы будүрүлгелер болгаш будүрүлгечи чорук дугайында хоойлужудулгага дүжүп ужурлуг.

Редакция уставының азы ону солаан керээниң хоолазын массалыг информация, ның ол чепсээниң чырыкче (эфирже) бир дугаар үнген хүнүнден эгелеп үш ай хуусадан орайтатпайн бүрүткээн органче чорудар. Бо таварылгада редакция уставта азы ону солаан керээде кандыг медээлер коммерция чажыды болурун садыгыпар эргелиг.

21 чүүл. Үндүрүкчүнүң статузу

Үндүрүкчү бодунуң эргелерин боттандырар болгаш бо Хоойлуга, үндүрүлге хөрээниң, будүрүлгелер болгаш будүрүлгечи чорук дугайында хоойлужудулгаларга дүүштүр хүлээлгелерин күүседир.

Үндүрүкчү массалыг информация чепсээниң редакциязы-биле (кол редакторнуң) аразында керээге оларның аразында дараазында будүрүлге, эт-хөреңги болгаш сан-хөө айтырыгларын тодарадыр редакцияның акша-хөреңгизин тускайлаарының болгаш ажылаарының чүрүмү, орулгаларны хуваары, фондуларны тургузары болгаш карылгаларны эгидери, редакцияның ажылдакчыларының амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга чогуур будүрүлге болгаш социал-амыдырал байдалдарны хандырар талазы-биле тургузукчунуң хүлээлгелери. Редакция-биле керээге өске талага тургузукчу бүрүзү ангы-ангыдаа, кады-даа кирип болбас.

Редакция биле үндүрүкчүнүң аразында керээге оларның аразында будүрүлге, эт-хөреңги болгаш сан-хөө харылзаалары, үндүрүлге эргелериниң хүваалдазын, массалыг информация чепсектериниң продукциязын будүрүр материал-техниктиг хандырылга талазы-биле үндүрүкчүнүң хүлээлгелерин болгаш талаларның харылсалгазын тодарадыр.

Тургузукчу, редакция (кол редактор) болгаш үндүрүкчү боттарының аразынга, а ол ышкаш тарадыкчы-биле өске-даа керээлерни чарып болур.

22 чүүл. Керээлер

Массалыг информация чепсээниң өске тургузукчулары-биле керээзинге оларның кайызының-даа эргелерин, хүлээлгелерин, харылсалгазын, чүрүмүн, өске тургузукчуларның составы оскерилгенде негелделерни болгаш юридиктиг айтырыгларны, оларның аразында маргылдааны шинтпирлээриниң хевирин тодаралыр.

Тургузукчу биле редакцияның (кол редакторнуң) аразында керээге оларның аразында дараазында будүрүлге, эт-хөреңги болгаш сан-хөө айтырыгларын тодарадыр редакцияның акша-хөреңгизин тускайлаарының болгаш ажылаарының чүрүмү, орулгаларны хуваары, фондуларны тургузары болгаш карылгаларны эгидери, редакцияның ажылдакчыларының амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга чогуур будүрүлге болгаш социал-амыдырал байдалдарны хандырар талазы-биле тургузукчунуң хүлээлгелери. Редакция-биле керээге өске талага тургузукчу бүрүзү ангы-ангыдаа, кады-даа кирип болбас.

Редакция биле үндүрүкчүнүң аразында керээге оларның аразында будүрүлге, эт-хөреңги болгаш сан-хөө харылзаалары, үндүрүлге эргелериниң хүваалдазын, массалыг информация чепсектериниң продукциязын будүрүр материал-техниктиг хандырылга талазы-биле үндүрүкчүнүң хүлээлгелерин болгаш талаларның харылсалгазын тодарадыр.

Тургузукчу, редакция (кол редактор) болгаш үндүрүкчү боттарының аразынга, а ол ышкаш тарадыкчы-биле өске-даа керээлерни чарып болур.

23 чүүл. Информация агентилели

Бо Хоойлуну информация агентилелериниге хамаарыштыр ажыглап турда, оларга редакцияның, үндүрүкчүнүң, тарадыкчының статузу болгаш массалыг информация чепсээниң эрге-хоойлу негелделери хамааржыр.

Информация агентилелиниң тургусканы бюллетень, медээлер хуудузу, доктаамал аттыг өске-даа үндүрүлге болгаш программа бо Хоойлуда көрдүнген чүрүм ёзугаар бүрүткедир.

Информация агентилелиниң медээлерин болгаш материалдарын массалыг информациянның өске чепсектери парлап тура, информация агентилелин айтыры албан.

24 чүүл. Массалыг информациянның өске чепсектери

Бо Хоойлуның периодиктиг парлалгага көрдүнген дүрүмнери муң болгаш ооңдаа хөй экземплярга тарап турар, компьютер дузазыбле тургустунган болгаш (азы) оларның шыгжамырында болгаш баазаларында медээлерниг периодиктиг парлалгага, а ол ышкаш продукциязын парлаан дыңнадыглар, материалдар, чуруктар хевирлиг тарап турар массалыг информациянның өске-даа чепсектериге ажыглаар.

Бо Хоойлуда радио болгаш телепрограммаларга хамаарыштыр тургускан дүрүмнерни массалыг информацияны телетекст, видеотекст болгаш өске-даа телекоммуникация четкилерин дамчыштыр тарадып турар черлерге, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазында өске чүүлдер көрдүнмээн болза, ажыглаар.

III эге. Массалыг информацияны тарадыры

25 чүүл. Тарадырының чүрүмү

Массалыг информация чепсектериниң продукциязын хоойлу дүрүмнер дүүштүр тарадырын боттандырарынга хамаатыларның, хамаатылар каттыжышкынчыларының, албан дужаалдыг кижилериниң, будүрүлгелериниң, албан черлериниң, күрүне органнарының талазындан доктар чедирип шаптыктаарын болдурул болбас.

Массалыг информация чепсектериниң продукциязын тарадырга ол дээш акша ап турар болза, ону коммерциялыг тарадыышкын деп санаар. Коммерция чок кылдыр тарадыр дээш продукция «халас» дээш демдектиг турар болгаш олар коммерциалыг тарадыышкынга кирип болбас.

Чурттаар оран-бажыңнарга видео кылдыр бижидип кван программаларны көргүзери, а ол ышкаш олардан ийи-чаңгыс хоолгалар кылыры, бир эвес олар дээш дорт аны кандыг-бир өске хевир-биле телевир албас болза, бо Хоойлуга дүжүр массалыг информация чепсектериниң продукциязын тараткаш кылдыр санаттынмас.

Периодиктиг парлалга үндүрүлгелериниң тиражын үүрмектеп садарын, ооң ишкинде улус холуудан садарын, бо Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда кызыгаарлаан турун болбас. Бүгүдениң кирип болуру черлерден аңгыда черлерге — бажыннар, өрээлдер азы өске-даа объектилер ооң өнчүзү боол турар кижиниң азы ооң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар кылдыр төлөөлеттирген кижиниң, оларны хамаарышкан ажыл-чорудулгазының талазы-биле тускан чүрүмнү тургускан черлерге — периодиктиг парлалга үндүрүлгелериниң тиражын үүрмектеп садарын чүгле ук кижилерниң чөпшээрелиин ёзугаар кылып болур.

Редакцияның үндүрүлгүнүң азы тарадыкчының талазындан авторларның эт-хөреңги азы эт-хөреңги талазы-биле эвес хуудаа эргелериң хажыткан таварылгада база хоойлуда көрдүнген өске-даа таварылгаларда массалыг информация чепсектериниң продукциязын тарадырын судтуң шинтпири-биле сокпатканы болур.

26 чүүл. Чырыкче (эфирже) үндүреры

Массалыг информация чепсектериниң продукциязын чүгле кол редактор чырыкче (эфирже) үндүреро деп чөпшээрел бергенинин соонда тарадып болур.

27 чүүл. Үндүрүлге көргүзүлгери

Периодиктиг парлалганың үндүрүлге бүргүзү дараазында медээлерниг турар ужурлуг:

1) үндүрүлгениң ады;

2) тургузукчузу (кады тургузукчулары);

3) кол редакторнуң фамилиязы, инициалдары;

4) үндүрүлгениң чүрүм ёзугаар дугаары болгаш чырыкче үнген хүнү, а солунарга— амаа мемей, парлаар кыдыр ат салган шагы (график ёзугаар доктаткаңы база херек кырындары);

5) индекс — харылзаа будүрүлгелерин дамчыштыр тарадып турар үндүрүлгелерге;

6) тиражы;

7) ортээ, азы «хостуг ортек» деп демдеглел, азы «халас» деп демдеглел;

8) редакциязы, үндүрүкчүзү, типографиязының адрестери.

Радио болгаш телепрограмма эфирже үнген санындага, а соксаал чок дамчыдылга үезинде хонукта дөрттен эвээш эвес удаа редакция программаның адын чарлаар хүлээлгелиг.

Аудио-, видео-, азы кинохроника программазының хоолга бүрүзү дараазында медээлерниг турар ужурлуг:

1) программаның ады;

2) чырыкче (эфирже) үнген хүнү база үндүрүлге дугаары;

3) кол редакторнуң фамилиязы, инициалдары;

4) тиражы;

5) редакция болгаш ооң адрези;

6) ортээ, азы «хостуг ортек» деп демдеглел, азы «халас» деп демдеглел.

Информация агентилелиниң дыңнадыглары болгаш материалдары роң ады-биле үнер.

Бир эвес массалыг информация чепсээ бүрүткелдиреринден хостатпаан болза, үндүрүлге көргүзүүлериниге көрүп турар болза, дамчыдылга талазы-биле лицензияны тыпсырыпдан конкурста көрдүнген негелделерни барымдаалап ойталаан туруп болур.

Дамчыдылга талазы-биле лицензияны өске кижээ берип дамчыдарын чүгле ону тывыскан органның чөпшээрели биле кылып болур. Лицензияны чогуур ёзу-биле эде кылган турар.

Дамчыдылга талазы-биле лицензия дээш, а ол ышкаш лицензияны эде тургусканы дээш телевирниң хемчээлиг база ону тыртарының чүрүмүн Россия Федерациязының чазаа доктадыр.

32 чүүл. Лицензияны күш чок болдурары

Лицензияны дараазында таварылгаларда күш чок болдурар:

1) бир эвес ону меге арга-биле алган болза;

2) бир эвес лицензия негелделерин азы радио база телепрограммаларны тарадырының бо Хоойлуда көрдүнген дүрүмнерин чагыс эвес удаа хажыктан болгаш ол талазы-биле бижимел сагындырыгларны кылган турган болза;

3) бир эвес лицензияны өске кижээ бүдүү дамчыткан дугайын телерадиодамчыдылга талазы-биле комиссия илередип каан болза.

Россия Федерациязының массалыг информациязының ук чепсээн бүрүткээн органче, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунче, «Бүгү-эвилелдиң ном палатазы» артем-будүрүлге каттыжылышкынынче, ССРЭ-ниң В. И. Ленин аттыг күрүне библиотеказынче, күрүнениң М. Е. Салтыков-Щедрин аттыг хөй-нинти библиотеказынче, Россия Федерациязының Дээди Совединиң библиотеказынче база Россия Федерациязының Президентизиниң библиотеказынче чорудар.

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу ооң өске-даа албан черлеринче болгаш организацияларже өртектиг экземплярларны чорударын редакцияга даанзырар эргелиг.

30 чүүл. Телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссия

Телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссия радио болгаш теледамчыдылга талазы-биле күрүне политиказын ажылдап кылыр, ол ону дорт боду азы телерадиодамчыдылганың девискээрлер комиссиязарын дамчыштыр боттандырар.

Телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссияны база девискээрлер комиссияларын тургузарының база оларның ажылдаар чүрүмүн Россия Федерациязының Хоойлузуи ёзугаар тодарадыр.

31 чүүл. Дамчыдылга талазы-биле лицензия

Дамчыдылга талазы-биле лицензияларны телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссия болгаш девискээр комиссиялары тыпсыр.

Дамчыдылга талазы-биле лицензия болза, ону алган кижиге эфир, провод азы кабель телерадиодамчыдылгазының техниктиг херекселдерин, ооң иштинде бодунуң өнчүзү болуп турар херекселдерни аныглап турган, бо Хоойлуга дүүштүр бүрүткеттинген массалыг информация чепсектериниң продукциязын лицензия чүрүмүн сагывышаан, тарадыр эргени берип турар.

Дамчыдылганы баш удур медеглээн хевир-шынарларга азы оларга чоок кылдыр боттандырар техниктиг арга чок болза, дамчыдымга талазы-биле лицензияны тыпсырындан ойталаан туруп болгур.

Бир эвес биллириишкинмедеглелдерни конкурс үнелиишиниге көрүп турар болза, дамчыдылга талазы-биле лицензия тыпсырыпдан конкурста көрдүнген негелделерни барымдаалап ойталаан туруп болур.

Дамчыдылга талазы-биле лицензияны өске кижээ берип дамчыдарын чүгле ону тывыскан органның чөпшээрели биле кылып болур. Лицензияны чогуур ёзу-биле эде кылган турар.

Дамчыдылга талазы-биле лицензия дээш, а ол ышкаш лицензияны эде тургусканы дээш телевирниң хемчээлиг база ону тыртарының чүрүмүн Россия Федерациязының чазаа доктадыр.

32 чүүл. Лицензияны күш чок болдурары

Лицензияны дараазында таварылгаларда күш чок болдурар:

1) бир эвес ону меге арга-биле алган болза;

2) бир эвес лицензия негелделерин азы радио база телепрограммаларны тарадырының бо Хоойлуда көрдүнген дүрүмнерин чагыс эвес удаа хажыктан болгаш ол талазы-биле бижимел сагындырыгларны кылган турган болза;

3) бир эвес лицензияны өске кижээ бүдүү дамчыткан дугайын телерадиодамчыдылга талазы-биле комиссия илередип каан болза.

Россия Федерациязының массалыг информациязының ук чепсээн бүрүткээн органче, Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунче, «Бүгү-эвилелдиң ном палатазы» артем-будүрүлге каттыжылышкынынче, ССРЭ-ниң В. И. Ленин аттыг күрүне библиотеказынче, күрүнениң М. Е. Салтыков-Щедрин аттыг хөй-нинти библиотеказынче, Россия Федерациязының Дээди Совединиң библиотеказынче база Россия Федерациязының Президентизиниң библиотеказынче чорудар.

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу ооң өске-даа албан черлеринче болгаш организацияларже өртектиг экземплярларны чорударын редакцияга даанзырар эргелиг.

30 чүүл. Телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссия

Телерадиодамчыдылга талазы-биле федералдыг комиссия радио болгаш теледамчыдылга талазы-биле күрүне политиказын ажылдап кылыр, ол ону дорт боду азы телерадиодамчыдылганың девискээрлер комиссиялар

МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

негелде парлаарының бо Хоойлуда доктааткан чуруу-ун үреэн таварылгада, шын эвес деп көрүп турар медээлерин тараткан хүнүнден эгелээш чыл дургузунда Россия Федерациязының негелде болгаш негелде-чорудулга хоойлужудулгазынга дүүштүр судче хомудал киирип болур.

48 түүл. Харыылаар эрге

Хамааты кижиниң эртелерине болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга дүүшпес база кызып-кыйып

V эге. Журналистиң эргелери болгаш хүлээлгелери

47 түүл. Журналистиң эргелери

Журналист болза:

1) медээни дилээр, негээр, алыр болгаш нептередир;

2) күрүне органнарынга болгаш организацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге, хөй-нинти каттыжышкыннар органнарынга азы оларның парлалга албан черлеринге баар;

3) медээ айтырып алырыбиле холбаштыр албан-дужаалдыг кижилерге хүлээп алдынар;

4) оларның медээлер утказыг үзүндүлеринден ангыда, күрүне, коммерция азы өске-даа хоойлу ёзугаар тускай камгалаттынып турар чажыттыг документилерже болгаш материалдарже чөпшээрелди алыр;

5) бо Хоойлунуң 42 түүлүнүң бирги кезээниң негелделерин сагыш тургаш, документилерни болгаш материалдарны хоолгалаар, парладыр, чарлаар азы өскедаа арга-биле катап тургузар;

6) Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан ангыда, ооң иштинде аудио болгаш видеотехниканың, кино болгаш фотосъемканың чепсектерин ажыглап тургаш, бижидилгелерни чорудар;

7) бойдус халавы, аварыялар болгаш аймыл-халап, массалыг үймээн болгаш хамаатыларның массалыг мөөннелиишкини болгаш тускай камгалалдыг черлерге, а ол ышкаш онза байдал чарлаан черлерге баар; митингилерге болгаш чыскаалдарга киржир;

8) аңаа дамчыткан медээниң шыныйын хынаар;

9) тарадыры-биле ооң ат салганы дыннадыгларга болгаш материалдарга бодуңуң хууда бодалдарыл база үнелелдерин илередир;

10) үзел-бодалдарыңга чөрүшкек дыннадыгны азы материалды белеткээринден болгаш аңаа ат салырындан ойталаар;

11) ооң бодалы-биле алырга, редакцияга белеткел чорудулгазының үезинде утказы хажыттынган дыннадыгның азы материалдың адаанда адын үштүп кааптар, бир болза азы хоруур азы бо Хоойлунуң 42 түүлүнүң бирги кезээге дүүштүр үк дыннадыгны азы материалды ажыглаарының негелделерин база нинти шынарын бир янзы дугуржүр;

12) бодуңуң белеткээни дыннадыгларны азы материалларны псевдоним-биле азы ат чокка тарадыр эргелиг.

Массалыг информация чепсектериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын ёзугаар аңаа тывыскан өске-даа эргелерни журналист ажыглаар.

48 түүл. Төлээледиишкиниң (аккредитация)

Боттарының журналистерин оларның чаңында төлээлеттирери-биле күрүне органыныңе, организацияже, албан черинче, хөй-нинти каттыжышкын органыныңе редакция чагыгны бээр эргелиг.

Ол органнарның, организацияларның, албан черлериниң доктаатканы төлээледиишкин дүүмнерин редакциялар сагаан турар таварылгала, күрүне органнары, организациялар, албан черлери, хөй-нинти каттыжышкын органнары чагыттынган журналистерни төлээледип алыр.

Журналистерни төлээледип алган органнар, организациялар, албан черлери хуралдар, чөвүлел хуралдар болгаш өске-даа хемчеглер дугайын оларга баш бурунгаар дыннадыр, стенограммалар, протоколдар болгаш өске-даа документилер-биле хандырар, бижилгелер чорударынга таарымчалыг байдалдарны тургузар хүлээлгелиг.

Хаалгыг хемчегни чорудар дугайында шинтпир хүлээп алдынган таварылгадан ангыда, ону төлээледип алган органнарның, организацияларның, албан черлериниң эрттирип турары хуралдарга, чөвүлел хуралдарга болгаш өске-даа хемчеглерге төлээлеттирген журналист олуржур эргелиг.

Төлээледиишкиниң доктааттынган дүүмнерни ол азы редакция үреэн, бир болза херек кырында амыдыралга дүүшпес, журналисти төлээледип алган организацияның ат-алдарын болгаш эки талазын бужартадып турар медээлерни тараткан, судтуң хоойлу, ёзугаар күштүг болуп кирген шинтпири-биле бадыткаттынган болза, төлээледиишкинден журналист казыттырган туруп болур.

Массалыг информация чепсектериниң редакцияларының тускай корреспондентилериниң төлээледиишкинин бо түүлдүң негелделерине дүүштүр боттандырар.

49 түүл. Журналистиң хүлээлгелери

Журналист болза:

1) күш-ажылчы харылзааларда ооң-биле холбаалыг болуп турары редакцияның уставын сагыыр;

2) дамчыдып турары медээниң шыныйын хынаар;

3) медээ берген кижилерниң ооң үнген дөзүн айтыр дугайында, а ол ышкаш, бир эвес ол бир дугаар чарлаттынып турар болза, цитата кылдыр ап турар чүгаанның автору болуур дугайында дилеглерин хандырар;

4) медээниң болгаш (азы) ооң дөзүңүң чажыдын хевээр арттырар;

5) хамаатының хууда амыдыралының дугайында медээлерни массалыг информация чепсээнге тарадырыбы-биле чөпшээрелди (кажан хөй-нинтиниң эрге-ажыктарын камгалаарынга эргежок чүгула апарган таварылгалардан ангыда) хамаатының бодунган азы ооң хоойлу ёзугаар төлээлекчилериңден алыр;

6) хамаатылардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден медээ алырда, аудио болгаш видеотехниканы, кино болгаш фотосъемка эрттирер дугайын оларга дыннадыр;

7) ооң белеткээни дыннадының азы материалын тарадыры-биле холбаштыр боол болуур хомудалдар дугайын болгаш Хоойлуда көрдүнген өске-даа негелделерни киирер дугайын кол редакторга дыннадыр;

8) бир эвес ону күүседири хоойлуну хажыдары-биле холбашкан болза, кол редакторуңуң азы редакцияның адаа бергени даалгадан ойталаар;

9) профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турган, бирги негелде ёзугаар редакцияның шынзыл-газын азы журналисти болган ооң бүрүн эргелерин шынзыдып турар өске-даа документинии көргүзер хүлээлгелиг.

Харыыга болгаш ойталаарыңга хамаарыштыр ындыгларга бо Хоойлунуң 43-45 түүлдериниң дүрүмнерин ажыглаар.

Харыыга харыыны массалыг информацияның чепсээниң дараазындагы үндүрүлгеден эрте эвесте салыр. Ук дүрүм редакция комментарийлеринге хамаарыштыр.

Массалыг информация чепсектериниң редакцияларының тускай корреспондентилериниң төлээледиишкинин бо түүлдүң негелделерине дүүштүр боттандырар.

49 түүл. Журналистиң хүлээлгелери

Журналист болза:

1) күш-ажылчы харылзааларда ооң-биле холбаалыг болуп турары редакцияның уставын сагыыр;

2) дамчыдып турары медээниң шыныйын хынаар;

3) медээ берген кижилерниң ооң үнген дөзүн айтыр дугайында, а ол ышкаш, бир эвес ол бир дугаар чарлаттынып турар болза, цитата кылдыр ап турар чүгаанның автору болуур дугаайында дилеглерин хандырар;

4) медээниң болгаш (азы) ооң дөзүңүң чажыдын хевээр арттырар;

5) хамаатының хууда амыдыралының дугайында медээлерни массалыг информация чепсээнге тарадыры-биле чөпшээрелди (кажан хөй-нинтиниң эрге-ажыктарын камгалаарынга эргежок чүгула апарган таварылгалардан ангыда) хамаатының бодунган азы ооң хоойлу ёзугаар төлээлекчилериңден алыр;

6) хамаатылардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден медээ алырда, аудио болгаш видеотехниканы, кино болгаш фотосъемка эрттирер дугайын оларга дыннадыр;

7) ооң белеткээни дыннадының азы материалын тарадыры-биле холбаштыр боол болуур хомудалдар дугайын болгаш Хоойлуда көрдүнген өске-даа негелделерни киирер дугайын кол редакторга дыннадыр;

8) бир эвес ону күүседири хоойлуну хажыдары-биле холбашкан болза, кол редакторуңуң азы редакцияның адаа бергени даалгадан ойталаар;

9) профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турган, бирги негелде ёзугаар редакцияның шынзыл-газын азы журналисти болган ооң бүрүн эргелерин шынзыдып турар өске-даа документинии көргүзер хүлээлгелиг.

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турган, бирги негелде ёзугаар редакцияның шынзыл-газын азы журналисти болган ооң бүрүн эргелерин шынзыдып турар өске-даа документинии көргүзер хүлээлгелиг.

Массалыг информация чепсектериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан өске-даа хүлээлгелерни журналист күүседир.

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып чорааш, хамаатыларның болгаш организацияларның эргелерин, хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, ат-алдарын база төлептиг талааларын журналист хүндүлээр хүлээлгелиг.

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турган, бирги негелде ёзугаар редакцияның шынзыл-газын азы журналисти болган ооң бүрүн эргелерин шынзыдып турар өске-даа документинии көргүзер хүлээлгелиг.

Массалыг информация чепсектериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан өске-даа хүлээлгелерни журналист күүседир.

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып чорааш

Барымдаалыг тоожуну чогаалчы Донгак Дыртык бижээн. Ук номну бижиирде автор 40 чылдарның төнчүзүнде 50 чылдарның эгезинде Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык девискээринге бооп турган болуушкуннарга үндезилээн. Ында чүгле Кыдыы, Ортаа-Чолдак, Чыраа-Булактарны кысказы-биле

Кыдыы, Ортаа, Үстүү хемнер деп адаан. Чамдык кижилерниң аттарын ук черниң хүндүлеп, ойзуп адаарыбиле бижээн, ынчалза-даа тайылбыр бар. Бөгүн «Үенин шырайы» деп тоожудан үзүндүнү парладывыс.

БАШТАЙГЫ КОЛХОЗ

1948 чылдың январь айның чыккылама соогу. Бедистер баштарындан иштик хову-шөлдерни, шынаа-шыктарны көөрге, ак-шаң туман шыпкан. Соок-даа дыңзыг. Улуг-Хову бажында Калчан ашак (чогум ады Донгак Ковзак дээр) эртен дан базында доруг аъдын чүгеннеп, эзертеп мунгаш, далаш-биле аъттаныпкан. Улуг-Ховунуң үзүк бажын ашкаш, Шолук-Ховуну куду ашак аъдын шошкудуп орган. Чүге-ле ийик, ол эрткен барганын-даа сактып чорган. «Үжен чылдар эгезинде Эрги-Барлыкка Страков аттыг МЧАЭ-ни тургускучу, бээн каш чылдарда дарталап-даа тургуладым чоо. Бо-ла Улуг-Ховуну одуртур сес кыштаг дистиндир турар чүве ийин. Ол-ла улуг-биче кыштагларның мал-маганы эмне хаяажок-ла турар чүве. Сөөлгү үеде МЧАЭ колхоз болуп алыр дугайында эки чүүлдү үндүрүп келген улус-тур. Бо МЧАЭ хуралынга харын бир-ле чүвени шиитпирлеп алыр боор бис ийин деп. Калчан ирей бодалдарга алзып, чортуп орган.

Шолук-Хову аксында Бугалыг-Бут деп черде бичии борбак кара бажың бар. Ол мурнунда МЧАЭ турган үеден бээр-ле мчаэчилерниң бригадазының төвү боол келген чер. Ол орта мчаэчилерниң отчеттуг-даа, аналз-даа хурал-суглаазын бо-ла эрттирер. Ол үеде МЧАЭ кежигүннери хамаанчок, Эрти-Барлыктың хуу ажыл-агыйжылары, нам, арева, арбан, суму дарталары дээш, ажыл-агыйжы, активчи бүгү улустуң идепкейлии черде кончуг турган. Ийаүш өрээлдерлиг биезги-ле борбак бажыңында бүгү кежигүннер бүрүн олурупкан. МЧАЭ даргазы Хомушку Семис-оол Деспижекович отчеттуг идеткелин допчу кылган. Райкомнуң төлээзи Ооржак Араптанга сөс берген:

— Бистиң бо чугаалажып турарывыс ажыл-агый чери Барыын-Хемчик районда хаанавчок. Тыва автономнуг областа эң цыырак МЧАЭ-лерниң бирээзи болгай. Ынчангаш силер баштайгы колхозту тургузуп, кожуунуң бүгү чонунга үлегер-чижекти көргүзер апаар-дыр силер — дээш, Араптан дарга хөрээн ажыды чөдүргеш, уламчылаан:

— Таныштырып тур бис, аштер — дээш, райком төлээзи саазында туткан саавырны база номчуй каапкаш, Араптан уламчылаан:

— Ынчангаш бо мынчаар девискээр, одар-белчиир, тараа-сиген шаңы колхозтуң хереңгизи болур, хуу ажыл-агыйлыглар колхозка албан кирер. Бир эвес кирбес болза, бо хүннерден эгелээш, колхоз черинден есиэр чайлап бээр апаардыр, аштер. Ынчангаш бүгү мчаэчилер колхозчулар болур дамзыже ат-сывын бижидип аар-дыр. Айтырыг, саналдыг кижилер — саналоналың берзиннер — дээш, дарга олуруп алган.

— Бистер чүгле Кыдыы-Хемни колхоз кылып алырдыр бис, а бүгү Эрги-Барлык чону канчаар колхозтажыр чүвел?— деп, Калчан ашак бирги айтырыг салган.

— Бир дугаарында Кыдыы-Хемде бистиң МЧАЭ-ниң кежигүннери колхозчулар болуп алыр, а ооң соонда эрги-барлыкчылар суму төвүнге чоорту колхоз тургузар деп шиитпирлээн чүве болгай—деп, дарга каш домак эткен.

— Колхозчулар болуп, дамзыга кирер бижидип турарларның иштинде чамдыктар арай сөөлүнде колхозка кирер бис деэр-дир. Ол дугайын чүү деп көөрүл? — деп, Ооржак Самбуу ашак бодунуң одалын шыны-биле айтырган. «Шын-дыр, шын-дыр» дижип, МЧАЭ кежигүннери хүлүрежи бергеннер.

— Бир эвес МЧАЭ кежигүнү кижи колхозка кирип, ат-дамзыга адын бижитпес чүве болза, колхозчу болурундан ойталаан дээш «контр» деп санап, кеземче херээнге киирер апаар чүведир, аштер — деп, райком төлээзи Араптан-даа, Семис-оол-даа чаа-ла кортпактаан, Ында олурган мчаэчилерден чүве ыыттаар кижи-даа чок. Хенертен Хомушку Семис-оол шыпшынны үрепкен:

— Че, эргим кежигүннер, колхозчулар болуп аар дээн ажыл-херээвисти дарый шиитпирлеп, дамзы-хораага-даа аттарывысты оочур ёзугаар бижидип, бир дем-биле хөделир-дир, эштер — дээш, дарга саазын, карандажын алгаш, бижирингге белеткени берген. Ол чылдарда бичипле чүве дээш «контр» деп санаш, өлүрүп-чидирип, бажынаар, шиидип, торгап хөөктүлерни коргудуп тургаш, түнү кылбаан дээр боор. Ам канчаар, чамдык кижилер албадаткаш, колхозчу-даа болу берген. Ынчалдыр-ла төөрби-даа шаа четпес өрегенин эр кижилери хуралга колхозтуң адын база «Кызыл тук» кылдыр, а дарга-бошкаларын база бадыглап алганнар. Колхозтуң даргазы Хомушку Семис-оол, партия организациялының секретары Хомушку Деспижек, бухгалтери Монгуш Эртине олар болган. Балдырлыг, шыпшак мал-маганныг ашактар кадайларындан корга-корга чангылап көөрге, оларның аразынга алгыш-кыршы-даа эгелээр. Ылангыя ол колхозташкынарда шыпшак хоюшкулуг кижилерниң бирээзи Калчан ашак өөнге келгеш, чүвениң үжуру кадайынга тугаалап чыдырда-ла, мындыг айтырыгбиле уткаан:

— Электен чоп колхозка кире бергенин ол?

— МЧАЭ кежигүнү кижи албан колхозчу болур чүведир.

— Чүге ындыг чүвел? Сөөлүнде кирер мен дээр аксы-сөзүң кайда чүвел? — деп. Кежик кадай улам-па шыңгыраай хона берген.

— Ынча дээн кижини «контр» дээш шиидер чүведир, кадай. Канчаар-даа чугаалаар арга чок чүве-дир ийин—дээш, ашак узуп сөөскен дамзазын хыйылады сорткулаан.

— Ам канчап чурттаар бис. Бо хамык ажы-төлдү чүнүн-биле ажаап-чемгерип, хепкерер улус бис? Уругдарыгны канчап өглеп-башташ чүвел? Хамык-ла мал-маганны, эт-септи шуптузун колхозтуу кылдыр ортузунга салыптар чүве дижик—деп, Калчан ирейниң кадайы шала мыңгаргай химиренген.

— Оо! Оо! Кайыынам, кадай. Ооба элээн мал артырып бээр хире чүве чорду ийин.

— Че, көрдүң бе? Бо ажы-төлүмүнүң, ал-бодумнуң кызып-кылайын чорааш азырап алганым каш мал-маганымны коргун үстүң халак.

Өг-бүлелерге шак ындыг байдалдыг колхозчулар бүрүн чыглып келгеннер. Бир дугаарында колхоз даргазы Хомушку Семис-оол отчеттуг илеткелин кылган. Ийи дугаар айтырыг талазы-биле районнуң кедээ ажыл-агый киздизиниң эргелекчизи Оюн Ойдупааның кылган медегдеин чугаалашкан. Кыш-кы чаа чизе эрткен соонда.

Тоожудан үзүндү

ҮЕНИҢ ШЫРАЙЫ

САЛЫЫШКЫН

Частың баштайгы айлары үнүп, от-сиген чаа-ла шымырарып, шончалай, хекдаван кидин-не четчип, айбыраң-каас чечектер сагланайның эгелеп турда, Барлыктың аян-каазы таанда эргим, каас-чараш болдурнийин! «Кызыл тук» колхозтуң ажыл-ишчилери часкы тарылганы кидин-не чорудуп эгелээн. Ооң-биле кады мал салыышкыныы колхозчулар үнүп-даа мурнунда эгелеп бергеннер. Чүге дээрге часкы тарылга түлүктеп эгелээр бетинде бүгү колхозчуларның малын чизе-бүрүткел ёзугаар санап-данзылап, комиссияга хүлээдип бээр мал салыышкының түлүк үезин үргэн. Кедээ ажыл-агыйның түскай эртемниглери болгаш райкомнуң болгаш кожуунуң күүсекчи комитединиң төлээлекчилери комиссияга олуржуп, суурга суртаал ажылын чорудуп турган бачым үези чүве-ле болгай. Ол үеде улустуң мал-маган, эт-хөреңгизин-даа шуут-ла хавырып турганыыр сагындырар. Мал хүлээп алыр комиссия Калчан ашактың ральяга келгеш, хой, ешкү, инек дээш мал салыышкының кидин-не чорудуп турар үеде Кежик кадай алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап хөделип эгелээш, ашаанга маңнап келген.

— Чүнү түлгедип, хавырып, амырап тур сен? Хамык малыңны канчап алган-дыр сен, кончуг чашпаа чүве — дээш, кадай кыштырып эгелээн.

— Оожумнап көр, кадай, бүгү чоннуң оруу-ла бо чүведир. Ам канчап канчаар бис, чүвенин үжуру-ла ындыг чүве-ышкажыл.

— Чоннуң оруу, чүвениң үжуру деп алган. Бодуң на оруук оруктап, суун суглап чор, канчаар эвес мен, кончуг авыяастыг чүвеим — дээш, чадагай кажаа иштинге чыткан улуг-ла дашты алгаш, ашактың бажынче кагар орта, калчаң баштың хан-чини-даа бүлгүрту-ле берген. Оон-моон улустар Кежик кадайны оожумнаар саналдарым бар.

Бирээде, делегейге ат-алдарлыг турган күштүг күрүшевис — ССРЭ-ниң бүстүп дүшкени, коммунистиг партияның бурганнай бергени-биле оларның дугайында чогаал болгаш өөредилге номнары бажын бүрүзүнде, өөредиге черлеринде болгаш библиотекаларда бок болуп, чыглып чыдар. Оларны ажыглаар үезин келген.

Ийиде, республикамның районнар төптеринге эрги саазыннар хүлээп алыр черлерни тургузар болза эки. Саазын бүдүрер чиг эт курлазыры ынчан ала-чайгаар тургустунуп келир.

Башкы кижи болганымда бо айтырыг мени хүн бүрү дувуредип турар. Бистиң чазаавыс оны бир янзы көрүп, кандыг-бир шиитпирни дарый хүлээп алырынга бүзүрел-артып кагдывыс.

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга район, Тээли суур.

Хостуг хүреш

30 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Франциянның Альбервильде эртип турар кышкы XVI Олимпий оюннарының ажыдышкынынга болгаш Тывага хостуг хүрештиң сайзырап эгелээнинден 30 чыл оңгаш тураскаатканы спортчу байырлал кежээни. Тыва Республиканың Спортküркому болгаш хүреш федерациязы организастап эрттирген.

Тыванып В. Көк-оол аттыг хөгүмүн-шиин театрынга болган спортчу байырлалга хоорайның аныяктары, спорттуң хоочуннары, районнардан чалаткан аалчылар хөй-биле киришкен.

Тыва Республиканың төөгүзүнде хостуг хүреш спорттуң эң аныяк хевирлериниң бирээзи-даа болза, ол улуг сайзыралдың оруунче шиитпирлиг базымнарны кылган. Бистерниң аравыста аңгы-аңгы салгалдың, аңгы-аңгы мергежилдиг болгаш аңгы-аңгы үзел-бодалдыг кижилер хөй-даа болза, спорттуң эң бүрүнгү хевирлериниң бирээзи —хүрешке хандыкшыл бистиң каттыштырывыс турар деп, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчиди, хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Ооржак келгеннерге байыр чедирип, үүве чугаалап турда, демдеглээн. Тывага хостуг хүрештиң сайзыралыр дээш барга-мергежилиң, билиң бо-ын чораан хоочуннар П. М. Петров, И. Х. Хасанов, баштайгы мөгөлер Калтажык Шактаржыктың Ойдуп Бартанның, Каа-Хөм-оол Бидейниң, Юрий Комиссаровтуң, Виктор Винниковтуң, Сергей Седен-оолдуң болган өскелериниң-даа дугайында чылыг сактыышкынарны ол чугаалаан. Амгы үеде бистиң мөгөлеривистиң өдиишиннериниң дугайында болгаш оңу ам-даа ханыладып, сайзыралыр талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чорудаарының ол демдеглээн.

Үлүг келген Мөңге-тыны кышкы болгаш чайгы Олимпий оюннарының чылы дээрзин Спорткүркомунуң даргазы С. Ы. Ооржак чугаалаан. Хостуг хүреш массалыының талазы-биле Тывада мурнуку черни ээлеп турар.

Тыва мөгөлериниң аразындан Александр Доржу болгаш Чечен-оол Монгуш олар Европа чемпиону бедик аттыг чаалап алган. Амгы үеде 79 кижи спорт мастериниң нормативтерни күүсеткен. Дыка хөй спортчулар мурнунда турган Эвилел болгаш амгы Россия Федерациязының бирги чеми дээш маргылдааларга доктаамал киржип, аңаа шаңналдыг черлерни узаа-дараа ээлеп келген.

Тывага хостуг хүрештиң чамдык төөгүзүн ап көөр болза, ол 1957 чылда эгелээн болуп турар. Хүрешке хандыкшылдыг мөгөлериниң баштайгы бөлүүн бир дугаар ОПТУ-нуң базазынга П. М. Петров эгелээн. Аңаа классиктиг хүрешти өөредип турган. Ийи чыл эрткен соонда И. Х. Хасанов аңаа хостуг хүрештиң секциязын ажыкташ, тыва ооларны хүрешке өөредип эгелээн үезин ол турган. Ол үеним тренерлерин болгаш мөгөлерин тускай залдың, чадыгның чогу доктаадып шыдаваан: талантылыг, тура-соруктуг мөгөлер олерен келген. Оларның бирээзи— Николай Мэмба Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөп чүктүң чемпионадынга шаңналдыг черни эвлээн. 1968 чылда Черников хоорайга эрткен Эвилел чергелиг маргылдаага Өргелээр Ондар СССР-ниң спорт мастери аттыг чедип алган.

Спорт кижиниң күш-шыдалын, тура-соруун быжыктырарындан аягыда, күш-ажылга ынак, бедик уяан-сарыылдыг кижилерни өстүрүп хевирлээринге идигни берип турар. Хоочуннар аразындан К. О. Шактаржык, О. О. Бартан, О. Ч. Ондар болгаш С. С. Монгуш олар аныланда шыырак хүрежип чораан эртемденнер-дир.

Спорттуң дыка хөй хоочуннары амгы үеде тренер ажылын боттандырып, багай эвес түнелдерни чедип ап турары көрүнчүт. Оларның аразындан Федор Ондар, Болат Чөкпек, Чадамба Ооржак, Валерий Оюн, Владимир Бичө-оол, Иван Хураган, Николай Монгуш болгаш өскелерин-даа демдеглеп болур.

Рынок экономиказыпче киргени-биле холбаштыр маргылдаалар эрттирериниге дузалажып турар спонсорларның саны немежээ тупар.

Ук кежээге спорттуң хоочуннарынга, амгы тренерлерге болгаш мөгөлерге өртектиг белектерни тывыскан. Аңаа «Хүреш» агитбригадазының, «Радость», «Тыва» ансамбльлериниң концерттери чыыглааннар соңуургап көрген. Спорт лотереязын ойнаан. Эң үнелиг ойнаашкын «Карпаты» деп мопед болган.

Тыва Республиканың Президентиниң кандидадынга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты дешпидин үндүрген дугайында кыйгырыгны спортчулар аңаа хүлээп алган.

Виктор КАРА-САЛ.

Шыдыраа

ЧЕМПИОННАР ЧЕМПИОНАДЫНДА

Тыва Республиканың шыдыраа «сылдыстарының» — аңгы-аңгы үелерде чемпион чорааннарның маргылдаазы эрткен дыштанар хүннерде өгелээн. Баш удур белеткеп кылган даңзыга дыынадыышкын бүүтаар 11 кижи киржип турган. Оларның дөртү янзы-бүрү чылдагааннар уржуундан чемпионнарның чемпионадынга ойнаарындан ойталаан.

Ук маргылдааны хоочун шыдыраачы Кан-оол Саяның удуртуп-баштап турар коллективинин акша-хөрөнгизи-биле эки түрчүн дузазын чедиргенинин ачызында Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди, республиканчын шыдыраа федерациязы организастап эрттирер арганыг болган.

Баштайгы салыгларда Тываның дөрт даңзыр чемпиону чораан Матпа Хомушку эрткен чылдың чемпиону Вячеслав Асаготву дүжүп бээринче албадаан. Хеймер-оол Ондар биле Чыөтекоол Оюнну тус-тузунда үткан. Хоочун кокту деп чүве ол-дур ийин.

Чемпионнарның чемпионады Красноярскиниң күрүнениң агроуниверситединиң Кызыыда филиалының лекция номчуур залында эртип турар.

Дамзы САЛЧАК.

Олимпийжи медээлер

Австралия спортчу Жанна Кэ маргылдаага дойдан кылган коньюклерниг маңнаар. Ону япон фирма кылган.

• • •

Чаңгыс кижи олурар шанакка чүгүлээларынга эр улус аразынга Георг Хакль (Германия) тиилээн.

• • •

Хаакка эр улус аразынга 30 км. дистанциязынга корвег спортчу Бегард Ульванг шылгаран.

Дагдан дүрген бадарынга австрия хаакчы Патрик Ортлиб тиилээн.

• • •

Олимпиаданың медицина комиссиязының составында Спорттуң төп эртемшинчилел институдунуң улуг лаборатория удуртуучүзү биология эртемнериниң кандидады В. Семенов база киржип турар.

Кочьюнге маңнаар спорт талазы-биле олимпийжи чыынды команданың тренер-эмчизи А. Филимонов. Мурнунда бирги разрядтыг футболизи чораан Александр Николаевич 1978 чылда Москвага медицина институдун доозуп алган, а 1978 чылда—эмнээр күнкультура болгаш спорт медицина талазы-биле клиниктиг ординатураны дооскан, ам ол дээди категориялыг тренер-эмчизи.

КЫШКЫ XVI ОЛИМПИАДА

БАШТАЙГЫ ТИИЛЕЛГЕЛЕР

АЛЬБЕРВИЛЬ. ХКД чурттарының спортчуларының аразындан Любовь Егорова баштайгы алдын медальдың эзилекчизи болган. Ол он беш километрниң дистанциязын 42 минута 20,6 секунда үеде эрткеш, маргылдааның ол хевирингге хереэжен спортчулар аразынга шылгараан.

• • •

Альбервильде эртип турар 1992 чылдың Кышкы олимпиадазында киржип турар эмчилериниң чыынды командазын Спортчу медицина эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, медицина эртемнериниң кандидады Г. Марков удуртуп турар. Ооң командазында 24 тренер-эмчилер болгаш массаж кылыкчылары бар. Олар хөй чылдарда мурнунда турган ССР Эвилелиниң чыынды командаларының олимпийжилериби-биле ажылдап келген. Оларның хөй кемни спортчу кемдээшкиниринин онзагай шынарларын эки бидир дээди категорияның эмчилери.

Ол 25 харлыг, өг-бүлелиг.

Финн хаакчы кыс Марьют Луккаринен ооң бир минута ажыг үе озалдап келген. Магадандан Елена Вяльбе ушку черде. Бир чыл бурунгаар Италияга эрткен делегей чемпионадының 30 км. дистанциязынга чемпионнаан Лариса Сметанина дөрт дугаарында келген.

• • •

Эмчилер тускай белеткелди эрткен. Эм аймаабиле болгаш спортчунуң шаг-шинээн катап тургузарынга эргежок чугула чүүлдер-биле долу хандырганган. Эмчи бүрүзү туструнда физиотерапия болгаш эмнээр, диагноз тургузар бичежек аппараттарлыг. Команда киржикчизи аарый берген таварылгада ийикке, азы кемдээшинге болганда эмчиниң баштайгы дузазын чедирип, ону спортчу турушче катап киирерине олар бүзүрелдиг, идегелдиг чепсегленген.

Олимпиаданың медицина комиссиязының составында Спорттуң төп эртемшинчилел институдунуң улуг лаборатория удуртуучүзү биология эртемнериниң кандидады В. Семенов база киржип турар.

Кочьюнге маңнаар спорт талазы-биле олимпийжи чыынды команданың тренер-эмчизи А. Филимонов. Мурнунда бирги разрядтыг футболизи чораан Александр Николаевич 1978 чылда Москвага медицина институдун доозуп алган, а 1978 чылда—эмнээр күнкультура болгаш спорт медицина талазы-биле клиниктиг ординатураны дооскан, ам ол дээди категориялыг тренер-эмчизи.

БИР ЯНЗЫ КӨРЗЕ...

«Шын» солунга парлаттынган «Тывага саазын будурүп шыдаар бе» деп эгелиг башкы Оюн Короданың материалын деткип тур мен. Саазын будурер биче будуруленги Хову-Аксынга ажыдар талазы-биле айтырыгны Тыва Республиканың чазаанга тургузар үе келгенде, ол бижээн. Амгы рынок үезинде саазын айтырыны бергедеп турда, ону республика иштинге будурериниң чугулазын өөренип көрзе чүл? Мээн хүүда мындыг саналдарым бар.

Башкы кижи болганымда бо айтырыг мени хүн бүрү дувуредип турар. Бистиң чазаавыс оны бир янзы көрүп, кандыг-бир шиитпирни дарый хүлээп алырынга бүзүрел-артып кагдывыс.

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга район, Тээли суур.

Танцы уран чүүлү

ШЫҢГЫРААЖЫ КАЙЫЛ?

«Ээлдек шыңгыраашты» тыва улустуң классиктиг танцызы, үнелиг эртинези деп санап чоруур мен. Бежен чылдар үезинде «Ээлдек шыңгыраашты» ан эки ойнакчылары: Екатерина Кыдай, Наталья Тыртык Кара. Сайхоо суглаарын күүселдезин каш удаа көргеп мен. Кайгамнык-ла чараш ийин! Ооң соонда ол танцыны кайы хамаанчок ойнап турар апарганынга хомудаар-дыр мен. Чаолаарда «Ээлдек шыңгыраашты»-ла дээр, чаттыс-даа, ийи-даа кижи ойнай бээр. Шыңгыраажы-даа чок, аңаа-ла шиитпээшкинчиней көргүзүп каар, ол-ла.

Мээн бодалым мындыг. «Ээлдек шыңгыраашты» күүседириниң аазап лепелип база катап чедип алыры күзенчиг.

Оны алдыдан эвээш кижиниң ойнаарын шуут хоруза чогуур. Ыяап-ла солаларга шыңгырааштаалыг ойнаар херек, ады-даа ындыг-дыр. Ол хире ат-сураглыг, алдарлыг танцының күүседикчи хевирэни үреэрге кайын боор. «Ээлдек шыңгыраашты» эвээш, «эренгей шиитпээшкин» апаар-дыр. Аяныг, баш чаяр таваылгаларында аңаа-ла баш борбаңнадып апарганы таап көрүш чок. «Ээлдек шыңгыраашты» талантылыг танцычылының эвээш ойнап турарывадан, амгы ачыыктар ыяш классиктиг танцычыл барып бинбестер, сонуургавастай-даа берген чүл.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Улуг-Хем район.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.55 Кышкы Олимпий оюннары. 10.15 Кыска метраштыг телефильм. 11.05 Уругларның музыка клубу. 12.00 Медээлер. 12.20 «Кижи болгаш хөйлү». 13.00 «Блокнот». 13.05 «Телеминут». 13.50 «Бүгүн болгаш шаанда». 14.20 «Арыг иштинде киш кулаа». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 15.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 17.30 Концерт. 18.00 Медээлер. 18.20 Деегей марафонунга уткуштур. 20.45 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 22.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 23.25 Телефильм. 00.30 А. Билльярдаар. 01.00 Медээлер. 01.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.10 — 04.50 Хоккей.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Дыңковтуң ойнаарактары. 10.00 Фольклор. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Тараачыннар ажыл-агыйы. 11.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 12.45 «Кайгамчыктыг чурумал». 13.15 Дагга чүгүлээашкын. 14.15 —15.15 Уругларга дамчыдылга (англы дыл кичээли).

• • •

16.20 Политиктиг партиялар баштыннары. 17.15 «Ажык хоорай». 18.00 Ансамбль.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Экивевер!». Информастыг программа. 18.55 Бистиң байырывысты хүлээп алыпар. 19.05 Медээлер. 19.20 Чарлаадар.

МОСКВАДАН

19.25 Т. Ни. Ко. 19.35 Россияже көрүүлү. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 21.00 «Оглу дээш». 21.40 «Шаламовтуң номчулар». 22.00 Олимпий оюннары. 23.00 СКВ. 23.10 Кышкы Олимпий оюннары. 00.00 Медээлер. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25—19.25 «Маргы-жышкын».

КЫЗЫЛДАН

20.00 Уругларга программа. 20.40 Медээлер. 20.45 «Стоп машина». 21.15 «Сценаже ужураашкылга». 21.40 —23.40 Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 13-те

«НАПЫРАЛ»: Шкиа — королева джунглей 9.10, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Гонец 2 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Мальчик с большой черной собакой 9.00, 12.10. Потерявшие приключения мушкетеров 10.30, 13.40. Вера (2 серийлыг, Индия) 15.20, 18.00 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва сөөбизи № 363305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезь Министрлер Чөвүдели, «Шын» солунуң редакция коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харысаалдың секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ шиитпирлер политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-63;
□ очулга — 3-34-39 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуң келбейн бардавда — 2-32-75;
□ бухгалтериа — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аналы. Тиражы 28045 экз. Чагыг № 28

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыыжының ээлчег чок он дөрткү сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң чедиги чыжының ээлчег чок он дөрткү сессиязын 1992 чылдың февраль 27-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың февраль 12.

Кударанчыг чагаа

КАЯА ЧУРТТААР МЕН?

«Май 1» совхозка дыка-ла хөй чылдарда шээр-даа, чылгы-даа, ивн-даа малдарны кадарып ажылдап келдим. Амгы үеде суурдан ырак тайгада ивн малдап турар мен. Ону 19 ажыг чыл иштинде кадарып келдим.

Кадайым болгаш бодум хар-назы улгады бергеп, 1-2 чыл болгаш пенсиялаар.

Мени хомудадып чоруур чүве — бәжын айтырыы. Оон үжүру мынды. Бистин ажыл-төлүвүс улгатканы болгаш өглүг-баштыг база боттары ажы-төлдүг болу бергеннер. Амгы үеде уруум Валя, күдээм Витя-биле кады тайгасында ивн кадарып турар бис. Олар база уруг-дарыг-лыг.

Суурга турар, ажылдаар дээрге бажың чок, ынчангаш өренип турар оглувусту кайда-чүде Каа-Хемде төревиивисе өөредип чоруткан бис. Оглувустуң чагаазында кажан келир силер, авай, ачай, кажан бажың алыр силер деп үргүлчү бижээн болур. Оглувус дыка чаныксап турар.

Амгы бо үениң негелдээи-биле алырга, ада-не кижилер уруг-дарыын бодундан ыраттайн, чанында тургускаш, өөретсин деп турарла болгай.

Бажың талазы-биле берге байдалывысты моон мурнунда турган совхоз даргалары билир.

Совхоз даргалап турган В. Ч. Куулар үезинде бажың оочурувус 3 дугаар турган. Профком даргалары ол оочурувусту будап каан. Та чеже билдириишкин киирген бис, саны безин уттундурган.

Ам совхозтуң профком даргазынга баарымга, оочуруң элек дээр. Хамааты кижиниң билдириишкин киирген ай, хүнүм, чылын айыткан турбас чүве бе?

Совхоз директору, Тыва Республиканың улус депутады Александр Каадыр-оолга чеже катап чугаалаваан дээр. Ам бажыннар туттуна бээрге, ыяап-ла алыр силер дээн. Бажыннар белен болу бээрге, оон алыр болган мен. Алыр дээш чеде бээримге, үргүлчү өске улуска берипкен болур. Колхоз-совхозтуң экономиказын көдүрер иинти ажыл-ишке багай эвес киржилгелиг болуп ажылдап чордувус. Ол дугайында шупту удуртукчулар билир. Ивижилер аразынга эки көргүзүглүг дээш мактадып шаанадып-даа турган үелерим бар.

Бир эвес мени эки, шын кижизиг көрүп көөр чүве болза, бир будум чок, ыяш буттуг кижи мен. Ол хиреде совхозумга улуг-биче-даа болза, дуза кадар дээш ыыш, суур төвүиден 300-400 км ырак тайгада ивн кадарып ажылдап чоруур мен. Ол хиреде мээн эжим Ак Өктээ база бир буду чок, суурда чурттап турар, уруглары шагда-ла улгатканы, тускай өглүг-баштыг, ажы чурттап турарлар. Өктээге бажыны берген, а мээзэ та чүге бербес чүве? Оон-биле демей инвалидтер бис.

Пенсиялаар харыыс четкен, тайгадан келгеш, та каяа чурттаар бис?

Шөлээмде республика эмчилериге барып чордум. Бир будум база бакырап турар дээр-дыр.

Эмчилер чугаазы-биле база кезер хире. Ийи буду ыяш инвалид кижиге кажан черле башын бээрил, аныын турган болза, бичии бажыл чыгаштан тудуп-даа алгайла. Ам ынчаар арга чок. Берге-де байдалда таваржы бердим, мени кичээнгейге ап көөрүи солун дамчыштыр дилеп бижидим.

Кажан-даа солунга чүве бижип көрбээн мен, бир эвес бо бижээн чүүлүм солунга парлаттына бээр чүве болза, гонорарын «Шынның» аттар санынче шилчидерин диледи-им.

Баа-Сарыг ДАПЫП-ООЛ.
Ийи суур.
Тожу район.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 30 (14754) 1992 чылдың февраль 14, пятница

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. (РИТА-СЭТА). Россияның колхозтарын эде органнн астаары-биле холбашкан айтырыгларны 1992 чылдың февраль 12-де ажыттынган колхозтарның Бүгү-россия съездизинде чугаалажып көрүп турар.

Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, ассоциацияларының, акционерлиг нинтилелдериниң, агрофирмаларның болгаш өске-даа бүдүүлгелериниң 400 хире төлээлекчилери, а ол ышкаш арендаторлар болгаш фермерлер съездиге келген.

Колхозтарның Бүгү-россия төвүлелиниң даргазы Анатолий Вопоицов илеткелсылган. Колхозтарны эде-тургузар дугайында Россия Президентизиниң чаартыкы болгаш Россия Федерациязының чазааның докгаалдарыга күүседир талазы-биле ажылдап кылдынган хемчеглер дугайында илеткелчи чугаалаан.

Россия чазааның даргазының бирги оралакчызы Геннадий Бурбулис чыылганнарының мурнунга чүве чугаалаан.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның төп почтазының ажылдакчылары (солагай таладан) Любовь Бачкова, Өртелек Оюмаа, Мария Нурзат районнар төптеринден болгаш чурттуң хоорайларындан келген посылкаларны хүлээп ап, ону хамаарышкан черлеринче чорударынга белеткээш, хүлээдип берип турарлар.

Оларның ажылынга хожудаашкыннар турбаан.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КЫШТАГЛААШКЫН:

байдал кандыгыл?

ҮЛЕГЕР ДОМАК АМ БИСКЕ ДУЗАЛАВАС

Тыва улустуң ындыг үлегер чугаазы бар: «Кыжын—шаамаан, а чайын—терген септер». Бо мерген бодалды амгы бистиң бо мал кыштаглаашкынынга хамаарыштыр угаар болза, ол аңаа бүрүн дүгжүп турар бе ынчаш? Чок болбайн. Түге ындыгыл, харлыг кыш бодунуң долу эргезинче кирип эгелей бээри билек, халак-хилээвис көвүдей бээр, хайдынар-тыптынар дээш-ле кайы-бир черден сиген-ширбиил дилеиип, колданып эгелээр апарган чылдагаанывыс чүдел? Чамгыс сөсбиле чугаалаарга, олутпай чалгаавыста, ажыл-херекчи, тывынгыр-сагынгыр эвес чоруувуста. Үстүнде үлегер домаагы ажыл-агыйларның тускай эртемниглеринге, удуртукчуларынга, малчыннарга хамаарыштыр алыр чүве болза, ында дараазында утка көскүзү-биле илереп турар. Ол болза чайын шөлээттеп олурбайн, малга четчир сигении белеткеп, курлап алынар, оортан кыштаглаашкынынын хүр-менди болуру дорт хамааржыр дээни билдингир ышкажыл. Ындыг турбуже, чыл бүрүде ниитининң малынга четчир саинныг мал чемни чедир хамаанчок, оон чартыын безин күүсетпейн баргылаар колхоз, совхозтар бисте бар ышкажыгай. Аиаа хамаарыштыр чугаалаар болза, чижектер хөй. Бо талазы-биле Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарның хөй-хөй ажыл-агыйлары кончуг шүшпен болуп келген. Ылангыя эрткен чайын оът-сиген республиканың кайыда болумунга эки үнген түрбүже, баштайгы хар чаапкан соонда, Эрзин, Тес-Хем районнарга кончуг дүвүрээининг байдал тургустунган. А удуртукчулар чүгле оон соонда «оттуп кээп», хөделип эгележиктер чоп. Барып-барып чайын сиген кезип албаан черлеринден кышкы хүннерде ону белеткеп турдулар. Байдал ындыг турда, үстүнде чугаалаанын үлегер чугаа ам биске дузалавас. Амгы хүннерде ажылагыйларда мал чеминиң чедишпезин ону амыдыралга көргүзүп, хереченлей берген. Бо чорук малчын коданнарда чаш мал немежин эгелээнии-биле кады немелде бергелерни тургузуп турар. Оон уламындан чамдык районнарда чаш хураганнарның өлүр чоруу бар.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң февраль 7-деги медээзин ёзугаар алырга, республикада ниитизи-биле 62012 хой оолдаан. А 1656 хой өлүг хураган төрээн, төрүттүнгеш өлген хураган саны—778. Амдыгыында ажыл-агыйларда 59578 хураган онча-менди доругун турар. Чаш хураганнарның хораар чоруу Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарда хөй болуп турар. Чижээлээрге, Улуг-Хем районну алыыл. Ол-ла медээ ёзугаар алырга, ол районда 11157 хой оолдаан болуп турар. Ынчалза-даа 420 хураган өлүг төрүттүнген, а 374 хураган төрүттүнген соонда өлген. Ниитизи-биле ында 794 хураган хораан-дыр. Барыын-Хемчик районда 6890 хой төрээн. Ында ара салдынган болгаш өлген хураганнарның ниити саны 331. Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйларында төрээн 10225 хойнуң 295 хураганы янзы-бүрү чылдагааннардан хораан. Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин районнарга эрткен чылдың бо үезинге чедир чангыс-даа чаш хураган хорааваан турган болза, ам ол районнарда каттыштыр 127 хураган өлген.

Шупту-ла ажыл-агыйлар кайын багай боор ийик. Малды эки ажаап, кадарып, чемгерип, хайгаарап билир ажылдар чамдык районнарда бары өөрүнчүг-дүр. Сүт-Хөл биле Өвүр районнуң хойжулары шуптургу ажылдап турарлар. Сүт-Хөлде 5719, Өвүрде 560 хой оолдаан. Мынчага чедир олардан чангыс-даа чаш мал хорааваан. Кара Мечи чылында кадарган малынар-даа, оон чаш төлүү-даа моон сонгаар хорааашы, кыштап малды сол-менди ажырып ап көрүмер.

Агроүлетпүр эвилелиниң ол-ла медээзи-биле денней көрүп олурарга, республикада мыйыстыг бода малдың төрүүр чоруунда байдал база-ла амгы-ангы. Республиканың ажыл-агыйларында ниитизи-биле 1795 инек бызааладаан. Олардан 1590 бызааны камгалап алган. Өске чылдагааннардан ниитизи-биле хорааи бызаа саны 205. Чаш бызааларның хораар чоруктары Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем районнарда эвээш эвес. Бирги районда 38 ийигизинде—39, үшкүзүнде—58, дөрткүзүнде—41 бызаа хораан. Бо амгы хүннерни баштайгы дувүренчиг демдектери-дир. Кыштын сөөлгү хүннери эртип-даа турза, частын когуурумнуг үезин малчын бүрүзүнге улуг шылгалданы таварыштыра бээрин утпаза эки. А чамдык Өвүр, Сүт-Хөл, Тожу, Эрзин ышкаш районнарда бызааларга хорамча болбаан, олар онча-менди.

Ийет, бо кыш берге болган. Хар улуг-дур. Оон кадында сөөлгү хүннерде соок дыжып келди. Ылангыя шээр мал кадарчылары кыштын баштайгы айларындан эгелээш-ле, улуг бергелерге таваржы берген болгай. Хөй-хөй ажыл-агыйлар чүгле далбай күжү-биле мал одарладып алыр аргалыг болуп турар. А чаш хураганнар, бызаалар коданга немежи бээрге, ажыл-херек чүдүрлүг бээр ышкажыгай. Оон кадында оларның хораар чоруу база бар. Олар чүден боон турарыл? Ол бир дугаарында, улуг малдарның күш-денгелинден кончуг хамааржыр апаар. Оон ынай кажаа-хорааның байдалы, малдың чемгерилгези, оларны ажаап-тежээрининг чуруму, суггарылгазы ышкаш айтырыглар, малчын бүрүзүнүң, мал эмчилериниң ажылга хамаарылгазы, харыысалгазы дээн чижектиг код бирилар малды кыштан хүр-менди ажырып алырынга идиглиг болуру албан. Ынча дептерге-де бүгү-ле чүве хораан эмижий бээр эвес. Ынчалза-даа бо угаадыг үреттүнелдиг болурун күзеп орарым ол-дуо ийин.

Тайылбырны Шангыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

АРАТТАР ӨӨРЕНИП ТУРАРЛАР

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының саны бистиң республикада улам көвүдеп турар. Совхозтарны болгаш колхозтарды эде организастап, эң ылангыя карылгалыг совхозтарны дүжүрүп, эде организастап эгелээрге, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның саны улам көвүдээри чугаажок.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының шимчээшкинииниң калбарарынга чер-черде тургустунган тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциацияларының дузалаары чугаажок. Ук ажылды организастаарының район төптери олар апаар. Бо хүннерде безин бот-тускайлаң ажылдаксаан кижилер район ассоциацияларынга кээп, арат ажыл-агыйны тургузарының чурумунуң канчаар ажылдап эгелезе экил дээрзинии дугайында сүме айтырып турарлар. Оларга долу харыыны бээри, дузалаары район ассоциацияларының даргаларының арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының дугайында хоойлу-дүрүм документилерин билириндеи, кижилерге арга-сүмени берип шыдаарындан дыка хамаарыжыр.

Ынчангаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының район ассоциацияларының даргаларының өөредилге семинарын бо хүннерде Кызылга республика ассоциациязы организастаан.

(Бистиң корр.).

БЕРГЕ ХАЛАЖЫГ

Бо чылдың февраль 10-да Барыын-Хемчик районунуң тоогүзүнге туруп көрбээн болуушкун болган дизе, хөөредиг болбас боор. Ол хүн улус депутаттарының район Соведининиң ээлчег чок сессиязы ажылын эртенгиниң 10 шакта эгелээш, дүнекиниң 11 шак чедип чорда, иүи-не дооскан. Ынчалза-даа сессияның хүн айтырыынга кирген кол айтырыг шиитпирлеттинмейн барган.

Эрткен сессияны Тыва Республиканың Дээди Соведининиң моон мурнунда болгулаан чамдык «иэнг» сессиялары-биле деңнеп болур. Чүгле хүн айтырыын безин барык чартын хүн сайгарып чугаалашкан. Район Соведининиң президиумунуң саналдап киргени хүн айтырыы-биле чергелештир тус чер чагыргазынга удур чайгаар тургустунган болүкке каттышкан депутаттар шилиишкинииг хүн айтырыын сессияга киирген. Ийи талаларның аразында үзел-бодалдарның үскулежишкинииниң түнелиилде, чөпшээрежилге комиссиязын тургускаш, депутаттар хүн айтырыынга хамаарыштыр дугуржулгага арай боорда келгеннер.

Бир-ле дугаарында район Соведининиң болгаш райкүүскомнуң даргазының албан-хүлээлгезинден эрткен айның 17-де район Соведининиң сессиязынга бодунуң эки туразы-биле халажып чоруткан С. И. Ильенковтуң билдириишкинин сайгарып чугаалашкан. Чүге дизе С. И. Ильенковтуу-биле алырга, январьда эрткен сессияга оон бодунуң албан-дужаалындан халажыр дугайында билдириишкинин хүлээп аарда, депутаттар район Соведининиң регламентизинге чоруштур бадылаан боол турар. Ол сессияга район Совединге соңгуттурган шупту 59 депутаттың үжүнүң ийизи азы 39 кижи бадылаар турган. Херек кырында ынчан ийи бадылаашкыя четпейн барган.

Ынчангаш бо удаада катап бадылаашкынны чорудар апарган. Түге дизе, шынап-ла, район Соведининиң даргазын эмин эрттир камгалаар кылдыр тургускаш, эскерт чокка бадыладып алган регламент чайгаар ынчаар албадап келген. Үжүру болза, кажан дарга албан-хүлээлгезинден эки тура-биле халажып турда, оон-биле депутаттар чөпшээрешкен дугайында шиитпир хүлээп алыр. Маиаа депутаттарның бежен ажыг хуулу бадылаарга, айтырыг үзе шиитпирлеттинер. Кайдада-даа ынчаар чурумчуттуиган болгай. А Барыын-Хемчик район Соведининиң регламентизи бо талазы-биле «онза-гай», ховар боол турар.

С. И. Ильенковтуң эки тура-биле албан-хүлээлгезинден халажып чоруур дугайында билдириишкинин бо удаада бадылаларга, депутаттарның үштүң ийи жезии (39 депутат) чажыт бадылаашкын-биле хообзу өлүгаар хандырган.

Оон соонда депутаттар район Соведининиң даргазының албан-хүлээлгезинге депутаттар С. К. Күжүгет, З. Т. Ооржак оларның кандидатураларын чажыт бадылаашкынче киирген. Түнелиилде оларның кайызыда чедер ужурлуг сан ап шыдаавайн соңгуттаан. Район Соведининиң даргазының албан-дужаалынга үш кандидатураны иидип үндүрерге, олар база депутаттар бадылаашкынының чоруур санын чедир албайн база эртпейн барган.

Василий ХОМУШКУ.

Экспедиция

ДААЛГАЗЫН КҮҮСЕТКЕШ, ЧАНЫПКАН

Мөңгүн-Тайга районга эрткен чылдың тоңчүзүнде тывылган билдиимес аарыгның чылдагаанындан аиаа хөй сарлык хораан дугайында солуннарга бижип, радио, телевиденнеге чугаалап турган болгай.

Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Хамааты камгалалының херектериниң, онза байдалларның болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле күүгне комитединиң удуртулгазы-биле ук районга ажылдап турган экспедиция бодунуң мурнунда сорулгазын күүсеткеш, дедир ээп чорупкан.

Ук албан черниин даргазының оралакчызы Вячеслав Владимирович Бенкевич Москваже чоруур мурнунда республиканың бөлүк журналистериигге ужурашкан.

— Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозунуң дилээнии ёзугаар бис Тывага чедип келген бис — деп, Вячеслав Владимирович чугаалаан. — Кол сорулгавыс аарыгның уржугнан өлген малдың сегин арыглап, амгы-ангы девискээрлерже оон дамчыырын болдурбас талазы-биле тодаргай дузаны көргүзери. Түге дизе ам час чоокшулаан. Ынчангаш өлген малдың вирустары эрээн хар суу-биле холушкаш, оскаар дамчып, дыка улуг айыылды болдурупболур деп, ол улампылаан.

Экспедицияның специалистериниң санап туразы-биле алырга, районда муи ажыг баш сарлык хораан. Оон хой кезии Барлык-Бажы болгаш Чеди-Тей чоогунда кызыгаар унуп дургаар девискээрлерде өлген.

Москва, Новосибирск болгаш Красноярск хоорайлардан чыглып алгаш келген экспедиция (барык 90 хире кижи) кыска үеиин дургузунда белеткелди кылгаш, үр болбаанда Мугур-Аксы суурга беш вертолетту ужудуп чеде берген. Экспедиция аиаа улуг турлаг кылып алгаш, районнуң удуртукчулары-биле сүмележип тургаш, малдың секгери чыдар девискээрлерни баштай тодарадып алган. Ол дээрге Барлык-Бажыңын кадыр кашпаллары, кижи четпес бедик сынныр дээрзи чугаажок. Оон кадында бо дыыын ында харыын кыдыны мурнуку чылдагаанныбиле деңнээр эрга чок болганы-биле, кайда-кашан сек чыдары билдинмес турган. Оон ыцай ол чоок кызыгаар уну-биле Моолдун девискээринге өлген малдың сеги база эвээш эвес болган. Ону тодарадып, машина-биле азы аът мунуп алгаш, шуптузун тывары ындыг-ла амыр эвес херек. Ынчалза-даа барган экспедиция районнуң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлеп-биле каттыжып алгаш, чугула харыысалгалыг, улуг хемчээлдиг ажылды кыска үеде кылып чоруткан дээрзин Вячеслав Владимирович чугаалаан. Ынчангаш бо нарын херекке ол чурттун девискээринче вертолеттарны кииргенинин түнелиилде, элээп каш дөрбелиин километр черде улуг-биче сектерни чыгаш, улуткаар черлерге чедирген.

Экспедицияның киржикчилери ниитизи-биле 927 баш сарлыктың сегии тодаратказ, ону хөмер черлерге чедирген. А ССРЭ-нии 60 чылы аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери бо чугула ажылга бедик медерелдиг, эрес чоруун көргүзүп, ангы-ангы девискээрлерден 300 баш мал сегин арыглаан.

Чыгдынган мал сегии ийи улуг овгарларга хөмгеп. Аарыгның катап тарай чоруурун болдурбазы-биле овгарларның хаиызын 6 метр чедир каскан. Малдың сегин хөмген довуракгың кыдыры 4 метр ажыг. Специалистериниг санап туразы-биле алырга, ол черлериң бүгү талазын чугаалаан. Ам малдың өлүп хораары соксаан.

— Аарыгның нептереи берген кол чылдагааны чүдел?

— Чуманың бо удаада кол неитереп өөскээн чылдагааны — сарлыкты үешаанда долузу-биле тарылга кылбаанындан болуп турар.

— Бай-Тайга районда болгаш Өвүрде база сарлыктар өлүп-хорап эгелээн деп чугаа үнүп турар. Ол чүден болганыл?

— Ветеринария албанының специалистери ону хораан хыиаан. Оон кол чылдагааны — чиир чем чох болганындан аштап өлген деп түнелди үндүргеп.

— Хораан малдың ниити өртээ кайы хире деп бодаар силер?

— Ону бис санаваан бис. Ындыг-даа болза оон арагында чоннуң хуу малы эвээш эвес. А оларны үезинде камгаладып албаанындан хуу малдыг кижилер база улуг каражага таварышкан дээрзин чугаажок. А бистиң талавыстан база шүүдел улуг болган. Чүгле вертолеттар ажыглааны дээш безин 760 муи акпага чарыгладарны үндүрген. Аарыгны үезинде доктаттырар бодап-даа көрүнмер даан.

— Силер бо удаада бистиң республикавыска улуг дузаны чедиргенимер дээш четтирдиисе, чоруурлар чогүзүн. Вячеслав Владимирович!

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай коор.

ЧУРУКТА: Кызылдың хлеб бижырар заводунуң бөлүк мурнакчылары (солагай таладан); Надежда Күжүгет, Бурулбаа Билимаа, хлеб бижырар цехтиң бригадири Мария Борбак-оол.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Тыва Республиканың аңгы-аңгы районнарындан келген башкылар солун семинарга киришкеш, боттарының аразынга бичии чаштарны чараш аажы-чаңга кижизидериниң томазынга ажык чүгаа кылып, арга дуржулгазы-биле солушканнар.

Семинарның ажылын педагог-эртемденнер болгаш башкылар А. К. Кандай, Н. Э.-К. Ооржак, Л. Б. Лаа-Хуурак, Л. К. Чолдак-оол олар удуртуп, дуржулга өөредилгезин ажыктыг, солун кылдыр эрттиргенин демдеглээн. Бистер аңгы-аңгы школалардан келген болганывыста, семинар солун болган. Чүге дээрге кижи бүрүзүнүң уруглар-биле ажылдаар арга-дуржулгазы онзаланчак, дээштиг талалары хөй болган.

Чогум-на ооң ужурундан бистерни Таңды районнуң Межегей ортумак школазынга чедиргеннер. Ол школаның башкыларының дуржулгазы ажыктыг болганын демдеглээр апаар. Аңаа уругларга сонуургал аайы-биле кичээлдер эрттиреринiң, янзы-бүрү бөлүгүмернiң ажылын организастаарының болгаш уругларны демниг күш-ажылга чаңчыктырарының темаларынга ол суурнуң башкылары-биле дуржулга солчуушкуну болган.

Мындыг дуржулга солуп, Школаларының сонуургалдар аайы-биле кичээлдеринге класстар-даа ангылап, барымдаалавас. Бис аңаа бир ындыг кичээлди эрттиргенин көрдүвүс. Ооң үезинде дөртен ажыг ооллар шыдыраалаан, ооң шала эвээш болук — ыяштан янзы-бүрү херекселдер чазаан, чеди бөлүк уруглар — аргыттынган, а чамдыктары танцылап, хүрешкен-даа турар.

Черле ынчаш кичээлдерни солун кылдыр, чаа арга-хевир-биле эрттиреринiң дуржулгазы ол башкыларда улуг болду. Ук школада өөредилгенн ынчаар ам үш чыл улаштыр чорудуп турар. Өөредилгениң чаа арга-хевирлериниң талазы-биле социолог-педагогтарның дуржулгазын нептередири амгы үеде чүгүла деп бодап турар бис. Ол суурда чүгле башкылар эвес, харын-даа ооң янзы-бүрү профессиялыг чурттакчылары — малчыннар, механизаторлар катгыжып алгаш, бир демниг кичээлдерни, тускай темалыг кежээлерни эрттирип турары база солун болду.

Даш ДҮЛҮШ.
Сут-Аксы суур.
Сут-Хөл район.

Ажыл-ишчи кижилер— аравыста

ЧЫЛГЫЧЫ-ДАА, ТУДУГЖУ-ДАА

«Алдан-Маадыр» совхозта хоочун чылгычы, ооң соонда хөй чылдарда тудугга ажылдап келген Ыштыг Өктек-оолович Ооржакты танывас, билбес кижи чок. Суур улузу бот-боттарын чеже-даа билчир, танышар болза, кижи бүрүзүнге ескелериниң хамаарылгазы ооң бодундан база хамааржыр болгай. Ыштыг Өктек-оолович бодунуң бөдүүн, бичезеткилдии-биле кижилерни чайгаар-ла бодунче чыпта тырта бээр кижи. Амыдыралының аар-бергe оруктарны ону бичизинден-не кадыгбергеге өөредип келген. Бежен чылдарның эгезинде Ыштыгның адазы Өктек-оол Самбугаевичиниң дүне кадагыйы кижи келгеш, тудуп аппарган. Ооң чүнү кылыл ааның ол боду безин билбес болган, а авазы ол дугайында оглунга чүнү-даа чугаалаваан. Улуг-дурум чон репрессиялар үезинде кайы хамаанчок чүве чугаалаары безин коргунчуг турган-на болгай.

Аныяк ооллуң хову мындыг дыпсыг согугга тадыкмаан, харын-даа кожа-хелбээ аалдарының мал-маганын кадыг каларжып берип, кадыг ажыл-ишке торулбас, моге-чыырак боор бижигүн келген. 1953 чылда оглу Ыштыг 21 харлыг улуг эр апарган турда, адазы хостаныр үнүп келгеш, оглунга дузалажып, совхозтуң чылгының кадарлыг бергeн.

Адашкылар чылгызын Шекпээрнiң, Маңчүректиң Көжээнiң сеткил оттуг тайгаларынга семиртип, оглу алызында барып совхозтуг дээрге дээш чылгычыларының биргээнинге чээрби ажыл чылдарының дургузунда санадып келген.

«Эки биле багай кады чоруур» деп чоннуң чугаалажыры-даа чаптыг. 1975 чылда Ыштыг Өктек-оолович Самбугаевичиниң бичии чажыдан кады өскен, ооң ат-биле тутканы ынак эжи Бопан Допгатовна хевээртен чок апарган. Алды чаш уругларлыг артып каары ол кижиге ындыг-ла амыр эвес херек. Ажы-төлүн бүт кырынга тургузуп алыры-биле ол чылгының хүлээтнеш, совхозунга тудугжулап эгелээн.

Ам Алдан-Маадыр суурда соолгу чээрби ажыг чылдар дургузунда туттуунган орансавада ооң холдары дегбээн байың чок деп болур. «Ядуг-ла тудугну боор тергүүнген, алдын холдарлыг кижи-ле болгай» деп алдан-маадырыларның чугаалажыры-даа чап. Уругларының иезинге берген сөзүнге ээ болуп, Ыштыг Өктек-оолович шупту уругларын төлептиг кижилер кылдыр азырап, өстүрүп каан. Ам олар республиканың аңгы-аңгы булуннарында амыдырап-чурттап, боттары безин уругдарыглыг болгашнар. Сашазы — Чадаана хоорайда, Алешазы — Кызылдың машзаводунда, Гагарин — Кызыл районда «Шамбалыг» совхозта слесарь, Алекмаа — Кызыл-Мажалыкта бухгалтер, Долгармаа — ачазының чанында, совхозтуң экономизи, а эң хеймер Мергенi — республика пайысылымында тудугжу.

Амгы үеде Ыштыг Өктек-оолович боду-биле дөмей салым-чолга таварышкан, эриг баарлыг ие Кайна Сегбелдеевна-биле чурттап, ажы-төлүнге дөмей-дуза болуру-биле хуу малын малдап олурарлар. Олар ам ооллар, уругларының чээрби ажыг ажы-төлүнүң кырганчазы болгаш кырган-авазы болганнар. Чайгы үеде оларның өөнден бичии чаштарның хөглүг катыжы, чугаасооду дан бажындан орай кежээге чедир узуктелбес.

Ыштыг Өктек-оолович бо хүнүерде алдан харлап турар. Аас-кежиктi, хаа дег кадыкшылды аңаа күзедивис.

Өлүзей, Николай МОНГУШТАР.
Кызыл хоорай.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АЪШ-ЧЕМ БАЙДАЛЫ КАНДЫГЫЛ?

МОСКВА. (РИТА-СЧТА-ның тайылбырлакчызы Алексей Филатов). Россияда аъш-чем курлавырлары хүндеп хүнче эвээжеп-ле кел чыдар:

мал болгаш куш эъди 19 хүн садыгларынга четтирери арткан, мал үзү—бир айга, чигир—41 хонукка, үнүш үзү—20 хонукка четтирер.

Бо санчарны РИТА-СЧТАның корреспондентизинге Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң садыг талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы Виктор Тихонов адап берген.

Министерствонуң ажылдакчыларының санап турары-биле, чоокку үеде экижишкин маңаан херээ чок: аъш-чем продуктуларын бүдүрери эрткен чылдаазындан улам кудулавышпаан. Эът болгаш ооң продукциязынга ол хамаарышпас, ынчалзажок мында бир ангы чылдагаан бар. Мал чеминиң чедишпезинден, малды массалыы-биле соп турар. Бир талазында багай эвес-даа ышкаш — эът продуктулары магазиннерге четтирип кылдыр кирер, өске талазындан алыр болза — бирийн чыл болгаш белен эвес байдалга таваржыр бис: мал бажын ындыг-ла дүрген катап тургузуп аптар харык кайда боор.

Чер ажылында байдал база-ла таарымчалыг эвес: көдээге минералдыг чемнер-чидилгелериниң, үнүш камгалалының чүүлдериниң чедип турары харыксыраан. Часкы тарылганың эки эртери бергедээн. Өртээ калчаалыы-биле өскен чаа техниканы садып алыр арга чок, а эрги-сарыг техниканы септеэр кезектер чедишпес. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң специалистери часкы тарылтаже 200 мүн трактор үнүп болур деп айтып орарлар, ынчалзажок олар ам-даа чедир септеттинмээн, часкы чедир септеп четтигери база чигзинчиг. Бо-ла бүгү чүүлдер дараазында чылдарда аъш-чем рынокунга салдарын чедире бээри маргыш чок. Кандыг салдарлыг болуру база билдингир.

Чурттакчы чоннуң аъш-чем продуктулары-биле хандырарын шинтирлээринге чазак органнары дашткыдан кээрингe үлүг идегелди салып турар. Ынчалзажок мында база-ла өөрүнүүт болгу дег чүве чок. Боттарының суверенитединиң дугайында чарлаан мурнундагы эвилел республикалары аъш-чем продуктулары база-рының талазы-биле дугуржулгаларын күүседиптер турар, боттарынга база чедишпес-не болгай.

Россияның Садыг министерствозунда ам чүгле Барыын чүк чурттарындан аъш-чем садып алырынга идегел арткан. Немешкен өртекүнеге үндүрүг санаарының механизми ол бүгүге шуутла будулгазынны болдурган. Сан-хөө органнарының тайылбырларын маңаан садыглакчылар бараанарын түткаш орупкан. Харылзаштырыкчы ажыл-ишүдүлгазын арыг оруглазынга 45 хуулуг үндүрүг брокер конторалаарынга ёзулуг согуг болган. Фирмаларга болгаш оларның ажылдакчыларынга орулганың мурнундагы дег деннелин хевээр артырар дээш олар боттарының ачы-дузазы дээш төлевирни улгаттырар болгаш өске-даа аргаларны дилээр ужурга таварышкан.

БИРЖА САДЫГЛААШКЫНЫ ХАРЫКСЫРААН

Москва. (РИТА-СЧТА-ның корр. Сергей Телепнев). Бо чылдың эгезин биржаларга салыглажышкынның дыка улуг хемчээлдиг кудулаашкыны-биле демдеглеттинген. Найысылалдың эң улуг биржаларынга — МТБ (Москваның бараан биржазы) биле РТСБ (Россияның бараан, чиг эт биржазы) оларга январьның баштайгы неделязында 1991 чылдаазы-биле деннээрге, 6-20 катап эвээш садыг-наймаа дугуржулгалары чардынып турган. Ындыг байдалдың чылдагаазынарының дугайында чугаа организастаан рынoктар шинчилелериниң институдунга парлалга конференциязынга болган.

Институттуң специалистериниң демдеглээни-биле, биржа идепкейинин кудулаашкының чылдагааны чүүнүндаа муриунда өртектерни хостуг болдурганы болур. Ол чорук биржа садыглаашкынын ооң бир чүгүла артык талазын — бараан будурукчуларының оны хостуг өртектер-биле сайгарар аргазын чидиреринге чедирген.

Садыглаашкынның хемчээлдеринге болгаш өртектеринге чаа үндүрүглерни кииргени база салдарлыг болган. Немешкен өртекүнеге үндүрүг санаарының механизми ол бүгүге шуутла будулгазынны болдурган. Сан-хөө органнарының тайылбырларын маңаан садыглакчылар бараанарын түткаш орупкан. Харылзаштырыкчы ажыл-ишүдүлгазын арыг оруглазынга 45 хуулуг үндүрүг брокер конторалаарынга ёзулуг согуг болган. Фирмаларга болгаш оларның ажылдакчыларынга орулганың мурнундагы дег деннелин хевээр артырар дээш олар боттарының ачы-дузазы дээш төлевирни улгаттырар болгаш өске-даа аргаларны дилээр ужурга таварышкан.

Интервью

Чагааларга тайылбыр харыы

АМДЫЫЗЫНДА ШАПТЫКТАВААЛЫ

Улуг-Хем районда «Найырал» ассоциациязы тургустунуп эгелеп турда, рынок харылзааларынче шилчип турар бо эң берге үеде Тыва Республиканың экономиказын улам быжыктырын хөгжүдеримге улуг ужур-дузалыг боор, чоннуң амыдырал-чуртталгазы улам экижирир, бараан-сараан, аъш-чем, идик-хеп аймаа-биле хандырылга элбээр боор деп, чон улуг идегел, солунга хөй чагаалар бижип, ол ассоциацияның бут кырынга дүрген туруп алырын күзеп турганын солуннуң номчукчулары утпаан боор.

Ынчалза-даа ассоциация — алгы-кеш болбаазыратып кылыр фабриканы Тывадан өске черге, Хакас республиканың Черногорскиде тудуп эгелей берген. Ону аңаа тударын ассоциацияның чиңгине директору В. С. Неделин чааскаан шинтпирлээн. Ындыг фабриканы Тывага тудуп аптар шаавыс чок болганы ол бе? Тываның чиг эди болур алгы-кештi ыяап-ла республикадан үндүр сөөрткеш, дөө ол талыгырда Черногорскинге фабрика тудуп, ынаар алгы-кеш сөөртүр дээш хөй акша-төгерик чашканнар турул бээривиске, республиканың экономиказы хөгжүүр байтыгай, улам-на бууран калбас бе? Тыва Республиканың чазаа чүнү көрүп турарыл? Ындыг чижектиг килеңнiг чагаалар редакцияга хүнүгүн-не хөйүг-биле кээп туруп берген.

Бо айтырыг талазы-биле редакцияга келген чагаалларның хөй кезиин допчулаап, бо чылдың январь 24-те үнген «Шынга» «Чонвуң үнү мындыг-дыр» деп эге-биле парлаан база үмдүрүвүс. Оон соонда-даа хөй чагаалар шуужуп туруп берген. Республиканың чонунуң сагыш-сеткилин дүвүредип турул берген бо айтырыгга долу харыыны бериптер, ону чон билип алзын деп бодаавыс. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Валерий Болай-оолович САЛЧАК-биле ужуражып, ооң айтырыглар салган ужурувус-даа ынна.

— **Валерий Болай-оолович, «Найырал» ассоциациязының Черногорскиде ажыдып турар фабриказынга хамаарыштыр ацаа удурланган чагаалар редакцияга хөйүг-биле кээп туруп берди. Бо темаже катап эглип келбес кылдыр солуннуң номчукчуларынга тодаргай харыыдан берип көрүнерем.**

— Мен бодаарымга, чоннуң көдүрүп турар айтырыы кончуг шын. Чазак ону база эки билип турав. Бо айтырыгны кичээнгейнiң төвүнде тудуп турар бис. Бо талазы-биле ажылдап кылган программавыс-даа, черле хүн бүруде кылып турар ажылывыс-даа чиг эттi Тывага болбаазырадырынге утланган мындыг чүве. «Найырал» ассоциациязын чон шүгүмчүлеп-даа турар болза, ассоциацияның чорудуп турар ажылын чон арай-ла чедир билбейн турар хире. Ынчангаш хөй чагаалар кээп турары ол деп билип турар мен. Ассоциацияның кылып турар ажылында Тывага ажыктыг чүүлдер бар болдур ийин. Ангор дүгү болбаазырадыр чех тургузар бис дээш, ассоциация аазаашкын кылган, — оон чиңгине директору В. С. Неделин ат салган кижи болгай. Бичии цехтер ажыдып алгаш, орта 400 хире кижи ажылдадыр деп турар.

Ассоциация итальяннар-биле харылзаа тудуп алган ажыддап турар. Даштыкы дериг-херекселдер-биле дериттинген, чылда 100-тен 120 тонна чедир дүк болбаазырадын кылыр бичии цехти Шагаан-Арыгга ажыдар деп саналды база-ла ассоциация киирип келген чүве. Орта ангор өшкү дүгү болбаазырадын кылыр. Ол саналды деткээн улус бис. Улуг-Хем районнуң совхозтары бо ассоциацияның кежигүнүнге киргеш, ындыг ассоциация тургузуп алган. Ол талазыбиле тускай документтиг база бар. Даштыкы улустарбиле керээ чарып алгаш, кады ажылдаар «Тыва-Италтрейд» дээр будурулге черн тургузуп алган мындыг чүве. Ол будурулге черин тургузарда ооң тургузукчулары уставта айыткан фондуну ёзугаар боор чүве-дир. «Тыва-Италтрейд» будурулге делегейнiң кол фирмаларының бирээзинден алгы-кеш болбаазырадын кылыр дериг-херексел садын алыры-биле 500 мүн доллар чарыгдаан. Ынчангаш Кызылга Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка алгы-кештен чүве даараар будурулге ажыдар. Ындыг чаа тавыга айыткан фонд чокта будурулге черн ажылдавас.

«Найырал» ассоциациязы итальяннар-биле харылзаа тудуп алган ажыддап турар. Даштыкы дериг-херекселдер-биле дериттинген, чылда 100-тен 120 тонна чедир дүк болбаазырадын кылыр бичии цехти Шагаан-Арыгга ажыдар деп саналды база-ла ассоциация киирип келген чүве. Орта ангор өшкү дүгү болбаазырадын кылыр. Ол саналды деткээн улус бис. Улуг-Хем районнуң совхозтары бо ассоциацияның кежигүнүнге киргеш, ындыг ассоциация тургузуп алган. Ол талазыбиле тускай документтиг база бар. Даштыкы улустарбиле керээ чарып алгаш, кады ажылдаар «Тыва-Италтрейд» дээр будурулге черн тургузуп алган мындыг чүве. Ол будурулге черин тургузарда ооң тургузукчулары уставта айыткан фондуну ёзугаар боор чүве-дир. «Тыва-Италтрейд» будурулге делегейнiң кол фирмаларының бирээзинден алгы-кеш болбаазырадын кылыр дериг-херексел садын алыры-биле 500 мүн доллар чарыгдаан. Ынчангаш Кызылга Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка алгы-кештен чүве даараар будурулге ажыдар. Ындыг чаа тавыга айыткан фонд чокта будурулге черн ажылдавас.

«Найырал» ассоциациязы итальяннар-биле харылзаа тудуп алган ажыддап турар. Даштыкы дериг-херекселдер-биле дериттинген, чылда 100-тен 120 тонна чедир дүк болбаазырадын кылыр бичии цехти Шагаан-Арыгга ажыдар деп саналды база-ла ассоциация киирип келген чүве. Орта ангор өшкү дүгү болбаазырадын кылыр. Ол саналды деткээн улус бис. Улуг-Хем районнуң совхозтары бо ассоциацияның кежигүнүнге киргеш, ындыг ассоциация тургузуп алган. Ол талазыбиле тускай документтиг база бар. Даштыкы улустарбиле керээ чарып алгаш, кады ажылдаар «Тыва-Италтрейд» дээр будурулге черн тургузуп алган мындыг чүве. Ол будурулге черин тургузарда ооң тургузукчулары уставта айыткан фондуну ёзугаар боор чүве-дир. «Тыва-Италтрейд» будурулге делегейнiң кол фирмаларының бирээзинден алгы-кеш болбаазырадын кылыр дериг-херексел садын алыры-биле 500 мүн доллар чарыгдаан. Ынчангаш Кызылга Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка алгы-кештен чүве даараар будурулге ажыдар. Ындыг чаа тавыга айыткан фонд чокта будурулге черн ажылдавас.

— Ынчаарга «Найырал» ассоциациязы итальяннарның шак ындыг негелдезин күүседиптер харыктыг болган бе ынчаш?

— Арга-ла херек болгай. Ынчангаш ассоциация эрткен чылын совхозтардан 120 тонна дүк садып алыр кылдыр дугуржулга кылып «саарлыг» чоруй барбас бе? Белен продукциямы будап туруп бербес ирги бе?

— Чок. Ындыг чүве турбас. Орта болбаазырадын кылган алгы-кештиң чамдыызын Тывага эккелгеш, Кызылга, Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка бичии цехтер ажыдып алгаш, орта алгы-кештен хеп даараар деп планнап турар бис. Бистиң ассоциацияның мүрнунга салган бир негелдевис ол. Ындыг дугуржулгага ат салдынган. Ол цехтерниң күчүзү берген алгы-кештиң санындан хамаарыжыр. Бо чылын 100 мүн хире санныг алгы-кешти Черногорскиже чоруткаш, эттедип алыр бодап турар. Черногорскиде ол фабрика бирги чартык чылда ажылдап эгелей бээр. Ийиги чартык чылда Шагаан-Арыгга алгыдан хеп даараар бичe цех ажыдар. Шагаан-Арыгда автобудурулгенiң чедир туттунмайн барган бажыңы бар. Ону цех кылдыр ажыглаар бодап турар. Ийиде, амыдырал хандырылга будурулгени артык шелдүг. Ол черге цех ажыдып алыры кедилиг хире. Ында даараныр билир бедик мергежилдиг кижилер база бар. Орта куртказар, бөрт, моюндурук, хол-хаптары даараар.

Черногорскиде ажыттынып турар фабрика республикага ажыктыг боор деп санап турар бис. Чүге дизе чиг эттi болбаазыратказ, борта хел даараарга, республика чүве чидирбес, харын-даа ойнап аптар боор бис деп санап турар бис. Черногорскиде ол будурулгенiң тургузукчуларының бирээзи итальяннар база боор турар. Итальяннар белен продукцияның 30 хуузун алыр.

Бисте тудуп турар алгы тоң даараар фабрикалы бо чылын тудуп, ажыглалга киргип аптар болзувусса, келир чылдан эгелеп Черногорскиже чаңгыс-даа алгы чорутпас бис. Чүге дээрге Кызылда бо тудуп турар фабрикавыс төлевилел ёзугаар чылда 500 мүн хире санныг алгы болбаазырадын кылыр. Ам бистиң чылда чыып ап турарывыс 300 мүн алгыдан ашпайн турар. Ынчангаш бо фабрика долу күчүзү-биле ажылдаар чүве болза, 300 мүн алгы капчап-даа четпес. Бо бүгүнү өөренип келгеш, Мооллуң Убса-Нур, Завхан аймактары-биле керээ чарып, дугуржулга кылып турар улус бис. Бо черлерден алгы-кеш алгаш, фабрикаңы долу күчүзү-биле ажылдадыр. Ынчан Черногорскиде «Найырал» ассоциациязының ажылдып алганы фабрикаңың чиг эт-биле хандырылгазынга бергелер тургустунуп кээр. Ол оларның херээ-дир. Алгы-кешти хуу-даа кижилерден улуг өртек-биле садып ап турган, алгы-кешти болбаазырадынар. Ынчалза-даа ол кешти болбаазыратказ, биске ажыдар деп турар бичe цехтерге бериер деп негелде салган бис.

Чоокта чаа Тыва Республиканың чазаа «Найырал» ассоциациязы-биле аразында дугуршкаш, протоколга ат салган чүве. Ында мындыг чүүлдер бижиттинген. Ол чүгле 1993 чылда боттанып эгелээр. Республика иштинге алгы-кеш чыып алырынга ассоциацияга шаптыктавас дээн бис. Ассоциация боду совхозтар-биле дугуржуп аптар чүве болза, та үлүг өртек-биле садып ал турзун, ол ассоциацияның керээ-дир. Ынчан ол алгы-кешти республикадан үндүр сөөртүр чөпшээрелди бээр кылдыр дугуршкан. Ассоциация мындыг хүлээлгени база алган. Бирээде, алгы-кеш болбаазырадыр үш ием ажыдар. 1992 чылда Шагаан-Арыгга ангор өшкү дүгү болбаазырадыр цехти даштыкы дериг-херексел экелгеш, эптеп тургузар. Ол перспективтиг угланыышкын. Ийиде, черле харын орнажып солчур ажыл чорудары чүгула боон келген. Бо 1992 чылда «Найырал» ассоциация 1500 тонна чигирни, 300 мүн эжеш идиктерни тыпкаш, ону респотребсоюз дамчыштыр Кызылга тускай садыг бажыңы ажыдып алгаш, орта садар деп планнап турар. 200 тонна шай база эккеп садар. Бо бараанар бистиң республикамның чонунга тоң чүгула бараанар боон турар.

Ассоциация Черногорскиге фабрика ажыдып алгаш, кага туразында аажылап турул бербес бе, деп чоннуң дүвүреп, айтырыг көдүрүп турары шын айтырыг. Бир эвес ассоциация белен продукцияны будап, биске бербейн туруп бээр болза, чигзинчиг. Ол цехтерниң күчүзү берген алгы-кештиң санындан хамаарыжыр. Бо чылын 100 мүн хире санныг алгы-кешти Черногорскиже чоруткаш, эттедип алыр бодап турар. Черногорскиде ол фабрика бирги чартык чылда ажылдап эгелей бээр. Ийиги чартык чылда Шагаан-Арыгга алгыдан хеп даараар бичe цех ажыдар. Шагаан-Арыгда автобудурулгенiң чедир туттунмайн барган бажыңы бар. Ону цех кылдыр ажыглаар бодап турар. Ийиде, амыдырал хандырылга будурулгени артык шелдүг. Ол черге цех ажыдып алыры кедилиг хире. Ында даараныр билир бедик мергежилдиг кижилер база бар. Орта куртказар, бөрт, моюндурук, хол-хаптары даараар.

Черногорскиде ажыттынып турар фабрика республикага ажыктыг боор деп санап турар бис. Чүге дизе чиг эттi болбаазыратказ, борта хел даараарга, республика чүве чидирбес, харын-даа ойнап аптар боор бис деп санап турар бис. Черногорскиде ол будурулгенiң тургузукчуларының бирээзи итальяннар база боон

НАМ ҮҮРҮ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы тургустуунган болгай. Наминың үндезини эге үүр болур. Ол болза беш нам кежигүнүнден тургустуунар. 16 хардан өрү назылыг намга кирер күзелдиг кижи бүрүзү национальды, шажын-чүдүлгезин, албан-ажылы хамаарылга чоккаа кирип ап болур. Нам арбан, сумуу, район, хоорай үүрлериндеш тургустунар. Олар ажыл-чорудулгазын калбак демократияга, ажык-чарлыг чорукка үндезилеп чорудар.

Аигы үеде республиканың районнарында Бот-догуннаан Тываның улусчу намының удуртулгазының планын ёзугаар нам үүрлери тургустунуп эгелээн.

Барыын-Хемчик районуң Кызыл-Мажалык суурда нам үүрү тургустунган. Улусчу намның үүр даргазынга А. С. Бегзин-оолду нам кежигүнери сонгаан.

(Бистиң корр.).

Партийларда, шилчээшкиннерде

БАШТАЙГЫ ЧЫЫШ

Ажылчы чоннарның социалистиг партиязының Эрзин район организациязын тургузарының бирги тургузукчу хуралы болуп эртикен. Орта районуң бүдүрүлгелериндеи, совхозтарындан, албан организацияларындан төлээлер олурушкан.

Инициативчи болуктуң өмүнээзинден М. М. Майдыр аңаа илеткел кылгаш, тургустунуп турар ажылчы чоннарның социалистиг партиязының Эрзин район организацияларының сорулгаларын чылдаанарга чугаалап берген. Партия болза ажылчы чоннуң эргеажыын каигалаар, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарыычалыг байдалдарны тургузар дээш демисежир. Аныяктарның өөредилгезинче, кижизидилгезинче сагыш салыр, оларны иниитиниң ажыктыг ажылынга калбаа-биле киириштирер. Кем-херек үүлгедир чорукка удур шыңгыы демиселди чорудар. Ажылчы чоннуң, партия кежигүнериниң ортузунга кылыо ажылдарның дугайында илеткелди тодаргай чугаалап берген.

Хуралга санал бергеннер районга партия организациязын тургузуп турарын деткээн. Олар партия организациязы еске хөй-иниити организациялары, ажыл-агый ооганнары-биле деминиг ажылдап тургаш, районуң экономиказын хөгжүдер, соннал айтырыгларны шиитпирлээр хемчеглерге доктаагаи. Оон ынай сарыг-шажыннаң ажылчорудулгазын деткип, ооң ажылы чоннуң кижизидилгезинге салдарлыын айтып турганнаар.

Ажылчы чоннарны социалистиг партиязының Эрзин район организациязының тургузукчу хуралы партияның район конференциязын чылдыраарын шиитпирлээн. Ону белеткээр 13 кижиден составтыг оргкомитетти тургускан, ооң даргазынга М. М. Майдырны сонгаан.

Чечекмаа САДИ.

ЧАА ПАРТИЯНЫҢ ТУРУЖУ

Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы (ТАСП) 1992 чылдың январь 25-те тургустуганын, ооң тургузукчу бирги съездизи ТАСП-ниң республика чөвүделиин, баштаар черни, ээлчежип ажылдаар 6 даргаларын сонгаанын мооң мурнунда дыңнаткан турган. ТАСП-ниң ээлчежип ажылдаар даргаларының бирээзи Александр ООРЖАК-биле бистиң корреспондентивистиң беседазын мооң адаанда парладывыс.

Корр: 1992 чылдың март 15-те Тыва Республиканың ээ ооштайгы Президентизиниң сонгулгазы болур. Маңаа холбаштыр силерниң чаа партияларның туружу кандыгыл, бо дугайында чугаалап болур силер бе, Александр Санчаевич?

А. С. Ооржак: Күзелдиим-биле чугаалаар мен. Бистиң партиявыстың дугуруштунган чаңгыс аай туружу мындыг. Бирээде, Тыва Республиканы Россияның составында күрүне кылдыр хүлээп көрүп, хүндүлеп турар болганывыста, ол күрүне баштаныр, биригээр чугаалаарга, Президентилиг болур ужурлуг. Чүү-даа үүве бажы чокта хоржок болгай. Ынчангаш 1992 чылдың март 15-те болур президент сонгулгаларын Тываның бүгү ажылчы чонунуң амыдыралында социал-политиктиг ээ чүгула болуушкун кылдыр бистиң партиявыс санап турар. Ийиде, Тыва Республиканың Президентизинге дүржүлгалыг, бодунуң аазаашкынарын херек кырында күүседип шыдаар, чоннуң эрге-ажыы дээш бүгү бодун бердинген политиктиг ажылдакчы сонгуттурган турар үчүрлүг.

Корр: Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң албан-дужаалыга амгы үеде үш кандидат: Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, ГР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, республиканың садыг-харылаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Б. Т. Санчы олар баштай депшиттирген. Бо кандидаттарга хамаарыштыр силерниң партияларның туружу кандыгыл?

А. С. Ооржак: Сонгукчуларга кайы-бир кандидатты шилип бээр эрге бистиң партиявыстың Программазында болгаш Уставында көрдүмээн. Бодум юрист кижи болганымда, ындыг эрге политиктиг кандыг-даа партияга азы шимчээшкиниге турбас ужурлуг деп санаар мен. А кайы-бир кандидатты деткиири — ол аңгы айтырыг-дыр. Ынчангаш силерниң адаанывар кандидаттарның иштинден ээ-не төлептиин шилип алыры база сонгууру — чүгле сонгукчуларның эргези дир. Мээң бо туружумга, бодалымга Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының ээлчежип ажылдаар өске даргалары база каттыжар, чөпшээрежир боор деп бодаар мен.

Корр: Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының мурнунда бирги ээлчегде кандыг сорулгалар туруп турарыл?

А. С. Ооржак: Амгы үеде бистиң мурнунда туруп турар ээ чүгула кол сорулга — Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының эге организацияларын районнарга болгаш Кызыл хоорайга девискээр-профессия аайы-биле тургузары болур. Партияның ээлчежип ажылдаар даргаларының чөвүлел хуралынга 1992 чылдың февраль 1-де бо айтырыгны тодаргай чугаалажып көрген. ТАСП-ниң 3 кежигүнү бар черге эге организацияны тургузар, аңаа ооң сехретарын, оралакчызын сонгуур. Сонгулданы ажык азы чажыт бадылаашкын-биле чорударын партия кежигүнериниң чаңгыс аай хевиолиг билеттерин келгире тедир коммунистерниң билеттерин күштүг болдуг. Кежигүн дадывырыын ол билеттерге демдеглээрин ТАСП-ниң республика чөвүделиниң баштаар черин сүмелеп, чаа партияның хүрээлеңинге киреринден мурнуда партия стажы хевээр артар. Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының кежигүннериниң чаңгыс аай хевиолиг билеттерин келгире тедир коммунистерниң билеттерин күштүг болдуг. Кежигүн дадывырыын хемчээлин эң-не эвээш болур ужурлуг. Ынчаарга инвалид болгаш кадыкшылы кошкак кежигүнер дадывыр төлээринден хоттаган туруп болур деп бодум хуумда санаар мен. Чыгдынган дадывырларның кол нуруузун партияның эге болгаш район, хоорай организацияларының хереглелинге ажыглаар. Чижээ, партияның эң хөй стажтыг, улуг назылыг кежигүннеринге партийжи эш ёзугу-биле материалдыг дузаламчыны чүге көргүзүп болбазыл? А Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының эң-не бедик дээш сорулгазы — ажылчы чоннуң кижи бүрүзүнүң азыдыралчы эрге-ажыктарын өртек-үне аартаан бо берге үеде камгалаар дээш демисел болгай. Амгы үеде бистиң партиявыста оортан артык бедик болгаш өндүрчаагай өске сорулга чок.

Бо бүгү айтырыгларны ТАСП-ниң ээлчежип ажылдаар даргаларының февральдың баштайгы он хоюунда болур чөвүлел хуралынга, чөвүделдиң баштаар черинде февраль ортанда, 45 кежигүнүг республика чөвүделиниң март 1-ниң бетинде болур хуралдарынга база катап чугаалажып көөр бис.

Корр: Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының ээлчежип ажылдаар даргалары соңгуткан болгай. Олар чогум кымнарыл, кайдаң ажылдап турар кижилерил? Чугаалап көрүнерем Александр Санчаевич.

А. С. Ооржак: С. М. Биче-оол — Красноярскиниң политехниктиг институдуңуң Кызылда филиалының башкызы, ооң бажыңында телефону 3-59-95, С. М. Достай — амгы үеде Тес-Хем райкүүскомуун даргазының оралакчызы, көдээ ажылагый талазы-биле тускай эртемниг кижи, Г. А. Смирнов — «Тыва мелиорация» каттыжыышкынында кылдыс начальныгы, ажылдаар черинин телефону 4-11-55, бажыңының 3-96-88, Г. Ч. Ширшин — бажыңының телефону 3-55-89, В. Р. Фельдман — Кызылдың № 1 ортумак школазының төөгү башкызы, бажыңының телефону 2-17-29, мен бодум Тыва республиканың юристер эвилелиниң ажылдап турар кижи мен, албан черинин телефону 3-72-09, бажыңымның 3-47-74.

Корр: Тывада чаа тургустунган партияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарынга хамаарыштыр делгеренгей тайылбырны бергениңер дээш силерге четтирдим.

Алексей ДУГЕРЖАА беседалашкан.

БИР ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР

Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Тывада тургустунган партияларның, иниитилелполитиктиг шимчээшкиннериниң удуртукчуларыбиле тус-тузунда ужурашкан.

Орта Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының, Россияның социал-демократтыг партиязының Тыва салбырының, республиканың хоочуннар болган «Мемориал» иниитилелдериниң төлээлекчилери киришкен.

Ш. Д. Ооржак ужуражылгаларның киржикчилеринге рынок экономиказынче шилчип турар амгы үеде республикада байдалды чугаалап берген. Рынок экономиказынче шилчилгениң айтырыгларын чогумчалыг, шиитпирлээр дээш чамдык амыдыралды кылып турар-даа болза, ында таваржып турар бергелерни, ооң чылдагааннарын, моолсонгаар чүге кылырын тодаргай тайылбырлаан. Ыланган ажылчы чоннуң социал камгалалын экижидиринче, оларны үлетпур болгаш аъш-чем бараанары-биле хандырарынче улуг кичээнгейни ол салган. Ажылчы чоннуң ортузунда хоойлудүрүмнериниң ужур-дузазын тайылбырлаар ажылдың кошкаан, хүлээп алган доктаалдарның хоойлуларының күүселдезинче шоолуг сагыш салбайн келгенин, оларның күүселдезиниң хынаддазын кылбайн турарын чугаалаан. Министрлер Чөвүделиниң доктаалдарының, чарлыктарның күүселдезин хынап көөрүнүң механизмин ажыглап кылганын ол дыңнаткан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң ажыл-чорудулгазы хөй талалыг. Республиканың экономиказын хөгжүдери, ажылчы чоннуң амыдыралының байдалын экижидири болгаш өске-даа чугула айтырыглар ында кирип турал. Ол дугуй ажыл-херекти чедиишкиниг иниитиргээринче республикада политиктиг партияларның, шимчээшкиннериниң бир демниг ажыл-чорудулгазы, идепкейлиг киржиглези, оларның сагындырын сүмелерин алырга туружу болуп турарын Ш. Д. Ооржак ужуражылгалар үезинде демдеглээн.

Политиктиг партияларның шимчээшкиннериниң ужуражылгаларга киришкен удуртукчулары болгаш төлээлекчилери боттарының сагындырын, бодалдарын база чугаалааннар. Олар Министрлер Чөвүделиниң ажыл-чорудулгазын чүүлдүзүнүп, деткип турарын айтыганнар. Моон соңгаар Министрлер Чөвүделиниң хураддарынга боттарының төлээлекчилерин олурушкуларынга, чугаалашкан айтырыгларны шиитпирлээрингe сагындырын киирерине белеткеп, олар дыңнатканнар. Оон-биле чергелештир янзыбүрү комиссияларның ажылынга киржир күзелдиин илереткен. Политиктиг партияларның, шимчээшкиннериниң ажыл-чорудулгазынга деткимчелиг, дузалыг чедирерин Министрлер Чөвүделиниң Даргазындан дилээн.

Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының ээлчежип ажылдаар даргаларындан С. М. Биче-оол, А. С. Ооржак ужуражылгага киришкен. Олар бодунуң партиязының сорулгаларын, амгы үеде чүү кылып турарын, таваржып турар бергелерни чугаалап берген. Республиканың Министрлер Чөвүделиниң ажыл-чорудулгазының программазын олар деткээн, ону боттандырарынга киржирин дыңнаткан. Өөрүүхерегледирин хүүжударын деткээн, черни садар дээр саналдарга удурланганнар. Коммунистерни буруудадып, бак сеглээн чамдык материалдарны «Центр Азиз», «Деткимче» солунналарга парлаанын, телевидениениң чамдык дамчыдыларынга дамчыткаңын олар бүрүү шаңнаан, моон соңгаар ону болдурбазын саналдааннар. Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарынче, экономиканың хөгжүдеринче, кодээнин ишлеринин солчаар камгаланы экижидиринче оңаа салыпты салырын чугулаалап келгеннер.

Ш. Д. Ооржак ужуражылгаларның киржикчилериниң саналдарын, сүмелеринден, дилеглерин хүлээп ап, чүүлдүзүнүп деткээн.

Ужуражылгалар үезинде Министрлер Чөвүделиниң-биле политиктиг партиялар, шимчээшкиннер моон соңгаар бир демниг ажылдаарын чугаалажып алган. Ол болза кайы-даа таланың чедиишкиниг ажылдаарынга улуг деткимче болурун демдеглээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Т. Гдлян, Н. Иванов

ЭРЛИК ОРАНЫНЧЕ АЛБАДАЛ

Номерден номерже

(Уланчызы. Эгезин № 27-28 «Шында»).

Ол албан-дужаалга Давыдов барык 17 чыл дургузунда үзүк чок ажылдап келген, үш министрниң соон көргөн. Оваарымчалыг болташ чүвеге алыспас Давыдов сөөлгү үеде истерии артырып каар апарган. Чатыргазында болташ хамаарышкан кижилерден хөй санныг хээлиин ооң ап турганын истелге тодараткан. Эргашевтиң соонда кеземче херээнге ону киирер дугаяында айтырыг тургустунуп келген.

Бир-тээ, Давыдовта депутат мандат чок, а кеземче херээнге ону киирер барымдаалар четирип болганда, 1985 чылдың марттың бүгү бадыткалдарны чыгаш, ССРЭ Прокуратуразының удуртулгазынга киргеш, тудуп хорудаарын чөпшээрээр дугайында дилег киирген бис, бистиң дилээвиске ол дораан-на ойталаан. ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң оралакчызы Сорока милиция генералын, министрниң оралакчызын чүгле партия органнарының чөпшээрели-биле кеземче херээнге онаап, чүгле ынчан ИХМ органнарындан үндүрүп болур дугайында делегеергей лекция номчаан. Хоойлуда ындыг негелде көрдүнмээн деп чеже-даа чугаалаарывыска, бисти тоораан. База-ла Сороканың киржилгези-биле Эрташев бодунуң амызынга четтингенин анаа база катап сагынырыг, ойталап турар чылдагаанын бижимел-биле биске бээрин дилээн бис, ындыг чүве кайда боор! Хоойлудурумге дүүшпес айтышкынын кым-даа бижимелиле бербес. Чүгле Сорока бистиң кабинединден үндүрсывырыпкаш, ооң аас-биле берген айтышкынын күүседирин негээн.

Ындыг таварылгада хомудаар кижи чогун амыдыралдан көргөн бис. ССРЭ-нин Чиигине прокурору Рекунков Сороканың аайындан эртпес-ле болгай. Чүү болурун баш удур биле тура, ол айтышкынны күүседир ужурга таварышкан бис. Давыдов дугайында информацияны ССРЭ-ниң ИХМ-че, Узбекистанның КП ТК-же киирген бис. Мафия ам база хөлзеп, телефоннар кыңгыртыржыл, так кылдыр хагган эжиктер артынга чугаалажышкыннар үргүлчүлеп эгелээн.

Республика ТК-зының ажылдакчыларын партийжи эжинге кеземче херээнге онаажырын дыңнадыпканнар. ССРЭ-ниң ИХМ-де база-ла элдеп-чыктыг түүлдер болуп эгелээн. Хээля ап турган генералды албан-дужаалындан доразын чайладыр туржук, харын-даа ажылхеректи шөйүп эгелээн, ооң түннелинде Давыдов боду «аараан ужурунда» ажылдан хостаар рапорт киирген. 1985 чылдың апрель 15-те ол ындыг рапортту киирген, апрель 24-те УзССР-ниң ИХМ-ниң төп госпиталынга кадыын шинчидип чыдып алган. Ол-ла чылдың май 11-де Давыдовту кадыкшылыын байдалы-биле иштики херектер органнарындан халаан.

Ам-на Давыдовту кеземче херээнге онаап болур ышкаш апарган бис, Сороканың дүрүмге таарышпас негелдези күүсеттинген ышкажыл. Ындыг чүве кайда боор! Давыдов госпитальдан үнүп келирге, ону СЭКП-ден үндүрер дугайында айтырыгны көөр, чүгле ынчан ону хоргудаар чөпшээрел бердинер. Бүгү-ле чүве Эргашев-биле ышкаш, катаптай берген.

Давыдовту хайгаараар ажылды организастап кылыр талазы-биле КАК-тың удуртулгазы-биле дугуржулга база бүтпээн. Эде тургустунуушкунуң башгайы айлары чоруп турган. КАК-тың удуртулгазы маңгазынган хөөнүүт олурупкан, чаа ус та кайнаар угланы бээр чүве деп маңгазынганы ол. Бир эвес ССРЭ Прокуратуразының удуртулгазы ындыг дилег киирген болза, өске херек деп биске чугааладылар. Ынчалза-даа ол прокуратура база идепкей чок олурупкан. Истелге мунгаштатпаан.

Бир эвес Эргашевке хамаарыштыр ооң бүгү базымнарын хайгаарап турган болзувусса, кым ону ярлык ораныче кире бээринче албадап турганын билип турган болзувусса, Давыдовка хамаарыштыр ындыг бөлин информациявыс чок турган. Май 15-те Давыдовка ажылдан халаар дугайында дыңнатканын, ИХМ-ниң парткому ону кежигүнден үндүрер дээш партия хуралы белеткеп турарын сагындырганын билир бис. Май 16-да Давыдов боду УзССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар эргелиниче госпитальдан долгаан, ону кандыг бижимелбиле үндүрүп турарын тодараткан.

1985 чылдың май 17-нин эртенинде госпитальдың эмнелге ажылдакчылары 80 дугаарлыг, чаңгыс оруниуг палатага Давыдовтуң өлүг мөчүзүн көргеннер, ооң оң холунда пистолет бар болган, оң талакы кастында балыг бар. Өлүг мөчүнүң бажын дөрт сыртык-биле базырып, кырындан ийи чоорган-биле база шуглап каан болган. Ооң аңгыда үш куруг хола орун кырындан тывылган, ындыг холаның ийи огун ооң мөчүзүнден база кезип ужулган. Пистолеттиң иштинде 5 ок бар болган. Палатада шкафта ооң костюмун азып каан, пиджактың иштики карманындан ийи чагаа тып алганнар.

Ол чагааларның бирээзин Узбекистанның Компартия-зының ТК-зының бирги секретары Усманходжаевче болгаш УзССР-ниң иштики херектер министри Ибрагимовче адрестээн. Оларны кыызырлда чөк киирдивис:

«Ханы хүндүткелдиг Инамжон Бурзукович!

Эш министр, Ниматжан Ибрагимович!

Ортумак машина тудуушкун министерствозунуң бүдүрүлгелериниге ажылдап тургаш тып алганым эмнеттинмес аарыгмын болгаш сагыш-сеткилдиң кударалының уржуундан чырык чердең чарлып чоруп тур мен. Бодумнуң күш-ажылчы бүгү амыдыралымның дургузунда хемчег алзып, ат-алдарым баксырадып чорбаан мен. Пенсияже үнер дугайында саналды хенеотен ынчаар каржы-хажагай кылганы аарышкылыг болгаш хомудавчыг болду, бодум мурнунда-ла пенсиялаар дугайында рапортту киирер бодап турган мен.

Амгы үеде, мен бодаарымга, харыысалгалыг ажылдакчыны нүүлдээрин кажаңгызындан-даа чиик апарган ышкаш-тыр. Хирге боранборап, аштаның ал, ооң башка.. дээр. Мен бодаарымга, кым-бир кижи меңээ нүүлдээш, мурнуку удуртукчуларның бачыдын чыгшырар. ИХМ-те 16,5 чыл дургузунда кылган ак сеткилдиг ажылымны карартып каапгар деп бодап турар хире.

ИХМ органнарының шынчы ажылдакчызы, коммунист, генерал, ада болуп амыдыралдан чарылдым. Өг-бүлем дугайында, мээң ары-чаагай ниичилеримниң — аважының, кадайымның, уругларымның дугайында сагыш човаарыын диледим, оларга дыка берге болур.

Бүгү чүве дээш партияга болгаш чазакка четтирдим.

Давыдов (ат-салган).

Немелде:

Бөгүн дыңнадыг алдым. Бо чылдың май 11-де ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дужаалын ёзугаар пенсияже форма кедер эрге чок кылдыр үндүрткен-дир мен. Ол дээрге генерал кижиге, ССРЭ-ниң ИХМ-ниин алдарлыг ажылдакчызынга, УзССР-ниң алдарлыг инженериниге ат-алдар чок чүве-дир деп саназдыр мен. Кым-даа мээң-биле чугаалашпаан, буруудадыышкын азы негелде онаавааи. Үш-үдүрүм нүүлчүлерге ынчаар согур, мутулай бүзүрел болур чүве бе?! 33 чыл стажтыг СЭКП кежигүнүн, генералды мынчаар аналаа каржы дорамчылап болур чүве бе?! Чүнү-даа билир аргам чогул — чүректе хаваа сорбу чыдыкпан, чөптүг чорукка бүзүрел чок.

Бодумнуң ат-алдарымны болгаш төлептиг мөзүмну камгалап арттырары биле кыдыкы хемчегни бодум алыр ужурга таварыштым. Олур мурнунда кым-даа мееге чүве сөглевес!

Сөөлгү дилээм — төлептин-биле ормукшудуп каапар.

Давыдов (ат-салган).

1985 чылдың май 16».

Өг-бүлезинге чагаазында бодунуң амызынга четтингенинин чылдагаанын Давыдов өскээр бижип турар. Истеп сүрүүшкүн, нүүлдээшкин дугайында чаңгыс сөс-даа чок. Чүл ол, өлүр мурнунда бөгин ийи арынның көргүзүп турары бе? Бодунар деннеп көрүнер даан:

«Мээң эргимнерим, Женя, авам, Саша, Света, Сережа болгаш өске төрелдерим!

Эмнеттинмес аарыгдан аараанымны билир мен, хан аарыы деп санаар мен, чүге дээрге кежээ дыка аарышкылыг апаар-дыр, хан бажыышкыны тыптып келир болгаш баш дыка аарыыр. Ханның РОЭ-зи дыка хөй чылдар дургузунда 35 чедип келген! (эм — 36!). Бүүректе даш болгаш пиелокефрит дыка аар уржуктуг бооптур. Шөйүндүлдерден үргүлчү кээп турар хан рак аарыы ирги бе деп сезигледи тывылдырып турар. Солагай талакы кулаам шуут дүлейлеп калган. Бо бүгү аарыглар дээрге атонуур бүдүрүлгелерге ажылдан чораанын уржуу боор...

Ниити байдалын багай. Шупту кижилерге аартык болур, эттиимес аарыглыг болур хөнүүм чогул. Амыдыралындан шынчы коммунист, генерал хевээр чарылдым.

Мээң эргимнерим, силер бажыг болур ужурлуг силер, найыралдыг чүрттаар.

Буруудатпайн көрүнер, менди-чаагай!

Жора».

Ооң соонда бүгү чүве Эргашев бодунуң амызынга четтинген соонда болган чүүлдер-биле дөмейлежи берген. Партийжи аппаратчиктериниң чогаадыкчы фантазиязы кызыы болганы-биле Усманходжаевтиң талалакчылары билдингир апаран сценарий-биле шиизин ойнап эгелээннер. Ниитиделди эле тургузар дээш чогумзалыг ажылдаарынга шаптыктап, республиканың удуртукчу органнарының ат-алдарын баксыраткан, шынчы ажылдакчыларны иктеп сүрүп турар истекчилер дугайында медээ-кышкы Кремльче шуужуп эгелээн. Ооң чижээ Давыдов-тур, ол принципиалдыг, шынчы коммунист чүве, анаа бүзүревес аргавыс чок. Ол өлүр мурнунуң чагаазынга нүүлүге когарааи, ол кара туразында аажылаашкын дээш хомудааның бадыткап, партияга болгаш казакка четтингенин илереткен. Ол истекчилер ону байысаап тургаш, үргүлчү бастып, дорамчылап турган, ол анаа шылашпайн барган. Давыдовтуң амы-тынга четтинген чылдагаанын республика прокуратуразы истеп эгелээн, бүгү чүүлдү ханы сайрарары чугула...

Өлүр мурнунуң чагаазынга Давыдов боду-ла беседа азы байысаалга болбаанын бижип турарын кичээнгейге белеп албаан, ында мынча дээш шыкажыгай: «Кым-даа мээң-биле чугаалашпаан, будруудадыышкын азы негелде онаавааи». Чүге ол өлүр мурнунда өг-бүлезинге бижээн чагаазынга чүгле кадыкшыл байдалын бижээнил, а Усманхөжаевче — ону нүүлдеп турар деп айытканын деп айтырыгны кым-даа салбаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү чүве эрги схема ёзугаар болган: истелге белүүнүн ат-алдарын баксыраткан, оларга медээ тып алыр аргаңы бербестээн. Давыдовтуң бодунуң амызынга четтингенинин дугайында херектиг түс черниң прокуратуразынга, контрольга арттырып алган.

Бо үдазда УзССР-ниң прокуратуразы ээлээн шалыпкыы аажылдаан 1985 чылдың июль 20-де истелге доозуулган, ооң түннелдерин кеземче херээн соксадыр дугайында доктаалда айытган. Ол документиден чамдык одуруглары көрүптээкөр:

«... Давыдовтуң пиджагының оң талакы карманындан тывылган ийи чагааны Давыдов боду бижээн деп судхол-үжүүнүң экспертизазы тодараткан.

Суд-медицина экспертизазының түннелин ёзугаар алгаш көөрге, Давыдов баш сөөгүн болгаш баш мээлин боо огу-биле боолаашкы, кемдеткенинден өлген болуп турар. Октуң киргеи угланышкынын көөрге баштайгы ийи адыышкыга өлүмнүг эвес, а үшкүзү баш мээзинге деткен болгаш олумге чедирген. Ындыг адыышкынарыны бодунуң холу-биле кылып болур деп түннелди үндүргеш, эксперт комиссязы үш адыышкыныы үжелдирзин Давыдов боду кылган деп санап турар.

Экспертизаның кылган түннелин ёзугаар алырга, пистолет үреликэвес, боолап болур, үш окту ол пистолеттеи үндүр аткан. Ол хол боозунда салаа изи Давыдовтуң оң талакы холуның салаларынга онаажыр.

Давыдовтуң чыткан палатазын хынап көөрге, ооң сыртыныңаданга А. П. Чеховтуң ному бар болган, ону Давыдов номчуп чыткан — номнуң 240-ги арның демдектей саазын суп каан, ол арында хөрээнче пистолет арның алган кижи чуруу бар. Палатаны хынап көөрге, Давыдовтуң амызынга өске кижи четкеш, ону боду өлүртүне берген деп көргүзер бодаан барымдаалап чок...»

Ооң аңгыда, ук доктаалда чугаалап турары, дыка хөй хөреңнер, оларның аразында Давыдовтуң оглу Александр бодунуң амызынга четтинген кижиниң соолгу үеде аажок мунгаргай, чүвезыттавас болганын бадыткап турарлар.

Ындыг-даа болза парлалгада Давыдов канчап бажынче үш катап боду бооланыл шыдаавыл? деп назыглар бар. Шыдап бола болур. Чүге дээрге Давыдов аарып-даа турар болза, ол кадык-шыырак хевээр турган, ооң аңгыда пистолет бичеэ — 5,45 мм калибрлыг, баштайгы ийи адыышкынын өлүмнүг болбаан. Баш-удур белеткеп алганы табель чепсек, өлүр мурнунуң чагаазы — бо бүгү чүүлдер ооң амызынга боду четтинниптер дээн сорулгазын бадыткап турар. Ол ышкаш Давыдовка пистолет мажызын базырынга «дузалаан» кижи дугайында медээ кайы-даа кирбээн.

Ындыг болза-даа, назыышкынар дөмей-ле артыкан. Эксперттерниң үндүрген түннелин ёзугаар алырга, Давыдовта рак-даа, өске-даа айыылдыг аарыглар база чок. Ынчангаш чагааларда эмнеттинмес аарыглыг деп бижээнин шын эвес. Ол хирезинде «кем-херек үүлгедиишкинниниң составы чок болганы-биле» херектиг, кончуг далаш хаап каапкан.

Давыдовтуң амызынга четтинипкен чылдагаанын тус черниң прокуратуразының тодаратпаан ужуру билдингир болгай, ынчан республиканың удуртулгазында партийжи мафияны сойгаларга доктаалда айытган. Ынчангаш «эң эки херечи — өлүг херечи» деп мафия принцибин ажыктаанны ол.

Коррупция дугайында херек истелгези дөмей-ле уламылап турган. Давыдов бодунуң амызынга четтинипкен-даа болза, Бухараның иштинги херектер эргелелиниң ажылдакчылары Дустов, Рахимов, Мухаффаров, Очилов олар аңаа хээли берип турганын билингеннер, оларны 1986 чылдың май 13-те шиидип каан. Давыдовтуң аны херекке дөмей кирип турган. Ол ат ССРЭ-ниң Дээди судунга Чурбановту судтап турда база дыңнаттылаан.

«Кижи барда — айтырыг бар, кижи чокта — айтырыг чок». Сталинниң бо айтыышкынының ооң салгакчылары черле утпаан болгаш амыдыралга чайгыыш чок боттандырып келген. Кым-бир кижи бодунуң амызынга четтинге бээр болза, өске кижи, орта угаанныг кижи черле качыгдаар болгай. Оон-биле кады бисне өске утказыг хомудал база тыптып каап турган. Чүл дээрге истелгеге чугула медээ берип болгу дег үнелиг кижилер амызындан чарлып турар.

Мындыг өлүм-чидим истелге планнарын үреп, истелгени дүрген чорударынга шаптыктап турган. Ол кирееде эки кижилерни бодунуң амызынга четтинер кылдыр истекчилер албадакан дээ бууруудадыышкын мырыкай элдеп. Истекчилерниң баш дүгү адыыр каржы чоруунуң дугайында, ооң түннелиниде ак сеткилдиг кижилер кажчап амызынга четтинип турарының дугайында чүүлдер парлалгага көстүп каап эгелээн. Ылангыя 1989 чылдың май төнчүзүнде «Литературиая газета» солунга парлаттынган Ольга Чайковскаяның «МиФ» деп чуруу дыка берге болган. Истекчилерниң кара-туразында аажылаашкыныың дугайында хамык чүвени ол солуузан билип, караа ажыл келгенин Лигачев «Горбачевтуң тывызыы» деп номунга бижээн. Егор Кузьмия ынаң чогаалчыгының өске-даа чуулдерин номчаан. Бо айтырыг талазы-биле эң бедик көргүзүглүг, Рашидовтуң төрээн чүрту болур черге ИХЭ начальныктеп турган, Нарбеков хөвеи-биле хол башкан хээли ап турган дээрээ истелгеге биилиис бергеи.

(Уланчызыл).

ООҢ БОДАЛЫ: ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЫН ТУРГУЗУП АЛЫРЫ

ҮҮЛЕҢЕР БҮТСҮН, БАШКЫ

Кызыл-Даг ортумак школазының өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадазы бар. Ону дээди эртемниг агроном Сергей Допчааевич Монгуш удурткандан бээр элээн-не апарган. Ол үелериниң иштинде уруглар, оолдар башкызының удуртулгазы-биле хөй болгаш чаңгыс чылдыг сигеннерни тарып өстүрүп ап, чайгаар үнген сигеннерни кезип, белеткеп келгеннер. Ол ажылдың уран аргаларын, чажыттарын билип ап, ажыл-ишке чаңчыгып өөрениринден ацгыда, бригаданың кежигүнү оолдар, кыстар төрээн совхозунга шаа-биле дузазын чедирип турарлар.

Бригадада 25 өөреникчи хаара туттунган. Олар шуптузу онаашкан ажылынга харыысалгалыг, бердинген, эрес-кежээ база бир чугула чүве — холу-биле бүдүрүп кылган ажылының үнезин, ажыктыын оларның медереп билир апарганы. Чайгы дыштанылга үезинде чылдың-на акша-көпеекти ажылы-биле тып алырының аргазын тыва бергеннер. Ооң-биле кады оларның кылган ажылынга мергежили чылдан чылче бедип орар. Ажылдың ажыын, боттарының күш-ажылын уруглар ам үнелеп билирлер. Ол кончуг эки. Башкы оларын мактап чугаалаар чораан. Ынчаарга эки ажылдаарга черле ындыг болгай, мактадыр аан. Совхозтуң болгаш школаның дирекцияларынга шаңнадып-мактадып турарлар база бар. Кызыл-Даг ортумак школазының бүдүрүлге бригадазының районнуң улус өөредилге килдизинде оске школаларның шак ындыг бригадаларынга бодаарга, эки ажылдыг деп санадып турары ынчангаш таварылга эвес. Маңаа агроном эртемниг башкының кириштирип турар үлүү чугаажок улуг. Сорулгазын чедип ап турар коллектив-тир деп дорт чугаалап болур.

Ам каш сан-түнге доктаап көрээли: эрткен чылын бүдүрүлге бригадазы ниитизи-биле 36.520 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Өөреникчилериниң ажыл төлевири кылдыр оон 14.331 рубльди көрген. Ону бригада кежигүннериниң аразынга хуваап кээрге, бир өөреникчи ортумаа-биле 622 рубльди ажылдап алганы ол. Кымның канчаар ажылдаанындан база дыка хамааржыр.

Арат, тараачын ажыл-агыйында ажылдан турарларның район семинары болуп турда, аңаа сөс алгаш, Сергей Допчааевич фермер болур деп турар күзелин чугаалааш, чүнү бодап турарын, планнарын анализтеп тайылбырлаан. Семинарның киржикчилери ону деткээн. Ооң соонда С. Д. Монгуштуң бодунга ужуражып, чугаалаштым:

— Бүдүрүлге бригадазынга ажылдап турган өөреникчилерим-биле кады тараачын ажыл-агыйы тургузарын бодап турар мен. Санап, бодап турарывыс-биле алырга, боттаны бээриниң барымдаазы бар. Совхозтан 10 га чер алгаш, картофель тарып өстүргеш, районнуң уруглар албан черин, школаларны болдунар-ла аргазы-биле картофель-биле хандырар. Оон арта бээр чүве болза, өске организацияларга, чурттакчы чонга садып болур. Ынчап кээрге, биске эргежок чугула херек чүүл — «МТЗ»-80 маркалыг трактор, черле ынчаш картофель олуртурунга, ону казып, ажаап алырынга хереглеттинер техника аймаа херек. Ол бүгүнү садып алырынга республиканың чер реформазының, арат, тараачын ажыл-агыйларны деткиринин талазы-биле күрүне комитединиң даргазы А. Т. Сотпа дузалаар болган чүве. Аңаа идегеп турар бис. Трактор садып аптар болзувусса, тарып өстүрген картофеливисти хереглекчилерге оовус-биле чедирип бээр бис, бис өзүп орар салгалывысты күш-ажылга өөредир, чаңчыктырар, акша-төгерикти канчаар ажылдап, тып алырынче угланган сонуургалын көдүрер, күш-ажылдан кирген орулганы үнелеп билиринге өөредир. Күш-ажылга ынак кижилер болуп өзер кылдыр оларны амдан эгелеп кижизидер сорулганы бодум мурнумда салып турар мен. Бичиизинден-не ажылдың үнезин, аңаа чаңчыккан, өөренген кижилер кажан-даа ол мөзү-шынарын белен салбастар. Ындыглар бодүүн, ажылгыр, амыдыралчы быжыг туруштуг бооп өзер дээрзинге бүзүрээр мен — диген сөстер-биле Сергей Допчааевич чугаазын доосту.

Школа болгаш амыдырал

5-6 класстардан эгелеп кады ажылдаан элээн хөй өөреникчилерден шилиттинип арткан күш-ажылга туруштуг 25 өөреникчизинге башкызы ынак. Ынчангаш бодунуң иштики сагыш-сеткилинден үнген чылыг сөстерни оларынга хамаарыштыр чугаалап, оларның-биле кады кандыг-даа ажылды кылып, бүдүрүп шыдаарын бүзүретти. Ынчангаш башкының бодалдары, күзели амыдыралга боттаныр дээрзинге идегеп, үүлеңер бүтсүн, Сергей Допчааевич, деп йөрээли.

Седип-оол ИРГИТ.

РЕДАКЦИЯДАН: Дыка хөй школаларның өөредилге-бүдүрүлге бригадаларының ажыл-чорудулгазы солун, ажыктыг, оолдар, уругларны күш-ажылга өөредир, кижизидер талазы-биле боттуг ажылдарны олар кылып турар. Ооң бир чижээн Бай-Тайгадан бистиң бижикчивис С. Иргит үстүнде чугаалады. Удавас чылыг дүжери-биле сезонуг ажылдар эгелээр болгай. Үениң байдалы-биле кады школа амыдыралында өскерилгелер база бооп турар болганда, бүдүрүлге бригадаларының моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарынга рынок негелделери база дээп турары чадавас. Черле ынчаш ол бригадаларның ажылының дугайын, оларның мурнунда кандыг айтырыглар туруп, кандыг сорулгалар салдынып турарын ол талазы-биле ажылдап турар башкылар, харыысалгалыг кижилер солунга чугаалап болур-дур, бижиңер, а бис силерниң чагааларыңарны манаар бис.

БИЛИП АЛЫР ДЭЭШ

Бодумну билиглиг кижи кылдыр санавас мен. Билбес чүвемни билип алырын күзеп чоруур мен. Ынчангаш меңээ билдинмес чүүлдерни солунга бижиир деп шиитпирледим.

Совет Эвилели буступ дүшкен болгай. Ам чогум кайы күрүнеиин хамаатызы мен? Ол билдинмес.

Амгы үеде ажылчы чон боттары азыраныр, чурттаар аргазын бодап, арат ажыл-агыйларны тургузуп, хөгжүдүп эгелей берген. Ооң-биле кады база бир берге чүве тургустунуп келген. Бисте кемхерек үүлгедир, оорлаар чорук көвүдээн. Маңаа удур хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадырын чон шагда-ла негеп, боттарының санал-оналын киирип турган. Ындыг-даа болза, ону кылбайн турар-дыр. Бистиң республика бот-догуниаан күрүне болганда бодунун хоойлу-дүрүмүн Тываның онзагай байдалларынга чүүлдештир кылып алыр арга чок болганы ол бе?

Мону билип алырын күзеп чоруур мындыг мен.

Лада МОНГУЛ-ООЛ.
Студент.
Кызыл хоорай.

ОДАЛГА СИСТЕМАЗЫНЫҢ «ЭМЧИЗИ»

Ажыл-ижинге мергежээн кижилер бисте кайы хөй. Оларның санынга бистиң Хандагайты суурда одалга системазында ажылдап турар армян Николай Петросянны хамаарыштырып болур. Ол аңаа 30 чыл ажыг ажылдап келген. Ооң өөнүн эззи Зоя Хөндергей чурттуг, бадыланчып чурттаа-ла олар 22 чыл болган, ам беш ажытөлдүг.

Николай Петросян Өвүр районнуң бүгү-ле одалга системалыг албан черлеринге организацияларга база совхозтарга чеже ачы-үүлезин көргүспээн дээр. Кыштың чыккылама соогунда кандыг-бир үрелиишкин болу бээрге, Николайны дүрген дуза чедирериниң эмчизи дег, шымдай-дектей чалаарлар. Ол үрелиишкинин уран-шевер холдары-биле ша-даа четпес, кылып бээр.

Одалга системазының батареяларын, хоолайларын дуглай дуңзаалап, эптей хайындырып турда, ооң эптини улус кайгап хаимас. Чонунга ол хире ачы-буянныг, ажылгыр-кежээ кижилер аравыста эвээш эвес. Оларның бирээзи — Өвүр күдээзи Николай Петросян.

Успундай СААЯ.
Пенсионер.
Өвүр район.

Кышкы XVI Олимпиада

Альбервильден медээлер

ХААК. 30 километрниң дистанциязынга эр улус аразынга хаак маргылдаазынга Норвегияның үш спортчузу кымнарга-даа мурнатпайн, үш шаңналды чаалап алган. Олар тус черге он бир неделя бурунгаар четкеш, доктаамал белеткелди чорутканындан ындыг тиилелгени чедип алган.

ХКД чурттарындан Владимир Смирнов медальдарже кол кордакчыларның бирээзи турза-даа, даглыг черге чаңчыкпаанындан чүгле тос дугаарында кээр аргалыг болган. Бистиң спортчуларывыстың маргылдааның бо хевиринге эн дээре көргүзүү ол болган. Он ийи дугаарында Михаил Ботвинов келген.

КОНЬКИ. Херээжен спортчулар аразынга 500 метрниң дистанциязынга америк кыс Бонни Блейр шылгараан. Оон үези 40,33 секунда. Ол маргылдаалар ажык катокта эртип турар.

Ийиги черде Кыдаттың төлээзи, 27 харлыг спортчу Е. Цяобо болган. Ол болза кыдат спортчуларның талазындан Кышкы олимпиадага чаалап алдынган баштайгы медаль, 32 харлыг Криста Людинг «хүлерни» чаалап алган.

Маргылдааның бо хевиринге бистиң спортчуларывыстан Наталья Полозкова чүгле он дортку черни ээлээр аргалыг болган. Артканнары — оон-даа куду көргүзүглүг.

ХОККЕЙ. «В» бөлүктүң хоккейжилериниң аразында киржип турар бистиң спортчуларывыс ийиги оюнда Норвегияның шилиндек командазын 8:1 санга уткан. Ол оюннарга Быковтуң болгаш Болдинниң звенолары эки ойнаан.

Чехословак спортчулар французтарны 6:4-ке уткан.

СЛАЛОМ. Хаак спортунуң бо хевиринге алдын медаль алыр аас-кежик итали спортчу Йозеф Полигке таварышкан. Ооң чаңгыс командада эжи Джанфранко Мартин «мөңгүннү» чаалап алган. Швейцар слаломист Стив Лохер үшкү черде.

Бистиң спортчуларывыстан Санкт-Петербургтан Виталий Андреев 24-кү черни ээлээн. Ооң тренери Владимир Макеевтиң чугаалап турары-биле алырга, Андреев маңаа бодунуң бүгү арга-шинээн ажыглап шыдаваан.

БИАТЛОН. Москва чурттуг хаакчы Анфиса Резцова бистиң командавыска база бир алдын медальды эккелген. Ол дээрге 27 харлыг спортчунуң олимпийжи ийиги алдын медалы болуп турар.

Ол мооң мурнунда аңаа хаакчы турган. Ам ийи дугаар кышкы биатлоннап турары ол. Ооң дурт-сыны 162 см, деңзизи 55 кг. Спортче 1979 чылда кирген. Өг-бүлелиг, үш харлыг кыстыг. Өөнүң эзэн базала биатлонист.

— Бөгүн сен дыка-ла аас-кежиктиг болган боор сен аа? — деп, оон журналист айтырган.

— Бо тиилелге-биле дыка-ла аас-кежиктиг болдум. Өг-бүлем, эш-өөрүм, ынак кызым Дашенька мени четтикпейн манап турлар боор — деп, ол өөрүшкүзүн чажырбайн харыылаан.

Анфисаның чаңгыс командада эжи, Магнитогорскиден Елена Белова ол-ла дистанцияга (7,5 км) хүлер медальды чаалап алган.

ФИГУРЛУГ ЧУҢГУЛААШКЫН. Спортчуларның чурттап турары олимпийжи суур Брид-ле-Бенче бистиң спортчуларывыс үш дугаар алдын медальды эккелген. Ону Петербургтан келген фигуристер Наталья Мишкутенок биле Артур Дмитриев олар чаалап алганнар. Оларның эштери Елена Бечке биле Денис Петров олар «мөңгүннү шалбадапканнар».

ХОСТУГ ХҮРЕШ: чаа хевир

ДЕҢЗИ БАРЫМДААЛАВАЙН

Сөөлгү үеде республикада спорттуң чаа-чаа хевирлери тургустунуп, оларны сайзырадып, массалыг болдурарынче угланган тодаргай ажылдар көстүп турар апарганы өөрүнчүг. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчик районнуң спорт комитеди, ында хүреш федерациязы тыва хүрешке долгандырыг системазы-биле маргылдааны эрттирип турар апарган. Оон ыңай ында хостуг хүрешке деңзи барымдаалавайн база-ла долгандырыг ёзугаар чорудар маргылдааны база каш удаа организастап, спорт ажылынга бир чаа эгелээшкинин кылган.

Тыва Республиканың Спорткүркому чадаанажыларның ол эки эгелээшкинин деткип, хостуг хүрешке деңзи барымдаалавайн, долгандырыг системазы-биле «Тергиин мөге» ат дээш республиканың бирги ажык маргылдаазын организастаан. Бо маргылдааның дүрүмүн ёзугаар аңаа 68 килограммдан орү деңзилиг мөгелер киришкен. Бир эвес мөге кижи ийи катап октадыр азы ийи катап чадыг кырынче үнмес болза, ону үнген деп санаар. А арткан дүрүмнерде ылгал чок.

Бо бирги ажык маргылдаага республикага-даа, Россия Федерациязының-даа, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң-даа бирги чери дээш болгулаан хостуг болгаш тыва хүрештерниң тиилекчилери, шаңналдыг черлерни ээлеп чораан 12 мөге шаңналдар дээш тудушкан. Оларның аразында Тываның каш дакпыр чемпиону, Красноярскиниң агроүлетпүр институдунуң Тывада филиалының студентизи Маадыр Монгуш. Моолга киржип чораан мөгелерден Бежендей Күжүгет, Чөөн-Хемчиктен Алдын-оол Куулар, Кызыл райондан Владимир Серен-Хуурак, Кызылдан Радислав Наважап, Каа-Хемден Геннадий Монгуш болгаш өске-даа мастерлер хүрешкен.

Судья коллегиязының шалыпкын ажылдаанының түңнелинде хүреш ийи шак үргүлчүлээш, доозулган. Аңаа Маадыр Монгуш сөөлгү салыгда Алдын-оол Кууларны үр болбаанда, арыг октап алгаш, дөрт муң акшаның шаңналын, чемпионнуң лентазын, чаа содак-шудакты чаалап алган. Бо маргылдаага Маадыр Аяс Монгуш-биле хүрешкеш, чүгле чаңгыс сан-биле тиилеп алыр аргалыг болган. Маңаа чаңгыс-ла «тиктиг» Аяс мөге ийиги черни ээлээш, ийи муң акшаның шаңналын алган. А Алдын-оол муң рубльдиң шаңналын чаалап алыр аргалыг болган. Шаңналдыг черлер ээлээн мөгелер шуптуу тус-тузунда барык 100-100 килограмм чедип турар деңзилиг.

Эвээш деңзилиг (68 кг) мөгелерден бо маргылдаага Радислав Наважап кашпагай, эрес хүрешкен. Ол баштайгы салыгда болундан 13-15 кг хире аар деңзилиг мөге Б. Күжүгетти сан-биле тиилээн, В. Серен-Хуурактыг арыг октаан. Ол Маадырны база-ла элээн «девидеткен». Ынчангаш хостуг хүрешке спорт мастери Р. Наважап шаңнал четпезе-даа, эки хүрежи-биле көрүкчүлерниң, тренерлерниң сонуургалын чаалап алган.

Бир дугаар профтехучилище (директору О. Доржу), «Туватур» ассоциациязы (чиңгине директору Олег Петров), «Тыва система» ЭТТ (эртем-техниктиг төп, директору Кызыл-оол Монгуш) болгаш республиканың садыг-харылзаштырылга компаниязы (чиңгине директору Б. Санчы) маргылдааны организастажып, акша-төгерикти четчир шаа-биле үндүрген.

Мындыг хевирлиг чаа маргылдаалар спорттуң өске-даа хевирлеринге удавас болур.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: судьялар маргыжып тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

БОТТАРЫ ЭГЕЛЕЗЕ

Сөөлгү үеде бистиң «Совет Тыва» совхозтуң төвү Суг-Бажы суурга ажылчы чоннуң хуралы, лекция, беседа болуп көрбээн.

Кызылдан, район төвүнден даргалар-даа, лекторлар-даа маңаа чорбаан. Олар-даа канчаар, өске ажыл-агыйлыг улус биске кээп шыдаваны чөптүг. Бистиң суурда көдээ Советтиң, совхозтуң профэвилел комитединиң, херээженнер төвүлелиниң болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының даргалары эвээш эвес. Оларның билип шыырак, кандыг-даа темага лекция, беседаны кылып шыдаарлар. Ындыг-даа болза ону эрттирбейн турар. Үстүнде лекция, беседа кылыр дугайында айтыышкын чок болуп турарында чүве ирги бе? Кижи бодап көөрге, ону манавайн, ажылчы чонга тайылбыр ажылын чорудары кончуг чугула ышкаш. Чүге мону бижип олур сен дээр болза, биске, ажылчы чонга билдинмес айтырыглар кончуг хөй болуп турар, оларны тайылбырладып билип алыры, бо берге үеде херек болуп келген. Хамаатыларның амыдыралынга хамаарышкан дыка хөй хоойлу-дүрүмнер, айтыышкыннар үнгенин билир бис. Мындыг бөдүүн чижекти киирер бодадым. Рынок дижип турар бис. Рынок деп чүл? Ынча деп айтырар болза билбес бис. Бо дугайында кым-даа тайылбыр кылбаан.

Сураан дыңнаарга, бистиң суурнуң даргалары семинарларга, хуралдарга киржип чораан болур, ол дугайында ажылчы чонга чугаалап бербес боор-дур.

Оон ангыда бистиң «Совет Тыва» совхоз моон соңгаар кандыг ажыл-агый болуру мынчага чедир билдинмес хевээр. Кижи бодап көөрге, үстүнден айтыышкын манап олурбайн, совхозтуң ажылчыннарының хуралын чыылдыргаш, орта канчаар ажылдаарын боттары шиитпирлеп алза. Ынчан чеже арат ажыл-агыйын тургузары, кымнар арендаторлар болуру билдине бээр. Ынчан ажыл-агыйны хөгжүдериниң айтырыы дүрген шиитпирлеттинер.

Бистиң совхозтуң көдээ Советтиң даргалары совхозка, суурга хамаарышкан айтырыгларны боттары-ла шиитпирлезе эки деп бодаар мен.

Дамдын ДАРМАЖАА.
Каа-Хем район.
Гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт.)

ТВ

ФЕВРАЛЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.45 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 10.05 Уран-чечен фильм. 11.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 Медээлер. 12.20 «Аян-чорукчулар клуву». 13.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.00 Ансамбль. 14.20 «Блокнот». 14.30 «Бридж». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.40 Силерни чалап тур. 18.00 Медээлер. 18.20 Кижи болгаш хоойлу. 18.50 «Мээн өг-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». 6-го сериязы. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг үдүңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Экран мастерлери. 22.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 23.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.35 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.10 — 03.45 «ВиД».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывыштыг кижилерниң үези. 9.20 Англидыл. 1-ги чылы. 9.50 Англидыл. 2-ги чылы. 10.20 «Телеассамблея». 11.20 — 11.50 Олимпиада дневниги.

• • •

14.15 «Делгем». 14.45 «Дилетантылар диалогтары». 15.15 «Россияның культуразынга кым дузалажырыл?». 15.30 Компьютер-биле диалог. 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 18.00 «Россия ёзугаар хуужудулга». 18.15 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва телевидение чалап тур». 19.30 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүннүн-не байырлал. 20.35 «Санта Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 24-кү сериязы. 21.25 Кышкы Олимпий оюннары. 00.00 Медээлер. 01.00 «Өске хары чурттар». 01.50 — 04.30 «К-2».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 19.00 Чурукчу. 19.30 Тайылбыр. 19.45 — 20.00 «Чурукка тырттырайн».

АЛГЫ-КЕШ ЭТТЭЭРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Аң-меннин-даа, мал-маганын-даа алгы-кежин бажыңынга эттеп, ооң-биле бөрт, тон болгаш өске-даа хеп аймаан даараарын күзээр кижилер менче чагаадан бижизин, ол талазы-биле саавыыр чорудар мен.

Адрезим: 692420. Примор край, Кавалерова, а/я, 171. Кузнецов Юрий Николаевич.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Ванильно-клубничное мороженое (Франция-Италия) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20 (кинопанорама), 17.30 (кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Кровавый спорт 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00. Дорога к Давиду Сасунскому 10.20. Шина — королева джунглей 12.10, 14.30. Вера (2 сериялыг, Индия) 16.40, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Моя мама оборотень 13.20. Маленький свидетель (2 сериялыг) 15.20. Огненная корона 18.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Чоок болгаш эргим киживис Чечек-оол Сүрүнович САЯНЫҢ мөчээни-биле ханы кажыыдалывысты кады үлежип, ону сөөлгү орукче үдээринге улуг дузаны көргүскен организацияларга, хамаатыларга чүрээвистиң ханызындан улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Саяның өг-бүлези.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээр алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-4-92
☐ оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ соңнал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25
☐ медээлер болгаш спорт 3-41-23
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75
☐ бухгалтерия — 3-37-11

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 29.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Самолет билединиң өртээ

ПАССАЖИРЛЕР МООН СОҢГААР ТЫПТЫР БЕ?

Самолет билединиң өртээ улгаткан. Бо дугайында редакция чүнү билирил дээн айтырыгларны телефон дамчыштыр-даа, чагаа-биле-даа айтырып туруп берген. Солуннуң номчукчуларының ол айтырыынга долу харыы бээри-биле Тываның авиабүдүрүлгезинге, ооң план-экономика килдизинге чедип, тайылбыр алыр ужурга таварышкан бис. Бо чылдың январь 2-ден эгелеп агаар транспорту-биле ужудар өртек Россия Федерациязынга 3 катап өскения январь 17-де үнген «Шын» солунга бижээн улус болгай бис.

Шынап-ла, ай-даа четпейн чыткаш, самолет билединиң өртээ ынчаар улгадып туруп бергенин «дидир-дидир» хевирлиг дамчыыр чугаа кылдыр бодап-даа турган бис. Херек кырында чоннуң айтырыг салып турары чөптүг болган. Январь ай төнгелек турда. Тываның авиабүдүрүлгези «Красноярскавиа» концерниден мындыг радиограмма алган: «Красноярскавиа» концерниң директорлар чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар тус черниң агаар шугумунга самолет билеттерин 1992 чылдың февраль 1-ден эгелеп бот-үне барымдаалап тургаш санап каан тариф ёзугаар садар.

Самолет билединиң өртээ ынчаар улгады бергениниң чылдагааны чүдел? Бо айтырыгны авиабүдүрүлгениң экономистеринге салдывыс. Оларның харыызы мындыг болган. Рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үеде авиабүдүрүлге саң-хөө талазы-биле бергедээш, буурап дүжериниң кырында келгени ооң бир чылдагааны бооп турар. Бо бүдүрүлге карылгалыг ажылдап келгения айтып каалы. Чүгле арткен январь айда безин 3 миллион ажыг рубль карылгалыг болган. Чогум-на ынчангаш бо бүдүрүлгениң турар-турбазының дугайында айтырыг чидин-биле тургустунуп келген. Рыноктуң негелдези ол хире болганда биргээр булганыр апаар. Ынчангаш ужудуушкун шагының бот-үнезин барымдаалап чаа санаашкыннарны кылыр ужурга таварышкан. 1992 чылда көрдүнген бүгү чарыгдалдар талазы-биле ужудуушкун шагының бот-үнезин ылавылап тодараткаш, самолет билединиң өртээн санап үндүрген. Ынчангаш тариф ортумаа-биле 5 катап улгаткан.

Самолет билединиң бо чаа доктааткан өртээн шуут-ла ол хевээр ажыглаар, билеттерин ынчаар садар дээни база ол эвес. Ол өртектерни чер-чер органнары бадылаар ужурлуг. Ынчангаш солуннуң номчукчулары ам дээрезинде дүвүреп турбайн мону билип алыры чугула хире. Авиабүдүрүлге чери билет өртээн улгаттырган дугайында бодунуң санал-оналын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде киирип каан. Бир эвес Министрлер Чөвүлели бо өртектерни бадылап бериптер чүве болза, ынчан самолет билеттерин чаа улгаттырган өртектер-биле садып эгелээр. Чок-ла болза Министрлер Чөвүлели авиабүдүрүлгеге саң-хөө талазы-биле дузаламчы көргүзер ужурлуг. Бо чылдың бирги кварталында безин 10 миллион рубль хемчээлдиг саң-хөө дузаламчызы бүдүрүлгеге херек бооп турар.

«Красноярскавиа» концерниң чиңгине директору чоокта чаа маңаа чорааш, авиабүдүрүлгениң коллективи-биле база республиканың удуртукчулары-биле ужурашкан. Бо чылдың бирги кварталында саң-хөө дузаламчызын көргүзерин республиканың чазаа аазап турар.

Каражалыг ажылдап турар авиабүдүрүлге чамдык аэропорттарны хаар, аэропорттуң ажылдаар шагын эвээжедир, ажылдап турар кижилерниң саныи 30 хуу чедир кызырарын планнап турар. Самолет билединиң өртээ улгатканы-биле ол-бо черлерже аргыжар кижилерниң саны эвээжээн. Республика иштинге ужудар пассажирлер 70 хуу чедир кызырылган. Районнарже самолет билеттерин колдуунда-ла садып албастай берген. Пассажирлер чок болурга рейстерин соңгаарладып турар. Бир эвес күрүне дузаламчы бериптер болза, самолет билединиң өртээ январь айда турганы хевээр артып каап болур арга база бар. Моон өске арга авиабүдүрүлгеде чок, мынчап келирге байдал кончуг берге бооп турар-дыр.

Номчукчуларга билдингир болуру-биле чамдык черлерже самолет-биле ужударга билет өртээ ам чеже болурун борта көргүзерге мындыг-дыр:

Кызыл — Абакан
407 рубль
Кызыл — Красноярск
501 рубль
Кызыл — Кызыл-Мажалык
338 р.
Кызыл — Эрзин
418 р.
Кызыл — Тожу
309 р.
Кызыл — Мугур-Аксы
447 р.
Кызыл — Үш-Белдир
418 р.
Кызыл — Сизим
279 р.
Кызыл — Кунгуртуг
346 р.
Кызыл — Новосибирск
609 р.
Кызыл — Иркутск
638 р.

Шак мындыг өртек-биле билеттерин февраль 18-тен эгелеп садарын авиабүдүрүлге планнап турар-дыр. Ынчан самолетка чоруур пассажир тыптыр ирги бе?

Манай-оол ОЮН.
«Шынның» корр.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 31 (14755) 1992 чылдың февраль 15, суббота

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

РФ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНДЕ

Февраль 13-те Советтер бажыңынга Россия парламентизиниң палаталарының каттышкан хуралы болган.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Великобританияже, АКШ-че, Канадаже база Францияже албанның аян-чоруунуң түннелдериниң дугайында дыңнадып, чүве чугаалаан.

Совет-кыдат күрүне кызыгаарының чөөн кезээниң дугайында ССРЭ биле КУРнуң аразында дугуржулганы күштүг кылдыр бадылаан.

Республикага санажылгалар үезинде чектерни ажыглаарын таарыштырып турар. Чектер дугайында чурумну 1992 чылдың март 1-ден ажыглап киирер дугайында Дээди Советтиң доктаалын хүлээп алган.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң парлалга төвү.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң он үшкү сессиязының ажылының түннелдериниң болгаш ооң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң бо чылдың январь 27—31 хүннеринде бооп эрткен он үшкү сессиязынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң киирип келгени «Чер дээш төлевир дугайында», «Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужудар дугайында» хоойлуларының база күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында, РСФСР биле Тыва Республиканың аразынга күрүне өнчүзүнүң объектилерин тускайлап аңгылаарының, муниципалитет өнчүзүн тургузарының дугайында, өртектерни хостуг болдурганы-биле чергелештир чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер программазының дугайында доктаалдың төлевилелдерин чугаалажып көрген болгаш оларны хүлээп алган.

Хүлээп алдынган документилерни дүрген боттандырарын хандырары-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары баштаан дараазында ажылчын бөлүктерни тургускан:

— чер реформазын боттандырар болгаш колхозтарны база совхозтарны эде организастаар талазы-биле — удуртукчузу А. А. Мельников;

— күрүне өнчүзүн аңгылаар талазы-биле — удуртукчузу Я. В. Сарбаа;

— күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар программаны боттандырар талазы-биле — удуртукчузу В. Б. Салчак;

— «Тыва Республикага чуртталга фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезин организастаар талазы-биле — удуртукчузу В. А. Парунин.

Ажылчын бөлүктер ап чорудар организастыг хемчеглерниң планнарын ажылдап кылгаш, чугаалажып көөрүбиле Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга киирип келир. Хоойлуларны болгаш доктаалдарны күш-ажылчы коллективтерге сайгарып чугаалажырын организастаарынче база тайылбырлаарынче онза кичээнгейни угландырар.

Сессияга хүлээп алган нормативтиг актыларның чугулазын чонга тодаргайы-биле тайылбырлап чедирер дээш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам массалыг информация черлеринге тускай рубрикаларны болгаш дамчыдылгаларны тургускан турарын хандырар.

Министерстволар болгаш ведомстволар адырлар аайы-биле хуужудулга чорударының программаларын 1992 чылдың март 1-ге чедир Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге киирип келир.

КЫШТАГЛААШКЫН: амгы байдал

«ИНЕКТИҢ СҮДҮ – ДЫЛЫНДА» ДЭЭР

Шагның бо берге, харыысалгалыг үезинде, кыштың чымыштыг аагында, ажыл-агыйларның зооветспециалистеринге, малчыннарга, саанчыларга, кадарчыларга ындыг айтырыг салыптар болза, чүге бистерни шенеп олур силер дээш ажынып, хорадай бээри-даа чадавас болдур эвеспе. Шынап-ла харын, ажыы-биле чугаалаарга, ол үлегер домактың алыс утказын билбес кижилер олар эвес-ле болгай. Олар шуптузу ону хаайында кертип алган деп билир херек. Шынап-ла, олар ону эки билир-дир аа деп сеткээш, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң февраль 7-де үндүргени сан-медээзин көрүп орарга, ол бодал чүге мырынай амыдыралга дүүшпейн баар чоор ынчаш? Ол фактыларга даянгаш чогумна олар ол үлегер домакты эки билбес-тир деп түннел кылып болур чорду. Ам ол бодалымны тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Чүл дээрге, мындыг: республикада амгы хүннерде 10591 саар инек бар. Ол медээ ёзугаар алырга, ынча инек хонукта 52961 килограмм сүт берген, азы өскээр чугаалаарга, саанчылар ол хире хемчээлдиг сүттү саап алган болуп турар. Республиканың ажыл-агыйлары ол хүн Кызылдың база өске хоорайларның сүт заводтарынга, хүлээп алыр пунктуларга 39839 килограмм сүттү дужааган. Арттырып алгылаан сүдүн уруглар албан черлеринге, эмнелгелерге, школаларга ажыглаан.

А саалда эрткен чылдыындан кандыгыл, көвүдеп турар шинчи бар бе? Чок. Эвээжей берген. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, барык-ла 12 тоннадан оранчок ажыг сүттү чедир албаан-дыр бис. Бир инектен саап алыр сүттүн хемчээли база кызырылган. Эрткен чылын республикага ортумаа-биле 3,1 килограмм турган болза, ам 2,9 килограмм чедир эвээжээн. Мону кандыг эки көргүзүг дээр боор. Сүт саалдазының эвээжеп турарында чылдагааннар хөй болбайн. Бирээде, саар инектер санының эрткен чылдыындан кызырлы бергенидир. А оон ыңай бир кол чүве — малды чем-биле четчири-биле хандырары болгай. Бо талазы-биле бисте мактаныпкы дег чүве чогун кым-даа билир. Ооң кадында рынокче шилчилге, өртектерниң улгатканы, аъш-чемниң ховартааны, кижилерниң социал байдалының баксырааны, материалдыг деткимчениң чок апарганы — ниити ажыл-херекти чогумчалыг чорударынга багай салдар чедирип турарын база чугаалап каайн.

А районнар аайы-биле байдал кандыгыл? Оода-ла эгин чедир эки сөстер эдипки дег чүве чок ийин. Шынап-ла харын, «Инектиң сүдү — дылында» деп мерген бодалды чайның кончуг чылыг хүннеринде уттуп аарга, кыштың чыккылама соогунда малдан хөй сүт саап алыр ужур каяа турар деп. Ооң чижээн Улуг-Хем биле Тес-Хем районнардан көрүп болур. Баштайгы районга ол хүн сүт саалдазы бир инектен-не 1,8, а ийигизинге — 1,1 килограмм болган. Эрзинчилер база чер албаан: 2,3 килограмм сүт саап алган. А сүт-хөлчүлер олардан мүн-не чүгээр — 2,4 килограмм. Өвүр биле Тожу районнарда көргүзүг мырынай пат, чүгле 0,4—0,6 килограмм болгулаан. Че харын, районнар аайы-биле ындыг көргүзүглер бижип алгаш, ажыл-агыйларны аңгы адавадым. Чамдык колхоз, совхозтарның хүнде саап ап турар сүдүнүң хемчээли-даа, ону бир инекке онааштыр санаарга-даа черле элээн хөйүн билир бис.

Мал ажыл-агыйы — бистиң республикавыстың экономиктиг быразы деп билетура-ла, оон алыр кол продукцияларның хемчээлин көвүдедирип, шынарын экижидерин чүге бодавас апарган бис. Ылаңгыяда кышкы үеде саар инектерге хүнде бээриниң чем единицазы хөй болган тудум олар биске хөй сүттү бээр дээрзин мал чемин шагда-ла кырзанып эгелей берген ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, зооветспециалистеринге ам кээп чугаалаарга, анаа-ла аас човаа болу бээр ышкажыл. Мал чемин курлап албазывыс — шуут-ла чыл санының хоочураан аарыы болу берди. Ынчангаш моон соңгаар ол хоочуну канчаар эмнээриниң аргазын тывар болза эки-дир. Ооң «эм-домун» айтып бээйн: ол болза, чүгле олутпай, шүшпең чоруктан уштунгаш, ийи билекти сывырныпкаш, карак кызыл ажылдаары-дыр. Ынчангаш «Инектиң сүдү — дылында» дээри шын-дыр бе? Шын болбайн канчаар.

Тайылбырны Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

МАЛЧЫН АҢЧЫЛАР

Малчын кижи аңчы болбаска, кым аңчы боорул? Черниң черинге чурттап, күрүнениң мал-маганын кадарып чоруур кижилер боомоңгуну эдилээр-даа, аңнаарменнээр-даа ужурлуг. Малчын кижи төтчеглекчи эвесле болгай. Ийи-чаңгыс аңнаарга канчап баар боор. Аң-меңни моөң-моөңү-биле кырып турган эвес.

Ишкинниң малчыннарының аразында ёзулуг-ла аңчылар эвээш эвес. Аңнааш өлүктү аңныыр-тывыш ажыл-агыйларынга дужаагаш, күрүнеге эвээш эвес ажык-кончаапы киирип турарлар.

Сүт-Хөл районнуң «Кызыл-Тайга» совхозтуң малчыны Б. К. Ондар кады төрээн дуңмазы Мерген-биле кады 250 баш анай, хураганны хүлээп алганнар. Олар Үстүү-Ишкинниң Чамзылыг дээр черде кыштаглап турар.

Бавуу Кызыл-оолович алыс боду аңчы кижи. Эрткен аңныыр сезонда ол 5 дырбактыг, 700 диниң, 11 кодан кештерин «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга дужааган.

Үстүү-Ишкинниң Хүүректигде бир кодан сарлыкче халдаан 2 бөрүнү Иван Кошкендеевич Ондар узуткаан.

Малчын аңчыларның күрүнеге киирип турар үлүүнүң бир хевири мындыг-дыр.

Арагачы ДОҢГАК.

НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИНГЕ ЧУГААЛАШКАН

МОСКВА. (РИТА-СЧТАның корр. Иван Новиков). Россия парламентизиниң Националдар Соведи Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтери-биле ажылчы харылзаалар талазы-биле дүүштүрүлге бөлүүн тургузарын шиитпирлээн. Бодунуң февраль 12-де хуралынга палата Россияның Дээди Совединиң мурнундагы автономияларының парламентилери-биле харылзааларының чамдык айтырыгларын тодаргайлап турар доктаалды хүлээп алган.

Хүлээп алдынган документиниң бир чугула чүүлү — республикаларның парламентилериниң даргаларын албан-дужаалының аайы-биле Россияның Дээди Совединиң Даргазының оралакчыларынга томуйлаар дугайында айтырыг. Ону Россия парламентизиниң чогуур комитеттеринге ажылдап кылырын болгаш палаталарга киирип кээрин даасканы.

Моон соңгаар «Ак бажын» кырынга, а ол ышкаш Националдар Совединиң база Россияның Дээди Совединиң Президиумунуң хуралдаар залдарынга Россияның күрүне тугу-биле кады республикаларның туктарын база тургузар. Ону ол доктаалда айыткан.

Ооң аңгыда Националдар Совединиң доктаалы Дээди Советтиң Президиумунуң чогуур эргелелдеринге Москвага республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларының база парламентилериниң өске-даа толээлекчилериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрин даасканы.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ ЧАГААЗЫ

«Комсомольская правда» солуннуң кол редактору В. Фронин февраль 11-де «Эртен» телепрограммага чугаазынга бир эвес Россияның чазаа болгаш Президентизи онза хемчеглерни дарый ап чорутпас болза, солуннуң чагыкчылары ону ам-даа бир ай ажыг хуусаада албайн баар деп дыңнаткан.

Россияның өске-даа хөй эң нептерээн солун, сеткүүлдери база-ла ындыг кес кырында байдалда. Саазынны доктаамал чедир бербейн турарындан Украинада, Беларусьта, Казахстанда, өске-даа республикаларда солуннар неделя-неделязы-биле үнмейн барып турар, а ындыг байдалды Россияның информация блокадазы тургузар дээн семээшкини кылдыр үнелеп көре бергилээр, аңаа удурланыышкын тыптып турар.

Шагда-ла сагындырып турганывыс чүүлдер чедип келген.

«Россия чазаа хамаарылга чок парлалгага ядарап, баксыраар чорукту болдурбас» деп чаңгыс эвес удааның медеглелдери чүгле сөс кырында бооп арткан. Рынокче шилчилге-биле кандыг-даа хамаарылга чок монополист албан черлериниң айтып дужаар чоруун соксадыры дээш бүгү болдунар хире чүүлдер кылдынмаан. Баш удур сүмележилгелер база дугуржулгалар чокка парлалгага кайнаар-даа чайлаар арга чок негелделерни болганчок салып турар. Чамдык улуг-улуг солуннарның редакторлары Демнежилге күрүнелериниң баштыннарынга дилег-негелделерни салып келген, ынчалзажок кандыг-даа харыы албаан дээрзин база катап сагындырар ужурлуг апарган. Россияның Парлалга болгаш информация министерствозунуң тодаргай саналдары чазак коридорларында дүлдүнүп калгылаан. Парлалганы чазак-биле удур туржуушкунче кара өжегерээн идип, эң кыдыкы хемчеглерже күткүп турар-даа ышкаш.

«Чаа медээлер чок хүн» деп журналисчи акция эрттирер дугайында бодалды амгы үеде чугаалажып турарын дыңнадыр сагыштыг бис. Ооң ужур-утказы чүл дээрге чаңгыс-даа солуннуң чаңгыс-даа номеринге чазактарның, парламентилерниң база президентилериниң ажыл-чорудулгазының дугайында чаңгыс-даа медээ парлавас. Телевидениениң болгаш радионуң информация албаннары солунчуларбиле дем каттыжылгазын илередир боор.

Шиитпирлер хүлээп алырын моон ыңай соңгаарладыры шуут хоржок! Ол шиитпирлериниң бирээзи кылдыр мурнундагы СЭКИниң акша-хөреңгилериниң чамдыызын доп-дораан ажыдары болгаш оларны парлалганың дириг артарынче углаарын саналдап болур (херек кырында алыр болза, ол «партийжи акшаларны» парлалга колдады ажылдап берген болгай). Ол акша-хөреңгилерни, чижээ, хуу чок чээлини тыпсырынга ажыглап болур, ынчангаш оода 1992 чылда саазынга доктааткан өртектерни арттырар арганы алыр.

Амгы бо нарын үеде Демнежилгениң күрүнелери, улустары боттарын парлалга чок арттырып кагбас боор деп чүвеге бүзүреп турар бис.

Редакция коллективтеринден дилээривис болза: боттарынарның туружунар, саналдарынар дугайында Журналистер эвилелдериниң конфедерациязынче дыңнадынар (119021, Москва, Зубов бульвары, 4; телефону 201-80-52, факс 200-42-37).

Э. САГАЛАЕВ,
Журналистер эвилелдериниң конфедерациязының даргазы.
В. СУХОМЛИНОВ,
Журналистер эвилелдериниң конфедерациязының даргазының бирги оралакчызы.
В. БОГДАНОВ,
Журналистер эвилелдериниң конфедерациязының даргазының оралакчызы.
П. ГУТИОНТОВ,
Журналистерниң сөзүнүң болгаш эргелериниң хостуун камгалаар талазы-биле комитеттиң даргазы.
В. НОВИКОВ,
Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң даргазы.
П. ГУСЕВ,
Москваның Журналистер эвилелиниң даргазы.

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидаттар бүрүткеттинген. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак болгаш республиканың садыг-харылзаштырылга компаниязының чиңгине директору Баир Түлүшевич Санчи олардыр. Соңгукчулар конференцияларының, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарының, хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарының протоколдарын, кандидаттарны деткээн хол үжүктериниң чыылдазының түннелдериниң протоколдарын, президентиге кандидаттарның кыска намдар-төөгүзүнүң дугайында медээлерни, президентиге кандидаттарның, ооң-биле кады оралакчы президентиге кандидаттарның бадыладырынга чөпшээрежип турарының дугайында билдириишкиннерин болгаш өске-даа документилерни кичээнгейлиг сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 8 чүүлүнге дүүштүр ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Ш. Д. Ооржак бодунуң оралакчы президентизинге кандидат кылдыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы А. А. Мельниковту, Б. Т. Санчи республиканың тус чер үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору В. С. Постниковту адааннар.

ПРЕЗИДЕНТ ЧОГУМ ЧҮГЕ ХЕРЕГИЛ?

Амгы үеде бистиң республиканың хамаатыларының эң хөй салып турар айтырыгларының бирээзи бо. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Чүге дээрге соңгулдалар хүнү чоокшулап орар, ынчангаш кижилер президент эрге-чагыргазының кол утказын, эрге-чагырганың амгы хевиринден ооң ылгалын, эки талаларын билип алыксап турар.

Президент дугайында айтырыгны сайгарып турар үеде тургустунуп кээп турар чигзиниишкиннер шуптузу үндезинниг, боттуг болбайн аан. Республиканың Дээди Соведи база Президент дугайында Хоойлу хүлээп алырынга ук айтырыгны үш сессияга улаштыр сайгарып чугаалашканының соонда чүгле ынчан келгенин сагындырып каары артык эвес боор.

Президентиниң албан-дужаалын киирери күүсекчи эрге-чагырганың тургузуун үндезини-биле эде тургузарынга, ооң бүрүн эргелерин эрге-чагырганың соңгулдалыг органнарының — Тываның Дээди Совединиң, улус депутаттарының черчер Советтериниң бүрүн эргелеринден тускайлап аңгылаарын көрүп турар.

Ол бүгү болза, хоойлу доктаадыр, күүсекчи болгаш шүүгү эрге-чагыргаларын хоойлу-дүрүм ёзугаар аңгылаарының чорудулгазының боттуг түннели болур. Эрге-чагыргаларны аңгылаарының принциви Тываның күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияда чарлаттынган болгай.

Ындыг болганда эргелеп-башкарылганың президент хевирин киирери хамыктың мурнунда эрге-чагырганың күүсекчи органнарын күштелдирер. Ынчан кээрге Президентиниң күштүг талалары чогум чүдел ынчаш деп айтырыгның тургустунуп кээри чугаажок. Бирээде, ол бодунуң албан-дужаал байдалы-биле Дээди Советке деп болур, чүге дээрге ону республиканың чурттакчылары соңгуур-ла болгай.

Ийиде, амгы үеде Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын ол албан-дужаалындан политиктиг азы өске-даа чылдагааннар-биле хостап болур болза, Президентини ынчаар хостаар эрге чок. Президентини албан-дужаалындан хуусаадан эрте хостаар эргени берип турар бир кол барымдаа — Тываның Конституциязын болгаш хоойлуларын ооң хажытканы болур. А ол хажыдыышкынның кемниг, кемниг эвезин чүгле республиканың Конституция Суду тодарадыр.

Үште, Дээди Советтиң хүлээп алганы хоойлуга чөпшээрел бербес дээн ышкаш шак ындыг хоруушкун эргези база президентиге бердинген. А ол дээрге хоойлужудулга чорудулгазынга салдар чедиреринин аажок күштүг быразы дээрзи билдингир. Дөртте, чазакты, ооң кадрлар талазы-биле составын, ооң-биле кады чер-черлерге чогуур органнарны боду хуузунда тургузар бүрүн эргелер президентиге бердинген. Беште, иштики болгаш даштыкы байдалдардан туруп кээп болур аажок нарын, онза үелерде президент шиитпирлерни шуут дарый база аажок шиитпирлиг хевирге хүлээп ап болур бүрүн эргелерлиг. Ооң кадында президент аажок чугула күрүне албан-хүлээлгелерин күүседир оралакчы президентини боду шилип алыр.

Ынчап баарга, Тываның Дээди Совединге чүү артарыл деп айтырыг база тургустунуп кээр ужурлуг. Бистиң бодап турарывыс-биле республиканың хамаатыларының хөй кезинниң деткимчезин алган президент эрге-чагыргазын бистиң республикада ниитилел-политиктиг байдалга хамаарыштыр шак ындыг хемчээлге республиканың кол политиктиг күштерин төлээлеп турар Тываның Дээди Совединиң эрге-чагыргазы-биле деңнештирип турар шак ындыг системаны Президент дугайында хоойлулар тургузуп турар. Тываның Дээди Соведи хоойлу доктаадыр бүгү эргелерни тудуп турар, хоойлуларны чүгле ол үндүрер, оларны чүгле ол тайылбырлаар болгаш дээди хыналда бүрүн эргези база аңаа хамааржыр. Чазактың составын болгаш ооң ажыл-чорудулгазының хуусаазын, ооң-биле кады чамдык чазак кежигүннерин тодарадып доктаадырының айтырыгларын шиитпирлээр эрге база Дээди Советте бар. Президентиниң шиитпирлерин чүгле Дээди Совет бадылаар ийикпе, азы хүлээп албайн барып болур эргелиг. Күрүне акша-хөреңгизин ажыглаары дээн ышкаш шак ындыг күштүг күрүне албан-хүлээлгезин база-ла Дээди Совет боттандырып, республикага күрүне тургузуунуң талазы-биле бүгү айтырыглар талазы-биле түннел шиитпирни чүгле ол хүлээп ап болур.

Республиканың Конституция Судунуң үндүргени түннелинге дүүштүр Дээди Совет президентини албан-дужаалындан хостап болур эргелиг.

Президент бодунуң бүрүн эргелериниң үезинде кандыг-даа политиктиг партияларның болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының кежигүнү болурун түр соксадыр дээрзинче номчукчуларның кичээнгейин угландырыксадым, азы өскээр чугаалаарга, ооң-биле ол чоннуң чаңгыс аай эвин база күрүне эрге-чагыргазының уламчылалдыг болурун бадыткап турары ол.

Канчаар-даа алырга, бистиң амыдырал байдалывыстың кандыг болуру долузу-биле күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазының деңнелинден хамааржыр. А ону дорт удуртуп башкарар кижи — президент. Президент эрге-чагыргазының хевирин киирери-биле эки талаже эргилделер болур дээрзинге идегеп турар бис.

Ниитини-биле президент эргелеп-башкарылгазын киирип турарында кандыг-даа ужур эдерткен чүүл азы кандыг-бир чажыт уткаында чок. Тываның бот-догуннаан чоруун быжыглаарынга, ооң хөй националдыг чурттакчы чонун камгалаарынга ооң эргежок чугулазын демдеглээри чугула.

Михаил КОЗЛОВ,
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы.

Интервью

ЭЭЗИ БОЛУР ДЭЭШ

Ангор дүгүн Тываның бодумга болбаазырадыр «Дүк» ассоциациязының хуралы тургузукчу совхозтарның удуртукчуларының киржилгези-биле болуп эрткенин «Шынга» дыңнаткан болгай бис. Ассоциацияның даргазы Б. Б. Балчир-биле бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Сүзүңниң интервьюзун номчукчуларга сонуургадыр-дыр бис.

Б. Б. Балчир:

— Күрүне өнүзүнүң монополисчи азы тергиндекчи байдалдыг турганы, ол өнүүнү кажаар ажыглаарын төптен айтып башкарар арга-биле углап-баштап келгени-биле чүгле Тыва эвес, а Туркмен, Узбекистан дээш, улуг республикалар безин ноядуунда Россияның девискээринде турар заводтарга, фабрикаларга чиг эт бээр черлер бооп артканын билир болгай бис. Тоңчу продукция будурер арга чок болгаш, бөгүн бис боттарывысты боттарывыс хандырары дыка берге боор турар. Ынчангаш Тывада бар бүгү-зе байлактарымы, көдээ ажыл-агый продукциязын республиканың иштинге болбаазырадыр талазынче угланыышкынны алыры чүүл апаргай. «Дүк» ассоциацияны тургузар деп бодалдың тыптып келген чылдагааны-даа ында чүве.

Кандыг ажылдарны баштай кылып чорутса эки, кандыг ажылдарны чоорту кылза — ийил дээрзин сайгарып бодап турар бис. Эң-не кол соруулга болза дүк болбаазырадырының мурнакчы технологиязын тып алыры. Бо шагда кым-даа халас дериг-херексел бербес, ынчангаш садыглажыр апаар-дыр бис ийин. Садыглажыышкынның баштайгы үезинде бисте бар чиг этти Тывадан үндүрүп, дериг-хереклерге орнап алыры чайлаш чок.

Дүк болбаазырадырының мурнакчы технологиязын тып алыр дээш ол-бо черлер-биле, чурттар-биле харылзажып турдувус. Дашпыны чурттарже безин 60 ажыг бижиктерия чоруткан бис. Аңаа харылар кээр үмүрлүг. Украина Республикада «Полиукс» деп бүдүрүлге-биле элээн чоок харылзаалыры тургустувус. Ол бүдүрүлге Чехословакиядан дүк болбаазырадыр технологияны чугаалажып алган. Бо бүдүрүлгенин даазы-биле Чехословакияга ангор ошкү дүгүн бергеш, дериг-херексел ап болурунуң аргазы бар. Мында чаңгыс багай чүве: Тыва биле Чехословакияның аразынга Украинада бүдүрүлге харылзаштырар эвено бооп турар. Харылзаалар дорт турган болза, улам эки нийик.

Дүктү болбаазырадыр материал-техниктиг баазаны тургузуп турган, ооң ажылдарны база организастаар сагыштыг бис. Хеп даарааp, эът болбаазырадыр дериг-хереклерди садып ап, продукция бүдүрүп болурунуң аргаазын тургузар херек. Ассоциацияның кежигүннери совхозтарның алдыңгызын, рынок өртектери-биле садар аргалыг, ооң областар, республикалар, крайларга садып, ооң ажыл-херээ ыңдыг-ла эки эвес. Чижээлээрге, «Эртинелиг» совхозтан 5 тонна өшкү дүгүн алгаш, ооң өртээн аңга чедир төлеп берип шыдаваан. Оон аңгыда республиканың ооң совхозтарынга дүк өртээнге 1,8 млн. рубльди чедир төлевээн. «Найырал» ассоциациязының даргазы В. С. Неделин, Абакан хоорайда «Киш» деп бичү бүдүрүлгенин даргазы Н. И. Кочуров-биле ол совхозтуң болгаш ооң совхозтарның дүгүнүң өртээнин дугайында каш удаа чугаалашкан мен. Ам дээрезинде акша-төгерик талазы-биле берге деп., төлеп бээрин аазап турар. Черле ынчаш «Найырал» ассоциациязы Абаканда «Киш» бүдүрүлгенин агентизи болуп турар. Ынчангаш Тываның бодунга дүк болбаазырадыр материал-техниктиг баазаны тургузары чугула, кеднилг деп санап турар мен.

— **Эрткен чылдың эгезинде «Саян» деп фирманы, оон элээн мурнунда ангор ошкү дүгү болбаазырадыр сорулга-биле «Мохер» деп каттыжышкынны тургускан болгай. Оларның салым-хуузу кандыг болганыл?**

— Ону экономиктиг бот-тускайлаң ажылдаарының оруктарын диазининг эгези деп болур боор. «Мохер» каттыжышкынының ажыл-херээ шуудавайн бартаң. А «Саян» фирма дамчыштыр 112 тонна дүктү садып чадаштывыс. «Саян» фирманың тургузукчулары база дүк бүдүрүп турар совхозтар эвес болгаш, чоруук бүтпейн бартаң. «Дүк» ассоциацияны ангор ошкү ажыл-агыйлыг совхозтар тургузуп, аңаа хой ажыл-агыйлыг совхозтар база киреринге белен болганда, ажыл шуудаар боор деп идегелдиг бис. Чүге дизе совхозтар ассоциациязының ажылынга дорт киржилгелиг, дүк фабриказын Тываға тудуп, ооң оруглалыг ажылдаарынга сонуургалдыг.

— **Кайы совхозтар ассоциациязының тургузукчулары бооп турарларыл?**

— Дүк бүдүрүп турар, эң ылаңгыя ангор дүгү бүдүрүп турар совхозтар «Дүк» ассоциациязының тургузукчулары болганнар. Ол дээрге Бай-Тайганың совхозтары, «Таңды-Сыны», «Эйлиг-Хем», «Ак-Тургуг», «Ийи-Тал», «Ишкин» дээш, ооң-даа совхозтар-дыр. Ассоциацияны тургузарының дугайында хой совхозтар-биле керээлерин чарган.

Дүктү болбаазырадырындан аңгыда ассоциациязының кежигүнү совхозтарның хой, ошкүзүнүң уксаазын экижилер, оларның дүгүнүң шынарын бедидер, азып-чем баазазын тургузар, Тываның кадыг-ширинн агаар-бойдузунга таарышкан өшкү болгаш тус чернин кара башлыг хоюнуң уксаазын көрүдедир дээш, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, кылыр ажылдар хой. Ол бүгү ажылдарны боттандырарының бир аргазы ассоциацияны тургузуп, демин катканы ол.

— **«Дүк» ассоциациязының ажылын доктаамал хайгаарап, ооң дугайында Тыва, ның чонунга чугаалап бээр дээш ам-даа силерии-биле ужураажы бээр бис. Интервью дээш четтирдивис.**

Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезинин камгалаар, Тыва Республиканың улус ажыл-агыйын быжыг турушту-луг болдурар болгаш хөгжүдер соруулга-биле Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1 чүүл. Тыва Республиканың девискээринде чер, ооң иштики байлактары (алдының, платинаның, мөңгүннүүң, нефтинин, хөмүр-даштың, газтың, уранның, ховар, өнүг болгаш кара металлдарның база өске-даа казар байлактарның курлавырлары), агаар делгеми, суглар, эрга-арыглар, үнүш болгаш дириг амытан аймаа, өске-даа бойдус болгаш чиг эт курлавырлары, урап чүүлдүг база культураның үнелиг чүүлдери Тыва Республиканың национал эртине-байлаа болгаш күрүне өнүзүү болур.

Тыва Республиканың суверенитедин болгаш ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун хандырып турар, Тыва Республиканың девискээринде күрүне өнүзүүнүң объектилери, күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң эт-хөреңгизин, оларның кол бүдүрүлге база бүдүрүлгенин эвес фондуларын киригштир. Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайлар, областарның күрүне өнүзүү даштыкы инвесторларның болур объектилерден ааңгылары Тыва Республиканың өнүзүү болур.

Тыва Республика бодунуң девискээринге Россия Федерациязының, ооң составында республикаларның, крайларның, областарның, даштыкы күрүнелериниң, оларның организацияларының болгаш хамаатыларының өнүү-хөреңги эргелерин камгалаарын магадылаар.

Күрүне эт-хөреңгизи аңаа Тыва Республиканың эки тура-биле дамчыдып бергени эрге-хүлээлгелерни боттандырарынга Россия Федерациязының эргелеп башкарылгазынга дамчыттынган туруп болур.

2 чүүл. Тыва Республика керээ үндезининге дүшкен күрүнелер, юридиктиг эргелиг албан чери азы хамаатыбиле ниити (үлүглүг азы кады эдилээр) өнүүнү доктаадың тургузуп болур.

Өске күрүнелерниң, Россия Федерациязының составында өске республикаларның, крайларының, областарының девискээринде Тыва Республиканың күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш органнарының кол бүдүрүлге база бүдүрүлгенин эвес фондулары, өске-даа эт-хөреңгизин болгаш курлавырлары Тыва Республиканың өнүзүү болур.

3 чүүл. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге күрүне өнүзүүнүң объектилерин, эт-хөреңгизин бөш билип эргелеп башкарар эртени дамчыдып бээр. Оларның чамдык кезиин күрүне азы муниципалитет өнүзүүнге арттырбышаан, ажыл-агый чорудар долу эргелерин бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга дамчыттышаан, айыттынган объектилерни болгаш хөреңгилерни күрүнениң эвес болдурарын база хуужударын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалар ынга дүүштүр боттандырар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дараазында эргелерни тыпсыр:

— бүдүрүлге-техниктиг продукцияны болгаш хереглел барааннарын киир база үндүр сөөртүрүнүн чурумун болгаш нормаларын доктаадың тургузарыл;

— Тыва Республиканың девискээринде юридиктиг эргелиг адрестерлиг даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга киржикчилерин бүрүткээрин.

5 чүүл. Россия Федерациязының органнарының Тыва Республиканың девискээринде республика (Россия Федерациязы) чагыргалыг болгаш боттарының ажыл-чорудулгазын бо Хоойлуга база Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулгаларынга дүүштүр боттандырып турар эрге-дужаалдыг кижилерге, күрүне бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларга хамаарыштыр шиитпирлерни Тыва Республиканың чогуур органнары-биле дугуруйшаан хүлээп алган болза, олар күш чок деп санаттынар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың январь 29.

• • •

«Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң дугайында доктаалды Тыва Республиканың Дээди Соведи хүлээп алган болгаш ук Хоойлуну хүлээп алган үезинден күштүг болдуруп киирген. Доктаалда ол Хоойлуның 1 чүүлүнде айыттынган курлавырлар-биле операцияларны боттандырарының чурумун ажылдап кылырын база ажыглап киирерин ТР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан. Тыва Республиканың Дээди Соведининң Президиуму болгаш республиканың прокуратуразы бо Хоойлуның сагылдазынга хайгаарал ажыл-хүлээлгелерни боттандырарын хандырар. Ол ышкаш Дээди Совединиң Президиумунга Тыва Республиканың суверенитедин камгалаар органнарын тургузарын хандырар хоойлужудулга актыларын Тыва Республиканың Дээди Совединге бир ай хуусаада киирип кээрин дааскан.

Тыва Республиканың Дээди Соведининң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың январь 30.

Тыва Республикада күрүне өнүзүүн республиканың күрүне болгаш муниципалитет өнүзүү кылдыр ангылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга, «Тывада өнүг дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга үндезилээш база «Россия Федерациязында күрүне өнүзүү Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның федералдыг күрүне өнүзүү кылдыр ангылаар дугайында» Россия Федерациязының Дээди Соведининң 1991 чылдың декабрь 27-де № 3020-1 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Соведининң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Дээди Соведининң 1991 чылдың декабрь 27-де № 3020-1 доктаалынга 1.3 капсырылгаларда сүмелээн, а ол ышкаш айыттынган ук капсырылгаларга кирбээн объектилерниң даназының Тыва Республиканың Дээди Совединге ийи неделя дуссаада киирип келирин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

2. Россия Федерациязының Дээди Соведининң 1991 чылдың декабрь 27-де № 3020-1 доктаалынга № 3 капсырылгада айыткан объектилерин улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтеринге дамчыдып бээр.

Муниципалитет өнүзүү кылыр объектилерниң даназын болгаш оларны дамчыдып бээрининг чурумун Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Соведининң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың январь 30.

БОДАНДЫРЫП КЭЭР-ДИР

Эрткен чылдың декабрь 18-те үнген № 216 «Шында» Татьяна Монгуштуң парлаттынган «Хомудалым улуг» деп чагаазын номчаш, кажыдалдыг неин кезитевес аргам чок болду. Ол хилинектенген чаш толге бичии-даа дуза көргүспээн. Чадавананың эмчизи мээң килеңимни хайындырды. Боду база херээжен кижи-дир, ам арта улуг эмчи. Чаш төлге канчап черле бир аргазын көрбээни ол деп бодандырып келирдир.

Шак ындыг, даанган ажыл-хүлээлгезинге ак сеткилдиг эвес эмчиге чонуң кадыын канчап бүзүрээрил? «Ие-чаштың кадыынче — кичээнгей»-ле деп турар болгай бис. А херек кырында кандыг-дыр бис?

База бир чижек. Дүкмам уруу бөжүп алган. Оларның аалынга Улуг-Хем районунуң Арыг-Үзүү суурга 2 ай болдум. Ол үеним иштинде уруглар эмчизи деп кижи ол бажыңче баш сукпады. Ону чүү деп көөрүл? Ол черде тускай дооскан эмчизи бар дидилер. Ол эмчиниң дорт хүлээлгези болур ужурлуг.

Үе-шагның бергедээнин ажыглап, ийи-чаңгыс кижилернин даанган ажыл-хүлээлгезинге ак сеткилдиг, харыысалгалыг эвес апарганы сөөлгү үеде эскеринчиг.

Уругларым, оолдарым! Үе-шаг чеже-даа бергезеп, кызагдап келзе, сула салдынмайн, даанган ажыл-ижинерге улам харыысалгалыг болуп, чонуңарга бараан болуп чоруңар. Чүгле ынчан бо берге үеним ындыг күш-ажыл, бир дем-биле аразы-биче-даа бол, чиик ажыл эртип шыдаар бис.

Онермаа МОНГУШ.
Пенсионер.
Кызыл район.

ӨРТЕКТЕР УЛГАТСА-ДАА

Бистер рыноктуң нарын болгаш берге үезинде ажылдап база чурттап турар болгай бис. Шиитпирлээр, кылыр ажылдар хөй. Ахты үеде дериг-хереклерниң, артык кезектериниң өртектери дыка-ла оскен, ол-даа канчаар, оларны тып алыр дээш ажылдаар апаар бис. А оларны тыптынып алырының берге апарганын чугаалаш канчаар боор. Маңаа чаңгыс чижектен киирип көрейн. Кызылда «Кызылагроүлетпүзенерго» организациязынга электрилиг шомчезикчи септедип алырының өртээ оң талап улгатканын. Ынчаар өзе бергенне дээш, ону албас болдувусса, шуут күруг калыр бис. Ынчангаш акша-төгерин камнап алыр соруулгабиле кагынган хереклерни катап септеп, оларны ажыглап турар бис. Өртектер ындыг-ла ыйнаан, рынокту хоойлузун кончаар, бодап чоруурга, бүгү-ле ажыл-херек - бистерден, ажылчын кижи бүрүзүнден база кончуг хамаарыжыл чүвелер. «Багын чугаалаар» бөлүк баскыды ардыр» деер болгай, маңаа чамдык бодалдарым киирип көрейн.

Совхозтуң шаар малы бо кыштагларывыскыны чүгээр эртирип турар деп болур. Ынчалза-даа шиитпиниң малын кыштан хур-мөңгү ажырып алырынга белеткел кошкак деп билип турар мен. Чүге дээрге бистер электриктер болганывысто, оларның турлагларынга бола чеде бээр бис. Бистиң эскерген чүвевис мынаар: малчыннар чазын кыштагларындан кежүп чоруурда, чайгы үеде оны эки септеселип алырын үттуп алыр ышкаш-тырлар. Кыштагга күзүн кежүп келгеш, чурттаар оран-савазын шалабууда кылган аттыг болур. Чижээ. Оорзак деп черде үш кыштагга чырык кылып октябрь айда чоруусса, үзмааларның сонгалары ажиктери оок болур чорду, дээвирлери шаарааш турар. Ынчангаш кажаа ишти соок. «Кажаа ишти ындыр электрилиг хереклерден салып берилер, оон башка чаш төл албас бис, соок черге хуралгаар өлүп болза, төлээр силер» деп, чамдык малчыннар чугаалап турдулар. Шак ындыг болурга, тааржыр-дыр бе?

Аргажок өл кажааларны кургадырыл-биле электрокалориферни түр үеде оваарымчалыг ажыглап болур, а кажаа бүрүзүнге дүн-хүн оок ажылдадырга өрт айылыы улуг апаар болгаш электроэнергия чарыгдалы эмин арттир кевүдей бээр.

Туранда КМК-ның тудуг организациязы совхозка ийи чыл бурунгаар тозан олуттуг ясли-сад тудуп, ону кончуг кыска хуусаада хүлээдип берген. Бо тудугну даштындан көөрге дыка чараш. Ындыг-даа болза, ында бичии чаштар ойнап-хөглевейн турар. Чылдагаанын: одалга системазын шын эвес кылганы. Ам ону катап кылыр ужурга таварзыл турар. Аңаа хөй чарыгдал үнери билдингир ышкажыл.

Дадар-оол МОНГУШ.
Бии-Хем район.
Хадың сүүр.

ЭРИГ СЕТКИЛДИН ШАҢНАЛЫ

Эрткен чылдың сентябрьда кадыкшылым баксыраш, алдан үзамдыга берген мен. Кызылда улусчу эртем-практиктиг медицина төвүнге ...тиг-эзелдээн, кижизит будүштүүн аңаа эмнедип чыда кордум. Эмчи кижиниң аарыг улуска ыңдыг эки хамаарыжлагзы кандыг-даа эмдеп аңтыр аазыптар болуур чорду. Ол үүле ижер болгаш сыкыртыр эмнер-биле эмнээринден ангыда, Төөн чүк улузунуң медициназының ине-биле эмнээр аргазын шингээнип алган, ону чогумчалыы-биле практика кырында ажыглап турар эмчи болду.

Бодунуң белен эвес мергежилиңге, ажыл-ишиңге сеткилиниден бердингек, чонунга ачы-буянныг, ак сеткилдиг Анна Өмүнээнинага Бүгү-делегейниң хөреңгемнер хүнү — Март 8-ке үткүштүр байыр чедирбишаан, ажыл ижимге чогаадымчал чедишкинниерин, өө-бүлеринге эвес-кежиктү өг-бүлем мурнундан солун дамчыштыр күзел тур мен.

Роза КЫЗЫЛ-ООЛ.
Бишкек.
Бии-Хем район.

ЧАА АДЫ

ДАГ-АЛТАЙ. Мурнундагы Даг-Алтай автономнуг область эде тургустунуушкун чылдарында Даг-Алтай ССР чыдыгы эде тургустунган. Даг-Алтай ССР-ниң улус депутаттарының Советиниң бирги сессизының соңгаалыны Дээди Соведи Даг-Алтай ССР-ниң Даг-Алтай Республика деп эде адвар дүтайында шиитпирни хүлээп алган.

Россия Совет Эвилелин өттүне бээр бе?

Россия болза хөй националдардан тургустунган болгаш шаандакы Совет Эвилелиниң девискээрлер аайы-биле административтиг хуваалдаларынга үндезилеттинген болганда, тоо быдаргай, ангыдыг биле кажыдалыг, национал девискээр-даа талазы-биле башкаланып, ангылаалыр чоруунче чүткүл улам күштелип турар. Соңгу Кавказта ындыг болуушкуннар оңу бадыткап турар.

Совет социология ассоциациязының (ССА) этносоциолог эртемденнериниң шинчилеелери орус төп-биле национал республикаларның аразында политиктиг чөрүдээлер-биле весиүттүүнүл турар мөсележенишкин Россия Федерациязында кол-ла чылдагаан бооп турарын чугаалаар аргаңы берип турар.

Амгы үеде Россияда тургустунган байдал Совет Эвилелиниң тургай байдалга дыка дөмей бооп турар. Ындыг-даа болза ССРЭ-ге эвилелдешкен республикаларны хамаарышпас күрүне болур эргени чедип алырынче коммунистиг төп ыдалап турган болза, РСФСР-ге болза демократтыг төп национал республикаларның Россиядан үзүп, башкаланырынга немелде идегин берип турар апарган деп болур.

ССА-ның Этниктиг социология комитединиң даргазы Леокадия Дробижеваның бодап турарыы-биле алырга, коммунистиг ёзүнүүл национал симболоу черле тараарыга эвес бооп турар. Оон ылыс үндезинин бир талазында амгы үеним номенклатуразының эргечагыргалаң салдыңмазынче чүткүдүүге, а өске талазында — ооң национал девискээрлериниң катап ангыланып тургустунар оралдажымышкынларынга база кирүүдеге керек кылдыр ангылаар дугайында Россия Федерациязының Дээди Соведининң 1991 чылдың декабрь 27-де № 3020-1 доктаалынга 1.3 капсырылгаларда сүмелээн, а ол ышкаш айыттынган ук капсырылгаларга кирбээн объектилерниң даназының Тыва Республиканың Дээди Совединге ийи неделя дуссаада киирип келирин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

— Ниитилелде ындыг санда-ргай, чорук политиктиг системаның, экономиканың, социал камгалал четкилериниң бүгү талазы-биле кошкап, үрелир чоруун болдурар — деп, Л. Дробижева чугаалап турар. — Байдал мындыг болу бээргеле чогум-на национал фактор кижилерниң угаан-медереелинге чүгле оларны сырый каттыштырар эвес, харын база даартазы хүнге оларның бүзүрел чок болуруун хамыладырының үндезини болу бээр. Россияның чурттакчыларының хөй кезии, хамыктын мурнунда орус эвес улустар, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларның орнунга национал идеяларны хүлээп көөрүнге, оларны боттарының эрге-ажыктарын камгалаар дээш ажыглаарынга белен бооп турарын шаандакы ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Этнология болгаш антропология институдунуң эртемденнеринин шинчилел ажылдары көргүзүп турар.

Дробижеваның бодап турарыы-биле алырга, ниитилелде национал идеяларның күштелирине еске-даа боттуг факторлар база ыдыг бооп турар. Россияның дыка хөй национал республикаларынга 70 чылдарда-ла социал-культура сайыралының деңнели дыка шапкынчаан. Бир эвес дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерниң саны, республикаларга аттарны берген улустарның будүүлгеде мурнакчы адырларда ажылдап турар кижилериниң саны аазыраш турар. Ынчангаш ол факторнуң бо талазы-биле ужурдузазы Совет Эвилелиниң тургааныңдан-даа артык чүгүл бооп турар. Чүге дээрге Соңгу Кавказ республикаларындан, Тывадан болгаш Чувашиядан ангыда Россияның республикаларының хөй кезиинде оруктар боттарының санының талазы-биле еске улустардан хөй бооп турар болгай.

Мурнунда турган ССРЭ-ниң чамдык республикаларынга бодаарга, РСФСР-ниң национал республикаларында оруктар тергиндекчи чурттан адырларынга херек кырында чангыс үн-биле удурланып турарын ССА-ның этносоциолог эртемденнериниң кижилерден салган айтырыгларының харылары көргүзүп турар. Национализмниң, шынгыыр мусульман аян кииртингеп национализмниң келерээриниден айылыышкыны, олар боттарының турар республикаларының мурнундагы корум-чурумнары, ның хевээр турарынга азы демократтыг орус төптүң идеяларынга идеген турар.

Орус чурттакчыларының РСФСР-ниң составынга артарынче чүткүлүнге федерацияның будүү-бүрүн кылдыр камгалап артырар дээр чорук идиг берип турар. Ынчалзада ол байдал национал аразынга мөсележенишкинниерин үүрү хөреңге чедирип болур. Россияның чамдык республикаларынга, чижээ Соңгу Кавказга, Татарстанга, Якутияга, Тывага ол националдар аразының мөсележенишкинниерине улам харыысалгалыг болуп, чонуңарга бараан болуп чоруңар. Чүгле ынчан бо берге үеним ындыг күш-ажыл, бир дем-биле аразы-биче-даа бол, чиик ажыл эртип шыдаар бис.

Онермаа МОНГУШ.
Пенсионер.
Кызыл район.

ӨРТЕКТЕР УЛГАТСА-ДАА

Бистер рыноктуң нарын болгаш берге үезинде ажылдап база чурттап турар болгай бис. Шиитпирлээр, кылыр ажылдар хөй. Ахты үеде дериг-хереклерниң, артык кезектериниң өртектери дыка-ла оскен, ол-даа канчаар, оларны тып алыр дээш ажылдаар апаар бис. А оларны тыптынып алырының берге апарганын чугаалаш канчаар боор. Маңаа чаңгыс чижектен киирип көрейн. Кызылда «Кызылагроүлетпүзенерго» организациязынга электрилиг шомчезикчи септедип алырының өртээ оң талап улгатканын. Ынчаар өзе бергенне дээш, ону албас болдувусса, шуут күруг калыр бис. Ынчангаш акша-төгерин камнап алыр соруулгабиле кагынган хереклерни катап септеп, оларны ажыглап турар бис. Өртектер ындыг-ла ыйнаан, рыноктуң хоойлузун кончаар, бодап чоруурга, бүгү-ле ажыл-херек - бистерден, ажылчын кижи бүрүзүнден база кончуг хамаарыжыл чүвелер. «Багын чугаалаар» бөлүк баскыды ардыр» деер болгай, маңаа чамдык бодалдарым киирип көрейн.

Совхозтуң шаар малы бо кыштагларывыскыны чүгээр эртирип турар деп болур. Ынчалза-даа шиитпиниң малын кыштан хур-мөңгү ажырып алырынга белеткел кошкак деп билип турар мен. Чүге дээрге бистер электриктер болганывысто, оларның турлагларынга бола чеде бээр бис. Бистиң эскерген чүвевис мынаар: малчыннар чазын кыштагларындан кежүп чоруурда, чайгы үеде оны эки септеселип алырын үттуп алыр ышкаш-тырлар. Кыштагга күзүн кежүп келгеш, чурттаар оран-савазын шалабууда кылган аттыг болур. Чижээ. Оорзак деп черде үш кыштагга чырык кылып октябрь айда чоруусса, үзмааларның сонгалары ажиктери оок болур чорду, дээвирлери шаарааш турар. Ынчангаш кажаа ишти соок. «Кажаа ишти ындыр электрилиг хереклерден салып берилер, оон башка чаш төл албас бис, соок черге хуралгаар өлүп болза, төлээр силер» деп, чамдык малчыннар чугаалап турдулар. Шак ындыг болурга, тааржыр-дыр бе?

Аргажок өл кажааларны кургадырыл-биле электрокалориферни түр үеде оваарымчалыг ажыглап болур, а кажаа бүрүзүнге дүн-хүн оок ажылдадырга өрт айылыы улуг апаар болгаш электроэнергия чарыгдалы эмин арттир кевүдей бээр.

Туранда КМК-ның тудуг организациязы совхозка ийи чыл бурунгаар тозан олуттуг ясли-сад тудуп, ону кончуг кыска хуусаада хүлээдип берген. Бо тудугну даштындан көөрге дыка чараш. Ындыг-даа болза, ында бичии чаштар ойнап-хөглевейн турар. Чылдагаанын: одалга системазын шын эвес кылганы. Ам ону катап кылыр ужурга таварзыл турар. Аңаа хөй чарыгдал үнери билдингир ышкажыл.

Дадар-оол МОНГУШ.
Бии-Хем район.
Хадың сүүр.

Россия Совет Эвилелин өттүне бээр бе?

Россия болза хөй националдардан тургустунган болгаш шаандакы Совет Эвилелиниң девискээрлер аайы-биле административтиг хуваалдаларынга үндезилеттинген болганда, тоо быдаргай, ангыдыг биле кажыдалыг, национал девискээр-даа талазы-биле башкаланып, ангылаалыр чоруунче чүткүл улам күштелип турар. Соңгу Кавказта ындыг болуушкуннар оңу бадыткап турар.

Совет социология ассоциациязының (ССА) этносоциолог эртемденнериниң шинчилеелери орус төп-биле национал республикаларның аразында политиктиг чөрүдээлер-биле весиүттүүнүл турар мөсележенишкинниерин Россия Федерациязында кол-ла чылдагаан бооп турарын чугаалаар аргаңы берип турар.

Амгы үеде Россияда тургустунган байдал Совет Эвилелиниң тургай байдалга дыка дөмей бооп турар. Ындыг-даа болза ССРЭ-ге эвилелдешкен республикаларны хамаарышпас күрүне болур эргени чедип алырынче коммунистиг төп ыдалап турган болза, РСФСР-ге болза демократтыг төп национал республикаларның Россиядан үзүп, башкаланырынга немелде идегин берип турар апарган деп болур.

ССА-ның Этниктиг социология комитединиң даргазы Леокадия Дробижеваның бодап турарыы-биле алырга, ниитилелде национал идеяларның күштелирине еске-даа боттуг факторлар база ыдыг бооп турар. Россияның дыка хөй национал республикаларынга 70 чылдарда-ла социал-культура сайыралының деңнели дыка шапкынчаан. Бир эвес дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерниң саны, республикаларга аттарны берген улустарның будүүлгеде мурнакчы адырларда ажылдап турар кижилериниң саны аазыраш турар. Ынчангаш ол факторнуң бо талазы-биле ужурдузазы Совет Эвилелиниң тургааныңдан-даа артык чүгүл бооп турар. Чүге дээрге Соңгу Кавказ республикаларындан, Тывадан болгаш Чувашиядан ангыда Россияның республикаларының хөй кезиинде оруктар боттарының санының талазы-биле еске улустардан хөй бооп турар болгай.

Мурнунда турган ССРЭ-ниң чамдык республикаларынга бодаарга, РСФСР-ниң национал республикаларында оруктар тергиндекчи чурттан адырларынга херек кырында чангыс үн-биле удурланып турарын ССА-ның этносоциолог эртемденнериниң кижилерден салган айтырыгларының харылары көргүзүп турар. Национализмниң, шынгыыр мусульман аян кииртингеп национализмниң келерээриниден айылыышкыны, олар боттарының турар республикаларының мурнундагы корум-чурумнары, ның хевээр турарынга азы демократтыг орус төптүң идеяларынга идеген турар.

Орус чурттакчыларының РСФСР-ниң составынга артарынче чүткүлүнге федерацияның будүү-бүрүн кылдыр камгалап артырар дээр чорук идиг берип турар. Ынчалзада ол байдал национал аразынга мөсележенишкинниерин үүрү хөреңге чедирип болур. Россияның чамдык республикаларынга, чижээ Соңгу Кавказга, Татарстанга, Якутияга, Тывага ол националдар аразының мөсележенишкинниерине улам харыысалгалыг болуп, чонуңарга бараан болуп чоруңар. Чүгле ынчан бо берге үеним ындыг күш-ажыл, бир дем-биле аразы-биче-даа бол, чиик ажыл эртип шыдаар бис.

Онермаа МОНГУШ.
Пенсионер.
Кызыл район.

ЭРИГ СЕТКИЛДИН ШАҢНАЛЫ

Эрткен чылдың сентябрьда кадыкшылым баксыраш, алдан үзамдыга берген мен. Кызылда улусчу эртем-практиктиг медицина төвүнге ...тиг-эзелдээн, кижизит будүштүүн аңаа эмнедип чыда кордум. Эмчи кижиниң аарыг улуска ыңдыг эки хамаарыжлагзы кандыг-даа эмдеп аңтыр аазыптар болуур чорду. Ол үүле ижер болгаш сыкыртыр эмнер-биле эмнээринден ангыда, Төөн чүк улузунуң медициназының ине-биле эмнээр аргазын шингээнип алган, ону чогумчалыы-биле практика кырында ажыглап турар эмчи болду.

Бодунуң белен эвес мергежилиңге, ажыл-ишиңге сеткилиниден бердингек, чонунга ачы-буянныг, ак сеткилдиг Анна Өмүнээнинага Бүгү-делегейниң хөреңгемнер хүнү — Март 8-ке үткүштүр байыр чедирбишаан, ажыл ижимге чогаадымчал чедишкинниерин, өө-бүлеринге эвес-кежиктү өг-бүлем мурнундан солун дамчыштыр күзел тур мен.

Роза КЫЗЫЛ-ООЛ.
Бишкек.
Бии-Хем район.

ЧАА АДЫ

ДАГ-АЛТАЙ. Мурнундагы Даг-Алтай автономнуг область эде тургустунуушкун чылдарында Даг-Алтай ССР чыдыгы эде тургустунган. Даг-Алтай ССР-ниң улус депутаттарының Советиниң бирги сессизының соңгаалыны Дээди Соведи Даг-Алтай ССР-ниң Даг-Алтай Республика деп эде адвар дүтайында шиитпирни хүлээп алган.

Билиг-мергежили бедик эмчилерни кым-даа мактаар. Мария Демчиковна Монгуш медицина институдун доосказ, Тыванын найысылалында эмнелгелерге он беш чыл чедир ажылдаан. Ол ам Кызылдың ийи дугаар поликлиниказында терапия албанының улуг эмчизи болуп, хөрек аарыгларын эмнээр медицина ажылдакчыларының ажыл-ижин башкарбышаан, боду база шинчилгелерни чорудуп турар.

Бо дуржулгалыг эмчинин өрээлинге улус хүннүң-не хөйү-биле кээр. Эмчи оларның шуптузун дыңнап, хүлээп алыр. Шинчип көөр. Херектиг эмнерни бижип бээр. Арга-сүмени кадарынга улуг сонуургалдыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АНЫЯКТАР ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ

Ильинка... Бо дээрге Тыванын эң хоочун, эрги шагдан бээр туруп келген суурларының бирээзи-дир. Мында доктаамал чурттакчылар хөй. Аңаа чоннуң, шынап-ла, хөй-хөй салгалдары өзүп, амыдырал-чуртталганы уламчылап-даа келген. Шаанда бо суурнуң чонунуң амыдыралы хайныгып, аныяк-оскени хөглеп, спортчу маргылдааларга үргүлчү киржип турган.

Сөөлгү үеде бо хоочун суурнуң аныяктарының хостуг үелерде кылыр чүүлдери, киржир оюн-тоглаалары тывылбастаан. Ында-хаая кежээлерде чүгле танцылаар дээш чыглып келгилээш, үрдаа болбаанда тарап чоруй баар.

Суурнуң көдээ Культура бажыңынга улаштыр спорт залын туткан. Бо чылын бо залга кандыг-даа ажыл кылдынмаан деп чугаалап болур. Чүге дээрге үр септепселивээнинден ооң шалалары ирип калган, ойбак-дыдык черлер хөй. Дээвиири база эргижирээн, чайгы үеде чаъстаашкындан дамдылааш туруп бээр. А кыжын ол залга аныяктар чыып, спортчу маргылдаалар эрттирер азы болгумнер ажылдадыр аргазы шуут чок. Эжиктер хажып калган, хат-салгын өттүр шаап турар.

Мен бодум спорт залынга кээп, инструкторлап ажылдаанымдан бээр элээн үр апардым. Мындыг байдал, турда, аныяктарны спортче хаара тудары дыка бергедир. Кым ол соок черге келир боор. Кадыкшылын дадыктырып экижидериниң орнунга улам баксырадып, аартып алыры күзенчиг эвес. Спорт хамаанчок Культура бажыңынга бот-тывынгыр уран чүүлдүн белеткели болбастаан, концерттери-даа үнместээн. Эрткен чылдарда байдал шуут өске турганын ильинкажылар билир.

Бо талазы-биле айтырыгны мен суурнуң болгаш районнуң-даа удуртур ажылдакчыларынга каш удаа тургузуп келген мен. Олар аныяктарның амыдыралынче, оларның хостуг үелерин ажыктыг кылдыр эрттиреринче шуут кичээнгей салбайн турары оларның биске харыыларындан илден бооп турар. Олар тудуг материалдарын кайыын алырын безин билбес болдулар.

Мен бодаарымга Каа-Хемниң Ильинка суурунуң культура төвүнче, ында спорт залынче ёзулуг сагыш салыр үе келген. Чүгле суурнуң эвес, харын база районнуң удуртукчулары биске кээп боттуг дузаны көргүзери күзенчиг.

Тамара САНДЫЙ-ООЛ,
Каа-Хем район.

Интервью

БУЯННЫГ ҮҮЛЕҢЕР БҮТСҮН

Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1991 чылдың декабрь 26-да хүлээп алган доктаалынга дүүштүр хостуг өртектерни киргенибиле холбаштыр хамаатыларның, ылаңгыя эвээш орулгалыг кижилерниң, инвалидтерниң, пенсионерлерниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң кежигүннериниң, студентилерниң болгаш сургуулдарның, ажыл чоктарның социал камгалалын оңза чугулалап көргеш, Тыва Республиканың бүгү районнарында чоннуң социал камгалалын харыылаар оралакчы даргаларның чаа албан-дужаалдарын тургускан. Ам ындыг оралакчы Ч. А. Саая-биле чугаа.

— Амгы бо кончуг берге үеде бистиң Бай-Тайга районда чоннуң социал камгалалын харыылаар райкүүском даргазының оралакчызы албан-хүлээлгезин күүседип кирипкен-дир силер. Чечекмаа Акимовна. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Өртектерни хостуг болдурганы, бистиң районнуң чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр дыка хөй шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны тургузуп келген. Ол айтырыгларны чогумчалыы-биле шиитпирлээри, мындыг берге үеде чонга дузалаары, оларның социал камгалалын күштелдирери дээш ажылдаары буянныг үүле-херек деп билип тур мен. Шыны-биле чугаалаарга, чоннуң эрге-ажыы, оларның социал камгалалының айтырыглары, мурнуку-даа чылдарда чедир шиитпирлеттинмейн турганын билир бис. Чоннуң хандырылгазы куду кезектеринге дээштиг дуза көргүспейн келген. Бо хонуктарда байдал улам бергедээн. Ынчангаш чоннуң социал камгалалын күштелдирер дээш, чонга ачы-дуза чедиреринин боттуг хемчеглерин ап, тус-тус кижилер, өг-бүлелер, күш-ажылчы коллективтер-биле быжыг харылзааны тудуп ажылдаар апаар. Мээң ажылымга социал хандырылга килдизиниң болгаш чер-чер Советтериниң ажылдакчылары улуг дузаны көргүзер дээрзи чугаажок.

— Ажылыңар канчаар эгелеп тур, Чечекмаа Акимовна?

— Эрткен чылдың декабрь 28-те Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге улуг хурал болуп эрткен. Аңаа социал камгалалы кошкак пенсионерлер, инвалидтер, өскүстер болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерни дүрген илередип, дуза чедирер талазы-биле улуг сорулга салдыңган. Ону амыдыралга боттандырары-биле күүском хуралынга кожуунун чонунуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле тускай план-хемчеглерни ажылдап кылган. Кожуун чергелиг тускай комиссияны тургускаш, ажылдап эгелединвис. Чурттакчылыг суурларда күүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын тус-туста быжыглаан. Бо хүннерде суур бүрүзүнде активтерниң, депутаттарның хуралдарын эрттирип, комиссияларны тургускан. Бир-ле дугаарында, эң берге байдалдыг, чедимче чок өг-бүлелерниң, пенсионерлерниң, инвалидтерниң, бот-иелерниң, адаларның даңзызын тургузуп тур бис. Ону даңзылап тургузарда бажыңнарны кезип, бо хонуктарда кымның канчаар амыдырап-чурттап орарын карак-биле көрүп, оларның-биле ужуражып, чугаалажып тургаш, тодарадып, билип ап тур бис. Ооң-биле чергелештир совхозтарда, бүдүрүлге, албан организацияларда ажылдап турарларның шалыңын 410 акшадан куду эвес турар кылдыр остүрериниң аргаларын тыварынга дузалажыр, ооң канчаар чоруп турарын шыңгыы хыналдага алыр ажыл эгелээн. Чер-черлерде комиссиялар чамдык чедимче чок деп санаттынып турар өг-бүлелерниң кышкы одаар ыяш, хөмүр-биле хандырылгазын база хынаардар. Бо-ла бүгү кылып чоруткан ажылдарның түннели-биле кайда, кымчарда амгы байдал кончуг берге болуп турары тодарап, билдине бээр.

— Дузаламчы кандыг хевирлерлиг болурул?

— Бир-ле дугаарында, чонга дузалаар акша-хөрентиниң үндезин дөстерни тургузар. Ооң ынай чиигеткен өртектер-биле ийикпе азы халас чемгерериниң талоннарын бээри көрдүнүп турар. Совхозтар, бүдүрүлге, албан, организация черлери чедимче чок өг-бүлелерниң шалың акшазын бир дугаарында өстүргеш, төлеп берген турарын чедип алыр. Бот-хандыртынарының аргаларын дилеп, хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулга кылыр күзелдиг хамаатыларга бүгү талалыг дузаны база деткимчени көргүзер. Бо хүннерде кожуунуң социал хандырылга килдизи дыштаныр хүннер чок ажылдап, пенсия, дузаламчы акшаларның эде санаашкыннарын чорудуп турар.

— Не-чаштарны база кол кичээнгейде алдыңар ыйнаан?

— Ийе, не-чаштарның айтырыы бисте бир кол черни эзлеп турарын айтыр апаар. Херээжен, не кижи болганымда, өг-бүле, не-чаштарның социал камгалалы чогуур эки дениелге турзун дээш, ажылдаар апаар мен. Чаа божаан иелерге чөргектер, бичии чоорганнарны тускайлаан. Божуур, кадыы кошкак иелерни сүт кухнязын дамчыштыр сүт-биле хандырарының аргазын көрүп турар бис. Амгы үеде бир литр сүттүң өртээ 8 рубль апарганы-биле, не-чаштарга сүт айтырыы база нарын байдалда келгенин көрүп турарывыс ол ийин. Ол ышкаш райкүүскомнуң херээженнер килдизи «Өг-бүле» деп акцияны кожуун девискээринде ойнадып турар. Ооң кирген 51 муң акшаны база-ла социал камгалалы кошкак өг-бүлелерге, не-херээженнерге дузалаарынче угландырар. Не-чаштарны аъш-чем болгаш идик-хеп аймаа-биле чиигелделерлиг хандырарының аргаларын дилээр бис.

— Бистиң район чурттуг студентилер болгаш сургуулдарга дузаламчы көрдүнүп турар бе?

— Бистиң кожуун чурттуг бүгү студентилеривистиң болгаш сургуулдарывыстың ниити даңзызын база кылып тур бис. Кызылда ортумак, дээди өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң, сургуулдарның чыыжын организастап, чаңгыс чер-чурттуглар болуун тургускаш, оларга дузалаарының ачы-дуза фондузун тургузары көрдүнүп турар. Ол дузаламчыны каяа, канчаар чарыырын оларның тускай сонгуткан чөвүлели шиитпирлээр апаар.

Седип-оол ИРГИТ
чугаалашкан.

Студентилерге

«КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ ХЫРЫН ТОДАР»

Эрткен чылын Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскаш, бо-ла хоорайда медицина училищезинче өөренип кирип алдым. Өг-бүлевисте беш кижи бис. Эң бичии дуңмам өөреникчи. Үш кижи ажылдап-даа турар болза, үениң нарыыдааны-биле ада-иевиске, ылаңгыя ававыска кайы хире бергезин билип, көрүп тур бис. Ол кезээде ийи сумка көдүрүп чоруур...

Чылдың-на солуннарны, журналдарны хөйнү чагыдып ап чаңчыга берген бис. Чаа почтаны четтикпейн манаар, номчуур бис. Январь 23-те үнген № 15 «Шында» Н. Эргептиң студентилерге күш-ажыл рыногун тургузарының дугайында эки сүмелерлиг «Акша немей ажылдап алыр сен бе?» деп эгелиг материалын номчааш, дыка-ла таарзындым, өөрдүм. Саналдарны долузу-биле шуптузун деткиир, ол дугайын эш-өөрүмге тайылбырлап бээрин, бодумнуң дуржулгамны-даа чугаалап бээрин шиитпирледим. Солун дамчыштыр аан. Кандыг дуржулгам дээрил ону?

Бүгү-ле ада-иелер дег, авам, ачам күш-ажылга ынак улус. Бисти күш-ажылга ынак чоруңар деп чагып-ла олурарлар. «Холу шимчеп чоруур кижиниң хырны тодуг, экти бүдүн чоруур чоор» деп, авам үргүлчү чагыыр. Өөреникчи чылдарымның сөөлгү ийи чылында чай боорга-ла хоорайның эмнелгезиниң терапия салбырынга санитаркалап, эжим уруг-биле кады идик-хеп, өөредилге херекселдери садып алыр акшаны ажылдап ап келдивис. Хоорай чурттуг улуска акша херек деп чүвени ынчан улам хандыр биле берген бис. Ам тудугда ажылдап турар акым бар, ол 8 класс дооскан чайынындан-на чай боорга-ла ажылдап чорду. Ооң база үлегер алган мен.

Амгы үени 2—3 чыл бурунгаар үеге деңнээр ужур чок-тур. Бараан, аъш-чем тывылбас, өртээ улуг. Ону кижи бүрүзү билир.

Стипендия ап, авам сүт-биле кады чурттап турар-даа болзумза, хоорай төвүнде, бажыңым чоогунда бир албан черинде ажылым база бар — аштакчылап турар мен. Дыштаныр хүннерде авам дузалажып, ону-мону кылырын айтып берип турар. Өөредилге сөөлүнделе, кежээ, улуг-ла дизе 2—3 шак дургузунда ажылдаптарыңга үени шын хуваап алырга, четтиге бээр, чүведир. Баштайгы дээреде аштаарынга, чуурунга херектиг бүгү-ле херекселдерни, химиктиг бүдүмелдерни боттарывыс садып, тыптынып алган бис. Организация эде тургустунуп турар чүве болганда, ооң деткимчезин көре бээр боор бис.

Бо үеде артык акша деп чүве турбас. Каш стипендия чүге четчир боор, немей акша ажылдап алыр, ада-иеге, бодунга чиигелде көргүзер дизинзе, ажылда, студент эш. Үени халас эрттирбээлиңер. Журналист Надежда Эргептиң саналын бис боттарывыс деткиир, ажылды бис боттарывыс дилээр ужурлуг бис. Амгы аныяк кижиниң арын-нүүрүн күш-ажылывыс-биле, өөредилгевис-биле көргүзээли.

Чаңгыс-ла сагышка анчыг чүве бар: аштакчылап-даа дижик, ажылдап кирген аныяк кижини ол организацияның ажылдакчылары, улуг кижилер деткиир, арга-сүмезин бээр болза эки деп бодаар мен. Кижини ол-бо деп хөректээрге, анчыг сөстер сөглей бээрге, хол салдына бээр хире чорду. Ынчалзадаа ындыг байдалга таваржы берзинзе, ону херекке алба, өңнүк. Үези кээрге, чүвениң ужурун биле бергеш, ындыг улуг кижилер боттары боданы бээрлер. Улуг кижилерниң бичиндерге үлегери деп чүве черле турар. Бо талазы-биле сээн бодалың, шиитпириң чүл, студент эш?

А. САТ.
Кызыл хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ПОНЕДЕЛЬНИК

ФЕВРАЛЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 «Доктор Айболит». Мультфильм. 9.15 «Баш төөредир доллар». Уран-чечен фильм. 10.40 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 — 12.20 Медээлер.

• • •

14.35 «Телемикст». 15.20 «Шаанда, шаанда...» 15.40 «Эргим ынаам». Уран-чечен телефильм. 17.10 «Салымчаяанныглар болгаш мөгейикчилер». 18.00 Медээлер. 18.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 19.15 «Баш төөредир доллар». Уран-чечен фильм. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Видеочагаа». 22.35 Телефильм. 01.00 «Эргим ынаам». Уран-чечен телефильм. 01.00 Медээлер. 01.35—02.05 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Конькиге маңнаарының спорту.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.20 Итали дыл. 9.50 Хостуг үеде. 10.05 Уттундурган суур. 10.25 Делгелге. 10.50 Бистиң садывыс. 11.20 Олимпиада дневниги. 11.50 Фольклор программазы. 12.55 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 13.55 Музыка дугайында миниатюралар (Франция). 14.15 — 14.50 «Орус культура дугайында беседалар».

КЫЗЫЛДАН

17.55 Улуг-Хемге Шагааны байырлааны. 18.35 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.05 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр, интервью. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Барымдаалыг фильм. 20.45 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 «Маргыжыг».

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Музыка, музыка... 20.45 Уран-чечен фильм. 22.20 — 23.50 Уран-чечен фильм.

ВТОРНИК

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 «Доктор Айболит». Мультфильм. 9.00 Уран-чечен фильм. 10.15 Барымдаалыг фильм. 10.40 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 14.45 «Блокнот». 14.50 «Садыг одуруу». 15.05 «Бо силерге херек бе?» 15.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 18.00 Медээлер. 18.20 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.30 «Үе-чадалар». 19.10 Мультфильм. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 20.20 Телефильм. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 22.35 Уран-чечен фильм. 23.50 Чаа рубрика. 00.20 Тураскаадыг кежээ. 01.00—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Коллекционер». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Чайыннааш шил». 9.55 М. Цветаева. 10.20 Олимпиада дневниги. 11.50 «Делгем». 11.20 Кышкы Олимпий оюннары. Супергигант. 12.05 Депшиириниң аргалары. 12.20 Тинко. 12.35 Кышкы Олимпий оюннары. Шураашкын. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.40 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 15.40 Киновикторина. 16.45 Фестиваль.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 18.10 Күрүне бүдүрүлгелерин хуужудары. 18.40 «Кижизидилге дугайында 20 минута». 19.00 «Экивеңер!» Информастыг программа. 19.30 Байырывысты хүлээп алыңар. 19.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Хоозун чугаалар». 21.20 Хостуг үеде. 21.25 Кышкы Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 Олимпиада дневниги. 01.00—02.00 «Джаз-тайм».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Мурнуу Африка Республикадан репортаж. 1-ги дамчыдылга. 18.25 Криминалдыг медээлер. 18.40 «Бөгүн» деп программа. 19.20 Телепарафраз. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.20 «Үениң судалы». 21.20 —23.00 Уран-чечен фильм.

СРЕДА

ФЕВРАЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.15 «Сашка». Уран-чечен фильм. 10.40 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 14.30 «Бизнес-класс». 14.45 «Телемикст». 15.30 «Ф.Ф.Ф.» 15.55 «...Дайын мурнунда-ла». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Маугли». 1-ги, 2-ги, 3-кү сериялары. 18.00 Медээлер. 18.20 Делегей марафонунга уткуштур. 18.35 «Реформа: неделя улаштыр». 19.15 Мультфильм. 19.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Сашка». Уран-чечен фильм. 22.45 Беседалажыышкын. 23.55 А. С. Пушкин — «Хулер аъттыг кижи». 00.45 Р. Идрисова биле Г. Фазуллин ырлаар. 01.00—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Ыракы Чөөн чүк». 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 «Бурда моден» көргүзүп тур...». 11.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Слалом. 12.20 Кышкы Олимпий оюннары. Эстафета. 14.30 Барымдаалыг фильм. 14.50—15.20 «03» программа.

• • •

16.35 Чурукчу. 17.05 Кудумчуга дүне. 17.55 Халас эрткен хүннер. 18.25 Тинко.

КЫЗЫЛДАН

18.40 «Төрээн дылывыс — бистиң байлаавыс». Тыва дылдың амгы байдалының дугайында дамчыдылга. 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 М. Цветаева. 20.50 Рок-бөлүк. 21.00 Россияның парламент медээчизи. 21.15 «Ойкумена». 22.15 «Мени чинги-биле садыптылар». 23.00 Кышкы Олимпий оюннары. Слалом. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 Хостуг үеде. 18.55 «Делегей рыногунче дүлгүүр». 19.25 Шаламовту номчуңар. 19.45 Хүннүң-не байырлал. 19.55—20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ФЕВРАЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Мультфильм. 9.00 Беседалажыышкын. 10.10 Телефильм. 10.40 Кышкы Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 12.20 «Чедиишкинни канчаар чедип алырыл?» 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикст». 15.00 «Бөгүн болгаш шаанда». 15.30 «...Дайын мурнунда-ла». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.35 Мультфильмнер. 17.25 «Овур-хевир». 17.45 Реформатор. 18.00 Медээлер. 18.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.10 «Чүнүң-даа дугайында эвес репортаж». 19.25 Кышкы Олимпий оюннары. Хоккей. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара хааржак». 22.10 «Бичии Вера». Уран-чечен фильм. 00.20 «ВиД». 01.00 Медээлер. 01.35 Л. Николаева ырлаар. 01.45—02.20 Кышкы Олимпий оюннары. Конькиге маңнаарының спорту.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Телефильм. 9.55 Россияже көрнүүлү. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 11.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.20 Кышкы Олимпий оюннары. Биатлон. 14.20 «Маргыжыышкын». 15.50 Музыкалыг фильм. 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Биатлон.

КЫЗЫЛДАН

18.05 «Саян эдээнде кежээ». Чечен чогаал хөгжүмнүг программа. 18.55 «Экивеңер!». Информастыг программа. 19.25 Байырывысты хүлээп алыңар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Коммерция тускай үндүрүлгези. 20.40 Хостуг үеде. 20.55 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Тинко. 19.10 Чугула репортаж. 19.40 Российжи ёзугаар хуужудулга. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Медээлер, реклама, чарлалдар. 20.40 «Стоп-машина». 21.10— 22.50 «Никита». Уран-чечен фильм.

ПЯТНИЦА

ФЕВРАЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильм. 8.50 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.40 Уран-чечен фильм. 11.25 Концерт. 12.00—12.20 Медээлер.

• • •

14.30 «Блокнот». 14.35 «Бридж». 15.00 Танцычының байырлалы. 15.55 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң өг-бүлем болгаш өске-даа дириг амытаннар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Делегей телемарафонунга уткуштур. 21.35 «ВиД». 22.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Бобслей. 23.25 «Эртенги сылдыс» дунеки эфирде. 00.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.10 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг үеде. 10.05 Барымдаалыг фильм. 10.25 Тураскаадыг кежээ. 11.20 Олимпиада дневниги. 11.50 Ынакшаанын ажыы-биле чугаалаары. 12.05 Россияның парламент медээчизи. 12.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Слалом. 13.25 Англи дыл. АКШ-тың өг-бүле альбому. 13.55 Киновикторина. 15.00 Россияның меценаттары. 16.00 «Кыдыт-кызыгаар». 16.45 Тараачыннар айтырыы. 17.00 «Делгем». 17.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 17.45 Тинко. 18.00 ТелеЭКО.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.50 Медээлер. 19.00 Чарлалдар. 19.05 Туранга ужуражылгалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 26-гы сериязы. 21.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.50 Рождество музыкалы. 22.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Шорт-трек. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Сес дилеп тур мен. 18.45 Тайылбыр. 19.00 Япониядан көрүш. 2-ги кезээ. 19.30 Барымдаалыг фильм. 19.40 Хостуг үеде. 19.55—20.00 Реклама.

СУББОТА

ФЕВРАЛЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «ЭХ». 9.20 «Төп». 10.00 Музыкалыг дамчыдылга. Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 11.50 «Майя ары». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 12.15 Режиссер Г. Данелияның фильмнери. 13.50 Медээлер. 14.10 «Джаз портреттер». 15.00 «Гонг». 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 20.00 Концерт программазы. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 22.45 Цирк артизи. 23.20 «Кыргыс аялгалар». 23.30 ИТПО. 00.25 —00.55 Техчапсар. 01.00 Медээлер. 01.35—02.50 Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 «Бир-ле дугаар хөйге билдингир». 8.40 Делегей конкурстарының лауреады. 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.35 «Пилигрим». 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 «Петербург могиканнары». 11.20 «М-трест». 11.50 «Босконуң ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм. 12.20 Дииспейлер болгаш ыттар дугайында. 2-ги үндүрүлгези. 12.30 Телефильм. 12.45 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 15.00 «Кадар он бир». 17.00 «Чедиишкинче дагыр орук». 18.00 «Позпер болгаш Донахью». 18.55 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 27-ги сериязы. 19.45 «Деспиде чүү барыл?». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Кышкы Олимпий оюннарында. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.00 Кыска метражтыг уран-чечен фильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 00.55 Олимпиада дневниги.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Эртен эрте». 9.25 «Чаа аттар». 10.15 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 11.35 Мурнуу Африка Республика. 2-ги дамчыдылга. 12.25 «Пи» демдек ёзугаар». 13.15 «Шупту бооп чадавас». 13.45 «Саянда кыш». 14.00 Медээлер. 14.20 «Шуулган». 15.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.10 «Аян-чорукчулар клуву». 17.10 «Солдат ыры фестивалы». 19.00 Медээлер. 19.15 Телелоция. 19.25 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 20.15 «Танцы мозаикаазы». 20.45 Ужуражыышкын. 22.00 «Түңнели». 22.45 — 01.40 Кышкы Олимпий оюннары. Хоккей. 00.20—01.00 Техчапсар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Чурукчу С. Егоров. 8.40 «Та бүзүреңер...» 9.10 Барымдаалыг экран. 10.10 Мультфильмнер. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.55 «Орнамент» ансамбль. 11.10 Мультфильм. 1-ги сериязы. 11.40 Аты-баты... 12.10 Ыдыктыг болгаш мөңге. 12.30 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Шорт-трек. 14.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 15.00 Ачы-дуза көргүзер «Пеликан» акция. 16.00 «Каттырынчыг оюннар». 17.00 «Чедиишкинниң дагыр оруктары». 18.00 Профессионалдар аразынга делегей чемпионады. 19.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 28-ки сериязы. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Россияже көрнүүлү. 20.50 Россияның парламент медээчизи. 21.05 «Дириг амытаннар аймаа». 22.05 «Ляпсус». 22.45 «Джаз-тайм». 23.45 «МН бизнес» көргүзүп тур. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 01.00 Олимпиада дневниги.

Чечен чугаа

Ол уруг ханы мунгаргай бодалдары-биле бүргеткен, чүс соонда бичии када аяны кааскан дээр ышкаш, ажык, хилагар кара карактарын бичии-даа чивеш кылбайн, амдаа мени көрүп турган-даа ышкаш... Ол кыстың дугайында чүге сактып чоруурумну, оон дугайында чүнү чугаалаксаанымны бодум безин орта билбес мен. Ынчалзада-даа бо бүгү-ле көрүп келгеним чурттаалгам иштинде оон овур-хевирин мээн сеткилимде уттундурбас кылдыр танмаланып артып калган.

Эмнелгеге кожавыста палатада уругнуң адын Аяна дээр болган. Узун, сырый кирбиктерлиг, карө карактарлыг, шеверги думчуктуг, чиге ак ариннығ уруг-ла болчук. Хөлү дурт-сыны кылаштаарга ажыры дегет. Баштай оонбиле ажок чугаалажыксап турган мен. Чугаа эрээрге, чүге кысказы-биле харыылаар дээрден башка, шоолуг чүве ыыттавас. Оны чугаалыр эвес кыстарның бирээзи-дир деп чүвени оон бодамчалыг, хамы үткалыг арнындан-на билип турдум. Та чүнү бодап чоруур уруг? Кижи сеткили мындыг дүргеп биллине бербес-ле болгай. Канчап билир, кайнаг-бир уржуктуг тавариыга ужуп оон сеткил-көңүү аярыг чоруур-даа чадавас. Ынчангаш оны бүжүрганымарыннан сестим, оңче эмин эртир чыдаалавас апарган мем.

Ол менче ажок элдепсинип көрду:

— Ооллар черле ындыглар. Оларның эвээш эвезиниң баштайгы сөстери эмин эрттир каас болур. А херек кырында сөстерин эзелеп шыдавастар.

— Чок, Аяна! Кижи бүрүү ындыг эвес. Силерниң чаныдарга нады төрөөн акынар болуп, азы чоок эжиңер болуп бүгү назынымда-даа кады чоруурунга белен мен.

Ол мээге бүзүрел чок көрдү. Ынчалза-даа оон карактарында уян сеткилдин оттары чайыналы берди. Ол бистерниң сөөлгү солушкан сестеривис болган. Оон даартазында эмчилер Аянаның палатазынче дүвүрээшкинге хөйүбиле чыглып эгеледилер. Чүрээм дыңзыг соп, чүү болганын медсестрадан айтырдым.

— Аяна баксырай берген. Чайын дииирээшкин болурунуң мурнунда куштарның болдунчуң, дээрге долганыры дег, ол палата эжиниге эмчилер болгаш аарыг кижилер ыңай-бээр эртиленеевинле турлар. Бир эжик эжыттына бээр-бээн мен. Ыя ол минутаның аас-кежиниден мээң мурнумда көңгүс еске уруг олур. Катыы болгаш эргелиг сестерден оон арны үлам чараш апарып, бичии уругну чүрээнче дойлап алыксаанзыг чыра тыртып, катап-катап харамдыгны ошкап олурду. Оларның чанында Аянаның үгбазы-ла боор, аңаа дөмейи аажок аныяк херээжен. Ол аас-кежиктиг минуталар аңаа бичии када болган дег боор. Аяна катап-ла ол-ла сонгада мырап бар чоруур-даай-аваш... кыларның соонда көрүп турган.

Хүн келген тудум-на Аянаның кадыы дорайтап орган. Аңаа чүге үгбазы кээр. Ынаа-даа Аянаның бичии уруун экээр. Ол үелерде Аяна аарыын уттупкан дег апаар. Ынчалза-даа эмнелгениң «каржы» дүрүмү оон өөрүшкүүн үр болдурбайн баар. Мен сыр танывазым, көрбээним Аянага хамзарыллалыг болуур эр кижээ аажок хорадап турдум. Оон Аянага келбейн турары дээш кандыгда улуг кеземчени онаарынга белеп турдум. Шынында ындыг кижи бар бе, азы чок бе дээрзин билбес-даа мен. Харын чамдыкта сыр дедир, ындыг кижи шуут чок болзун, келбезин деп мээң үрээм бүдүү хонталап турган.

Амыдырал чеже-даа дескн, чараш ышкаш сагындырар болзажок, оон көзүлбес кар-жы-дошкун хоойлузун боттарының мээ-медерелиге качыгдап эрткен кижилер эскерип билир. Чамдыывыс човаг билбес, оът баштаан ошку ышкаш, чиик сеткил-сагыжыстын «хостуунга» өөрүп чоруурувуста, өскелериистим, бир эвес ажып көөр чүве болза, сакпак адаа эрээн-шокар апарган чоруур чадавас. Мээң уян, ченеп сеткилимге Аяна улам чоок апар чыткан. Ол үгле аарыынга эвес, бир-ле човуланга алзып чоруурү оон хөйнү сөглээн кээргенгир характырындан билдинип турду. Оны айтырып диттикпээн мен. Ооң ындыызы мөзээ билдинмес тывызык бооп хевээр арткан.

Бир кежээ бажымга та чүү кирип келгени ол чүве ийик:

— Аяна! Оске кандыг-даа сагыш-сеткилге алыспанар. Кадык-ла чорза, шупту чүве кижиниң мурнунда. Амыдыралдың чаражы ышкаш, силер база кайгамчык чараш-тыр силер.

Ол менче аажок элдепсинип көрду:

— Ооллар черле ындыглар. Оларның эвээш эвезиниң баштайгы сөстери эмин эрттир каас болур. А херек кырында сөстерин эзелеп шыдавастар.

— Чок, Аяна! Кижи бүрүү ындыг эвес. Силерниң чаныдарга нады төрөөн акынар болуп, азы чоок эжиңер болуп бүгү назынымда-даа кады чоруурунга белен мен.

Ол мээге бүзүрел чок көрдү. Ынчалза-даа оон карактарында уян сеткилдин оттары чайыналы берди. Ол бистерниң сөөлгү солушкан сестеривис болган. Оон даартазында эмчилер Аянаның палатазынче дүвүрээшкинге хөйүбиле чыглып эгеледилер. Чүрээм дыңзыг соп, чүү болганын медсестрадан айтырдым.

— Аяна баксырай берген. Чайын дииирээшкин болурунуң мурнунда куштарның болдунчуң, дээрге долганыры дег, ол палата эжиниге эмчилер болгаш аарыг кижилер ыңай-бээр эртиленеевинле турлар. Бир эжик эжыттына бээр-бээн мен. Ыя ол минутаның аас-кежиниден мээң мурнумда көңгүс еске уруг олур. Катыы болгаш эргелиг сестерден оон арны үлам чараш апарып, бичии уругну чүрээнче дойлап алыксаанзыг чыра тыртып, катап-катап харамдыгны ошкап олурду. Оларның чанында Аянаның үгбазы-ла боор, аңаа дөмейи аажок аныяк херээжен. Ол аас-кежиктиг минуталар аңаа бичии када болган дег боор. Аяна катап-ла ол-ла сонгада мырап бар чоруур-даай-аваш... кыларның соонда көрүп турган.

Хүн келген тудум-на Аянаның кадыы дорайтап орган. Аңаа чүге үгбазы кээр. Ынаа-даа Аянаның бичии уругун экээр. Ол үелерде Аяна аарыын уттупкан дег апаар. Ынчалза-даа эмнелгениң «каржы» дүрүмү оон өөрүшкүүн үр болдурбайн баар. Мен сыр танывазым, көрбээним Аянага хамзарыллалыг болуур эр кижээ аажок хорадап турдум. Оон Аянага келбейн турары дээш кандыгда улуг кеземчени онаарынга белеп турдум. Шынында ындыг кижи бар бе, азы чок бе дээрзин билбес-даа мен. Харын чамдыкта сыр дедир, ындыг кижи шуут чок болзун, келбезин деп мээң үрээм бүдүү хонталап турган.

Амыдырал чеже-даа дескн, чараш ышкаш сагындырар болзажок, оон көзүлбес кар-жы-дошкун хоойлузун боттарының мээ-медерелиге качыгдап эрткен кижилер эскерип билир. Чамдыывыс човаг билбес, оът баштаан ошку ышкаш, чиик сеткил-сагыжыстын «хостуунга» өөрүп чоруурувуста, өскелериистим, бир эвес ажып көөр чүве болза, сакпак адаа эрээн-шокар апарган чоруур чадавас. Мээң уян, ченеп сеткилимге Аяна улам чоок апар чыткан. Ол үгле аарыынга эвес, бир-ле човуланга алзып чоруурү оон хөйнү сөглээн кээргенгир характырындан билдинип турду. Оны айтырып диттикпээн мен. Ооң ындыызы мөзээ билдинмес тывызык бооп хевээр арткан.

Бир кежээ бажымга та чүү кирип келгени ол чүве ийик:

— Аяна! Оске кандыг-даа сагыш-сеткилге алыспанар. Кадык-ла чорза, шупту чүве кижиниң мурнунда. Амыдыралдың чаражы ышкаш, силер база кайгамчык чараш-тыр силер.

Ол менче аажок элдепсинип көрду:

— Ооллар черле ындыглар. Оларның эвээш эвезиниң баштайгы сөстери эмин эрттир каас болур. А херек кырында сөстерин эзелеп шыдавастар.

— Чок, Аяна! Кижи бүрүү ындыг эвес. Силерниң чаныдарга нады төрөөн акынар болуп, азы чоок эжиңер болуп бүгү назынымда-даа кады чоруурунга белен мен.

Ол мээге бүзүрел чок көрдү. Ынчалза-даа оон карактарында уян сеткилдин оттары чайыналы берди. Ол бистерниң сөөлгү солушкан сестеривис болган. Оон даартазында эмчилер Аянаның палатазынче дүвүрээшкинге хөйүбиле чыглып эгеледилер. Чүрээм дыңзыг соп, чүү болганын медсестрадан айтырдым.

— Аяна баксырай берген. Чайын дииирээшкин болурунуң мурнунда куштарның болдунчуң, дээрге долганыры дег, ол палата эжиниге эмчилер болгаш аарыг кижилер ыңай-бээр эртиленеевинле турлар. Бир эжик эжыттына бээр-бээн мен. Ыя ол минутаның аас-кежиниден мээң мурнумда көңгүс еске уруг олур. Катыы болгаш эргелиг сестерден оон арны үлам чараш апарып, бичии уругну чүрээнче дойлап алыксаанзыг чыра тыртып, катап-катап харамдыгны ошкап олурду. Оларның чанында Аянаның үгбазы-ла боор, аңаа дөмейи аажок аныяк херээжен. Ол аас-кежиктиг минуталар аңаа бичии када болган дег боор. Аяна катап-ла ол-ла сонгада мырап бар чоруур-даай-аваш... кыларның соонда көрүп турган.

Хүн келген тудум-на Аянаның кадыы дорайтап орган. Аңаа чүге үгбазы кээр. Ынаа-даа Аянаның бичии уругун экээр. Ол үелерде Аяна аарыын уттупкан дег апаар. Ынчалза-даа эмнелгениң «каржы» дүрүмү оон өөрүшкүүн үр болдурбайн баар. Мен сыр танывазым, көрбээним Аянага хамзарыллалыг болуур эр кижээ аажок хорадап турдум. Оон Аянага келбейн турары дээш кандыгда улуг кеземчени онаарынга белеп турдум. Шынында ындыг кижи бар бе, азы чок бе дээрзин билбес-даа мен. Харын чамдыкта сыр дедир, ындыг кижи шуут чок болзун, келбезин деп мээң үрээм бүдүү хонталап турган.

Эртенинде мен эмнелгеден үнер апардым. Аяна мындыг берге байдалда турда, чорууру мөзээ дыка берге болду. Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, эмнелгеден үнүп келгеш, характырым ала-чайгаар-ла Аянаның чыдары палатазының сонгазында барды. Ол ында көк чечектерлиг халадын кедип алган, бир-ле кижини көрүксээн дет тур. Бакырап турар хирезинде та канчап туруп келген. Доктаай бердим. Аңаа дыка хөй чылыг сөстерни сөглексеп турзумза-даа, үнүм үнмеди. Безин чадаарда хүлүмзүрүүр-даа дээримге, эриннерим мөзээ чагыртпады. Ол база менче ыыт чок көрүп турду. «Черим кайгамчык чараш кызы! Канчап-ла маңаа аарып чыдар салымның болган кижи боор сен? Оон орнунга төрөөн чонның аразынга оюн-каткылыг, бодунуңун күш-ажылыңның аас-кежин-биле амыдыралды каастап чораан

Эртенинде мен эмнелгеден үнер апардым. Аяна мындыг берге байдалда турда, чорууру мөзээ дыка берге болду. Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, эмнелгеден үнүп келгеш, характырым ала-чайгаар-ла Аянаның чыдары палатазының сонгазында барды. Ол ында көк чечектерлиг халадын кедип алган, бир-ле кижини көрүксээн дет тур. Бакырап турар хирезинде та канчап туруп келген. Доктаай бердим. Аңаа дыка хөй чылыг сөстерни сөглексеп турзумза-даа, үнүм үнмеди. Безин чадаарда хүлүмзүрүүр-даа дээримге, эриннерим мөзээ чагыртпады. Ол база менче ыыт чок көрүп турду. «Черим кайгамчык чараш кызы! Канчап-ла маңаа аарып чыдар салымның болган кижи боор сен? Оон орнунга төрөөн чонның аразынга оюн-каткылыг, бодунуңун күш-ажылыңның аас-кежин-биле амыдыралды каастап чораан

Тоолзуг орап

Эдлчеглиг шөлээм кээрге,
Эрес-омаам хайныга бээр.
Төрээн черим соруңза дег,
Дөскел чок-ла тырта бээр-дир.
Аяс хүнде сеткил өөрүүр.
Амыранчыын чүге деннээр.
Човагзынар хөөн чокка
Чоргаар, хөглүг үжуптар мен.
Аттарыңдан топтап көөрге,
Алгыг-делгем Тожу черде
Карак ышкаш кылаңнашкан
Кандыг хөлдер көзүлбезил.
Айыраңнаан чалгыглары
Артында-ла мөңгүнелген.
Тожу хөлдүң бойдус кадзы
Тоолда ышкаш шиник-ле-дир
Ооң бодуң дүктүг аярга
Ол-бо чүктен бүргеп алган,
Чингир-ногаан от-сиген
Шинчи киирип каастап чыдар.
Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

Баян-Өлгүй кыдыраажындан

1. ӨЛГҮЙ ХООРАЙ — КАВАЙ ХООРАЙ

Хорум даштыг көк-көк даглар,
Хомду дүптен чыткан, чыдар!
Ходуяр-даа өрген чокта,
Холдар таваан чаяап салган,
Өктергей бай Моолдуң ыдыы —
Өлгүй хоорай—Кавай хоорай!
Менги дөстүг, буурул Хомду
Беш дыл, ырың дыңнап чыдар.
Ат баштыг морин-хур, домбра
Аразында шоорум — өткүт,
Өктергей бай Моолдуң ыдыы —
Өлгүй хоорай—Кавай хоорай!
Артыы Хомду сени чоргээн,
Калта, дорбет, көзак, тывам...
Камды, эви хыралбазың,
Өктергей бай Моолдуң ыдыы —
Өлгүй хоорай—Кавай хоорай!

2. КАЗАХ КЫСТЫ, СЕНИ КАНЧААЙН?

Ногаан-Нуурга чоргулаар мен,
Ноюрзап шаг болгулаан мен.
Тевелер дег кертик-кертик
Тейлеринге үнгүлээп мен.
Харын аңаа, аалымга дег.
Казах, дөрбет эш-өөр-биле
Чадаганнап, домбуралап,
Сагыжывыс ажыткан бис.
Морин-Хурга аян тутка
Моол кыстың хову үнүн,
Дылывысты очулдурган
Тыва кысты билир-дир мен.
«Хамаан эвес, хеви пат бол,
Казах кыска туруп ал» деп,
Кажан-на бир Абай бижээн,
Харын оон бээр хөй суг аккан.
«Ядыы-даа бол, самдар-даа бол,
Ядамыкка санаттырбаан»*
Казах кыстар салгалы кыс
Карактары чүрээн шонду.
Кайда-ла бир мени маңаан
Карам эшти, сомну канчаайн?
Карааң-биле ижнеп болчаан
Казах кысты, сени канчаайн?
Салчак МОЛДУРГА.

*Бо одуруглар база-ла Абайга хамаарлыр

ХҮННЭЭШКИН

Новелла

Кырлаң думчуунуң кыры бизиргей держигештер-биле бо-ла каасталы бээр. Алыс боду турамык, ол хирезинде кижиге күжүн дөгеп, меңээргенмес. Ажыы-биле чугаалаарга, дурт-сыны шилгедек, узун. Белең-селең аас-сөске алдырбас, кижи-биле элээн хөөрежип чоруй, ыяап-ла херээжен чонче чайгылгаш чоруп бээр, күдер кара эр — ол мээң оннүүм Арбай-оол-дур.

Бо эртен соңга өттүүр күдайдан шуушкан үлдургей ак харны таалап көрбүшаан, Арбай-оол өннүүмнүң бир кадай-кыс-биле холбажы бергенинин дугайын бодап турдум.

Кады-кыраным дем-не, имирде сүт оожурунче арлы берген. Ажы-толуңге аңгыланып, тускайланган, ийи өрээлиристи иелээ эзелеп арткан ирей-кадай-ла болгай бис. Ынчалза-даа таныштарывыстың чугаазы-биле алыртта, ам-даа адан-бышкаанче чиик, амыдыралывысты катап-даа эгелеп болур амытаннар бис...

Эжик соктады. «Кымыл?» — дээш, бо кадай кижиниң баштак аарыы кире бергени ол чоор бе деп дылаш-биле бодавышаан, эжик чаныңда келдим. Ажык эжик-ле болгай.

— Кымыл? Эжик ажык — дей каапкаш, кухняже углаптым.

Кирип келзе-ле, өннүүм Арбай-оол.

Амыр-менди солушкаш, дораан-на:

— Чаасқзаан сен бе? — деп бо-ла.

— Ийе, чаасқаан олур мен. Кады-кыраан инектерин саап чорупту — деп баштактандым.

— Ана, ат болдум. Ондар! Моон аштып үнүп алзымза, чүстүг сиген сый баспас мен, күжүрүм. Өннүүм менээ дузалап көр. Дузалаштайн чораан эвес сен. А моозу соолгузу болзун, көрем. Ат-алдарлыгдаа болгай сен — дээш, думчуунуң кырында сыстып келгилээн держигештерни адыжы-биле чода тутказ, кышкы тоңунуң иштики карманындан бир шил кызыл арага ужулгаш, стол кырынга салып кагды.

— Чүү канчап бардың? Чаа чаавай-биле бактажың алдың бе, күжүрүм? Кадайлардан-на кем үнген боор деп бодап тур мен, Арбай? — дидим.

— Ийе-ийе. Черле сагыңгыр сен ийин. Ол чаанаң чогаалчы кижи чүве-дир. Дүүн кежээ бичии таарыштырып олурувуста, «Таныш-көрүш чогаалчыларың бар бе? Менде чүү-хөө чүүлдер бар, көргүзер бис бе?» — деп бо-ла. — Чок. Көңгүс чок. Ол улустуң чогаалдарын номчуур боордан башка, мен хөөкүйде чүү боор» деп кагдым. А шыңында, сен-даа бар-дыр сен. Демги бир эр-даа бар болгай. Солун черинде ажылдап турар аап. Чаавадның сеткилиниге чоогу конгүг боорга, изиг баш-биле ышка дидиң ышкажыл.

— Чүү дидиң, ынчаш?

— Чогаалчы улус-биле таныжа бээр болзунза, хөөкүй мени каапгар сен. Оларның аразында кандыг дулгээзиниг эрлер чок деп бодаар сен. Чамдык кадайкыстар оларның эктин-мойнундан халбактаны бээрлер дижир чүве... А оларның хөй-ле кезии «Ынак мен» деп сестү шуут-ла сагызыны ышкаш үнелээрлер дижир. Оларже чоокшулавайн көр, эргимим—дээримге, бышкан инек-караа дег карактары билдинмес отчугаштар-биле бүргеттиие бергеи соонда, — Оларга чыпшына бээр эвес мен. Бодумнүң салым-чаяанымны хынадып көргей мен. Чүгээр чүве үне бээр чүве болза, кижи ам-даа кыраан, чоокээ эвес... Чогаалчылар-биле найыралдажы берзимзе, хүннээр чыгыы кижи эвес сен бе?» — дээш, аякка куткан шайын ижипти...

«Хүннээр мен! Хүннээр мен! Мен сени эскелерге бербес мен! Ийи кыным дорт сынар!» дидим. «Ээ-та. Кыры, чола сынар чүве эвестир ийин. Улустуң бир мындыг кожамык ырызы бар ышкажыгай, ону сеңээ ырлап берейн» дээш, аяар, уян үнү-биле бадырды:

«Күскү соокка баглап
тургаш,
Хүрел-дайың аргызыптың.
Хүннеевеске хүннеп тургаш,
Күжүр эжиң хөөнүң кагдың».

«Чок, эш. Сени мен кижи бүрүзүнге кайын хүнеей бээр мен. Чүгле ол чогаалчылар деп улус-биле найыралдыг харылзаа туда бербейн кор деп амы-хууда дилээм-дир ийин» дээш, үдуур орнумче базыптым. А бо эртен дан карангызында-ла кухняга дагжап турган кижи. Аъш-чем кылып турары ол-дур дээш, дүш чок удуй берип-тир мен.

Туруп кээримге, чем столуиуң кырында мындыг шүлүк бижип каап, боду чоруй барган болду. Көдээде ажы-толумге, аал-оранымга четкеш келир мен деп орган кижи. Автобус чоруй баргап болду. Оон-биле чорупкан боор. А бо шүлүү кандыг чүве-дир? Мен бодаарымга, шуут-ла хөөкүй мендеи хая көрүү бергеш, кандыг-бир чогаалчыга дужарыбиле чорупканзыг-даа — дээш, Арбай-оол база катап дүмчуунуң дерин чода тутту.

— Аал-оранныг, ажытөлдүг кижиниң чүге дуурайлап турарын ол, ынчаш, Арбай? — дидим.

— Өөнүң ээзи чок кижи. Ону билир болгаш санал кнперимге, кады чурттаар болган. А ам келгеш, шүлүктеп турар апарганы бодур. Мөзээ арттырып каан турасказады чүве ирги бе азы кайы-бир шүлүкчүге көргүссүн бо дээни ол чүве ирги бе? — дээш, кижим саазында бижип каан шүлүктү менче сунду.

«Чеже канчаар, болур
ыйнам,
Сеңи. менп кожуп каан бе?
Сеткилимге кирбээнивде.
Сээң мөзээ херээн чүү боор!
Ындыг-мындыг сеткил чокка
Ырап-улап чораанын бо.
Ындыңналдыр ыглап чораш,
Ыңайлыынга кире бээр мен».

Тыва кысты билир-дир мен.
«Хамаан эвес, хевн пат бол,
Казах кыска туруп ал» деп,
Кажан-на бир Абай бижээн,
Харын оон бээр хөй суг аккан.
«Ядыы-даа бол, самдар-даа бол,
Ядамыкка санаттырбаан»*
Казах кыстар салгалы кыс
Карактары чүрээн шонду.
Кайда-ла бир мени маңаан
Карам эшти, сомну канчаайн?
Карааң-биле ижнеп болчаан
Казах кысты, сени канчаайн?
Салчак МОЛДУРГА.

*Бо одуруглар база-ла Абайга хамаарлыр

ТВ

ФЕВРАЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

7.30 Алкылыр кижиниң эртенн. 8.30 Музыкалыг программа. 9.00 «Теп». 9.40 «Дээрниге багай сеткил». 10.05 Оперетта. 11.20 Дедегей фестивалы. 11.50 МАР. 12.45 Видеодамчыдылга. 14.00 Медээлер. 14.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 15.55 Хаак спорту. 17.15 «ЭХ». 17.30 Телемарафон. 17.55 Уран-чечен телефильм. 19.30 Поэзия минутазы. 19.35 Мультфильм. 20.00 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүнү. 20.45 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 23.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 01.00 Медээлер. 01.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. 02.35—04.40 Фестиваль.

ИЯИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистиң садывыс. 8.50 Баскетбол допчулалы. 9.20 Докгааткан үе. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Мультфильм. 11.00 Чөпшээрежилге. 11.40 Педагогикаиы— бүгүдеге. 12.40 «Бурда моден» көргүзүп тур». 13.10 Уран-чечен фильм. 15.00 Видеодамчыдылга. 16.15 «Канчаар чурттаар бис». 17.00 Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 17.20 Бодунуң конга кагар черинден. 17.40 «Босконун ужуралдарын». Хөй сериялыг мультфильм. 3-кү сериязы. 18.10 Шулукчу В. Рубин. 19.00 «Познер болгаш Домахэю». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүчүүн-не байыдлар. 20.30 Концерт. 21.50 Кышкы Олимпий оюннары. 22.45 Шин. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: Ванильно-клубничное мороженое 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Кровавый спорт 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Новый киносборник 9.00, Ни дня без приключений 10.20, Шина — королева джунглей 12.10, 14.30, Вера 16.40, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Моя мама оборотень 13.20, Маленький свидетель (2 сериялыг) 15.20, , Огненная корона 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: Ванильно-клубничное мороженое 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Самовольная отлучка 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Новый киносборник 9.00, Ни дня без приключений 10.20, Шина — королева джунглей 12.10, 14.30, Вера 16.40, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Маленький свидетель (2 сериялыг) 12.50, 15.30, Огненная корона 11.00, 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 17-де

«НАЙЫРАЛ»: Морская раковина. Солдатская сказка (КЦЭК Экзис) 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, Афганец (к/с Довженко) 17.40 (премьера) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Самовольная отлучка 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Главарь мафии 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

УЖУРАЖЫЛГА КОНЦЕРТИНЧЕ!

Тыванын улусчу чогаадылга төвүнге 1992 чылдың февраль 22-де хүндүскүнүң 3 шакта бот-тывынгыр композиторларның ужураажылга концертиниң кежээзинге келиринге хоорайның чурттакчыларын болгаш аалчыларын чалап турар.

Эгелээри 15 шакта. Билет ортаа 6 рубль. Биилерни Тыванын улусчу чогаадылга төвүнүң № 10 ороолинде садып турар.

АЯНА ДУНЕ ЧОК АПАРГАН

Ажмы-биле чугаалаарга ол хире чараш үе-черге уругнуң эмнелгеге мичээр аарыг чидарынга мээң сеткилим буүү-дойлуу турганын чажыргаш-даа канчаар. Шак ол мээң бодалым-биле алырга, бишш-ле кам чок дээптерге, оңду оскунуп, доңгал бээр чеченнүшкаш, хээрек уругнуң чанынга ыыт чок орарымгада-даа мөзээ эки ышкаш сагынмырган. Аянаның оожум кылаштаа чорда-даа, азы чугаалажыкпан-даа аарыг улустар аразынга-даа олурда, оон мунгаргай ышрайының кижизиндеги бо эмнелгеде, кижилерде эвезин бүгү-ле түүлдерге хамзарылга чогу мөзээ билдинмес дүвүрелди болдуруп турган.

«Бир кежээ сонга базырынга турда айтырдым:

— Чүнү сонуургап чорыкар оң?

— Чок, чүнү сонуургаар ийик мен. Ырак суурда, авам сурда артып калган бичии уруумнуң дугайында бодап тур мен.

Кыстың дорт харыысын кайгадым. Ие кижи ышкажыл. Көңгүс аныяк уруг ием хайыралыг ынакшылы долган мунгаргай каракгарыбиле менче көрүп тур. Оон шеверги дөстегер хөрээ тыныжының аайы-биле шимчеп, чымчак хоюг арын-ширайының чылыг чалыны көксүү-хөрээмни күюмналдыр саргыыл, оон мунгаргай көрүжүнде бир-ле чүве мөзээ таныш ышкаш болду. Хенертен, аныяк кыстың карактырындан чажымда авамның карактарын «таныл» кагдым. Бичө шаамда авам база менче ынчаар көрүп турган чүве. Аар-ачаан авамга көөгүзери-биле үгбам мени эмнелге сонгазынга эккелген. Ынчан авам мени кандыг харамдыгышкын, көөргел, хомудал болгаш чассыдыышкын-биле көрүп турбады дээр. Авам ынчан шыдал үнген. Ам оон кыргаш карактары ынчангы дег мунгаргай эвес. А ам мен, улут эр болум, мурнумда ынчангы аныяк «авамны» көрүп тур мен. Оо! Нелемнин салым-чолу, мунгаралы кандыг кончуг демей оор!

Бир катап Аянаның коридорга бичии уруг тудуп алгаш орарын көрүп кагдым. Оон ырын-ыырайының ындыг турганын бо эмнелгеге көржы-дошкун хоойлузун боттарының мээ-медерелиге качыгдап эрткен кижилер эскерип билир. Чамдыывыс човаг билбес, оът баштаан ошку ышкаш, чиик сеткил-сагыжыстын «хостуунга» өөрүп чоруурувуста, өскелериистим, бир эвес ажып көөр чүве болза, сакпак адаа эрээн-шокар апарган чоруур чадавас. Мээң уян, ченеп сеткилимге Аяна улам чоок апар чыткан. Ол үгле аарыынга эвес, бир-ле човуланга алзып чоруурү оон хөйнү сөглээн кээргенгир характырындан билдинип турду. Оны айтырып диттикпээн мен. Ооң ындыызы мөзээ билдинмес тывызык бооп хевээр арткан.

Бир кежээ бажымга та чүү кирип келгени ол чүве ийик:

— Аяна! Оске кандыг-даа сагыш-сеткилге алыспанар. Кадык-ла чорза, шупту чүве кижиниң мурнунда. Амыдыралдың чаражы ышкаш, силер база кайгамчык чараш-тыр силер.

Ол менче аажок элдепсинип көрду:

— Ооллар черле ындыглар. Оларның эвээш эвезиниң баштайгы сөстери эмин эрттир каас болур. А херек кырында сөстерин эзелеп шыдавастар.

— Чок, Аяна! Кижи бүрүү ындыг эвес. Силерниң чаныдарга нады төрөөн акынар болуп, азы чоок эжиңер болуп бүгү назынымда-даа кады чоруурунга белен мен.

Ол мээге бүзүрел чок көрдү. Ынчалза-даа оон карактарында уян сеткилдин оттары чайыналы берди. Ол бистерниң сөөлгү солушкан сестеривис болган. Оон даартазында эмчилер Аянаның палатазынче дүвүрээшкинге хөйүбиле чыглып эгеледилер. Чүрээм дыңзыг соп, чүү болганын медсестрадан айтырдым.

— Аяна баксырай берген. Чайын дииирээшкин болурунуң мурнунда куштарның болдунчуң, дээрге долганыры дег, ол палата эжиниге эмчилер болгаш аарыг кижилер ыңай-бээр эртиленеевинле турлар. Бир эжик эжыттына бээр-бээн мен. Ыя ол минутаның аас-кежиниден мээң мурнумда көңгүс еске уруг олур. Катыы болгаш эргелиг сестерден оон арны үлам чараш апарып, бичии уругну чүрээнче дойлап алыксаанзыг чыра тыртып, катап-катап харамдыгны ошкап олурду. Оларның чанында Аянаның үгбазы-ла боор, аңаа дөмейи аажок аныяк херээжен. Ол аас-кежиктиг минуталар аңаа бичии када болган дег боор. Аяна катап-ла ол-ла сонгада мырап бар чоруур-даай-аваш... кыларның соонда көрүп турган.

Хүн келген тудум-на Аянаның кадыы дорайтап орган. Аңаа чүге үгбазы кээр. Ынаа-даа Аянаның бичии уругун экээр. Ол үелерде Аяна аарыын уттупкан дег апаар. Ынчалза-даа эмнелгениң «каржы» дүрүмү оон өөрүшкүүн үр болдурбайн баар. Мен сыр танывазым, көрбээним Аянага хамзарыллалыг болуур эр кижээ аажок хорадап турдум. Оон Аянага келбейн турары дээш кандыгда улуг кеземчени онаарынга белеп турдум. Шынында ындыг кижи бар бе, азы чок бе дээрзин билбес-даа мен. Харын чамдыкта сыр дедир, ындыг кижи шуут чок болзун, келбезин деп мээң үрээм бүдүү хонталап турган.

Амыдырал чеже-даа дескн, чараш ышкаш сагындырар болзажок, оон көзүлбес кар-жы-дошкун хоойлузун боттарының мээ-медерелиге качыгдап эрткен кижилер эскерип билир. Чамдыывыс човаг билбес, оът баштаан ошку ышкаш, чиик сеткил-сагыжыстын «хостуунга» өөрүп чоруурувуста, өскелериистим, бир эвес ажып көөр чүве болза, сакпак адаа эрээн-шокар апарган чоруур чадавас. Мээң уян, ченеп сеткилимге Аяна улам чоок апар чыткан. Ол үгле аарыынга эвес, бир-ле човуланга алзып чоруурү оон хөйнү сөглээн кээргенгир характырындан билдинип турду. Оны айтырып диттикпээн мен. Ооң ындыызы мөзээ билдинмес тывызык бооп хевээр арткан.

Бир кежээ бажымга та чүү кирип келгени ол чүве ийик:

— Аяна! Оске кандыг-даа сагыш-сеткилге алыспанар. Кадык-ла чорза, шупту чүве кижиниң мурнунда. Амыдыралдың чаражы ышкаш, силер база кайгамчык чараш-тыр силер.

Ол менче аажок элдепсинип көрду:

— Ооллар черле ындыглар. Оларның эвээш эвезиниң баштайгы сөстери эмин эрттир каас болур. А херек кырында сөстерин эзелеп шыдавастар.

— Чок, Аяна! Кижи бүрүү ындыг эвес. Силерниң чаныдарга нады төрөөн акынар болуп, азы чоок эжиңер болуп бүгү назынымда-даа кады чоруурунга белен мен.

Ол мээге бүзүрел чок көрдү. Ынчалза-даа оон карактарында уян сеткилдин оттары чайыналы берди. Ол бистерниң сөөлгү солушкан сестеривис болган. Оон даартазында эмчилер Аянаның палатазынче дүвүрээшкинге хөйүбиле чыглып эгеледилер. Чүрээм дыңзыг соп, чүү болганын медсестрадан айтырдым.

— Аяна баксырай берген. Чайын дииирээшкин болурунуң мурнунда куштарның болдунчуң, дээрге долганыры дег, ол палата эжиниге эмчилер болгаш аарыг кижилер ыңай-бээр эртиленеевинле турлар. Бир эжик эжыттына бээр-бээн мен. Ыя ол минутаның аас-кежиниден мээң мурнумда көңгүс еске уруг олур. Катыы болгаш эргелиг сестерден оон арны үлам чараш апарып, бичии уругну чүрээнче дойлап алыксаанзыг чыра тыртып, катап-катап харамдыгны ошкап олурду. Оларның чанында Аянаның үгбазы-ла боор, аңаа дөмейи аажок аныяк херээжен. Ол аас-кежиктиг минуталар аңаа бичии када болган дег боор. Аяна катап-ла ол-ла сонгада мырап бар чоруур-даай-аваш... кыларның соонда көрүп турган.

Хүн келген тудум-на Аянаның кадыы дорайтап орган. Аңаа чүге үгбазы кээр. Ынаа-даа Аянаның бичии уругун экээр. Ол үелерде Аяна аарыын уттупкан дег апаар. Ынчалза-даа эмнелгениң «каржы» дүрүмү оон өөрүшкүүн үр болдурбайн баар. Мен сыр танывазым, көрбээним Аянага хамзарыллалыг болуур эр кижээ аажок хорадап турдум. Оон Аянага келбейн турары дээш кандыгда улуг кеземчени онаарынга белеп турдум. Шынында ындыг кижи бар бе, азы чок бе дээрзин билбес-даа мен. Харын чамдыкта сыр дедир, ындыг кижи шуут чок болзун, келбезин деп мээң үрээм бүдүү хонталап турган.

Эртенинде мен эмнелгеден үнер апардым. Аяна мындыг берге байдалда турда, чорууру мөзээ дыка берге болду. Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, эмнелгеден үнүп келгеш, характырым ала-чайгаар-ла Аянаның чыдары палатазының сонгазында барды

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

«Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты А. И. Бирюковага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыяазы дээш Кызылда күрүкениң башкы институдунуң литература кафедразының улуг башкызы Альбина Ивановна Бирюковага «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

«Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В. Ю. Адыяга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылга талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга кылдызының эргелекчизи Валентина Юмер-ооловна Ахыяга тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты Г. В. Усцовага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Экономика талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты Тываның автомобиль оруктарының «Тыва автоорук» төлевилел сеткелге-тудуг каттыжышынының начальнигиниң оралакчызы, эт-хөреңги болгаш экономика эргелелиниң начальнигы Галина Вадимовна Усцовага тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктиг биле Ч. С. Монгушту шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Профэвилелдер организациязынга хөй чылдарда үре-түнелиг ажылдааны база идепкейлиг хой-ниити ажыл-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Чаагай-оол Серенович **Монгушту** Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиг-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ– 6, 90. ЧҮГЕ?

Дүүн, февраль 17-де, Кызылдың баштайгы садыг алыкчылары хлеб өртээн көрүнкеш, мекчей бергенивер: бир борбак хлебтиң ӨРТЭЭ 6 РУБЛЬ 90 КӨПЕЕК апарган. Хлеб — башкартынар өртек-биле садар бараанынарның ханызында болгай. Канчап ындыг болганы ол?

Бо айтырыгны тодарадырывыска, Кызылдың хлеб заводунда мурнунда хлеб быжырып турганы Подольскиниң бирги сорттуг далганы төнген болган. Ынчан оон өртээнге дотация бердинип турган. Подольск далганы төнерге, Кызылдың хлеб заводу өске, хостуг өртек-биле садып алганы дээди сорттуң далганындан хлеб быжырып эгелээн.

Завод хостуг өртек-биле далган садып алырынга үндүрген акша-хөреңгиниң аайы-биле бүдүрүлге өртээн 6 рубль деп адаарга, садыг шүүделдерин салыптарга, 90 көпеек база немешкен. Садыг организациялары немелделерин 45 хуу чедир салыр эргелиг. Ынчалза-даа бо таварылгада (чонга эмин эрттир аар болбазы-биле) чүгле 15 хуу салган.

Далганы аңгы-аңгы черлерден хостуг өртек-биле садып ап турар үеде хлебтиң өртээ база аңаа дүүшкек турар. Бодүүну-биле чугаалаарга, улуг өртектиг хлеб чиир болган-дыр бис. Ынчангаш хлебтиң тогланчызындан бээр камнамар, эргим садып алыкчылар!

(Бистиң корр.).

Кандидат-биле ужуражылга

«ДӨМЕЙ-ЛЕ ДЕМИСЕЖИР МЕН»

«Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Хоойлуның 8 чүүлү Өзүгаар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак биле республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Баир Тулушевич Санчы Тыва Республиканың Президентизинге, а республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников биле Чурт үлетпүр девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору В. С. Постников оралакчы президентинге кандидаттар кылдыр бүрүткеттинген болгай. Ынчангаш Тываның баштайгы Президентизинге кандидаттар соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде бо бедик албан-дужаал дээш демиселди бо хүннерде эгелээн.

Чербиде кадыкшылга школа-интернаттың күш-ажылчы коллективи Тываның баштайгы Президентизинге кандидат кылдыр Б. Т. Санчыни идип үндүрген. Президентинге кандидат Б. Т. Санчы эрткен субботада Черби суурга чедип, Чербиниң кадыкшылга школа-интернадының башкылар коллективи болгаш ында участок эмнелгезиниң ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Ужуражылга хуралын кадыкшылга школа-интернаттың директору К. Б. Кыргыс ажыткаш, Тыва Республиканың Президентизинге кандидат кылдыр бистиң депшидип үндүргенивис Баир Тулушевич Санчы бистиң-биле ужуражыр дээш чедип келген-дир. Участок эмнелгезиниң ажылдакчылары-биле ужурашкаш келгенивис бо. Ынчангаш ужуражылга хуралын ажыдарын чөпшээреп көрүнер дээн. Хурал даргазы Президентинге кандидатка сес берген.

Б. Т. Санчы: — Мени Президентинге кандидат кылдыр депшидип үндүргенивер дээш силерниң башкылар коллективиңе өөрүп четтиргенимни баштай-ла илередип каайн. Ынчангаш силер-биле ужуражыр, ижинкара чок чүгаалажыр дээш чедип келген мындыг кижи мен.

Дүүн Төп соңгулда комиссиязынга бүрүткеткенин, ораалачы президентинге кандидат кылдыр Чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору В. С. Постниковту бүрүткээнин башкыларга чугаалап бергеш, бодумун доңчу намдары-биле хуралдың киржикчилерин таныштырган.

Биче-кыс Балчый-оол: — Шериг-оол Дизижиковичиниң бактаар эвес. Чымчаа-ла кончуг хире дарга ыорду. Чаа кижилерни бедик албан-дужаалга депшидери черле ындыг деп бодаар мен. Кандидаттың чугаалап турар чүүлүмде чаа түүлдер бар-дыр. Тапталып калган даргалар-биле ажылдаары берге-дир ийин. Шериг-оол Дизижикович Ооржактың Президент болу бээр аргазы улуг-ла ыйнаан харын. Хей чон ону деткип турар. Ынчалза-даа Баир Тулушевич дээш бадылаашкының бээринче эш-оорумну кыйгырып тур мен.

Э. И. Оруспай: — Рынок деп чүл дээрзин башкылар билир бис. Бо ужуражышкындан элээн хойну билип алдывыс. Рынок харылзаларынче шилчилгелиг үе-чадада кижилер чүү-даа дижип турар-ла-дыр. Силерниң чугаавар биске дыка-ла таарышты. Ынчангаш Б. Т. Санчыни Президентинге төлептиг кандидат-тыр деп билип тур мен. Шак мындыг Президент биске херек.

Соңгукчулар Авый-оол Симчит, Монгуш Эргел, Байыр-оол Оруспай, Кара-оол Доржукай, Даваа Даргым-оол боттарының санал-оналыңга рынок харылзааларының үезинде амыдырал-чуртталганың бергеден бар чыдарының дугайында дүүтүредип турар айтырыгларны чугаалап, Президентинге кандидаттан айтырыгларны салган. Б. Т. Санчы бо бедик албан-дужаалга ажылдап болур кижи-дир деп, олар демдеглээн.

Ужуражылганың түнелинде Б. Т. Санчы сес алгаш, Президентинге кандидат кылдыр депшитиниинге база катап четтиргенин илередикеш, айтырыгларга харыылап, бо албан-дужаал дээш «дөмей-ле демисежир мен» деп чугаалаан.

Маңай-оол ОЮН.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№32 (14756) 1992 чылдың февраль 18, вторник Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Кыштаглаашкын: байдал кандыгыл, көрээли

МАГАДЫЛАЛ БАР-ДАА БОЛЗА...

Чоон-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозта ниитиниң малының кыштаглаашкыны кандыг эртип турарын көөрү-биле аъттаныптывыс.

Совхозтуң Шык-Бажы сүт-бараан фермазы. Эрткен күзүн бо фермага байдал берге турганын, ону кышка өй-шаанда белеткевейн барганын билир болгаш, аңаа чеде бердивис. Кажааларның ишти чылыг, арыг-силиг болду. Инек өдээ аштаар дериг-херексел база ажылдап турар. Ажыл-агыйжы байдал ферма тургустунган деп чүве илден. Совхозтуң ажылчыларының шеф дузазының база сантехник К. О. Куулар-ның кызымак ажылының түнелинде кажааларда одалга системазы кыска үе иштинде кылдынган, ооң уламы-биле ферма байдал экижээнин совхозтуң директору Ш. О. Куулар дыңнатты.

Ферма 12 саанчы, 6 инек кадарчызы, 10 быжаа ажаакчызы, одакчылар, механизаторлар дээш, 40 ажыг кижи ажылдап турар. Ниитизи-биле 958 мыйыстыг бода мал бар бо фермага ол хире хөй санныг кижи улут коллектив боору чугаажок. Бир эвес бөдүүн санаашкын кызыр болза, 1 ажылчын-на 20 хире инек ажаап турардыр. Саанчыларның, кадарчыларның айда ортумак шалыны бо чылдың январь айдан эгелеп 900 рубльден эвээш эвес апарган. Оон мурнунда оларның шалыны 200-300 рубльден көвүдевейн турган. Бир эвес чамдык ажылчыннарны кызыраптар болза, ажыл төлевиви оон-даа көвүдээри чугаажок. Ынчаар дээрге хөй ажы-төлдүг ог-бүлелер бар. Ажыл беден тывылбас бо берге үеде оларның амыдырал-чуртталгазының байдалы улам бажсыраар. Ынчангаш ажылчыннарның санын кызырбайн турарын директор чугаалады. Кижилерин амыдырал-чуртталгазының байдалынче сагыш салып турары илден: ферма магазин, столовая, уруглар садиги ажылдап турар.

958 мыйыстыг бода малдың 264-үү саар инек. Бо хүннерде 203 инекти саап турар. Бир инектен-не хонукта ортумаа-биле 7 килограмм сүттү көрүнеге дужаап турар. Бо чылын 27 инек төрээн, оларның бызаалары онча-менди. Чыдыг кажаада турар болгаш ындыг чүве ийикпе, бызаалар быдып эгелээн. Быт эмин тыппайн турар. Совхозтуң РАУК-түң ветеринар ажылдакчылары эм аймаан баш бурунгаар курлавырлап алган болза, эм дораал тыптып, бызааларны ол-ла дораан эмнеп каар турган ийик. Бо үүнү мал эмчилериш кичээндирер ужурлуг.

Мал чеми часка чедир четчир. 300 тонна сенаж, 40 тонна сиген, 50 тонна витаминниг сиген далганы бар. Бир эвес камналгалыг чарыгдаар болза, мал чемининиң талазы-биле фермага бергедээшкиннер турбас ужурлуг. Чем болбаазырадыр цехти ажылдадып, төрээн инектерге, бызааларга чуданны хайындырып берип турар болду.

Шык-Бажы сүт-бараан фермазында инектериниң ажаалдазын экижиткени оларның сүткүр чоруун көдүргөн. Оон түнелинде январь айда сүт бүдүрер планын ферманың коллективи ажыр күүсеткен. Саанчылар Марина Допгак, Ханды-Кара Куулар, Көпеек Допгак олар эң хөй сүттү саап ап турарлар.

Бир эвес бо фермаңың ажыл-ишчилери ол-ла хевээр ажылдаар болза, кыштаглаашкын улуг бергедээшкиннер чок эртип болур.

Малчын коданнарта база чедип чордувус. Ниитизи-биле «Чыраа-Бажы» совхозтуң малчынары ниитиниң малын чидириг чок кыш ажырар дээш кызымак ажылдап турарын эскердивис. Улуг бергедээшкиннерниң чок болуп турарының бир үндезини — эрткен чайын совхоз мал чеми белеткээр планын ажыр күүседип, быжыг чем-суурну тургусканы. Шыдалы кошкак малды сиген-ширбиниш аймаа бар болгаш, тургуну азыралче киирген. Кыштаглаарга сигенни 11 трактор ээлчег ёзугаар чедирип, ийи трактор мал одарын далбыйлап эгелээн. Чыраа-Бажында хар бо чылын кылын душкен, а февраль айда соок улгатканы болгаш, кылын харга шээр мал хамаанчок. Бода малдың даваны безин тастап турар. Оларны тургузуу азыраары алы далбыйлаан одарларга кадарары чайлаш чок апарган.

Совхозта төрүүр 2956 хой бар. Февраль 1-ге чедир 1442 хой ооланнаан. 1421 хураган онча-менди доругуп турар. 21 чаш хураган өлүп хораан.

Кургат-Кара-Сугда Чашоол Куулардың коданында 353 баш серге, хуна анай бар. 3 анай хенертен тыртканы, өлген. Малдың тыртканы, өлүрү бо совхозтуң коданнарынга эрткен чылындаа турган. Бо чылын база уламчылавышаан. Мал аарыглары-биле демисел чорударының Чадаанада станциязының ажылдакчылары бо аарыгның тыптып келген чылдагаанын илередир, эмнээр ужурлуг. «Эмчилер өлген малды көргеш, кадык мал-дыр, чип турган сигенининиң шынары багай, кадыг болганында боор... деп, эрегей тайылбыр кылырдыр» деп, малчынар чугаалаар чорду.

Борбак-Талда малчын Шончалай Ооржактың 340 хоюнуң 150 хиреэи ооланнаан, Хураганнары шупту онча-менди. Чаа төрээн база арган хойларны малчын тургузуу азырап турар. Төрээн хойларның сүдү тыртылмак боорга, оларга малчын чуданны хайындырып бээр ужурга таварышкан. Чаш хураганнарны эмискиктээр сүттү Шык-Бажы сүт-бараан фермазындан эккелдирерин совхозтуң директору малчынга аазады. Бистиң чораан малчыннарывыс Шиви-Кудуруунда Василий Монгуштуң, Улуг-Дагда Байыр Монгуштуң, Борбак-Талда Орлан Куулардың дээш, өскелерниң-даа коданнарында улуг бергедээшкиннер амдыызында чок. Ынчангаш, ол малчынарга-даа, мал ажылының специалистеринге-даа, совхозтуң удуртукчуларынга-даа ооружургадыы бербес ужурлуг. Чүге дээрге дарый кылыр ажылдар ам-даа бар. Ол дээрге, чижээлөөргө, тыртып өлүп турар малдың аарыының чылдагаанын илередири, чамдык кыштагларга одаар ыяштыг дүрген дүжүрери, кургаг одек эвээш кыштагларга кургаг одекти өске кыштаглардан чедирери дээш, оон-даа өске. Оон ынай малчынарның ажылының төлевирин шыл эвес санап берип турарының чижээ база билдиди. Молдурга кадарчызы Юрий Монгуш немелде деэш дээш төлевир албааның хомудады. Бо талазы-биле тускай сайгарылганы кылыр болган.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң малының кыштаглаашкыны ам дээрезинде улуг бергедээшкин чок эртип турар. Ынчалза-даа кыштаглаашкының түнелиниң чазын барып костур. Кыжын ырымы эрткен малдың шаа часкаар барып билдинер болгай.

Мерген-Херел МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

БОРИС ЕЛЬЦИН: даштыкыже аян-чоруктарының түңнелдери

МОСКВА, февраль 13. (РИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Президентиниң Борис Ельцин бодунуң чоокта чаагы Великобританияже, АКШ-че, Канадаже болгаш Францияже аян-чоруктарының кол түңнели кылдыр Россияның делегей ниитилежилгезинче киргенин быжыглааны база Барыын чүктүң талазындан ында реформаларны деткээни болур деп санаан.

Россияның Дээди Совединиң хуралынга ол аян-чоруктарының дугайында февраль 13-те отчёттап чүве чугаалап тура, Президент КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери 15 чурттарның удуртукчуларының ужуражышкыларының онзагай ужур-дузалыын демдеглээн. 20 чүс чылдың төнчүзү кижи төрелгетенге бөмбүрөктиң бүгү амыдыралын ниитиң кижи төрелгетенниң үнелиг түүлдериниң үндезинге чаартыр талазы-биле белен эвес ажылды кылып чорудар арганы берген деп, ол чугаалаан. Россияның болгаш өске-даа күрүнелерниң тоталитарлыг тенниишкинниң бүзээлелиндем хосталып үнгени улустар аразында бүзүрежилгени дыка быжыктырган, чурттар аразында эштежилгенин харылзааларын хевирлеп тургузар арганы берген деп, Президент айыткан. Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дээди деннелге чөвүлел хуралы чогум-на бо айтырыгны сайгарып көрген.

Бистиң чүртүвүс цивилизациялыг делегейниң үнелиг түүлдериниң системазын хүлээп көрүп, ону барымдаалап турар деп КНО-га бирле дугаар чугаалаан деп, ол айыткан. АКШ-биле кады Россия ядродуг болгаш анаа-даа боо-чепсектерни дүжүрериниң талазы-биле боттуг саналдарны киирген. Бис КНО-нуң тайбыңны деткиир талазы-биле ажылдарынга киржир күзелдеривисти илереткен бис. Россия Федерациязының бодунуң хоойлужудулгазын кижиниң эргелериниң талазы-биле делегей стандарттарынга долу дүүшкек кылдыр тургузарын хүлээнген. Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дээди деннелге хуралының түнели КНО-нуң ажыл-чорудулгазының практиктиг ажыктыын бедидер арганы берип турар. Чижээ, национализмниң өскүүшкүнү-биле, националдар аразында база шажын-чүдүлге үндезининге чөрүлдээлер-биле холбашкан айыылдарны намдадырының талазы-биле хөй талалыг аргаларны ажыглаарын көрүп турар.

КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралының шүтүмү-биле чамдык улуг-улуг чурттарның — Кыдаттың, Японияның, Индияның база Францияның удуртукчулары-биле утка талазы-биле ханы ужуражышкыннар болгулаан деп, Борис Ельцин уламчылаан. Ол ужуражышкыннарның үезинде ийи талалыг харылзааларны шынар талазы-биле чаа деннелче кедүрериниң аргежок чүгулазының дугайында чаңгыс аай бодал илередиттинген. Бистиң харылзааларывыс принципиалдыг тайбың утланышкыныг база утка-шынарлыг болуур ужурлуг деп демдеглеттинген.

Оон ынай Кемп-Давидже Джордж Буш-биле хөй шак дурстерлинг акшаны тускайлап берген. Чылдың ийиги чартыында, Европа ниитилежилгезин Великобританния даргалакчы апаар үеде ол Европаның экономиктиг ниитилежилгези биле Россияның аразында садыглажышкын болгаш кады ажылдакылгалыг дугайында дугуржулга чарарын санналдаар күзелдиг.

Канадага чугаалажышкынынар ажыл-агыйжы болгаш тодаргай уткалыг болган деп, илеткелэй уламчылаан. Тараа талазы-биле чаа дугуржулгага ат салдынган, ол үезүгаар Россия беш чыл дургузунда чыл санында Канададан 5 миллион тонна тараанны садып ап болур. Ол чурттуң премьер-министри Малруния Россияга тараа садып алыры-биле 300 миллион доллар немелде чээли бээринин дугайын чарлаан. Россияның бодунуң күзеги-биле ажыглаары 100 миллион доллар чээлини база бергеп. Оны Россияның нефть болгаш газ үлетпүрүн хөгжүдеринге ажыглаары эки боор деп, Президент чугаалаан.

Бодунуң Франциядан чораанының дугайында чугаалап тура, ол чурт-биле Россияның кады ажылдажылгалы, харылзаалары чүгүла ужур-дузалыг деп, ол айыткан. Садыг-экономика, сан-хөө база үлетпүр айтырыгларының талазы-биле чөвүлел тургустунган. Россияга ямагы түңү 4 миллиард франк акша хире чээли бээринин дугайында дугуржулга чедип алдынган. Россияга 2,3 миллиард франк акшага аъш-чем продуктулары бээринин дугайында протокол бо чылдың февраль айның тоңчүзүнге чедир күштүр апаар Россияга экономиктиг реформаларны чорударынга специалистерниң дуза чедиреринин талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Россияга 2,3 миллиард франк акшага аъш-чем продуктулары бээринин дугайында протокол бо чылдың февраль айның тоңчүзүнге чедир күштүр апаар Россияга экономиктиг реформаларны чорударынга специалистерниң дуза чедиреринин талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Россияның Делегейниң валюта фондузунга база Делегелей банкызынга бүрүн эргелиг кежигүн боор киреэин Франция деткээн.

Иштики айтырыгларга тамаарыштыр кыска доктаваш, Б. Ельцин экономиктиг реформаларның бүдүн чартык ай иштинде түңнелдерин бөгүн чазак хуралынга чугаалажыр деп дыңнаткан. Чурттакчы чөнүн эң ыяш-лагдалдыг кежеткериниң немелде социал камгалалының дугайында, а ол ышкаш аграр реформаның иленкей-жилериниң хамаарыштыр тугаа болуп Оралакы президент Александр Руцкой Россияга аграр реформаның боттанырын харыылаар адаар деп, Борис Ельцин дыңнаткан.

Депутаттарның айтырыгларынга харыылап тура, Андрей Козыревти Россияның КНО-да доктазмал төлээлекчизин кылдыр томуйлаан даап, эдип-дидирбин ол бадытсаваан болгаш ол Россияның даштыкы керектер министрлиниң албан-дужаалында хевээр дээн.

САЛДАРЛЫГ ЧАДАВАС

● Эмчи, чурагачы лама-биле чугаа

Сөөлгү үеде аныяктар аразында кем-херек үүледиишкиннери хүн бүрү арбыдап бар чыдар. Ажыл кылбас, тояар, оорланыр чоруктар, чөнгө, шош-соода, бижектээшкин, күчүлээшкин болгаш өске-даа үүлгедиглер аныяктарның, студентилерниң, өөреникчилерниң мөзү-шынар, ажыг-чап кижизидилгезинге багай салдарны чедирип турар апарган. Красноярскиниң агроүлетпүр университединиң Кызылда филиалының студентилери, башкыларынар бир мындыг ужуражылгашы эптиргеп. Ук өөредилгеринин директору Хеймероол Оланович Ондар студентилеринин аразында сагыыр чаңчылы, ыдыктыг чүвези чок, бойдуска, кижилерге, дириг амытаннарга көөргээр, човаар сеткил чок кижизидилгезин багай кижилерниң амгы рынок экономиказының үезинде бар болуп турарын чугаалаш, шак ындыг хай-бачыттыг чайладыр, кижизидилгеге салдарлыг болур чадавас дээш, республиканың сарыг-шажын ниитилелиниң төлээзи, районнар аразының делегей чергелиг экстрасенс, парапсихолог эмчи-ламазы Борис Эренчинович Содунамны чыыл-ганнарга таныштыргаш, аңаа сес берген.

Ол сарыг-шажын дугайында делегеренгей чугааны кылып, тайылбырлап, шаандан тура тыва кижилерниң чүдүлгези бойдус болгаш кижилерден, амыдыралдан дестелген болуп турарын чугааткан. Сарыг-шажының номнальндан алгаш көөрге, оорланыр, таакпылаар, кем-херек үүлгедир, амы-тынга чедер, алааргал, кара сагыш, бодун бодаар чоруктар хай-бачыттыг үүлгедиглер болуп келген. Тыва ёлуладдарны, чаңчылдарны ыдыктыы-биле сагыш салыр, сарыг-шажынга чүдүүрү база ажыктыг дээрзин ол билиндирген. Чүдүлге кижилерге хора чедирбес дээрзин чугаалаш, республиканың чамдык районнарында «лама, хам мен» дээр чамдык кижилерниң чиижең сеткилге алзып, улустан олча-ажык алырын бодаар, чон мегелзөөр, кандыг-даа өөредилге чок ийи-чаңгыс мегечи кижилерни шүгүмчүлеп чугаалаан. Ындыг кижилер дуза катпас харындаа дужамык халдадып болур.

Содунам лама бодунга хамаарыштыр база чугаалаан. Ол 1964 чылдан эгелеп шажын чажыттарын өөренип эгелээн. 1968 чылда Улан-Удэ чоогунда Иволга деп черде хүрээге лама болуп ажылдап турган Кенден-Сүрүп башкыдан эге өөредилгени ап, чамдык таниаларны ушта бижип алган. Оон соонда Чаа-Хөлге турган Очуржаптан, Кегээн-Булакта Шымбай-ооллардан, Эрзинде Сандактан, Кызылда Дарымадан, Моолдуң Завхан аймакта, Улан-Баторда хүрээлериниң улуг ламаларындан сарыг-шажын дугайында өөредилгени алган. Ол ышкаш Ленинград, амгы Санкт-Петербург, Москва хоорайларга, Индия, Кыдат, Корей, Украина болгаш өске-даа чурттардан келген каран көрнүр эмнээшкинниң тур өөредилгезин дооскаш, тускай шынзыла-дипломнарны алган болуп турар.

Оон соонда бир шак ажыг үе дургузунда кижилерниң хай-бачыдын адырып, эки күзээшкиннерниң тариналарын ангы-аңгы судурлардан номчуп бергеп. Сарыг өңнүг, шыва тон кеткен, бир эктиг шавыштыр кызыл өңнүг пес куржанган ламаның иом номчулгазы, моңгулуурунуң ыңда-хаая кыңгыраан даанзы түректорже кирип, эки күзээшкиннерниң йөрээли болуп, шынап-ла, канчап билир, ол дээди өөредилге черинин студентилериниң моон соңгаргы амыдыралынга эки салдарлыг болганы-даа чадавас.

Оон соонда эмчи-ламадан айтырыглар салдынган. Ол улуг чыышка Советтер болгаш куш-ажылдың хоочуну Наталья Тыртык-Кара аныяктар кижизидилгезинге улуг хуузуч киирип чоруур лама Борис Содунамга чыылганнарның мурнундан өөрүл четтиргенин илереткен. Ол ышкаш университеттиң чамдык башкыларынга Кызыл хоорайдан эмнелге чери кылдыр ажыглаар бажындан дарый тып бээрин солун дамчыштыр дилээннер. Мону номчаш, республиканың удуртукчу даргалары бир хемчегни алыр чадавас дээрзинге идегээр дээрден башка, солун аңылдакчылары чүү канчаптар боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«ЧУРТТААР ОРАН-САВА ФОНДУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУН КҮШТҮГ БОЛДУРУП КИИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың Дээди Советиниң доктаадыры болза:

1. «Чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун оны парлаан үезинден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

2. 8 түүлүү 1992 чылдың июнь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

3. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери хамаатыларының социал камгалалын чурттаар оран-саваны хуу өнчүзү кылдыр садып алырының чурумунуп болгаш негелделериниң дугайында шалыкты база чедиишгир информация-биле чурттакы чонну хандырар, хамаатыларның дилеглерин ёзугаар чурттаар бажыңнарны оларның хуу өнчүзү кылдыр дамчыдарын база садарын шаптык чок боттандырар арганы берип турар организастыг эргежок чүүлүн хемчеглерни чорудар.

4. Бүгү бажыңның хандырылгазы болгаш септелгези-биле холбашкан иниити чарыгдалдарга киржир хуужуттунган бажыңнар (квартиралар) ээлериге күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-сава фондузунуң Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16 түүлүнде кордүнген компенсациянның хевирин болгаш иниити байдалын доктаадыр.

5. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери хамаатыларның садып ап турары чурттаар бажыңнарының өртээн тодарадырының чурумун, а ол ышкаш «Чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16 түүлүнде кордүнген компенсациянның хевирин болгаш иниити байдалын доктаадыр.

6. Хуу өнчүзү болуп турар чурттаар оран-сава күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-сава фондузунга хамаарыштыр кордүнген негелделер ёзугаар хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын хөй-иниити катты жыышкыннарга (организациялага) сумелээр.

7. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Россия Федерациязының Төп банкызының Кол эргелели Тыва Республика талазы-биле бажыңнарны (квартираларны) хуу өнчү кылдыр садыр хуусаалыг чээлилерни хамаатыларга аңгылап бээрининг чурумун, чингелделиг аргалар-биле хуу чурттагы бажыңнарын тударының чурумун ажылдап кылыр. Хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны Тыва Республиканың Дээди Советинге киирер.

8. Улус депутаттарының чер-чер Советтери хуу чурттагы бажыңнарын тударын калбартыр сорулга-биле чер участоктарын бөлгөш тудуг материалдарын доктаткан чурум ёзугаар хамаатыларга аңгылап бээрин хандырар, тудуг материалдары болгаш бажың кезектери будурер талазы-биле акционер, аренда, кооператив болгаш бише будурүлгелерин организастаарынга деткимче бээрикин аргазын көрүп, тудуг индустриязының базазын хөгжүдеринин күселн-биле тудуг материалдарын будурүп үнүдүрериң көвүдегир, а ол ышкаш тус черинге акша-хөреңгизин хаара тудуп тургаш, социал-экономиктиг болгаш инженер инфраструктураның тудуг бажыңнар будурүлгелерин районнарга тургузар.

9. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болза:

«Чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңга дүүштүр Тыва Республиканың чазааның шиитпирлерин эдер көөр;

Тыва Республикага чурттаар оран-сава реформазының Күрүне программазының төлевилелин белеткээр болгаш Тыва Республиканың Дээди Советинге ону көөрүбиле киирер;

чурттаар оран-сава фондузун Тыва Республикага хуужудар дугайында чижек дүрүмнү ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар:

хамаатыларның чурттаар оран-сава-биле хандырттынганың болгаш чурттагга бажыңнарын ажыглааны дээш төлевирни иниити чурттагга шөлүүнүң хемчээлин барымдаалап тодарадырынче шилчиир талазы-биле саналды белеткээр.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 31.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА ФОНДУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Чурттаар оран-савага хереглелди бүрүнү-биле хандырар, а ол ышкаш чурттаар оран-саваны боттарының хуу өнчүзү кылдыр хостуу-биле шилип алыр хамаатыларның эргезин боттандырар дээш, оларны ажыктыы-биле ажыглаар болгаш камгалаар дээш, хамаатыларның эрге-ажыктарынга дүүшкен негелделерни база эрге-хоойлу магадыладарын бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге тургулуп турар.

I БӨЛҮК. ИНИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1 түүл. Чурттаар оран-саваны хуужудары дээрге күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң оларның чурттап орар бажыңнарын эки турабиле хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдары азы садары-дыр.

2 түүл. Хөлези азы аренда кереэзинин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдер ээлеп турар Тыва Республиканың хамаатыларының ог-бүленүп шупту кады чурттап турар назы четкен кежигүннериниң чөпшээрелиг-биле бо Хоойлуда кордүнген негелделерин барымдаалап, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтерин ёзугаар ол өрээлдерни, оон иштинде иниити улегляг өнчү кылдыр садып ап болур эргелиг.

3 түүл. Чурттаар оран-саваның ээлери болуп берген хамаатылар боттарының канчаар көргени-биле эдээр, ажыглаар болгаш баш бидир, садар, ол бажыңнарны чагып каар, арендага дужаар эргелиг, а ол ышкаш хоойлута черүүкек эвес өске-даа дугуруулгаларны оларның-биле кылып болур.

Күрүне азы муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериглеринге болгаш бажыңның иниити ажыглал чөлеринниң кады эдээкилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчүзү болдурар эргелиг боттандырары куштүг болуп турар хоойлужудулга-биле камгаттынган өске-даа кижилерниң эргелерин болгаш эргеажыктарын үреэс үжүрлүт.

4 түүл. Авария болуп чыгы байдалда, санитар-гигиена болгаш өртүе үүлү нормаларга дүүшпес чурттагга өрээлдерин, общежитиелерге, коммуналга квартираларда, төөгүнүн болгаш культураның түрескаал бажыңнарында, хаалгыг шериг хоорайгаштар бажыңнарында чурттаар оран-саваны, а ол ышкаш албан черлериниң чурттагга бажыңнарын хуужудар дугайында шиитпирлээри Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң, албан черлерин хуужуттунган бажыңнарга хуужудар дугайында шиитпирлээри Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы-биле эдээр.

5 түүл. Хуужуткан чурттагга бажыңнары туруп турар чер участоктарын болгаш бажың чанының девискээрлерин ажыглаарын Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы-биле эдээр.

6 түүл. Чурттагга бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүсекчи органы;

чурттагга фондузун күрүнү-биле баш билир башкарар эргелиг кылдыр быжыглап каан будурүлге;

чурттагга фондузун хүн бүрүү башкарар кылдыр берип каан албан чери боттандырар.

7 түүл. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын чурттагга бажыңын өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле Россия Федерациязының Негелде кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум база негелделер ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи органнарының, будүрүлгенин, албан черинин чарып алыры чогуур кереэзи барымдаалап белеткеп кылыр.

Улус депутаттарының түс чер Советиниң күүсекчи органынга кереэзи бүрүткээн үеден эгелээш, садып алган бажың хуу өнчү апаар.

8 түүл. Документилерни берген хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусаада хамаатыларның билдиришкиннерин ёзугаар чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында алтырыгны шиитпирлээри турар ужурлут.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыын шиитпирлеп тургаш, хамаатының эргелерин үрээп тавырыгага, ол судка хомудаар эргелиг.

Бо түүлдүн 1 кезээнин негелделерин хажыдып, бурулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге суд чурумун ёзугаар харыысалга хүлээдир, оларның айда алыр албан-дужаал шалыны хире хемчээлдиг штраф хевирлиг административтиг харыысалганы онаар.

9 түүл. Чурттаар оран-сава байдалдарын эжиждери негеттинип турар Адачурттун Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктаатканы чурум ёзугаар оларга денгээй кижилерге, күшажыл болгаш иниити аарыглар талазы-биле I, II бөлүктүн инвалидтеринге, а ол ышкаш бичизинден инвалид болганнарга, дайын хоочуларынга, күрүне даалгаларын күүседип турган, мозоннерге, албан ёзугаар доктаатканы аймыраарынга ан-ние эргежок чугула деңгелдеги куду орулгаларлыг ог-бүленнерге, мадыр нелерге болгаш бүгү деңгелдерниң «Неминг алдары» орденнер-биле шаңналтаан нелерге, одарладыр мал ажылдыг ажылдакчыларга хөлези кереэзиниң негелделерин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-сава фондузунуң Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум болгаш негелделер ёзугаар боттандырар.

6 түүл. Чурттагга бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр садырын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүсекчи органы;

чурттагга фондузун хүн бүрүү башкарар кылдыр берип каан албан чери боттандырар.

7 түүл. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын чурттагга бажыңын өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле Россия Федерациязының Негелде кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум база негелделер ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи органнарының, будүрүлгенин, албан черинин чарып алыры чогуур кереэзи барымдаалап белеткеп кылыр.

Улус депутаттарының түс чер Советиниң күүсекчи органынга кереэзи бүрүткээн үеден эгелээш, садып алган бажың хуу өнчү апаар.

8 түүл. Документилерни берген хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусаада хамаатыларның билдиришкиннерин ёзугаар чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында алтырыгны шиитпирлээри турар ужурлут.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыын шиитпирлеп тургаш, хамаатының эргелерин үрээп тавырыгага, ол судка хомудаар эргелиг.

Бо түүлдүн 1 кезээнин негелделерин хажыдып, бурулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге суд чурумун ёзугаар харыысалга хүлээдир, оларның айда алыр албан-дужаал шалыны хире хемчээлдиг штраф хевирлиг административтиг харыысалганы онаар.

9 түүл. Чурттаар оран-сава байдалдарын эжиждери негеттинип турар Адачурттун Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктаатканы чурум ёзугаар оларга денгээй кижилерге, күшажыл болгаш иниити аарыглар талазы-биле I, II бөлүктүн инвалидтеринге, а ол ышкаш бичизинден инвалид болганнарга, дайын хоочуларынга, күрүне даалгаларын күүседип турган, мозоннерге, албан ёзугаар доктаатканы аймыраарынга ан-ние эргежок чугула деңгелдеги куду орулгаларлыг ог-бүленнерге, мадыр нелерге болгаш бүгү деңгелдерниң «Неминг алдары» орденнер-биле шаңналтаан нелерге, одарладыр мал ажылдыг ажылдакчыларга хөлези кереэзиниң негелделерин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттагга оларның чурттап турар черинге ажыглаар дээш, хамаатыларның эрге-ажыктарынга дүүшкен негелделерни база эрге-хоойлу магадыладарын бо Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге тургулуп турар.

I БӨЛҮК. ИНИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1 түүл. Чурттаар оран-саваны хуужудары дээрге күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң оларның чурттап орар бажыңнарын эки турабиле хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдары азы садары-дыр.

2 түүл. Хөлези азы аренда кереэзин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдер ээлеп турар Тыва Республиканың хамаатыларының ог-бүленнің шупту кады чурттап турар назы четкен кежигүннериниң чөпшээрелиг-биле бо Хоойлуда кордүнген негелделерин барымдаалап, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтерин ёзугаар ол өрээлдерни, оон иштинде иниити улегляг өнчү кылдыр садып ап болур эргелиг.

3 түүл. Чурттаар оран-саваның ээлери болуп берген хамаатылар боттарының канчаар көргени-биле эдээр, ажыглаар болгаш баш бидир, садар, ол бажыңнарны чагып каар, арендага дужаар эргелиг, а ол ышкаш хоойлута черүүкек эвес өске-даа дугуруулгаларны оларның-биле кылып болур.

Күрүне азы муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериглеринге болгаш бажыңның иниити ажыглал чөлеринниң кады эдээкилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчүзү болдурар эргелиг боттандырары куштүг болуп турар хоойлужудулга-биле камгаттынган өске-даа кижилерниң эргелерин болгаш эргеажыктарын үреэс үжүрлүт.

4 түүл. Авария болуп чыгы байдалда, санитар-гигиена болгаш өртүе үүлү нормаларга дүүшпес чурттагга өрээлдерин, общежитиелерге, коммуналга квартираларда, төөгүнүн болгаш культураның түрескаал бажыңнарында, хаалгыг шериг хоорайгаштар бажыңнарында чурттаар оран-саваны, а ол ышкаш албан черлериниң чурттагга бажыңнарын хуужудар дугайында шиитпирлээри Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң, албан черлерин хуужуттунган бажыңнарга хуужудар дугайында шиитпирлээри Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы-биле эдээр.

5 түүл. Хуужуткан чурттагга бажыңнары туруп турар чер участоктарын болгаш бажың чанының девискээрлерин ажыглаарын Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум болгаш негелделер ёзугаар боттандырар.

6 түүл. Чурттагга бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүсекчи органы;

чурттагга фондузун хүн бүрүү башкарар кылдыр берип каан албан чери боттандырар.

7 түүл. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын чурттагга бажыңын өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле Россия Федерациязының Негелде кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум база негелделер ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи органнарының, будүрүлгенин, албан черинин чарып алыры чогуур кереэзи барымдаалап белеткеп кылыр.

Улус депутаттарының түс чер Советиниң күүсекчи органынга кереэзи бүрүткээн үеден эгелээш, садып алган бажың хуу өнчү апаар.

8 түүл. Документилерни берген хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусаада хамаатыларның билдиришкиннерин ёзугаар чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында алтырыгны шиитпирлээри турар ужурлут.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыын шиитпирлеп тургаш, хамаатының эргелерин үрээп тавырыгага, ол судка хомудаар эргелиг.

Бо түүлдүн 1 кезээнин негелделерин хажыдып, бурулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге суд чурумун ёзугаар харыысалга хүлээдир, оларның айда алыр албан-дужаал шалыны хире хемчээлдиг штраф хевирлиг административтиг харыысалганы онаар.

9 түүл. Чурттаар оран-сава байдалдарын эжиждери негеттинип турар Адачурттун Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктаатканы чурум ёзугаар оларга денгээй кижилерге, күшажыл болгаш иниити аарыглар талазы-биле I, II бөлүктүн инвалидтеринге, а ол ышкаш бичизинден инвалид болганнарга, дайын хоочуларынга, күрүне даалгаларын күүседип турган, мозоннерге, албан ёзугаар доктаатканы аймыраарынга ан-ние эргежок чугула деңгелдеги куду орулгаларлыг ог-бүленнерге, мадыр нелерге болгаш бүгү деңгелдерниң «Неминг алдары» орденнер-биле шаңналтаан нелерге, одарладыр мал ажылдыг ажылдакчыларга хөлези кереэзиниң негелделерин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-сава фондузунуң Тыва Республиканың Чер кодексиниң нормаларында доктаатканы чурум болгаш негелделер ёзугаар боттандырар.

II БӨЛҮК. ЧУРТТААР ОРАН-САВАНЫ ХУУЖУДАРЫНЫҢ КОЛ ПРИНЦИПТЕРИ БОЛГАШ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

11 түүл. Күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттагга шөлдерин хуужудулга чурумун ёзугаар хамаатыны бүрүзү өнчү кылдыр халас чаңгыс катап алыр эргелиг.

12 түүл. Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чурттагга бажыңнарының хемчээлин бир кижиге иниити шөлдүн 20 дорбелчин метринден эвээш эвес болгаш чурттаар черинге хереглел шыларын барымдаалап, ог-бүленнің деңгээш немей 10 дорбелчин метр хамааржыр кылдыр тодарадыр.

Малчыннарга болгаш ивижилерге чурттагга бажыңнары чурттап турар черинге аайы-биле оларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар.

13 түүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери хамаатыдарның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чурттагга бажыңнарының хемчээлин чурттагга фондузунуң хереглел шыларын, ог-бүленнің составын, оон материалдыг байдалын, иниити күш-ажыл стажын, компенсация чокка болгаш «өске-даа байдалдарның үжүрүдүн бажыңны көжүргенибиле холбаштыр квартира алганын барымдаалап улгатырар, а ол ышкаш 9 түүлүнде адап санаан хамаатыларның категориязырынга ээлеп турар чурттагга бажыңдың халас дамчыдар дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

14 түүл. Хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыттынар чурттагга шөлүнүн өртээн өртек эквивалентизин дамчыштыр доктаадыр, ук чурттакчылыг черинге хереглел шынаөөнүн ортумак деңгеелдиг бажыңнарында хуужудулга үезинде күштүг болуп турар өртектери-биле иниити чурттагга шөлүнүң чаңгыс дорбелчин метринин өртээн барымдаалап, ол эквивалент тодараттынар.

15 түүл. Улус депутаттарының, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, сан-хөө организларының болгаш башкыларының толээлекчилериниң илап-ла киржилгези, а ол ышкаш чурттагга бажыңнары садып ап турар хамаатыларның киржилгези-биле улус депутаттарының черчер Советтериниң чаныпга тургустунар хамаарышпас комиссиялар квартираның тодараттынган хереглел шыларын барымдаалап, хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыттынар квартираның иниити өртээн санап үндүрер.

Хуужудулга үезинде халас дамчыттынар бажыңның хемчээли болгаш хереглел шынарының деңгели ажып турар болза, квартираның иниити өртээ биле өртек эквивалентизиниң аразында ылгалыг хамаатылар толзор.

Хамаатыларның өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны хуужуткан дугайында нотариалдыг шынзылганы кылганы дээш күрүнениң өрээлдериниң хандырылгазын болгаш септелгезин хуужудулга мурнунда ол бажыңнарның хандырылгазын күүседип турган чурттагга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организациялары боттандырар.

Инженер дериглениң, бажыңның иниити ажыглал черлериниң хандырылгазы болгаш септелгези-биле болгаш ук бажыңның иштинде оларның ээлеп турары шөлге дөмей хемчээлдиг бажың чоогунда девискээрни арыгсынг тургузары-биле холбашкан чарыгдалдарга долу эвес хуужуттунган бажыңнарда чурттагга өрээлдериниң ээлери киржир.

25 түүл. Кереэ ёзугаар хуужуттунган чурттаар черни киришпирбишаан, чурттагга фондузун тударының болгаш хандырарының күштүг болуп турар чурумун улус депутаттарының чер-чер Советтериниң будүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның чурттагга-ажыглал албан черлериңе хевээр артар.

Хуужуттунган чурттаар оран-сава фондузунуң техниктиг байдалын болгаш чогуур үезинде септелгезин контрольдаарын улус депутаттарының чер-чер Советтери база түс чер бот-башкарылгазының органнары боттандырар.

26 түүл. Хуужуткан чурттагга бажыңнарын, ишчевер дериглениң, коммуникацияны болгаш бажың доогунга девискээрин ажыктаарының дурумнерин үрээп, доктаатканы чурум ёзугаар харыысалганы онаар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 31.

КУЛЬТУРА

КАДРЛАР ЧОГУ ОЛ БЕ?

Тоора-Хем суурга келгеш, райкүүскомнуң культура килдизининиң эргелекчизинин ажылдаар черинче бар чыда, чоокта чаа болуп эрткен Тыва Республиканың Культура министерствозунуң хөй кирижиктиг коллегия-хуралын сактып келдим. Анаа Тожуда улусчу театрның режиссеру, культура ажылының хоочуну Клара Сагды районда культура ажылының чавыс деңгелде тургустунганын, кадрлар-биле чедир хандырттынмаанын, чамдык культура одагларының капитал септелге чок ажылдап келгенин, оттулар чүүл, сан-хөө талазы-биле бергедеп турарын, культура килдизининиң эргелекчилерининиң удаа-дараа солчуп келгенин болуп турар. Эрткен чыл дургузунда дөрт ижки солушкан. Ол дээрге Сангы-Бадыраа, Жмак, Парческая, Кашкак олар-дыр. «Буга көвүдээрге, инек кыза-даа Анфиса Семис-Кок боду арай дадагалзап орар, чүге дээрге районда культура ажылы самдаргай, тускай специалистер барык чок чыгыы, кино, библиотека культура ажылдакчылары чаңгыс деңгээ эвес, сан-хөө айтырыы будалган дээрзин чугаалап, экономика, рынок үезинин негелделери-биле культура ажылын үндезинибиле чаарты кылырын бодап турар.

Районнуң культура ажылының шак ындыг кудуку деңгелде чедип келгенинин кол-ла чылдагаанын — культура килдизининиң эргелекчилерининиң удаа-дараа солчуп келгени болур. Ажылдан дужуртткен кижилерни райкүүскомнуң анаа олуртуп келгенинде

МООЛДУҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫ

УЛАН-БАТОР. (ИТАР-СҮТА-ның корр. Дүгар Сайжиев). Моол Арат Республиканы моон соңгаар чүгле Моол деп адаар. Февраль 12-де чүргүүн чаа Үндезин Хоойлузу — бо чүге чылда Моолдуң дөрткү Конституциязы күштүг боол кирген, ону МАР-ның Улустүң Улуг хуралы бо чылдың январь 11-де хүлээп алган. Бо чайын эртер сонгулдалар соонда ол дээди хоойлужудулга органын Күрүненин Улуг хуралы дээр апаар. Ол чаңгыс палаталыг 76 кежигүннүг парламент болур.

Чүртка эргелеп башкарылганың президент эргечагыргазының хевири хевээр артар, оон ажыл-чорудулгалың парламент контрольдап, кызыгаарлаар. Күрүне баштыңы моол улустүң чаңгыс эвиниң демдек-сүлдези болур деп чаа Конституцияның 30 үүлүнде айыткан. Аңаа Моолдуң 45 хардан аныяк эвес. Төрээн чүртүнда соңгу беш чылдан эвээш эвес үеде доктаамал чүрттап турар үндезин хамаатызы бүгү чоннуң бадылаашкыныбиле соңгуттурар.

Чүртка күүсекчи эрге-чагырганың дээди органы болза Моолдуң чазаа боол хевээр артар. Ону Күрүненин-Улуг хуралы хөй партиялыг үндезинге тургузар.

Күрүненин Улуг хуралының Президентиниң болган чазактың бүрүн эргелеринин хуусаазыл 4 чыл кылдыр тодаратқан.

Моолдуң административтиг девискээр хуваалдазы аймактар, найысылал, сомоннар болган эске-даа хевирлери хевээр арткан.

Моолда күрүне эрге-чагыргазы чоннуу деп чарлаан. Ол эргени ол күрүне херектеринге дөрт киржилгези-биле база ооң соңгаалаңы эрге-чагырганың төлээлелгелиг органнарын дамчыштыр боттандырар. Күрүне эрге-чагыргазын хоойлуга дүүшпес арга-биле дүжүрерин болдурбас деп документиде айыткан.

Мурнундаазы дег, чаа Конституция ёзугаар Моолга кижиниң националын, дылын, кежиниң өңүн, назыларын, эр-хөрөзөнин, социал байдалын, өнчү-хөрениишин, кылың турар ажылын, шажын-чүдүлгезин, эртем-билиин, үзел-бодалдарын барымдаалап, ылгай көөр чорук хоруглуг. Моол даштыкы дүшкан-на кижиге, ол чорук чүртүүн Үндезин Хоойлузунга болгаш ооң ат салганы чүртүүр аразының хүлээлгелеринге дүжүүп турар болза, чүрттаар хоргадалды бөөр болгаш хамааты эргени тыпсыл болур. Моолдуң хамаатызының хамааты эргелериниң казыыры, үндүр шөлүүрү азы еске күрүнеге ону түдүп бээри хоруглуг.

Моол дыл күрүнениң албан-хуузунда дылы боол артар, ынчалзажок ол чорук национал эвээш санныг кижилерниң боттарының төрээн дылынга харылзажылгазынга, өөредилгезинге, культура база эртем, уран чүүл ажыл-чорудулгазынга ону ажыглаарынга шаптыктавас ужурлуг.

Тайылбырлакчыларының үнелеп турары-биле, чаа Үндезин Хоойлу чүртка соңгу ийи чыл иштинде боттанып келген демократтыг тайбың революцияның чаалап алышкыннарын быжыглап турар, өнчүүнүң бүгү хевирлерин хүлээп көрүп турар экономиканың ажык чоруунга салдар чедирер.

Февраль 12-де, түс черинии-биле дал дүүн турда, Чазак бажыңының кырынга база чүртүүн бүгү чүрттакчылыг чөрлеринге чагырга бажыңчарының кырынга Моолдуң чаа-күрүне түүн аскан. Ол мурнукузу дег, кызыл, көк-кызыл дилиндектерлиг, сывының талазында кызыл дилиндээнде алдын соёмбону (сүлде-демдекти) сиилбээн. Бүгү айыктар төптеринге байырлыг митингилер эрткен.

ЧҮГЛЕ БОДУНУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Кадрэзниң кижилери

Бо мергежилге сагыш-сеткилиңден бердинген, бергелерге торулбас, эрестиг, кандыг-даа ажылды кылып билир, кежээ кижилер таарыжыр. Ынды-гларының бирээзинге Бии-Хем, районда «Өөк» совхозтуң хойжузу Александр Иванович Доспан хамаарыжыр.

Малчын эки көргүүглерни канчап чедип ап болуруул? Ооң чугаазы-биле алырга, кыштаглаашкынга чогумчалыг белеткенири, хойнуң одарын, суггадын шын таарыштырып тургаш, семиртилгезин чөптүг организастаары, оларның ажаалдазынче, хайгаралынче, чаш хураганнарны ончаменди доруктурарынче сагыш салыры кол черни ээлеп турар.

Ындыг болганы-биле хойжу кыштаглаашкынга эң-не хынамчалыг белеткенир. Тарлаг адаанда кыштаанда кажааларын чылгда-ла септеп, эде кылыр, көрженин хооруп каптар. Төрээн хойларны, чаш хураганнарны чемгерер сигенни от четчип үнүп келирге, кезип алыр, ооң хоолузу эки болур. Чылдым-на чүс тонна ажыг сигенни кезип белеткээш, кыштаанче сөөртүп алыр. Ол хире мал чеми кадарчының хереглелинге четчир, совхозтан ону албайн турар. Бо бүгү ажылды бодунуң өг-бүлезиниң күжүбиле кылып алыры чаңчыл болу берген.

Чайгы, күскү семиртилгени малчын чүгулага көрүп, ону кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткел кылдыр санаар кижи. Ол ышкаш ону хойдан хөй хураган, продуктулар алырының үндезини кылдыр билип чоруур. Ындыг болганы-биле чайын кадар оттуг, суггуг Ажык-Бажының, Оялыктың чараш бойдус чурумалдыг черлеринге чайлаар. Хойнуң одарын, суггадын шын таарыштырып кадарар, ынчан ооң беримчези эки болуп келген. Күзүн хойларын тараазын чаа ажаган хоорайунналга одарладырга, оларны тергиин-не семирир.

Мындыг кызымак ажылдың түнелинде хойжу 1954 чылдан бээр иштинин малын кадарып келгеш, чыл бүрүде планныг онаалдаларым болгаш хүлээлгелерни үргүлүг күүседип келген. Эрткен чылын чүс баш төрүүр хойга онаалтыр 87 хураганны менди доруктурган, даалгазын ажыр боттандырган. Нарын дуктуг хойларындан дүк кыргыл алырының онаалдазын база күүсеткен. Шак бо багай эвес көргүзүглерни челип алган, мурнакчы адын база катап бадыткан шыдаан.

Бо чылгы кыштың байдалы кончуг берге. Ынчалза-даа кадарчының сагыш човангыр ажылының ачызында ооң коданында дөрт чүс хире хой хүн кыштап турар. Олар ам төрүп эгелээн. Баштай төрүттүнген хураганнар менди дорукту турар. Чаш хураганнарны ачаан, доруктурар талазыбиле хойжуның кадайы Талар Доспан мергенилдиг кижи. Ынчангаш чыл бүрүде малдың чаш төлүн когарал чокка өстүрүп алыр херекке ооң күш-ажылчы салыышкыны улуг.

Малчын хой төрүп турар үеде өскээртен сакманчылар дилемес. Бо ажылга бодуунуң уругларын дузалаштырып алыр, оларны ада-иезиниң арга-дүрүлгазы-биле ол белен эвес херекке чаңчыгып, өөренн берген. Өг-бүле сес уругну өстүрүп, кижизиткеп, оларның арасында башкы, чолаачы болгаш эске-даа мергежилдиг кижилери бар. Кадарчының ооллар, кыстары ада-иези дег ажыл-ишти, амыдыралга төлептиг хамаатылар болган.

Дүрүлгалыг хойжуның ажыл-ишти чай чок-даа болза, совхозтуң, районнуң хөй-иннги херээнге идепкейлиг киржип чоруур. Чаңгыс чер-чүрттүглары ону район Советинин улус депутадынга соңгуп алган. Эң-өөрүүн идегелин бүзүредирибиле бодуунуң соңгуткан өскүүнүнүң соңгуунугларының ортузунда ажылдап, ыланыя чагыгларны күүседир ээш хемчеглерни ап турар.

Александр Иванович Доспан үзеп ажыг чылдарның дургузунда иннгиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, укседиң экижидер херекке төлептиг үлүүн киирип келгеш, хөй удаа шаңналып мактадып келген. Моон соңгаар-даа ол чаагай херекке бодуунуң күш-ажылчы үлүүн ол киирер.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧҮРУКТА: хойжу А. И. Доспан.

Баштайгы чагаа

УДУРЛАНЫР МЕН

«Шын» солуннуң доктаамал номчукчузу мен. Ынчалза-даа аңаа материал бижип чорбадым.

Сөөлгү үеде мээң бөдүүн арат кижиним, сагыш-сеткилимни дүвүредип чоруур айтырыг бар болу бергенинден иөнү солуиче бижип ужурга таварыштым.

Владимир Ильич Ленин бөдүүн чонга делгем, ак орукту ажыктан, аас-кежиктн берген эң-не эргим кижилерниң бирээзи деп санап чоруур мен. Хөй санныг номчукчулар орта каттыжарынга бүзүрээр мен. Улуг баштыңчының номналының, ажыл-чорудулгазының шынныңа бадыткал кылдыр еске чижектер киирбейн, чүгле Тыва Республиканың экономиказының сайзыраанын, ажылчы чонунуң амыдыралының демнелинии бедээнин айтырга четчир деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде В. И. Ленинниң номналын, ажыл-чорудулгазын бактаар, ону оруулуг кижилерниң аразынга киирип турар болу берген. Оон уламыдан баштыңчының тураскаалдарын бөзин ап октап эгелээн. Акыдап чораан кижи частырыгларны мылыр, четпестери бар болуру кымга-даа билдингир. Бир телевидение дамчыдылгазындан В. И. Ленинге тураскаалды дүжүрүп турарын көргеш, кончуг хомудап, сагыш-сеткилим дүвүрээнимден каракатарым чажы төктүп келген. Ындыг ужур чок аажылаары берге чорду.

Улуг В. И. Ленинни бүзүүдадып, оон мага-бодуя Мавзолейден үндүрерин неген, тураскаалдарын ап октап турарынга шуут удурланыр мен.

Екатерина МОНГУШ.
Пенсионер.
Таңды район,
Кара-Буудун суур.

ТӨЛЕВЕС УЖУРУ ЧОК БОЛГУ ДЕГ

Бистиң уруувус Саяна Оюн Кызылда СПТУ-4-те өөренип турар, ам бо чылдың 7 айда ол курсту доозуп үнер.

Уруувус мооң мурнунда чылдарда бот ие акшазы ап турган кижи. 1991 чылдың 11 айның 17-де 18 харлаан. Ол-ла акша дээш СПТУ-дан 8 айда справканы өөренип турары шынныг деп Кочетовоңуң почта черинге дужаган бис, оон ол документ читкен.

Оон 11 айда база катап Кызылда СПТУ-дан справка кыадыртып алгаш, эккеп дужаагаш, бо 1992 чылдың январь 8-те 342 рубльди почта эртен 11 шакта бергеш, кежээзинде почта эргелекчизи келгеш, силерге акша төлевес дидир. Бай-Хаактан долгады дээш, 342 ол акшаны дедир аппарган.

1991 чылдың 8 айга чедир төлээн, 9, 10 ай база 11 айның чартыын төлевес ужуру чүү болган чоор? Бодап көөрге, ол төрүттүнген хүнүнге чедир төлеп бээр ужурдут эвес бе?

Испин ОЮН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кочетово суур. Таңды район.

Т. Гдлян, Н. Иванов

ЭРЛИК ОРАНЫНЧЕ АЛБАДАЛ

Номерден номерже

(Төнчүзү. Этези №№ 27, 28, 30 «Шында»).

Сөөлгү ийи чылда ооң үүлгеткен чүүлдерин чыскаап бижээш, хөделиишкиннер кылырда түс черинге партийжи чагырыкчыларыбиле дугуржур, истелге дугайында мафияның штавы болур черже медээ киирер чоруктуң соксадырын СССР Прокуратуразының удуртулгазындан негээн бис. Ында фактылар кыйчыктырар арга чок турган, а бодунуң амызынга четтинер чоруктарга Эвилел структуразының удуртукчуларының бүрүүзү илдең, хире апаарга. Сорока безин ооң сести берген.

Бис база бир чогумчалыг базым кылдывыс. Ону элээн тодартай тайылбырлаарга мынды. 1985 чылдың апрельде партия Кашкадарья обкомунуң бирги секретары Гаипов амызындан боду чарлы берген. Ооң чанында чашпаачыларының «Кашкадарьяның Ленинн» дээр ол кижизи чээрби чыл дургузунда областы удуртуп келгеш, колдуунда алдын-мөңгүнден тургустунган он-он миллион рубль түңнүг капиталды чыып алган. Чартык чыл эрткенде, 1985 чылдың октябрьда хээлилениишкин, оорлаашкын болган албан-дужаалдыы еске-даа үүлгедиглери дээш ооң оолдары — Ташкент аэропортунуң начальниги Арслан Рузметовту, Карши хоорулетпур баазаннар садыының директорунуң оралакчызы Адылбек Гаиповту тудуп хоругдаан бис. Эң улуг салгакчызы Рузметов адалының хөреңгизинден 400 муң рубльди үштүп берген. Күрүнеге ол 10 миллион рубльди база эгидерин аазаан, чүгле хээлилениишкин болган оорлаашкын дугайында оттурган хереқти соксадырын негээн. Гаиповтун чипкен хөреңгизинии чүгле чартык-чамдыызын эгидер аргалыг болган бис. Ынчалза-даа ооң оолдарын тудуп алырывыска, мафияда дүүлрел база катап кәстүп келген. Бодунуң амызынга четтингеш, кара-бажыңдач адырлып алырын күзээрлернин саны кызырылган.

Хереқтин ужуру чүдел? Бистин эрге-хоойлувуста чамдык четпестер дугайында маңаа чугаалаар апаар. Өлү берген кижини суд сайдайынга олуртуру болдумас дээрин билдингир, ынчангаш аңаа хамаарыштыр беземче хөрээ оттурбас а оттуртунганын соксадыр. Ол шиитпирин хүлээп алырда кем-херек үүлгедишкинин чүгле ол өлген кижи чааскаан үүлгеткен дел башгай бадыткаар хереқ. Ындыг-даа болза өлген кижиниң үүлгедикчи дүү-бизе тып алган байлаан истелге органнары тывар, эгидер ужурдут. А хереқ кырында ону боттандырарының аргаларын хөрөңгүдө дээрн комунистиг номенклатурага аажыктыг кылдыр көргеп.

Чиижээ, бир эвес аңаа кижи ажаалга кассазы үптеп аппарган болза, ол өлген соонда безин ажыл уламчылаар болгаш, ооң оорлаан албанныг-дужаалдыг чүгулазының дугайында айтырыгны удуртулга мурнунга тургустувус. Өлүп калган кижиниң өг-бүлезиин ынчаар дорамчылаарга хоржок дээн ямыхыт чемеге, ындыг чорукту соксадыры чугула дел сурталга таварышкан бис. Ооң түржүк, Эргашевке хамаарыштыр хереқти хаарын негээн, харын-даа ооң чажырып алган миллионнарын тывазырыга биске дузалашкан бис. Ооң-биле ынчап турувуста, шыгжагда чыткан мөөнмөөң акшаларны, үнелиг үүлдерни өскээр чажырып каапканнар, кайнаар супканын тодарадыр арга чок апарган, ооң уламыңдан Эргашевке хамаарыштыр хереқти ынчаар соксаткан бис.

Ындыг удурланыышкынга таварышкаш, баш-биле даш хана чуура үзери болдунмас деп чүвени эскергеш, улам овааырымчалыг хөделип турар апарган бис. Калган Гаиповтуң оолдарынга хамаарыштыр четчир барымдааларны чыгташ, ону Москвада даргаларывыс-биле дугуржашайн, түдүп хоругдаар чөпшээрелдиг түс черинге прокурорларындан алган бис.

Ынчан мафияның киржикчилери мөгүдеп эгелээн. Он-он чылдарда тургузуп каан турган ындыг дузак чештинип, боттарынга ыжыг багланган эрге-чагырганга айыл тургустунган, ооң аймылы чүл дээрге, амы-тынга эки тура-биле четтине-даа бээрге, хереқти кады үүлгеткеннерге, ону шингээдип алыры ажы-төлге болдунмас, чыгдынган миллионнар камгалаттынмас апарганы. Мындыг таварыгларга эрлик оранычче эки тура-биле бар чыткан хереэ бар бе? Шак ынчаар бодуустуң сорулгавысты четтинвис: Гаиповтуң оолдарын түдүп хоругдаан соонда, каразыттырган чаңгыс-даа дарга кижи амызындан чардырынче далашпастаан. Моон-биле айтырыг бүрүн шиитшилеттинмээн-даа болза, истелге ындыг улуг чидиивге таварышпас апарган.

Айтырыгның долу шиитпирлеттинмээн чылдагааны — төп ведомстволарда, ооң иштинде ССРЭ Прокуратуразында удуртулга ооң түңнү хевээр артқан болгай. Гаиповтуң оолдарын бажынап алганывыс соонда, чүү хире шимээн үнүүк! Ол хереқтин материалдарын хынаан соонда, Сорока безин оларны хостап диттикпеди: ында кирген материалдарның ышкыны кончуг болган. Ынчалза-даа эске арга база тып алган: бистин дилээвиске Москва-биле дугуржашайн, чөпшээрел бербес деп Узбекистанның прокуратуразынга айтыышкын хавырган бис, ынчангаш хавырар ажылдың эртежок чугулазының дугайында айтырыгны удуртулга мурнунга тургустувус. Өлүп калган кижиниң өг-бүлезиин ынчаар дорамчылаарга хоржок дээн ямыхыт чемеге, ындыг чорукту соксадыры чугула дел сурталга таварышкан бис. Ооң түржүк, Эргашевке хамаарыштыр хереқти хаарын негээн, харын-даа ооң чажырып алган миллионнарын тывазырыга биске дузалашкан турган албан чер-черинге биске дуза кадарын хорупкаан. Ол-ла ынчап турувуста, шыгжагда чыткан мөөнмөөң акшаларны, үнелиг үүлдерни өскээр чажырып каапканнар, кайнаар супканын тодарадыр арга чок апарган, ооң уламыңдан Эргашевке хамаарыштыр хереқти ынчаар соксаткан бис.

Ындыг удурланыышкынга таварышкаш, баш-биле даш хана чуура үзери болдунмас деп чүвени эскергеш, улам овааырымчалыг хөделип турар апарган бис. Калган Гаиповтуң оолдарынга хамаарыштыр четчир барымдааларны чыгташ, ону Москвада даргаларывыс-биле дугуржашайн, түдүп хоругдаар чөпшээрелдиг түс черинге прокурорларындан алган бис.

Ынчан мафияның киржикчилери мөгүдеп эгелээн. Он-он чылдарда тургузуп каан турган ындыг дузак чештинип, боттарынга ыжыг багланган эрге-чагырганга айыл тургустунган, ооң аймылы чүл дээрге, амы-тынга эки тура-биле четтине-даа бээрге, хереқти кады үүлгеткеннерге, ону шингээдип алыры ажы-төлге болдунмас, чыгдынган миллионнар камгалаттынмас апарганы. Мындыг таварыгларга эрлик оранычче эки тура-биле бар чыткан хереэ бар бе? Шак ынчаар бодуустуң сорулгавысты четтинвис: Гаиповтуң оолдарын түдүп хоругдаан соонда, каразыттырган чаңгыс-даа дарга кижи амызындан чардырынче далашпастаан. Моон-биле айтырыг бүрүн шиитшилеттинмээн-даа болза, истелге ындыг улуг чидиивге таварышпас апарган.

Айтырыгның долу шиитпирлеттинмээн чылдагааны — төп ведомстволарда, ооң иштинде ССРЭ Прокуратуразында удуртулга ооң түңнү хевээр артқан болгай. Гаиповтуң оолдарын бажынап алганывыс соонда, чүү хире шимээн үнүүк! Ол хереқтин материалдарын хынаан соонда, Сорока безин оларны хостап диттикпеди: ында кирген материалдарның ышкыны кончуг болган. Ынчалза-даа эске арга база тып алган: бистин дилээвиске Москва-биле дугуржашайн, чөпшээрел бербес деп Узбекистанның прокуратуразынга айтыышкын кыл берген. Боттарының амызынга четтингеннерин шыгжамырын тывар талазы-биле кандыг-даа дуза көргүспезин оператив албаннарынга шыгжы айтыкан. Калган миллионерлерниң хереқтерин соксадырын хайгаарал прокурорларынга дааскан.

Ол-ла дүрүмге таарышпас практиканы быжыглаарынга ССРЭ-ниң Дээди суд база салыышкын киирген. Чурбановту судтап тура, Щелоков, Эргашев, Давыдов болгаш эске-даа боттарының калганнар-биле холбашкан хээлиленишкин фактыларын буруудадыышкын хереқтеринден үштүп каапкан.

1989 чылда бистин хереқтеривисти чылча шаап эгелээн соонда, хамыкты мурнай Гаиповтуң оолдары агардылар. «Социалистиг хоойлу-дүрүмүнү» чигзинчиг принциптерин катап тургузары-биле оларның алган хээлиленнерин база өршээгеп.

Ийет, 1985 чылдың төнчүзүнде Узбекистанның КП ТК-зының мафийжи харалзалындан адырлып, бодунуң амызынга четтинер чорукту чайлаткан бис. Ынчалза-даа ооң соонда чигевээл. Хээлиленикчилерни Старая площадьтың стратегтери харагалзап эгелээнер, истеттинир турар хереқтер талазы-биле бүтү айтырыгларны олар-биле дугуржуру хереқ дей бергенер. Ташкентинин функционерлерин өттүнген чүве биле дөмей-ле. Бир талазында, истелге чорударынга шаптыктап эгелээн, ооң түнелиннде Чурбановту түдүп хоругдаар дугайында айтырыг бүдүн чартык чыл, Осетровту — 2. Усманходжаевти болгаш Салимовту — 4-4 чыл узамдыккан. Өске талазында, кеземче харыысалгазынга ол-бо кижизин киирерингө чөпшээрелин берзе-даа, ТК-ның «прокурорлары» истелге чорударынга шаптыктаар янзыбүрү негелдеер тургузуп, ооң-биле уе шейгеш, демгилерин «эрес-дидим шиитпир хүлээп алырынче» албадап турганнар.

Ындыг чоруктар дугайында ССРЭ-нин Чиигине прокурорунга хөй удаа дыннадып келген бис. 1988 чылдың май 13-те киирген рапорттуң чамдык одуругулары бо:

«Бистиң истеп турарывыс № 18/58115—83 хереэзинге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Чиигине прокуроруның орлакчызы эш А. Ф. Катусевтен дараазында айтыышкын келген:

1. Узбекистанның КП ТК-зының бирги секретары турган И. Усманходжаевти болгаш УзССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Даргазы турган А. Салимовту кыйгыртырда болгаш байысаарда түдүп хоругдаваас. Оон аңгыда оларны буруудадып турар кижилер хоругдалда-даа болза, оларны келдирткеш, иүүртештирер.

2. Бо херек талазы-биле кеземче херээнге Молдавиянның КП ТК-зының нйиги секретары В. Смирновту, СЭКП ТК-ның кодээ ажылагый секторунуң эргелекчизи Б. Истоминии, СЭКП ТК-ның партийжи организастың киддизинин инструктору турган М. Ишковту, СЭКП ТК-ның инструктору турган, амгы үеде Узбекистанның КП-зинин Бухара обкомунуң бирги секретары И. Джаббаровту онаавас. Оларга хамаарышкан материалдарны еске киижите дамчыдар.

Бо айтыышкынны хараазында чыдагаавинар-биле күүседип шыдавас бис.

Усманходжаевти болгаш Салимовту удуп хоругдаваин кыйгыртырга болгаш байысаарга, ёзулуг шын тывылбас, херек талазы-биле чаа бадыткалдар немешпес. Оон аңгыда хостуг чорук оларга меге арга-биле тып алган акша-хөреңгизин так кылдыр шыгжап чаптар аргаиы тургузар. Чүгле ол эвес. Усманходжаев болгаш Салимов олар амы-тынынга четтинин, азы истекчилерге удур үүлгедиг кылың, эске-даа херек үүлгедишкинии боттандырып болур.

Ындыг чоруктар мурнунда тургулаан болгай. Н. Щелоковту, Ю. Чурбановту, К. Эргашевти, Г. Давыдовту, Р. Гаиповту бодунуң амызынче четтинишпер кылдыр албадаан болгай. Олардан чүгле Чурбанов өлүп диттикпээн, а оны хөй удаа кыйгыртып турарывыска, акша-хөреңгизин чажырып четтингивкен. Ынчанташ ол айтыышкынны күүседип шыдаваас бис.

Ол ышкаш Смирнов, Истомин, Ишков, Джаббаров оларны кеземче херээнге онаавас дээн айтыышкынны база күүседип шыдавас бис, олар хээли алырынга киржип турган. Ынчангаш эң Катусевтин айтыышкынын күш чок болдурарын дилеп тур бис».

1987 чылда Сороканың орнунга Чиигине прокурорнуң оралакчызынга ажылдап берген Катусев бодунуң ол айтыышкынының хөлйлу-дүрүмге дүүшпезин шын деп хүлээп көрген. Харын-даа ол СЭКП ТК-ның секретары Лукьановтуң айтыышкынын күүседип турганын база чажырбаан. 1988 чылдың май 30-де Рекунков халашкан, оон орнунга Сухарев кирген, оон соонда харын партийжи удурлулганың чөптүг эвес айтыышкынын күүсетпес, харын-даа каразыттырганнарны түдүп хоругдаар аргалыг болган бис. Олар дириг турда бажыннап четтингижкен бис!

Бөлүглежип алгаш, кемхерек үүлгедип турган удуртукчуларның амы-тынын дээш демисел өлүп калган хээлиленикчилерниң шыжамырын хавырары-биле сырый холбашкан. Бистин бедик албан-дужаалда удуртукчуларывыстың ынак төрелдери күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге, кадрларны сайгарарынга кескү салдарны чедирип, боттары мафияның киржээитейининң төвүнге база турганнар. «Башгыичыларның» төрелдери мебель, видеоаппаратура, алгы тон, ховар продукт, алдыя өртектиг чуруктар аймаан аңаа дерге белек кылдыр албайн турганнар. Олар дача болгаш автомашина аймаан садарынга, олча-ажыкты үлээрынге, чыгдынган капиталды шыгжаарынга идепкейлиг киржип турганнар. Ындыг үүлгедикчи фактылар дугайында кеземче херектерининң материалдары бадыткап турар.

Калган Рашидовтуң өг-бүлези бистиң кичээнгейбистиң төвүнге турган. Аңаа хөй түңнүг хээлини берген дугайында партия обкомнарының секретарлары, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының секретарлары, республиканың Дээди Советинин Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелининң даргалары, албан-дужаалдыг кижилер өөүп турганнар. Акшаны чагаа хавырга эвес, чемоданнарга эккеп берип турган. А түңну дээрге — баш дүүн адыяр. Бир кижи 1,5 миллионну берген, өскези — миллион хирени, үшкүзү — 800 муңну. Бистиң эң бичии хемчээлдиг кылдыр санаа үндүргенивис ёзугаар алырга. Рашидовтуң ынчаар алган хөреңгизи 100 миллион рубльден эвээш эвес. Ол акша-хөреңгизин чарыдазырыга кол кижи — Рашидовтуң кадайы Хурсанд Гафуровна боол турар. Республикага аян-чорук кылып чоруп турар үеде ол үргүлүг ашаа-биле кады чоруур турган. Олар тускай поездиге олурарлар, область төвү бүрүзүнге-ле ону доктаадыр чер алгы. Тус черниң удуртукчуларынга «үндүргүнү» Хурсанд Гафуровна вагонга-да чыып алыр. Акшаны, алдындан кылган үнелиг үүлдерни область удуртукчуларының кадайлары берип турганнар, ол дугайында олар истелге өчээннер.

Рашидовтуң кудазы, Узбекистанның КП-зинин Каракалпак обкомунуң бирги секретары Каллыбек Камалов база бажыннаткан. Истелге оон 6,5 миллион рубль түңнүг акшаны хавырган. Камалов чүү-даа чоок кижилерн Рашидовтуң акша-хөреңгизинии дугайында, ону кайнын тып ап болурунуң дугайында чугаалап турганнар.

Эвилел прокуратуразының удуртулгазындан чажырбышаан, белеткелдя бис еске үг-биле база чоруун турган бис. «Чиигис-Хаанның шыгжамыры» деп аттыг операцияны чорударын 1990 чылдың июнь—июль-да деп планнаан бис. Рашидовтуң миллионнарын хавырып алыр болза, ооң түнелиннде чүгле алыкчыларының акша-хөреңгизин илередиринге чедирер эвес, харын-даа Брежневтин капиталынга безин чедер арганы берип болур турган.

Ынчалза-даа бисти доктаадыпкан. Истелге кылганнар каржы-хажагай, СЭКП-ниң удуртукчуларының акша-хөреңгизин хавырары моральга дүүшпес деп буруудадыышкын, суртаал бистиң кырывысче төктүп келген. Эвилел парламентиниге талалакчыларлыг турган мафия «партийжи кара кассажө» орукту дутлаакан.

(«Российская газета» со. луундан кызыра оттургаи).

БИЛЕТ ЧОККА ЧОРААНЫ ДЭЭШ

Бүгү чуртта ышкаш, бистиң черде амыдыралга ачы-дуза чедирериниң өртек-хөлеэниниң рынок харылзаалары-ның үезинде дыка улгатканының тылдагаанарын ам билир бис. Оон-биле кады амгы үеде автотранспорттуң болгаш самолёттуң-даа пассажирлерден алыр өртек-хөлеэнин база дыка улгаткан. Моон-биле хол-баштыр чаңдык шыңгыы айтырыглар база тургустунуп келген. Чүнзээ, Кызыл хоорайның ишти-нге чоруур автобустарга билет өртээ мурнунда 4 копеек турганындан 15 копеек чедир улгаткан. А бо чылдың февраль-дан эгелээш, мырыңай 50 копеек апарган. Оны ол хире улгаттырганының чылдагаанары — автобустарның ажылының берингезинин эвээжи. Оларның боттарының өртектери каш-каш катап өскен, артык несектер тывылбастаан, септелгелиниге хой чарыгдалдар үнүп турар.

Ынчалза-даа өртек улгаткан тудуш-на, автобустарга будуу, халас чоруур кижилер ковүдээпин ажыы-биле чугаалаар керек. Оон чылдагаанарының бирээзи — автобуска олурар талоннарны садарын багай организастаавы боон турар. Чижээ, Кызыл аэропорттуга самолёттар райо-нардан колдуунда-ла дүшү соонда кээп хонуп турар. Ол үеде № 1 маршруттуң автбоустарының кондукторлары чок болур. А чолаачылары талон чок дээш, тоовайн олургулаарлар. Ынчангаш районнардан келген, талон чок пассажирлер карак ажыт халас чоруур ужурга таваржыр. Ынчаарга чуруш шыңгыыраан болгай: билет чок чораавы дээш, торгаалдың хемчээли он рубльден ам бежеңге чедир өскен!

Кызылга самолёт-биле келгеш, торгаттырар ужурга таварышкан кашдаа кижини көрдүм. Аэропорттан одурушкаш, Восток азы Южная остановкаларга келгеш, кондукторларның хынаалазынга таварышкаш, тутуруп торгаткан улус-ла хой. Чаңгыс-ла чижек: бо февраль айның 7-нин хүнүнде, дүшү үезинде Кушуртуг суурдан самолёт-биле келген пассажирлер Зоя Чигден, Мария Идам, Надя Мен-ниг-оол олар № 1 маршруттуң автобузунга олурупкаш, Южнаяга келгеш, кижи бүрүзү 50-50 рубльге торгаткан. Ужур-дурум үрээр эвес, төлеп бергеннер. А торгаан кижилериң орта ат-бажы-даа, ону бадыткаан документ-даа чок артканнар. Оларның талээн 150 рублиниң кайнаар кирген билдиниес.

База бир чижек. Ол харын эвчок таварылга болган. Чүге дээрге ол пассажир автотранспортунуп чамдык ажылдакчыларының чонга каржы-хажагай чоруудан болган деп бодаар мен. Та кандыг чылдагаанның түве ийик, бир аныяк тыва херээжен кижиниң киш кежи бергүи ийи контролёр билет чок чораан дээш, ушта соп алгаш, акша негеп, хаяык чон мурнунга эпчоксундурган. Оларда ындыг өрге чогу билдингир. Ол дээрге пассажир автотранспортунуп ажылдакчыларының чонга талоннарны садарын эки организастаавының түнелиндир деп бодаар мен.

Мээн саналым ындыг. Кызыл хоорайның иштинге чоруур автобустарның талоннарын райо-нар бүрүзүнүн авто-аэровокзалдарынга ыяапла садарын организастаа-ры чугула апаргай. Ол ышкаш автобуска билет чок чораан дээш, торгаткан кижилерге чогуур документтиниң — квитанциянын база ыяап-ла бээр ужурлуг.

Владимир БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ШКОЛА: ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАР

Школа амыдыралын бир эвес ханы көөр түве болза, айтырыглар кайы хой. Рынок харылзаалары-ның үезинде бүгүнгү амыдыралды, кылдынган бүгү-ле эки чүүлдерни, шинтирзегтинмейн, чедир кылдынмайн, шуут кылдынмайн турар айтырыг-ларны катай-хаара алыр болза, шынап-ла, ындыг болгай. Ону кым-даа эвес, ындыг байдалдарда амыдыдап, ону көрүп турар башкылар кончуг эки билир. Ынчангаш школа темазынга бижиттинген чугааларны «автор бир-ле солуң, амыдыралчы айтырыгны бижизин боор» деп идегел, күзел-биле ноччуур сен. Ындыг байдал — школаларда 5о хүннерде тургустунуп турар айтырыглары, өредилге-кижизидилге ажылында муравыкчы, чаа, солуң чүүлдерни, чогаадыкчы, дилээшкинниг ажылдан турар башкыларны, коллективтерни солуң арынмарынга доктаамал чырыдарынга улус өредилгезинин ажылдакчылары, ада-иелер идепкейлиг киржир болза дигеп бодал-биле келир. Көрүп көрээлиңер даан, школаларда, ол хире хой кижи ажылдап турар коллективте, бижин, хойге дынмадың, чугаалап болгу дег чүүлдер, сагыш-сеткилди аартып, өйүп чоруур айтырыглар чок деп бе? Коллегаңар, оон ажыл-ижиниң дугайын чон чугаалап болбас деп силер.

Школа амыдыралынга хамаарышкан чугаалар бистеэвээш эвес кээп турар. Солун арынмарындан ол теманы сонуургап, хайгаарап чоруурлар кайы школадан кым деп башкының үүнүү дугайын бижээнин номчаанын-биле сактып келир боор. Ынчалзажок материалдарның, рубрикаларның янзы-бүрү, улам солун, ажыктыг, дээштиг болуру силерниң идепкейиңерден, арга-сүмеңерден база хамаарыжыр. Чугааларыңарны маңаар бис.

Бөлүктээн кезек чугаалар-биле ам оларны доңчулай аарак, таныжып көрээлинер. Кым-бир кижи дугайында эки сөстерни дыңнаары өөрүнчүг болбайн капчаар. Ынчангаш чамдык башкыларга адрестээн ол сөстерни оларга бөгүн чедирээли. Улуг-Хемде Ак-Туруг суурдан Н. М. Артына ол-ла суурда ортумак школа башкыры Василий Опайович Өлчейниң уругдар өөредип, кижизидер херекте кызымаан. кичээнгейлиин боду оон өөреникчизи боон чораан болгаш, билиги-биле бижип турар. Хоочун башкы чүгле оон бодун эвес, ол аваның уругларын база ам башкылап турар. Ол-ла школаның директору Борис Салчакович Таргынга хамаарыштыр чагаада база хараазында одуругдар бижиттинген: «Ол назыхар талазы-биле аныяк, чонунга хүндүткелдиг, ону директорладып каалы таварылга эвес. Ажыл-иш сайгарып турда, дуржулгалыг хоочуннардан дудак чок...» Оларның кайызынга-даа автор сөөлүнде чүгле экини күзээн.

Ам таныжарывыс ийи чагааны өөреникчилер бижээн. Уруглар ат-сывын салбайн, «бөлүк өөреникчилерден» деп каап болдулар. Адын чажырар дээн чамдык улуг кижилер-ле ындыг боор, сестип, «суурнуң бөлүк чурттакчыларындан» дей тыртып каар. Ат-сывы, адыгаастан ону сагы».

«Билдингир-ле чүвени катаптаан ажыы бар бе» диген бодаллар туруп келирп чадапчок, «ындыг бе» дээрге ам бо чагаа база Сүт-Хөлден сесиниклассчылардан болдур ийин. Үстүнде чагаага шуут удурланышкак. Ону номчаашн, «ындыг башкы таанда черле турар чүве бе?» деп дыңнаддыр айтырыксаан ийик мен. Чогум кайы школада башкы чүве ийик, оозу орта билдинмес, оруе дыл башкылаан турар деп чүве ылап. Өөреникчиниң башкызынга берген үнелелиң маңаа ушта бижиттейн деп бодаарымга, барык домак, сес бүрүзүнде үжүк чазыы, эдертиг, дыктант турган болза, ону «багай» деп демдек-биле үнелээр турган ийин. А кол уткалын дамчыдарын ораддажып көрээли. Мону солунга парлапса, бодуң танып каап, башкывыс эттиниң алыр чадавас деп бижип турар. Чүге? Уругларның көрүп, билип турары-биле тема таптыг тайылбырлавас. номдан бижидип хаар, айтырыг салырга, хорадаар, орус дылга кошкак, кыпын турар южилерни бодавас, өөреникчи бодунуң сөзү-биле харылаарга, номда дег кылдыр чугаалаарын негээр башкы деп билдиннер. Оон аңгыда кичээлдерге ооалдап кээр кижи-дир. Дараазында домактарны шуут номчуптаалыкар: «Самбырга чүве биживес, олурар-ла, олурар, чалгаа, кичээлиниге кижи хөнү калыр, дүргеп-не өөнче чаныксаар башкы чорду ийин. Директор, өредилге эргелекчиин таптыг чугаалашса, уругларга ындыг башкы херек бе?».

Ындыг башкылар барчок дугайында чугаа маңаа кылбаалы, чүге дизе башкы кижи өөреникчизиниге кандыг-даа байдалда чүгле экинн күзээр, билиг чедирерин бодаар болгай. Ол—онзагай мергежил, «башкы» деп адап турары-даа таварылга эвес, уруглар өөредип, кижизидип турар болганда, оон мергежилги буянныг, арын-чагай чоруска үндезилеттингеп болур болгаш шак-ла ындыг чүүлду өскелерге инжиктирер сорулгалыг.

Редакцияже чагаа бижип олурда, ол өөреникчиниң арын-шырайын, характарын көрген болза... Оон чаш сагыш-сеткилин бир-ле чүве—башкының аңаа чоок эвези ийикпе, азы өөредилгеде бергедээшкиннер дувүредип чоруурун чадавас. Башкыга удур туруушкун чүге тыптып кээп болурул? Ол элээн бодандырып келги дег айтырыг. Өөреникчилерниң билиниң деннелиндиг, интеллигент шынарларындан дээр болгай. Ынчап кээрге, шынап-ла, «улустуң азы алдарлыг» аттыг-даа эвес, өөреникчилериниң хүндүткелин, бүзүрелин чедип ап, чоок болуп, оларның ынак башкызы боон артып каары, бодаарга, чүден артык хире.

Бо чагаада бижип турарывыс дег, интернатта уругларны күрүне идик-хеп, аъш-чем-биле хандырып турар. Бай-Тайга райондан бөлүк кижилерни ол чүүлдерни уруглар шуптузун ап турар бе деп айтырыг дүвүредип турар. Оон билдиниң турары-биле алырга, интернатка келген бараамнарны дүжүрүп турда көөрге, шаа-биле арбын кээр, а үлеп турда, ындыг эвес боор. ону үлээрде, бар шаа-биле үзээртедир чоруктар база бар хире чүве-дир. Авторлар карааны турар чүүлдерин бадыткап көргүспээн болганда, кыпыны чүү деп, ол-бо дээр. Инда кээп турар ядык-хеп, аъш-чем кымга-даа эвес, чүгле ында чурттап турар өскүс, чартык өскүс болгаш интернатта уруглар, солдатка көрүнгеп. Ону оларга кымда эвес, а күрүне берип турар, ынчангаш ону карак ажыттаарын ол кымга-даа чөпшээревейн турар. Ында ажыддан турарлар ындыг байдалды кончуг эки билги дег, а бир эвес ындыг чүүлдер таварыжып турар чүве болза, чаш ажы-төл мурнунга арын-нүүрүнүң айтырыы-ла-дыр. Кончуг дүргеп өзүп турар өртектерни рынок үезинде амыдыралды өскүс-чаныс уругларга, хой ажы төлдүг өг-бүлелерге хамаарыштыр черле чүү деп чугаалаарыл, байдал дыка нарын, берге үеде эпчок чүүлдер тургустунуп келир чүве болза, сес черле тывылбас-тыр. Чон караа хей, юскү болгай, ындыг чүүлдерни чоп болдурар деп.

«Адывысты салбайн бардывыс, бүзүреп көрүнер...» диген домак-биле Тес-Хем районда Берт-Даг суурнуң чурттакчыларының мурнуидан чагаа бижээн кижи ону дооскан. А кол-ла утказы мындыг: школаның даараныр машиналары читкен, ону суурга дилеп турганыңың арга-хевирииге таарзынмаан, чоппээревешпейн турарын ында бижээн. Хомудааны черле аажок, изиглентеми-биле ынчатчык бе, школага төптеп—Кызылдан истекчилер хынап кээрин безин дилеп каан. Ол тус черниң бодунга көрүп, шинтирлеп алыр чүүлдердир.

Вера КУУЛАР.
(«Шыныың» корр.).

ДУЗАЛААШКАН

Владимир биле Валентина Меңнер-оолдар Берт-Дагда «Х Улут хураа» совхозтуң төрүүр хоюн кадарын тураралар. Оларның кадарган хоюнуң массалыг ооалдаашкыны февраль ортандан эгелээн. Ынчангаш оон бетинде хой кажаазымның көрженин эш-өөрүн чалап алгаш хоортким.

Хойжу өг-бүлеге дузалажып келген кижилер улут ажылды бүдүргеп. Олар баарык-ла он алды автомашина көрженин кажаадан үндүрген. Чолаачы Сергей Чүльдүне, лесник Чалдыг-оол Байкарага, ажылчынар Шолбан Мангай-оолга, Дембирек Лоңсанга дуза чедиргенин дээш, өөрүп четтиргенин хойжу өг-бүле илереткен.

Сагаа-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

Айтырыңар, харыылап берээли

МЕДИЦИНА: ХАДЫҢ

Хадың дугайында ырлар, шүлүктер кайы хой. Тываның арга-арыгларында элбек үнген ыяш. Кодээ ажыл-агый дериг-херекселдери кылырынга хадың ажыктыг. А медицинага үнелиг кандыг бот-шынары-биле ол ажыглаттынын турарын дээрзин номчукчулар сонуургап айтырып турар.

Бистиң чуртувуста ол ыяштың 40 хире аңгы-аңгы хевирлери өзүп үнүп турар. Россияның ортаакы курлаанда оон колдуунда ийи хевири бар: сөөлденчектерлиг үнүг болгаш чаагай чыттыг.

Шаг-дүптеп бээр-ле хадының мочургаларын, бүрүлерин болгаш оон хандылыг суун кижилер эм кылдыр ажыглап келген. Агаар киирбейн тургаш, кургаг өрттедишкин аргазы-биле хадың ыяжындан хүл ап, кара-хүрек өнмүг, мыттак чүүлду —чыдыг-караны (деготь) оон үндүрүп алыр. Ол база эм шынарлыг. Ол ышкаш хадың үнүнга үнүп кээр мөөгденчек чөркектер базала эм шынарлыг.

Хадың мочургаларын чазылбаанда — эрте чазын азы харын-даа кыш төнчүзүмде чыып белеткээр. Ону соок черге кадырар, чүге дизе чылыг черге олар частып кээп болур. А бүрүлерни хадың мочургалары частып эгелеп турда, майда, бүрүлер чаш, чаагай чыттыг, хырбалаачак кылагары четчиң турда чыыр.

Хадыңның мочургаларыдаа, бүрүзери-даа эм шынарлыг чиг эт. Составында эфир үзү, чук, сапоминнер, нзвелээр бүдүмелдер, С витамин бар болуп турар ол чиг этти эм кылдыр белеткээш, соокка алыскан таварылгада дезинфекциялаарынга, чөдүл божадырынга ажыглаар. Хадың мочургаларындан белеткээн хандыны сидик, сарыг элбекшидип үндүрериңе ажыглап турар. Оон ашгыда ону чүрек ажылы баксыраанындан тыптыр селгек-ыжык намдадырынга дыка дузалаар. Хадыдан белеткээн эмнерни комплекстиг терапия аарыглары дээрнвис баар, тыныш органнарының аарыгларынга удур ажыглап турар.

Хадың мочургаларындан белеткээн шарыыр, чаар эмнер балыг хуулдурбас. Бүрүлерден алган хандыг суглар дериттиреринге херек.

Хадың будуктарындан курдаган белеткээн ширбииядың чунар-бажыңнаарда ажыглаарга ажыктыг.

Кижиниң шаг-шинээн сергедиринге, организмин быжыктырарынга хадың хандызы (сок) өске хандылардан дудак чок. Ындыг хандының кижиниң бүгүлерининге тыптыр бээр даштарны безин эзилдиритпес ботшынары медицинада билдингир апарган. Хадыңның чаа суу, хандызы өкпе аарыгларының чамдык хевирлерининге база дузалаар. Хадың суун маткалаан, бора-бора төгериктер тыптып келген арын кежин аштаарынга база ажыглап турар. Хадың хандызы —чаагай суксун: ында глюкоза, фруктоза, виноград чигири болгаш кижиниң организминге ажыктыг оон-даа өске будүмелдер хой. Бир стакан ындыг суксун организмни хонук дургузунда кадыкшыдар ботшынарлыг.

Хадың чудуун эрте чазын чыыр. Ону аксын, чыыры чуруминг.

«Карболен» дээр кара таблеткаларны кижи бүрүзү корген, бизир боор. Ол аптека бүрүзүнде бар. Хадың хомүрүнден кыраан ол эмни ижин-шөйүнү ажылы баксыраанда, улуг-хырын чудуунуң ажыктызы ковүдээнге ижер.. Хадың хомүрүнден кыраан чыдыг-кара-биле кеш аарыгларын чаап эмнээр. Чаар эмнерниң эң иептерелгей бир хевири—Вишневский деп чаар эм (мазь).

Хадыдан ыяс база кылып болур. Ону кылып белеткээрииге дараазында рецептини Россияның медицина эртемнер академиязының Аъш-чем институдунуң сүмелеп турары болза: хадың суун (согун) 35 градус чедир чылыдыпкаш, бир литр суксунга-ла 10-15 грамм дрожжи ургаш, сава аксын так дуглаш, 5-10 градустан ашпас соок черге тургузуп каар. 3-4 хонганда, квас белен болур.

Материалды Валентина Сат чыыл белеткээн.

АЧАМ ДУГАЙЫНДА ДЫҢНАКСАДЫМ

Мээң ачамны Сундуй-оол Кудурукпаевич Хомушку дээр. Көрөй дайынынга ол киржип чораан. Кана, кыннарның-биле кады дайылдажып, ындыг тулчуушкуннарга киржип чораанын билип алыксап чоруур мен.

Ачам-биле кады шеригалбаны эрттирип, дайылдажып чораан кижилерни билбес-тир мен. Бир эвес ачаны танывыр, кады шеригалбаны эрттирип, көрөй дайынынга киржип чораан кижилер бар болза, оон дугайында кыска-даа болза, солунга бижиприи дыка-ла дилээр-дир мен. Ачамның дугайында билип алырын күзеп чоруур мен. Мээң дилээмни ачамның танывыр эштери хандырар дээрзинге улуу-биле идеп олур мен.

Ачам Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнген, ол 1969 чылда мөңгөн, бодуңуң болган эш-өөрүнүң дугайында бистерге тодаргай түңү-даа бижип, чугаалап бербээн.

Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхозта механизаторлап ажылдап турар мен.

Александр СУНДУЙ-ООЛ.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.30 «Доктор Айболит». Мультфильм. 9.00 Уран-чечен фильм. 10.15 Барымдаалыг фильм. 10.40 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 14.45 «Блокнот». 14.50 «Салыг одуруу». 15.05 «Бо силерге херек бе?» 15.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 18.00 Медээлер. 18.20 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.30 «Ye-чадалар». 19.10 Мультфильм. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 20.20 Теле-фильм. 20.45 «Тамчыгыт удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 22.35 Уран-чечен фильм. 23.50 Чаа рубрика. 00.20 Турскаадыг кежээ. 01.00—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 «Коллекционер». 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 «Чайынналган шил». 9.55 М. Цветаева. 10.20 Олимпиада дневниги. 11.50 «Делгем». 11.20 Кышкы Олимпий оюннары. Супергигант. 12.05 Деңшириниң аргалары. 12.20 Тинко. 12.35 Кышкы Олимпий оюннары. Шураашкын. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.40 Камера эрткен үеми шинчилеп тур. 15.40 Кино-викторина. 16.45 Фестиваль.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 18.10 Күрүне будурулгелерни хуужудары. 18.40 «Кижизидилге дугайында 20 минута». 19.00 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.30 Байырлыгты хүлээп алынар. 19.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүк-не байырлал. 20.30 «Хоозуп чугаалар». 21.20 Хостуг үеде. 21.25 Кышкы Олимпий оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 Олимпиада дневниги. 01.00—02.00 «Джаз-тайм».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Мурнуу Африка Республикадан репортаж. 1-ги дамчыдылга. 18.25 Криминалдыг медээлер. 18.40 «Бөгүн» деп программа. 19.20 Телепарафраз. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.20 «Үениң судалы». 21.20—23.00 Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: Проект Альфа 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Слепая ярость 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Гланарь мафия 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

ШАҢНАЛЫ—10 МУҢ РУБЛЬ

Республиканың «Саян» чит эт-бараан фирмазы оон эмблемазын чуруп кылыр талазы-биле тускай конкурсту организастаан. Аңаа аңгы-аңгы мастерлерниң, чурукчуларның, ус-шеверлерниң 220 хире ажылдары киргеп.

Ам оон түңнелдерин үндүрген. Шилип алыышкынга жюри чедип ажылдарны киргеш, ону чажыт бадылаашкын-биле түнээн. Аңаа Юрий Минаевтиң чураан эмблемазы шилип алган болгаш авторга ук фирманың шаңналы—10 мун акшаны тывыскан.

Виктор КАРА-САЛ.

Тываның профзвилелдерининиң үндезилеп тургусканы мырыңай болгаш танцының «Өөрүшкү» ансамблиниң ойнакчыларының ады-сураа кайдада четкеп болгай. Оон киржикчилерни уран чүүл удуртукчуларының дузазы-биле чаа-чаа ырларны, танцыларны өөренип, боттарының концерт программаларын байлакшыдып турарлар.

ЧУРУКТА: ол ансамбльдиң хөгжүмчүлери хостуг хүрештиң хоочуннарының чыыжынга аян түдүп, ойнап берип турган үе.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тыоттыырган чуруу.

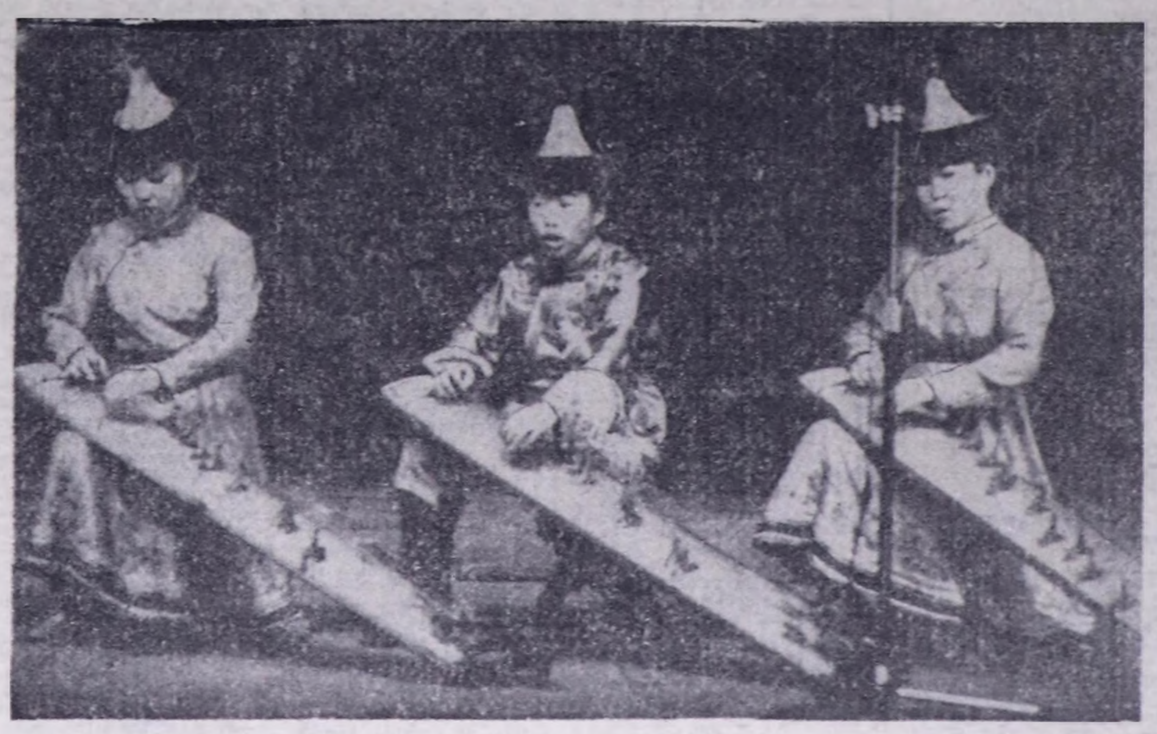

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өредилге 3-39-15;
□ ниитилел политиктер — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-38-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-96;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуң келбейн баргандза — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сомбинг № 383305»

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфин болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле шүүлге комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 эк. Чагыг № 31.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 33 (14757) 1992 чылдың февраль 19, среда

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

СЕССИЯНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыжының эдлет чок он дөртку сессиязы 1992 чылдың февраль 27-де Советтер бажыңынга эртенгиниң 10 шакта ажыттынар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыжымның эдлет чок он дөртку сессиязынга келген Тыва Республиканың улус депутаттарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алымшкын кабинединге 1992 чылдың февраль 26-да 8 шактан 18 шакка чедир, февраль 27-де эртенгиниң 8 шакта Советтер бажыңының № 22 кабинединге бүрүткээр. Телефону 3-68-42.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң хуралы 1992 чылдың февраль 26-да Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга (Ленин кудумчузу, бажың № 32) эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

КӨРҮКЧҮГЕ БАРААН БОЛУР

Бистиң республикада чогаадыкчы эвилелдер-ле хөй. Оларның бирээзи Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинии харылсалгалыг секретары Д. А. Монгуш-биле бистиң корреспондентивис ужуражкаш, ол эвилелдиң ажыл-чорудулгазының дугайын сонуургап көргек.

— Чоокку үеде силерниң эвилелиңерде солун кандыг ажылдар чоруттукар деп турар ирги, Дадар Архиповна?

— Бо чылын кылып чорудар ажылдарывыс, аза планывыс эрткен чылга бодаарга, хайымнаг деп бүлүр. Март ай эртпейн тура, чаа кежигүннер база хүлээп алыр бис. Эрткен чылын Культура министерствозу-биле чарлаанывыс шин көрүлдезиниң түннелин кылыр бис. Ол ышкаш артистер аразында «Эң эки шин тургузукчузу» деп көрүлдүни чарладывыс. Оон аңгыда, күскээр 30-40 чылдарның ырларының байырлалын эрттирип, тыва театрның 60 чыл болур байырлалынга амдыгаашкан эгелеп белеңнеп, парлалгага киирер чүүлдеривис база бар. Бо хүнүерде Бүтү-делегейниң театр ажылдакчыларының хүнүн байырлыг байдалга эрттиреринге база белеткеп-нип тур бис. Ажыл, шынпла, алдын.

— Театр ажылдакчыларының профессионал байырлалы бо чылын дыка солун эртер деп дамчыыр чугаа Кызылда тавай болген. Ол шын бе? Анаа делегеттей доктаал көрүкерем.

— Ол байырлады эрттиреринге бар-ла турган театрларывыстың чогаадыкчы күштери, администрациялары, артистеги шенкейлиг белеткеним эгелээн. Билир силер, байырлал үезинде чүүл кылбас иймек. көрүкчүлерин хүлээп алыр, театрны каас-шиник киирер, чарлал-чарны калбаа-биле таварадыр, артистерниң боттарының профессионал байырлалы болгакда, оларже кол кичээнгейни углаар. Март 27-де соок чүгээртеп, час кидин түлүк бодунуң эртенинче кирер ышкажыл. Ынчангаш ол хүн байырлыг улуг концертче чалаткан көрүкчүлер сооктан кортпайн, каас-шиник хевин кедип алгаш, залга тургузар микрофоннар таварыштыр ынак артистерниң байыр-сонуу кылып болур.

— Байырлыг концертке кымнар киржин, чүнү кылырыл?

— Концертти тургузар режиссёрлар И. Лопсан биле А. Ооржак театрларның эң-не эки, бедик профессионал деңнелдиг шин үзүндүлерин, трагедия, водевильден эгелээш, фарска чедир шилээш, эр-херээжеен ансамбльдерни, дуэттерни, чаңгыстың ырыларын, уран иомчулганы, балет көргүзүглерин, хөөмейни болгаш тыва хөгжүмге күүселделерни шилип ап, солун концертти белеткээринден чаа арганын дилеп эгелээн. Концертке бар-ла турган театрларның амгы чогаадыкчы күштери шупту киржир. Оңу бедик деңнелге кылырының чылдагааны база бар. Чүл дээрге Санкт-Петербүрттүн уран чүүл академиязынга өөренип турар тыва студентилерге байырлалдан киргеп орулганы дөгеренип бээр деп театрның администрациязы шинтпирлээн.

— Силерниң ол дузаңар чаңгыс удаа болур төлээде студентилерниң амыдыралын шоолуг-ла оскертпес боор деп бодаар-дыр мен. силер оңу кайчаар көрүп тур силер?

— Силериң оодар конгуг ышкы. Ынчангаш бо байырлады арттирериңче спонсордар-деткикчиле р и хаара түзүп, оларның кылып турар ажыл-чорудулгазынга реклама-чарлалдарны кылырын сүмележип тур бис.

— Чөпшээрешкен черлер бар бе, ынчаш?

— Чок боор бе, бар. Аныяктар ассоциациязы, «Саян» болгаш «Азия төвү» биржалар дузалажыр деп турар.

— Оон ыдай ол буянныг херекке үлүг-хуузун киирип, ындыг улуг концерт үезинде боттарынга реклама кылып алыр азы анаа дуза чедирер деэш улус кымның-биле дөрт харылзажып болурул?

— Улуг күзелдиним-биле тайылбыр алыр адрести, телефонну айтыйн. 21059 Тыванып Театр ажылдакчыларының эвилели. Банкыда реквизиттер: Тыва АССР (банкылар ынчаар хевээр арткан) СТД код 264192. Тывасоцбанк в г. Кызыле р/с 700841 для праздника «Судьба моя — театр» («Театр — мээң салым-чолум» деп байырлалга).

— Артистер черле ындыг улус-ла болгай, байырлал сакында дыштанмас, көрүкчүлерге бараан боор. бо удаада боттарының профессионал байырлалы болганда база-ла ажылдаар, ындыг бе?

— Ол үеге чедир солуннар, радио, телевидение дамчыдылгалары таварыштыр көрүкчүлер боттарының ынак артистеринге байырны чедирип, алган-йөрээл, чагаалар, телеграммаларны чорудар боор деп идегээрдер мен. Артистерге чонуун, көрүкчүлериниң идегелинден бедик үнелел турбас, анаа харыы кылдыр олар уран талантызын көрүкчүлерге кезээде бараалгадып чоруурлар.

— Чоокшулап орар улуг байырлалынар-биле!

— Четтирдим.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

КОРРЕСПОНДЕНТИНИ АЛБААН

Тожуда «Азас» заповедниинде ап-мекиниң баш санын тодарадыр соруглга-биле ук албан черинии чагыын ёзугаар дүүн олче вертолёт ужар турган. Заповедниктиң директору Владимир Кол ол дугайында редакцияга дыңнаткаш, ап санаашкынынга киржип, ону содунга чырыдар корреспондент чорударын дилээн турган. Ынчангаш солуннуң корреспондентизин аэропортка баргаш, ужар ужурлуг вертолётка чеде бээрге, оон кө-мамдирии: «Данзыда силериң адынар чок-тур» дээш, албайн барган. Вертолёттуң экипажындан ажыда, анаа милицияның бир майору, хамааты хептиг ийи кижи болгаш ужудукчу хептиг бир пассажир бар болган. Солуннуң корреспондентизин албайн турда, ол ужудукчуну ынаар чүнү кылбас ийик, көрүкчүлерин хүлээп алыр, театрны каас-шиник киирер, чарлал-чарны калбаа-биле таварадыр, артистерниң боттарының профессионал байырлалы болгакда, оларже кол кичээнгейни углаар. Март 27-де соок чүгээртеп, час кидин түлүк бодунуң эртенинче кирер ышкажыл. Ынчангаш ол хүн байырлыг улуг концертче чалаткан көрүкчүлер сооктан кортпайн, каас-шиник хевин кедип алгаш, залга тургузар микрофоннар таварыштыр ынак артистерниң байыр-сонуу кылып болур.

— Байырлыг концертке кымнар киржин, чүнү кылырыл?

— Концертти тургузар режиссёрлар И. Лопсан биле А. Ооржак театрларның

ИНТЕРВЬЮ

эң-не эки, бедик профессионал деңнелдиг шин үзүндүлерин, трагедия, водевильден эгелээш, фарска чедир шилээш, эр-херээжеен ансамбльдерни, дуэттерни, чаңгыстың ырыларын, уран иомчулганы, балет көргүзүглерин, хөөмейни болгаш тыва хөгжүмге күүселделерни шилип ап, солун концертти белеткээринин чаа арганын дилеп эгелээн. Концертке бар-ла турган театрларның амгы чогаадыкчы күштери киржир. Оңу бедик деңнелге кылырының чылдагааны база бар. Чүл дээрге Санкт-Петербүрттүн уран чүүл академиязынга өөренип турар тыва студентилерге байырлалдан киргеп орулганы дөгеренип бээр деп театрның администрациязы шинтпирлээн.

— Силерниң ол дузаңар чаңгыс удаа болур төлээде студентилерниң амыдыралын шоолуг-ла оскертпес боор деп бодаар-дыр мен. силер оңу кайчаар көрүп тур силер?

— Силериң оодар конгуг ышкы. Ынчангаш бо байырлады арттирериңче спонсордар-деткикчиле р и хаара түзүп, оларның кылып турар ажыл-чорудулгазынга реклама-чарлалдарны кылырын сүмележип тур бис.

— Чөпшээрешкен черлер бар бе, ынчаш?

— Чок боор бе, бар. Аныяктар ассоциациязы, «Саян» болгаш «Азия төвү» биржалар дузалажыр деп турар.

— Оон ыдай ол буянныг херекке үлүг-хуузун киирип, ындыг улуг концерт үезинде боттарынга реклама кылып алыр азы анаа дуза чедирер деэш улус кымның-биле дөрт харылзажып болурул?

— Улуг күзелдиним-биле тайылбыр алыр адрести, телефонну айтыйн. 21059 Тыванып Театр ажылдакчыларының эвилели. Банкыда реквизиттер: Тыва АССР (банкылар ынчаар хевээр арткан) СТД код 264192. Тывасоцбанк в г. Кызыле р/с 700841 для праздника «Судьба моя — театр» («Театр — мээң салым-чолум» деп байырлалга).

— Артистер черле ындыг улус-ла болгай, байырлал сакында дыштанмас, көрүкчүлерге бараан боор. бо удаада боттарының профессионал байырлалы болганда база-ла ажылдаар, ындыг бе?

— Ол үеге чедир солуннар, радио, телевидение дамчыдылгалары таварыштыр көрүкчүлер боттарының ынак артистеринге байырны чедирип, алган-йөрээл, чагаалар, телеграммаларны чорудар боор деп идегээрдер мен. Артистерге чонуун, көрүкчүлериниң идегелинден бедик үнелел турбас, анаа харыы кылдыр олар уран талантызын көрүкчүлерге кезээде бараалгадып чоруурлар.

— Чоокшулап орар улуг байырлалынар-биле!

— Четтирдим.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

СУРГУУЛДАРЫНГА ЧОРААН

Чоокта чаа «Шын» солун редакциязының хуралдаар залынга Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунуң төлээлекчилери Кызыл хоорайныа өөредилге черлериниве өөренип турар сургуулдары-биле ужуражып чугаалашкан. Ол совхозтан Кызылда 38 кижи өөренип турар.

Совхозтуң директору Тамара Доваадоровна Чечек-оол совхозтуң ажыл, амыдыралының дугайын аныяктарга дугаалап берген. Совхоз будурулгезинде ажылдап турар кижилериниң амыдырал-чурттаалгазы эки, чүге дээрге совхоз орулгалыг ажылдап турар. Ынчаартарынок харылзаазынче пилчип турар амгы берге үеде дирекция, кодээ Совет пенсионерлер, хөй уруглар-лыг өг-бүлелер болгаш амыдыралынга чеднимес байдалдыг кижилерге болдунар-ла дузаламчыны көргүзүп турар. Ындыг кижилерниң бүрүткелип тургускан болгаш оларга акша дузалажызын көргүзүп эгелээн. Ынчангаш далыпарда улустарывыс кандыг турлар иргн деп сагыш чонаайн, эки өөреннер, биске чугула нептиишп турар специалистер боол чедип келирнерии манап түрар бис деп, ол чугаан.

Совхозтуң өмүнээзинден 200 рубль чедир дузаламчы акшаны кижи бүрүзүнге тыскан.

(Бистиң корр.)

ӨСТҮРҮП БОЛУР

Тываның девискээрин колдуунда-ла арга-арыг эзелээн. Тарылга, сиген-шөлүг харык-чок черни эзелеп турар. Ол хиревисте колхоз, совхозтар колдуунда мал ажылын кылып турар. Чыл санында ол ажыл-агыйлар мал чемин четчири-биле белеткеп ап көрбээн. От-сиген эки, элбек үнген чылдарда бегин ону кезип алырының хуусаазын арттырыпкеп. сигенниң шынары бахсырап, соөктели бергенде, колдап белеткээр, оон технологиязын сагывас чоруктар бар.

Чогум-на оон хараазы-биле күрүнеге дужаап турар малывыстың шынары куду болуп келген. Денгилдези кошкак, колдуу ортумактан куду деңнелиг болгулаар ийик чол. А кожавыс Хакасияла ындыг эвес оларның малының деңзизи бистиилен оранчок ажыг болуп турар. Ону чыл бүрүнүн хайгаараалыдан көрүп келдим.

Менде ындыг болал бар. Мал ажыл-агыйлыг коллективтер чер ажының сайгыралдыр, мал чемн культураларны тарып, логаадыкчы арганы ажыглаары күзенчиг-дир. Мен бодум аргонон кижи болганымда анаа-ла амы-хууда ындыг суме киирер бодап тур мен. Чүл дээрге бир эвес сураганын чоруур болза, чүнүдаа тып ап болгай. Ынчангаш бо талазы-биле мал чемн культурага хамаарыжыр тритикале дугайын бичии тайылбырлаксадым. Бир эвес оңу бистин Тываго шенеп тарып

болза, чүге өспес деп. Кыш удур күзүн тарыжыр шыдамык культура-ла-дыр.

Тритикале—тараа баштыг үнүштерниң чаа хевири болур. Оңу кызыл-тас биле көк-тараны хайнак таштырган, үндүрген. Оон ногаан массаны мал хөлчок чиир. Тритикаледен эки шынар-дыг мал чемнерн— силостуг, сенажты, сиген даллаанын гранулаларны белеткээш, малга берип болур. Чүл килограмм ногаан массада 22-25 чем единицазы болгаш 2,3-2,7 килограмм хаймалырымага протеин бар. Ынчангаш

дакпыр үнелиг болуп турар. Бедик

ажылдап тургаш, тритикалеңиң үрезинииг сорттарындан 50-80 центнер дүжүттү бир гектардан ажаан ап болур. А мал чеминге хереглээр сорттарындан 25-35, харын-даа 60 центнер чедир дүжүттү бир гектардан алыр. Мал чеминге хереглээр сорттардан ногаан массаны бир гектардан-на 500-600, а сүттатыг шөлдерден оон-даа хөй центнер дүжүттү ап болурунуң аргазы бар. Бо культура болза бижыг даамалдары болгаш чаагай сыптары-биле ылгалып турар. Мал чеминге ажыглаар сорттарының сыбы 145-180, а тараа алыр сорттарының 110-120 сантиметр болуп турар. Бир мун үрезиниң деңзизи 28-45 грамм. Баштың чемнир, хөй тараалыг, сөөкка шыдамык. Кара харлуунуг черлерге бедик дүжүттү берип болур.

Кэшкен-оол КАРА-МОНГУШ.

Өвүр районнуң чер ресурстарының болгаш чер курлавырының талазы-биле комитединиң кол специализи.

КЫШТАГЛААШКЫН:

амгы байдал

НЕМЕШКЕНИ 200 г

Бо айның баштайгы неделязында, тодаргайлаарга, февраль 7-де, республика хемчээли-биле алырга, бир инектен-не ол хүн 2,9 килограмм сүт саап алган болуп турар. А бир неделя эрткен соонда ол көргүзүг оскен бе, ынчаш? Ийе, оскен. Тываның Агроүлетшүр эвилелиниң февраль 14-теги медээзин ёзугаар ап көөр болза, анаа чүгле 200 грамм сүт немешкен. Улам тодарады чугаалаарга, февраль 14-те бир инектен-не 3,1 килограмм сүттү саап алган-дыр бис. Бо чүл, саар инектиң чемгерилгезии чамдык ажылагайларның экижидипкени ол бе азы саанчыларның кызымак ижинин түнелп ыдыг болган бе? Мен ону ынчаар бадыткаарындан шала дадагаллаар-дыр мен. Чүге дээрге мал чемни ындында-ла кыроанып турган кижилер ыя аразында ону кайының тып алыр деп. Мында чаңгыс-ла чылдагаан бар. Ол болза эрткен неделя дүргүзүнда ол дээрге февральдың ийиги чеди хонгуду, республиканың колхоз-совхозтарынга 100 инек бызаалапкан, саар инектер санынга кире бергеми-дир. Ам ынчангаш саар инектеө саны 10691 чеде бергеп. Олардан ол хүн 55732 килограмм сүттү саап алган болуп турар. Оортан 43683 килограмм сүттү күрүне чагы ёзугаар сүт заводтарынче тапшыткан. Оларны хоорайлар чурттакчылары садып ашкан, сүттүг хереглекчилерни болур албан чевлери будурулгелер алыглаан.

Сүт саалдазының бир инекке сынаштыр алыр болза, бо көргүзүг Чеди-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем районнарда багай эвес болуп турар. Ниити район деннели-биле алырга, олар 3,2—3,7 килограмм сүттү ап турар. Ылангыя эң бедик көргүзүг бии-хемчилерде: 3,7 килограмм. Оларга байдалындыг болуру чөп. Чүге дээрге бии-хемчилер мал чемнин күрлап алыр талазы-биле шалыпкын ажылдап турганын, оон мурнунда чылда болгулаан четпестерин эдип алырының шын оруун тып, түнелди үндүргенин эрткен чылын-на солунга үнгүлээн тайылбырлардан номчукчулар билирлер. Эки ажыл эчизинде баргаш, черле түнелдиг болур деп чүве ол ышкажыл.

Бо айның эрткен ийи неделязының пятница хүнниерин деңнеп көрүп орарга, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Тожу саалдаңы көвүдеткен. Барыын-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Кызыл, Тес-Хем районнар ол-ла деңнелинде арткан. а Бай-Тайга, Таңды районнар ол хемчээлди эвээжеткен болуп турар. Сүт саалдазының район бүрүзүнге өзүлде чок болу бээрнин чылдагаанын тайылбыр бүрүзүнге коптарып, айтып, шүгүмчүлээн ажыы чок. оон чүүлда бүтпес. Тывалап чугаалаарга, чел. кудурук-даа, чөс мыйыс-даа үнмес. Ам чүгле арткан мал чемни чөп ажыглаар, шын чарыгдаар апаар-дыр. Ону ынчаар кырзанмышаан, оске черлерден диленип-колданыл-даа болгай-ла. Ол харын бичии ажык бээр дээрден оске, ында багай чүү деп.

Тайгызбырны Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин шугуму-биле кады ажылдажылганын принциптерин сагыырынын дугайында

ДЕКЛАРАЦИЯ

Демнежилгенин киржикчилери күрүнелер Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезин тургузар дугайында дугуржуага талазы-биле болгаш Демнежилгенин оске-даа документилерин ёзугаар боттарынга алган хүлээлгелериниң сагыттынмайн баарын болдурбазынга шинтпирлиин илередип, улустар болгаш күрүнелер аразынга удур туржуушкунуун болгаш чоруулдээлериин өөскүүрүн болдурбазы дээш бодунун харысалгалыын медереп билбишаан, бот-боттарын билчириниң база бүзүрежириниң байдалын быжыглаарынга салдар чедирериниче чүткүтпүшаан, делегей эргелериниң бүгү-нинтиинин хүлээп көргени принциптеринге болгаш нормаларынга боттарының чагыртырын бадыткавышаан, даразында чүүлдерин хандырарын хүндүткелдии-биле хүлээп тур:

1. Демнежилгенин шугуму-биле бодунга хүлээп алдынган делегей хүлээлгелерин шыңгыы күүседир.

2. Бот-боттарының инитяки херектериниче холгаарлашпас.

3. Девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурун болгаш күрүне кызыгаарынга дээп болбазын хүндүлээр.

4. Кижинин эргелериниң болгаш кол-кол хосталгаларының, национал эвээш сынының кижилериниң эргелериң кириштирер талазы-биле делегей стандарттарын хажык чок сагыыр.

5. Массалыг информацияның чепсектеринге Демнежилгенин күрүмелеринде инитилел-политиктиг амыдыралды боттуг болгаш болзамчалыг чыыдар, а олышкаш националдар аразында чөрүлдээлерге чедирип болур медээлерии эрттирбес.

6. Фашизминиң, расизминиң, националлар аразында харылзааларга эптешпес чоруктуң база каржылганың идевелерин иептередир политиктиг партияларның болгаш бөлүктериниң ажыл-чорудулгазын болдурбас.

7. Демнежилгенин кежигүннери күрүнелериниң башынарын бо айыттымгаң принциптерии хажыктаныы дээш харысалганың механизмин ажыллап кылырын, бо Декларацияның чүүлдериниң күрүмениң согур тургузугларын дамчыштыр күүсеттинериниге салдар чедирерин, а ол ышкаш телевидениениң бирги программазының статузу-биле холбашкан айтырыгларны ажылдап кылырын хүлээвиккен.

1992 чылдың февраль 14-те Минскиге орус дылга күштүг чаңгыс экземплярга туртускан. Күштүг экземпляры Беларусь Республиканың чазаанын архивинге шыгыттынар, оон соонда бүзүредиг ат салган хоолгазын бо Декларацияга ат салган күрүнелергс чорудуп бээр.

Декларацияга Азербайджанның, Арменияның, Беларусьтуң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджикгиң, Туркменнің, Узбектиң база Украинаның төлээлекчилери ат салган.

Экономиктиг реформаларны чорударынга хөделишкиннерни дугуржурунун дугайында күрүнелер баштыннарының

МЕДЕГЛЕЛИ

Чурт бүрүзүнде байдалдар аңгы-аңгы боол турардаа болза, оларның шупту-зунга дараазында боттуг хемчегларни хандырарының чугулазын Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин күрүнелериниге реформаларның чоруттунуп турары көргүскен:

— ажыл-агый харылзаларының үстүрүн болдурбазының болгаш Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезинии аңгы-аңгы чурттарынга бүдүрүктүлериниң аразынга керээлер чаварышкан талазы-биле шинтпирлер хүлээп алырының оперативтиин бедилер;

— реформаларның нормативтиг баазазынга эргежок чугула эдилелер кылырыы-биле кады оскерилген байдалдарга ажыл-агый баиканырылгазының организациязының шалыпкын болгаш таарымчалыг хемчегларни алырын хандырар;

— күүсекчи эрте-чагырганың органнарының бүгү талалыг кады хөделишкиннин быжыглаар;

— ол сорудга-биле хүн бүрүзүнде эң-не харылсалгалыг үеде, боттуг экономиктиг реформаларны чорударынга хөделишкиннерни дугуржурунун кээп болур маргылдаалыг айтырыгларны чүгле тайбын аргалар-биле чугаалажышкынныңарын дугайында чүүлдерге хамаарыжыр режиир.

Медеглелге Азербайджанның, Арменияның, Беларусьтуң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджикгиң, Туркменнің, Узбектиң база Украинаның төлээлекчилери ат салган.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин күрүнелер баштыннарының

МЕДЕГЛЕЛИ

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин 1992 чылдың февраль 14-те Минскиге чыылган күрүнелер баштыннары дараазында чүүлдү медеглээрии чугула деп санап тур:

делегейнин хөй-ниитии бодалының Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чамдык чурттарында байдалдың хөгжүлдезинге дувүрээлзинии барымдаалаан көргеш, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин күрүнелер баштыннарының Минскиге 1991 чылдың декабрь 8-те, Алма-Атага 1991 чылдың декабрь 21-де, Москвага 1992 чылдың январь 16-да хүлээп алдынгылаан чогуур документилерде быжыглаттынган Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин киржикчилери күрүнелер боттарының аразында харылзаларга күш ажыглаарын азы күш дегээрин болдурбас база оларның аразынга тургустунуп кээп болур маргылдаалыг айтырыгларны чүгле тайбын аргалар-биле чугаалажышкынныңарын дугайында чүүлдерге хамаарыжыр режиир.

Медеглелге Азербайджанның, Арменияның, Беларусьтуң, Казахтың, Кыргызтың, Молдованың, Россияның, Таджикгиң, Туркменнің, Узбектиң база Украинаның төлээлекчилери ат салган.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

1. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун 1992 чылдың март 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели:

— «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 4 түзүлгелер эдүштүр, чердеп үндүрүглер дээш ажыда, оске-даа үндүрүглер төлеп турар үзеглүүлүү хөнүлдүг кодээ ажыл-агый будурулгелериниң даразының Тыва Республиканың Дээди Совединге бадылады-быр-биле неделя хуусаа дургузунда киирип кээр;

— кодээ ажыл-агый черлери дээш чер үндүрүүнүн ставкаларын тодарадырының база оон хемчээлин саналп үндүрериниң чурумун аз хуусаа дургузунда бадылаар:

— чер дээш төлевирден республика бюджединиң тускай сангыче киирер акшаның 10 хуузун төнүдерининң чугаа.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 29.

Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң Президиумунун Хүндүлел бижиин биле Т. Б. Ондарны шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИНУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда үре-түнелдиг ажыл-дааны дээш улус депутаттарының Кызыл район Соведининиң күүскомунуун органзакчы кылдызының өргелекчи Тамара Байкараевна **Ондарны** Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Дээди Соведининиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1992 чылдың февраль

«ЧЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР ДУГАЙЫНДА»

Тыва Республиканың Хоойлузу

I БӨЛҮК

КОЛ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республиканың черни төлевирлиг ажыглаар. Төлевириниң хемчээли болза чер үндүрүү, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ болур.

Арендаторлардан ангыда, чер ээлеринге болгаш чер ажыглакчыларынга чыл ыңа чер үндүрүүн онаар.

Арендага дамчыткан черлер дээш аренда төлевирин тыртар. Черлерниң шынары (аксыраанда, кодээ ажыл-агый чидириглерин санаарыбиле, кодээ ажыл-агыйның курлавырының составында кодээ ажыл-агый черлерин учетка алыры-биле, а ол ышкаш чер участогун магадылал-долгуу кылдыр салгаш банктан кредит алырда, барымдаалары-биле чер-ниң нормативтиг өртээн доктаадыр.

2 чүүл. Чер дээш төлевирин киирериниң сорулазы болза черлерни чөп ажыглаарынга, камнап камгалаарынга болгаш шиңгээдип алырынга, хөрзүннүң дүжүткүрүн бедидериниге идиг бээри, шынары ангыаңгы черлерге ажыл-агый чорударының социал-экономиктиг байдалдарын деннеп дескилештирери, чурттакчылыг черлерге хандырылга адырларын хогжүдери, ук хемчеглерин акшаландырар тускай фондуларны тургузары.

3 чүүл. Чер үндүрүүнүң хемчээли чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының хамаарышпас, ону чер шөлүнүн эге хемчээлин барымдаалап, доктаамал төлевир кылдыр доктаадыр.

Ажыл-агый чорудулгазының байдалдары чер ажыглакчыларындан хамаарылга чок хевир-биле өскерилгенибиле холбаштыр чер үндүрүүнүң ставказын эде көрүп турар.

II БӨЛҮК

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНИҢ ЧЕРЛЕРИ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

4 чүүл. Колхозтардан, совхозтардан, арат болгаш фермер ажыл-агыйларындан, ажыл-агыйлар аразында бүдүрүлгелериниң организацияларындан, кооперативтерден база эске-даа көдээ ажыл-агый үдүрүлгелериниң чүгле чер үндүрүү тыртар. үндүрүгериниң эске бүгү хевирлерин оларга хамаарыштыр ажыглавас. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас ажыл-орудулгадан үзөрби беш ыы ажыл турар орулгалыг үдүрүлгелерге бо чүүл амаарышпас.

Тыва Республиканың Дээш Совединиң бадылааны ацызда кирип турар үлетүр хевирлиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (куш ибриналары, теплица комбинаттары, аң совхозтары, ал комплекстери болгаш эске-даа тускайлаи баланылыглар) чер үндүрүүнден ыда, эске-даа үндүрүгерни доктаттынган чурум дугаар төлөөр.

5 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлеринден чер үндүүн ук черлерниң составын, арының шынарын, ниити өлүн база турар байдалын арымдаалап доктаадыр.

Көдээ ажыл-агый черлериниң бир гектарындан үндүрүнүң ортумак ставказын йоннар айы-биле Тыва еспубликаның Дээди Соеди доктаадыр (№ 1 капырыга).

Колхозтардан, совхозтарин база эске-даа чер эзеленден тыртар чер үндүрүүн хемчээлдерин көдээ ыл-агый черлерининң экономиктиг үнелелинин материалдарын ёзугаар үндүүнүн ортумак ставкаын барымдаалап, чер ерлерниң ормазының талазы-биле айон комитеттери тодыдыр болгаш улус депуттарының районнар Советери бадылаар.

Көдээ ажыл-агый черлерин дээш чер үндүрүүнүң ставкаларын тодарадырының база ооң хемчээлдерин санап үндүрериниң чурумун Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларын деткириниң талазы-биле күрүне комитединиң ажылдарын кылыр болгаш ону Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бадылаар.

6 чүүл. Хууда болгаш коллективтиг сад, огород база мал ажылын, хууда дузалал ажыл-агыйын чорудары-биле хамаатыларга берген, а ол ышкаш эскеда соруглалар-биле юридиктиг эргелиглерге берген, чурттакчылыг көдээ черлериниң болгаш сад ажылдыг эштежилгелериниң кызыгаарының иннинде турар участоктар дээш чер үндүрүүн участоктуң бүгү шөлүнге хамаарыштыр дорбелчин метр дээш бир көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

Хамаатыларга сиген кезер, мал өткарар кылдыр берген участоктардан үндүрүнүг көдээ ажыл-агый черлери дээш үндүрүнүң ставказынга дүүштүр доктаадыр.

Бо чүүлде айттыганында ышкаш чер участоктарының турар байдалдарының таарымчалының барымдаалап тургаш, чер үндүрүүнүң ставкаларын бедидерин, ынчалза-даа дорттен хөй авес катап бедидерин улус депуттарының чер-чер Советтериниң эргезинге берген.

Ажыглаттынмайн турар черлер дээш чер үндүрүүнүң ставказының хемчээлин он катап чедир көвүдедирин улус депуттарының чер-чер Советтериниң чөпшээрээр.

III БӨЛҮК

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНГЕ ХАМААРЫШПАС ЧЕРЛЕР ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

7 чүүл. Хоорайларның алгаш ажылчын суурларының черлери дээш үндүүнүң хоорай черлеринге амаарыштыр доктаатказ авказларга дүүштүр ээзи ыңып турары азы ажыглап рары чер участоктары эш бүгү бүдүрүлгелерии, организациялардан, ал ик черлериниңден база хатылардан тыртар.

8 чүүл. Хоорайлар черинин үндүрүүн Тыва спубликаның Дээди Соикиин девискээрини соал-культура байдалы-и база төөгү талазы-биле еликиниң деннелин барымдап, бадылааны ортуставкаларга дүүштүр үндүүр болгаш Кыхоорайга хамаарышол бир дорбелчин р дээш 1,2 рубль а хоорайларга 0,5 рубль гур (малаа көдээ ажылайга ажыглап тураар, а ол ышкаш хууда алза ажыл-агыйлары ыңып чурттаар оран-сава анаузу ээзээн черлер хамарышпас).

Девискээрини турар байын база хоорай тудуунун яналыгын үнелиниң аайы-биле зоналар ттавдап, ортумак каларыны улус депуттарының хоорай Советтери аңгылай көөр. Зоналарның кызыгаарларын девискээрниң экономиктиг үнелелинге база хоорайларның кол планнарынга дүүштүр тодарадыр.

Үндүрүг онаар шөлге тудуглар ээзээн чер шөлдери, оларны ажаал-тежээринге керек участоктар, а ол ышкаш объектилериниң санитар-камгалал зоналары, техниктиг болгаш эске-даа зоналар (бир эвес оларны эске юридиктиг эргелерге болгаш хамаатыларга бербээн болза) кирер.

Амгылап бээринин доктаадып каан нормалын ажыл турар чер участоктары дээш үндүрүгүнү дөрт дакпыр хөй хемчээлдиг тыртар.

Чурттаар оран-сава фондузунун (күрүне, хөй-ниити, кооператив, хууда) ээлеп турары черлер дээш, а ол ышкаш хоорай, суур кыытаарында туруп турар көдээ ажыл-агый ажылалының, сад ажылының, огород болгаш хууда дузалал ажыл-агыйының черлерин дээш үндүрүгүнү хоорайларга болгаш хоорай хевирниң суурларынга чер үндүрүүнүң ставказының үш хуузу хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

Үндүрүг онаар шөлге тудуглар ээзээн чер шөлдери, оларны ажаал-тежээринге керек участоктар, а ол ышкаш объектилериниң санитар-камгалал зоналары, техниктиг болгаш эске-даа зоналар (бир эвес оларны эске юридиктиг эргелерге болгаш хамаатыларга бербээн болза) кирер.

Амгылап бээринин доктаадып каан нормалын ажып

Тывинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 34 (14758) 1992 чылдың февраль 20, четверг Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Республика амыдыралындан

ДЕТКИМЧЕ

«Тыва тудуг материалдары» каттыжылышкынын Элегес-Аксында дузалал ажыл-агый кооперативи улам быжыглыг иези чыдар.

Ол дугайын артиен 1991 чылдың түнелдери бадыткап турар: дузалал ажыл-агыйының кооперативинде (директору Г. В. Толкачев) амгы үеде 240 хаван, 60 иивек, 70 ажыг хой болгаш он гектар тарылга шөлү бар. Оон ыдай эртиен чылын 10 квартиралыг чурталга бажыннарын бүрүн түткап, ажыглалга киирген.

Чонга чугула херек база-рааннар бүдүреринин планын 141 хуу күүсеткен — 331,9 мун рубльдин продукциязын бүдүргеи. Планнааны — 235 рубль турган. Төлевирлиг ачы-дуза чедиреринин даалгазы база чедишкининг күүсеттингеи. Дузалал ажыл-агыйы бо чылын эътти, сүттү болгаш ноогаларны бүдүрерин улам көвүдедип. Элегес-Аксының туувайбүүчулары-рыңга улуг детиимче көргүзерин шинтирлээн.

ДОРТ КЕРЭЭ ЁЗУГААР

Мурнуунда чылдарда Тываның хереглекчилер эвилелиинин автотранспортчулары республиканың районнарынче бараннарны сөөртүрүү садыг базаларының курлавырларындан болгаш оларның удуртукчуларының күзелиндеи хамаарыжыр турган.

АТК-ның коллективи рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр бодунуң ажылын эде организастаарын шинтирлээн. Бо чылдан эгелээш, конторанын чолаачылары районнарның хереглекчилер нинтилелдериниң боттуг чагыглаарынга үндезилээн керээлерин ёзугаар бараннарны сөөртүп эгелээн.

Эртиеи чылда республиканың хереглекчилер нинтилелиниң автотранспортчулары сөөртүлге планын чедир күүсетиизеи. Ол түнелдүн бараннар чорудар үлетпүр бүдүрүлгелерден болгаш теп базалардан улуг хамаарылгалыг болган. Бүдүрүлгелер аразының харылзаалары үстүп баксыраанының чылдагаанының салдары ындыг-дыр.

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯДА

Мурнундагы ДОСААФ-тың орнуна, амгы үеде Кангалал спорттехниктиг чаа организациязы (КСТО) тургускан.

Бо чаа организациянын Кызыл хоорай төвүдели чүрттүп Чепсектиг Күштериин 74 чыл оюнга турас-каадып, адыгжылар мартылдаазын эрттиргеи. Анаа республика найысылалының коллективтериинден 50 команда киришкеи.

Кызылдың автоорук техникумунуң командазы 300 санның орнуига, 279 санны аткаш, бирги черии, а Кызылдың чылыг-электри төвүнүң адыгжылары аиаа беш-ле сан четпейн баргаш, ийиги черии эзээн. Ынчангаш техникумнуң С. Козловский, Д. Крыцин, Н. Волков составтыг командазы хоорай чемпиону атты чедип алган.

Хууда бирги чер дээш 150 адыжы мартышкан. Оон түнелиинде автоорук техникумундан Д. Крыцин 100-түн орнуига, 96 санны аткаш, тиилекчи боон үнген. Бо мартылдаа үезиинде 57 кижи разряд нормаларын күүсеткеи.

Россия Федерациязының улус депутаттарының алдыгы Съездизин чыылдырар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаадыры болза:

I. Россия Федерациязының улус депутаттарының алдыгы Съездизин 1992 чылдың апрель 6-да Москва хоорайга чыылдырар.

II. Улус депутаттарының Съездизиниң хүн чурумунуга дараазында айтырыгларны киирерии саналдаар:

1. Россия Федерациязының улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизиниң соонда сонгуткан Россия Федерациязының улус депутаттарының бүрүн эртелерии хүлээп көөр дугайында.

2. Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында.

3. Россия Федерациязының Конституциязының дугайында.

4. Сонгу чүк девискээрлеринин болгаи аиаа дешнештирген черлериин социал-экономиктиг байдалының дугайында.

5. Россия Федерациязының Дээди Совединиң Республика Совединиң болдалш Националдар Совединиң кежигүнерии сонгуур.

6. Россия Федерациязының Конституция судунуң судьяларын сонгуур.

7. Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын бадылаары.

8. Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң даргазын бадылаары.

9. Россия Федерациязында болгаи ХКД-де политиктиг байдал дугайында: амгы байдалы болгаш хөгжүлдезиниң келир үези.

10. Россия Федерациязының улус депутаттарының съездилериниң болгаш Дээди Совединиң хүлээп алган шинтирлериниң күүселдезиниң дугайында.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. Россияның Советтер бажыңы. 1992 чылдың февраль 14.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Үнген чүүлге хамаарыштыр

ХАЛАЖЫРЫН ЧҮГЕ БОДУ ДИЛЕВЭЭНИЛ?

Бо чылдың февраль 7-де үнген «Шын» солунга ССРЭ-ниң улус депутады турган Ю. Т. Комаровтуң интервьюзун номчудум. Өске бүгү айтырыгларга оон харыларының талазы-биле чугаалаар чүвем чок, чүгле корреспондентиниң моон соңгаар политиктиг амыдыралга киржиркиришпезиниң дугайында айтырыынга эш Комаров «Чок, база катап чок. Политика — чүдек-бүжар херектир, ону Дээди Советке ажылдай бергеш эскерип көрдүм...» деп харылаан. Ук харыы мээң сеткилимге таарышпады.

Политиктиг ажыл дээрге ССРЭ-ниң улус депутады кижиге чугула быра турган, ол чон ортузунга ажылдаар болгай. Ону кажан-даа чүдек-бүжар деп үнелээн херээ чок, ону кылып турар чамдык кижилер «чүдек-бүжар» кылдыр кылып болур. Ынчангаш Комаровтуң ол үнелеи-биле чөпшөрешпес мен.

Бир-тээ, Юрий Трофимович Дээди Советке ажылдай бергеш, ол ажылды «чүдек-бүжар» деп эскерип каан болза, чүге депутаттан халаар дугайында дилегни соңгукчуларга боду киирбээнил? Үйлээн үнерии манап органы ол бе? Ында база ужур бар. Ынчангаш моон соңгаар депутаттар соңгуурда, ындыг хөөннерлиг кижилер ол бедик атче кире бербезин дээш соңгукчулар кичээнир болза эки деп чагыым бар.

Михаил МЕНДУМЕ.
Бүш-ажылдың, партилиың хоочуну, пенсионер.

ИНЖЕНЕР

ЧУРУКТА: Тываның Статистика эргелелинде электроннуг саналга машиналарының талазы-биле кол инженери Валерий Анатольевич Берковец электроннуг саналга техниказының канчаар ажылдаарын хынап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛ-ИШЧИ ЧОРУУВУС-БИЛЕ

Республиканың болгаш районнарның совет база ажыл-агый удуртукчуларының селектор хуралындан).

Өртемтер канчаар-даа аажок өзүп турар рынок харылзааларының эге чадазында кижилерниң, эң ыяшгыы социал камгалалы шоолуг-ла магадылаттынмаан хамаатыларның социал камгалалын бар-ла бүгү аргалар-биле ап чорудар ужурлуг бис деп, селектор хуралды ажыдып тура, республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак демделээн.

Селектор хуралга республиканың министерстволарының, ведомстволарының удуртукчулары, элээн каш районнарның күүскомнарының даргалары чурттакчы чонунуң социал камгалалын ап чорудар талазы-биле кылып турар ажылдарыны, черчерлерде тургустунуп келген байдалдың дугайында дыңнадыгларны кылганнар.

Чурттакчы чонунуң аъш-чем-биле хандырылгазын тогумчудар талазы-биле эрткен чылдың октябрь айда республиканың совет болгаш ажыл-агый активинге хүлээп алган хемчеглерде көрдүнгеи. Садыг министерствозунга дааскан ажылдар барык шуптузу күүсеттингеи деп, республиканың садыг министри П. Н. Ходырев чугаалаан. Бо хүннерге чедир чүгле аъш-чем аймаанын курлавырды өртек-биле алыр болза, 46 миллион рубль хемчээлдиг. Ол дээрге чаа өртектер-биле ындыг.

Бир эвес аъш-чемниң чамдык хевирлериниң курлавырын алыр болза, байдал ындыг. Садыг министерствозунуң баазаларында 700 тонна чигир, норма ёзугаар садар болза, 3 айның курлавыры: 270 тонна макарон, 2 айның курлавыры: кондитер кылыгларының аймаа 618 тонна, 3 айның курлавыры бар.

Аъш-чем-биле хандырылга 1992 чылда эрткен чылдыынан ындыг-ла багай эвес боор дээрзинге идегелиг министр илередип, оон курлавырын тургузар дээш күжениишкининг ажыл чорун турарын бүзүреткеи.

Республиканың хереглекчилер нинтилелиниң баштаар черииин даргазы Х. Д. Монгуш чонунуң аъш-чем, бараан аймаа-биле хандырар дээш хереглекчилер нинтилелиниң кылып чорудуп турар ажылынга кыска доктааган. Нинтизи-биле хереглекчилер нинтилели 110 миллион рубльдин яазы-бүрү барван аймаан садып алган боот турар. Районнарда хереглекчилер нинтилелдериниң садыг черлерн боттары бараанарны өске черлерден тып ап турары эки деп, ол демделээн. Москвадан бир биржада брокер конторазын тургусканын, 17 кижи ында багай эвес ажыллап тургаиын Х. Д. Монгуш дыңнаткан.

Эрткен чылын хереглекчилер нинтилелиниң аңгы-аңгы биче бүдүрүлгелерииге 21 миллион рубльдин бараанын бүдүргенин ол чугаалаан. Картофель олуртур үе чедип кээрте, чонга садар 900-1000 тонна картофель үрезиинин курлавырлаар талазы-биле ажыл амгы үеде чоруп турар. Эң ылангыя аъш-чем аймаан республиканың иштинге бүдүрерии көвүдедир талазы-биле хемчеглерни ап чорударының чугулазын Х. Д. Монгуш айтыкан.

Бистиң кол чеминис — хлеб. Хлеб өртээ чингевес, харын улам улгадыр чадавас деп, хлеб болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлгелериниң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору А. А. Рудольф чугаалаан. 1 килограмм долганы 10 рубль өртек-биле садарының дугайында телеграмма Красноярскиден келген. Ол хире аар өртектиг долгандан хлеб быжырарга, өске-даа түүлдериин өртээ канчаар-даа ажок улгатказ үеде республикага хлеб өртээ улам аартаар, харын-даа хостуг өртек-биле хлебти садып эгелээри чадавас деп, бодалын ол илереткеи. Республикага хлеб кылыгларының өртээн чиигедириниң аргазы хлеб бүдүрүлгелериниң чарыгдалдарының чамдык кезиин күрүнеиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле дуглаары деп, ол чугаалаан.

Кызыл хооркүүскомунуң оралакчы даргазы В. П. Урванцев социал камгалалыңе онза киижеиг салыр ужурлуг 1360 кижи хоорайда бар деп чугаалаан. Социал камгалалы шоолуг-ла магадылал чок кижилер аъш-чем садып алыр түскай магазинниң ажыдарының чугулазын, бо талазы-биле ажыл чорудуп турарын чугаалаан. Даргаиың чугаазы-биле алырга, школачылардың болгаш студентилериниң чемненилге черлериияе аъш-чем өртээн доктааткан өртектиг болдурар, оларның автобуска чоруурунуң өртээн амгы деңнелиигe артырар. Сүт болгаш хлеб өртээн сула салыпкаш, өртек улгатканыига чарыгдалдарны дутлаар акша-хөреңгизин чурттакчы чонунуң бодунга берзе эки.

Районнарда байдал кандыгыл? Райкүүсомнарның дыңнадыгларын ёзугаар алырга, хемчеглер алдыңын турар. Элээн хөй совхозтар боттарының курлавырлап алган тараазын далган кылдыр тырткаш, ажылчыннарга хире-шаа-биле үлей садып турар. Чамдык совхозтарда арбай, тараа аймаан өг-бүле санынга доктааткан чижек ёзугаар үлеп берген. Кижилер далган, тарааны боттары соктап чип турар апарган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының бүдүрген продукциязын садып, дужаал болур магазиннерни ажыдарын Кызыл, Тожу районнарга ажылдар. Бүдүрүлгелериниң боттарының магазиннерин база ажыдып эгелээн. Чижээлээрге, Шагаан-Арыгда сүт заводу магазинин ажыдар. Садыг черлерин оюп, боттарының продукциязын бүдүрүлгелер боттары садарга, аъш-чем өртээ чингээр чадавас деп, удуртукчулар кордап турар.

Хемчеглер алдыңын турза-даа, көдээде байдал берге. Чамдык совхозтарның ажылчыннары шалыңын албайн турар. Чижээлээрге, Бии-Хем районнуң «Ээрбек» совхозтуң ажылчыннары. Банкыларда шалың төлээр безин акша чок. Тес-Хем районнуң пенсионерлериниң чамдыызы пенсия акшазын албаан. Көдээде аъш-чем курлавырының хемчээли база ындыг-ла хөй эвес. Мөнгүн-Тайганың малчыннарының аъш-чем курлавыры 1 ай хире-ле хуусаага четчир. Тожуда долган курлавыры 1 айныы.

Байдал берге-даа болза, аъш-чем аймаан бүдүрер талазы-биле хемчеглерни ап турар. Чижээлээрге, совхозтарның ажыглавайн турган шөлдерии аңаа картофель, тараа тарыыр күзелдиг организацияларга, хамаатыларга тускайлап берип эгелээн. Организациялар, бүдүрүлгелер боттары продукция бүдүрер дээш тараа, картофель үрезиниң курлавырлап ап турар. Бо дээрге кижилериин бергедерге торулбазының бир демдээ-дир.

Селектор хуралга түнел сөстү чугаалап тура, Ш. Д. Ооржак өртектер өзүп турар, бүдүрүлгениң деңнели кудулаан үеде ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү инжерчирии, кедер хевии боду ажылдап алыр ужурлуун ол демделээн. Пенсионерлер, зарыг кижилер, школачылар, студентилер дээн ышкаш социал камгалалы эргежок чугула кижилерге дузалаар апаар бис деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Үе бергедир, ону ажыл-ишчи чоруувус-биле шыдажыы эртер апаар бис дээн бодал-биле түнел сөзүн ол дооскан.

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

ДУГУРЖУЛГАНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң эөлчеглиг дөртку пленуму болуп эрткен.

1991-1992 чылдарда ажылчы чонунуң экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкынарының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң аразынга дугуржулганың күүсеттинип турарының болгаш орта немелделер киирер дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелдерии Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам, профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. Наскорон кылган. Илеткелчилериин кайгыы-даа ийи таланың дугуржулганы күүседир талазы-биле эвээш эвес ажылдар кылып чоруттунган даэрии демделээш, ол ажылдарны айтып, күүседириигe таварышкылаан чамдык бергелериин дугайын чугаалааннар. Оларның аналитиг чугааларының, санал бергениериин бодалдарының кол утказын алгаш көргe, чазактың-даа, республиканың профэвилелдериниң-даа талазындан чоннуң социал камгалалының айтырыгларын шинтирлээр дээш элээн ажылдарны кылып чоруткан.

РСФСР-ниң кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитединиң даргазы Е. В. Черноглазов, даараныла фабриказында профэвилел комитединиң даргазы Т. Ф. Алексеева, профэвилелдериниң спорт нинтилелиниң даргазы В. С. Бичеоол, Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору С. К. Буянды, Тыва республиканың сазыгның, нинтиниң чемненилгелиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазының оралакчызы Е. Г. Гончаренко, Тываның профэвилелдериниң курорттар харыылаар турар начальниги А. А. Саян, Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар, «Хлебүлеттүр» каттыжышкынының чиигине директорунуң оралакчызы Ч. И. Доспан, Ак-Довурак автобудурулгезиниң чолаачызы А. С. Чымба болгаш өскелер-даа пленумга санал бергеннер.

Профэвилелдериниң республиканың килдистер эргелекчилери М. М. Монгуш, К. М. Сат олар 1991 чылда социал камгалал фондузунуң болгаш профэвилел бюджединиң күүселдезиниң дугайында болгаш 1992 чылда кол угланыышкынарының дугайында илеткелдерии аңаа кылган. Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны пленумдан хүлээп алган.

Тыва Республиканың Президентизиигe кандидаттың бирээзи республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты бүзүреттиргеи кижизи А. К. Бакулин кандидаттың доңчу намдары-биле пленумуун киржикчилерии таныштырган, соңгулдалар хүнүнде чоннуң төлептиг кандидады дээш бадылаашкыларын олар бээр даарыиге быжыг бүзүреликтерии илередикеи.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

РИТА-СЧТА-ның медээлеринден

КОЖАЛАРЫВЫСТА.

АБАКАН. (РИТА-СЧТА-ның корр. Василий Даниленко). ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СИМВОЛДАРЫНЫҢ БАШТАНГЫ ХЕВИРЛЕРИН ЧУРУКЧУЛАР БОЛГАШ ХӨГЖҮМЧҮЛЕР КЫЛГАН. Олар дээрге республиканың Дээди Соведииниң Президиумунуң чарлааны ажык конкурска илерээн гимн, сүлде болгаш түк төлевилелдери-дир. Марттың ийиги чартынында оларны бадылаар.

. . .

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ ВЛАДИМИР ШТЫГАШЕВ БОДУНУҢ ХАЛАЖЫР БОДАП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫН ЧАРЛААН. Ону ол Хакас Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында декларацияга төлевилелиин саналдап киирерге, депутаттар хүлээп көрбейн баарга ынчангаи.

Депутаттарның хөй кезии республиканың түгле күрүне-эрге-хоойлу статузунуң дугайында декларация-биле кызыгаарланыры дээш турушкан. Маргылдаалыг ол айтырыгларны ийиги сессияга чугаалажып көөрүн шинтирлээн. Ынчан айтырыг хевээр артар болза, халажыгла дугайын база көөр.

МАРТ 17-ДЕ УЖУДУП ҮНЕР

Москва. (РИТА-СЧТА-ның корр. Рена Кузнецова). ГЕРМАНИЯНЫҢ ХАМААТЫЗЫ БИРЖИЛЕДИГ КАТТЫШКАН ЭКИПАЖТЫҢ КОСМОСЧЕ УЖУДУП ҮНЕР ХУУСААЗЫН МАРТ 17-ДЕ КЫЛДЫР ДОКТААТКАН. Ол дугайын СЧТА-ның корреспондентизиигe Москва чоогунда Космонавтылар белетээр төптүң начальниинин оралакчызы Евгений Дятлов дыңнаткан. Массалыг информация чепсектеринде космоста ажылдап турар экипаштың кадыынын байдалынга хамаарыштыр, а ол ышкаш оларның Черже эөп кээринде бергедээшкинер дугайында янзы-бүрү дамчыыр чүүлдериин хоочун боол турарын ол айыткан.

«Бүгү чүве төлевилеттиген план ёзугаар чоруп турар. Ам дээрезинде бисте бергедээшкинер чок. Бо неделяга ийи экипаж — кол база солукчу экипаштар — үнүп үнер мурнунуң комплектиг белеткелдериигe кириптер — деп, генерал Е. Дятлов чугаалаан. — Ынчыг болганда, ниити курумелиг космонавтикада база тургустунган бергедээшкинер турзажок. Байконурдан бо чылдың башгайы чаагай ужудуушкуну болур. Ону коммерция үндезиниигe бот-тандырар».

Бирги экипажта — космонавтылар Александр Викторенко, Александр Калери, а ол ышкаш Германияның төлээзи, космонавт-шинчилекчи Клаус-Дитрих Флад-ийигизинде — Анатолий Соловьев. Сергей Авдеев база Германияның хамаатызы Эвальд Райнхольд олар кирген. Орбитада «Мир» комплексте Александр Волков биле Сергей Крикалев ажыллаашкан. Экипаштың командири эрткен чылдың октябрь 2-де үнүдүп үнген, бортинженер Сергей Крикалев орбитада 9 ай ажылдап турар. Кайгыынын-даа кадыынын байдалы эки, ужудуушкун программазын чедиишкининг күүседип турарлар.

ЧУНАР-БАЖЫҢГА ХАЛАС КИРЕР

САМАРА. (РИТА-СЧТА-ның корр.). ХООРАЙНЫҢ КЫРГАННАРЫҢГА ХҮН БҮРҮДЕ ИЙИ ШАКТЫ ТУСКАЙЛАП БЕРГЕН. Хоорай төвүнде № 2 чунар-бажыңга хүннүң-не 13 шактан 15 шакка чедир пенсионерлер болгаш инвалидтер халас чунар.

Чунар-бажыңга чүнүп алырынга өртек-үнениң эскизи-биле эвээш акша-хөреңгилиг хөй-хөй кижилерниң чунар-бажыңнаар аргазы бергедээн. Мындыг байдалдарда хоорайның эрге-чагыргалары база бир буянныг чүүлдү кылганы ол.

Чунар-бажыңнаар дээн кырганнар ынаар киирерде канды-даа документ коргуспес кылып каапы база таарыжаалыг.

АНТАРКТИДАДА СТАНЦИЯ

НЬЮ-ИОРК. (РИТА-СЧТА-ның корр. Михаил Колесниченко). АМЕРИК БОЛГАШ РОССИЯ ЭРТЕМДЕННЕРИНИҢ БӨЛҮҮ АНТАРКТИДАДАКАДЫ ШИНЧИЛЕЛДЕР ЧОРУДАР БАШТАЙГЫ СТАНЦИЯНЫ ТУРГУЗУП ТУРАР. Ол 6-ты диптиң барыын талазында Уэдделл далайның ортузунда салдап турар улуг дош кырынга турар. Ол дугайын станция төлевилелиниң удуртукчузу Нью-Йоркта Колумб университединиң океан шинчилекчизи эртемдени Арнольд Гордон дыңнаткан.

Станцияның лабораториязы агаар делгеминиң, доштуң база океанның бот-боттарынга салдарын, ол ышкаш ында болуп турар климат өскерилгелериниң бом бүрээктиг агаар-бойдузунга салдарын өөренип, сайгарып көөр. Амгы үеде ында америк болгаш орус эртемденнер шинчилелдер чорударынга хереглээр 80 тонна хире чүктерии чедирип берген, майгын лагерьии турускан. 62 кижи киржип турар.

ЧИЛИ УЖУДУКЧУЛАР

БУЭНОС-АЙРЕС. (РИТА-СЧТА-ның корр. Александр Трушин). РОССИЯНЫҢ СПЕЦИАЛИСТЕРИНИҢ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ ЧАМДЫК ЧИЛИ УЖУДУКЧУЛАР УДАВАС АСТРОНАВТЫЛАР (КОСМОНАВТЫЛАР) АПАРЫП БОЛУР ДЕП ЧИЛИНИҢ ШЕРИГ АГААР КҮШТЕРИНИҢ КОМАНДЫЛДАКЧЫЗЫ ГЕНЕРАЛ РАМОН ВЕГА МЕДЕГЛЭЭН. Ону ол Сантьягода чеде берген Россияның эртем шинчилелдериниг киржир технологиялыг-биле үрежашканының соонда чугаалаан.

Чили биле Россияның аразында чили үнүдүүлериниң орбита ужудуушкуннарынга [illegible] дугайында дугуржулга болгаш [illegible] тураарын ол айыткан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ХАЛАСКА БЭЭР

Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы бо чылдың февраль 1-де он дөрт дугаарлыг дужаал үндүрген.

Республиканың совхозтарында хой болгаш өшкү ажылынга чаш мал хүлээп алырының кампаниязын организастыг эрттирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайын ында айыткан. Эрткен чылын республиканың районнарынга хой болгаш өшкү ажылын хөгжүдеринде улуг четпестер бар болганын Тыва Агроүлетпүр эвилели демдеглээн. 1990 чыл-биле деңнээрге, хой саны 107,2 муң башка кызырылган болуп турар. Хойнуң болгаш өшкүнүң өлүп хораар чоруу оон мурнундагы чылга деңнээрге, 49,5 муң баш өскен. Хой саны Улуг-Хем, Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл, Тожу районнарның, а өшкү Тес-Хем, Бай-Тайга районнарның совхозтарынга хой кызырылган.

Республиканың совхозтарынга чүс баш шээр малдан-на 56 анай, хураганны камгалап алган. А Тожу, Кызыл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның совхозтарынга ол көргүзүг оон-даа куду болган. Мал ажылының бо адырының оожум хөгжүлдезиниң кол чылдагааннары — зооветеринарня ажылыныңы куду деңнелдиң, депшилгелиг технологияның чок болуп турары, мал бажын өстүрер талазы-биле ажылды организастаарында четпестерниң бары, малчыннарның күш-ажылын эки организаставайн, оларга материалдыг деткимче көргүспейн келгени болуп турар. Ынчангаш хой болгаш өшкү ажылынга чаш мал хүлээп алырының кампаниязын организастыг эрттирер сорулга-биле бо чылын 100 хойдан-на 85-тен өрү хураганны, 100 өшкүден-не 90-дан өрү анайны камгалап алганы дээш, шаңнал кылдыр оларга анай, хураганны халас бээр талазы-биле ажылды чорударын колхозтар даргаларынга, совхозтар директорларынга Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы ол-ла дужаалы ёзугаар чөпшээрээн. Ону кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг:

чижээ, 300 хой кадарып турар малчын дижик. Ол бир эвес чүс хойдан-на 86 хураганны камгалап алган болза, ол күзүн үш хураганны халас алыр апаар. А бир эвес 100 хойдан-на 90 хураганны бүрүн камгалап апкан болза, 15, чүстен чүстү алган болза, 45, чүстен-не 115 хураганны камгалап алган болза, 90 хураганны ол халаска алыр-дыр.

Бо дээрге амгы бо рынок үезинде малчын кижиге улуг деткимче, дуза ышкажыл. Шак мындыг халас кежикти четтирер дээш хойжу-даа, өшкү-даа кадарчызы кижи, оон өг-бүлези улам кызымак ажылдаар апаарынга бүзүрен турар бис.

Мал оолдаашкынының үезинде төрүүр кодан бүрүзүн сакманчылар-биле чедиштир хандырарын, хой болгаш өшкүнү, чаш малды, чемгерерин, суггарарын үзүктелдирбезин база айтып турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң кол зоотехниги.

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААТКАН

Тываның хоочун чогаалчыларының бирээзи чораан Василий Лудунович Эренчинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 80 чыл оюнга тураскааткан кежээлер Эрзин болгаш Бай-Даг суурларга эрткен.

Районнуң Культура бажыңынга эрткен кежээге чогаалчының уруг-дарыы, өг-бүлезиниң кежигүннери, эш-өөрү болгаш чаңгыс чер-чурттуглары хөй чыылган. Чогаалчының өөнүң эзэн, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Куске Чанмаевна Эренчина кежээге боду киржип, чылыг сактыышкыннарны чугаалаан. «Алдын-сай» ыры ансамблиниң болгаш танцы бөлгүмүнүң киржикчилери, школачылар чогаалчының сөзүнге бижээн ырларны күүседип, тыва танцыларны ойнап, библиотека ажылдакчылары солун делгелгени организастаан.

Эрзинге болгулаан кежээлерге тыва чогаалчылар А. Даржай, Ю. Кюнзегеш болгаш өскелер-даа киришкен.

(Бистиң корр.).

СУУРДА МАГАЗИН

Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек суурда эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, бот нелерге, пенсионерлерге чиик өртектиг бараанар садары-биле тускай магазинни чоокта чаа ажыткан.

Ындыг магазинни аңаа тургузуп алырынга Чаа-Хөл районнуң күүсекчи комитеди, Кызыл-Даг кадаа Соведи болгаш суурнуң бодунда пенсионерлер чөвүлели тодаргай ажылдаан. Магазинге келген бараанларны четчир шаа-биле үлеп, чөптүг эвес чорукту болдурбазы-биле контрольду тургускан.

(Бистиң корр.).

БАШКЫЛАР АРАЗЫНГА

Кызыл хоорайның башкылар коллективтериниң аразынга волейболга бирги чер дээш маргылдаа доозулган.

Аңаа тос дугаар школаның командазы тиилээн. Оон составынга М. Сыгыртаа, А. Хертек, В. Маныкай, А. Шаалы, Н. Кунаа болгаш А. Тулуш олар ойнаан. Бо школаның, херээжен башкылары база эки ойнааш, финалда школа-интернаттың болгаш 12-ги школаның төлээлерин уткан.

Тиилекчилерге башкыларның профэвилел хооркомунуң шаңналдарын тывыскан.

Нина КУЗЬМИНА.
Маргылдааның судьязы.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ЧАА БАЙДАЛДАР ЕЗУГААР МООН СОҢГААР БАЖЫҢ-БАЛГАДЫВЫС ДЭЭШ КАЙЫ ХИРЕ АКША-ТӨГЕРИК ТӨЛЭЭР БИС? КОММУНАЛ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИНИҢ ТӨЛЕВИРЛЕРИ МООН ЫҢАЙ КАЙЫ ХИРЕ ХЕМЧЭЭЛДИГ БОЛУРУЛ? ОЛ ДУГАЙЫН КЫЗЫЛ ХООРКҮҮСКОМУНУҢ ДАРГАЗЫ (В. Х. КАРА-ООЛ)-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН БИС.

ӨНЧҮ ЭДИЛЭЭР ХАРЫЫВЫС БАР БЕ?

Оон меңээ адап берген чурагайлары мындыг: бир өрээл квартирада чаңгыс кижи чурттап олурар дижик (биске ол ховар таварылга-ла болгай), ол чүгле изиг суг дээш 27 рубль төлээр, бир дөрбелчин метр шөлге чылыг дээш 4 рубль 50 көпеек, соок суг болгаш канализация — 5 рубль 51 көп., бок талгазы дээш 2 рубль 73 көп. төлээр.

Бо саннарны кадып-кадып келирге, дараазында бисти кайгады бээр саннар (азы акшалар-дыр ийин) үнүп кээр. Улусту дораанна белиңнеди бербези-биле эвээжинден эгелеп аалынар: 1 өрээл квартирада демгиле чаңгыс киживис бир айда 196 рубль төлээр апаар, 2 өрээл бажында 3 кижи — 352 рубль, 3 өрээлде 5 кижи 579 руб. төлээр болу бээр. Бо дээрге ортумак чижек-биле алганы ол-дур, а херек кырында хоорайның дыкпыш квартираларында оон хөй санныг чурттакчылар бар болдур ийин. Бир эвес бажын хөлезининге ай санында мынча акша үндүрер апарзывысса, бистин чүгле дүктүг бажывыс артары чайлаш чок.

Чурттакчыларны мындыг янзылыг чулбарлавас дээш Кызыл хоорайның эрге-чагыргалары дотация манап, өрү тейлеп олурарлар. Акша дузаламчызы-биле амыдырап амдажаанывыс амыр болгай. Дотация бээр болза, үстүнде төлевирлер мынчаар чавызап кээр: 1 өрээлде 1 кижи — 18 рубль, 2 өрээлде 3 кижи — 44 рубль, 3 өрээлде 5 кижи 72 рубльди бир айда төлээр. Акша төлевирлерни бо хире барыктыг кылдыр бадырар дээр болза, бир чылда хоорайга 85 миллион дотация херек. Ону кайыын алырыл? Амдыызында (чугаа февраль 12-де болуп турган) республиканың-даа, хоорайның-даа бюджеди тодараттынмаан, билдинмес.

Моон соңгаар бюджеттин хевирлээшкини мурнунда ышкаш бир чылдап эвес, а квартал зайы-биле чоруттунар. Ол дээрге бир кварталды чурттап эртип алгаш, дараазында сан-хөө кандыг болурунун талазы-биле баш муңгаш олурары-дыр. Амыдырал турум эвес, бүгү чүве шимчеп, өскерлип турарга, янзы-бүрү чаданың удуртукчуларының шимченип өөрениринге салдарлыг магат. Кандыг-чүү-даа бол, шупту рынокка чурттап, кол-ла чүве — ажылдап өөренир апаар-дыр бис ийин.

Хооркүүском даргазы В. Х. Кара-оол-биле ужуражы бергенимни ажыглап, оон хоорайда хуужудулга кайы хире шимчеп турарын сонуургавас аргам чок болган. Баштай-ла чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында. Квартираларын эн баштай хуужудуп алган кижилерниң ат-сывын солуннарга бижээн, телевизоргадаа көргүскен. Олардан эн хөй — 4 өрээл квартирада 4 кижи 2200 рубль төлээн, ол хооркүүском ажылдакчызы И. А. Кузьмина болган, а эн эвээжи — 520 рубльди (2 кижи 2 өрээл квартира дээш) Л. Г. Орловская төлээн. Магалыг аа? Бүдүн квартира өртээ соодукчу азы кроссовкадан чиик болуп турар аан. Ынчангаш бажыңнарын хуужудуп алыр аргалыг кижилер божуулаар болза эки хире. Келир чылын бо өртектер өзе бээрин канчап билир.

Ам дээрезинде хоорсоветтин хуужудулга комиссиязында 500 ажыг билдириишкин бар. Бо айтырыгны долгандыр хей хөлзээшкин (ажиотаж) чок, квартираларның хуу эзлери болуксааш, шупту-ла кызылчылар шуражы бербээн. Ажыы-биле чугаалаарга, бо хуужудулгадан эвээш-биче акша-хөренги киирип алыр дээн кордалдың ам сомазы-даа чок калган. Кызыл хоорсоведи болгаш оон күүскому чурттакчыларга халас бээр шөлдүн кудуку хемчээлин 18 м² + 9 м² деп саналдаадаа. Дээди Советтин соөлгү 13-кү сессиязынга депутаттар хөй маргыжыгның соопда 20 м² + 10 м² деп вариантыны шилип алганын номчукчулар билир.

Чурттакчыларга эки чүве кылып тур бис деп бодал-биле сессияга ынчаар шиитпирлеп кааш, артык чуртталга шөлү эзлеп олурар балдырлыг кижилерге чиигелдени тургузуп бергенин депутаттар боттары эскербейн барган. Шынап-даа болза, Тываның хөй уруг-дарыглыг байдалынга чурттакчыларның улуг кезин кайы-даа вариант-биле бажыңнарын халас алыр ийинпе, хөй дизе-ле, 1-2 муң рубль төлээр турган-дыр ийин. 20 м² + 10 м² деп вариант ёзугаар делгем квартираларда 2-3 борбак кижи халас черге амыраар болган-дырла.

Хооркүүском даргазы-биле чугаавыс садыг-магазин, бүдүрүлгелер, организациялар хуужудулгазынче чайгаар шилчий берген. Мында байдал кандыгыл? Дээди Советтин 13-кү сессиязынга күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн ангылаар дугайында база ону хуужударының программазын чугаалашкан. Бо талазы-биле хүлээп алдынган доктаал-шиитпирлерниң ам-даа чедир ажылдаашкыны чоруп турар болганда, Россиянын өнчүзү бо, Тываныы бо, районнарның болгаш Кызыл хоорайның бо дээн тодаргай документ холда кирбээн. А хуужудар өнчүнүн тодаргай сан-данзызы турар болгай. Ынчангаш амдыызында бүдүрүлгелер, организациялар хуужудулгазының талазы-биле белеткел ажылдары чоруп турар. Баштай-ла магазиннер, столоваллар, рестораннар, оон амыдырал хандырылга черлери хуужудулгага кирер.

Садыг-магазин, чемненилге черлерин хуу кижилер садып алгаш, оларны орулга-ажык үндүруп алырының өске бир чери кылдыр хуулдуруп туруп бербес бе? Ынчап баар болза, чаңгыс-даа магазин чок артып болгай. Ону болдурбас дээш бүдүрүлге хуужудулгазын үш хевир-биле чорудар:

1) АУКЦИОН ТАВАРЫШТЫР, 2) КОММЕРЦИЯ КОНКУРУЗУН ЁЗУГААР, 3) АКЦИЯЛАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ.

● ХУУЖУДУЛГА КОМИССИЯЗЫН ТУРГУСКАН

● БҮДҮРҮЛГЕ ХУУЖУДУЛГАЗЫН ҮШ ХЕВИРГЕ ЧОРУДАР

Кол фондуларының өртээ 1 миллион рубль ажып турар бүдүрүлгениң хуужудулгазын акциялар таварыштыр чорудар. Ынчан ук бүдүрүлгениң коллективинге акцияларның 20 хуузун халас бээр, 10 хуузу чиигелделиг болур, арткан 70 хуузун хостуг садар. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, бүдүрүлге чери ук коллективтин өнчүзү болу бээринге чиигелделиг байдалды тургузары-дыр. Кол фондулары 1 миллиондан эвээш бүдүрүлгелерни аукцион болгаш коммерция конкурузун таварыштыр хуужудар. Маңаа база-ла чижээ, бичежек магазин өскээр шилчивейн, магазин хевээр ажылдап артарының аргалары көргүстүнер. Азы өскээр чугаалаарга, өнчү тудукчузу күрүне азы хуу балатан кижи эвес, а күш-ажылчы коллектив боду болурунга магадылалды тургузары кол ужур-уткалыг.

Виктор Хомушкуевич хооркүүскомну «черлик хуужудулга» чорудуп эгелээн деп буруудадыышкынарга удур кезек тайылбыр берди. Хуужудулганы чогум-на дорт хооркүүском чорутпайн турар. Ол чүгле эт-хөренги эргелелиниң хоорай комитедин таварыштыр хуужудулгага кирер бүдүрүлгелерниң талазы-биле документилер белеткеп бээр. А өнчүнү садып-саарар чер — эт-хөренгиниң республика фондузу ол (ону чоокта чаа сессияга тургускан, даргазы М. А. Даргат болган). Ынчангаш хуужудулганы холга дорт тудар эрге хооркүүскомда чок, ындыг болганда «черлик хуужудулга» дугайында каразыышкыннар даан сеткээн үндезин чок чүве-дир.

«Черлик хуужудулганы» албан черлери (ведомстволар) чорудуп турар дээр болза, дорт-ла адрезинге келгенивис ол болур. «КамАЗ»-тар болгаш өске-даа машина-техниканы Саян артынче азы хуу кижилерге кайы хамаанчок садыпкан таварылгада, азы кайы-бир совхоз директору мал-маганны чиик өртек-биле садыпканда, ону ёзулуг-ла «черлик хуужудулга» деп санап болур. Ындыг таварылгалар Тывага тургулааны чажыт эвес, ону таптыг контрольга албас болза, моон соңгаар ынчап болбас деп магадылал кайдал? Нарын айтырыгларның бирээзи бо.

Хуужудулга дээрге чаңгыс ай, чаңгыс чыл иштинде кампанейжи ёзу-биле чоруттуна бээр белен ажыл эвес, ол үр үенин үүле-херээ-дир. Маңаа эки хынаттынган, оваарымчалыг базымнар херек.

Кызыл хооркүүскомунуң даргазы В. Х. Кара-оол-биле чугаавыстын төнчүзүнде бажын-балгат хуужудулгазының айтырыынче катап эглип келген бис. Чүл дээрге бир-ле хурал-суглааның та кайызынга чүве. Кызылда 340 эзн турар квартиралар бар деп, сан дыңналган. Даргадан ону тодаратпааже хоржок болган. Ол сан арай хөөреттине берген деп меңээ бүзүреткеш, арткен чылын эзн турар квартираларны тодаратканының түннелинде, 187 эзн квартира илереттингении В. Х. Кара-оол дыңнатты. Чижек-биле «эзн» болуп турар: чүге дээрге оларның чартыын чамдык улус кара туразында эзлеп алган, а арткан квартираларда көшкен өг-бүлелерния ашаа азы кадайы документилерин үндүр кактыртпааны илерээн. Хоойлу ёзугаар оларга дээр эрге чок.

— Бажын-балгат хуужудулгазы болуп турда, бо көшкен кижилер квартираларын хуужудуп алгаш, оон оларны улуг өртекке садып-саарглапкаш, күрүне өнчүзүнден бот-хуунун орулга-ажыын киирип албас деп магадылал кайыл? — деп хооркүүском даргазындан сонуургавас аргам чок болган.

— Ындыг квартираларны хуужудулгага киирбес деп шиитпирлээн бис. Боттарының туразы-биле квартиралар эзлеп алган кижилерни судка берип каарывыска-даа, ол херектерни суд көрүп четтикпейн турар — деп харыы алдым.

Улус эки оран-савага чурттаксааш, кандыг-даа кажар аргаларны ажыглап турар. Туразы-биле квартиралар эзлеп алган кижилерниң хөй кезин эргиде бажын эзлеринге эндере акша бергени илден, ынчалза-даа көгүтчүп-дугуржуп алганы-биле ол дугайында чажырып турарлар. Ынчап турган суд шиитпири-биле ол квартираларны хостаар апаары магатчок. Хоойлуну оя халыдарга ондактыг-ла: садып алган квартиран-даа, хээлиге берген акшан-даа агаарже хадый берип болур. Таптыг шиитпирлээр ужурлуг шак мындыг айтырыглар бажын ажыг. Ынчангаш бажын-балгат хуужудулгазының айтырыгларынга негелделиг болгаш чөптүг болуру, оон-биле чергелештир бүгү байдалды холга алган, көрген, билген олурары хооркүүскомнуң ажылдакчыларындан негеттинип турар.

Надежда ЭРГЕП.

«КОЧЕГАР САША»

Александр Кыдыр-оолович Монгуш «Тиилелге» совхозтуң хоочун ажылдакчыларының бирээзи. Ол тракториспен, поварлап, хлеб быжырып, одакчылап, танныылдан дээш, кылбаан ажылы чок. Кежээ кижини кежээ дээр. Даанган ажылынга ак сеткилдин-биле ажылдаар.

Ажы-төлү-даа эндерик. Өөнүң ишти шагда-ла чок апарган. Өскүс арткан уругларын бут кырынга тургузу азырап өстүрген. Бичии кызы безин Кызылдың уран чүүл школазында. Ам уругларының ажы-төлү дээш кызымак ажылдап чоруур. Соолгу чылдарда Кур-Чер ортумак школазының интернатында одакчылап ажылдап турар. Интернатта ажылдап турар ажылдакчылар болгаш ында чурттап турар уруглар ону «кочегар Саша акый» дижир.

Кажан ол ажылдай бергенде чылыг, магалыын чүү дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, кылып турар ажылын кончуг эки билир. Ол оюн-баштак, чугаакыр, арыг-силиг. Ынчангаш ону улуг-биче кижилер хүндүлээр.

— Ам канчаар дээр силер, мында өзүп орар эрлер бар-дыр. Ам каш хонгаш, он айлаар. Уруумнуң ийис оолдары-дыр ийин. Оларымны дээш кызып-кылайып, ажылдан чоруурум ол-дур. Маннажы-ла берзе, ол-ла-дыр ийин. Амдыызында чаш. От-көс болгаш өске-даа хереглелдер херек болу бергенде, школа, рабкооп баштаар черинин даргазы Оюн Кашпык-оолович Айиш-оолга дуза дилээримге, бо-ла сагыш-чован дузалаар-дыр. Аңаа чүгле «четтирдим» дээрден өске чүү дээр — деп, ол чугаалаар.

Ол шериг албаны эрттирип чораан, шериг кезээнин ыры эгелекчизи чораан. Чамдыкта ырлай бээрге, ону магадаар мен. Ынча хөй өскүс ажы-төлүн өскүс-сүретпейн азырап өстүргем ада ындыг болур ужурлуг-даа.

Чоруунар чогузун, калыынар эки чорзун, «Кочегар Саша акый».

Эрензен ТЕЖИТ.

ЧУГААЛАЖЫР

Үе нарыыдан, бүгү чүве чедишпестээнин биле холбаштыр Тываның автотранспорт бүдүрүлгелеринде бо хүннерде байдал шоолуг эки эвес. Янзы-бүрү артык кезектер, четчелээр чүүлдерниң чедишпезинден болгаш өртектерниң кызыгаар чок өскенинден районнарже янзы-бүрү хереглелдиң чүүктерин соортүрү эвээжен турар.

Чижээлээрге, Тыва респотребсоюзтуң автотранспорт бүдүрүлгелериниге бо хүннерде ангы-ангы марканың он ийи шимчедикчи, 50 аккумулятор чугула негеттинип турар. Чүгле ынчан АТБ чугээр ажылдап болур аргалыг. Бир эвес «ГАЗ-53» маркалыг автомобиль-биле Тээлиге бараан чедирер болза, инити чарыгдалы 1893 хире рубль болур. Ол дээрге амгы нормативте көрдүнгенинден 300 рубль оранчок ажып турар.

Бо бүгү чүүлдерни канчаар шиитпирлээриниң дугайында удавас Тыва респотребсоюзтуң баштаар чери чугаалажыр.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Тываның автосептелге заводунун моторлар септээр цегинин ажылчыннары (он таладан) Рома Зининин, Сергей Сендеңмааны, Донгак Март-оолду заводта мактан турар. Мында септекчилерниң алыр акша-шалыны эвээш-даа болза, олар хөй акша төлевирлиг черлер дилевейн, ол-ла мергежилинге хандык-шылдыы-биле ажылдавышаанар. Боларның кызымак ажылы планныг даалгалар күүседиринге улуг дөгүм болуп келген.

Шалыпчы септекчилер «ГАЗ-53», «ЗИЛ-130» маркалыг машиналарның моторларын шынарлыг кылдыр септээш, дужаан берип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

«Шынга» парлаттынган чагаага хамаарыштыр

БУРУУЛУГ КИЖИ-ЧОЛААЧЫ

«Шын» солунну үргүлчү улуг сонуургал-биле номчуур мен. Ынчалза-даа солунче чагаа бижип чорбаан мен, ам бир-ле дугаар бижип олур мен. Чагаа бижииринче мени дараазында чүүл албадапты.

1992 чылдың январь 14-те үнген «Шында» «Сосновское» дүржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының хойжузу С. Анан-оолдуң «Чүгле мээн когарааным, шүүдээним эвес» деп материалын номчааш, малчынны кээргээр, а ужур-дүрүм чок чүве кылып кааш, кандыг-даа хемчег алыспайн турар кижилерге хорадаар-даа, бодум хомудаар-даа-дыр мен. Ындыг чүве канчап турар боор! Черле ынчаш соолгу үеде малчыннарның кадарып чораан мал-маганын машина-биле бастырар чүүлдер көвүдээндир. Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны Кызыл-оол Сагаан-оол база хойларын машина базып каанының дугайында «Шынга» эрткен чылын бижиди.

Чеже-даа орукка чораан болза, дириг-ле малдың кырынче канчап хөме халды бээр чүвел? Машинаны доктаадыпкаш, орук кежин чыткан малды эрттирин болур-ла болгай. Күрүнениң 60 ажыг хоюн бастырып казндыр. Күрүнеге улуг когаралды чедирген буруулуг кижини кандыг-даа кеземче чокка анаа-ла салып болур бе? Канчалдыр-даа бодаарга, билдингир чүве-ле-дир. Чолаачы буруулуг-дур. Таңды районнуң иштики херектер килдизи, район прокуратуразы ол чолаачыны канчан буруу чок дээр чүвел?

Мен бодум 1989 чылда школаны дооскаш, ада-нем чанында дузалакчы кадарчылап чор мен. Кыштың соогунда, чайның изиинде мал азырап алыры белен бе? Мал азырап өстүрери кайы хире берге дээрзин билир мен. Ынчангаш хойжу С. Анан-оолдуң хоюн бастырып каан чолаачыга хамаарыштыр чогуур хемчеглерин алыр, ным буруулуг деп чүвени ылаптыы-биле тодарадыр боор деп идеген артым.

Рада ХЕРТЕК.
ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң аныяк малчыны.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң дугайында

Россия Федерациязының Дээди Совединиң доктаалы

Россия Федерациязының (Россияның) Пенсия фондузунуң АЙТЫРЫГЛАРЫ

Россия Федерациязының селп-биле чыл төнчүзүнде Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының (Россияның) Пенсия фондузунуң (РПФ-тиң) дугайында мында киирген Дүрүмүү болгаш Россия Федерациязының Пенсия фондузунга ажыл бериқчилериниң болгаш хамаатыларының страхование дадывырларын төлээрининг чүрүмүн 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп бадылаар болгаш күштүт болдуруп киирер.

2. РПФ-тиң күсели-биле төлевирлер акшаландырарыбиле холбашкан айтырыглар талазы-биле нормативтиг актыларның төлевилелдерин фондуже түнел белеткээр кылдыр баштайгы экспертизаже киирер.

3. Россия Федерациязының (Россияның) Пенсия фондузу:

бодунга бердинген эргелерин калбаа-биле ажыглавышаан, күрүне пенсияларын төлээрин акшаландырарынга эргежок чугула төлевирнии страхование дадырларын чыырын хандырар;

амгы үениң негелдезинге, күрүне стандыртынга дүгжүп турар аппарат-программа чепсек-херекселдеринге үндезилеп РПФ-тиң страхованиие дадывырыың төлээрининг талазы-биле медээлерни күрүне банкызы 1992 чылдың төнчүзүнге чедир организастаар; ажылдап турар хамаатыларның албан төлөөр страхование дадывырыың РПФ-не кирип турарын тустус санаарын организастаар талазы-биле белеткел ажылын 1992 чылдан эгелеп калбартыр, оларның киргеи акша-хөреңгизиниң күсели-биле күрүне пенсияларының хемчээлин улам ылай көвүдедирии көөр;

1991 чылда РПФ-тиң ажыл-чорудулгазының дугайында отчетту Россия Федерациязының сессиязынга 1992 чылдың I кварталында чугаалажып көөр кылдыр белеткээр болгаш кирер.

4. Күрүне пенсияларыңың төлелгезин өгүүр үезинде акшаландырарын хандырары-биле Россия банкызы РПФ-ке 1992 чылда кредит бээр, оны чыл санының 5 хүү төлевирии барымдаалап РПФ-тиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле чыл төнчүзүнде эгидер.

5. Россияның Пенсия фондузунуң дугайында Дүрүмүнүң 4 пунктузунга дүүштүр боттандырып турар күрүне пенсияларын болгаш өске-даа төлевирлерин төлээрин акшаландырарын Россия Федерациязының республика бюджединиң РПФ-ке киирер акшазының күсели-биле, төлеп эгелээр үеге чедир 20 хонуктан орайтатпайн, боттандырар.

6. Пенсиялар болгаш пособиелер төлээрин боттандырып турар органнарның хамаатыларның агар санаарынче киирип турары күрүне пенсияларын болгаш өске-даа төлевирлерии оларның салыышкыннарынга киирер санаар талазы-биле операцияларны, а ол ышкаш хүү күш-ажыл чорудулгазы кылып турар жижерии, ооп иштинде фермерлерииң страхование дадывырларын, ол операция дээш коммерция шаналын негевейн, банкылар боттандырар.

7. Россия Федерациязының чазаа:

РПФ-тиң органнарынга болгаш төлээлекчилерине ажыл-албан кылып оран-сава бээр талазы-биле, сонгаарлаттынмас хемчеглерни алыр;

саналга болгаш информация техниказын садып алырыбиле эргежок чугула валюта хөреңгизин РПФ-ке тускайлаар;

ажыл чоктарга хуусаа бетинде пенсиялар тыпсырыбиле холбашкан чарыгдалдарны фовдуга эңгиреиия чүрүмүн РПФ-биле кадыбыр ай хуусаа иштинде тодарадыр, а ол ышкаш күрүне пенсияларын болгаш пособиелерии шилчидериниң база чедиреринии чүрүмүнүң дугайында айтырыгларны шиитпирлээр.

8. РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың январь 30-де хүлээп алганы № 556-1 доктаалыи ёзугаар бадылаан РСФСР-ниң Пенсия фондузунуң болгаш РСФСР-ниң Пенсия фондузуиче бүдүрүлгелериин, организацияларның болгаш хамаатыларның страхование дадывырыы төлээрининг чүрумунүң дугайында Түп дүрүмнү күш чок деп санаар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.

1991 чылдың декабрь 27.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬНЫҢ 27-ДЕ ДОКТААЛЫ-БИЛЕ БАДЫЛААН

Россия Федерациязының (Россияның) Пенсия фондузунуң дугайында ДҮРҮМ

1. Россия Федерациязының (Россияның) Пенсия фондузун (моон соңгаар — РПФ) Россия Федерациязынга пенсия хандырылгазының сан-хөөзүн күрүнеден углап башкарар сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың декабрь 22-деги доктаалы-биле тургускан.

РПФ болза бодунуң ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш бо Дүрүмнү ёзугаар боттандырып чорудар тускайлаи сан-хөөчээлп албан чери-дир.

РПФ болза банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында Россия Федерациязының девискээринде күштүт бооп турар хоойлужудулгада дүрүмчүткеп чүрүмнү ёзугаар тускай банк операцияларын күүсеп чорудар.

РПФ болза Россия Федерациязының Дээди Совединге отчёдун бээр, ооп ажыл-чорудулгазының түнелдериниң дугайында дынадыгларны Россия Федерациязының Дээди Совединиң Чөөнү ажыл-биле хандырарының күрүне фондузунуң РПФ-ке чедир бээр акша-хөреңгизи;

регрессивтиг негелделерии кылганының түнелинде ажыл бериқчилериниден болгаи хамаатылардан тыртып алыр акша-хөреңгизи;

физиктиг болгаш юридиктиг талалардан эки туранын дадывырларны (ооп иштинде валюта үнелиг чүүлдер), а ол ышкаш РПФ-тиң орулгаларын капитализастаанындан кирер орулгалар болгаш өске-даа акша-хөреңгилер.

5. РПФ-че ажыл бериқчилериниң болгаш хамаатыларның төлээр дадывырын тыртарын Россия Федерациязының Дээди Совединиң тодарадыр чүрумүи ёзугаар боттандырар.

6. РПФ-тиң акша-хөреңгизии ажыглаары:

Россия Федерациязының девискээринде күштүт бооп турар хоойлужудулга, күрүнелер аразының болгаш делегей кергээлерии ёзугаар күрүне пенсияларын төлээрииге, ооп иштинде Россия Федерациязындан үнүп чорүп турар хамаатыларга база;

бүдүн чартык хардан улуг назылыг уругларны ажаадан кемдеп-бертинишкинии, профессия аарыгларының талазы-биле азы азырадыкчызын оскуиган талазы-биле күрүне пенсияларының түнелерин тыртар талазы-биле ажылды организастаары;

РПФ-тиң акша-хөреңгилерин капитализастаары, а ол ышкаш физиктиг болгаш юридиктиг-даа талалардан аңаа эки тура ёзузуиуң (ооң иштинде валюта үнелиг чүүлдериии) дадывырын киириштирери;

үндүрүг органнарының киржилгези-биле камгаладылга дадывырының РПФ-ке чогуур үезинде болгаш долузу-биле киреии контрольдаары, а ол ышкаш ооң акша-хөреңгизин шын болгаш таарымчалыг кылдыр чарыгдаарын контрольдаары;

камгаладылга дадывырын РПФ-ке төлекчилериин бүгү категорияларының талазы-биле күрүне банкыларының түнелерин организастаары;

РПФ-ке хамаарышкан айтырыглар-биле холбаштыр Россия Федерациязының күрүнелер аразынга болгаш чурттар аразынга кады ажылдажылгазы; пенсиялар болгаш акша дузаламчыларының айтырыгларының талазы-биле күрүнелер аразынга болгаш чурттар аразынга кергээлерии болгаш дугуржулгаларны ажылдап кылырынга база боттандырып чорударынга киржии: камгаладылга дадывырын РПФ-ке төлээлериниң болгаш

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЭРГИП ЧОРААШ...

Кижиге эң-не эргим, чараш черим — кижиниң кижи болуп тоорутуугеш, чиниң келген черим деп бодаар мен. Мээң амыдыралымда ынчалдыр черим — Хову-Аксы.

Элегес хемниң ол чарыынга узун-узун, сарыг дыттарлыг, кыжын боорга, инектер адаанга кыштаар, мүдүралдыг шыргай шивилер аразынга авам сугнуң өө Шыдыр үтбам суг-биле кады турар чүве ийин. Ол шатның магалыын чүү дээр.

Чайын боорга, эртен сагган соонда инектер шуужуп алгаш, ындында кара зээмче үнүптерлер. Бистер, акыларыы Чүльдүм, Демаа, дүмаларым Биче-оол, Красоол сугнар хой, ешкүлеривисти бызаалар-биле кады сүрүп алгаш, ковүрүглеп келиргеш. Хову-Аксының бетин чарыы, өглеривис көстүп турар шаттарга ойнап, честек-кэттап хүнээр бис.

Инектерни кижи-даа кадарбас чүве болгай. Чамдыкта сагбастары хондурдаа келбейн баар, оор-сук деп чүве дыңналбас болур түвес. Ында-хаая ында-мында тайганың ээзи мажаалай харын «үүжелеп», базырып алган джирии дыңнаар чүве болгай.

Алыс чуртум ол чер болганда, азырап каан ачам Дөмүр-оол Ховалыг ам-даа ында ажы-төлүүнүн аразында чоңнуң чоргаар, алдар-атты чуртталп чор. Бүгү назынында мал эдерип, хөй-чиитиинин малын малдап чораан. Авам надай 6-7 чыл сүрүнгаар «кызыл-дустаан». Ам-ан инектериниң сүдү-биле кыган амданныг аъш-чемин ол чоок-кавыда амзаваан улус ховар-ла боор.

Шаанда болза кырган улустуң мал-маганынга дегбес, кырганнарны хүндүлээр, оларның назынын алыр дээш, оларга бүгүнү эки кылырын күзеп чораан. Амгы үеде ындыг эвес. Назы-харын улгадып кыраан, азы аарыг-арамчка бастырган кижилер оорларның «тевер» одаа апарган шаг-дыр.

Чоокта азыраан ачавыстың кадының айтырып барып чордувус. Бисти көргеш, кырганывыс ыглай каапты. Орталанып келгеш:

— Хамык инектерни түгүрүпкен. Оларның аразында силерниң үүвелериңер база бар. Кижи кырып баксыларга, «ешкү чудаанын үзер» дээнзиг, улус бисти сөрээр-дыр. Оода силерлер чоок чораан болзунарза, карак-кулак-даа болуп чораай силер — деп чугаалап олурду.

«Калыг сөөгүнге харып олурлер, кара-бажыңның дүвүн дырбаңгылар, кара аяа долдулар» дээн каржы, киденээн сестеринге каттыжып, кырган-биле чөпшээрежип олурдувус. Ынчанмайын хамчаар, бүгү назынында кара дерим төп чораан, азырап алган малын хүнүн бодап, чонуң човадып чоруур оорларга алзып аарга, харадаанчыг-дыр. Чеже-даа бай, четчир чурттап чоруур болза, ам келерни мелчүп, оорлап байып чоруурлар ёзулуг аас-кежиктиг чолдугбайтар бе, ынчаш?

Мээң ада-ием чеди оолду, чеди кызы өстүрген. Авам уругларынга «хеп шаа-биле дөмнас, чем шаа-биле аштавас» оор. Өске кижи хеви иетпес, өөнден өске черге чемненирде, өйүн бодап чыыр, сорланмас, мегелевес, олдунга чазай олурар, оолдарым» — деп чагып чораан.

Үениң байдалы нарыыдаан дээш хөлүн эртпес кавырган оорланып, өске чомун болавайн, аймаар, склозынче дамып, орнажып-солуп, ойлук чоктарын туруп бээрийиске тзарышпас. Кижи казык-ла чоруур болза, ходу шимчээрге ажыл кылып орарга, эктинге хептиг, хынны тодуг чоруур ужурлуг.

Чедиччелиг эки үе келир дээрзинге бүзүреп, эң-найыралыг бот-боттарывысты деткижип чурттаалынар, чоңум.

Раиса ЧУДАК.
Барыын-Хемчик район.

АРТЫК СЕТКИЛ АРА ДҮЖЕР

Бо чылдың февраль 6-да үнген № 24 «Шында» Сүт-Хөлден Зинаида Монгуштуң «Хөрек доган хомудалым» деп эгелиг материалын номчаш, не кижиниң аар човуланга алзып, ажыг-шүжүг көрүп чоруурун кээргедим. Чаш урут бергедеп турда, удуп чыткан дежурный эмчини оттурупкан болза, ол кандыг-бир хемчегни алыр турган, ооң дорт хүлээлгезин ол ышкажыл. А төрели болур кижиниң уруун шинчип келген эмчи, шынап-ла, төгенчиг болган-дыр. Эмчи каяа-даа эмчи болур эвес чүве бе. Дөргүл-төрел тыртыжар эм багай чанчылды оодз-ла эмчилер эдербес чүве болза деп дыка-ла күзеп, бодап чоруур мен. Кижиниң кадыкшылы дег үнелиг чүве чогун биле тура-ла, эмчилер чүге ынчап баарыл?

Бир эвес ол чаш кижи ылап-ла эмдеп хораннаган чүве болза, ол эмчиниң өске эмчилерге кичээндирге болур кылдыр, ажылындан хостап кагза.

Амыдыралга, ажыл-ишке частырыг турбайн канчаар. Ынчалза-даа эмчи кижиниң частырыы дээрге-ле — кижиге өлүм-дүр. Ынчангаш эмчилерден шыңгыы негелде херек.

Л. ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

• • •

ЧУРУКТА: Галиңа Бичишовна Куулар Кызылдың № 2 поликлиниказынга келген чус-чус кижилерни аарыглардан эжиртп эмнээривите үлүүн киирген. Бо медицина ажылдакчызы анда ажылдаашаа, элээн каш чыл болган. Ааран улусту эмнер-биле сыкыртыр өрээлге сестралап база ажылдап турган. Ол ам хан-дамыр аналнзи хынаар кабинетте ажылдап турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

• • •

ХОВАР-ЛА БООР

Республикаңың туберкулёзка удур диспансеринде өкпе аарыгларындан ангыда, аарыглар эмнээр салбырның ниити аарыглар эмчизи терапевт Борис Георгиевич Чубаровтуң дугайында эки сөстү солуннуң номчукчуларывыла үлешикседим. Чаа, чараш хептиң кижи караанга илдиге бээри дег, кижиниң иштинки сагыш-сеткил күлүгүразының чаражы, ооң мергежилиниге бердинип, ак сеткилдиг ажылдап чоруруру чон караанга көстү бээр. Ындыг кижиниң чон хүндүлээр, аңаа идегээр.

Борис Георгиевич Чубаров Тываның хоочун эмчилериниң бирээзи. Ол бистиң Тывавыстың хөй булуңнарыңга ажылдап чораан, улуг назылыг кижилер ону эки билир бис. Ол эмчиниң аарыг кижилер шинчиринде эң солуп аргазы бар: аарыг кижиниң арныынче түлдүр кайгап көргеи соонда. «Сээң ооң, мооң база аарып тур бе?...» — деп дорт-ла айтырар.

1990 чылдың октябрьда бо эмчиге база катап эмнеттим. Ынчан эмнелип, чаңгыс палатага кады чытканым аарыг кижилер Борис Георгиевичиниң мактаар, аңаа кандыг-даа ат-алдар тыыспайн турарын кайгап чугаалалыр чораан. Мен база-ла ынчаар бодап чоруур мен.

Чонум, эш-оөрүм мурнуудан Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозундан мындыг алгаан бар: хоочун эмчи Борис Георгиевич Чубаровка чазактың кандыг-бир шаңнал макталын тыыспырын деткизе кандыгыл?

Мээң бо бодалымны ынчан кады ол эмчиге эмнелип турганым улуг нанылыглар. Кызылдың хоочун чурттакчылары Наксыл Оюн, Серен-оол Чыргал-оол, Долаана Момбуужай болгаш оон-даа өскелер деткип турар. Борис Чубаровту шаандан тура билир мен. Ынчап-на улуг эмчи болуп ажылдап турганын дыңнаан мен. Бо хире ур үеде ажылдап келген улуг дуржулгалыг эмчиниң буянын көрбээн кижи ховар-ла боор.

Монгуш-оол САЛЧАК.
Кызыл хоорай.

ХАЛАПТЫГ ААРЫГГА УДУР

Амыы бистиң чурттап турар үевис чеже-даа берге болза, аъш-чем, идик-хеп дээш, өске-даа сагыш салыышкынныарывыс аразындан кажан-даа чарыбас, докгамал ынчангей салыр ужурлуг айтырыгларывыс бар. Оларның бирээзинге кижиниң кадыкшылы дээш сагыш салыышкынны хамаарыштырып болур. А ол дээрге дыка хөй чүүлдерни хаара тудуп турар хөй таладларлыг сорулга. Чаштарны кадык-чаагай хүлээп, доруктуруп өстүрериндеп эгелээш, кижиниң назынын үзадырынга чедир алыр болза бо, шынап-ла, эгээртинмес хаңы айтырыглар адыр. Ол-ла бүгү айтырыгларның аразындан бүгү делегейде эртемденнерни, кадык камгалал ажылдакчыларын, дешилгелиг хөй-чиитинни сөөлгү чылдарда холчок ышкынып дүвүредип турар бир айтырыг — ол дээрге ВО чылдарның эгезинде чаа тыптып, илереп келген коичуг айныл-халапты аарыг — СПИД болур.

Ол аарыгны чыышырып, халдадып алган кижи (аарыг чүге бир кижиден өске кижиге хан дамчыштыр чыышының болур деп турар) оортан чарлып ап шыдавас, ооң хилинчээ, өлүмү-даа ол болур.

Амгы эртемниң хөгүдээп ооң өске хөй янзы аарыгларга удур эмнерни, мырыңай эмнеттинмес деп турганнарынга безин тыыкан, болдурбазының, шүүт үзүткаарының-даа байдалдарын тургускан болгай. СПИД дээрге ындыг эвес, ону ам 20 чүс чыдың чүмазы деп-даа турар. Тыптып келгени он хире чылдагның дүртүзүнде чурттарны, диптерни шыва ап, оортан аараан, өлген кижилерниң сан-ында чылче удам-на немежип, ковүдеп-ле турар.

Оон аңгыда ол аарыгның нарын, берге болуп турар чүвези үүл дээрге, ону ыыпшырып алганын кым-даа дораан эскербес, өске кижилерге халдадып турарындаа билбес, кым кижи оортан аарый бергенин тодаргай илередири амгы үеде дыка нарын. А ээ дүвүреңчиг чүве үүл дээрге, СПИД аарыы бо хире неитереп, улам-на хөй кижилер оортан аарып турда, аңаа удур эм ам дээрезинде шүүт чок. Баш удур халдатпас-даа талазы-биле эм, аарый бергеи кижилерин-даа эмнээр эм аймаа чок.

Ынчангаш СПИД-ке удур пропаганда ажылы, ол аарыгны баш удур болдурбазынче, таратпазынче углаңган хемчегнер онзагай ужур-дузалыг. Моон тайлымы-биле Россия Федерациязының бүгү девискээрлериниде, ооң иштинде бистиң республикада, СПИД-ке удур төптер, фондулар тургуступ үүлаан. Төптүң сорулгазы болза ол аарыгга удур профилактика, пропаганда ажылын организастап чорудары, хынналдаларны кылып, аарыгга удур эмнелге чергелеринде дериг-херекселдерниң четчелээшкиниңге салдарны чедирери болур. Бисте ындыг төп тургустунгандан бээр үр болбаан-даа болза, республика иштинге СПИД-ке удур хемчегнерни моөнеп, холга ап, элээп хемзээдиг ажылдарны чорудуп келген.

СПИД-ке удур фонд ол аарыгга удур демиселлиң материалдыг, акша-херекти баазазын тургузарынга хөй-чиитиниң киирештирип, ачы-буян ажылдарын оргапизастаар. Кадык камгаланынга иниити акшаландырышкыны эвээш боон турарындап СПИД-ке удур демиселлерге будурулгелерни, албан чергелериниң, ажыл-агыйларның, хөй-чиитиниң, түс-түс хамаатыларның эки турабиле ачы-буянныг, чаагай сеткилдиг дузаламчызы, акша шилчиндилелерни чугула үүжүр-дузалыг. Ол аарыгның айыылдыын, аңаа удур демиселлиң үүжүр-дузазын медереп билир болза, СПИД-ке удур фондуга дузалаваас аргажок. Ол аарыг иептереп, тараар, биске халавын таварыштыра бээр болза, ооң үүжүктарын бодап чедири берге.

Шынап-ла, ол бүгүнү бодап билиш, болдунар арталары-биле фондуга дузалап каргүзе берген күш-ажылчы коллективтер, удуртукчулар бары өөрүүлүг. Оларны бис четтиргенивистиң илереттиишаап, адаар-даа хүлээлгелиг бис. Ажыл-агыйлар, будурүлгелер коллективтеринге, удуртукчуларынга ачы-буян чедирер, фондуга дузалаар талазы-биле дилегларивиске бир-ле дугаарында Сүт-Хөл районнуң совхозтарының күш-ажылчы коллективтери, удуртукчулары дыңнангыр, сагыш човангыр чоруун каргүзүп, ачы-буяннг дузаны чедирген. «Ишкин» совхоз (директору Найдан-оол Ондар) 5 мүн рубльди, Карл Маркс аттыг, «Октябрь 30 чылы» совхозтар (Уран-оол Ондар, Кан-оол Монгуш) бир-бир мүн рубль түнгерни фондунуң санынче шилчидип берген. Бии-Хемде «Өөң» совхозтуң коллективи (Валерий Айыжы) фондуга 1820 рубльди берген.

Ол ышкаш Улут-Хем районда ажыл-агыйларны, будурүлгелерни каттыштырган «Найырал» ассоциация фондуга болгаш иниити-биле төпке улут дузаны чедирип келген. Акша дузаламчызының аңгыда, ассоциация даштыкы садыглажыкчыларын дамчыштыр чаңгыс удаа ажыглаар шприцтерни төпке болгаш районнуң эмнелге албан чергелериге халаска 2 мүн ажыпы тып берген. Өскө-даа дериг-херекселдерни садып, тып бээрининг талазы-биле хемчегнерни ассоциациянның удуртулгазы ап турар.

Ынчаарга СПИД диагностиказының бистиң чурттуусуна будурбейн турары нарын дериг-херекселдерни садып алыр дээр болза, хөй түңнүг акша-херекти керек. Бистиң ам дээрезинде тыгдынган херекгилериввис үге-даа чедиишпес. Ынчалзажок далайга дамды дуза дээри дег, сагыш човангыр кижи бүрүзү, түс-түс коллективтер өөрөш-бичелеп-даа дузалаар болза, ачы-буян кажа-даа ачылыг. Ынчангаш **СПИД-ке удур фондунуң** агар саны Кызылдың Тыва соңбанкызында 700964, коду — 264192. Күрөлдигдерни, сагыш човангырларыны ачы-буян чедирериниг чалап тур бис.

Бичеп САЯ.
СПИД-ке удур республика фондузунуң баштаар черниң даргазы.

Шоодуг аяны-биле

ШООЧАЛАТКАНЫВЫС

Февраль эгезинде Тываның Аржаалга банкызының эрелелиидеп каш кижи Эрзин районга сургакчылап чеде берген бис. Аалчылар баңкының барып доктаалывыс. Суббота, улуг-хүндө районнуң банкызы ажылдаас боорга. Самагалдайда төрелдеримге четкеш, улуг-хүндө кежээ автобустап дедир чеде бердим. Аалчылар баңкының келгеш, эжикти тыртканын шоочалыг. Сокгаан-сокгаан, ажыдар кижилдаа чок. Дежурный дыңнаваан-дыр деп бодаш, оон совгазын барып сокгаан, караш дээр чүве-лаа чок. Чадап кааш, ийиги каңтта эштеримни кыйгырдым. Оларым мүн-не бар: бирээзи форточкадан бажың үштүп келди. Дежурныйны айтырарымга: «Бисти шоочалап кааш, хүндүс-ле, үш шак үезинде-ле чорупкан кижи. Бис сага-ла ат болуп тур бис...» дээш совгазын хаап алды. Банк баар дээрге, таныыл мени билир эвес, кайын киирер деп. Ол суурда таныыр улугум база чок. Ам канчаар, ынай-баар кылаштап тур мен. Шыырыгарым-даа хөлчок. Ынчап турумда, ийи аныяк уруг келгеш, эжикти тыртып каргеш, чанында клубче баяптылар. Чеже дожуп турар боор, оларны адериптим. Клуб совгазындан дежурныйның кээрин хайгаарап тур бис. Дуп-шаг болганда, дежурныйывыс моорлап кээп, эжикти ажыда берди. Киргеш, санажып алгаш, кылыр чүве бар эвес, ном номчуп чыдыр мен. Чеди шак ажа дүжүп чорда, үнүп азар дээш эжикке келдим — ам база шоочалап кааш чоруй барып-тыр.

Улуг-хүн боорга, бисти шөлээн дыштанзын дээш шоочалап тур ирги бе деп-даа бодаар мен. Кижи кижи-ле болгай. Кижиге үүл таварышпазыл. Иштп аараан суг кижи болза канчаарыл? Арыланыр черн база дашты, ооза-ла оозу бажын иштинге чүве болза чүү дээй эртик. Өрт халап болу берген болза, чүү болгу дегдир. Черле ынчаш шоочалалдың алгаш олурарга, бергезин, сагышка анчыын чүү дээр.

Сургакчылаар эш-оөр! Эрзин баар апарыңарза, өлдеп-өзүн чүве чивейн көрүнер, шоочалап каапса, ат болганынар ол, төөл-домакка каттыжып болур силер!

Анатолий СУВАН.
Аржаалга банкызының ревизору.
Кызыл хоорай.

УЖУРАЖЫЛГА КОНЦЕРТИНЧЕ!

Тываның Улусчу чогаадылга товуунге 1992 чылдың февраль 22-де хүндүскүнүн 3 шакта бот-тывынгыр композиторларның ужуражылга концертиниң кежээзинге келиринче хөрээнүң чурттакчыларын болгаш аалчыларын чалап турар.

Эгелээри 15 шакта. Билет өртээ 6 рубль. Билетгерни Тываның улусчу чогаадылга товуунуң № 10 өрөөлинде садып турар.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Өртен». 8.30 Мультфильм. 9.00 Беседалажыышкын. 10.10 Телефильм. 10.40 Кышкы Олимпий оюнары. Хоккей. 12.00 Медээлер. 12.20 «Чедиишкинин канчаар чедип алырыл?» 14.10 «Блокнот». 14.15 «Телемикет». 15.00 «Бүгүн болгаш шаанда». 15.30 «...Дайын мурнунда-ла». Уран-чечен телефильм. 2-ги серия. 16.35 Мультфильмнер. 17.25 «Овур-хемир». 17.45 Реформатор. 18.00 Медээлер. 18.20 «...Он алды хардыларга чедир болгаш оондаа улугларга». 19.10 «Чүүн-даа дугайынга эвес репортаж». 19.25 Кышкы Олимпий оюнары. Хоккей. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара хааржак». 22.10 «Бичии Вера». Уран-чечен фильм. 00.20 «ВиД». 01.00 Медээлер. 01.35 Л. Николаева ырлаар. 01.45—02.20 Кышкы Олимпий оюнары. Конькиге маңнаарының спорту.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Телефильм. 9.55 Россияже көрүүлү. 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 11.20 Уругларга дамчыдылга (ончаш дыл кичээли). 12.20 Кышкы Олимпий оюнары. Биатлон. 14.20 «Маргыжыышкын». 15.50 Музыкалыг фильм. 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюнары. Биатлон.

КЫЗЫЛДАН

18.05 «Саян элээде кежээ». Чечен чогаал-хогжумнең аңгыланчыл. 18.55 «Элчелер». Информастыг программа. 19.25 Байырлыысты хүлээп алыпар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн не байырлал. 20.30 Коммерция түскай үндурүлгези. 20.40 Хостуг үеде. 20.55 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 21.25 Кышкы XVI Олимпий оюнары. Фигурдуг чыңгыдаашкын. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—01.00 Олимпиада дневниги.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Тиижо. 19.10 Чугула репортаж. 19.40 Россияны баштаар хуужудуга. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.30 Медээлер, реклама, варлалдар. 20.40 «Стоп машина». 21.10— 22.50 «Ниита». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Афганец (ч/с Докшенко) 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Без компромиссов 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Вера (2 сериалы) 15.20. Ванкыло-клубничное мороженое 13.20, 18.00 шактарда.

«ПРОГРЕСС» ДЕП БИЧЕ БУДУРУЛГЕ хуу, өг-бүле болгаш бичии будурулгелерниң удуртукчуларын, аңаа ажыладаар менеджерлерни, бухгалтерлерни тускай өөредилгелиг школага белеткээри-биле чалап тур.

Өөредилгеге белүүн дээш сонгуул, кичээлдер 3 ай дээш. Айтырыгларың 3-11-45, 2-40-20 телефонларже долгаан, билип алыр.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-43-34;
Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
харылсаалдалыг секретарь 3-34-92;
оралакчызы — 3-45-83.

КИЛДИСТЕР:
үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
социал айтырыглар — 3-36-82;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
ниитилел политиктиг — 3-34-98;
улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23;
чагаа — 3-39-05;
очулга — 3-34-38, 3-34-98;
корректорлар — 3-34-19;
үндүртүкчүлер — 2-27-41;
солуң келбейн барганда — 2-32-75;
бухгалтерия — 3-37-11.

Солуң неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 33.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. О. Монгуша

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 35 (14759) 1992 чылдың февраль 21, пятница

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

ЧАЗАК ТЕЛЕГРАММАЗЫ

Москва.
Россия Федерациязының Дээди Соведиинин Даргазы эш Р. И. ХАСБУЛАТОВКА.

Хаан хүндүткелдиг Руслан Имранович! 1992 чылдың февраль 17-де «Известия» солунда, бирги арында РИА-ның мындыг медээзин берген:

КОНСТИТУЦИЯ СУДУ. Россия Федерациязының ССРЭ-ниң таварышкыны салым-хуузу дирелгем. Биске биледиимес медээлерни үндезин кылгаш, Россия Федерациязының Конституция суду дыка хөй тургузугларның удуртуучулары оларга Россия Федерациязының Конституциязы хамаарышпас деп медеглээн дугайын дыңнаткан. Оларның аразында Тыва Республиканы база адаан. Тыва Республиканың дээди удуртулгазының талазындан алдан бүзүлү-биле-даа, тус хуузунда-даа ындыг янзымат медеглел кылдынмаанын бүрүн харыысалга-биле дыңнадып тур бис.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң дерткү кезээ чугаалажып көөрүнге саналлаттынган хевиринге таарышпас дугайында бисте бар болза Россия Конституциязынга чагыртпас күзелдиг бис даарзинге канчап-даа таарышпас.

Тыва Республикага хамаарыштыр Россия Федерациязының Конституция судунуң ындыг медеглели Россиямың министерстволары, ведомстволары, девискээлери-биле республиканың аразында харылзаа-хамаарыжыгларын нарыяядып болур. Моон-биле холбаштыр бистиң бодалывысты кайы хамаанчок тайылбырлаарывыс боттарывыстың удурланчыышкынывысты илередип, Россия Федерациязының Конституция судунган маргылыг шиформация чепсектерни дамчыштыр чогуур таймылыр бээрии негеп тур бис.

Тыва Республиканың Дээди Соведиинин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, Тыва Республиканың Дээди Соведи. 1992 чылдың февраль 20.

* * *

* * *

1992 чылдың февраль 17-де «Известия» солунга парлаттынган материал мындыг: **«КОНСТИТУЦИЯ СУДУ: Россия Федерациязынга ССРЭ-ниң таварышкыны салым-хуузу диргелгем.**

Россияга бүстүп дүшкен ССРЭ-ниң салым-хуузу онзажып болур. Ол дугайын Конституция судунуң февраль 14-те ажык хуралынга медеглээн.

Россия Федерациязының девискээринде удуртукчулары Россия Конституциязы оларга хамаарышпас деп медеглеп турар ындыг хөй-хөй тургузуглар тыптып келген деп, суд межигүнеринде демдеглээн. Ол чүнүк-даа мурнунда Чечем Ингушетияга, Татарстанга, Тывага, Якутияга, Красноярск крайга хамаажыр».

РИА».

КЫШТАГЛААШКЫН: *амгы байдал*

«АСКАК ХОЙ» ЫРАВЫШААН

Элегес суурдан шоолуг ырак эвесте Чаңгыс-Терек деп черде Таңды районда Тока аттыг совхозтуң № 2 хову бригадазының турлаанда ийи кодан хойну Бичe-оол Чигжитович биле Серээ Донгаковна Кенденнер, Каадыр Кыргысович биле Артист Оюновна Бегзилер кыштадып турарлар. Оларның кадарган хоюнуң демгелиниң ам-даа шыырааи көргеш, малчыннарның ажыл-ишчизинге, арга-дуржулгалыынга кижи алачайгаар-ла бүзүрээр. Бо малчыннарның аалынга чылдың кайы-даа үезинде кээп, аяк шайын аартап, оларның амыдырал-чуртталгазының дугайында каш удаа чугаалашкан мен.

Тока аттыг совхозтуң хою февраль — март айларда түлүктеп төрүүр. Үстүнде атсывын адааным малчыннарның кадарган хою февраль эгезинде-ле төрүп эгелээн. Совхозтуң удуртулгазының үстүнден бадырган планын ёзугаар алыр болза, төрүүр 100 хойдан 85 хураганны, бир хойдан на 3,8 килограмм дүктү малчыннар кыргын алыр ужурлуг. Ол планны күүседип шыдаарынга олар улуг дыка идегевейн турарлар, чүге дээрге план күүсеттинмейн барып болур чылдагааннар-ла хөй. Эрткен чылын малчыннарның кайызы-даа хураган камгалап алырының планын күүседип шыдаваан, а дүк планын үзе-тура күүсеткеннер. Планны күүсетпейн баргының бир чылдагааны — мал чеми-биле багай хандырылга болган. Амгы үеде база малчынарның кыштагларында мал чемчиин курлавыры эрткен чылдыындан-даа эвээш. Сиген кажааларында карак илдигип, өпейип көстүр сиген, саван аймаа чок, ёрду. Эвээш саванны, сенажты, хураганнарга белеткеп каан көк сигенни камнап хойларын чер олардадып турар. Деңгели кошкаан, төрүүр четкен хойларны тургузу азыраар арга оларда чок, чүге дээрге частын конгур берге айларында хойларга, хураганнарга бээри-биле сигенширбиишп камнап турарлар. Кылын хар казып, ооң адаанда от тып чип турар хойларның даваинары тастап эгелээн. Сиген, саван эккеп дүжүрүп бээр бис деп, совхозтуң удуртукчулары аазаандан бээр үр үе эрткен, а машина-техника, тракторлар чедишпес, кывар-чаар чүүл чок дээш, сонгаарладып туруп берген деп, малчыннар хомудап чугаалап олурдулар.

Малчыннарның бажыңнарынга кире бергеш көөрге, оларның чурттап орар байдалы база берге улус чорду. Печказының туунбулары үндүрүк-кирик, чугайы ындамында хоорлуп калган, бажыңның дээвири, ханалары саргара берген. Күзүн чугайлаан олчаан, чугайлаттынмаан хевирлиг. Чугай чок болганын малчыннар эпчоксүнүп чугаалап олурдулар. Малчыннарның кыштаан, ында бажыңбалгадын, кажаа-хораазын септеп бээр, боттары септеп алыр күзелдиг малчыннарны тудуг материалдары-биле хандырар дугайында сагыш човаашкыны Тока аттыг совхозтуң удуртулгазында чок дээрзи каракка көстүп турары ол.

Малчыннарны аъш-чем-биле хандырып турары база ындыг-ла эки эвес. Доктаатка-кан ёй-чижек ёзугаар малчыннарга айда 500-ле грамм чигир садыг турар, макаронунуң вермишельдин ёй-чижээ мырынай ынай. Ус аймаа шуут чок. 1 килограммда өртээ 360 рубль ус садып турар. Оңу кым-даа садып албайн турар. Чон садып албас демин кайы-бир ырак черден ол хире аар өртек-биле садып. Тываже соортуп, чарыгдал үндүрген хереэ чүл? Малчыннар боттары эттиг, сүттүг, үстүг, мал-маган кадарып чоруур кижилер-дир дээш, оларның амыдырал-чуртталгазының хандырылгазын дыка чуду-каралаан хереэ чок ышкаш. Далганны малчыннарга саткан, а оңу хаарып чиир үс аймаа малчыннарда чок. Эрткен чайын үүжелеп алган ак чеми ам тонуп турар. Ооң кадында малчыннарның ажылының төлевири мырынай чөгенчиг болгай. Сөөлгү үеде өстүрген дег болза-даа, амгы өртектерге деңнештир санаар болза, эвээш шалың-дыр ийин. Хөй ажы-төлдүг малчыннарның аразындан түрейги чурттаалгылыг кижилер эвээш эвес апарган. Бир талазында, республиканың малчыннарының чамдыызы боттары аъш-чем кылып чииринге белен эвес болганы база чажыт эвес болгай. Тараа биле арбайны бир-бир шоодай кылдыр үлеп бээрге-даа, тараа хоорар паш-савазы, тараа соктап чиир согааш балазы чок кижилер база бар болгулаан.

Тока аттыг совхозтуң малчыннары Кенден биле Бегзиниң кыштааның турар черинiң байдалы база шоолуг эвес. Кыштагның хоогунда одарны тараа тарыыр дээш аңдарып каапкан. Шагда делгем одар-белчиирлиг кыштаг ам, тараа шөлүнүң ортузунда аңарган. Ында кыштаглап турар малчыннарның малының ниити саны бөгүн 900 ажыг. Кажан хөй төрүптерге, оларның хураганнары-биле катай-хаара малдың бажы, эвээш-ле дизе, 1500 чеде бээр. Ол хире хөй малды чазын тараа шөлүнге канчаар оттказарыл, эвээш-биче одар оларга четчир бе? Одарны аңдаргаш, оон эки дүжүт-даа совхоз албаан. Черге, мал-маган одарынга мындыг тоомча чок хамаарылга мал-маган азыраарынга таарымча чок байдалды тургускан.

Одар-белчиир, мал чемиби-ле хандырылга, кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга тоомча чок хамаарылга — бо бүгү малчыннарның сагыш-сеткилинге боттарының ажыл-ижинге бүзүрел чок чорукту болдурган эвес бе? Мал ажылын экижидер, малчыннарның амыдыралының деңнелин көдүрер талазы-биле хуралсүглаа көрүдеп, чугаа үзаала турар, а «аскак хой» уламна ырап бар чыдар.

Алдын-оол АЖИ.

НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИНДЕ

МОСКВА, февраль 19. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Новиков). Россия парламентизиниң Националдар Соведи күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында республикаларның аразында эрге-хүлээлгелерни адгылаар дугайында дугуржулганың төлевилелми ажылдап кылырын дүргедедир шиитпирни хүлээп алган. Ол сорула-биле Советтиң хуралынга ажылчын болуктуң тургускан, республикаларның төлөөлекчилери-биле кады аңаа федерацияның бүгү кезектеринге тааржыр чөпшээрежиге хевирии тыварын дааскат

Мурнундагы автономиялар турган республикалар шуптузу эвес-даа болза, Федерацияның составындан үнмезин медеглээринге белен деп, депутаттар демдеглээн. Ооң кадында федералдыг күрүне эрге-чагыргазы республикаларның эрге-ажыктарын билип, ол кандыг эрге-хүлээлгелерни бодунга алырын, республикаларга эрге-чагырганың кандыг тургузугларын арттырып бээрин тодарадыр ужурлуг. Россияның девискээринге Черлерии (Земли) тургузарының идеязын мурнундагы автономиялардан улус депутаттары шуут таарышпас чүүл-дүр деп адаан.

Россия Федерациязын чаңгыс аай күрүне кылдыр хевээр арттырбышаан, черчерлерге бүгү эрге-лерни бээр — федералдыг күрүне эрге-чагырга органнары-биле Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразында эрге-хүлээлгелерни ажыглаар дугайында дугуржулга төлевилелиниң кол утказы ындыг болур ужурлуг.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

Тыва Республиканың эң баштайгы президентизиниң соңгулдаларың белеткээр болгаш эрттиреринiң талазы-биле ажылдар бо хүннерде чер-черлерде улам идепкейжээн. Ооң бир тодаргай чижээн Бии-Хем районнуң округ соңгулда комиссиязының ажылындан көрүп болур. Олар соңгулдаларга белеткел талазы-биле календарь планын тургускаш, ол ёзугаар ажылдап турарлар.

Округтуң соңгулда комиссиязының кежигүннери суурларже, малчын кодаңнарже үзүп. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш президент соңгулдаларының дугайында хооглуларны чон ортузунда идепкейлии-биле тайылбырлап, билдиимейн барган айтырыглар-га тода харыылап берип турарлар.

Районнуң девискээринде 18 участок соңгулда комиссияларын тургускан. Оларның шуптузун соңгулда эрттирер талазы-биле чогуур литература, тайылбыр материалдары, телефон харылзаазы, соңгулда эрттирер черлер-биле хандырган. Участок соңгулда комиссиялары амгы үеде соңгучулар даазының кылып доозуп, соңгулдалар эрттирер черлерин шимеп-каастап турарлар.

ЧУРУКТА: округ соңгулда комиссиязының кежигүннериниң хуралы район Соведиинин даргазының оразахчызы О. М. Дамчайның эрттирип турары.

Олдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТУРГУЗУКЧУ КОНФЕРЕНЦИЯ

Таптаашкын чылдарының үезинде будурүлгени тускайжыдары болгаш мөөнүнээри дээш чижектиг айтырыглар бистиң чуртувустуң экономиказынга кол черии ээлей берген турган. Ону амыдыралга боттандырар дээш лозуннар, кыйгырыглар, плакаттар бижип, хөй-ле уран сөстер эдип, шаг болган бис. Ол эрги структураны рынокче шилчилгении амгы хүниери чуура шаап каапкан. Ажыы-биле чугаалаарга, оон чүү-даа артпаан. Эде-хере тыртынып, эде-хере тургустунуп эгелээн бис. Ам шак ындыг чаартылгалар колхоз, совхозтарның эргинин арта базар дей берген. Карылгалыг ажылагыйларны узуткап чок кылгаш, оон орнунга чаа хевиринии чаа коллективнин бистиң республикада тургузуп эгелей берген.

Эрткен неделяда чаартылганын шак ындыг чаа чыыкы — тургузукчу конференция Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң баазазынга болуп эрткен. Ол конференцияга хозту коллективтиг ажылагыйже шилчидериниң дугайында илеткелди ажылагыйның директору С. Д. Седен-оол кылган. Ук конференцияга Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң, райкүүскомнуң чамдык удуртукчулары, чоок совхозтарның төлөөлекчилери киришкен.

(Бо конференция дугайында материалды солуннуң чоокуу номеринге парлаар бис).

(Бистиң корр.).

ШТАБТЫ ТУРГУСКАН

Амгы үеде республиканың иштинде бир онза болуушкун Президент соңгуулу болур. Чурттакчы чон бир дугаар соңгулдага Президентниң соңгуулдарын бодаар. Ийи дугаар соңгулда болур болза, хөй акша-тогерик чарыгдаттынар деп чүвеин биллиг тура-

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Б. Т. Санчи бодунуң бүзүреттирген кижилери-биле ужуражкан. Ол ужуражылгага ажыл планын чугаалажып көргеш, ону бадылаан. Тускай штабты тургускан.

Ол ужуражылгаларга культурлуг хандырылганы **(Бистиң корр.).**

УЖУРАЖЫЫШКЫН

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА-СЧТА). «АКШ-тың күрсекретары Дж. Бейкер Москвага Россияның Президентизи Б. Ельцинге ядролуг энергия талазы-биле орус эртемденнерге ажылдаар черлер тыварынга АКШ канчаар дузалап болурун чугаалап берген» — деп, Россия Федерациязының Президентизи-биле Дж. Бейкериң чугаалажыышкынарының дугайын тайылбырлап тура, Эн-би-си телекомпания онзалап айытхан. Каттышкан Штаттар хамааты төлевидеодерни ажыдаан ыңыыр эртем-шинчилел төвүн ажыдарынга Россияга 25 млн. долларны бээр. Ол кадында Б. Ельцин, олардан тараанын немей садыг азырынга амдаа 600 млн. долларны чогуннга алыр магадылалды белеткел чоокша ыңдаан. АКШ эрткен чылын Россияга барык 4 млрд. долларга чеэлиниң магадылалын бергем.

Ядролуг чепсекти кайы хире дүрген болгаш кандыг хемчээлдиг кызырар дугайында чугаа Б. Ельцин биле Дж. Бейкериң аразында болган, ынчалзаачок ол талазы-биле чогуур түнел үнмээн, ол айтырыгларны Дж. Бейкер Россияның даштыкы херектер министри Андрей Козырев-биле чугаалажыр деп, «Вашингтон пост» солун демдеглээн.

«Россияның Президентизи Б. Ельцин АКШ-тың күрсекретары-биле Кремльге үш шак чугаалашкынының соонда, ол болгаш президент Буш бо чылдың июль айда АКШ-ка дээди деңнелге ужуражыр деп медеглээн, чогум хүнүн айытпаан» — деп, «Нью-Йорк таймс» солун бижээн.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин февраль 19-та Россия телевидениезинге интервью берип, чүве чугаалааш, «реформалар тиилээр деп чүвеге бүзүреэр мен» деп медеглээн. Ачы-дуза адырынга монополизин тургузугларга удур хуужудулга хевирлиг реформа ажылдарын февраль айда-ла доозары чугула деп бодалын ол илереткен. Немешкен өртекүне дээш 28 хуулуг үндүртүнү ийиги чартык чылдан эгелеп шупту будүүлелерге хамаарыштыр эде көөрүн ол дыңнаткан. Кедээ ажыл-агыйда орулгалыг совхозтарны болгаш колхозтарны хевээр арттыраарын ол бадыткаан. Амгы үеде Россияда 25-30 хонуктуң далган курлавыры доктаамал бар боор турар деп, ол демдеглээн. 55 минутада үргүлүүлээн телеинтервьюзүнүң түнелинде Президент российжи шериг албаныгларга Армыяның болгаш Флоттуң хүнү февраль 23 таварыштыр байыр чедирген. «Ол байырладыы хевээр арттырар херек» деп, ол чугаалаан.

Рынок негелдези-биле

«СИБИРЬ ДУГУРЖУЛГАЗЫ» АССОЦИАЦИЯ

Регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацил 1990 чылдың ноябрьда тургустунган. Ооң кол сорулгазы — Сибирь регионнарынга хамаажыр областарның, крайларның болгаш республикаларның рынокче шилчилге үезинде таварышкыны бергедээшкиннерге дузалы чедирери болур. «Сибирь дугуржулгазының» Тыва Республикада төлөө черинии удуртукчузу Эрес-оол Хайынкырбаевич ООРЖАК-биле пиятервюону парлаар-дыр бис.

— Эрес-оол Хайынкырбаевич, бистиң республикага ол ассоциацияның төлөө черии кажан тургустунганыл, төлөө черинiң сорулгазы чүл, ажылдап турар кижилериниң саны хөй бе?

— Айтырыгны соондан эгелеп харыылаайн. Бо төлөө черинде чааскаан ажылдап турар мен. Бир кижи тып бээри-биле айтырыгны тургустум. Бистин республикага ассоциацияның төлөө чери 1991 чылдың августа тургустунган. Оон бээр ам алды ай болуп турар. Ол үениң дургузунда чылын порутkан ажылдар бар. Бистин мурнувуста үш программа ажылдап кылдынган. Ол программаларны күүседир талазы-биле дургужулгаларны кылган бис.

— Номчукчуларга билдингир кылдыр ол программалар дугайында тайылбырлап берип көрүнерем.

— Регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциация үш программаны ажылдап кылган. Биргээде, кедээ ажыл-агый техниказын будүрер талазы-биле «Сибсельмаш» заводтуң баазазынга будүрүлге черии тургузарын чугула деп көрген. 1993 чылда Сибирьнин регионнарынга хереглээри-биле ПРФ-570 маркалыг мун хире пресспобориниң черии будүрүп үндүрер. 1996 чылдан ынай чыл садыңда 10000-ну будүрүп үндүрер төлевилелди ажылдап кылган. Силос ажаар КСС-2,6 маркалыг комбайнарны будүрүп үндүрериниң-биле акционер будүрүлге компанияларны Алтайга, Омскиге, Красноярскиге болгаш Новосибирскиге тургузар. Ол техниканы Тыва Республиканың колхоз, совхозтары садып ап болур. Оңу садып алыр талазыбиле бистиң төлөө чери-биле дугуржулганы кылыр.

Ийиде, «Сибирь хлеви» деп ассоциацияны тургускан. Биче күштүг будүүлелерни тус черге хамаарыштыр тудуп алыр болгаш аңаа аъш-чем, аймаан боттары будүрүп алыр. Ол ассоциацияга киржири-биле Тыва Агроүлетпүр эвилели 50 мун рубль дадыыры төлөөн. А кедээ ажыл-агый техниказын садып алыры-биле 2 миллион рубльче кергени чарган. Ынчангаш арат болгаш тараанын аныяк дээдээры боттарынга азыраарыынга техниканы садып ап болур. Ол ышкаш тараа кургадыр черлерии база биче пекарняларны тус черии байдалынга хамаарыштыр кылып алыры удуртукчуларның боттарындан хамаарыжыр

«Сибирь хлеви» ассоциация тоорук үзүн кылырының технологизиин заводтарже чорудуп эгелээн. Республиканың колхоз, совхозтары тарымал тоорукту хөйүе-биле олуртуп турар болгай. Ынчангаш боттарынга үс кылып алыр күзелдиг черлер бар болза, Тывала төлөө черии дамчыштыр «Сибирь дугуржулгазы» ассоциация-биле керээни чарып ап болур. **Үште,** «Ногаан көөрүг» деп аъш-чем программазын ажылдап кылган. 1992 чылда Сибирьге суг хандырылгазының ол программазынче Тыва Республика 300 мун рубльнин дадыырым киирген. Ниитии-биле 3 миллион рубльге керээни чарган. Бо программага хамаарыштыр дирээзинда чүүлдерни чугаалап болур.

Тываның хоорай, суурларынга арыг сугну тургузар талазы-биле 100 хире күдүк насостарын бээр. Хооалайлар, цемент болгаш фильтрлер бээри көрдүнген. Күдүктар кылып келир организацияга Тыванын талазындан бир «Москвич», ГАЗ-66, 6-10 тонна чедир көдүрер крапны керээде чардынганын ёзугаар бээр. Күдүк кылыр ажылдарны «Восток-бурвод» будүрүлге каттыжыышкыны чорудар. Ол каттыжыышкын бүгү ажылдарны төндүргеш, хүлээдип бээр-даа болза, оон соонда хандырылганы долузу-биле кылыр. Үрелир болза боттары харыылаар.

Үстүнде дугуржулгага хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалды белеткеп турар. Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелели кадык камналал болгаш улус өөредилге министерстволарының тудуг-дарында дөрт киржир хүлээлгелиг, ук министерстволарның тудуг-тарының долузу-биле харылзаар. «Тыва тудуг» каттыжыышкыны - база киржир. Ол ийи чер дугуржулгага киржири-биле улуг соңуургалдыг болган.

Кедээ черлерге кудук кылыр ажылга Респотребсоюз база киржир. Ол организация 20 хире насосту бүрүн херекселдери-биле саткаш, кана, кандыг черге, каш метр ханы хемчээлдиг болурун айтып бээр. Ынчап көөрде ол организация база «Ногаан көөрүг» программага дөрту-биле киржип турар.

— «Сибирь дугуржулгазы» ассоциация Хамаарышпас күрүнелер демнежилгези-биле (ХКД) керээ чарган болгай. Бир дугаарында, Таджикистандан аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналарын алыр, а Тыва ол күрүнелер-биле керээ чаргаш, оларны лам-ыштыр еске чурттарывыс фирмалары-биле харылзажып болбас бе?

— Бо ассоциация Ортаакы Азиадан күрүнелерибиле керээни чарган. Өскедиа күрүнелер-биле база керээни чарып болур. Тывада ийи дараанныга фабрикалары бар. Пос-таавы болгаш хөндүр чедишпес. Оон ужурундан ол фабрикалар долу күш-биле ажыглаттынмайн турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң-биле чугаалажып, ыяшты бергеш, Таджикистандан хөвеинни ап болур бис. Алды мун кубометр ыяш болгаш оске-даа дилиг материалларын бээрин дилээн телеграмма биске келген. Бис ону бээрии бадыткаан, орнунга пос-таавы чорудуп бээрии дилээн телеграмманы февраль 13-те поруттувус. Ынчангаш ол черлерден кат-чимис аймаан алырының аргазы база бар. Биртээ, ХКД-де киржип турар күрүнелер даштыкы чурттар-биле харылзажып турар болганда бистер база оларның «чалгынынын» адаанга кыстынып алгаш, харылзажып болурувустуң аргалары бар. Ол республикалар дамчыштыр АКШ, Кытат, Индия, Вьетнам, Моол-биле быжыг харылзааны тудуп, пос-таавы болгаш продуктулар аймаа-биле садыгдашкынышкынны кылыры көрүнүп турар.

— Тывада силерниң ассоциацияар-биле керээ чарган чер бар бе?

— Тожу районнуң «Хам-Сыра» совхозунуң ажыл-ишчилери «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияны совхозтуң тургузукчузу болдуп, чаңгыс машина-техникадан бергеш, дузадан коргустуң деп шиитпир хүлээп алгаш, протоколун Тыванын төлөө черинче чоруткан болду. Бис ону өөренип көргеш, ассоциацияже чоруткан бис. Хам-сыражылларже 60 азы 100 киловатт күштүг дизель электростанцияны чорудуп бээрии дилээн бис.

Аргалыг болза оске ажылагыйлар бистиң дамчыштыр чагыгларны киирип, керээлерни чарып алыры күзелиг.

РЕДАКЦИЯДАН: Регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның Тыва Республикада төлөө черинии удуртукчузу, Тыва Республиканың улус депутады Э. Х. Ооржактың олурар чеон Тыва Республиканың Дээди Соведиинин баиыымнын ийи дугаар казында. Ассоциация-биле дугуржулга кылыр дээш будүүрүлге черлерии, колхоз, совхозтар ажыл бапгаш аргасуменн ап болуур.

Моңгуш ОЛЗЕЙ-ООЛ бесседалашкан.

БОЙДУЗУВУС БАЙЛАК

Рынокту́н берге́ үезинде Министрлер Чөвүлели-даа, өске-даа даргаларывыс тыва чоннуң хереглел барааннарыбиле хандырар дээш дыка кызып турар. Шынында чон чем аймаан курлавырлап алган дээрзи чажыт эвес. Оода часка чедир ажырбас боор. Кыжын чем үрелир эвес.

Чем талазы-биле бистиң Тывавыс ажырбас улус-тур бис ийин. Сүдүүс, эдивис бар, чагдам үс сыскырып ап болур, далган, тараавыс бар, хлеб аймаа амдылызында ажырбас, макарон, крупа бар.

Бай тайдыларывыс бардыр. Күзүн көк-кат, честекат, кыш-кулаа, инек-караа, кызыл-кат, чыжыргана, чодураа бо каттарны чыгаш, бареңелел алзывысса. Чамдык каттардан, чыжыргана, ыт-кадындан тертиин шынарлыг чулук, ханды (соктар) кылып ап болур. Чыжыргана биле ыт-кадында дыка көвей үнелиг витаминнер бар. Чуулуун белеткээш, бичии чигир холааш, оолдар, уругларывыска ижиртиривергe шуут амыраар. Кайыын, чүден келген улуг ертектиг, шынары багай соктар садып чыткан ажыы чүл. Дарлалар «кэзэртен хей соктар дүгүрүшпас болза эки. Оларныц орнунда чаш уругнар чеми, даараныр хендирлер, идиктер тыва кижилерге, уругларывыска эргежок чугула.

Тывавыс бойдус талазыбиле эң арыг черлерге санадып турар. Бистиң бүгү байлаавыс болбаазыраттынмаан-даа болза, эң шынарлыг, арыг бойдустуң болгай. Ынчангаш тергиин эки деп шынар демдээ-биле рынокче кирер ужурлуг. Өскелер бичии чүвезин-не чүгээр кылдыр кылгаш, мактанып, өрээн улгаттырар. Бистер чүге Тыва чуртувусту, оон байлаан хүндүлеп билбес улус бис? Өскээртен кээп турган чиик ертектиг кызыл арагалар (хоралыг), чиик ертектиг, шынары күдү барааннар дээш магазиннерже халчып өөренип калгаш, бай, арыг Тывавыстыц каас-чаражын, байлаан үнелеп билбезивисти мынчар көрээлинет

Бойдус камгалал комитединиц даргазы Даңдар-оол Ооржак Швейцарияга чорааның теледамчыдылага чугаалап, ол кижилерниң бистиң өгбелеривис ышкаш бойдуска, черинге хумагалын кайгап, магадап чугаалады. Даштыкыларның мынча дээнинге Ооржак дарга чоргаарланып орду: «Швейцария-даа ыңдыг-дыр, силерниң Тыва чуртуңарны кайгап тур бис. Таңды дизе ап-мен, кат-чимистиг, ыяш-даштыг тайдыларлыг силер, хову дизе ховуларлыг, ында кайда-даа чок ийи мегеннит тевелерлиг, чеди чүзүн малдыг силер».

Тывызыксыг Тыва чуртувус оң-дур. Аңаа канчап чоргаарланмас бис. Бурган өршээп, бай-ла турзун, тайбың-на турзун!

Валерий ХУУРАК.
Шагаан-Арыт хоорай.

УЧАСТОК ТӨЛЭЭЗИ БОЛУРУ — ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ АЖЫЛ

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчыларының бөлүү чоокта чаа улус депутаттарының Сүт-Хөл райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң ажыл-чорудулгазынга боттуг дузаны көргүзүп, шинтпирлээр ужурлуг ажылдарга чүгүлә хемчеглерни алыр соруглалыг ажылдап чораашт, чавып келген. Оларныи-биле кады чораан ИХМ-ниң парлалга төвүнүң инспектору Азияна Куулар-биле райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, милиция капитаны Владимир Сотпаевич ООРЖАК оларның аразынга болган бесседаны парладывыс.

— Иштики херектер шугумунга 1982 чылдан эгелеп ажылдаан-дыр силер. Ынчангаш Сүт-Хөл районда кем-херек үүлгедишкиннериниң байдалын эки билир ужурлуг силер. Маңа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Владимир Сотпаевич?

— Бистиң район тос чурттакчы суурдан тургустунган. Баян-Тала биле Бора-Тайга суурлардан анчы черлерде кем-херек үүлгедиглери эрткен чыл-биле деңнээрге, эвээжеп өрээп дээ болур. Эрткен чылын 223 кем-херек үүлгедишкинни районга болган, оон мурнунда чыл-биле деңнээр болза, 20 хуу кызырылган. Колдуунда мал-маган болгаш бажың-балгат оорлаашкыны колдап турар. Ол ышкаш чамдык хамаатыларның арага-дарыга сундулуг чоруундан өлүм-чидимниг кем-херек үүлгедишкиннери болганчок-ла болу бээр таварылгалар тургулаан. Ол чоруктар колдуунда дергултөрел кижилерниң аразынга болур-дур.

Бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, азырип алгаш, 74 кижи кем-херек үүлгеткен, оларның 23-үү шинттирген. Олар дээрге 17 назы четпээннер, 16 ажыл чоктар, 8 өреңнүкчи, 9 херээжен-дир. Кем-херек үүлгедикчилеринге удур янзы-бүрү ажылдарны чорудуп, чурттакчылар-биле быжыг харылзааны тудуп, ажылдап-ла турар-дыр бис. Ол хиреде бир-ле үүлгедиг болу берген болур-дур.

— Бистиң ресвубликага туржук, бүгү чуртка «алдаржыл» берген Сүт-Хөлге болган үш балыкчының херээн истээринге киришкен кижилериң бирээзи-дир силер. Хөй-шинтиниң дүвүрелии хайныктырган бо үүлгедиггe хөлбаштыр чүнү чугаалап болур силер, Владимир Сотпаевич?

— Ийе, ол истелеге киришкен кижи мен. Үш аныяк оол читкен аттарын дилеп чораашт, орус балыкчыларга таваржы берген. Оларны одаанче калап, чүү-хөп тып бээрин дилеп, кылымал «сарыг-суу» биле арагаладып эгелээн. Эзирик кижиге хем безин сыык сагындырар дижкиривис ышкаш, хөлүн эртпес, эзирээш, аас-дыл хуналаажып, чогуш-содаа кылган. Оон түңнелинде хамаатылар өлүрткен.

— Бо үүлгедиг орус, тыва улустарның аразында ылгажыр чоруктуг үнелеп ми болган, азы националдар аразынга чорулдээни болдурган деп чамдык улустар савап турар. Ол шын бе?

— Национализм дугайында чугаа турбас ужурлуг. Ол-бо черлерниң парлалгалары арагалаашкын, чогушсодаа түңнелинде болган үүлгедигни дээрже үндур хөөрээнип каапкан дээрзин билир болгай бис. Маңаа бир таварылганы чугаалап көрейн. Красноярск хоорайга биилиг бедидериниң тур курузунга өөренип турдум. Бир-ле катап лекция үезинде аныяк башкы солун уштуп келгеш, бир-ле автор-нуң бир-ле солунга бижээн чүүлүн номчуй берди. Ында бижип тувары-биле алырга, тывалар Саяи ажыл бар чыткан орус кижилерни кылымал бооларын-биле адып турган, оларны Тывадан үндүр сывырып эгелээн дээн. Мен шуут кайгап калган, «кеңгус шын эвес-тир» деп башкыга чугаалаарымга, ол мени тоовас, холун чаяр. Чугаалаан чүвемниң шыныи бадыткаар дээш элээн кыстым. Чүге дээрге Сибирь девискээринии иштики херектер ажылдакчылары дал сыкмас турган. Шынап-ла, олар Тыва дугайын та чүү деп билип алган улус. Хөрын-даа чаңгыс чер-чурттуум туруп келгеш чугаалаарга, аңаа харын бүзүредилер. Ол кижи дээрге орус националдыг кижи, а өске нацня кижи турган болза, та кандыг чүве.

— Силер ажылынарны участок төлээзиниден эгелээн болдуктар. ол харыысалгалыг ажыл дуганын сонуургадыц көрүүреем?

— Участок төлээзиниң ажылы, шынап-ла, харыысалгалыг, берге, негелделиг ажыл. Суур бүрүзүнде чурттакчылар сени пат таныыр апаар. Участок төлээзи чоннуң аразынче кирип, оларның шынчы өөнүү турар ужурлуг. Чогум кандыг ажылыл ол деп айтырар кижилер хажыызындан көрген, «чиик-даа», «берге-даа» ажыл-дыр деп болур. Өлүмчидим болган дижик. Бирээзи өлген. Өлүрүкчү тутурган. Хоойлу бзугаар аңаа бурууну онаагаан. Ооцбиле ажыл доозулган ышкаш сагындырар. Херек кырында ындыг эвес болдур ийин. А өг-бүлеге чогуш-содаа болган дижик. Эртенинде огнүк эр ээзи бурууглуг-даа бодза, мадайы болчуп келир. Ам оларның өг-бүлезинң хайгааралга ап, оларның-биле тус-туста ажылдаар, салымчолун доктаамал өөренип көөр апаар. Участок төлээзинден ынчангаш ажылынга улуг харыысалганы, бедик мергежилди ол негээр.

— Участок төлээлериниң ажыл-чорудулгаларында берге айтырыглар база бар-ла ыйнаан?

— Шинтпирлээр айтырыглар-ла хөй. Участок төлээлериниң хой кезии чурттаар бажың чок, че харын, милиция начальнигиниң бодүнүк безин бажыңы чок турда, ол берге айтырыг болуп артпышаан болбайн канчаар. Кандыг-бир айыыл болу бээрге, мунуптар маңнаа-балгат хамаанчок, мотоцикл безин чок, хол даяк. Районда дөрт участок инспектору ажылдап турар. Кижи бүрүзү ийи суурну харыылаар. Ол база берге айтырыг. Участок төлээзи Баян-Талада чоруп турда, ол үеде Иймеге кем-херек үүлгедии болу берген болза, канчаарыл ам?! Кажан суур бүрүзүнге акша-шалыныг инспекторлар барда, эки-ле чүве ийин. Ам берге үе келген. Ажыл-агыйлар рынок экономиказынче шилчээн соонда, инспекторларга шалың төлээр черлер тывыл-байн турар. Чүгле Алдан-Маадыр кодээ Советиниң участок төлээзинге шалың төлеп турар. Инспектор Вячеслав Куулариың ажылынга чон тааржып, оңу салбаан. Чоокта чаа ол оор алган элээн каш инектерни тыпкаш, чылда алыр шалыңын тургузуп ап шыдаан. Суурда «кайгал» диртип турган оорлар эвээжээн. Эрткен чылын Алдан-Маадыр суурга 16 кем-херек үүлгединиңи 10-у истеттиңген.

Бо чылдың январь 28-те үнген 269 дугаарлыг Тыва Республиканың Дээди Советиниң доктаалы бар. Ында Министрлер Чөвүлелиң, райкүүскомнар, кодээ Советтерге участок төлээлери — инспекторлариы ажылга тударыбиле акша-төгерикти, таарымчалыг байдалды тургузарын айыткан. Бо доктаалды чер бүрүзүнге күүседир болза, корум-чурум үүлгедиглери кескүзү-биле кызырлыр дээрзинге бүзүрел улуг.

Кызылда хоочуннар магазинииниң ажылдакчылары пенсионерлерге эки бараан болур дээш кызымаккай ажылдап турар. Улгады берген кижилер ээлчег маңан турар аразында дыштанып орар саидайларны магазинде салгап. Садыгжылар магазинге келген барааннарны кижи бүрүзүнге чедиштирерин кызыдып турар. Ынчангаш аңаа келген кижилер куруг үнмес.

ЧУРУКТА: эки ажылдыг садыгжыларның бирээзи Наталья Владимировна Радыгина.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГТА

Бүгү-эвилел радиозунуң Тывага хөй чылдарда корреспондентизи болуп ажылдап келген Юрий Борисович Гурылев бистиң республиканың бүгү чер болганывыга барып, чоп-биле таныжып, чугаалажып шаг болган. Тываның чурумалдыг чараш бойдузун ол чуруп, элээн каш чурулга чогаалдарын бүдүрген. Оон чүүктаалының делгелгезин Санкт-Петербург хоорайга органнзастаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ю. Б. Гурылев амгы үеде Невада ол хоорайда чурттап олурар.

ЧУРУКТА: Ю. Б. Гурылев бодунуң чуруан чуруктарының чанында.

Дыл дугайында

УТТУНДУРГАН СӨСТЕР

Тыва дылывысты республиканың күрүне дылы кылдыр чарлаандан бээр элээн үе эрте-даа берзе, огулуг кылдынган чүве чок: албан черлериниң эжиинде бижиктер, айтыышкын, шинтпирлер, аас болгаш бижимел чарлалдар амдаа болдуунда орус дылда хевээр. Чамдык черлер, хоорай, суурлар аттары орусчудуп каан хевээр турбушаан. Тыва Республиканың Дээди Советиниң бо талалы-биле шинтпири саазын кырында болган, а херек кырында бүтпейн турар. Ол дугайында хөй-хөй чугаалар солуннарга бижиттиннип-ле турар — түңнел чок. Оодала самолёттарның болгаш автобустарның чоруур үезин тывалап база чарлап турары эртежок чугула болгу дег, республикада хөй кезии тывалар болгай.

Мээң чогум бижинрин ораладыжыр дээним чүүл — тыва дылда үттундурган болгаш чамдык сөстер дугайында чүве.

Тыва дыл биче бүрүй улустарның дылдарындан сөс курлавырының талазыбиле (словарь фондузу) байлак дылдарның бирээзи болгай. Оон бадыткалы болза, бирээде, өгбелеривистиң бискe арттырып каапы кайгамчыктыг уран-чечен, өөредигсургаалдыг солуп аас чогаалы, ийинде, амгы тыва дылда хөй синонимнерниң (дөмей аңы чаңгыс үткалыг сөстер) бары болур: мөге, шыырак, күштүг, шыдаалдыг, арган, чүдаан, чөдүл, үшпа дээш, оон-даа хөй чижектерни киирип болур.

Мен дөртен ажыг чылда төрээн дыл, чогаал башкылап келдим, бистиң салгалывыска дылывыстың сөс курлавырын камнап, арттырып, харын-даа үттундурган сөстерни дедир эгидер дугайында ажыл кылыры чугула дел бодаар мен. Чүге дээрге келир салгалывыстан кандыг кижилер үнмес деп: чогаалчылар, артистер, радио, солуннар аңаа.

Сөс курлавыры дээрге ылаңгыя чогаалчыларга, журналистерге тудуг материалы-биле дөмей болгай. Сарыг-шажыының дедир эглип келгенинiң ачы-буянында чамдык сөстерниң дедир эглип кээп турары өөрүнчүг. Үттундурган болгаш чидип бар чыдар сөстерни ужурутказының аайы-биле элээн каш бөлүктерге чарып бодур:

Арат ажыл-агыйынга хамаарышкан сөстер: хөндүрге, кудурга, ыңгыржак, шырга, хөм, ынаа, хөлге, дем-быра, моожа, тавыча, арыы, сумун болгаш оон-даа ыңай.

Тыва улустуң эдилелдери: ийбек, түткууш, чүлүүш, таавыр, хойлаарак, көгээр, көгээржик, хаяапча, ааткыыш, шуурун, чылапча, ораалда, тос-хуун, тес-аяк, шюрка, таалай, була-тавак, чеп аргамчы, бат аргамчы, сыдым, дээк, чеге, хөне, кижен, дүңамык, көстег, дээрбек, хылыткы, үттугыяш доорă-хуун...

Мал аймааңга хамаарышкан сөстер: хуңан, дөнен, сейнек, дузак, тогду, шиге, дөпте, чаваа (аныяк аът), кызырак, бо сөстерниң синонимнери—шүдүлең, кыжаалаан дээш оон-даа өске. Бо сөстерни малдыг улус болгаш малчыңнардан өске ылаңгыя аныяк-өскен билбес боор ийин. Калбаңнаш, белдиртиш, шиш амагай.

Апчылар херекселдери: чергий, маспак, кески, кирим, хырык, сээн, үстээш, чанчык, каванды, даазын, саадак, чаат-тырыыр, быстан-үштүүр, бөскек, кузумуур, тонак.

Ниитилел-политиктиг болгаш өске-даа сөстер: хораа, коижом, нам, бадылергей, өргүүдел, арбан, суму, үгүүлга, саавыр, депгер, сетküүл.

Феодалдыг үеде эрге-дужаалга хамаарышкан сөстер: хаан, ноян, хөлге, дем-быра, моожа, тавыча, арыы, сумун болгаш оон-даа ыңай.

Тыва улустуң эдилелдери: ийбек, түткууш, чүлүүш, таавыр, хойлаарак, көгээр, көгээржик, хаяапча, ааткыыш, шуурун, чылапча, ораалда, тос-хуун, тес-аяк, шюрка, таалай, була-тавак, чеп аргамчы, бат аргамчы, сыдым, дээк, чеге, хөне, кижен, дүңамык, көстег, дээрбек, хылыткы, үттугыяш доорă-хуун...

Мал аймааңга хамаарышкан сөстер: хуңан, дөнен, сейнек, дузак, тогду, шиге, дөпте, чаваа (аныяк аът), кызырак, бо сөстерниң синонимнери—шүдүлең, кыжаалаан дээш оон-даа өске. Бо сөстерни малдыг улус болгаш малчыңнардан өске ылаңгыя аныяк-өскен билбес боор ийин. Калбаңнаш, белдиртиш, шиш амагай.

Апчылар херекселдери: чергий, маспак, кески, кирим, хырык, сээн, үстээш, чанчык, каванды, даазын, саадак, чаат-тырыыр, быстан-үштүүр, бөскек, кузумуур, тонак.

Ниитилел-политиктиг болгаш өске-даа сөстер: хораа, коижом, нам, бадылергей, өргүүдел, арбан, суму, үгүүлга, саавыр, депгер, сетküүл.

Феодалдыг үеде эрге-дужаалга хамаарышкан сөстер:

«Шынның» аалчызы

ЧУРАГАЧЫ-БИЛЕ ЧУГАА

Сарыг-шажын булуунуң бистиң солунда «Судур» деп ат-биле парлап үндүрүп турарын номчукчулар билир. Анаа парлаарын дилеп, шажын-чудулгеге, оон оңзагай талаларынга хамаарыштыр бодалдар, санаалар, күзелиг илередип бижээн чагаалар хөйү-биле кээп турар. Шажын-чудулгени катап киргизип, бистиң хүн бүрүде-амыдыралывысче оңу киирип, ажык оруктү бергенин кижилер деткип, «шын-дыр» деп хүлээп ап турар-ындыг бодал чагаа бүрүзүде. Оон-биле кады солунда үнүп турар «Судурну» база чүүлдүзүнүп турарын бижээн одуругларны оон номчуп турар бис. Саналдар, күзелдер, шынап-ла, эвээш эвес, билип алыксааны айтырыгларны кижилер ажыбиле салып турарлар, сагыш-сеткилинге таарзынмаан чүүлдерин чите, ажыт-чажыт чокка бижип турарлар база бар. Моон кандыг түнел үндүрүп болурул? «Судур» деп булуңну дамчыштыр шажын-чудулгеге хамаарышкан чүүлдерни билип алырын номчукчулар күзеп турарлар. Олар анаа чугаажок, дөмей-ле база боттарының үлүгүн киириштирээр. А бистерни, солун арынга парлаттынар материалдарны холу-биле тудуп, ажылдап кылып турар кижилерни, «Судурда» кирип турар чүүлдерниң солун, дээштиг болуру, кол-ла чүве — шажын-чудулгеге хамаарыштыр бижиттинген материалдарның хажыдыышкын чок, шыныг болуру диген айтырыглар база дүвүредип турар. Ынчангаш шажын-чудулге талазы-биле түскай эртем-билиглиг кижилерниң, лама-башкыларның арга-сумеан эргежок чугула, оларның-биле доктаамал харылзаалыг ажыл херек. Бо-ла айтырыгларга хамаарыштыр чурагачы лама Борис Эренчинович Содунамның бодалдарын дыннап, санаа-оналың алыр соруглага-биле оңу чалап, редакцияга чугааны кылдывыс. Б. Э. Содунам — республиканың сарыг-шажын ниитилелиниң төлээзи, делегей чергелиг экстрасенс-парапсихолог эмчи-лама. Башкыга соруглавысты чугаалавышаан, номчукчуларның чугааларында бодалдарын, күзелдерин анаа дамчыдып чугаладывыс.

Башкы «Шынның» «Судурун» доктаамал номчуп турар мындыг болду. Оңу деткип турарын чугаалаан. Оон-биле кады харылзаалыг ажылдаар, арга-сумезин катчыр, номчукчуларның айтырыгларынга тайылбыр кылып бээринге дузалажыр дээн чижектиг саналдарны ол деткээн болгаш хүлээп көрүп турар.

Неделяның, айның горосковун очулдуруп, солунга салып турарын башкы деткип турар. Астрологтар тургузуп турар болганда, дөмей-ле диген бодалды чугаалады. Хүлээп ап турары кижилерниң чугаазындан, байдалындан улус оңу база хүлээп көрүп турарын дыннаткан. Ол гороскоптан айтырыг тургустунуп келирге, башкы бодунуун база немей чугаалап берип турар.

Шажын-чудулге талазы-биле кижилериниң билип алыксап турар чүүлдери хөй дээрзин силерниң мурнувардан база башкыга дамчыттывыс, хүндүлүг номчукчу. Ужуражылгавыстың кол соруглазы-даа ол болгай. «Лама» мен дээр кижилер көвүдээн шаг-дыр бо дижир чугааларыны база анаа чугааладывыс. Ол талазы-биле оон туружу мынчаар билдинди: ындыг чугааларны дыннаан, билир мен. Ынчангаш дараазында аттарны чаягыстап санай адаапш, Кунгуртугдан Сундуй, Балыктыгда башкы Ак-оолду, Казак Сандак, Очуржап, лама-башкылар Орус Куулар, Шулуу Куулар оларны мурнадып, амдыызында олардан эртнеп чүве бисте чок дээрзин чугаалады. Оңу тайылбырлап олура, «сагыл четтирер» деп чүве бар дээрзин база бичиндирди.

Ортектер, ортектер... Каяа-даа чугаа ол апарган шагдыр бо. База-ла номчукчуларывыстың айтырыы-биле, чижээ, чудуп азы ном номчудуп алыр диген таварыгала, ортек-үнезин черле кандыг аайлыг боорун база сонуургаар үжүрга таварыштывыс. Оңу мынчаар билзе чогуур чүве-дир: шажын номналдары аттарының аайы-биле черле ортек-үнелиг боор чүве-дир, апаа үндезилеп чижек ортектерни олар сагындырып тургузуп каандан башка, «ынча-мынчаны эккел» деп олурар чүве чок. Шажын-чудулге черинге эвес-даа бол, өскелерге, чокко, өскүге үрүгларга, үрүглар бажыңында-даа дижик, дуза болур кылдыр бодундан чарыгдалды черле үндүрүп болгай. Кол-ла чүве ортек-үнеде-даа эвес, а кижилерге дузалап, оларның сагыш-сеткилин билип, буян чедирери.

Эмчи, чурагачы бо башкының дугайында номчукчуларга чүнү чугаалап болурул? Экстрасенс-парапсихолог эмчи-лама деп эгезинде чугаалаан бис. Ол талазы-биле дипломнуг. Бо хүнлерде ол Кызылда хүлээп ап турар. Домнаарындан аңгыда, көзүлбес күштер-биле ажылаар. Кижилер хөйү-биле кирип турар. Ол — Эрзинде сарыг-шажын ниитилелиниң даргазы, улуг кижизы ында Сандак башкы. Ажылдаарынга ында амдыызында таарымчалыг байдал тургустунмаанындан, ийи болук болуп алган ажылдап турар улус болду. Ынчангаш Б. Э. Содунамның амгы үеде бодап турар айтырыы — Эрзин хүрээзининп тудуун дарый эгелээри. Анаа үндүрер акша агар сан дамчыштыр мынаар база шилчип чыдар. Оон аңгыда чурагачы лама-башкының мынчаар күнделери бар, чүл дээрге, Чадаананың Үстүү хүрээн — төп хүрээ ол болзун деп бодап чоруур. Оон ында район-нарда ниитилелдерниң чаңгыс аай төвүн шажын ажылын эки билир кижилерни киириштир республика төвүнге тургузар болза деп санап турар.

Вера КУУЛАР.

ООРЛАРГА КЫЙГЫ

Бистиң Хайыракан суурда ийи магазин тудуу бар. Бирээзин күрүне организациязы, өскезин «шабашниктер» (оске черден келген, хөлезиленгеннер) кылып турган. Күрүне магазини өнгек хевээр ара каапкан турар, а «шабашниктерниң» магазинниче садыывыс кожуп кире берген-не болгай. Олар артында орай эгелээн болдурлар ийин. Күрүне магазинин тудар материал чок дээн, а «шабашниктер» кайыын ап турарларыл? Төрүп ап турбааннар-ла болгай. Моон-даа оске деңнелгелерни кылып болур.

Ийинде, чалгаавыста. Кодээде бажыңнарны көрүп көрээлиңер. Херимнери бузук, чирик, дүшкен-на черден улус артап, кылаштажып эртип турар. Улуг херим иштин чашпан тудуп чий берген бажыңнар әңдерик. Оларның эдлери оон ыяпас-даа. Шынап-ла, чайы чок бе? Чо-ок, бар болдур ийин.

Хоорай чурттакчылары ажыл шагының соонда дөө каш километр черде дачаларже чоруп, огородун, дагаа-кужун тудуп, авырап турда, чурттап орары херииниң иштинге кижи канчап четтикпес чүвел? Огородту хүнүн ажаар, суггарар-ла болгай, амылыг улуг. Оодаларды, ажы-төлү, ха-дүкмазы, ада-иези шупту оорлар-дыр. А оларның аразында кымнарны чок дээр, дарга, башкы, шагдаа дээшле баар. А оларны бис хүндүлеп-ле чоруур болгай бис.

Ынчангаш эргим хүндүлүг, оорлар.

Экономика, рынок үези келгенде, бистиң бичии Тывавыс берге, нарын байдалда келгенин билир силер. Силер база тывалар-ла болгай силер (кожазының иннээн соп чип чыткан орус кижи дугайында мынчага чедир дыннаваан мен). Тыва чонну берге байдалдан үштүптар быра — мал азыраары. Хой малдыг болзувусса, кымдан-даа дилеңип, холувус сунмайн барып болур бис. Бир эвес мээн инектерим оорлавайн турган болзукарза (чаңгыс айлыг чаш бызаамны безин ап турдунар чоп). магазинден үс манап, соңгулап турбас, саржаглыг, чекпектиг орбас мен бе? А кижи бүрүзү саржаглыг, чаглыг болур болза үстү даштыкыдан дилээн хереэвис түл?

Чаңгыс сүттеч чеже дөмни кылып чип болбас деп? Хой сүттүг болзувусса, хоорай чурттакчылары дүнекиниң 3-4 шактан эгелеп сүт маңап турбас. Эът көвүдээрге, оон ортээ база чингей бээр. Суурда кижи бүрүзү чиштиг апаар, артыкшылын күрүнеге-даа, үндүр-даа садып, кандыг-даа бараан-биле орнажып болгай. Бичии күрүневистиң экономиказы силерден база хамааржып турар-дыр.

Силер канчаар оорлаарын сүмележип тургаш, иштиңер-биле эвес, бажыңар-биле бодап турар болгай силер. Ам база бажыңар эки ажылладып көрүңер. Тывалар-ның адын бакшырадырынга силерниң улуг-хуунар улуг болдур ийин. Ооржу тывалар дээри мээ эвес. Борбак хырынга ынчаар чагыртырга кайын боор.

Кижиниң чону дээш, чурту дээш чоргааралы черле бар болур үжүрлүг. Оон ыңай кижи өлгеш, оон соонда оске оранга база чурттаар деп шажын номналы бадыткан турар болдур ийин. Чүгле боттарылар эвес, ажы-төлүңер, хадүнмаларыңар шамбала оранынга баргаш, ол херектеринер дээш коргунчуг ялага онаажырыңарны черле үтпейн чоруңар. Ынчангаш тыва чонуңарны човаткаңар, оорларын соксадып көрүңер. Сагыш-сеткилиңер-даа чингей бээр боор деп идеген олур мен.

Людмила БАЙЫР-ООЛ.
Чоон-Хемчикте Хайыракан суур.

Социал айтырыглар

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАККА,
Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. ОЮНГА,
Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң профэвилел даргазы О. С. КАРА-САЛГА.

Чүрттүү рынок экономиказынче шилчээнги-биле холбаштыр чонуң амыдыралчуртталгазы бергелээнин бүгүдеге билдингир. Ол байдал бистерни — күрүнениң мал эмнелгелериниң амылдакчыларын оюп эртпээн.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыбиле күрүне бюджединде турар албан черлериниң ажылдакчыларының акшалыының 90 хуузга өстүрүпдээ хаан болза, амгы байдал-биле ол дээрге бир кижиниң айда амыдырал хандырыга деңнелиниден орайчок куду болуп турар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыжыында задчет чок он үезиг сессиязынга чамдык саналберген депутаттарның санап турары-биле алырга, ол сан 1670 рубльге деңнежип турар. А бистиң ортумак шалыңнарывыс — эмчилерниң 646 рубль, фельдшерлерниң 437 рубль, техникпүр ажылчыннарның 380 рубль болуп турар. Күрүне бюджединде турар бүгү-ле албан черлериниң ажылдакчыларындан эң-не эвээш шалыңны мал эмчилери ап келген.

Чыдың кандыг-даа черлеринде кыштың соогу, чайның изии дивейн, колдуунда ажык дээр аланта, малгаштыг. соок, шык кажаалар иштинге ажылдап турар бис. Сөөлгү үеде бистеринең, мал эмчилериниң, харылзавас-ла айтырыгларывыс чок апарган. Мал чеминиң белеткелиндең эгелээш, кажаа-хораа септээринге, тарып боозадылгага чедир бистен негеп келген. Мал ажылында бүгү-ле четпестерге мал эмчилери бүрүүлүг болу берген. Боттарывыстың эмчи хүлээлгелеривисти кымче-даа чая кагбайн, ону ак сеткиздин-биле күүседип чоруур бис. Чүгле мал эмчилери малды чаш катап холу-биле тудуп эртирип турар. Ажылагыйларда чыл саныында малдың хаддавырлыг аарыгларын болдурбазы-биле ол аарыгларга удур тарышкынарны чорудуп турар бис. Кижилериң кадыынга хоралыг аарыглардан (бруцеллез, туберкулез) камгалар талазы-биле хей ажылдарыны кылып турарывысты көдээ ажыл-агының үстүкү органнары чогуур үнелелды биске бербейн турар. Кандыг-даа моральдыг болгаш материалдыг идиг бисте чок.

Чоннуң эки шынарлыг мал продуктулары-биле хандырар, кижилерни малдың халдавырлыг аарыгларындан камгалаар дээш бистиң ында Сандак башкы. Ажылдаарынга ында амдыызында таарымчалыг байдал тургустунмаанындан, ийи болук болуп алган ажылдап турар улус болду. Ынчангаш Б. Э. Содунамның амгы үеде бодап турар айтырыы — Эрзин хүрээзининп тудуун дарый эгелээри. Анаа үндүрер акша агар сан дамчыштыр мынаар база шилчип чыдар. Оон аңгыда чурагачы лама-башкының мынчаар күнделери бар, чүл дээрге, Чадаананың Үстүү хүрээн — төп хүрээ ол болзун деп бодап чоруур. Оон ыңай районнарда ниитилелдерниң чаңгыс аай төвүн шажын ажылын эки билир кижилерни киириштир республика төвүнге тургузар болза деп санап турар.

Чыдың кандыг-даа черлеринде кыштың соогу, чайның изии дивейн, колдуунда ажык дээр аланта, малгаштыг. соок, шык кажаалар иштинге ажылдап турар бис. Сөөлгү үеде бистеринең, мал эмчилериниң, харылзавас-ла айтырыгларывыс чок апарган. Мал чеминиң белеткелиндең эгелээш, кажаа-хораа септээринге, тарып боозадылгага чедир бистен негеп келген. Мал ажылында бүгү-ле четпестерге мал эмчилери бүрүүлүг болу берген. Боттарывыстың эмчи хүлээлгелеривисти кымче-даа чая кагбайн, ону ак сеткиздин-биле күүседип чоруур бис. Чүгле мал эмчилери малды чаш катап холу-биле тудуп эртирип турар. Ажылагыйларда чыл саныында малдың хаддавырлыг аарыгларын болдурбазы-биле ол аарыгларга удур тарышкынарны чорудуп турар бис. Кижилериң кадыынга хоралыг аарыглардан (бруцеллез, туберкулез) камгалар талазы-биле хей ажылдарыны кылып турарывысты көдээ ажыл-агының үстүкү органнары чогуур үнелелды биске бербейн турар. Кандыг-даа моральдыг болгаш материалдыг идиг бисте чок.

Чоннуң эки шынарлыг мал продуктулары-биле хандырар, кижилерни малдың халдавырлыг аарыгларындан камгалаар дээш бистиң ында Сандак башкы. Ажылдаарынга ында амдыызында таарымчалыг байдал тургустунмаанындан, ийи болук болуп алган ажылдап турар улус болду. Ынчангаш Б. Э. Содунамның амгы үеде бодап турар айтырыы — Эрзин хүрээзининп тудуун дарый эгелээри. Анаа үндүрер акша агар сан дамчыштыр мынаар база шилчип чыдар. Оон аңгыда чурагачы лама-башкының мынчаар күнделери бар, чүл дээрге, Чадаананың Үстүү хүрээн — төп хүрээ ол болзун деп бодап чоруур. Оон ыңай районнарда ниитилелдерниң чаңгыс аай төвүн шажын ажылын эки билир кижилерни киириштир республика төвүнге тургузар болза деп санап турар.

Статистика эртелелиниң чаа техниканы болгаш технологиязарны ажыглап киирериниң кылдыын статистика формаларын механизастаан арга-биле ажылдап кылырының программа хандырыгласын харылаап турар. Оларның дузазы-биле компьютерлерге тус черниң үүртүр органнарынга база Россия Федерациязының Статкүргенинга мелеелерни бээрининң дүрген байдалы чедип алдынып турар.

Ол киланете Мария Лобровольская, Ирина Оюн, Любовь Амзаракова, Евгений Потапов болгаш оскелээ ажылдакчылар конпьютерлерни башкарып, саналгаларны, бижидилгелерни чорудуп турарлар.

ЧУРУКТА: киларистиң ажылдакчызы Елена Конева.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧҮҮ ҮНҮП БОЛУРУЛ?

Каа-Хем бажында Оюн, Шивей ынчаар «Кызыл тук» совхозтуң чылгызының, инектериниң, ивилериниң чайлаа. Ынаар малдар сүрүп чедиреринин, дедир экзаринин бергезин инек сурукчузу Мижит Кек-оол, чылгычы Антон Салчак чөгенип чугаалаар-дырлар. Сизиң көдээ Советиң черлерин кижилерге үлеп бергилекпен. Белбей, Сизиң ынчаар мал сүрерге, ол черниң чурттакчылары бистин одарывыс, сигенивис шөлдери дээш, мал сүрген кижилерни чемелеп тураар. Чайлаларга семирээн малды орта оъткарбайн, дес кажааларга кажаалап, 100 километр ажыг черге сүрүп көөрге шыдалы дыка бакшыраар-дыр деп, малчынар чугаалаар чордулар.

Черни хууда өңүтге садып азы бергилеттерге, оон багай талаларны база кестүп эгелээни ол-дур. Кижилер аразында чер артыштажып, чемележип эгелээн. Кажан черни хууда өңүтге бериптер болза, оон чүү үнүп болурул?

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Бүрел-Аксы суур.
(Гонорарын «Шынга» артыгарын автор дыннаткан).

«МАРСОХОДТУ» АКШ-КА ШЕНЭЭР

НЬЮ-ЙОРК. (РосНТАСЧТА-ның корр. Сергей Кузнецов). РОССИЯНЫҢ СПЕЦИАЛИСТЕРИ МАРС ПЛАНЕТАНЫҢ КЫРЫНГА ҮОДУ ЧОРУУР АППАРАТТЫН ШЕНЕЛЕЛЕРИН АМЕРИК КАЛИФОРНИЯ ШТАТКА ЭРТТИРЕРИН ШИНТПИРЛЭЭН. Ол дугайын АКШ-тың аэрокосмос үлетпүрүнүң «Авиэйшн уик энд спейс текнолоджи» сетküүлү дыннаткан.

Марска чоруур аппарат 70 кг хире деңзилиг, шинчилелдер кылыр херекселдери 15 кг. Ол хонукта үүлге чаңгыс шак чоруп болур. Дүргени бир секундада 30 см. Радиопередатчик генератор болгаш батареялар электри тогу-биле хандырар.

Сетküүлдүң дыннатканын дүүгаар «марсоходту» бо чылдың май айда Калифорнияның Өлүм шынаазы дээр черге шимчээр аргаларын шенээр. Ол черниң турушбайдалы Марс кырының байдалынга дөмейлешкек деп турар. Санкт-Петербургта транспорт-машина тудуунуң эртем-шинчилел институдунуң эртемденнеринең чогаадып кылганы баштайгы ындыг машиназының шенелезин апаар, артыкшылын күрүнеге-даа, үндүр-даа садып, кандыг-даа бараан-биле орнажып болгай. Бичии күрүневистиң экономиказы силерден база хамааржып турар-дыр.

Силер канчаар оорлаарын сүмележип тургаш, иштиңер-биле эвес, бажыңар-биле бодап турар болгай силер. Ам база бажыңар эки ажылладып көрүңер. Тывалар-ның адын бакшырадырынга силерниң улуг-хуунар улуг болдур ийин. Ооржу тывалар дээри мээ эвес. Борбак хырынга ынчаар чагыртырга кайын боор.

Кижиниң чону дээш, чурту дээш чоргааралы черле бар болур үжүрлүг. Оон ыңай кижи өлгеш, оон соонда оске оранга база чурттаар деп шажын номналы бадыткан турар болдур ийин. Чүгле боттарылар эвес, ажы-төлүңер, хадүнмаларыңар шамбала оранынга баргаш, ол херектеринер дээш коргунчуг ялага онаажырыңарны черле үтпейн чоруңар. Ынчангаш тыва чонуңарны човаткаңар, оорларын соксадып көрүңер. Сагыш-сеткилиңер-даа чингей бээр боор деп идеген олур мен.

Людмила БАЙЫР-ООЛ.
Чоон-Хемчикте Хайыракан суур.

КӨРҮНҮР ИРГИ БЕ?

Шахтерлар, малчыннар, механизаторлар, башкылар, эмчилер, артистер, студентилер, өөреникчилер, чолаачылар, прокуроорлар, культура ажылдакчылары болгаш оске-даа мергежилдиг кижилери чазакка негелдезин салып, ажыл соксадып, аш чарлап турардыр. Оларның негелдезин хандырып, шалыкын өстүрүп, пенсия пособиезин улгаттырып, арте пенсияже үнер эргени-даа ап турардырлар.

Чоннуң эң кудуку кезээ, эң аар, эң хирлиг-чамныг, эң чыттыг-бустуг, эң хоралыг ажылы кылып турарлар ындыг чүве кылбайн турар. Аштакчылар, тудугчулар, одакчылар дээш, оске-даа мергежилдиг кижилери ыяштаңнайн турар. Оларның акша-шалыны-даа шоолуг өспес, назыхары-даа барымдаа чок, шолээри-даа эвээш, пенсиялаары-даа ырак боол турар. Олар орбак-самдар, бора-будун деңгүп чоруур хевээрлер.

Чүл ам, моон соңгаар мындыг ажылдарны кижилер кылбас, роботтар кылып апаар дээни ол бе? Азы сайгарылывыс ынчаар бедээн, бо кижилер херек чок апар чыдары ол бе? Куду дужаалдыг даргаларның безин шалыны 1000 ажыг боол турда, бо кижилерде 200-250 шалыныглар ам-даа хей. Хлеб өртээ 5 руб. 26 коп. араганы 120-150 (водка) акшага садып турда, оңу контроллдлар, эдер чер-даа чок болган шаг-дыр бо.

Бо түүлдү номчаан, чоннуң бо келээнче чазак чери бир көрүүр ирги бе деп идегедим.

Салчак КААДЫР.

Дыл—чоннуң эртине, байлаа

ЧАҢГЫС СӨСТҮҢ ЧАЖЫДЫ

Сөс-биле эмнээр,
Сөс-биле өлүрер.
(Үлегер домак).

Шынап-ла, кижилерниң амыдыралынга сөстүң дээштинин дугайында артык-дүүү чокка оттур-ле соглаан. Сөс дээрге кижиниң үгаан-сарыылын болгаш сагыш-сеткилин илередир кара чаңгыс чепсек болур деп чүве бо-дур.

Шынап-ла, бистиң төрээн дылывыстың сөстеринде кижилерниң үгаан-сарыылын чыдыыптар-да, сагыш-сеткилин карангыладыптар-даа сөстер бар. Ол сөстерни кижиле болганы амыдыралынга долузу-биле ажыглап шыдаавас. Бир болза, чырык талазын, бирле болза, карангы талазын ажыглап чоруурлар.

Бистиң төрээн тыва дылывыстың сөстеринде оске улуг дылдардан дора эвес ууриг болгаш сүнезининг сөстер бар. Бистиң дыл талазы-биле башкыларывыс тыва дылга хамаарыштыр хөй шинчилел болгаш ажыдыышкынынарны кылган. Оларны хүн бүрүде ажыл, амыдыралывыска ажыглап турар бис. Ындыг түрбүже, дылынга куду көрүшкүннер, түскай эртемни оске дылдарның кырынга чедип алган чамдык шинидерден болгулап турар таварылгалар бар. Ол чоруң чонунга хомудаңчыг. Төрээн дылын бактап, куду көөрү чүгле бодуң куду көрдүнгенни болуп, кул болуп чоруурунуң шинчизи, чаштаа чоруктуң эгези-дир.

Бистиң эвээш саныг ындыг кижилеривис бар-даа болза, оларны бакка көрбейн турар бис, а дылывыстың болгаш боттарывысты кажан-даа куду көрдүрбес бис.

Бистиң төрээн дылывыс бүрүнү шагдан бээр дириг чедип келген сүнезининг дыл. Чамчылдарывысты болгаш чүдүлге-сүзүүвүстү камнап арттырган дылывыс. Ынчангаш төрээн дылывыстың дугайында хандыр өөренип, боданыр, өөдүп эки деп. **багып ындыг-дыр** деп ылгап билири чугула. Оңу камгалап, кадагалап, ажыл, амыдыралывыска ажыглаар үжүрлүг бис.

Кандыг-бир сөс кандыг-бир улустуң дылындан келген-даа болза, тыва чон хөй чылдарның иштинде бодуунуң дылынга бодуунуу кылдыр ажыглап келгенде, оңу ам келгеш, өскелеп, оңу бакталының херээ бар бе?

Тывага шагдан бээр сөс-домак ыяштажырының талазы-биле ийи кол бөлүк турган деп бодаар мен. Ол дээрге хемчиктер болгаш оюннарга хамааржыр. Хемчик талазының кижилери бистиң сөзүвүс шын тыва дыл болур, чүге дээрге чонуун (тываларның) хөй кезии бисте дээрлер. Оюннар турган, бистиң сөзүвүс, бурган-шажының чараш дылы болур чүве дээш-ле маргылдаа үндүрер. Оон үжүрүнден улустарның аразынга черчурт ылгажыр чоруктуң бир үндезини ында турган. Амыдырал-харылзаага хора чедире бээр турган. Оюннарның уруг-дарыы хемчик талазындан өг-бүле тударынга улуг кол моонак болур турган. Ынчангаш оюннар өгбүле тударда, хем өрү улусбиле болгаш мурнуу тала Таңды-Уланы ажыр төрелдежир турган. Кижилерниң төрелдежип харылзажырынга сөс-домак чоруктуң бир хорады бо.

Кажан тыва бижик чогаадып турар үеде, эртемденнерниң болгаш мурнакчы үеелерниң бодалдыг кижилерниң ара-ында кайы хемүүнүңүн сөс домаан кол үндезин кылдыр алырыл деп маргылдаа үндүрген. Түнелинде, хемчик комуунарының талазының дыл-домаан үндезини болда-дып алган. Чаа бижиктиң комиссиязының кежигүнү Оюн Данчай ол чорукка удурланган. Ынчангаш ол үеним чорудуп турган политиказынга Данчай удур кижи дээрзининң эгезин алган. Шынында Оюн Данчай ол-бо комуунар деп кижилерниң чугаалажыр сөс-домаан ылгавайн, тыва дылдыгларның кайда-даа чурттаар турары хамаанчокка, дыл-домаан ажыглаар деп туржуп турган. Оюн Данчайны сөс-домак дугайында чамдык маргылдааларындан эгелээш, оон улай күрүне политиказынга чедир бүрүүдаткаш, актыг черге чоннуң дайзыны кылдыр көргенин утпас бис. Ол дээрге «Катыы башкы ханныг» деп үвенги көрүскени-дир.

Бо түүлдериниң дугайында хөй чылдарның иштинде кым-даа сөс этпейн келген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга хоруглуг турган. Ам бистер, тыва дылдыг кижилер бодчоргааралды эгезинде, үйгүвүстан оттуп турар-дыр бис. Төрээн дылывысты дамчыштыр кижи болуп чурттаарынга сүзүүвүстү болгаш чамчылдарывысты, чүдүлгевисти катап тургузуп эгелээнивис болур. Оон-биле кады оске дылдарга өөренирин утпас херек, ол дээрге утаан-бодалдың сайзыралының болгаш техника эртемнериниң дүлгүүрү-дүр. Кандыг-даа дылды өөренирде, ол дылдың чаңгыс сөзүнүң чажыды чүл деп үвенги медереп билзе чогуур. Дылдарны ханы өөренири оон эгелээр. Буянның болгаш ынакшылдың чыруктылыг сөстерин тывары.

Чаңгыс сөстүң чажыды дээш

Чалым кырлап,
Аржаан суглар дамдызынга
Адың доскаш,
Чараш арыг чурттагланыы
Чадаганда уян үнүп
Дыннап чор мен, эргим сарыым.
Адап сөглээр чаңгыс сөс дээш
Аътган дүшпейн,
Хөңнү чымчак амыраты
Хелеткилеп —
Холун берген ынакшылдың
Хомудаачал, хүннээчелиң
Билип чор мен, эргим сарыым.

Чаңгыс сөстүң чажыды дээрге кижиниң сагыш-сеткилин хөлеедир. чүрээн ыяшынадыштар болуун. күнүүн чогуур үезинде ажыглаар сөстер. Ол дээрге аңаа чүгаалап чоруурувус сөстериниң аразында сөстер. Бурукгуларывыстың арттырып каан сөстери. Кижиниң чурттагланыынан арттырып каар сөстер ол. Ол сөстер чылдар ырап ыңайлааны-биле, амыдыралдың агымы-биле өскерлип чоруур, кырып чидип чоруур. Оларны камгалап алыры дээш үргүлүү демнесежип чоруур бис. Үе болгаш амыдырал үргүлүү солчуп, өскерлип турарывыс-биле чергелештир, тывалар бодуүн төрээн дылының кырында чаа сөстерни болгаш харын-даа кижи дыннап чорбаан элдеп ат, фамилияларны чогаадып, тып ап турар. Бо талазы-биле оске улустардан артык дүргеи болуп, мурнакчылар болуп турар.

Башгайында орус-тыва сөстерни холуп, хайнакташтырып турган, элээн таарымчалыг чаа сөстерни тыпкылаан болгай. Маңаа чүгле чаңгыс херээжен деп сөс тыва улустуң төрээн сөзү апарган. Бурунгу тывалар кыс кижини төрээжок-херээжок деп адап чораан. Сөөлүнде бижик чогаалтынганы-биле чергелештир, ол сөстүң херээ деп башгайы неезин алган. орус дылдың жен деп сөзүн кадыптарга, херээжен деп чаа сөс тывылган. Бо ат дээрге адаарга алаттынгыр, үп талазы-биле чараш дынналыр. Амгы хүннерге чедир бистиң амыдыралывыста дириг чурттай берген, моом соңгаар артар-даа ужурлуг. Ындыг-даа болза бистиң бурунгу тываларывыстың херээжок (төрээжок) деп сөзүн оон алыс уткавын өртемденнер эчизинге чедир шинчилеввээн хевирлиг. Сүзүктүдүлгелиг тыва кижилер бурган безин нелиг болур деп үвенги билип тура-ла, чежемейнин эрге-дужаалы улуг-даа бол, таанда, боттарының төрүп каан иелерин херекчок деп адап турган деп. Моод улус биле тывалар сагыла чамчылдары-даа чүдүлге-сүзүтлелиндээ чаңгыс турган болгаш турар-даа. Ынчаарга моолдар кыс кижини эмээтай деп адаар. Оңу тыва дылга эмиглибей дээн-дир. Чараш-ла ат. Бодап көөрге, төрээжок деп атта кем чок, оске утка турган. Анаа хорадаан ажыы бар бе?

Мынчангаш бистиң төрээн дылывыстың сөстеринең үжүр-уткавын сүрер болза, төөгү үтүвүс ышкаш узап чоруй баар. Харын-даа солун болгаш кижиниң үгаан-медередеп чырыыр-дыр.

Чаңгыс сөстүң чажыды дээрге кижиниң сагыш-сеткилин амыраттас, үгаан боданырынче үргүлүү албадап чоруур күзелдиң бедик сылдыыз-дыр. Ол сылдыс болганда Өртемчей делгемнериниң чажыттары-биле үн алчып, чер кырында амыдыралга, салым-хуурга буянныдаа бачыттыдаа чедирип турар. Ынчангаштың чаңгыс сөстүң чажыдының күзээр болгаш оңу ынчаар кылып чоруур-даа бис. Чүге дээрге соовуста салгалдар бар.

Алексей АРАПЧОР.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

КОЛ ЧҮҮЛ — СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ

Республиканың болгаш Кызыл хоорайның хоочуннарының каттышкан пленуму болуп эрткен. Күш-ажылдың, дайынның, Чепсектиг күштериниң хоочуннарының отчёт-сонгулдалыг конференцияларының түңнелдериниң болгаш Тыва Республиканың хоочуннар организацияларының сорулгаларының дугайында республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбунуң илеткелин аңаа дыңнап, чугаалашкан.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Бүгү-эвилелдиң болгаш Бүгү-россияның хоочуннар организацияларының отчет-сонгулдалыг конференцияларын болуп эрткен. Аңаа 1986-1987 чылдарда тургустунган хоочуннар организацияларының ажыл-чорудулгазын түңнеп, бо үеним дургузунда улуг назылыг кижилериң эргелерин, амыдыралчы сонуургалдарын камгалаар, оларны ниттилел-политиктиг амыдыралга идепкейлиг хаара тудар дээш эвээш эвес ажылды чорутканын демдеглээнин илеткелчи чугаалаан.

Хоочуннарның социал камгалалын экижидеринче утланган кандыг хемчегерни республиканың, Кызылдың хоочуннар чөвүлелдерни алганынга доктаараан. Пенсионерлерниң бажыңнарынга барып, амыдырал, чуртталгазының байдалы-биле танышкаш, деткимче хүза херек кижилерниң даазын тургускан. Моон соңгаар пенсионерлерниң, инвалидтерниң амыдырал, чурттагазының байдалын чогумчалыг болдурарда чүнү кылырының хемчегерин ап турар. Кызылга инвалидтерге тускай магазинни ажыдар. Районнарга хоочуннарга бараанналр садар хүннерни тускайжыдары чедир алдынар болгаш ескеда чингелделер көрдүнүп турар. Ол ышкаш хоочуннарны ажыл-биле хандырарының, тыва, орус болгаш ескеда улустарның чаагай чанчылдарын нептередиринин, аныяктар оргузунга кижизидилге ажылын экижидериниң болгаш оскедда чугула айтырыгларга илеткелчи доктаап, бо талазы-биле хоочуннар чөвүлелдерни түңү кылза чогуурун чугаалаан.

Хоочуннар чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазы хөй талалыг, ынчангаш оны идепкейжидиш чорудары чугула болуп турарын пленумга чугулага көргеш.

Оон соонда илеткелчи бо чылдың март 15-те Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдалары болуурун, Президентиниң кандидадынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле республиканың садыг-харылзаштырыгга компаниязының чиңгине директорун Б. Т. Санчы бүрүткеткенин чугаалаан. Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга сүмележин көргеш, Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткиирин шиитпирлээнин дыңнаткаш, ону сонгуур талазы-биле чогуур ажылды чорударын чугулага көрген. Чүгле дээрге Ш. Д. Ооржак хоочуннарның социал камгалалының айтырыгларынче сагыштыг салып келген болгаш республиканың экономиказын хөгжүдер дээш болдунар-да хемчегерни ап турар, моон соңгаар-даа чонның херээнге төлептиг бараан болуп шыдаар кандидат болур.

Кызыл хооркүүскомунуң дартазының бирги оралакчызы В. П. Урванцевке сөс берген. Хооркүүскомнуң талазындан пенсионерлерниң, инвалидтерниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң, студентилерниң, сургууулдарның, өөреникчилерниң социал камгалалының айтырыгларынче кандыг кичээнгейни салып, чүнү кылып турарын тайылбырлап берген. Оларның садыг хандырыгазын экижидерин шиитпирлээн, бир магазинни немей ажыдар. Чамдык бараанналрның өртээн чиигеткеш садарының аргаларын өөрүнүп көрүп турар. Хоорайда амыдыралы чедимес, деткимче, дуза хереглеттинер кижилерни илереткен. Инвалидтерге, дайынның кыргажыкчилеринге чуртталга бажыңнарын канчаар хуваап турарынга доктаагаш, бо айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинмейн келгенин, амдаа дыка хөй кижи эрлиг-турбушаанын чугаалаан. Хоорайның чылыг, транспорт-биле хандырылгазында таварыжып турар бергелерни, ону ажып эртер дээш чүнү кылганын дыңнаткан.

Чиик автомашиналарның өртээ эмин эрттир улгатканы-биле оларны бо чылдың садын алырынга доктаал-ааның Тыва Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров саналынга чугаалаан. Мотоколяскаларның өртээ 20 муң рубль четкен. Олар бистиң инвалидтеривиске херек болганын барымдаалаашаң, ангор дүгү берип турганы, алээн каштыгнигеткен өртек-биле садын алырын дүгүржүп алган. Улуг-Хем районда кандыгдаа документ чок, пенсия албас, бажыңнар залдар кезип хонаттаан ыр элээн хөй кижилер бар. Оларны чурттадыр, азыраар чер херек, ынчангаш Шагаан-Арыгга интернат-бажыңны ажыдары чугула болу бергеп, бо айтырыгны чогуур черлер-биле чугаалажып турганы, шиитпирлеп алган.

Респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш пенсионерлерге, инвалидтерге дуза чедирери-биле районнарда тускай магазиннерни ажытканын, чамдыктарында садыглаар хүннерни докгаатканын дыңнаткан. Чонга чугула херектиг аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналрын дугуржуп чугаалажып алыр дээш, кайы күрүнелерге, бүдүрүлгелерге чорааның чугаалаан. Сарыг шайны садып алырын дугуржуп алыры бергедеп турар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президентиниң кандидат Ш. Д. Ооржак пленумуң ажылынга киржип, сүүре чугаалаан. Ажылдап келген чылдарының дургузунда бедик албан-дужаалны чүткүүр үзел-бодал, сеткил аваа турбаанын, чүгле чонның эрге-ажыы дээш даандырган ажыл-херекти ак сеткилдит күүседип чораанын ол тайылбырлап берген. Республиканың дыка хөй районнарының сонгукчулары мени Президентиниң кандидадынга депшидип, улуг илегледа көргүзүп турар. Ынчангаш бо бергеде үеде чоюумну кагбас мен, оларның идегелин бүдүрерим дээш ажылдаар мен, Президентиниң албан-дужаалынга сонгуттурар дээш демисеежир мен деп, ол медеглелди кылган.

Амгы үеде чурттуң, республиканың байдалынга кыска характеристиканы бергеш, моон соңгаар ажылдарынга, ылангыя Президент болур кижиге таварыжыр бергелерни айыткан. Бир эвес соңгукчулар улуг идегелдин көргүзер чүве болза, кандыг-даа бергелерни, моондактарны ажып эртип турган, чонның амыдыралының деңгелин, оларга эки түүлдерни кылыр дээш ажылдаар күзелдин, тура-соруктуун ол илереткен.

Амгы үеде чазактың мурнунда кол соруга болза, республиканың экономиказын хөгжүдери болурун ол демдеглээш, тускай программа ёзугаар ажылдап турарын чугаалаан. Республика бодун боду хандырынар ужурлут. Оон программазын, ону канчаар боттандырарының дугайында улуг эртемденнерниң киржилгезинбиле ажылдап кылып турар, ону удавас доозар. Ында бирги ээлчегде, ажылчы чонну аъш-чем аймаа-биле хандырары киргеп. Бо чугула айтырыгны шиитпирлээр дээш чазактың талазындан ап турар хемчегерниң шуптузун тайылбырлаан. Оон алгаш көөрге, аъш-чем продуктулары-биле чонну үзүктелиишкин чокка хандырып болурунун бүгү аргалары, курлавырлары бисте бар болуп турар. Ол ышкаш Тываның үлептүр будүүрүлгелерин моон соңгаар канчаар хөгжүдеринге Ш. Д. Ооржак доктаагап.

Пленумнуң киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга харыыларны чазак Даргазы берген.

Саналга берген хоочуннар С. Дүмбенек, А. Десяткин, Г. Жуков болгаш оскелердээ пенсионерлерниң, инвалидтерниң, хөй уруглуг өг-бүлелериниң социал камгалалын экижидеринче кичээнгейни угландырып, деткимче, дузаны көргүзерни чугулага көргеннер. Чүве чугаалаан кижилер Тыва ТВ-ниң дүнелерде көргүзүп турар киноларынга таварыжымайн турарын, кижизидикчи утка-шынар чогун чугаалаашаң, оларны көргүзерин хорууруун негээн.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Республиканың бүгү хоочуннарынга, соңгукчуларынга кыйгырыгны пленум хүлээп алган. Ында Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржакты деткиирин, соңгулдалар хүнүнде ол дээш бадылаашкынын бээринче кыйырып турар. Ол ышкаш пленум деткимче болүүн тургускан.

Советтер ажылының хоочуну Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока чоокта чаа 80 харлаан. Юбилярга изиг байырны чедиргеш, чаагай кадыкшыяды Т. Ч. Норбу күзээш, сүй белекти хоочуннар чөвүлелиниң өмүнээнинден тывыскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

БИЧИИ МАЛЧЫН

Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң №1 хойму бригадазында Чечекмаа Кыргысовна Садиден редакцияга чагаа келген. Малчынарның бо хүннерде канчаар ажылдап, чурттап турарын чугаалавышаан, бичии Саша Чоодунуң чуруун (чурукта) чагаа-биле кады чорудукчан болган. Бичии Сашаны улуг кижилериниң «Эр-хей» деп мактап турары таварылга эвес, ада-иезинге хирешаа-биле аажок дузалажыр, мактадып турар кижи-дир. Сакманшик деп сөстү дыңнап пат болган. Эрткен чылдың чазынында 15 хире хураганы шуптузун аваларынга салып турган. Ында дузалакчызын улуг кижилер канчап мактавас, чаптавас боор.

Чечекмаа Кыргысовна чагаазын дараазында олуруглар-биле доозкан:

Малчынарның уруглары
Малга ынак кежээкейлер,
Адазының, иезинин
Ажыл-херээн сөглаан аарлар.

ШАГДААГА БООНУҢ ХЕРЭЭ ЧҮЛ?

Бо чылдың февраль 10-да республика найысылалының базаарында ажылар, балыкчылар садыынга юре бердим. Бойдус төтчегелекчилериниден хавырган боолар садып турар болду. Аваа бир элдепсинип, найгаан чүүлүрүң маңаа бижир бодай-дыр мен.

Ол бооларны садып ап турар кижилер шупту шагдаалар болганын эскерип, аажок-ла алдепсиндим. Кижи болап көөрге, бо нарынберге үеде бооларны ыракузак, озалаан черлерде чурттап чоруур малчыннарга саткан болза, эки болгу дег. Сөөлүү үеде оларже халдап, мал-маганын безин хунаап ап турар апарганы чажыт эвес-ле болгай. Ындында-ла октуг-боолуг шагдаалардың чепсегленген херээ чүл?

Ол айтырыгны тодаралып алыры-биле республиканың Иштики херектер министерствозунга база четтим. Министр чок, Москва чоруткан болган. Сайыдының чогун ажыглап, оон орнунга артканын турган удурткучулар боттарының чоок кижилеринге боо эдилтээр төлөпшээлелер бергин, туразында аажылаткан эвес ирги бе?

Петр БАЙЫР-ООЛ,
Кызыл хоорай.

Эскертинмес кижилер дугайында

ИЙЕ, ОЛ МЭЭҢ БАШКЫМ

Январь 15-те № 9 «Шын» солунда Кыргыс Диваның «Эскертинмээн башкы» деп чүүлүн номчаш, дыка-ла хөй бодалдарга келдим. Куулар Хунажыкович Оргу чүгле башкыларның башкызы эвес, бо хүннерде амгы литературулуг тыва дылды хөгжүдүп, сайзырадып чоруур амгы салгалдың кижилериниң башкызы. Чүге дээрге амгы үениң башкыларындан, ылаңгыя Кызылда башкы институдун доосканнардан оон кафедразын артпаан кижи ховар.

Мөзүг-шынар талазы-биле артык чүве чок, бөдүүн ажыы-чанныг бо башкыбистерни чүгле тыва дылдың эвес, тыва, орус, делегей литературазының агымынче киирген башкыларывыстың бирээзи дээрзин сактып, бодап чоруур мен.

1965 чылда башкы институдуңуң бешки курузунга өөренип тургаш, курс ажылынга Монгуш Кенин-Лопсанның ынчан үнүп келген «Улуг хемниң шапкыны» деп бир дугаар тыва романга рецензия бижиниргеш-биле ажыл алгаш, ук романның дылының талазы-биле сүме алыр дээш бирле дугаарында Куулар Хунажыковичиге чеде бергенимни ойлап үнүпкеш мен. Артык чугаа чокка башкы романның сюжединге даянып алгаш, оон композициязының кезектериниң, мөзүшынарларның, эпизодтарының араазында нинти харылааларын бирден бирээ чокка ажыдып, ол баштайгы романның тыва чогаалдың роман жанрының хөгжүлдезинге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыын чугаалап, мынча дидим: «Бо роман тыва арат зоонуң чаа амыдыралче хөгжүлдезинин шапкының көргүскен чечен чогаал дээрзин утпас херек».

Ынчан мен башкының чүгле дыл хамаанчок, оон чечен чогаал теориязының талазы-биле сайгарылгазының деңгеинин, хамызын, байын кайгаан мен. Мени «башкызын мактап ор бо» деп бодаваар. Шынап-ла чүвениң шыны херек. Кандыг-бир аргажок чүүлдерге сыдап алгаш, кижилериниң нинтилелге, үениң салгалынга эгиттинмес ажыктыг чүүлдер кылганын кызыпкыйып, уттуптар үелер биске турган. Эш-өөр бижип, чугаалап турар апарды. Херек кырында бо башкыны мен тыва дылдың баштайгы методистериниң бирээзи, шүүлүкчү, дыка хөй өөредилге номнарының автору, улус өөредилгезиниң хөгжүдезинге бүгү билимин, күжүн берген башкыларның бирээзи деп билир мен. Ол ындыг-даа.

Бижикчи Кыргыстың бижээн-биле алырга, Куулар Хунажыковичиге безин «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдың бараанын көрбээндир. Ажыы-биле чугаалаарга, шынап-даа бол, ам оон ажыы чүл, а оон кылып каан бүгү ажылы амыдыралда, бистерге көстүп чорда аан. Кол чүве ол-дур.

Мен бо башкыны орден, медаль-биле шаңнап, алдарлыг аттар тыпсырын негеевейн тур мен, ол бүгү оон кады ажылдап чораан коллективиниң, ылаңгыя Тываның Улус өөредилге министерствозунуң арын-шүүрүнге артар ыйнаан. Чаржынчыг-дыр. Амыдырадан көөрге, сыр өске. Улус өөредилгезинге бичии-даа ажыл «шыйбаан», өөредилге эртемнериниге ажылгапкыдег методика шинээдип, ажытпаан чамдык эштер безин алдарлыг аттарны, аңаа-ла хөөредип каан характеристикалар-биле ап турганы чажыт эвес болгай.

А бо башкының бистерни тыва дылывыстың эстетиктиг мөзүг-шынарын, этниктиг үнезин, идеология талазы-биле уран чүүлүн чедип алырының оруунче киирип каанын уттуру берге. Куулар Хунажыковичпенсияже үнүп-даа, оон кылып каан ажылының тевиибиле оок үүле-херээн уламчылап чоруур башкылар хөй, олар башкызының өртек чок «сөөгүн» уттайн чоруур дээрзинге бүзүревишаан. Куулар Хунажыковичиң Оргунуң 65 хар харлаар хүнүн таварыштыр, оон амыдыралынга бүгү-ле эки чүүлүү Солчур ортумак школаның башкыларының мурнундан күзеп ор мен.

Ховалыг КЫЗЫЛ-ООЛ
Башкы
Өвүр район.

ЧҮҮЛДҮГЗ ҮНЕР-ДИР МЕН

Бо чылдың январь эгезинде Эрес-оол Кууларның «Демдеглезе» деп эгелиг саналы «Шынга» үнген. Мен анаа чүүлдүгзүнүп турар мен. Чүге дээрге бо чылын Хомду дайынының (Кобду дээн чер ады) 1912 чылда болганындан бээр таптыг-ла сезен чыл болур. Оны, шынап-ла, канчап демдеглеп болбазыл, ынчаш?

Тыва болган моол улустарның даштыкы мөлүгүделге удур ол демисели төөгү талазы-биле алыр болза, улуг ужур-дузалыг болуру чугаа чок. Ынчангаш оон дугайында билдингир-ле чүүлдерни ам солун, сеткүүлдерге парлап, эртемденнериниң бодалын дыңнаар болза, дыка солун болур-дур.

Шаанда бистерниң, тываларның, ада-өгбелеривистиң хосталгаже түткүп, бот-догунаан, хамаарышпас чоруу дээш коргуш чокка демисежин чорааның чижектерни өзүп олурар аныяк салгакчыларга дамчыдыр, чугаалаары чугула апарган үе-дир бо. Чижээ, тыва эки турачыларның делегейниң ийиги дайынының үезинде совет Чепсектиг Күштерниң составынга кирип алгаш, Ада-турттуң Улуг дайынынга эрес-дидимги-биле киржип, маадырлыг чоруктарны көргүсненин билир бис. Ол ышкаш тыва арат-чон дайын хоозуралынга таварышкан областарның, ылаңгыя Украинаның чурттакчыларынга харам чокка дузалажып, оларже өске бүгү белектер-биле кады муи-муи малмаганын чоруткапы билдингир. Оны бис төөгүден эки билир бис.

Хомду дайынының дугайында моон мурнунда барык билдинмес турган болгай. Чогум-на ынчангаш ол дугайын амгы арат-чонга калбаа-биле тайылбырлап, төөгүүрү негеттинип келген-дир. Ол түлчуушкунга тыва чуртунган дыка хөй кижи барып киришкен деп чугаа бар. Ол дугайын бодумнуң ачамдан безин бичиимде дыңнаан мен. Чаа-Хөлден ынчаарда Хомду дайынынга Кончук-Хүндү (Көк-Даш чурттуг дээр), Даңчылакай Даспаяк (Чиңгин-даа дээр турган), а ол ышкаш мээн ачам Лопсан оглу Түлүш Серимаа оларның чорааныла шын. Олар дайынче ол чылдың чазынында чоруткаш, күзүн элеп-түрээн чанап келгеннерин дыңнаан мен. Ол үеним кижилериниң чугаа-сооду-даа орта үнмес, Хомду дайынының дугайын барык сактып, чугаалавайн турганнар. Ол дугайын бичиимде айтырып, сактып албаанымга дыка хомудаар мен. База бир чүүлдү чугаалаксадым. Гистик черден бир Кончук дээр кижи ол дайынга эрес-дидим киришкеш, хүндү дээр атты чедип алган чүве-дир. Сөөлүнде келгеш, репрессиялар үеинде, ону хүндү дээр ат жүмет дужаалдыг дээштиң «контр» кылдыр шиитпеп. Ол шиитпеллеп ол-ла чаагай келбейн баргай.

Тыва улустуң төөгүзүнде бо онзагай болуушкунну шинчилеп, демдеглээри черле артык эвес деп бодаар мен.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Чаа-Хөл район, Ак-Туруг.

ШАМБАЛЫГГА МАРГЫЛДАА

Чоокта чаа Кызыл районнуң Шамбалыг суурга ында «Калбак-Хады» арат ажылчынының шаңналы дээш хол бамбүүнге хоочуннар маргылдаады бир дугаар болуп эрткен.

Келир күзелдиин илереткен беш команданың чүгле үүлү келгеш арай хомудаачыг болган. Кызыл хоорайнаан (Кувешин Н. Б.) болган Каа-Хем районнуң командаларының түге коп шыдаабайн барганы билдинмес болган.

Баштайгы оюнда Шамбалыгның болган Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурнуң чыынды командалары ойнаан, шелдүң ээлери аалчыларын 2:0 санга удуп каан. Шамбалыгжылар Эрзинден келген хоочуннарга дараазында оюннарда 2:1 санга уттурган. Ыракта келген аалчылар Кызыл район төвүнүң командазын 2:1 санга уткаш, маргылдааның тиилекчизи болуп, 500 рубль түңнүг шаңналды ап үнген. Маргылдаага тускай шаңналдарны база чарлаан турган. Эрзинниң район эмнелгезиниң эмчизи Сыдам-оол Норбу «эң улуг назылы ойнакчы дээш» деп шаңналды алган, «эң эки халдакчы» деп шаңналды Шамбалыгдан Алдын-оол Сатка тывыскан. Маргылдааны организастап эртиреринге улуг үлүг киргеп Дмитрий Сатка ойнакчылар өөрүп четтиргенин илерет-кен. Мындыг маргылдаалар-ны удаа-дараа, чер болгашыга эртирип турары күзенчиг.

ЧУРУКТА: Белүк хоочуннар.

Сөзү болгаш фотозу Лазо МОНГУШТУУ.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.35 Мультфильм. 8.50 «...Оң адазы харыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.40 Уран-чечен фильм. 11.25 Концерт. 12.00—12.20 Медээлер.

* * *

14.30 «Блокнот». 14.35 «Бридж». 15.00 Танцлыг-ның байырлалы. 15.55 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаан спорту. 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң ег-бүлем болгаш есие-даа дириг амытаннар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 19.50 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Делегей телемарафонунга уткуштур. 21.35 «ВиД». 22.50 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Бобслей. 23.25 «Эртенги сылдыс» дүнеки эфирде. 00.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.10 Ажыыгыр-тывыгыр кижилерниң үези. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг үеде. 10.05 Барымдаалыг фильм. 10.25 Тураскаадыг кежээ. 11.20 Олимпиада дневники. 11.50 Ынакшаанның ажыы-биле чугаалаары. 12.05 Россияның парламент медээзинзин. 12.20 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Слалом. 13.25 Англи дыл. АКШ-тың өг-бүле альбому. 13.55 Кинобикторина. 15.00 Россияның меценаттары. 16.00 «Кыдыг-кызыгаар». 16.45 Таваачыннар айтырыы. 17.00 «Делгем». 17.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 17.45 Тинко. 18.00 ТелеЭКО.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.50 Медээлер. 19.00 Чарлалдар. 19.05 Туранга ужуражылгалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 26-гы сериязы. 21.20 Россия Федерациязының Дээди Соведининиң сессиязында. 21.50 Рождество музыказы. 22.25 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Шорт-трек. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 01.00 Олимпиада дневники.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Сес дилеп тур мен. 18.45 Тайылбыр. 19.00 Японнаан көрүш. 2-ги кезээ. 19.30 Барымдаалыг фильм. 19.40 Хостуг үеде. 19.55—20.00 Реклама.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЯЫРАЛ»: Афганец 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Без компромиссов 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Вундеркинд 13.30, Вера (2 сериялыг) 15.20, Ванильно-клубничное мороженое 18.00 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың февраль 4-те үнген 23 дугаарлыг солунда «Чамчылывыс салбаал» («Шагаа ыры») деп Чап Чүлдүмүң сөзүгле бижээн ырызының автору Солаан Балыр-оол эвес, а Александр Ондар болуп турар. Ырының котазын чуруп чоруткан кижи солуштур бижээн болган.

ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң үдезилекчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну

Ирэнт Конгаштаевич
ШОЖУТТУН

үр аараан мөчээни-биле холбаштыр оон төрелериниге болгаш чоок кижилеринге улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Советиниң түүскому, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директориязы, профкому, районнуң хоочуннар чөвүлели хамыдыктың илергейле т.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң» редакция коллективи.

Редактор
И. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92
□ оралакчызы — 3-45-93
КЫЛДИСТЕР.
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16
□ социал айтырыглар — — 3-36-82
□ культура болгаш удуөөредилге 3-39-15
□ ниитилел политиктиг — 3-34-96
□ улус депутаттар Советтиниң 3-36-25
□ медицина болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ чагаа — 3-39-03
□ очулга — 3-34-39 3-34-98
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ солун келбейн баргандга — 2-32-75
□ бухгалтериа — 3-37-11

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305»

Тыва Республиканың Нэм үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажалы

Тиражы 29045 экз.

Чагыг № 34.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ КАНДИДАТТАРНЫҢ ДОПЧУ НАМДАРЛАРЫ, ПРОГРАММАЛАРЫ-БИЛЕ ТАНЫЖАР СИЛЕР. (2-ГИ АРЫНДА).

● ТЫВА ЭЛЧИННЕРНИҢ ДЕМДЕГЛЕЛИН 3-КҮ АРЫНДАН СОНУУРГАП НОМЧУУР СИЛЕР.

● («ААДАҢ» 4-КҮ АРЫНДА). ЧЕЧЕН ЧУГАА, ШҮЛҮКТЕР БАР.

КАНДЫГ-ДАА ТҮҢНЕЛ ЧОК БОЛГАН

● Ажылчыннарның негелделерин, саналдарын дыңнаваан ●

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының ажылчыннарының хуралы болуп эрткен. Ону оларның негелдези-биле профэвилел комитеди чыылдырган.

Рынок экономиказынче шилчилгенин, бараанарның өртектериниң өскенииң үезинде ажылчыннарның социал камгалалын хандырар дугайында орта чугаалашкан. Хуралга келгеннерниң тургускан айтырыгларынга харыыларыны бээри, амыдыралда, ажыл-иште четпестерни эдер талазы-биле моон соңгаар чүү кылырын бээп алыры-биле комбинаттың арыглал фабриказының профэвилел комитединиң даргазы Д. К. Дүктен-оол хуралды ажыдып тура, фабриканың ажыл-ижинин, ажылчыннарның ажылдап, чурттап турарының байдалының дугайында кыска чүве чугаалаан. Бүдүрүлгенин столовая-зында, чүпар черлеринде сут чогун, цехтер кыштың үеде ажылдаарына белен эвезин, чыыдылга системазы доңганын ол дыңнаткан. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге шаптыктап турар бергелерни, чем өртээнин улгаткынын болгаш өске-даа чүүлдерни чугаалаан. Бо бергe үеде ажылдап турар кижилерниң социал камгалалын бичии-даа болза, хандырарын чедип алыры-биле хуралды чыыдырган.

Ак-Довурак хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы В. Ч. Күжүгет сөс алгаш, хооркүүскомнуң талазынган кылып турар чамдык хемчеглериинге доктаагаан. Продуктуларның өртектерин кудуладыры-биле хлеб заводунуң, эът комбинадының продуктуларын дорт садар магазиннерни немей алмадарын, бүдүрүлгелер болгаш чурттагга бажыннарын хуужударының айтырыгларын харыылаар хооркүүскомнуң даргазының оралакчызын тургусканың, хоорайдан көжүп чоруткан хамаатыларның бажыннарын оларның эргезинге камгалап арттырарын сорсагнаны тугаалаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиктиине директорунуң оралакчызы М. Б. Ховалыг чурттагга бажыңнарының камналгазының, оларның үлегезинің айтырыгларынга доктаап, ында четпестерни тодаргай айыткан. Комбинаттың ыол инженери Д. М. Сваильның арыглал фабриказының сантехниктиг албан черинин, ТЭЦ-тиң четпес ажылы шүгүмүлээш, бо чылын ындыг түүлдер катаптавазын дыңнаткан.

Комбинаттың чиктиине директору Г. В. Парамзин комбинат эрткен чылын кылып алганы 5 миллион рубль өрезин төлээнин, даргүүнүң өртээ 6.1 катап улгатканын, ооң ачызында ажылчыннарның шалыңы 4.2 катап өскенин, январь айдан эгелээш, улгаттырган шалыңны ажыл-ишчилер алырын чугаалаан. Бо чылдың бадыткан айында арыглал фабриказы планныг онаалдазын күүсетпээн. Ынчангаш даалгазын боттандырып шыдаваан цехтер алыр үжүрлүг чылдың 20 хуузун чедир албас.

Ажылчыннарның негелдези-биле чыылдырган бо хуралга удуртукчуларның дыңнадыгларын ап, хей үезиниң ажылчыннарының ап, саналдарын кирип четтирлээн. Хуралга келген даргалар хоорай Советиниң күүскомунуң хуралынга киржирги-биле хуралды ооң-биле доозкаш, чорупкан.

Моон түнелинде ажылчыннар-биле арыглал фабриказының болгаш комбинаттың удуртукчуларының арагынга болур үжүрлүг туган шынгыы чугаа болбайн барган. Ынчангаш хурал кандыг-даа түнел чок болган, шиитпирлээр үжүрлүг айтырыглар хевээр арткан, хурал соруглазын чедип албаан.

Чкалов САЯ.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 36 (14760) 1992 чылдың февраль 22, суббота

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлык малының массалыг хорамчазының фактыларының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели чугаалажып көргеш, тускай доктаалды болгаш сарлык аарыының уржуктарын узуткаарынче угланган тодаргай хемчеглерни хүлээп алган.

1991 чылдың декабрьда болгаш 1992 чылдың январьда Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң 884 баш сарлыктары халдавырлыг вирус аарыгдан өлген. Көдээ ажыл-агыйның эртемшинчилел институдунуң (Алма-Ата хоорайның) эртемденнери сарлык аарыын тодаргайлап айыткан: мыйыстыг бода малдың чума аарыы.

Чита областа эрткен чылын шам ындыг аарыгны тодаргайлап илереткени-биле холбаштыр республиканың Моол-биле кылыгаарлашкак районнарынга 1991 чылдың август-сентябрьда баш бурунгаар камгалалдың вакцинация эмнээшкинин чоруткан. Ындыг болза-даа, мыйыстыг бода малдың чума аарыынга удур хемчеглерниң бүгү комплекизин бүрүн боттандырарын чогуур үезинде хандырбааны (аарыгны чогуур үезинде тодаратпааны, өлген малдарның сегин узуткавааны, карантин хемчеглерин хандырбааны, кадык малдар аарывас кылдыр оларны чедир эмневээни болгаш ооң-даа өске) совхозтуң болгаш хуу кижиплериң сарлыктарын өлүп хораарынга чедирген.

Бүгү сарлык малга хамаарыштыр ветеринар-профилактика хемчеглерни чорудар талазы-биле эргежок чугула ажылды улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Советиниң күүскому, районнуң АҮК болгаш ветеринария албаны кылбаан. Аарыгны эгезинде-ле шын тодаратпаан. 1991 чылдың октябрь-ноябрьда сарлыктарны пастереллез аарыглыг деп соора эмнээн. Үеин шак ынчаар хилис эрттирген. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чүгле негелдезин бодуугаар районнуң удуртукчулары болгаш специалистери, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары чүртүн эртемден-специалистеринден дуза дилээн.

Республиканың Агроүлетпүр эвилели АҮК-түк болгаш совхозтарның удуртукчуларынга, зооветспециалистеринге чогуур негелдени кылбааның, хемчеглерни бottандырарынга контрольду тургуспаанын доктаалда демдеглээн. Чума аарыгга удур малга пакцинацил эмнээшкинин чорудар талазы-биле айтырыгны республиканың Министрлер Чөвүлели-биле дугурушпаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели:

1. Мал аарыгларынга удур хемчеглерни чорударын саададып болбазынче, ону организастаарын кошкатпазынче Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнуң киҥээгейин угландырган.

2. Зооветеринария албанын кошкак удуртуп келгени, ветеринар-профилактиктиг хемчеглерни бүгү сарлык малга чедиштир чогуур үезинде чорутпааны чуманың вирус аарыынган хөй сарлыктарның хораашкынын болдурганы дээш Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялаковка, ветеринария килдизиниң начальниги Д. Ш. Сарыгларга, Мөңгүн-Тайга райкүүскомнуң даргазы Ш. И. Намыга, районнуң АҮК даргазы К. Д. Чыындын-оолга шыңгыы доңгулдаларны хүлээткен болгаш чуманың вирус аарыының сарайык малга пептерээнининң фактызын база катап тодаргайлап көөрүн, чогуур хемчеглерни алырын, тодаргай бүрүүлүг кижилерге хамаарыштыр материалдарны истелге органнарынга киирерин олардан негээн.

3. Сарлыктың массалыг өлүп хораан чоруунга бүрүүлүг кижилерге хамаарыштыр кеземче херээн оттурарын Тыва Республиканың прокуратуразындан дилээр, Ишкин херектер министерствозунга дагзыр.

4. Мөңгүн-Тайга райкүүскому районнуң кол ветеринар эмчизи Д. О. Очур-оолдуң ажылдап турар албан-хүлээлгезинге дүгжүрүнүң талазы-биле айтырыгны сайгарып көөр.

5. Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели, Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелелиниң агроүлетпүр комплекизиниң килдизи республикада сарлыктар аарыының ылаптыг диагнозун тургузары-биле база ажыглап турар вакцинаның экспертизазын эртирери-биле Россия Федерациязының Көдээ ажылагый министерствозунуң Кол ветеринария эргелелии дамчыштыр вирусология талазы-биле делегей экспертизазының специалистерин киириштирерин дарый организастаар.

6. Моолдуң кожа аймактары-биле чугаалажышкынынарны организастаарын болгаш сарлык аарыының диагнозун тургузар болгаш аарыгның уржуктарын чайладыр талазы-биле кады ажылдаар дугуржулганы чарарын Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги сралакчызы А. А. Мельниковка, Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнга дагзыр.

7. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик райкүүскомнар малдың халдавырлыг аарыгларынга удур баш удур ажылды күштелдирер, малдың ай санында чизе-саналдазының албан болурун хандырар.

8. Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели Мөңгүн-Тайга районнуң совхозтарынга халдавырлыг аарыгның уржуктарын чайладырынга эртемок чугуга материал-техниктиг дузаны чедирер.

9. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу, акционерлиг «Азия төвү» страхование фирмазы, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик райкүүскомнар сарлыктарның өлүп хорааны-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң когаралдарын эгидип төлээр талазы-биле санаашкыннарны ийи неделя хуусаада ажылдап кылгаш, Министрлер Чөвүлелинге киирер.

10. Мөңгүн-Тайга районнуң ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң девискээринге малдың халдавырлыг аарыының уржуктарын чайладыр талазы-биле организастыг, ажыл-агыйжы болгаш ветеринар-санитарлыг хемчеглериниң планын бадылаар.

11. Халдавырлыг аарыгның уржуктарын чайладыр талазы-биле **оперативтиг бөлүүтү** А. А. Мельников — даргазы, В. О. Оюн, В. И. Чистяков, Ю. П. Бахаев, А. А. Разумов, Ш. М. Шойжун, Ш. И. Намы, Н. Д. Ооржак, В. С. Монгуш, Ш. С. Куулар составтыг кылдыр тургузар.

АЯС ХҮНДЕ ЧАҢНЫК ДЕГ ӨРТЕК

Дүүн февраль 21-де, Кызылдың чамдык магазиннерниг эртенги үеде хлебти 15 рубль 30 көпеекке садып турган. 6 рубль 90 көпеек деп өртекке безин мунгарап турувуста, 15.30 деп өртек кижилерге ыырывай аяс хүндүс чаңнык дег болган.

Хлеб өртээ моон соңгаар доктаамал турар бе, 15.30 дээн ышкаш «сюрпризтер» кижилерни чежеге чедир хөлзедип, мунгарадып келирия? Бо айтырыгларга харыы алыр дээш Кызылдың хлеб заводу-биле харылзашкан бис. Олар биске өөрүнүг чүве чок медээни дыңнаткан. Чүл дээрге хлеб соң-даартаан эгелеп 15 рубль 30 көпеек өртектиг апаар. Хамык ужур — хлеб заводунга кээп турар даланның өртээ улгадып турарында. Мурнунда даланның бир кииде өртээ 5 рубль ажыг турган болза, ам 1 иг далган дээш завод 13 рубль 36 көпеек төлеп эгелээн.

Хлеб быжырарынга чүгле далган эвес, өске-даа компонентилер херегин билир бис. Ынчангаш бо бүгүнү саналп, түнеп аккелгенинин соонда хлеб заводу кол продукциязын бир борбакты-ла 13 рубль 32 көпеек-биле садыг четкилерниче үндүрерге, садыг организацияларының немешкилери-биле хлебтин төнчү өртээ 15 рубль 30 көпеек болу бээр чылдагаанын мында.

Хлеб өртээн оон чиге-дир аргавыс чок деп, хлеб будурукчулери чугаалап турар. Чүге дээрге даланның өртээ улуг турар болза-ла, аңаа үндүртен чарыгалдарны эгидип алырын олар өөрүлдежир апаар. Ынчанмас болза завод карылгаларга туттургаш, тарай кыдаштажырының байдалынга кээр.

(Бистин корр.)

ХООЙЛУГА ЭДИЛГЕЛЕР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга чугула айтырыгны шиитпирлээн: «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлувуң 8 түүлүнге оскерилгелерни киирген. Хамаатыларның дача участоктарын болгаш хуузунда гаражтарын чурттагга фондузунуң эдилээн черлериниң үндүрүт тыртарының негелделеринге деннештирген.

Моон соңгаар үндүрүт төлээрде, дача участоктарының үстүкү хемчеглерни барымдаалавас: доктаатыгнаң хемчеглерни ажыг чер дээш үндүрүгүнү бүгү дача эелекчилериниден ийи даалыр хемчээл-биле тыптар.

Чурттагга фондузунуң (күрүненин, хөй-иннинин, кооперативтиң, хуузунуң) эелээн черлери дээш, а ол ышкаш хоорай база суур чоогунуң кызыгаарларында дача участоктарының, хуузунда гаражтарның эелээн черлери дээш үндүрүгүү хоорайларда болгаш хоорай хевирлиг суурларда черлерге хамаарыштыр доктаатка чер үндүрүүнүң хемчээлиниң үш хуузу хемчээлдиг кылдыр тыптар. Ынчаарга хоорайларда болгаш ажылчын суурларда дача участоктарының база хуузунда гаражтарның эелээн шалдеринин кеезээнге хамаарыштыр доктаатка хемчээлден ажыг чер дээш үндүрүгүнү чер үндүрүүнүң долу хемчээли-биле онаар.

Хоорай, суур девискээрикле кодээ ажыл-агый ажыглалының, хуузунда ажыл-агыйның, сад ажыл-агый эттелжилелериниң бир дөрбелчин метр чери дээш үндүрүгүнүң хемчээли бир көпеек болуур.

Уран чүүлдүң кижилери

«АНАА ОЛУРАР КИЖИ ЧОК»

«Аваң» деп ырыны Михаил Айыжы биле Борис Сайынның күүселдезн-биле радио дамчыштыр салып бээрин бо-ла дилээн болурун ону дыңнаксаар, сонуургаар кижилер билир, эскерип чоруурлар боор. Чугааны мынчаар эгелээнивис таварылга эвес, бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраның ол ырызын сагындырбышаан, ооң боду, чогаадыкчы ажылы-биле номчукчуларны бөгүн элээн чоок таныштырар соруглалыг бис. «Мерген хемни» деп ыры база ооцуу. Уругларывыстың чаптанчыг кылдыр ырлажы бээрн «Бодаган», «Чайлагга» деп ырларны сактып кээлимер, олар база Сергей Бадыраның. Ол боду бо хүннерде Тываның «Саян» ансамблиниң хөгжүм удуртукчузу боон ажылдап турар.

— Ийе, «Саян» ансамблин кончуг эки билир бис, чогаадыкчы профессионал улуг коллектив болгай, оларның-биле кады ажылдаары солуп болгаш аажок харыысалгалыг. Ооң-биле кады республиканың бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң баштаар черинниң даргазы хүлээлгем база бар. Мени ооң амдыызында кым-даа хоставаан, ажылдап турар, мындыг бис. Ол база чогаадыкчы бир улуг коллектив болгай. Бот-тывынгыр композиторларның республиканың чонунга биледингир апаргылаан ырлары, шынап-ла, эвээш эвес болдур ийин, сагыш-сеткилге чоок хүлээп алдынган ырлары культура албан черлериниң ажылдакчыларының концерт репертуарларында кирген болурундан ангыда, кижилерниң сонуургалын хаара туда бергеннери база бар.

Рынок үезинин амыдыралды, акша-хөреңги айтырыы ам кайта-даа дөмей болгай, ол бистин эвилелди база ооң эртпээн. Моон мурнунда комиссия ырлар хүлээп алыр дээнде, районнардан шупту чыглын кээр турган болувусса, ам болза, сургакчылаар акша-көпеек чыдар-дүжер чер айтырыгдыка нарыыдаан. Ынчангаш ындыг байдалдан үнериниң аргазын дилеп, районнарда чогаадыкчы каттыжышкынынар бар ийик чоп, ырлар сайгарылгазын девискээр, кожа чыдар районнар аайы-биле аңаа кылыр бе деп-даа саналдар тургустунуп турар.

— Бот-тывынгыр композзторларның чогаадыкчы ажылынга бөгүн нинтизи-биле кандыг үнелел берип болурул?

— Аңаа олуруп турар кижи бисте чок, дилээшкинниг ажылдап турар дээрзин черле демдеглеп каайн, **озүлде бар.** Ырларның үделгези элээн нарын апар чыдарын эскерип болур. Сос биле аллганың аразында харылзаазының чогумчалыг болуруне киҥээгей улгаткан чыдыкчы сөзүнге негелде база ындыг. Сөзүн боттары **шилип** турарлар бистин аравыста база бар. Чогаадыкчы каттыжышкынынарга **ол талазы-биле** сайгарылгаларны элээн хынамчалыг чорудуп турары ынчангаш таварылга эвес.

Хөөчүнарывые, чижээ, Альберт Танов, Шактар Доңгак, Валерий Самбукай (үжелээ бо чылын юбилярлар) болгаш соң-даа ескелериниң чогаадыкчы ажылдарын уран чүүлдүң кижилери, сонуургадыг кижилер билир. Оларның ырларын киириштирип турганы, чыынындан үндуруп көрбе деп улуг күделлиг бар. Чогум улусчу чогаадылганың культура төвүүнүң дузазы-биле чырыкче парлаттынып үнген ырлар сайгарылгазы девискээр. Чүгле чаңгыс моңгө-даа эвес. Владимир Тарғынның «Самдар-кыс», Анатолий Монгуштуң «Школачылар хире-шаа-биле бар. Чогаадыкчы ажыл-ишке аргадуржулгазы улуг хөөчүнарның сооңдан чоруп олурар, идегелди берип, дилээшкинниг ажылдап турар аныяктар база бар. Чижээ, Айдың Мортай-оолду эскерип чор мен, ооң ырларында тыва аялганың чүгле аңаа тааржыр онзагай чүүлдерин камгалап арттырарының оралдажылышкынары ында бар, пентатоникаңы үревейн турар. Ол талазы-биле элээн ылгалып турар. Алёна Иомужап-биле Алёна Баазан-оол оларда база ындыг байдал бар. Чадаана хоорайдан Мергенхерел Монгуштуң чогаадыкчы ажылы база солун. Кызыл районда «Типлелге» совхозта уруглар ясли-садыында музыка башкызы Галина Ховалыгның дилээшкиннинг ажылдап турарын черле демдеглээр бодай-дыр мен. Уругларга чедиишкинниг бижип турар, школа назыны четпээн уругларның окончарының, шимчээшкиннериниң онзагай талаларын, чүүлдерин аңаа ажыглап турары чедиңгир.

Бот-тывынгыр композиторларның чамдыктарының ырларын «Саян» ансамблиниң артистериниң киҥээгенинге ап, сонуурган, эң шыырак дээнгерин шилип ап турарын ында ажылдап турар болгаш эскерил тур мен. Ооң-биле кады Тыва радиоңун чылдың дээре ырызы деп дамчыдылганы, радиоконцерттерни организастап турарын деткип турар бис.

— Эрткен чылдың түнелиниг-биле силерниң «Сай-Суу» деп ыяынар чылдың дээре ырларының аразынче кирген болгай...

— Александр Дарыйның сөзүнге бижиним ыры түве. Чүгле чаңгыс моңгө-даа эвес. Владимир Тарғынның «Школачылар хире-шаа-биле бар. Чогаадыкчы ажыл-ишке аргадуржулгазы улуг хөөчүнарның сооңдан чоруп олурар, идегелди берип, дилээшкинниг ажылдап турар аныяктар база бар. Чижээ, Айдың Мортай-оолду эскерип чор мен, ооң ырларында тыва аялганың чүгле аңаа тааржыр онзагай чүүлдерин камгалап арттырарының оралдажылышкынары ында бар, пентатоникаңы үревейн турар. Ол талазы-биле элээн ылгалып турар. Алёна Иомужап-биле Алёна Баазан-оол оларда база ындыг байдал бар. Чадаана хоорайдан Мергенхерел Монгуштуң чогаадыкчы ажылы база солун. Кызыл районда «Типлелге» совхозта уруглар ясли-садыында музыка башкызы Галина Ховалыгның дилээшкиннинг ажылдап турарын черле демдеглээр бодай-дыр мен. Уругларга чедиишкинниг бижип турар, школа назыны четпээн уругларның окончарының, шимчээшкиннериниң онзагай талаларын, чүүлдерин аңаа ажыглап турары чедиңгир.

Бот-тывынгыр композиторларның чамдыктарының ырларын «Саян» ансамблиниң артистериниң киҥээгенинге ап, сонуурган, эң шыырак дээнгерин шилип ап турарын ында ажылдап турар болгаш эскерил тур мен. Ооң-биле кады Тыва радиоңун чылдың дээре ырызы деп дамчыдылганы, радиоконцерттерни организастап турарын деткип турар бис.

— Эрткен чылдың түнелиниг-биле силерниң «Сай-Суу» деп ыяынар чылдың дээре ырларының аразынче кирген болгай...

— Александр Дарыйның сөзүнге бижиним ыры түве. Чүгле чаңгыс моңгө-даа эвес. Владимир Тарғынның «Самдар-кыс», Анатолий Монгуштуң

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ КАНДИДАТТАР

Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

Шериг-оол Дизижикович Ооржак 1942 чылда Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурга арат кижиниң аг-бүлезинге төрүттүнген.

Бодунуң күш-ажылчы оруун 1962 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Кодээ тудуг» черинде тудуг-монтаж эргелеринге быжаачылап эгелээн, оон соолунде Совет Армияга шериг албанын эрттиргеш.

Москвада К. А. Тимирязев аттыг Кодээ ажыл-агый академиязын чедиишкинниг өөренип дооскан соолунде 1971-1975 чылдарда «Шекпээр» совхозтуң кол экономизи, 1975-1980 чылдарда — ол ажыл-агыйының директору болуп ажылдаан. 1980 чылдың мартта удус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң күүскомунуң дургазынга, 1983 чылда СЭКП Улут-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1986 чылдың ноябрьда СЭКП обкомунуң кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр кылдыынның эргелекчизинге деңиттирген. 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуткан. 1990 чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министр-зер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан.

Ш. Д. Ооржак Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң элээн каш чыышкыларының депутадынга соңгуттуруп келген. Амгы үеде РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутазы болуп турар. Республикада удурлуктуң бедик албан-дужаалдарга ол киргеннинги соолунде, Тыва Республиканың социал-экономиктиг айтырыгларын шинчилээр дээш доктаамал, билдилиг болгаш чүткүлдүг ажылдап турар. Рынок экономиказыныче киреринин шилчиишкинниг уе-чадазында чоннуң аъш-чем-биле хандырарынче, хамаатыларның социал камгалалдыының быжыг магадылалдарын тургузарынче, республиканың амыдыралынга эргежок чүгүлә еске-даа айтырыгларны шинчилээримче улуг кичээнгейин угландырып турар. Рынок экономиказын тургузар талазы-биле улуг ажылдарны Тыва Республиканың чазаа чорудун келген болгаш чорудун-даа турар.

Экономиканың болгаш политиктиг байдалдың быжыг турушту эвес уе-чадазында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак баштаан республиканың чазаа кей-херек үүлгедиишкиннерин болдурбас дээш, националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле дүрген хемчеглерин ап келген. Ол бүгү хемчеглер таарымчалыг түнелдерни бээрген.

Республиканың ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга уре-түнелдерниг ажылдап келгеш дээш Ш. Д. Ооржакты Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңналаан.

Баир Түлүшевич САНЧИ

Баир Түлүшевич Санчи 1937 чылдың апрель 6-да Тыва АССР-ниң Улут-Хем районунуң Улут-Алаак деп черге төрүттүнген.

Националды тыва. 1962 чылдың октябрьдан эгелээш СЭКП-ниң хүрээлеңинге турган. 1956 чылда Новосибирскиниң кооперативтиг техникумун болгаш 1966 чылда Новосибирскиниң совет садыг институдун бухгалтер-экономист тускай эртемниг кылдыр дооскан.

1957-60 чылдарда Совет Армиянын хүрээлеңинге албан эрттиргеш.

1960 чылдан 1962 чылга чедир Тыва респотребсоюзтуң аппарадынга, а оон соонда кол бухгалтерниң орлалакчызынга ажылдаан. 1962 чылдан эгелээш. 1968 чылга чедир ВЛКСМ Тыва обкомунуң киллис эргелекчизинге ажылдаан.

1968 чылдан эгелээш. 1975 чылга чедир Тыва АССР-ниң күрүне садыының системазынга ангы-ангы албан-дужаалдарга ажылдап чораан.

1975-1976 чылдарда Тыва профоблчөвүлелдиң социал камгалал киллизинниң эргелекчизинге ажылдаан. 1976 чылдан 1982 чылга чедир Кызылдың аъш-чем садыының директорунуң орлакчызы болгаш Садыг министерствозунуң Кызылда базазының директору, а оон соонда республиканың Садыг министерствозунуң сентелге-тудуг эргелелиниң начальнигы болуп ажылдаан.

1982-83 чылдарда «Тыва тудуг» трестиң эргелекчизиниң орлакчызы.

1983 чылда Садыг министерствозунуң Кызылда үлетпүр бараалнар садыының болгаш Кызылда садыг базазының директорунуң албан-дужаалынга ажылдап киргеш, анаа 1990 чылдың апрелыге чедир ажылдаан.

1990 чылдың апрельден эгелээш ССРЭ-ниң Курханызрылгазының Тывада девискээр эргелелиниң начальнигы турган. Амгы үеде Тываның садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингиче директору боол ажылдап турар.

Кадайлыг, үш уруглуг.

«В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыльыңга алдаржыткан эрес-шудургу күш-ажылы ээзи» деп юбилей медалы-биле шаңналаан.

Тыва Республиканың улус депутады.

ПРОГРАММАЗЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаазынга мээң кандидатурамны күш-ажылчы хөй коллективтер депшиткеш. Ол бедик болгаш харыысалгалыг албан-дужаалга соңгуттурары-биле бүрүткедиринге чептээрелди берген мен. Үүге дээрге кижилерниң идегелиг чүден-даа артык кезээде үнелеп көөр болгаш чиик ажылды сураглавайн келген мен.

Россияда ниитизи шыкаш, республикада социал-экономиктиг байдал экономикада быжыг турушту эвес чорук-биле, кижилериниң амыдырал деңнелиишкә кудулаашкыны, даартагы хүнүнге бүзүрел чок чорук-биле амгы үеде немделгеттинип турар. Россия болгаш Тыва политиктиг болгаш экономиктиг угланышкын талазы-биле бодунуң шилип алышкынын кылган. Тоталитаризмче дедир эглиишкин турбас. Ажыл-агыйны өөредеп башкарыныш, чоннуң амыдырал деңнелиин бедидеринин сайзырангай методтарынче орук турун турар. Ханы реформаларны боттандырар талазы-биле чогум-на шлапты болбас кердүгеп болгаш шинтпирлиг хемчеглер кризисти аңгыя эртеринге, республиканың экономиказын чогумчалыг кылдыр экижидеринге болгаш хөгжүдеринге чедирип болур.

Бо бүгүнү бодап көрбүшаан, тургустунган байдал дайгайында идегелиг майдарын чоннуң тыпсын боорп Президент кандыг болур үүлгүлүг дээрзинге хамаарыштыр, кандыг кол үүлдерге ол кужениишкиннерин мөөнээр ужурлуг деп айтырыгга хөлбаштыр бодумнуң бодап турарымны илергейлеп көрейн.

Бирзээ. Президент болга бүгү үүлдерни баш бүрүнгаар хандыр бодап көөр болгаш билген турар сарыылдыг политик кижи болур ужурлуг. Ам тарап дүшкен ССР Эвилелиниг болгаш Россияга политиктиг самдаргай чорук, консервативтиг күштериниң денгээ удурлаанганы 1990 чылдың декабрьда хүлээп алдыган чазактың рынокке шилчилиишкиниң программазын чогүүр үезинде шынарлыг боттандырар аргазы бергеш. Че хилес эртикен. Өөрүшүү, эде тургузар болгаш чоннуң социал камгалалдыкы хандырар талазы-биле хөй үүлдер хоюудаан. Ол өөрүшүү улус массалар аразы ялбаан, чоннуң социал камгалалдың долузу-биле боттамчаан болгаш саазай бергеш. Алырадыкчы хөөнге алыскан кижилер ам-даа эвээш эвес. Чамдык чиилер бодунга социал камгалалчы хандырып шыдаавас.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң он үшкү сессиязынга программазының хүлээп алгаш-биле холбаштыр экономиктиг реформа дүргедээн Бүгүнге үүлдер аваа-ла бүтүнге бээр хей магадылады чыы-даа берип шыпшаас. Чер реформазының, чурттала бажыннарын үезинде хоюнарлыкшиларның болгаш чөвүлелдиниң болдуары магатчок. Ондаа-ла тыт үүлдер бар-дыр. Ынчалзашок ондактыг үүлдерден чалдаанмас мен. Удуг чаартылгалар төлевилелин чогаатkан кижилерниң бирээзи болганымда, байдалды канчаар, канчап экижидерин билир мен. Чеми хилис эртирбеэзивис эргежок чүгүлә.

Ийиде. Россия Федерациязының составында хөй националдыг Тыва Республиканың күрүне суверенитедин быжыглаары— Президентинниң бирги чергелиг чүгүлә үжүр-дүзалыг хүлээлгеэн деп санаар мен. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразынга эрге-хүлээлгелерни чөптүү-биле хуваажыр аңгылаарының туруштарын республиканың бүгү чоннуң үнделиг эргелиишкә дүүштүр камгалаар мен.

Республика Президентизинни хүлээлгези — күштүг болгаш чөптүг күүсечи эрге-чагыргаңы тургузары. Ынчаарга хөөйлүжүдүлгә, күүсечи болгаш сүт эрге-чагыргаларын ангылаарының принциппи хамык чокка барымзаалаар мен. Онзалап демделээн чүүлүм— диктаторжу, чагырын-дужаар чүткүүшкүн мекеде чок. Кодээ район Советтиниң депутадынга соңгуттуруп турган мен. Тыва Республиканың удус депутадынга ийи удаа соңгуткан болгаш Россияның удус депутады болуп турар мен. Чоннуң күзел-соруун, ынчаарга эрге-чагыргалың номчаадан эвес а амыдыралдың бодундан көрүп, билгеп мен Демократтыга болгаш ажык-ачалыг чорукка өөрүүп мен. Эрге-чагырганың, Дээди Советтиң төлөлекчилериг органнарын быжыглаар дээш турааш мен. Үзүк массаларның оттуп келген энергиязын күзүп көөрдеринге дээш зомисекир мен. Дээди Совет-биле, политиктиг партиялар болгаш ажыл-көзинниг-ер-биле кады ажылдажыр дээш, найыралдыг кады ажылдаар дээш турижур мен.

Үште. Республиканың Президентизин Тываның түскай байдалдарын барымдаалап тургаш, экономиктиг реформаны дүргедиринин шинтпирлиг хемчеглерни ап чорудар ужурлуг. Өөрүнүн бүгү хевирлеринин дең эргелиишкә, кижинин экономиктиг хостуг чоруун хандырарының магадылакчызы болур ужурлуг.

Чурттаар оран-сааны күүмүс оңгуудун хуужудуп турар үеде Дээди Советтиң болгаш чазактың программада көрдүгеп принциппиалдыг туружун сагыырының шүтүмүн чорудар мен. Оларны боттандырып туваа-ла хамаатылар бүдүүргелерни күүсечи болгаш оларның хуужудулгазынга кирээринии дең арга-арганыг болгаш баштайгы эге дең байдалдарлыг болур ужурлуг. Өөрү ажыл-ижинниг-ин мөөнээр ужурлуг деп айтырыгга хөлбаштыр бодумнуң бодап турарымны илергейлеп көрейн.

Бирзээ. Президент болга бүгү үүлдерни баш бүрүнгаар хандыр бодап көөр болгаш билген турар сарыылдыг политик кижи болур ужурлуг. Ам тарап дүшкен ССР Эвилелиниг болгаш Россияга политиктиг самдаргай чорук, консервативтиг күштериниң денгээ удурлаанганы 1990 чылдың декабрьда хүлээп алдыган чазактың рынокке шилчилиишкиниң программазын чогүүр үезинде шынарлыг боттандырар аргазы бергеш. Че хилес эртикен. Өөрүшүү, эде тургузар болгаш чоннуң социал камгалалдыкы хандырар талазы-биле хөй үүлдер хоюудаан. Ол өөрүшүү улус массалар аразы ялбаан, чоннуң социал камгалалдың долузу-биле боттамчаан болгаш саазай бергеш. Алырадыкчы хөөнге алыскан кижилер ам-даа эвээш эвес. Чамдык чиилер бодунга социал камгалалчы хандырып шыдаавас.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң он үшкү сессиязынга программазының хүлээп алгаш-биле холбаштыр экономиктиг реформа дүргедээн Бүгүнге үүлдер аваа-ла бүтүнге бээр хей магадылады чыы-даа берип шыпшаас. Чер реформазының, чурттала бажыннарын үезинде хоюнарлыкшиларның болгаш чөвүлелдиниң болдуары магатчок. Ондаа-ла тыт үүлдер бар-дыр. Ынчалзашок ондактыг үүлдерден чалдаанмас мен. Удуг чаартылгалар төлевилелин чогаатkан кижилерниң бирээзи болганымда, байдалды канчаар, канчап экижидерин билир мен. Чеми хилис эртирбеэзивис эргежок чүгүлә.

Ийиде. Россия Федерациязының составында хөй националдыг Тыва Республиканың күрүне суверенитедин быжыглаары— Президентинниң бирги чергелиг чүгүлә үжүр-дүзалыг хүлээлгеэн деп санаар мен. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразынга эрге-хүлээлгелерни чөптүү-биле хуваажыр аңгылаарының туруштарын республиканың бүгү чоннуң үнделиг эргелиишкә дүүштүр камгалаар мен.

Республика Президентизинни хүлээлгези — күштүг болгаш чөптүг күүсечи эрге-чагыргаңы тургузары. Ынчаарга хөөйлүжүдүлгә, күүсечи болгаш сүт эрге-чагыргаларын ангылаарының принциппи хамык чокка барымзаалаар мен. Онзалап демделээн чүүлүм— диктаторжу, чагырын-дужаар чүткүүшкүн мекеде чок. Кодээ район Советтиниң депутадынга соңгуттуруп турган мен. Тыва Республиканың удус депутадынга ийи удаа соңгуткан болгаш Россияның удус депутады болуп турар мен. Чоннуң күзел-соруун, ынчаарга эрге-чагыргалың номчаадан эвес а амыдыралдың бодундан көрүп, билгеп мен Демократтыга болгаш ажык-ачалыг чорукка өөрүүп мен. Эрге-чагырганың, Дээди Советтиң төлөлекчилериг органнарын быжыглаар дээш турааш мен. Үзүк массаларның оттуп келген энергиязын күзүп көөрдеринге дээш зомисекир мен. Дээди Совет-биле, политиктиг партиялар болгаш ажык-ачалыг кижилер база шимчээшкиннер-биле кады ажылдажыр дээш, найыралдыг кады ажылдаар дээш турижур мен.

Чурттаар оран-сааны күүмүс оңгуудун хуужудуп турар үеде эки тураачы чорукту сагыыры, оларның хандырылгазынга күрүнениң дег ыңдыг демей байдалдарны тургузары дээш туружур мен.

Быжыг турушту санхээ-чээли политиказы чокка, банк база үндүрүг системаларын үндезинни-биле өскертпээн шаанда реформалар чогулаас деп чүвеге бүзүрел турар мен.

Дөрттө. Кодээ-биле хөй чылдарда колбаалыг боор келген мен. Ынчангаш оон ажыл-херектерим, бергедээшкиннерни сеткилимнең ханы билир мен. Бистин кодээ черлеривис аъш-чемнин кол продуктулары-биле бодун боду хандыртынып, оон үндезинниге бодунуң чаагай чоруун модурүп болуур.

Чер реформазын чөптүг шинтпирлээн дээш турижур мен. Чер оңу ажылдап кылып турар кижилерниң болур ужурлуг. Черниң ээзи болурунун болгаш анаа ажыл-агый чорударының хөй янзы хевирлиг болурун деткип турар мен. **Анаа** колхозтар, совхозтар, арат, тараачын ажыл-агыйлар, коллективтиг садтар, огородтар, хамаатыдарның хууда база бүдүүлгелериниң дузалал ажыл-агыйлары кадыкожа сайзырап туруун. Мен коллективтиг ажыл-агый дээш мен ынчалзажок оларның ишкини бүзүрелге хамаарыштыг-даа үндезинни-биле чаартыр, өөрү ээлиг болур кылдыр ынчаар тургузар херек. Мен арат, тараачын ажыл-агый дээш мен, ынчалзажок 1944 чылга чедир турганы ышкаш эвес, а чаа техниктиг деңнелдиг барыын үүкте дег ыңдыг болуру дээш мен.

Өөрүшүү бүгү хевирлерни күрүзе деп чергелиг деткип турар кылдыр ыңдыг позитиказы чорузар мен.

Совхозтарның мурнуундагы колдуунда октаттынган салбырларынга тыптып келген чаа колхозтарны болгаш совхозтарны камгалалга алыры чугула. Күрүне оларның мурнунга улуг өрелиг. Тываның кедээ черлеринин катап дирлири чогум-на оон эгелээн.

Товуунун болгаш Куигуртугунун чурттакчыларын Сонгу чүктүн аазаа санныг улустарынга деңнээш, амгы бо берге үеде оларга калбак аргелерни бээрнин дутайында Россия Чазаанын шинтпирлерин боттандырар дээш, бүгү-де хемчеглерни алыр мен.

Коллективтиг садтар, огородтар кызыы-биле хоорай чурттугларга, районнар төлеринин чурттакчыларынга суттатыг херелерни чүр хуужаалыг баар талазы-биле ажылды үламчылаар мен.

Өртектериниң деңнөвирлиг болуру дээш мен Кодээге хамаарыштыр үлетчи политиказа удур мен. Монополияга удур хообулуларны хамык чок күүседири дээш түшкүр мен.

Бештө. Рынокче шилчилеге вар-бергеге, ол дүрген болуу бербес. Ол бүгүнү үзаан билген турар ужурлуг

ПРОГРАММАЗЫ

Бистин бо хүшеринистин кижи шынзыгар аргажок, ыдыктыг үүвени хүндүлеесттээн херек кырында амгы байдалды — улуг күчүлүг чурттуң, бистин Төрээн турбус — ССРЭ-ниң бүстүп дүшкени боол турар-дыр. Оон дүтайында чамдык оратордар боттарының плетьелдеринге болгаш чугааларынга харын мырнай сеткил ханган чыгыы өөрүн демделеп турар апарган.

Шак моон ужурунда хамыкла хай-халап — амыдагый, культура болгаш ескелээ харылзаалариың үзүлгени, националдар аразында үскүлежиишкиннер база кызыгаар үжүрүндан месилдежиишкиннер, Совет Эвилелиышкаш, Россияның база бүстүп дүжер чыгыы апарган байдалы, бүдүрүлгеде туруп көрбеэн бууразышкыннар, эртектериниң ескени, ажылчы чоннуң хоюуралы, кем-херек үүлгединиинң калчаарап көөвү, даанн — бо бүгү үүлдер тыптып келген.

Шак мынаар байдалда бодунуң ажылчы чоннуун моон мурнунда чаалап алган турганы тургузуп чоорту чидирбишаан. Тыва Республика девүүнүкче үламчылаар тургаш, Президентиниң албан-дужаалынга ажылдап киргеш, анаа 1990 чылдың апрелыге чедир ажылдаан.

1990 чылдың апрельден эгелээш ССРЭ-ниң Курханызрылгазының Тывада девискээр эргелелиниң начальнигы турган. Амгы үеде Тываның садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингиче директору боол ажылдап турар.

Кадайлыг, үш уруглуг.

Тыва Республиканың улус депутады.

ПРОГРАММАЗЫ

Бистин бо хүшеринистин кижи шынзыгар аргажок, ыдыктыг үүвени хүндүлеесттээн херек кырында амгы байдалды — улуг күчүлүг чурттуң, бистин Төрээн турбус — ССРЭ-ниң бүстүп дүшкени боол турар-дыр. Оон дүтайында чамдык оратордар боттарының плетьелдеринге болгаш чугааларынга харын мырнай сеткил ханган чыгыы өөрүн демделеп турар апарган.

Шак моон ужурунда хамыкла хай-халап — амыдагый, культура болгаш ескелээ харылзаалариың үзүлгени, националдар аразында үскүлежиишкиннер база кызыгаар ужурундан месилдежиишкиннер, Совет Эвилелиышкаш, Россияның база бүстүп дүжер чыгыы апарган байдалы, бүдүрүлгеде туруп көрбеэн бууразышкыннар, эртектериниң ескени, ажылчы чоннуң хоюуралы, кем-херек үүлгединиинң калчаарап көөвү, даанн — бо бүгү үүлдер тыптып келген.

Шак мынаар байдалда бодунуң ажылчы чоннуун моон мурнунда чаалап алган турганы тургузуп чоорту чидирбишаан. Тыва Республика девүүнүкче үламчылаар тургаш, Президентиниң албан-дужаалынга ажылдап киргеш, анаа 1990 чылдың апрелыге чедир ажылдаан.

1990 чылдың апрельден эгелээш ССРЭ-ниң Курханызрылгазының Тывада девискээр эргелелиниң начальнигы турган. Амгы үеде Тываның садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингиче директору боол ажылдап турар.

Кадайлыг, үш уруглуг.

Тыва Республиканың улус депутады.

Практикадан алгаш көөрге, оларның аңгы-башка ажылы хүлээп алгылаан программаларны болгаш шинтпирлерни боттандырар аргаңы коя шуруузуидала бербейн турар.

Өртектер улгаттырганыбыле хүжүүдүлгә база ажыл чок чорук-биле холбаштыр айтырыглар чоокку шин-бир чылда турун көөр, чидиледир чүве болганда, чурттакчы чоннуң, хамыктың мурнунда эдинчестиринга, пенсионерлериниң, инвалидтериниң, сургуулдарның болгаш студентилериниң социал камгалалының талазы-биле бүгүлө хемчеглерни алыры амыдыралчы эргежок чүгүлә айтырыг болур.

Бир эвес ынчаннас болуурусса, ажыг-човаалардан, карак чажындан, дыка хей-хей айыыл-халаптан чайлабас бис.

Күрүне база муниципалитет өңчү-хөрениишкин, чурттала бажыннарын үевүү-биле тонап үптеп, хүжүүдүп туруп бээринге удур мен. Оны аажок хынамчалыг ыдыр, хамыктың мурнунда эдинчестиринга, пенсионерлериниң, инвалидтериниң, сургуулдарның болгаш студентилериниң социал камгалалының талазы-биле бүгүлө хемчеглерни алыры чугула. Өңчү-хөрениин денге ээлээр, эдилээр кылдыр күш-ажылчы коллективтерге дамчыдып, шилчидип бээр үжүрлүг. Районнарда, хоорайларда болгаш чурттакчыларның черлерде аразында холбаалыг социал хандырылганы, харылзааларны камгалап арттырар херек.

Чурттала бажыннарын хүжүүдүп турар үеде хамаатыларның бажың-балгаттыг болуру эргелерин кызагдаайн, оны ээп тура биле кылырын шыпшаас. Рынок харылзаалар үезинде шилчилиишкиниң байдалдарында оларның эрге-аажыктарын камгалаарын бодумнуң ажылымның кол үлганыышкынарының бирээзи кылдыр санаар мен.

Ёзулуг чөптүг, тыныштыг, бүдүрүлгечи болгаш оруглалыг ажыл-чорудулганың (арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның, биче бүдүрүлгелерниң болгаш эске-даа) база кижи бүрүзүнүң ыдыг ажыл-чорудулгага эргежок хөй-ниитизинге ажык-тыт ужур-дүзалыг барымдаалаш, мен болза үк [illegible] чорудулганы социал сорулгаларже үлаары дээш, молчукчу чорукту эвес, а будүрүлгечи — бараан көөрдедир чорукту деткиири дээш туружуп турар мен.

Барааннарны болгаш еске-даа чүүлдерни хуваарда база солчурда оңу бодамчалыг чоруткаш, ында аайбаш чок чорукту соскадыры, молчукчу чорукка база экономиктиг үптээшкинге үндезилээш, эт-хөреңги талазы-биле ниитилелди үламна амгылаштырарын болдурбазы эргежок чүгүлә.

Национал мөзүүн бичиидаа кызамдарывыска, чечүүн долуг бот-догуиаашкынын күш-биле кызагдаарыңга, аймак-сөөгүн, шажын-чүдүлгезин илгап кызагдаарынга шуут үдур мен.

Тывада чурттап турар янзы-бүрү аймак-сөөк үүлгелериниң аразында найырал болгаш бот-бодуун билчиң хундүлеживи дээш туружур, ынчангаш оны бүгү талалыг деткиир мен.

Акшанын тергиндээн эрге-чагырганы үндезилээн, бүгү-де үүвени: арыы-нүүрүт, ынакшыл чоргаарал, чаңчыкчал хандыкшылын безин садар болгаш садып алыр, амыдыралдың мындыг ескебашка оөрү-хевирин кижилерге албадап сыгаарынга бүзүрелдиг мөөнээктиг салыры эргежок чүгүлә деп санаар мен.

Мен болза дараазындагы садалыкчыстын эрге-ажыын бодавайн, ие-черивисти садар, садып алыр деп бодалдыг чамдык кижилерниң (оларның аразында, харалаан түвс, чамдык депутаттар болгаш республиканың чамдык удуртукчулары безин бар болдур эвеспе) — ындыгларның туружуун чөптүг деп кажан-даа санаавас мен.

Бойдус камгалалының, бойдус нурлавырларын чеп ажыглаарының, оларны харыы үлам камгалап байыдарының талазы-биле хемчеглерни боттандырарын бодумнуң эң чүгүлә сорулгам деп санап турар мен. Бойдустуң байлаа дээрге Тыва Республиканың, оон хөй национал улузунуң иниги өөрү-байлаа болгаш дээрээн бодумнуң ажыл-чорудулгамга үргүлүг барымдаалаар мен.

Политиктиг демиселдиң күш дээрэр арга-методтарын демократтыг күрүнеге ажыглаарды шуут болдунмас херек деп санаар мен.

Кижилериниң аразынга харылзаалаарга бүгү-ле деңнелдерге аныяк-чаңчыл чорук, бүдүрүлгечи чорук, бүдүрүлгечи чорук, бүдүрүлгечи

Парлалгага үнмейн турган фактылардан

ТЫВАЛАР — ХОСТАЛГАНЫҢ ДАЙЫНЫНДА.

Шурун-Кара Сатович Кочага

1941 чылдан 1944 чылдың апрель айның 22-ге чедир Тываның ССРЭ-ге элчиин чораан Оюн Мандараа, а ону солаан Оюн Еңзак боттарының хүлээлгезин Тыва ССРЭ-ге каттышкыже күүсеткен. Албанның хүлээлгезин ёзугаар хүн бүрү демдеглелдерни кылгаш, чүгле ийи адресче: ТАРН ТК — С. Токаже, ТАР чазак чери болгаш даштыкы херек ламызынче — С.Д. Чымбаже хаалгыг почта-биле чедиртип турган. Ынчангаш бо документ ийи күрүнеңиң аразын тудуштурган хүн бүрүнүң үнелиг хереч-зин-дир. А бо үзүмдүлерни чүгле 1944 чылда тыва эки турачыларга, тыва чонунуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгезинге хамаарышкан чүүлдерже кичээнгейин үгланыдырган. Бо документилерни Тыва Республиканың күрүне архивинде ТАР ДХЯ-ның 100 дугаар фондузунуң 1-ги болүүнүң 303 дугаарлыг херектеп белеткээн.

Январь 27. Гвардияның улуг лейтенантызы Кузнецов-биле гвардейжи дайынчы Баазан Билчир-оол Тываже чедип келдилер. Чораан чоруун аажок өөрүшкүлүг хөредилер, ылаңгыя чон-биле, чазак кежигүннери-биле ужуражылгазын.

Февраль 1. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга залаттырып олуруштум. Совет күрүнеңиң болгаш большевиктер партиязының бүгү удурткучуларын көрүп ужураштым. Бо чораан чоргаараа аргажок болуушкун — эш Сталинни шүүт караам-биле көрдүм.

Февраль 2. Улуг лейтенант Кузнецов биле Билчир-оол суглар фронтуже чоруптулар.

Февраль 8. Фронтуже бар чылдар танкистерниң өмүнээзинден «Т-34» танкының командири лейтенант Арестов биле тыва эки турачы танкист сержант Конгар суглар элчин черинге келдилер. Тываның эки турачы 11 танкистери өөредилге белеткелин, танк школазын чедишкинниг доозкан. Олар шуптузу сержантыдан лейтенантыга чедир шериг аттарын алганнар. Бо илеткелди кылып тура, лейтенант Арестов, тыва эки турачылар дег кайгамчык организастыг, чүрүмнүг, бодунуң хереэнгиниң ханы билир немелде күштү алганын аажок улуг өөрүшкү-биле демдегледи. Шуптузу танкистер чорудукчулар-механиктер болдулар. Оларның кижи бүрүзү «Т-34» танкыларлыг, ынчангаш чүгле тыва эки турачылардан тургустунган тускай ротаны организастадывыс деп илеткеди. Байырлажып чарыгаш, февраль 8-те фронтуже аъттанып-тылар.

Февраль 26. 6 дугаарлыг гвардейжи корпустан гвардияның лейтенантызы А. В. Усов-биле гвардейжи сержант Тюлюш Лама чедип келдилер. Олар Ровно дээш тулчуушкунга эрес-маадырлыг чаалашканын илеткедилер. Тываның эки турачы отрядының 68 дайынчыларын эрес-маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң орденнеринге шаннаарынга киирегинин, оон иштинде 4 кижиниң Совет Эвилелиниң Маадыры атка киирегинин улуг өөрүшкүлүг дыннаттылар. Отрядтың командирлериниң, солдаттарының аразында балыгланганнар, өлгеннер болгаш ис чок читкеннер

Март 20. 1943 чылдың август айлап эгелээш, эки турачы удурткучуларның белеткелиниң дугайында биске билдингени болза, ам бодунда үр үзүктелген ужурунда ам-даа белеткели кошкак. Бо талазы-биле эш Еңзакты эш Латышевче чорударымга, тыва эки турачы удурткучулар дугайында долу медээни аазадым.

Март 21. Эш Токаның даалгазы-биле эш Латышевке чордум. Немец-фашистиг ажылекчилерге удур демиселге тыва эки турачыларының эрестиг киржилгезинге бүгү Тываның хей-аъттыг өөрүшкүүнүн медегдээш, эки турачы отрядтың дугайында доктаамал медээни ТАР чазаанга бээр артазын организастаарын хүлээнди. Фронтуже немелде күш кылдыр ам база 100 кижи чорударының дугайында айтырыгны Латышев ам бодунда дадагазал кагды.

Апрель 4. Гвардияның капитаны эш Кечил-оол чедип келди. Оон келген хереэ — командирлерни болгаш дайынчыларны шаннаар документилерни Кызыл Шеригниң Дээди командылал черинге чедирер дээш. Ол-ла хүн эш Кечил-оол-биле кады аш Латышевке бардывыс. Ол чугаага оон оралакчызы эш Бахинов база кирипти. Тыва эки турачыларның дайынчы ажыл-үүлезин капитан Кечил-оол илеткеди, а улаштыр шаналдарны дүүредиргин дилээрге, эш Латышев бүрүн деткиди. Оон соонда генерал Шооманың фронт четкеш кээрин чугаалаштым. Ону удурткулага илеткээрин болгаш бодунуң талазынган долу деткирин балыткады. Ол-ла хүн аъттыг шеригниң кол командылакчызының оралакчызы генерал-полковник Городовиковка эш Кечил-оол-биле кады бардывыс. Эш Городовиков капитанга улуг чедишкиннери дээш байыр чедирди. Тыва эки турачыларны шаннаарының дугайында чугаа аразында орден, медальдар-биле шаннаткан тыва эки турачыларны Москваже кыйгыртып эккелгеш, Кремльге тыспсырының дугайында бодалымны илерептим. Харын-даа 2-3 хонук иштинде олар Москваны-даа сонуургал көөрүн ук таварылганы ажыглапса чүл дээрзин илерептим. Эш Городовиков мээң саналым-биле чөпшээрешти. А шаналдугайында аъттыг шеригниң кол командылалының кадр килдизинин начальниги генерал-майор Паровка чордум.

Апрель 28. Эш Городовиковтуң чалаанын ёзугаар аъттыг шеригниң кол штабынга чордум. 200 «Гвардия» деп демдектерни тыва эки турачыларга май 1-ге таварыштыр тыспсырын саналдаш, 6 дугаарлыг аъттыг шериг корпузунуң командылалының дужаалыларны курлавырга белеткеп турганы 2-ги политуң коминдири подполковник Барышников, штабының начальниги подполковник Лунин, эки турачы эскадроннуң командири гвардениң капитан Кечил-оол, оон политик талазы-биле оралакчызы гвардияның улуг лейтенантызы Байыскылап олар уткуп алдылар. Эскадронну бистиң келгенивиске холбаштыр чыскаапкан. Бүргүн эки турачы эскадроннуң офицерлериниң, дайынчыларының моральполитиктиг байдалын болгаш дайынчы белеткелиниң дугайында капитан Кечил-оол меңээ илеткеди. Бодумнуң ээлчээмде Тываның нам. чазаанның өмүнээзинден байыр чедирдим. Чыскаалды тарадыптары биле, эскадроннуң бүгү дайынчылары, офицерлери бистерни үглеп келди. Оларның кижи бүрүзүнде күзел — төрээн черинде, Тыва Арат Республикада үүг болуп турарын, фронтуга канчаар дузалап турарын, бо кыштың канчаар өрткенин, часты тарылганын байдалын дээш, хөй-ле айтырыгларны салды. Бистер бүгү айтырыгларга харыылаарын орадажып турдувус. Маңаа чаңгыс чижек: Украинаның немец-фашистиг ажелекчилерден тыва эки турачыларның киржилгези-биле хосталган девискээринде хоозураан чонга сүй белек кылдыр 17.000 ажыг бээ малды чорутканын чугаалаарывыска, бедик кедергүлүг, өөрүшкүлүг адыш часкаашкыннары чыжыраар турду.

Ол ыяка ужуражылга соонда, бригаданың штабынче генерал-майор Рудчук чалады. Эскадроннуң дайынчылары фронт чоруур мурнунда канчаар өөренип, дыштанып турганын, дайынчы белеткелин улам ханыладып турганын доңчу бараныштырды. Оларның белеткелин бүзүреп көөру-биле генерал-полковник Городовиков бодуже келгеш, хынап чоруунун медегледи.

Тыва эскадроннуң дайынчылары Кызыл шеригниң командылалының бедик үнелелин алганын, оларның корум-чүрүмнүүн, дайын шалдеринге эрес-дидимин генерал-майор Рудчук чоргаарал-биле демдеглээш, тыва эскадроннуң офицерлериниң, дайынчыларының дайынга чедиишкиннеринде оларны кызыл белеткээн, өөредип-кижизиткен бистиң үлүг-хуувуска чоргаарланыр мен деп, эш Рудчук чугаалады. Ниитги дайынны чыл-ча шавар дээш тыва чонунуң бедик патриоттуг үүлезин, дайынның бирги хүннеринден эгелээш, Совет Эвилелиниң бир денге тиилелге дээш оон маадырлыг Кызыл шеринге ТАР-ның арат чонунарының дузаламчызын, изиг чүткүлүн таныштырдывыс.

Чугаа аразында ийиги корпустуң командири подполковник Барышников бистерни чалап аппаргаш, янзы-бүрү уксалыг дайынчы аъттарны көргүстү, оларның аразында Кызыл шеригге белекке келген моол аъттар база бар болду.

Май 27. Кызыл шеригниң кол штабының аъттыг шериг талазы-биле дээди командылалының төлээзи генерал-майор Тимонин (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден дакпырлап келген) болгаш подполковник Суров олар тыва эскадроннуң гвардейжилеринге орден, медальларны байырладыгыр байдалга тыспсырыбыле келдилер. Кежээжиниң 9 шаната тыва эки турачыларны шаннаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын номчаш соонда, байырладыгыр ёзулал эгеледи. Эш Тимонин орден, медальдарны боду тывысты. Шаңнал тыспсырын аажок байырлаадыгыр ёзулал-биле организастады, кижи бүрүзүнге шаннаарын тывыскан санында үрер хевжүм үзүктел чокка ойнап турду. Шупту 53 шаналдарны тывысты. Эш Тимонин бүгү шаннатканнарга база катап изиг байырны чедирип чаагай йөрээлди салды. Оон соонда генерал-майор эш Рудчук сес алгаш, кижи төрелгетеннин көөр хөнүү чок фашистиг эжелекчилерге удур демиселге эрес-маадырлыг чоруу дээш эки турачыларны мактап йөрээди. Бо бүгү ёзулалдың түнелиинде штабка байырлаадыгыр шайлалга болган. Маңаа эки турачыларны белеткел үезинге болгаш фронтучу маадырлыг чоруктарын хөй катап сактып турган. Генерал Рудчук тыва кыстарның дугайында онзагай мактадлы илередип, олар дээрге казарманың ёзулуг долу эргелиг ээлери, олар кандыг-даа кара. кадыг ажылдардан ойталавас, кайгамчыктыг сагыш-човангыр, дайынчыларның культурлуг амыдыралы дээш сагыш-сеткилиниң ханызындан ажылгырын, ээлдээш, дыннангырын ажок онзалап мактады.

Шайлалганың төнчүзүнде генерал-майор Рудчукка болган оон штабының бүгү офицерлериге тыва эки турачыларга сагыш човангыр киичээнгейин дээш, оларны өөредип, кижизидип, улуг үүдени будургени дээш Тыва кам. чазаанның мурнундан изиг байырны чедиргеш, бригаданың кызыл-булчуун дериириге хереглээри-биле 3000 рубльдя бээрин аазадым.

Тываның чазак черинден тыва эки турачыларны белетээгеринге онзагай шылгаралы дээш курлавырда аъттыг шеригниң корпузунуң командири генерал-майор Рудчук, штаб даргазы Лукинин, а эки турачыларның кады чаалажып чораанны ийи дугаар полугуунуң командири Барышниковту онзагай шаанап мактап демдеглезе чүгүлээр сананалдыг мен.

Май 28-те. Ийиги аъттыг шеригниң корпузунуң өөредилге шөлүнге, оон полктарының аразынга аъттыг спортчу маргылдаалар болду. Казыргы дег дайынчылар аъттың сыр маныңда хаак кезеринге, аъттан дүжүп, аъттанырынга, моондактарны эртеринге, аъттыг янзы-бүрү хевирге чоруурунга, дидим нашлагайын көргүстүлер. Кежээжиниң 5 шакта бүгү чемек тыва эскадроннуң байырлыг чыскаал-митингиле үдеди. Анаа генерал-майор Рудчук, генерал-майор Шоома база мен байырладыгын Төрээнин салдывыс. Бүгү тыва эки турачыларга совет-тыва чонунуң хереэ дээш улуг чедишкиннерни күзедим.

Митинг төнерге, эскадрон чыскаалы-биле тыва чонунуң болгаш эш Токаның бодубиле тывыскаңы аллардыг тутуунуң адаа-биле, демир-орух вокзалынче базыпты.

1944 чылдың май 28-те, тыва эки турачылар шак мынчаар Төрээн чуртунче эзэн чаныптылар.

• • •

Моон-биле төөгүлүг бадыткал материалдарлыг демдеглелден үзүндүлер доозудыр. Ону хемчээлии кызыра кол-кол чүүлдерниче, чүгле эки турачыларга хамаарышкан кезээн алган. Билир-ле болгай бис. 1943 чылдың сентябрь 1-де эки турачыларны Кызылдан фронтуже үдээн. Ол хайныышкынныг хүннерде, келир үеде Тываның улустуң чогаалчызы Тюлюш (Степан) Сарыг-оол: «Улуг-Хемниң кежиг аксы Уткуп алыр черим болзун» — деп йөрээп артканы дег, ол күзелдиг боттанылгазы 1944 чылдың июнь ортаа үезинде эки турачыларның бирги болүү чанып келгеи. Оларның хөй кезии Украин черде кезээ-монгеде акыдунма хөөрлеринде артып калган. А бир чамдыктары госпитальдардал-даа, азы азып-салгаш-даа дайын төнгүже Чөөн Европаны бүгү шериг-биле кады хостажыр-лар. Харын-даа оон улаштыр бүгү чүртту кежилдир каакпаш. Чөөн чүктө япон империализмни чылча шавыжкаш, аъп келирлер.

Совет улустуң Улуг дайынга тиилелгезин мөңге уттундурбас, төөгүнүн чырыткылыг арны болуп артар.

Бо материалды Курархив ажылдакчызы Николай КУНЧҮН белеткээн.

Тес-Хем райкүүсномунуң улус өөредилге киидизиниң эргелекчизи Ш.К. С. Кочага 1992 чылдың февраль 20-де хенертен мөчээн. Амыдыралга ынак, ажылынга кызымак, хөй ниитилелиг, ургаачыр-сагыгыр кижи, төлептир уруг-дарыгның адазы, найырлыг өг-бүлениң ээзи, эргим эжиниг бистеи чарлып чорутту.

Шуруп-Кара Сатович Кочага 1936 чылдың февраль 7-де Танды районнуң Кызыл-Арыг суурга төрүттүнген. Ортумак школа соонда, Кызылдың башкы институдун, сөөлүүреди Новосибирскиде ПДШ-ны (ам — Сибирьниң кадрлар белеткээр төвүн) доозкан.

Бодунуң күш-ажылчы амыдыралын 1961 чылда Тес-Хеминиң Чыргаланды ортумак школазынга өөредилге эргелекчизинге ажылдаанындыбиле эгелээн. Ол-ла районга улус өөредилге киидизиниң эргелекчилеп беш чыл ажылдаан. 1970 чылдан 1986 чылга чедир СЭКП Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга райкомнарынга инструкторлардан ийиги секретарьга чедир албан-дужаалдарга чораан.

Шуруп-Кара Сатович кижизидилге хереэнге биляяң, мергежилиг, байлак аргадүржүлгазын бараалгадып, ак сеткилдиг, чогаадыкчы өзу-биле ажылдап келген. Ол ниитилел амыдыралының илепкейлиг киржикчизи болуп, ажылдаан черлериниге район Советтериниң депутадынга, партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бюро кежигүннүнге соңгудуп турган. Ол ленинчи юбилей медалыбиле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан.

Шуруп-Кара Сатович Кочаганың чырыткылыг турасказалы бистерниң чүректеривиске, сагыш-сеткилривиске кезээде артар.

Бөлүк эштери.

Тыва элчиннерниң 1944 чылдың февраль — май айларда демдеглелинден

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ПОНЕДЕЛЬНИК

ФЕВРАЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.35 Мультфильмнер. 9.20 «Ис». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.45 «Цирк деп чүл?» 10.25 «Думчук». Уран-чечен телефильм. 12.00—12.20 Медээлер.

• • •

15.40 «Элдептиг кижилер». Уран-чечен телефильм. 17.00 Мультфильм. 17.30 «Пи» демдек бүгүзар. 18.00 Медээлер. 18.25 Мультфильм. 18.40 Реформа: неделя санында. 19.20 Кышкы XVI Олимпий оюннарының хаашкыныңың байырлыг бүзулалы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 А. Рудерманның фильми. 23.00—00.10 Автор телевидениези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.20 Итали дыл. 9.50 Хостуг үеде. 10.00 «Ужуруң билиндирээнде, ынчан чурттаар мен». 10.35—11.20 «Орус культура дугайында беседалар».

• • •

16.25 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли).
КЫЗЫЛДАН
17.05 «Салгынчыгаш». Самагалдайның долу ээлес ортумак школазының амыдыралы. 17.45 Медээлер. 17.50 «Тыва черде». Медээлер. тамылбыр. интервью. 18.30 «Ажык чугаа».
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүң-не байырлал. 20.45 Кышкы Олимпий оюннарының хаалгынганы. 22.10 «Маргыжылышкын». 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
17.25 03 программа. 17.55 Американ сургаалчы Павел Ильин. 18.10 Т. Ин. Ко. 18.25 Голышевиң чүге херек ирги? 18.55 Хостуг үеде. 19.10 Россияже көрүүлүг. 19.25 М. Фокиниге тураскаадыг. 19.55 Реклама.
КЫЗЫЛДАН
20.00 Мультфильм. 20.40 Музыка. музыка. 21.10 — 22.50 «База бир ыанаыш». Уран-чечен фильм.

ВТОРНИК

ФЕВРАЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.35 Концерт. 9.20 «Төрээн чуртунга мөгей...» 10.25 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 11.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00—12.20 Медээлер.

• • •

14.30 «Бо силерге херек бе?» 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Телефильм. 15.20 Тыныарылга гимнастиказы. 15.35 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериялыг уранчечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.50 Уругларның музыка клубу. 17.30 Чемпионар-биле кады. 17.45 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 «Альбом». 19.00 Мультфильм. 19.10 Досье. 19.40 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удукар. чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кинопанорама». 22.35—23.40 Хөглүг программа.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 Франциз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Франциз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.35 Осетиянның аныяк чурукчулары. 10.50 Граф Т. М. Толстой-Милославский. 11.35 Барыын-Сибирь студиязының фильмнери. 12.25 Аът театры. 13.25 Россияның болгаш Чөөн Европаның чурттарының кады ажылдажылгазының дугайында. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Бизнесмен-91». 18.05 Т. Ин. Ко.
КЫЗЫЛДАН
18.20 «Айтырыглаар болгаш харыылаар». 18.50 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.20 Байырывысты хүлээп алыкар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүнүң-не байырлал. 21.25 Реклама. 21.35 Россия телевидениези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—02.00 Россия телевидениези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур.

СРЕДА

ФЕВРАЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.30 Уругларның музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.25 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 10.45 «Кинопанорама». 12.00 — 12.20 Медээлер.

• • •

15.54 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериялыг уранчечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.55 Уругларга дамчыдылга 17.45 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кымны чөптүгүл?» 18.50 «Музыканы көрүп көрейиң». 19.20 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 20.25 Концерт. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 Хроника-биржидээлиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.16 Телевикторина. 23.10 —00.10 «Беш кадар».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Кым дуне уаттыкаарыл? 10.05 Алдын шпора. 11.05 — 11.45 Барыын-Сибирь студиязының фильмнери.

• • •

18.10 Н. Фейгин.
КЫЗЫЛДАН
18.25 Уругларга фильм. 18.30 «Фортуна» телебиржа». 19.05 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр. интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүң-не байырлал. 20.30 Сос дилеп тур мен. 20.45 Н. П. Старостиниик юбилейинге уткуштур. 21.55 Музыкалыг программа. 22.55 Ол-ла хевээр. 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.25 Т. Ин. Ко. 18.40 Телеолчулал. 19.25 Эконом. 19.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55—20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ФЕВРАЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.30 «Салым-чаяанныглар болгаш мегеликкилер». 9.20 Телевикторина. 10.25 Мультфильм. 10.40 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-ку сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 «Ии». демдек бүгүзар. 13.10 — 13.50 «Кижи болгаш хөйлу».

• • •

15.45 «Бүгүн болгаш шаанда». 16.15 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-ку сериязы. 17.45 Курлавыр. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильм. 18.35 «...Он адазы харыыларга чедир болгаш оңгуда улугларга». 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.25 «Чер хемчээжиниң үелери». Үш сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-ку сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара хаарыкак». 22.00 — 23.45 Эфирде — музыка.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.35 Музыкалыг программа. 11.20 — 12.30 «Мен болгаш эскелер-даа».

• • •

16.30 Чергелешкен чурттар. 17.15 Хуу школа. 17.45 Т. Ин. Ко.
КЫЗЫЛДАН
18.00 Уругларга фильм. 18.10 Аныяктар программазы. 18.50 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.20 Байырывысты хүлээп алыкар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүң-не байырлал. 20.40 «Маргыжылышкын». 22.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 29-ку сериязы. 23.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 Коммерцияның тускай ундурүлгези. 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
18.00 Хостуг үеде. 18.25 Г. Явлинский. 19.05 Рынок болгаш культура. 19.55 Реклама.
КЫЗЫЛДАН
20.00 Мультфильмнер. 20.20 Информастыг программа. 20.50 «Өг ээзи». 21.10—22.50 Уран-чечен фильм.

ПЯТНИЦА

ФЕВРАЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 «Эртең». 8.20 Хроника-барыындаалыг фильм. 9.20 Телефильм. 10.00 Эфирде — музыка. 10.45. Мультфильм. 12.00 Медээлер. 12.20 «...Он адазы харыыларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 13.00—14.00 «Аян-чорукчулар клуву».

• • •

16.05 Уругларга фильм. 17.25 Мультфильмнер. 17.50 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 Медээлер. 18.20 «Чао, Буйнов, чао». 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». 19.15 «Мээң ог-бүлем болгаш оон-даа өске дириг амытаннар». Хөй сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 19.45 «ВиД». 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 — 00.50 «ВиД».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези». 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг үеде. 10.05 Англи дыл. 10.35—11.35 Барыын-Сибирьниң студиязының фильмнери.

• • •

16.45 «Делгем».
КЫЗЫЛДАН
17.15 Медээлер. 17.25 «Тыва ТВ чалап тур». Чаданага болган уран чүүл байырлалыңдан дамчыдылга. 18.25 Медээлер. 18.45 Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок 14 сессиязынган дамчыдылга.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүң-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 30-ги сериязы. 21.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.45 «Пепси алды-биле музыка». 22.45 «Шүүт чаңыт». 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
17.15 Тинко. 17.30 Мультфильм. 17.45 Теле-ЭКО. 18.15 Театр телекеңээ. 19.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55 — 20.00 Реклама.

СУББОТА

ФЕВРАЛЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 Мультфильм. 8.45 Музыкалыг эртенги дамчыдылга. 9.15 «Төп». 9.55 Музыка киноскизи. 10.25 «Оңу шыдаар силер». 11.10 Орус музыка антологиязы. 11.40 «ЭХ». 11.55 Ном делгизири. 12.45 «Демнежилге» видеокамера. 13.35 Медээлер. 14.20 Телеоюн. 15.20 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.25 «Мәйя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 16.50 «Дириг амытаннар аймаа». 17.35 «Буянныг-ла болзун». 18.27 Кавсырылга. 19.20 Барымдаалыг телефильм. 19.45 Автор программазы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Мороженое садар сезонның төнгени». Уранчечен фильм. 22.45—00.05 Спортчу кежээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 «Бистиң садывыс». 8.50 Баскетбол допчулалы. 9.20 Хостуг үеде. 9.35 «Силерниң харыдар ыяча болза»... 10.05 Барыын-Сибирь студиязының фильмнери. 10.55 Эстрада режиссеру Вадим Фиссон. 11.25 «Арыг хөлчүкте бажың». 13.05 «Экстро». 15.00 «Кадар он бир» видеокамера. 16.15 «Канчаар чурттаар бис?». 17.00 «Бурда моден» сумелеп тур...» 17.30 «Бодуңун коңга кагар черивилең». 17.50 Хөй сериялыг мультфильм. 18.55 Реклама. 19.00 «Позиер болгаш Донахью». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүң-не байырлал. 20.30 «К-2». 21.35 «Бизнес МН». 21.45 «К-2». 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25 Чиик атлетика талазы-биле Европа чемпионады. 01.25—02.00 «Маски-шоу».

ВОСКРЕСЕНЬЕ

МАРТ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг программа. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Бозуңга бодун дузалаа». 9.15 «Эртең әрте». 9.55 «Чүү-даа болуп болтур». 10.25 Автопортрет. 11.10 «Эртенги шолбан». 12.00 Мультфильм. 12.20 Делегей фестивалы. 12.55 «Бүзуренчиг эрес-даа болза, бүзуренчиг». 13.35 «Кожегениң өске талазында». 14.00 Медээлер. 14.20 «Тура дүжеп». 14.55 «Берлинниң дүшкени». Уран-чечен фильм. 18.10 «Уолт Дисней» көргүзүп тур...» 19.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирте диалог. 20.00 Телеюгия. 20.10 «Нева ТВ». 20.30 Режиссер Г. Данелияның фильмнери. 22.00 «Түнелдерни». 22.50 Сатиристиг медээлер. 23.00 — 00.00 «Аян-чорукчулар клуву».
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 Медээлер. 8.20 Конкурс. 8.50 «Булүрезидерге, бүзүремер». 9.20 М. Фейгин. 9.35 «Кым музыканы чагып тур». 10.05 «Оруктарның түс чылы». 11.00 Мультфильм. 11.30 Атыбаты... 12.00 Телеалбан. 12.30 Конкурс программазы. 13.30 Мультфильм. 14.00 Россияның парламент медээчизи. 14.15 Чергелешкээ. 15.35 Мурнуу-Африка Республикадан репортаж. 1-ги дамчыдылга. 15.55 Шереметовтарның ыыгыырупкан. 16.25 Харылаанның эгези. 17.10 Таныштырылга. 17.50 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионады. 18.50 Чиик атлетика талазы-биле Европа чемпионаты. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүнүң-не байырлал. 20.30 XX түс чыл салгал соонда кадр. 22.00 Кабере. 23.00 Чиик атлетика талазы-биле Европа чемпионаты. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—01.00 Балет.

Шүлүк кыдыраажындан

ХҮЛЭЭНИРИН ААЗААЙН

Кудумчуга лозунгарга,
Хуралдарга саналдарга
Эрти дыннаар
кыйгырыым-на:
«Эде-хере тургустунаал!»
Үевистиң негелдезин
Үнзэргедир харык бар
бе—
Бодум хуумда харын
кандыг.
Болур-чогуур хемчег
алыйн?
Артык штат кызырлырда,
Ажылымдан халашкан
мен.
Дооразынче хайдыгы
дег.
Доозуп алган эртемим
чок.

Хоорай, суурда, чер-черде
Кооперативтер
арбыдаан-дыр.
Мен-даа кирип болгай-ла
мен...
Мергежээним ижим ол
чок...
Бо-ла бүгү бодалдардан
Борбак бажыы ыка берди.
Даанны атсы карак
шиммес,
Даңгаар эртен удуур-дур
мен...
Алыр-адыр! Чүү дептим?
Ам-на сагыш ажыды аа!
Хүннү, дүнү эде көөрүн
Хүлээнирин аазаайн!

Чаш-оол КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ТЫП КӨРҮҢЕРЕМ

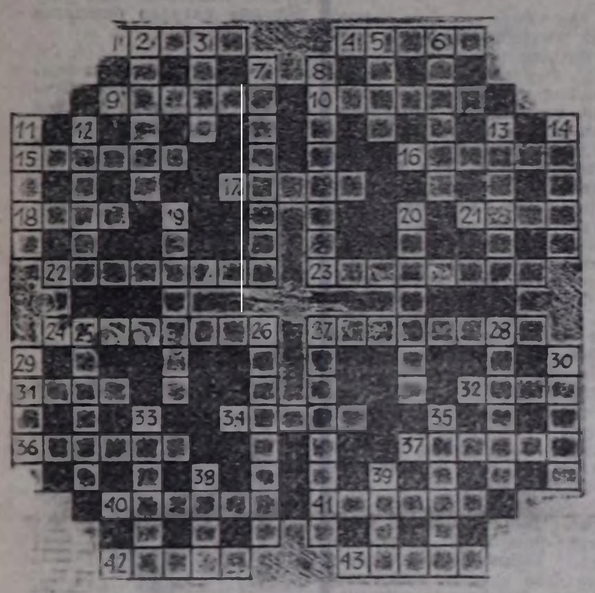

Доора дургаар:

1. Өжээн. 4. Черни саазынга хевирлеп чүрүүру. 9. Тыва херээжен ат. 10. Бии-Хемде суур. 15. Орус шүлүкчү. 16. Малдың органы. 17. Ак чем. 18. Аът дерии. 21. Бичии ыт. 22. Кушкаш. 23. Тыва херээжен шүлүкчү. 24. Эзник кадарчызы. 27. Концерт кирижикчизи. 31. Шээр мал. 32. Чылгычының херексели. 34. Азияда күрүне. 36. Ыяш чепсек. 37. Мал чүүнү. 40. Сибирьде хем. 41. Дыынадыг. 42. Кошкак хат. 43. Шыдыраачыга дээди шаннал.

Үзүн дургаар:

2. Каа-Хемниң бир адыры. 3. Тожуда хөл. 5. Хаан дүжүлгезиниң салгакчызы. 6. Черже кирер быжыглаан ыяш. 7. Таңдыда суур. 8. Чер ажылдыг кижи. 11. Дугуржулга. 12. Улуг-Хем—Чөөн-Хемчик аразында арт. 13. Чидиргат. 14. Сава. 19. Чазап үнүш. 20. Тожуда суур. 25. «Үйгу чок Улуг-Хемниң» маадыры. 26. Шарыга чүк чүдүрер херексел. 27. Культура ажылдакчызы. 28. Тыва ат. 29. Тывада район. 30. Даг-Алтайда суур. 33. Кедээ ишчи. 35. Аът чүүнү. 38. Кышкы негей. 39. Нация ады.

Василий САНДАКПАН тургускан.

Кызыл хоорай.

«Төрээн черим төөгүзүнден» деп тоожудан үзүндү

КЫШТАГДА ЭРТЕН

Кыйыг-Ыяштың кадыр мөзүнин одуругланыр иерти базып каан, дайлагар оруктуң төнген үзүүнде оргулаштга чөвүрээзин аштаваан чиңге шеттер-биле дугуруктай туткан, бичежек хой кажазының чаныңда бора-бүдүп, ог турган.

Эргилей берген барба хөмүнден ыдык дүрзүлей даараш, кидис-биле үптап каан бопуктараыт, колдук адаандаш кожалап-биле курлай бооп каан аңай кезии чүүктүг оолчугаш өгнүң ар-гинын артай базып чадай-чадай, кидис ажынның солагай талазындан арнын көзүлдүр бакылап келген. Ол кыржаң сооктуң чыварынга чадаарда-ла туман өттүр бүдүрсей хереллеп үнүп орган хүнче караан имиреэптикен кайгал турда, ооң өгбегер бажынга бөрт-даа кедирбейн, ооң бичии-ле дээре акызы дүмээзын ийи колдук адаандан сы куспактааш дашкаар үндүр үдепкен.

Төгерик арынныг, дөстексимээр хазактыг, хөвең дыгыл каан дег бопуттуг кызыл чазактарлыг, мешпек оолчугашты акызы даштыгаа каапкаш, муңгаш кажаа иштинде хураган чагыштырып-эмзирип орган авазынга маңнап чеде берген.

— Ээн өгде дүмүзиңи чүге катташ келдиң, откакөсие быжырлы бээр, барып көр, бар, оглум—деп, аваазы чугаалап орда-ла, Топтуг-оолдуң алгырып ыглаан үнү аваазынга дыңналып келген.

Малчын-оол биле Иргит-кыс салым-чолун кожуп чурттаа-ла, сес хире чылдар эртпеп.

Үзеп чылларның эгези — Тывага улусчу революцияның тиилээниндеп бир үр-даа болбаан. Чай боорга, каак-халыынныг, кыш боорга, соок-чыварлыг, аш-чут берге чылдарда араттар каш мөлүн менди чыл ажырар дээш, байгы-ла аргаларны ажыттаар турганнар. Дөргүл-төрел аайы-биле ийи ог-өрегенниң бирээзин-ле терең сиген-ниг, ыяштарлыг харагап-чыраалыг, доңмас кара суглуг шынаалырга бода малын кыштадыр. А өскези шээр малы-биле хар чүге дүжер, кадар оттуг, кадыр мөстерлиг тайга-сыңнарже көжүп үнүлей бээрлер.

Төгерик арынныг, дөстексимээр хазактыг, хөвең дыгыл каан дег бопуттуг кызыл чазактарлыг, мешпек оолчугашты акызы даштыгаа каапкаш, муңгаш кажаа иштинде хураган чагыштырып-эмзирип орган авазынга маңнап чеде берген.

— Ээн өгде дүмүзиңи чүге катташ келдиң, откакөсие быжырлы бээр, барып көр, бар, оглум—деп, аваазы чугаалап орда-ла, Топтуг-оолдуң алгырып ыглаан үнү аваазынга дыңналып келген.

Малчын-оол биле Иргит-кыс салым-чолун кожуп чурттаа-ла, сес хире чылдар эртпеп.

Үзеп чылларның эгези — Тывага улусчу революцияның тиилээниндеп бир үр-даа болбаан. Чай боорга, каак-халыынныг, кыш боорга, соок-чыварлыг, аш-чут берге чылдарда араттар каш мөлүн менди чыл ажырар дээш, байгы-ла аргаларны ажыттаар турганнар. Дөргүл-төрел аайы-биле ийи ог-өрегенниң бирээзин-ле терең сиген-ниг, ыяштарлыг харагап-чыраалыг, доңмас кара суглуг шынаалырга бода малын кыштадыр. А өскези шээр малы-биле хар чүге дүжер, кадар оттуг, кадыр мөстерлиг тайга-сыңнарже көжүп үнүлей бээрлер.

Малчын-оолдуң аваазышувагаңчы оглунуң уруглары-ның улуу элээди кызы-биле шынаага ниитээн кыштадып арткан. А боттары ийи бичии оолдары-биле тайгага шээр малын кыштадып турганнар.

Малчын-оол ада ажыы көрбээн, кавайлыыңда-ла адезы ааракаш, мөчүй берген, аваазының чанында эр чангыс өскен болгаш ажылга кыымак, амыдыралының бергезин эскерип, ону капчап чингедирип бодап, сеткил-сагыкын уруглары-ның ынак аваазы Иргит-кыска бо-ла то каай берген жындан күду, адаанга үндүр карак чедер черлерни төптап көрүп, төрээн чурту-нуң каас-чаражынга ынакшын, оон бай-байлаан магадап, аңаа чоргаарланып, ажы-төлүнүң, арат-чонунуң келир үезин бодап, сагыш-сеткили-биле чугаалажып олурган.

Хемчиктиң оң талазы Шекпээр даглары-ндан куду, Хорум-Даг, Чыргакы, Шеми хемнер, Үстүү-Хову, Ортаа-Хову, Алдыы-Хову, Ыяш-Шашкал, Өлең-Ховузу, Чанагаш-Аксы, Хөндергей, Чадаана хемнер, Баян-Тала, Ийме, Сесеге-Ховузу дээш-ле ховулар, шынаалар, шаттар, даглар боттарының түсмайлаң каас-чаражын көргүскензиг талыйтыр-ла чаптын чоруй баргылаан.

Хемчиктиң солагай талазында карак чедер черлер — Алдан-Маадырның Оргу-жындан куду, адаанга үндүр карак чедер черлерни төптап көрүп, төрээн чурту-нуң каас-чаражынга ынакшын, оон бай-байлаан магадап, аңаа чоргаарланып, ажы-төлүнүң, арат-чонунуң келир үезин бодап, сагыш-сеткили-биле чугаалажып олурган.

Хемчиктиң оң талазы Шекпээр даглары-ндан куду, Хорум-Даг, Чыргакы, Шеми хемнер, Үстүү-Хову, Ортаа-Хову, Алдыы-Хову, Ыяш-Шашкал, Өлең-Ховузу, Чанагаш-Аксы, Хөндергей, Чадаана хемнер, Баян-Тала, Ийме, Сесеге-Ховузу дээш-ле ховулар, шынаалар, шаттар, даглар боттарының түсмайлаң каас-чаражын көргүскензиг талыйтыр-ла чаптын чоруй баргылаан.

Хемчиктиң солагай талазында карак чедер черлер — Алдан-Маадырның Оргу-Шөл, Кара-Даглардан куду хем үнүү чоорту улам-на делгемчип, Ак-Даш, Бора-Тайга девискээри, Ийи-Дыт алаагындан куду Алдыы-Ишкин-Аксыга чедир тараа, елеген шелдери —суттарын болур черлерде ма-гадыылалдыг үнүш-дүжүт мында-дыр ийин. Шаа барып төрээн черимниң бо байлаа шиңгээттинин, чонуң күжү-биле бай-шыдалдыг амыдыралдың тургустунарын эскерип, иштинде бодаңнаан. Демир дагаларлыг, чиңге баглар-биле дискек адаа, балдырдан так боол баглап алган хап идининиң кидис үгүнүң аразында сөскен даңзазын ушта тыртыкаш, өшкү кежи чолдак шээживээнин оргазында даалымба курунун-адаапка астып алган коштың бижээнин бичезин эптин сүргей үштүп алган. Оон даңзазының бажын каза туткулаап, пес дег кылдыр чымчап калган алгы таажпызының хавынын аксында пачирбе-биле тудуштурган хола чүшкүүжү-биле даңзазының бажын чүшкүй тутка-кан. Хөөй берген дүнзе таакпызын даңзазынга тыккеш, оттуунуң даңзының кырынга хагы салташ, олуң кызаш кылдыр шавыштыр кыйзы кага каапкаш, таакпызын кыпсып, үзүүн-үзүүн хөнүдү соргулап, ыжыш бу-руладыр тыпкылап орган.

«Кара-Чарык бажының төттүү коштарга өзүрген «өзөрт-көөрт» кылдыр кыш-кыргылаарга, арга бажы чаңгыланың-ла үнген. «Бо-даа кайын алаа-ла алгы-рып турар хүн деп, кандыг-ла-бир дириг амытанны көрген-не-дир ийин бо»— деп иштинде бодаңнаш, мөөстелчекте оттаан хоюнун үстүнче бедип аар болаш, тап-биле базып чорупкан.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.
(Уланчыгыт).

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

«Ажылчын кыс» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

СОНУУРГАКТАРГА

ОРДЕН АЗЫ КААСТАЛГА БЕ?

«Диадема» деп грек сөзү тыва дылче шилчидип очулдурарга, шарыышкын азы аржыыл дээн. Шаанда Ортаакы болгаш Чоокку Чөөн чүк чурттарының, чижээ, Персия шугулдурунуң хааннары пос-биле бажын ораап, шарып алыр турган. Бажын ынчаар ораап, шарып алган кижилерни орденниг азы бедик албан-дузаалдыг хайырлаттылар кылдыр санап турган.

457 КИЛОМЕТРНИ ЭРТКЕН

30 харлыг америк Джон Сигмунд чоокта чаа элдептиг рекордту тургускан. Сент-Луис хоорайдан Карутерсвиллге чедир Миссисипи хем-биле 89 шак 49 минута дургузунда ол эжигеш, 467 километр хемчээлдиг черни эрткеп. Сунга эптир талазы-биле могагшылаг, уйгу-чыдын чок Джонну моторлуг хемеге комиссия кежигүннери-биле кады ооң адайы Катерина үдеп, аңаан чиик чем аймаа-биле хандырып чораан.

ШООДАЙЛЫГ МАҢНААРЫ

Шоодайлыы будунга недип алгаш, маңнаар, чарлыр оюнну амгы үеде шоодуп турар. А шаанда ыядыг мартылдаалар делегейниң хөй чурттарынга болуп турган. Чижээ, Ирланд ыыс-гуурлуг Джошуа Финн деп америк кижи 1929 чылдың май 1-де АКШ-тың национал гвардиязының стадионунга чүс ярд (91,4 метр) хемчээлге маргылдаага кирижкеш, тиилекчи болуп, 14,4 секунда дургузунда ол хемчээлди эрткен. Ооң сөөлүнде спорттуң ол хевирги маргылдаа ойнарындан үшүүлген болгаш финиш төгүзүе тиилекчи болуп арткан.

СУГНУҢ ДОҢАРЫ

Кышкын соок черге тургузуп каан савада сугнуң доңа бээрин илаптыг билир бис. Ынчаарга чогум каш градус соокка суг доңа бээрил? Сугнуң дустуг болгаш еске-даа химиктиг бүдүмелдерлиг составындан хамаарыштыр 10, 20, харын 40 градус соок турда, доңа бээрин Израильдиң химия эртемдени Мэир Лахав чоокта чаа тодаргайлаан. Ынчаарга 3-4 километр бедикте агаар үргүлүү доң, ынчангаш кандазачал элезиниг черлерниң кырынга арыг сынрти бедик агаарга булгуртур болза, чаашкын дораан эгедээр деп, түнелди эртемден кылган. Ынаыг болза-даа, «эзирик» чаъс кижи төрелгетеге ажыктыг болур бе ынчаш?

АДМИНИСТРАЦИУМ ДЕП ЧҮЛ?

Администрация азы бюрократия, биригээр чугаалларга, кабинет эрге-чагырганы» деп адап турарыыс даргаларны эртемденнер кезээде хүндүлевес болгаш харын көөр хөөн чок болуп келген. АКШ-тың Гарвеллов лабораториязында атом дугаараыг бир элементини ажыдып тыпкан. Администрацияга аддар кылдыр ол атомнуг элементини америк эртемденнер «администрациум» деп адаан. Администрациумда чүгле чаңгыс нейтрон бар, а протоннар болгаш электроннар чок.

КУЙДА КРОКОДИЛДЕР

Куйда крокодилдер чурттап турар делегейде кара чаңгыс чер — Мадагаскар ортулук. Ында Стикс хем куйлардыг даглардан агып чыдар. Куйларда сугнуң чылыы 25-27 градус. Ынчангаш крокодилдер ында шөлээлеп чурттап, өзүп, төрүп турар чүве-дир.

(ПАРЛАЛГАДАН).

БҮРГҮТ

Чечен чугаа

Бүргүт дээрге өөвүстүң ыды чүве. Ооң дугайын шудуузун чугаалаар болза, дыка узун чугаа болу бээр. Мен бичии турумда чүгле чаңгыс хүн болган бир товарылганы чугаалаар болай-дыр мен. Өзүр адыбиле ыдывысты Бүргүт деп адаан хире. Кады турар өглеривистиң ыттарын санаваска безин өөвүсте ыттар-ла хөй. Кыргап-аваажың ала хавазы, аваамның ааразы, алгы, ог кадарар Мойнакпан деп ыды, бир шагда кончуг коданчы ыт чораан дижири Ак-Хол деп чөңүк ыт, хой кадарчылары эдерер Этербен деп ыдывыс. Ак-Хол хөй кезиниде узуур. Чайын өг хөлегезинге, кыжын өдек кырынга. Ооң үңү дүлейзихээр, хөөлээш.

Бүргүт — сүүр кулактарлыг, кыланайның, соруланың турар силиг, кара дуктуг, чүрек дужунда улуг эвес ак дуктүг, карактарын долгандыр, кулактарының яштыг, черле арны хайыланыр чуруп каан кыштап кыдызымар чуларланчак дүктерлиг, ыдыл-налдаа ыт-тыр ийин. Дөрт даван-карының моогезп кончуг, чараш дурт-сынныг, селбер куйруктуг. Эзреги чарт болгаш өткүт. Бүргүт ачам-ны эдереринге тергиин ынак. Аалга дузазы улуг дишкеш, баглап-даа чаашкан. Кандыг-бир арганы алыглап бөштүүнүл, ачамның сыр соондан сүрүп чеде бээр.

Ачам чер чораап ур болу бергенде, баштай Бүргүт түтсүп кедир. Мал-биле келгеш, чөңүк Ак Холду ужур таварыыр. Ооду аажок хыйланып, сыңкайнып, сынгинип тургулаар.

— Ачаңар келди-ле!— дээш, аваам аңы-чем кылыры-биле паш-савазын чүп, отка тиге бээр. Уруглары биетер хамчык өөрүп, ачавыстың кымга чеңү белекке эккел бээрин баш, удур догаштырып, амыраан турар бис.

Уруглардың оюну база-ла шупту ажыл, амыдыралбиле тудуш болур чүве. Уруглар үш хардыг тургаш-ла, аваамның дузалакчызы болуп бээр. Уур шаа-биле савага суглаар. Ыяш чыыр, тараа сөктаар. Мал кадарар, коналарынче аар-саар айбыга баар.

Алды харган өрү ала-нең бүгү ажыл-ижинге дузалакчы болуп. Ойнаарда ачыдаан чоруун, эш-өөрүбиле ойнап-даа алыр. Ажыл-даа бүдүп турар. Ажыл-даа бүдүп турар эки. — «Хаай! дээринге-ле, бар чыткан үүдан дедир эглип кедирлер. Хойлар чыдары чыдып ал, оттаарары оттаан оожумнай берген чорлар. Этербен черле ыңдыг. Ойлап-маңнап бодунун ажыл-херээн бүдүрүп маңнап чоруй баар. Ол үеде ооң кайда, чүнү канчап чорууруп кым-даа билбес. Хой оожум чоруур боорга, эки үнген, хөйү аажок туужуур сигенге таварышкаш, аваамны өөртүү-биле ону чүдүл ап эгледим. Бир чүк чээрген база чыып белеткеп каан кижи мен. Дидирээн даван даажы дынаап, бажым кодүрүп каапкаш, үзер бута мени кайы сен дээш бо халып олур. Түүжүүр-таажыыр сактыр харык кайда боор! Ырак эвесте ыргак терек барын билир мен. Чазын терек мочургазы-биле ойнаар үезе оолдарыдаштыр бедик терек үүнүп алыр эвес, кыс уруглар ол терек мочургалаар чүве.— Аваа!—деп алгырыпкаш, ыргак терек кайы сен дээш карак-кулак чок маңнаткан мен. Менде айыыл келгенин Этербен та канчап билип каапы ол чүве. ыдым аткан ок дег, хаалаан олчаан буганың думчүүнче шурай берген. Бута аңаа алаагып чыдырда, терекче үнүп четтингикен мен. Арным көргүспейн хорүй берген болзумза, бута инектеже чорүй баар-даа турду ыйнаан. Мен дээрге буганың кызыл карактарынче көргеш, дылым үштүп дүкүрер болбас ийик мен бе! Бута аңаа хоралдаар чүве боол-тур. Мөөрей-мөөрей теректи долгандыр халып турда, ужур чок. Мээң дүжерим маңнаары ол ыйнаан, чорбайн тур. Ылап корга берген мен. Бута та чеже мени маңнаар, өлдүм-не дең болай берген мен. Этербен кайда чоор дээш көөрүмге, сом-даа чок. Аал ындыг кончут ырак эвес, ынчалзада кырган-авам дек чүве дыннаар эвес. Уругнуң угааны кыска, ам бодаарымга, чүгле бодум чоок улузум бодап, аалда еске кишилерни шүүт үттүп алган мен.

Авам, ачам, угбаларым ыракта, оларга мээң алгым-даа четпес. Ыглап бадырдым, мени кым кээргээр боор. Бута шүүт довурак эшкенден эгеледи.

— Бүргүт, Бүргүт!— деп-ле алгырдым. Та кайы хире уе эрткен чүве. Та мээң кыйырганым дыннаапы ол та Этербен барып «чугаалапканы» ол чүве. Аалдан үлүг Бүргүттүң эргенин дыннап каапы, амыралынымны чүге деннээр. Делегейде менден аас-кежиктиг, менден күштүг кижи чок ышкаш сагындырып келген. Тараала ачам суглбиле одагга турган боду та канчап аалга маңнап келген турганы ол чүве. Оң бажында Бүргүт, ооң соонда Этербен дээш, аалывыста бар-ла эки-багай ыттар шөлээлеп эрип халчып орлар.

Бүргүт келген олчаан бугала-ла барды. Ооң дидиминге сорук кирген, еске ыттар буганың чүк бүргүүлеп олурганнар. Олар арга-сумезин чугаалажып, дугуржуп турганнар.

Январының кыраан-соок хүшеринің бирээзинде Кызыл-Тайганың изиг оттуг, деягем одарлыг кыштагларының бирээзи — Кыйыг-Ыяш мөзүнин одурту хоюн доктаады кадарып. Кара-Чарык бажының хаяларын кыдаң, дөлем черни көрүп чорааш, калбак хая кырынга сандайландыр олурушаш, Хемчик хемниң ба-

СУГНУҢ ДОҢАРЫ

Кышкын соок черге тургузуп каан савада сугнуң доңа бээрин илаптыг билир бис. Ынчаарга чогум каш градус соокка суг доңа бээрил? Сугнуң дустуг болгаш еске-даа химиктиг бүдүмелдерлиг составындан хамаарыштыр 10, 20, харын 40 градус соок турда, доңа бээрин Израильдиң химия эртемдени Мэир Лахав чоокта чаа тодаргайлаан. Ынчаарга 3-4 километр бедикте агаар үргүлүү доң, ынчангаш кандазачал элезиниг черлерниң кырынга арыг сынрти бедик агаарга булгуртур болза, чаашкын дораан эгедээр деп, түнелди эртемден кылган. Ынаыг болза-даа, «эзирик» чаъс кижи төрелгетеге ажыктыг болур бе ынчаш?

АДМИНИСТРАЦИУМ ДЕП ЧҮЛ?

Администрация азы бюрократия, биригээр чугаалларга, кабинет эрге-чагырганы» деп адап турарыыс даргаларны эртемденнер кезээде хүндүлевес болгаш харын көөр хөөн чок болуп келген. АКШ-тың Гарвеллов лабораториязында атом дугаараыг бир элементини ажыдып тыпкан. Администрацияга аддар кылдыр ол атомнуг элементини америк эртемденнер «администрациум» деп адаан. Администрациумда чүгле чаңгыс нейтрон бар, а протоннар болгаш электроннар чок.

КУЙДА КРОКОДИЛДЕР

Куйда крокодилдер чурттап турар делегейде кара чаңгыс чер — Мадагаскар ортулук. Ында Стикс хем куйлардыг даглардан агып чыдар. Куйларда сугнуң чылыы 25-27 градус. Ынчангаш крокодилдер ында шөлээлеп, чурттап, өзүп, төрүп турар чүве-дир.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылтыр кижиниң суббота эртени. 8.35 Мульт. фильмнер. 9.05 «ЭХ». 9.20 «Топ». 10.00 Музыкалыг дамчыдылга. Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хоккей. 11.50 «Майя ара». Мульт-фильминиң баштайгы көргүзүү. 12.15 Режиссер Г. Данелияның фильмнери. 13.50 Медээлер. 14.10 «Джаз портреттер». 15.00 «Гонг». 16.00 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Хаак спорту. 20.00 Концерт программазы. 20.45 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм. 22.45 Цирк артизи. 23.20 «Кыргыс аялгалар». 23.30 НТПО. 00.25 — 00.55 Техчапсар. 01.00 Медээлер. 01.35—02.50 Уран-чечен фильм.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 «Бир-ле дугаар хөйге билдингир». 8.40 Делегей конкурстарының лауреады. 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.35 «Пилигрим». 10.20 Олимпиада дневниги. 10.50 «Петербург могиканнары». 11.20 «М-трест». 11.50 «Босконуң ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм. 12.20 Днепрлер болгаш ыттар дугайында. 2-ги үндүрүлгези. 12.30 Телефильм. 12.45 Кышкы XVI Олимпий оюннары. Фигурлуг чугулаашкын. 15.00 «Кадар он бир». 17.00 «Чедиишкиниче дагыр оруктар». 18.00 «Познер болгаш Доңахыю». 18.55 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 27-ги сериязы. 19.45 «Дессяде чүү барыл?». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессизинде. 21.00 Кышкы Олимпий оюннарында. Фигурлуг чугулаашкын. 23.00 Кыска метражтыг уран-чечен фильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.25 — 00.55 Олимпиада дневниги.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Афганец 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Месть 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Вера (2 сериялыг) 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Афганец 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Месть 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Вундеркинд 11.00, Вера (2 сериялыг) 12.40, 15.20, Солдатская сказка Морская раковина 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Здравия желаю! (Свердл. к/с) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: 48 часов 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Шпиз—королева джунглей 13.20, 15.40, 18.00 шактарда.

Тес-Хем райүүскомнуң улус өөредилге киллизиниң эргелекчизи

Шувун Кара Сатович КОЧАГАНЫҢ

хенертен мөчээни-биле хол-баштыр Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профсоюллеринниң республика комитединиң база районнуң улус өөредилге киллизи ооң төрелериниге болгаш чоок кижилериниге хамы кажыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалалын секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-96;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ шинчилел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солуун келбейн баргында — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинчин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуп неделяда 5 катап үнер. Хемчээлин 2 сарлалга аңазы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 35.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 37 (14761) 1992 чылдың февраль 25, вторник Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин «ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатыларының дугайында» Чарлыкты үндүрген.

Ол бүгүаар ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдарыбиле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатылары Россия Федерациязының күрүне органнарының камгалалынга база хайгаралынга турар. Оларның чонга ачы-харыязын барымдаалап көргеш, доктаатканы болза:

ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатыларынга мурыундагы ССР Эвилелиниң шаңналдар хөөлүжудулгазында көрдүнген эргелерин болгаш хүлээлгелерин арттырар;

Күрүне шаңналдарының комиссиязы 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улут дайынының киржикчилеринге, тылдың ажыл-ишчилеринге ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдарын болгаш Россия Федерациязының аскө-даа шаңнаткан хамаатыларынга шаңналдарны тыпсырын хандырар;

Россия Федерациязының хамаатыларының ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдарынга эргелерин катап турүзарының база оларны күш чок болдурарының, шаңналдарның шыңгыдылгаларының хөлгаларын бээринин айтырыгларын, бо талазы-биле мурыундагы хүлээп аллыйган нормативтиг актыларны удурткага болдурғаш, сайгарып көөрү уламчылаар.

Чарлык ат салган хүнүнден, 1992 чылдың февраль 20-ден күштүг боор киргеш.

ФЕРМЕРНИҢ ДУЗАЗЫ

ВАЧА. (Нижний Новгород область). Бо берге кыштаглаашкын ында Ленин аттыг колхозту өскээртен мал чемнери садыл алыр бе азы часкы тарылгага ажыглаар дээш үрелиг нерилер чамдыызын малта бериптер бе деп айтырыгны мурнунга тургускан. Ынчан ажыл-агыйга тус чернин фермери Павел Соколов дузалаан. Ол колхозка 19 тоонна мал чемя тараазы тонна дээш-ле 3 муң рубльге саткан. Эрткен чылын хүнмазы-биле казы фермер бодунуң участогунга бо черге тергин дээш — гектардан 50 центнер дүктүг алган.

АЖЫЛ ЧОКТАР САНЫ

МОСКВА. 1992 чылдың январьда ортумаа-биле 70 муң хире кижи ажыл чок деп бүрүткеттинген. Оларның 12 муң хиреэзи ажыл чок дээш дузаламчыны алган. Ынчалзажок эртнен чылдың байдалындан алырга, ажыл чоктарның саны өзүп орар. Июль айга 16 муң кижи ажыл кылеп турганнарга хамаарышкан турган болза, ындыгаар ам 69 муң кижи. Келир күүн ажыл чоктарның саны дыка өзер. Экономиктиг реформаларның салдары ындыг болур деп, Россияның Чоңму ажыл-биле хандырар талазы-биле комитединиң даргазы Федор Прокопов чугаалаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

СУРГАКЧЫЛААНЫ ДЭЭШ

Өртектерниң хостуг болганы-биле, гостиницалар хөлезиниинин улгатканы-биле холбаштыр албан өзүлү-биле сургакчылаарының чарыгалдарының талазы-биле доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Россия Федерациязынга сургакчылаашкын чарыгдалларын төлөөриниң талазы-биле айтырыгны Россиянның чазаанның шинтпирлээринге чедир дараазында түнүг кылдыр сургакчылаашкын чарыгдалын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын өзүгаар дараазында түнерге доктаткан:

Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга хонар оран-сава хөлезилээни дээш документ киирген тараларга бир хонукта 110 руоль чедир, аскө хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге хонукта 50 рубль чедир төлээр. А документ чок таварылгага Москвага болгаш Санкт-Петербургка 33 рубльден көвүдетпес, аскө хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге — 25 рубль чедир.

Аыш-чем дээш Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга — хонукта 40 рубль чедир, а аскө хоорайларга болгаш суурларга — 30 рубль чедир.

Сургакчылап барган черинге чедир база оон ледир келгенде дужаган биледин өзүгаар төлээр.

Бо доктаалды 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирген болгаш 1991 чылдың июль 18-те хүлээп алган доктаалды күш чок деп санаан.

РАЙОННАРГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр болгаш оны организастаар эжыларының хемчеглеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Советиниң Күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы улус депутады В. Х. Сүге-Маазыр эртнен неделяда барыын талакы районнарга чораан келген.

Ындыы Бай-Тайга район республиканың эң кыдыг черлериниң бирээзи болуп турарындан чонуң хереглел бараанарын, аыш-чемни болгаш аскө-даа түүлдерни олче чедирериндө чамдык үзүктелишкинер болуп турар. Оон ыдай бо районда пассажирлер аргыштырылгазында, коммунал ачы-дуза чедирилгезинде чамдык четпестерни чайладырының талазы-биле амыдырал хандырылга, будүүлге, албан, организация черлериниң удуртукчулары-биле тодаргай чугааны кылып, сүмелешкен.

Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыкта болгаш Ак-Довурак хоорайда президент соңгулдаларына уткуштур белеткел ажылдары амгы үеде чоруп-даа турар болза, чедир кылыр, шинтпирлээр айтырыглар өөскө үеден үеге карыыгдап келген, орулга киирбес, түгле үстүкү черлерден акша хөрөнгү диленип чаңчыга берген ажыл-агыларны ам өде тургузуп турар. Демократтыг чорудулгаларның негелдениң өзүгаар олар ам бот-тускайлан, боттарын боттары долузу-биле хандыртынар апаарлар. Оон башка өске арга чок. Ажыл кылыр шинээвис чидирип, ана-ала ала-чайгаарлаашкынның орууңче кире берген болганывыста, амыдырал-чурттаалгавыс экижидип алыр дээш акша-хөрөнгө тыптынып, аыш-чем курлавырын тургузуп, өскөөр хөделир үевис келгени бо-дур. Чогум-на шак ындыг чугааны арткен неделяда Тандың районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка болган тургузукчу конференцияга кылган.

Совхозту коллективтиг бүдүүлгеже шилчидер дугайында илеткелди оон директору С. Д. Седен-оол чыыгаларга таныштырган. Тургузукчу конференцияны өртүпер мурнунда барыкла ийи ай дургузунда ажылчыннар ортузунга белеткел ажылын чорудуп келгенин, ынчан барык-ла алды чүс ажыг анкетаны тараткан турганын, ында киирген айтырыгларга хамаарыштыр кижилерниң саналы ангы-мынгы болгулаашкын болгаш өске-даа чугула айтырыгларга Сергей Доң-гуровит тодаргай тайылбырны бергеп. Анкеталар бүгүаар алырга мындыг совхозту ийи чарар дээш бодаллар тургустунган. Ол болза, бирээде, Межегей аттыг коллективтиг ажылагыйны, а ийиде, «Тандың-Эдээ» колхозту Кара-Булуң сүт-бараан фермазының баазазынга тургузары. Баштайгы саналды кииргеннер анкеталарның айтырыгларынга харыылаан ажылчыннарның тозап ажыг хуузу болган. А чүгле 46 кижи аңгы колхоз тургузар күзелин илереткен. А 21 кижи ассоциацияның баазазынга фермер болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алза кандыгыл дээн. Шын харын, бир-тээ, совхозтуң ажыл-агый структуразын өскертип турар үүне болганда, бодаллар, саналдар, туруштар аңгы-аңгы болуру черле чөп. Ынчалза-даа шилчилге чугула, ажыктыг, ону ажылчын кижи бүрүзү харыысалга-биле бодаар, шинтпирлээр, бодунуң туружун ажыы-биле илередир апаар. Ону ынчаар чугаалаарда, амгы амыдырал-биле байдалды денней көөр херек. А совхозтуң экономиктиг көргүзүглери эрткен чылын пат болган. Барыкла 4600 хире хой ажыл-агыйга хораан. Эът, сүт, дүк, тараа бүдүүлгези боттанмаан. Көргүзүглер дыка чавыс: хоозураарының көпазынче кирип бар чыткан. Ак сеткил-биле ажыл кылыр кижи чок апаран. Корум-чурум үрээр чорук көвүдөөн. Шак ындыг байдаллар ону амыдыралга чедирбес, ынчангаш ону шуут-ла үндезини-биле өскертир сорулга-биле ажыл-агыйны эде тургузар, таарыр дээн турарын илереткен Ооң соонда ол чаа коллективтиг ажыл-агыйның структуразы кандыг болурун таныштырган. Ажылчыннарның хей көзининиң киирген саналы-биле ону Межегей деп адаан алган. Ооң баазазынга чеди кооператив тургустунар. Ынче бүдүүлгелерни база организастаар. Оң улуг кооператив «Успенка» болур. Анаа сүт-бараан фермазы хевээр артар, ында суттатыг шөлдерни үлелилгеже киирбес. Бо кооперативке 3-кү бригаданы быжыглаар. Ол колдуунда-ла мал чемя белеткээр, сүт бүдүүлгезинге киржир. «Алаак» кооперативке бирги, а «Овцеводка» ийиги, тудуг кооперативинге бешки бригаданы быжыглаар. Оларның ажыл-херээ кандыг угланышкынның болурун тодараткан. Оон аңгыда «Реммастерская», «Ветеринар», «Семена», «Сортучасток», «Энергетика» дээш ышкаш бичe бүдүүлгелер база турар. Кандыг ажылды күүседирин, чорударын оларның аттары хереченеп, чугаалап тур. Совхоз ам Кызылдың сүт заводу, эът комбинады, Чераотерскиниң дүң фабриказыбиле харылаалаш үзер, ол ажылдарны кооператинатер хөлгө алыр. Оларның түс түзүнда агар саныы сүүр төвүнге микробанкыга ажыдаар.

Тургузукчу конференцияга санал берген кижилер хей болган. Олар боттарының саналгонаалдарын ажыы-биле илередип. Межегей деп аттыг коллективтиг бүдүүлгени тургузары кедилиг-дир деп шиити түнелди кылганнар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

СҮТ-ХӨЛЧҮЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизиниң кандидатларның соңгукчулар-биле ужуражылгалары эгелээнден бээр элээн үе эрте-даа берген болза, Президентиге кандидаттарның бирээзи, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бодунуң ажыл-ижиниң аажок чай чогуу-биле өзүлүг ужуражылгалар-даа кылып четтикпээн, кандыгбир хуралдар, пленумнар ажылдарынга киришкилээш, соңгукчулар-биле бир янзы ужуражыр аргалыг болган.

Республиканың районнарынга соңгукчулар-биле ужуражылгаларын Ш. Д. Ооржак Сүт-Хөлден эгелээн. Ол ындыг болур-даа ужурлуг турган боон чадавас, түге дээрге Президентиге кандидат кылдыр ону хамыктың мурнунда ол районнуң «Сүмбер-Уула» колхозунуң ажыл-ишчилери депшиткен болгай.

Ынчангаш февраль 22-де Ш. Д. Ооржак районнуң чөөн талазында эвээш эвес малчын турлагларга чедип, кадаа ишчилерниң амыдырал байдалы, ажыл-ижи-биле таныжып, олар-биле чиге хандыр чугаалажып, Ийме, Ишкин суурларның, район төвү Сүг-Аксы суурлуң чурттакчылары-биле ужуражып четтигишкен. Бо таварылгада түгле чаңгыс Ишкин суурга эрткен ужуражылганың канчаар эрткенин номчукчуларга каксы таныштырар бодай-дыр мен.

Ужуражылганың эгезинде Президентиге кандидаттың бүзүреттиргеп кижизи, улус депутаттарының район Соведининиң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. К. Ондар президент албан-дужаалының эрге-байдалдары, Президентиге кандидаттың допчу намдары-биле чыыганнарны таныштырып, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга ажылдап, ажыл-ишчи, тывыңгыр мөзү-шынарын көргүзүп шыдаан, чон-биле, удуртукчулар-биле чугаалажып, ажылдап билир Ш. Д. Ооржак дээш боттарының үннерин соңгулдалар хүнүнде бээринче оларны кыйгырган.

Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, бодунуң чугаазын мынчаар эгелээн:

— Эргим чонум, ха-дуңма.

Амыдыралым иштинде бир эң харыысалгалыг албан-дужаалчо кирер деп турар кижи-дир мен. Мээң кандидатурамны эвээш эвес суурларның чурттакчылары, күш-ажылчы коллективтер депшиткен. Ынчангаш мында хамаарыштыр элээн боландым: акаа чөпшээрежир бе азы чөпшээрежип бе?

Амгы үеде чеже-даа чарлаттынып, чугаалаттынып турза, күүсекчи органнарның эрге-байдалдары, аргыннээн ам-даа куду боол аарыышаан. Олар мынчага чедир эде тургустунуп шыдаваан деп ажыы-биле чугаалаар апаар. Чүве-ле болза, Министрлер Чөвүлелиндеп айтыр: «Ол кайыл, бо кайыл, канчалза эки!». Айтырбас-ла чүвези чок.

Министрлер Чөвүлели шыдаар шаа-биле оларга дузалажып-ла турар, ындыг-даа болза, ооң бодунда база бүгү-ле чүвени шинтпирлептер ыңдыг улуг эрге-байдал база чок-ла болгай. Ынчангаш Министрлер Чөвүлелиниң хамыктың мурнунда чер-черлерге күүсекчи органнарның эрге-чагыргазын күштелдиреринин эртежок чугулазы тургустунуп келген. Президент кижи чазакты удуртуп-башкарар болганда, чазактың, ооң-биле күүсекчи органнарның эрге-байдалдары күштелир, ол бүгүнү өөренип көрүп. Президентиге кандидат болурунга чөпшээрелим берген мен.

Ооң соонда Ш. Д. Ооржак республика чазаан удуртуп келгени ийи-даа чыл четпес үеде чазактың кылып чорутkан түүдери, бодунуң программазы-биле номчукчуларны таныштырган. (Президентиге кандидаттың программазы февраль 22-де № 32 «Шыңга» парлаттынган).

Соңгукчуларның дыка хөй айтырыгларына допчу харыылар бердингеп соонда, чугаалашкан айтырыг талазы-биле санал-оналлар солчуушкуну болган. Ону «Ишкин» совхозтуң агроному Д. К. Монгуш эгелээн:

— 1985 чылда эде тургустунуушкун эгелээн, ооң эгелекчизи, сорук кириикчизи партия деп турган болгай бис. Ам ол партиявыс-даа, улуг Совет Эвилелидаа чок, дүшкен. Нарын, берге үеде чурттап тур бис. Ынчалза-даа шуптуг-ла түве багай дээрге, кайын боор, чедишкиннер база бар-ла болгай. Чеден чылдарның эгезинден бээр аңгы совхоз тургузар дээш туружун кээриниске, ол күзелиниис сезен чылдарның төнчүзүнде бүттү. Совхозувус ам бут кырында туруп кээп, чүгээр ажыл-агыйларның саньында кирген болгай. Ынчалза-даа четпес түүлдер ам-даа хөй. Совхозтуң 9 борбак трактору, 16-ла машиназы чүге четчир деп бодаар силер. Хуужудулга болур дээр-дир, ол каш техника аймаан канчаар үлежир бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кылыр ужурлуг түүлдер, биллинмес айтырыглар-ла хөй.

Ол бүгүнү шинтпирлээрингө кол черин президентиниң албан-дужаалы эзлээр. Тывага Президент хөрен. Ооң-биле тыва чонуң бот-догуннаан чоруу улам быыглыг. Ам безин шажын-чүдүлгевис, чингине тыва аттарывыс эглип кээп, чаа партиялар, шимчээшкиннер тургустунуп тур ышкажыл. Ындыг чорудулгаларны улам күштелдиреринге, ядыг бээрингө президент эрге-чагыргазының саллары улуг болур ужурлуг — дээш, санал берикчи аныяктар кижизидилгезинче, профсоюзледер органнарының ажылынче онза кичээнгейни утландырарының эртежок чугулазын айыткаш, соңгулдалар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче чаңгыс чер-чурттугларын кыйгырган.

Советтер ажылының хоочуну Д. С. Түлүш, башкы С. С. Сат, малчын Ч. К. Монгуш президент албан-дужаалынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип, бирги эзлчегде кол кичээнгей салдынар ужурлуг айтырыгларны айтып, Ш. Д. Ооржак дээш бадылаар дээн кыйгырыгны деткээнмер.

Ужуражылганың төнчүзүнде Ш. Д. Ооржак түңнел сөс алгаш, ооң кандидатуразын деткип турары дээш ишкинчилерге түрүктиг ханызындан өөрүп четтиргенин илереткеш, санал бергеннерниң чугааларынга онзалап айыткан хуужудулга, экономиктиг реформа чорудулгазы, туризм, бойдус камгалалы дээш, ооң өске-даа айтырыгларже улуг кичээнгей салырын аазап, президентиниң албан-дужаалы дээш чижип турары Б. Т. Сарчиге ак сеткилдиг шынчы демнеалды, чедишкиннерни күзээн.

Февраль 23-те Ш. Д. Ооржак «Сүмбер-Уула» колхозтуң, «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ужурашкан. Ол ам Бай-Тайга районнуң чурттакчылары-биле ужуражылгаларны кылып турар.

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат Ш. Д. Ооржак «Сүмбер-Уула» колхозтуң ажыл-ишчилери биле.

Оңгар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

1. «МЕЖЕГЕЙ» ДЕП АДААН

Рынок экономиказынче шилчилгениң үези бистиң республикада чаартылгаларны болдура берген. Моон мурнунда чылдарда үргүлчү-ле карыылгалыг ажылдап келген, орулга киирбес, түгле үстүкү черлерден акша хөрөнгү диленип чаңчыга берген ажыл-агыйларны ам өде тургузуп турар. Демократтыг чорудулгаларның негелдениң өзүгаар олар ам бот-тускайлан, боттарын боттары долузу-биле хандыртынар апаарлар. Оон башка өске арга чок. Ажыл кылыр шинээвис чидирип, ана-ала ала-чайгаарлаашкынның орууңче кире берген болганывыста, амыдырал-чурттаалгавыс экижидип алыр дээш акша-хөрөнгө тыптынып, аыш-чем курлавырын тургузуп, өскөөр хөделир үевис келгени бо-дур. Чогум-на шак ындыг чугааны арткен неделяда Тандың районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка болган тургузукчу конференцияга кылган.

Совхозту коллективтиг бүдүүлгеже шилчидер дугайында илеткелди оон директору С. Д. Седен-оол чыыгаларга таныштырган. Тургузукчу конференцияны өртүпер мурнунда барыкла ийи ай дургузунда ажылчыннар ортузунга белеткел ажылын чорудуп келгенин, ынчан барык-ла алды чүс ажыг анкетаны тараткан турганын, ында киирген айтырыгларга хамаарыштыр кижилерниң саналы ангы-мынгы болгулаашкын болгаш өске-даа чугула айтырыгларга Сергей Доңгуровит тодаргай тайылбырны бергеп. Анкеталар бүгүаар алырга мындыг совхозту ийи чарар дээш бодаллар тургустунган. Ол болза, бирээде, Межегей аттыг коллективтиг ажыл-агыйны, а ийиде, «Тандың-Эдээ» колхозту Кара-Булуң сүт-бараан фермазының баазазынга тургузары. Баштайгы саналды кииргеннер анкеталарның айтырыгларынга харыылаан ажылчыннарның тозап ажыг хуузу болган. А чүгле 46 кижи аңгы колхоз тургузар күзелин илереткен. А 21 кижи ассоциацияның баазазынга фермер болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алза кандыгыл дээн. Шын харын, бир-тээ, совхозтуң ажыл-агый структуразын өскертип турар үүне болганда, бодаллар, саналдар, туруштар аңгы-аңгы болуру черле чөп. Ынчалза-даа шилчилге чугула, ажыктыг, ону ажылчын кижи бүрүзү харыысалга-биле бодаар, шинтпирлээр, бодунуң туружун ажыы-биле илередир апаар. Ону ынчаар чугаалаарда, амгы амыдырал-биле байдалды денней көөр херек. А совхозтуң экономиктиг көргүзүглери эрткен чылын пат болган. Барыкла 4600 хире хой ажыл-агыйга хораан. Эът, сүт, дүк, тараа бүдүүлгези боттанмаан. Көргүзүглер дыка чавыс: хоозураарының көпазынче кирип бар чыткан. Ак сеткил-биле ажыл кылыр кижи чок апаран. Корум-чурум үрээр чорук көвүдөөн. Шак ындыг байдаллар ону амыдыралга чедирбес, ынчангаш ону шуут-ла үндезини-биле өскертир сорулга-биле ажыл-агыйны эде тургузар, таарыр дээн турарын илереткен. Ооң соонда ол чаа коллективтиг ажыл-агыйның структуразы кандыг болурун таныштырган. Ажылчыннарның хей көзининиң киирген саналы-биле ону Межегей деп аттыг ажыл-агыйны, а ийиде, «Тандың-Эдээ» колхозту Кара-Булуң сүт-бараан фермазының баазазынга тургузары. Баштайгы саналды кииргеннер анкеталарның айтырыгларынга харыылаан ажылчыннарның тозап ажыг хуузу болган. А чүгле 46 кижи аңгы колхоз тургузар күзелин илереткен. А 21 кижи ассоциацияның баазазынга фермер болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алза кандыгыл дээн. Шын харын, бир-тээ, совхозтуң ажыл-агый структуразын өскертип турар үүне болганда, бодаллар, саналдар, туруштар аңгы-аңгы болуру черле чөп. Ынчалза-даа шилчилге чугула, ажыктыг, ону ажылчын кижи бүрүзү харыысалга-биле бодаар, шинтпирлээр, бодунуң туружун ажыы-биле илередир апаар. Ону ынчаар чугаалаарда, амгы амыдырал-биле байдалды денней көөр херек. А совхозтуң экономиктиг көргүзүглери эрткен чылын пат болган. Барыкла 4600 хире хой ажыл-агыйга хораан. Эът, сүт, дүк, тараа бүдүүлгези боттанмаан. Көргүзүглер дыка чавыс: хоозураарының көпазынче кирип бар чыткан. Ак сеткил-биле ажыл кылыр кижи чок апаран. Корум-чурум үрээр чорук көвүдөөн. Шак ындыг байдаллар ону амыдыралга чедирбес, ынчангаш ону шуут-ла үндезини-биле өскертир сорулга-биле ажыл-агыйны эде тургузар, таарыр дээн турарын илереткен. Ооң соонда ол

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

ХУРАГАННАР ӨЛҮП ТУРАР

Эрткен чайын Барыын-Хемчиктиң девискээринге өт-сиген ындыг-ла багай эвес үнген. Ындыг турбуже, районнуң эң улуг тараалап ажыл-агыйы «Барлык» совхоз мал чемин белеткээр планын ыракта чедир күүсетпээн. Эвээш сиген белеткеп алган тургаш-ла, тараа саванын безин болуп албаан, ону хар адаанче киирген. Мал чеми эвээш белеткеттингенинден совхозта нинтиниң малының кыштаглаашкыны берге байдалда эртип турар.

Ооң ылаңгыя Бижиктиг-Хая салбырында байдал нарын. Алексей Күжүгеттиң кыштаа Аглыг-Шатта. Малчынның коданында төрүүр 298 хой бар. Февраль айның ортан үезинге чедир 200 ажыг хөй төрөөн. Төрүттүнген хураганнарның 40-ын алген. 40 хураган өлүп төрүттүнген дээрзин малчын чугаалады. Нинтиниң-биле 80 хураган чидиргиг. Сээлгү үеде 60 малчынның ажаап өстүрүп турары, элээн доруга берген хураганнар чөнертеп олуп турар болуп берген. Февраль 11-нин хүнүнде суг болза, 7 хураган өлген. Февраль 12-де 4 хураган өлген.

Хураган өлүп турарының дугайында ол коданны харыылап турар мал эмчизи Сүге Сарыгларовна Караоолче сагледирде-ле, малчын болуу сөс барып чедирерде-ле, эмчи февраль 12-де чедир келбээнин. Алексей Кировович улуг хомудалбиле, шыжыгып чугаалап турду. Төрүттүнген хураганнарны үр үе иштинде дугазарлавайн, варыгларга удур баш удур камгалал тарылганы чорутпайн турарын база малчын дыңнатты.

Төрээн хойларның эминиин суду чок. Хураганнарны, чемге киргизеге чедир, инек суду-биле сүттээн шай-биле эмискиктеп, далгандан хаңыдырган мандан берип, малчыннар азырап турар. Бо чүл дээрге малчыннарның боттарының ажылынга кызымаанын херечензи-дир.

Хойга, хураганнарга чылгадыр дус шагда-ла төнген, сигенни кончуг эвээшти эккеп берип турар. Мал чеми кызыы-даа болза, даваннары тастаан хойларны кыштатта тургузу чемгерип турар.

Автомагазин чоокта чаа бо чоок-кавыда малчыннарга чорааш барган. Чартык шоодай далганны, чигир, таакпыны четчир шаа-биле саткан. Малчыннарның бир бергедеп турар түүлү — идик-хеп аймаа. Ажылдап кедер фуфайкалар, түвтүлер, идиктерни садып алыр дээрге кайда-даа чок болуп турар.

Бо малчынның кыштаанда бар четпестерни мынчаар долгереңгей бижиним үзүру болза, ол-да бүгү четпестер кыштагларынга чедип чоралаашкынче эскерт. Беш малчынның коданнарында шуптуунда катаптап турар болган, оларны хойлуг бригаданың бригадири Владимир Көк-Маөренович Монгуштуң кичээнгейинге база катап чедирер дээш ынчалдывыс. Ук четпестерни билбес, көрбес кижилер бригадир В. Монгуш, мал эмчизи С. Кара-оол, салбыр эргелекчизи, совхоз директору эвесле болгай. Көрүп, билип турган-ла, малчыннарга дузалазайн, анаа олуруп турар специалистерни, удуртукчуларны чүү деп чүү дээр боор. Бо бүгү Барыын-Хемчик районнуң удуртукчуларынга база хамаарыжыр.

Дараазында Борбак-оол Хомушкунуң аалынга четтивис. Оон коданында төрүүр 314 хой шуптузу төрөөн. Оон ам 80 борбак хураган дириг арткан болгу?! Мындыг кончуг багай чүүлге тыва малчын канчап чедип келгенил? Малчынның кыштаанда колдуунда 7 азы 8 дугаар төрүп турар хей хой чыгдыынган. Кыраан хойларны эрткен чылын-на эът планынга дузаавайн, ону бооцалып, оон хураган алыр деп бодал та кайы удуртукчунун, мал ажылының специализинин бажынга киргеп чүве. Бо коданда хойлардан хой хураган ап шыдаавас деп чүве мал таныыр кижи бүрүзүнге биллингир-ле болгу дең. Тургузу азырапа турар тас, ыыгырыкай дең арган хойларның арапындан аксында чаңыс борбак диш арткан хойнуң малчын бижик өөрүгүтү. Совхозтуң мал зоотехниги Вячеслав Данзаевич Сайлыкның канаже ажыл ышкын, чүү дээш шаңын ап турарын кижи бодап четпес.

Бас Куулярның коданында хойлар шупту төрүпкен, түгле 75 хураганны малчын камгалап ап шыдаан. Оон кадарган хоо бо чылын дөрт дугаар төрээн. Төрүттүнген хураганнарның түге кырлып калганы малчын тайылбырлап шыдавас, түгле төрээн хойларның эминиин суду чок дээр кижи болду.

Совхозтуң хоочун, дүржулгалыг хойжузу Оюпан-оол Күжүгеттиң коданында байдал база ындыг-ла эки эвес. Оон кадарганы 290 хоо февраль ортан үезинге чедир барык шуптузу төрүпкен. Ол үеге чедир 140 хураганны малчын оңгаменди камгалап алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, төрүттүнген ийи хураганның бирээзи-ле өлген. Бо бүгүнү малчын мал чеминиң чедишпези, хойларның сүзү чок болганы-биле тайылбырлады.

Содунам Саая эр, кыс хураганнар холушкак, та түге үеэзээн түүе, коданныг. Кыс хураганнарның чамдыызы боозаашн, боозун уйбайн, олуп турар. Төрүпкен-даа хураганнарның боттарының-даа, оолдарының-даа дириг артары биллингес. Арган-дорган 10 хураганнарны шиилерге садарыбиле алган бараның мал чын дыңнаттым. Болат Хомушку база эр, кыс хураган холушпак коданныг. Мында база-ла кыс хураганнар боозаашн, арын бак сыпан, төрүп чалаш, өлүп-даа турар. Бо кыжын 40 хире хураган өлген, 57 хураганны садары-биле алган барган. «Эр хураганнарны күзүн алган дораан чаазалаа турдум, Чежезин чазаар, четтикпедим. Кыс-даа, эр-даа хураганнар мөңге арып турар. Ам безин тургузу азырапа 260 хураган тур. Январь айда 37 хураган өлдү. Оон өнүн мээң кырымда салып каан. Мээң бүрүүм чүл? Бо өлүп турар мал дээш харыысалганы совхоз директору В. С. Монгуш, мал ажылының удуртукчулары, специалистери-биле дедге чүктээр мен» деп Болат Чыргалович шинтпирлиг чугаалап орду.

Мында кижи түңү немээр боор. «Барлык» совхозта мал ажылын канчаар организастап турары холушкак эр, кыс хураганнарлыг ийиле коданнан нлдең ышкажыл.

Бо чүүлдү парлалгага белеткеп турумда, «Барлык» совхозтуң директору Барыын-Хемчик район Соведининиң күүсекомунуң даргазынга соңгудуп алды. Совхозтуң экономиказының кол адыры мал ажылын ол хире берге байдалда киирип каан кижини лепшидир соңгуп алыры тоолда дег чүве ам. Ынчалза-даа «Барлык» совхозта тургустунган бандал дээш эш Монгуш домей-ле харыылар ужурлуг. Оон башка бистиң күрүне тургузуувусту, эргелекчилиистиң кичээнгейин чедиртүр боор.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

ЧУРУКТА: Кызылдың автосептелге заводунуң бедик мергежилдиг ажылчыны Надежда Петровна Небедова чүк сөөртүр машиналарның резинадан кылыр кезектерин белеткеп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бойдус болгаш кижи

КЫМНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИ АПАРГАНЫЛ?

Кызыл чараш бойдус чурумалыг, ан-мегинниг, каттоорукту Каа-Хемниң бажыңга амгы «Кызыл тукаевхозта ажылдап турар тываларының ада-өгбелери салгалдан салгал дамчып чурттап келген. Олар Белбей, Ажар-Хорум, Үжеп, Шивей, Чодураалыг бо-ла мынчаар таңдызындан аңнап, суунган балыктап чип, хемнер унарынга малын өстүрүп чорааннар.

70 чылдардан бээр бо чоннуң өөрүшкүзү ошкеп, өскен-төрээн черинден үндүр кыстырган. 1973 чылдың күзүүнде совхоттуң ирилерин ажык чок мал дээш, суурга сүрүп келгеш, шуптузун соп, кырып каапкан. Чамдыктары кажааже кирбейн, черже деве берген, ол хенээр тывылбаан. Оон дараазында чылдарга Шивейниң, Белбейниң бода мал фермаларын чок кылган. Белбей дээрге улуг суур болгай. Республиканың дузалал школазы база маңаа турган. Ажыл чок артканнар бажыңнарын каггаш, чамдыктары Бүрен-Аксы суурже, өскелери ыцай-бээр тарай көшкүлеп чоруй барганнар. Шивейге, Белбейге чоннуң каапкаш барган бажыңнары каттаан, тооруктаан, аңнаан улустуң дою болуп үрелген.

Белбейден өрү Каа-Хем бажың кызыгаар зоназы кылдыр чарлаан сооңда, ынаар тыва кижиниң баары кончуг бергедээн турду. Ынчангаш байдал ам-даа артпышаан. Ынаар баар кижилер бир ай бурунгаар арттырилге бижикти кылдырып алыр ужурлуг турган. Паспорт столунуң начальнигги Петрова дээрзин хүлээп алышкынга келген кижилерге, каржы, доңгуй, дүжүметтиг кижи кылдыр билгенмен. Кай-Үзүм башкыже өскенникчилер-биле кады түрмечи аян-чорук кылыр эрттирилге кылдыртын алыр дээш бир ай кылаштап келген мен. Оңу кылдыртын алгаш, ам-на ажырбас боор бис деп идегеп чордувус. Ындыг чүве кайда боор. Туристи аян-чорук кылып чораш, элээн бергелерге тавариыттывыс. Ажыы-биле чугаалааргa, бистерни, өскенникчилерни куду көөр, дорамчылаар чорду. Сиген кезер черимде малым одарында майгын тип алдыкар, сиген, одар таптай баспанар дээш туруп бээр кижилер бар чорду. Оолдар балыктаарынга кончуг ынак болгай. Сыырткыыш-биле балыктап турувуста Белбейниң арга даамалы келгеш, бодуңун чурум чогун көргүзүп, оолдарның сыырткыыштарының сыптарын үзе шапкылап каапкан. Бистер кандыг-даа корум-чурум үревэзинисте балыктаарын шуут хораан. Чаныыста четкилиг балыктап турар орус кижилерни чепшээрелдиг бээр чораан. Каа-Хем бажыңче турисчи аян-чорук кылырга, шак мындыг берге болурга, ынаар барбастаан бис.

Акты ак, карааны кара дээр, Ажык чарлыг чеде чүү-даа чажырган хөрээ чок, ажыы-биле бижиирин шиитпирледим. Каа-Хем бажында аңнар, балык, тоорук, каттар элбек. Ол бүгү байлакты бо черниң үнезин чурттакчылары ажыглавайн турар. Ында суурларда чаңгыс-даа тыва кижи чурттавайн турар. Каа-Хемниң бажыңын девискээрин районнуң ашыыр ажыл-агый эвринин болурунган, ... аңчыларда үлеп каан. 4-5 километр артырелге, бир бичии бажыңчыгаш турар чорду. Ындыг болганы-биле ол девискээрден олардан өске кымда аңнаар, каттаар, тооруктаар эргези чок.

Аңныыр ажыл-агый черни тываларны штаттыг аңчылар кылдыр хүлээп алгаш, Үш-Белдир, Торе-Хөл кыштаарында тайгаларже вертолет-биле октаптар, аваа февраль айга чедир аңнаар. Аалындан, ажы-төлүнден ийиш ай иштинде анчы чурттаары берге. Оюң уламыдан олар бир азы ийи чыл ажылдааш, үнүп чоруй баарлар.

Мерген, Дерзит, Каа-Хем баштарында бичии бажыңчыгаштар орус ... чыларныы-дыр. Олар ында аңнаар, балыктаар, сиген кезер черлерни шагда-ла халаска үлежип алган.

Районнуң аныыр ажыл-агыйының директору кылдыр моон мурнунда эрге-дужаалын соора ажыглап чораан талазы-биле чонга билзингир Морозовту ажылдадып каанынга чоп таарзынмайн турар. Бистиң районга сөөлгү чылдарда даштыкыдан аңчылар келгеш моон аңнап турган сураан дыннаар бис. Олар чогум чеже хире оруглганы киргени, ол кайнаар кирип турарын билир кижи чок. Ажыл-агыйның штаттыг аңчылары бээн тыпкан олуттуң ... ... дуваагап, өскезин боттары сайгарып ап турары билдинчип турар.

– Рынок экономиказынче шилчип турар бо берге үеде биске чүтүла херектиг барааннар солуп алыр ужурлуг ан-мегинисти, кат-тооруувусту, балыкысты мончаар тәтчеглээрге болур бе?

Хуужудулгага удурлажмайн турар мен. Ындыгдаа болза, мээң сеткилимге таарышпас чүүлдер болуп турар болу берген. Хайырлыгның тараа шелуп, Бүрен-Аксының сүтбараан фермазының садын алырын күзээн кижилер өске черлерден кээп турар болу берген. Олар түс черниң чурттакчыларын ажылдап бирбес ... ...

Чылдар болгаш кижилер

АРАТТАРНЫҢ ТӨЛЭЭЗИ

Сүт-Хөл районуң «Ишкин» совхозта М. Б. Ондарны районда хүндүлүг, ону танывас, билбес кижи чок деп чугаалаар болза, улуг-ла частырыг болбас боор. Мекниг-оол Баянсановичиниң алыс мергенделди трактористе, 33 чыл иштинде «демир аъттың» дынын салбайн, «мукун» келген. Ол үениң иштинде ДТ-54, ДТ-75, МТЗ тракторларны башкарып, оларның түргүзүүн ыяк билип алган. Мекниг-оол Баянсановичиниң эдилээн техниказы белен үредилбес, харын улам эдигер кижи. Ол бүгү эдилиниң камнығ адиделинден, ой-шаанда техниктиг ажаалдазын чорудуп, үзеп-чаап турарындан хамаарыжы чугаажок.

Хоочун тракторист Мекниг-оол Ондарның андарган шөлүүнү, сөөрткен чүгүмүн хемчээлин саналары берге. Ол болдунмас-даа. Мун-муң гектарлар, тонналар-биле саналар. Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Соорга дээш оон чүүк чедирбээн, малчынар көжүрбээн чери ол чоок-кавыда чок. Кыштың соогунда-даа, чайның изиниде-даа, хат-чаъстыгда-даа, дүне-хүндүс-даа малчынарны көжүрүп каар, малының чемин, сиген-ширбижин чедирип бээр чораан. Оон ынчаар ажылдап чорааны мөзүү-бүдүүнде, ажылга кежээ, кижилерге дузаргак чанында. Кады ажылдап чорааннарны эш-өөрүнге чалнам дивейн, дузалаар кижи.

Чаңгыс чер-чурттугларының ону хүндүлээриниң бир чылдагааны-даа ол.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның тургустунуп эгелээни, үениң бир онзагай чаа талазы болгай. Бот-тускайлаң ажылдаары белен эвес херек. Чамдык кижилер, ону билгеш, ам-даа манагзының олурарлары чажыт эвес. Шупту чүве кижиниң бодунган хамааржыр, ажылды бүдүрүп шыдаар мен деп боду бодунга, эш-өөрүнге бүзүрээр болгаш, Мекниг-оол Баянсанович 7 кижи составтыг Ооруг деп арат ажыл-агыйның тургускан. Оон тургускан ажыл-агыйында ег-бүлезиниң ишти, төрелдери ажылдап турар. Оларның кырынга амдаа 2 кижи немежир.

Эрткен чылын совхоздан 29 га черни алгаш, аңаа кызыл-тас тараан. Оон дүжүдү багай эвес болган. 1 гага онаалтыр 17 центнер дүжүттү алган. Ол дээрге, сайлыг, даштыг Ишкинге багай эвес дүжүт. Кызылтастың үрединиң 8 чажарының мурнунда черни эки болбаазыратканы, тараа үнүп көөрге, ону ажаганындан база дүжүт хамаарылгалыг болганы чугаажок. Күзүн арат ажыл-агыйы ниитизи-биле эки шынарлыг 50 тонна кызыл-тасты ажаал алган. Оон 15 тонназын күрүнеге сатkан. 13 тонна кызыл-тасты дээрбее тыртыргаш, далганын чакгыс чер-чурттугларынга улуг эвес ортекас сатkан. Келир чазым чамар үрединиң четчири-биле курлавырлап алган.

Эрткен чылын Мекниг-оол Баянсановичиниң арат ажыл-агыйынга техника аймаа чок турган болза, бо чылын МТЗ-80 деп трактор чединген. Ажыл-иш бо чылын элээн шуудаарынга ажыл-агыйның кежигүүнери бүзүрей бергеннер. Тараачында, арат-даа ажыл-агыйга кол чүве техника-ла болгай. А кылыр ажыл-ла хөй. Ооруңуң хараганың, талын, дажын аштап тургаш, тарылга шөлүм 90 га чедир алгыдар. Тарылга шөлүн кайы совхоз, колхоз ынчаар улгаттырып ап турганын кажан көрүп чораан бис. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының бир эки талазы ол. Оларның кежигүүнери кандыг-даа ажылдан кортпас, бүгү тура-соруун, күжүн, демин кадып турган, кызып ажылдааш, продукция бүдүрер.

Арат ажыл-агыйының трактору бар. Аваа комбайн машиналары тып алыр болза, улам эки шаа. Ол-бо черлерден, бүдүрүлгелерден диленип, сураглаттынып, чүге болбаазырадыр техника аймаан база Мекниг-оол Баянсановичиниң тып алыр деп турар. Оон ынай, далган тыртар дээрбе тургузуп алыр күзелдиг кижи.

Ажыл-шилги, бодүүн механизатор тывынгыр, үгаанныр, сагынгыр, бот-тускайлаң ажылдап шыдаар аргалыг арат ажыл-агыйын-га мынчаар тыяkан.

Амгы үеде Сүт-Хөл районда 67 арат болгаш тараачы ажыл-агыйлары тургустунган. Олар ам-даа көвүдээри чугаажок, чүге дээрге бот-тускайлаң ажыл-агыйлыг ажылдаксаар кижилер хөй.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның төлээлериниң үшкү Бүгү-россия съездизинге Тываның арат-тарының болгаш тараачын-нарының мүрнүнден делегат боон киржип, чоокта чаа Москва чедип чораан. Аваа чораан көрген билгем үүлдери соон аңгыл-чыгыңге база ажыктыг болганы чугаажок.

Хеймер-оол МОНГУШ.
ЧУРУКТА: арат Мекниг-оол Ондар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

САГЫП АЖЫЛДААЛЫ

«Массалыг информация чепсектериниң дутайында» Россия Федерациялыңың Хөйлузуун февраль 15-те очулдуруп шаралаан бис. Оон хемчээли улуг — барык үш арын чыдым. Мурнуунда биктик башкарыкчывыс — Парлалга дутайында ССРЭ Хөйлузуундан ол делгереңгей болган тода. Редакция коллективи ону кичээнгейлиг көрөнүп, херек кырында ажыктаан киришкен. Оон-биле кады номчукчуларга чаа Хөйлүг дутайында кыска тайылбыр бээри артык эвес деп, ол санаан. Ынчангаш бо үүлдү парладывыс. Ону белетээриге юрист, хоочун журналист Ойдуп Далакдаевич ИРГИТ киришкен.

Баштай мындыг бичии дугурмуулга кылып алыыл, номчукчу. Бир-төө чугаа солунывусе дутайында болуп турар чүве болганда, маңаа кыска болуру-биле парлалга деп сөстү ажыглаал аа.

Массалыг информация хостуг деп бир дугаар үүлделе айыткан, азы информацияны (медээ-даа деп болгай бис) дилээрин, алырын, бүдүрерин база тарадырын, парлалга черии түргүзарын, оон ээзи болурун, ону ажыглаарын база башбилип башкарарын **кызыгаарлап болбас.** Ынчалзажок мында көөр үжүрдүг чүве бар — ол бүгү РФ-ниң хөйлүлуларынга дүүшкен турар үжүрдүг. Кызыгаарлаашкын кылып болбас дээнинге немештир **пензура** (баш удур номчуур, көөр, хынаар) **кылырын** бо Хөйлүг **хорун турар.** Азы өскээр чугаалаарга, редакцияның парлап үндүрер дээн материалын кым-бир кижи, орган-биле баш удур дүүшпес (бир эвес ол автор болуп азы интервью берген кижи эвес болза), **медээни тарадырын кым-даа хорун шыдавас.**

Оон-биле чертелештир материал бижип турар кижи бүрүзүнүң шуут-ла думчук-ка кертип алыр үжүрдүг үүлдерин ук Хөйлүдүң онзалап айыткан (4-кү үүл): парлалганы кеземче херээнге оналаашыр хире үүлгедиг кылыр сорулга-биле ажыглап болбас — ол **бирээде** ындыг. **Иймде,** күүлне чажыды болур **медээлер** тараппас. **Үште,** эрге-чагырганы эжелеп алыр, конституция безугаар тургузугуу база күүнүнүң чаңгыс аай бүдүн чорууун күш-биле өскертир деп кыйгырып болбас. **Дөрттө,** аймак-сөөгүн, аңгы-бын, социал байдалын база шажын-чүдүлгезин барымдаалаан эптеш чок чорукту азы өжээннежилгеш кыптыктырарынга ажыглаан туруп болбас. **Бештө,** дайын сурттаалдавас.

Бо талазы-биле чамдык чижектерни бистиң номчукчуларывыс билир, ындыг үүлдерге удурланыышкынын илереткен чагаалар редакцияга келгилээн. Сапега дээрэнниң үүлүн база удус ынчаар көрген. Оон материалынга хамаарыштыр удурлакган бижиктерни Москвага чорутканын дыннаткан бис, ынчалзажок тодаргай харыы келбээн. Бистиң Журналистер эвилелинге «Голос» солунуун редакторуу телефон дамчыштыр ынча дээнин үүлбе дыннап турар бис: ол кижиден «чарылган» бис, буруувус билингеннивисти база С. В. Козлованың үүлүн удавас парлаар бис. Мындыг таварылгалардан аңыда, бистиң солунувуска база үстүнде үүлдерге хамаарыжы берги дег «чыттыг» материалдар бижикчилерден чамдыкта чедип көөрин чажырбаалы. Олар солунга үнмейн баар дээрэнин чугаалаары артык боор.

Бо талазы-биле база бир немелде. Бир эвес чаа тургустунуп турар солун бо Хөйлүлүүн 4-кү үүлүнге («Массалыг информацияның хостуун хажыды ажыглаарын болдурбазы») дүүшпес болза, ону бүрүткевес (13-кү үүл): бир эвес кайы-бир редакция 4-кү үүлдү чыя дургузунда чакгыс эвес удаа хажыдар болза, ол солуунну үндүрерин суд шиитпирлери-биле соксадып каап болур. Черле ынчаш ук Хөйлүлүүн ол үүлүн хажыдар болза, кеземче херээнге чедир харыысалга онаарын билзе чогуур.

Бижикчилериң кичээнгейим 42-ги үүлүне үгландырып көрөөл. «Редакцияже чорутkан чагаа массалыг информацияның чепсектиң медээлеринге болгаш материалдарынга ажыглаттынган туруп болур...». «Хамаатыларның чагааларынга харыылаары болгаш оларны сайгарып көөр эрге-хүлээлгелериг организацияларже база албан-дужаалдыг кижилерже ол чагааларны шилчидери редакцияга албан эвес». Мында **чагаалар ажыглаттынган туруп болур** (азы албан эвес дээн утказы), **чагааларга харыылаары,** оларны **шилчидери албан эвес** дээн билиңшиннер чаа үүлүе болуп турар. Хөйлүг үндүрүкчүзүмүн чүү барымдаалааның маңаа тайылбырлаары берге боор, ынчалза-даа хөйлүг хөйлүлүлә болгай — ону сагыыр апаар. Ол шыкаш «Бир эвес Хөйлүдүң еске үүлү көрдүмээн болза, редакцияның алырындан ойталаавы чогаалды чагаавы, «еске-даа медээни азы **материалды парлаар кылдыр редакцияны албадаар эрге кымда-даа чок»** дээн үүлдү сактып алаа чүгүлә. Чажырып канчаар боор, автор бижип ап-таан материалын, редакция алыксанайн турда-ла, кызыпкызып сыгаар, оон чадажып каап, «устукү органнарга» чарбыыр, а олары кырындан сы базып албадаар чүве нептеремгей турду. Эрткен сонгуулдар үезинде бир чагаалы «үстүүртеп» шуут албадап салдыртаан. Мырыңай чоокта чаа безин бир эш оон чагаазын, утказын хажыттайн, дончуларга киирип каарга-даа, ону акпелеп, редакторже чагаа бижип, кортпактаап, олче-боже дамчыдыкчар деп иетээн болгай.

Хамаатының азы организациялың ат-алларын болгаш төлептиг мөзүүн бакырадып турар парлалгага үнген шын эвес медээлерге удурланган харыыны бээрии олар редакциядан иегээр эргелии. Бо таварылгада чүнү канчаарын Хөйлүлүүн 43-46 үүлдериниң билип ап болур, оларда ол айтырыгны ынчаар шинтпирлээриниң чүрүмүн айтып чайн. Ынчангаш бо таварылгада (ону болдурбазы — бистиң сорулгавыс болуру чугаажок, ынчалза-даа аңыдырал амыдырал-ла болгай) база-ла бүгү чүве Хөйлүдә айыткының ёзугаар болган турарын киирээри чүгүлә. Оон башка хей шуугаазын көвүдээр чаңгавас. Амгы байдал-биле алырга, бистиң билип турарывыс, чамдык кижилер дегийт-ле судче маннарын бодаар. Чогум бо Хөйлүдә мынча дээш-дир: шын эвес деп удурланган харыыны чаңгап тарадырындан ойталаан азы ук харыыны бээрии бо Хөйлүдә доктаатkан чүрүмүн хажыттан таварылгада шын эвес деп көрүп турар медээлерни тараткан хүнүнден эгелээш чыл дургузунда судче хомудал киирип болур. А РСФСР-ниң Негелде дүрүмүнүң 7-ги үүлүлүүн 6-гы кезээнде мынчаар айыткан-дыр (1991 чылда эдилге ёзугаар): «Шын эвес деп удурланган үүлүн азы харыызын массалыг информация чепсектериге чаңгап тарагсын дээн хамаатының азы организациянын негелдезин суд чүгле массалыг информация чепсектиң редакциязы ону кылырындан ойталаан азы ону Хөйлүлүү бүгүлээр доктаатkан чүрүм ёзугаар кылбаан таварылгада көөр». Моон илдең эвес бе — ойталаан соонда судка киирер ышкажыл.

Мындыг таварылгалар болбазының коллаа магадылалы журналист кижи «аңаа дамчыткан медээниң шынының хынаар» үжүрдүү, бо Хөйлүдә онзагай чүве чүл дээрге бо негелде журналистиң эргелии-даа, хүлээлгелии-даа болуп турары: 17-ги үүлдүң 8-ки пунктузу бо-за 49-ку үүлдүң 2-ги пунктузу). Бистиң бижикчилеривис база бо негелдени удуртулга болдурарынга идегээр-дир бис. А чогум бо Хөйлүлүү хажыттан дээш **харыысалга журналистергеда-даа, авторларга-да онаажыр** апаарын черле ойлаар чорузувусса, утпазывысса-ла эки.

57-ги үүлдө редакциялың харыысалгага онаашпайн баар таварылгаларын айыткан. А 58-ки үүлдең парлалганын хостуун кызагдаанны дээш кым, канчаар харыылаарын билип ап болур.

Бо кыска тайылбырның кол сорулазы — ажылывысты, харылзааларывысты Хөйлүга үндезилгеп, ону сагып, чөптүг ёзу-биле кылыыл деп кыйгырыг болуп турарын эскерген боор силер.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
«Шын» солуп редакторунуң оралакчызы.

МОСКВАНЫ КАМГАЛАШКАН КЫС

Ажылдаар ороолимге чогаалчы, эртемден Монгуш Борахөевич Кенин-Лопсан кирип келирге, шыны херек девидей берген мен. Редакцияга ховар келир бо хүндүлүг кижи аңаа кел-бээн деп чүвени билип ор-дум. Ажыл-ишчи, амыдыралчы чугаа аразында, эрткен чылын Москва камгалалының 50 чыл оон бүгү чүрт демделеп эрттиргени дээрэнин ол чугаалаан. Москва камгалалынга тыва кижилер киришкен чүве бе дээрэнин менден айтырды. «Билбес мен. Москва камгалалынга киришкен тыва кижи кайда боор» деп шынна сеткилим илереттим. Ол кезек каза боданып ора-буурул бажын сүйбай каапкаш: «Ындыг кижи бар. оон дугайында солун чугаалы эккелим. Боду-биле база чугаалаш. Бодум би-жиир бодаан кижи мен. кадыым арай хоржок ышкаш» дээш демделеп бижээн саазын берип каапкаш, байырлашпаан чорупкандан бээр элээн уе эрткен ышкаш.

Чогаалчының сүмези-биле Москва хоорай-биле салым-чолун холбаан, немец-фашистерден Москваны ёске эш-өөрү-биле камгалашкан Тыва кызыл силерге таныштырарын кызып көрейн. Маңаа «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп домак черле хөлөк таарыжыр ышкаш. Шынап-ла, солун төөгүлүг кым боор ол деп айтырыгга харыы дилээри-биле чогаалчының демделедин болгаш маа-жыр үтбайның сактыышкынын ажыглаан мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы кадыгерге, дүүрээзининг 1941 чылы турган. Москвага Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединге орус, моол, тыва уруглар өөренмишаан. Муңгаргай, өл-сыктыг, куу туманныг ол күс башкаш, кижилерниң сагыш-сеткили база ындыг. Дайынның халаптыг үржүктарындан сагыш амыр чүве кайда боор, дүвүрел, коргуушкун, өжээн—чүрек бүрүзүнде. Сентябрь эгезинде Москва хоорайның партия райкомнарынга актив хуралдары болуп эрткилээн. Москва-Скворецк районнуң актив хуралынга Совет Эвилелиниң Маадыры И. Д. Папанин камгалалды күштелдирер дугайында чүве чугаалап турза, студентилер база киришкен. Оларның бирээзи Тыва чурттуг хып дээн чаңгыс кыс Селикпаа болган. Москвачылар-биле бир дөмей, кезек даштыкы студентилер кичээлден дашкаар хамаату камгалалының түр хуусаалыг курстарынга өөренип эгелээн. Селикпаа база дүрген дуза чедирериниң эмчи сестразының түр курузун доосканаш, диплом биле хөрес демделээн база «Кызыл крест» деп бижээш, чүруп каан постуң алган. Оны дежурныйларда ажыглаар эрттирилге кылдыр баглап алыр, каяа-даа оон-биле хостуг чоруп болур. Фашистерниң ужар-хемелериниң даажы дыннылып, халдап-даа турза, олар чүнү-даа канчап шыдаваан.

...Өөренири-биле Селикпаа университетке эртен эрте халып келирге, дүне бомба дүшкен, бажының солагай талакы чартыы чок болган. Арткан өөрээлерге сымарлажып алгаш кичээлдээрге, одалга системазы үрелгенинден чүгле диш шаккылаар. Шынап-ла, Москва камгалалы-биле салымын коопкан, аар-берге амыдыралды, дайынның халавын караа-биле көрген кара чаңгыс тыва кыс орус

Парлалга арыннарындан

танк колледктеринде шуут ндген. Дайынның ол овур-хевири, Барыын Европага удур чүс чедир дивизияны октаптар болгаш Каттышкан Штаттарга удур каяа-дага дайылдажып болур аргаларлыг дайзынның овур-хевири шериг хептиг американнарның каш-каш сал-галдарының бажынга сиңип келген. Ам ол овур-хевир эстип, хайлы берген. Американың чепсектиг күштерии оларның ам делегейге ролю, бодунуң чуртундан дашкаар черлерде оларның турар сорулгазы чүү болуп-ул деп чижектиг айтырыгларга хөрөлы чок, бай мынган аргымчал кээп. Ам кандыг чепсектер херегил, чаңгыс аай чепсектиг күштерииң, ону хандырып турган шериг-улетпүр номлекчиниң дугайында чугаалазы берге апарганда мындыг байдал тургустунган.

Америкага дайзын айылы чаазымдаган, ынчалзажок шуут читпээн: Багдад чагырыкчыларының дугайын сагындырарга четпээн.

— Шилгидге үе-чадазында айылдыг байдалдар тургустунуп кээп болур—деп, танкистер белеткээр ол шериг училищезинге удуртуп турар генерал-майор Томас Фоси санал турар.— Анаа чер артында-ла дайзынга

КЫМНЫҢ-БИЛЕ ДАЙЫЛДАЖЫРЫЛ?

«Танк шериглеринде корум-чурум эки» деп сураг-жаан чугааны америк танкистерге хамаарыштырары ам берге апарган. «Дайзының овур-хевири» чиде бергени-биле АКШ-тың бүгү чепсектиг күштеримде дег, танк шериглеринде база нарын айтырыглар тургустунган. Ол дугайын тайылбырлакчы Партик Тайлерниң Парижтин «Интернэшнл геральд трибюн» солуунга чүүлүн «За рубежом» сеткүүлге бергенинден номчукчуларга сонуургадыр-дыр бис.

Келир үениң танк экипажтарының командирлери хат-кавыскылыг чей баарында бижперлежи берген—олар боттарының улуг башкызы Берси мутуллуруга дайынның маадырларының бирээзи полковник Джон Силвестрини чугаадын кичээнгейлиг дыннап турары ол. Ол бодунуң өөреникилеринге Совет Эвилелиниң бүстүн душкени оларның албан-дужаал чедип алырынга канчап-даа шаптыктавас дээр чижектиг үүлдү тайылбырдап бээрин кызыдып турар. Чугаа болза АКШ-тың чепсектиг күштериниң Форт-Нокста өөредилге төвүнге боон турган.

Полковник мөге-шыырак, чиге чарт үнүг кижи. Ол бир чыл бурунгаар 24-кү кулк-танк дивизиязының «парлар» бригадазын Кувейт аэропортуун хостаарынче командылап турган.

Ам ол дагдыныкчы дайынчы анылык лейтенантыларга болгаш капитаннарга «соок дайын» үр артар-даа болза, бир-ле хүн олар дайын шөлүнге тулчуушкунга киржип болурлар деп чүвени тайылбырлап турар.

Дайын дайын-на болгай, дайзын силерни упуткап каар дээш бүгү-ле үүлдерни кылыр деп, полковник бадыткап турар.

Кувейтти хостаарының маадыры бир чүүл дугайында ыыттавайн эрттирип турар — дайзын, удурланыкчы дээрге ам чогум кым боон болурул? Чүвенин ужуру чүл дээрге оны ол боду-даа тода билбейн турар.

«Соок дайын» доозулган, ынчангаш келир үе «шериг Американы» мурнунга оон мурнунда көстүп көрбээн

Совет империяның бүстүп душкени миллион-миллион американнарны, оларның конгрессте төлээлекчилерин чепсектиг күштерни дыка улуг хемчээлге кызырары дээш туржурунче оттурган. Ол чорук Бүштүн администрациязын шеригниң улуг хемчээлдиг бюджединден, чоорту-даа болза, кызыравыыне албадап турар.

— Моң бүгү медерелдиг амыдыралымның дургузунда совет айыыл дээрге бистиң бүгү базымнарывыска идиг берикчи боон келген—деп, конгресстиң төлээлекчилер палатазының чепсектиг күштер херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы Лес Эспин чугаалаар.— Ам мурнундагы үүлдер ис чок чиде берди, ынчангаш бис моок мурнунда баштарывыска кирбейн турган айтырыгларны боттарывыстың мурнувуска салыр үжүрдүг апарды-выс.

АКШ-тың камгалал министри чораан Гарольд Браун шериг кандыг болур үжүрдүгүл деп чүвени тодарадыры чугула деп сагыыр апаар.

— Бис Мурнуу азы Сонгу Көрейге дайылдажырывыс албан турган бе? А Персий мугулдурунга дайынга киржиривис чүл оң-нап турар.

— Бис Мурнуу азы Сонгу Көрейге дайылдажырывыс албан турган бе? Мурнуу Африкага азы Латин Америкага бистиң киржилгевис албан херек бе?— деп, ал-тырыгларны ол салып орар.

— «Соок дайынның» төнгени камгалал чагыгларын тодарадырының эрги арга-ларындан ойталаарын иегеп турар — камгалал министри чораан өске бир кижиниң, Джеймс Шлессинджериң саналы ындыг.

1990 чылдың августа Пентагонның амгы удуртукчузу Дик Чейни биле штаб-тар начальниктериниң комитединиң даргазы Колин Пауэлл делегейниң бүгү де-висиөзүлериниде АКШ-тың чепсектиг күштерин 25 хуу кызырарының, оон-биле кады чаа хевириң боо-чепсектерии, технологияларын ажыллап кылырынга аңша-дандырышкынны көвүдедиринии, стратегиязын ажыллап кылган.

Совет Эвилели-биле болган болуушкуннар ол стратегияга согуг боот, оон үндезинин шуут будап каапкан. Ынчалзажок АКШ-та шериг кызырышкынарын-га удур болдалыглар база бар, ам-даа эвээш эвес,

Сарыг-шажсын болгаш чүдүкчү

ХАМ ЭВЕС-ДАА БОЛЗУМЗА...

«Хам-оол ийи арынныг бе?» деп декабрь 5-те үнген «Шында» Дажа-Самбуу Сарыглариың чүүлүн деткиргир шен.

«Хайыраан бот» деп шинде Хам-оолду мегечи, хуурмак кылдыр көргүскени ол үеним байдалынга хамаарыштыр ону ынчаар кылырынче ук шинни чогаадып бижээн кижини албадапкан. Ол үеним эң тергиин хувискаалчы дарганарының сорулгазы шажыны болган чүдүкчүлерин революцияның дайзыннары кылдыр хажыда көргүзерин негеп турганында деп бодалдыг мен. Хам-оолду эки мөзүдүг кылдыр көргүскен болза ук шинни чырыкче үндүрбес турган.

Ынчангаш амгы үеде Хам-оол Караны кусвактап, чыттап, кожаннай бербейн, харын-даа: «Кыс—берген черинге, даш—катган черинге» деп үлегер чугаа бар болгай, күжүр уруум, ам канчаар, кадыг, халанчыгдаа болза, ынча дыка-ла дедирленип, хедерленип турбайн, барган черинге барып чүрттаар болзуңза эки» деп чагыыр болза өөредиглиг шыкаш. Бо чүүлдү ажыглап алгаш, хамнар болган оларның дериг-херекселдери база хамнаар арганың дугайында сагыкшыда арткан, билир чүүлдеримни сиялер бүтүдеге сонуургадырын орландажып көрейн.

Амгы сарыг-шажын катап терүттүнүп, дярлып турар үеде чамдык эштер боттывынгыр ламалар дугайында сагыш човаң, дүвүреп бижип турары чеп-ле ыйнаан харын. Ынчалзада аяда дыка-ла сагыкшыраанының ажыы чүү боор. Чүге дизе ламалаашкын дугайынга ном, судурлар чонунуң холунда эвээш эвес болдур эвеспе, а чүгле эрги моол бижик болгаш таңгыт, төвүт бижиктерни кызып өөренип алыр болза ламалаар талазы-биле арга, ужур тыпты берип болур. Харын-даа хамнар болгаш хамнаарының аргаларының дугайында чангыс-даа бижиттинген чүве чок, ол чүгле аас-биле салгал дамчып келген болгаш, сөөлүү үеде уттундуруп бар чыдар-дыр. Ынчангаш хамнаашкын дугайында билир кижилер боттарының сүмелерин бижип, нелир салгалдарывыска ачылыг белек кылдыр арттырып ыаар боор деп идегедим. Тожуну шыырак дээш хамнар чүрту чораан дээр болгай. Тывага революция соонда шажыны болган чүдүкчүлерни революцияга удур чонунуң дайзыннары кылдыр чарлап, оларның ажыл-чорудулгазын хорудаан турган. Какпан 1936 чылда үнген үндезин хообүлүда кижизерния чүдүүрү хостуг дээнин ажыглаан, ол үеде дыка хей хамнар турган Сүт-Хөл девискээринге чажыртынган дериг-херекселдерин үжүглеп, катап массалыы-биле хамнаашкын эгелей берген турган. Ол үеде эң-не эскеринчел, сонуургап, алээдә назы үезинде турганым-биле хамнаашкын дугайында чүүлдерни утпайн чоруур мен.

Шыны херек, ол шагда, бо үеде ышкаш, хей аарыг-даа турбаан чүве. Чүге дээрге агаар шуут арыг, суг болгаш оът-сп. ген эгээртинмес, мал-маган хей, ак чем элбек болгаш, кижи бүрүзү күш-ажылга ынак, ажыл кылбас чадыс-даа кижи турбаан. Ол үеним амыдыраалга күзүлгүзүп, а адыг-эөреним эжик балкынга ынаага азып алыр. Хамны хамнатканы кижи астыкты, барылгакты болдунуң шаа-биле бээр, кежим шай азы таакпы, анша, мал-даа болур. Хам кижи боду ону, моңгу алыр мен дивес, берген шаа-биле алыр. Чогаалдарда улустуң саап ижил орган чаңгыс инээн, кара чаңгыс мунар аъдын алгаш бээр дээни шуут шын эвес, а хам кижи харынлаа кончуг эвилең, эвлак болгаш чонунуң хүндүткелиг бодунга чаалап алган болур ужурлуг чүведир. Хамнарның аарытлар аайы-биле ангы-ангы мергежилдиг хевирлиин эскерип болур. Шаанда Кызыл-Тайгага турган «Аскак-Хам» деп шолалыг Ондар Очурну уругларга сылдаңгызынга эки кижи хээрлер база «Идик-Хам» деп шолалыг Сапыкты улустарга чалаар. Калгасының Кара-Хам дээр Дондукту, кайгамчыктыг уран-шевер Дарган-Хелиг хам олардың бүгүлеле аарыгларның бажын билир дээр чүве.

Хам кижи хоошкунга баргаш, аарыг кижини судалдап, тарбыдал көргеш, ол аарыгны эдип шыдаваын чугаалаар, бодундан өске шыырак кижилерни хоол, азы лама чалап алырын сүмелеп база болур. Моон алгаш көөрге, хам бодунуң күүү-күжүнүң кайы хирезин мининип одурары ол деп бодаар мен. Аарыг кижиге хамнаарының янзы-бүрү аргалары бар. Дериг, дүңгүр чокта күзүңгү азы челбиниш тудуп алгаш хамнаар, а кайы-даа хамнаашкын үезинде аржаанны кылыр, саңын салып, артыкаары албан болур.

Дериг, дүңгүр-биле хамнаарда, бир-ле дугаарында, күзүңгүзүп дөрге, эөренин эжикке азып алыр. Дүңгүрүң хам эвес, өске кижи отка кургадыр дөгеп, хап көрүп тургаш болу бээрге, хаага тутсуп бээр. Хам хамнаар мүрүндә аржаанбяле чүнүп алыр. Хамнаашкын үезинде аарыг кижиниң кол кижизи сүттүг сава-биле чажыг ыяшы тудуп алгаш, хамның тайга-таңды адаан черинче, азы дээр-дөвер, кудуктулар диген, чок-ла болза кут-сүнезин кыйгырып курайлаан черинче «өршээ хайыраан, буян-кежик, кут-сүнезин бээр-ле болзуң, өршээ, өршээ!» деп чажыын өг дүндүүнден үндүр база отче чажыңалбарыыр ужурлуг.

Хамны хамнаарынга үстүнде белеткеп алган болгай бис. Ам хамывыс хамнап үнүп-ле. Хамнаар тонуп, боргүн кетиеш, дүңгүрүн холга туткан соонда бодунда бак-согуп арыддыр, «аъдын» (дүңгүрүн ыяча дээр), бодун артыжанып, чүге дизе чедер чери бок, хир чок арыг, кылаң октаргай — үстүү оран болгай-ла.

Баштай дүңгүрүн сад кырынга хүн аайы-биле үш катап долгандырып айыстап артыжаан, оон соонда солагай будун база-ла хүн аайы-биле сад кырынга долгандырып артыжаар. Ол дээрге эзеңгеге тепкеин ол, оон соонда он талазы будун ынчаар артыжап, аластаап саңны арта база бээр. Ол ыракузак аян-чорукче аъттаныпканы ол-дур. Оон ыянгылыг, уяранчыг, сырыныг сыгыдын сыгырып, оожум шыгтырадыр чайгаммышаан, баштай орбазының кыдыы-биле дүңгүр эриин каш алар хап чоруй. Чоорту дүңгүрүнүң кагар черин орбалаңдыр сокта-вышаан, оожум алганын эгелээр. Оон ам Курбустуже оруктаа ырлап бар чыдар демдээ ол болур. Хам чедер ужурлуг черинде четкен, ужуражыр ужурлуг чүвелери-биле тугаалажып турар хевир-биле алганы бээрге, хамның алганының сөс эрттирбейн дыңнаарын ыыда олургайнар кыыдар, ыыт-шимээн, шимчээшкин чок баар, а чүгле хам болгаш чажыг чажар кижи шинчеп турар боор чүве.

Хам шуудан хамнай бертеш, аарыг кайыын, чүүден, чүнүң хайы-биле болуу бергенин алдэзарга сөглеп, ол кижиниң кут-сүнезинин кыйгырып, аарыг кижиниң олуртуп алгаш, долгандыр каюкылап, кут-сүнезин эглип келди, аарыг адырлып, салдыңып тур, амы-тын алдынган, ам ажырбас деп алганып турар. Сөөлүүредир олурган улусту долгандыр төөрек октаар. Кымче кандыг-бир чүве хор салып турар эвес ирги бе деп ында олурган улустуң манап олурар чүүлү ол болур. Бир эвес төөрек дүжер болза, ол кижи «төөрек» дээш орбазын хамга түтсуп бээр. Ол кан-кадык дээни ол. Бир эвес «үйгу» дүжер болза, ол арай сараалыг дээни ол, хам орбазы-биле дүңгүрүн соктагыяаш, катап ол кижиже төөрек октаар, ынчаар ук кижини долгандыр каюкылаш төөрек болгуже октаар.

Хамнап төндүрерде аал коданче хор салып турар еске кандыг-бир хай-бачыт бар бе дээрзин хайгаарап, дашкаар үнүп, ол долгандыр хамнаарı кирип келгеш, ол талазы-биле түү болуп турарын алганып доозары-биле сериир. Сериирде дүңгүрүн соктаарын чоорту оожумнадып чоруй, дүңгүрүнүң (эриин) кыдыын орба кыдыы-биле соктай бээрге, ында кол улуг улус дүңгүрүү, орбаны, тон, бөрүтү хамдан хүлээп алгаш, дүңгүр хавынга савалаашаа, дөрже чүк талазында аптара кырынга, хана бажынга азып каар. Хам серээн соонда ында олурган улус хам-биле кады чемненип эгелээр болгаш хамның чораан чоруунуң дугайында чугаазын дыңнаар. Аарыг кижи дыннап олурда, багай-согай чүве чугаалавас, а оон аарыг берген чылдагаанын, ам аарыгның оон шуут адырлып салдынганын, аарыг кижи дораан сегий бээрин чугаалап доозар боор чүве.

Серен МОНГУШ.
Башкылал ажылының хооруңу.
Сесерлиг суур.

БЕШ ИЯНС

Италияның Павия хоорайының 27 харлыг чурттакчызы Франческа Мазелла Лиотти чоокта чаа беш ийнсти — үш оол, ийи кыс уругну божаан. Ийистерни ол бир ай бурунгаар элекке бозупкан, ынчалзажок эмчилерниң дузазы-биле чаштарның, иениң кадыының байдалы эки.

2,5 МИЛЛИОН ЧЫЛДЫГ БАЛДЫ

Заирниң соон можузунга эртемденнер базырыктардан хазыышкынныар үезинде ыяш балдыларны тыпкан. Тускай эртемнигларнин шинчилеп көргенин өзугаар алырга, ол балдыларны 2,5 миллион чыл бурунгаар дириг амытаннарның эдик, сөөгүн адырарынга амыглап турган шинчилиг: дириг амытаннарның хей сөөктеринин чанында ол балдылар чыткан.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ ПОЧТА БАРЫЛ?

Почтаның Бүгү-делегей эвилели солуң медээлерни Швейцарилиин Берн хоорайынга парлаан. Амгы үеде делегейде 640 мун почта салбыры бар. Олар чыл бүрүде 170 миллиард ажыг чагааларны эөлериге чедирип турар.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Чарлалдар салбыразы

ТВ

ФЕВРАЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртең». 8.35 Концерт. 9.20 «Төрөөн чуртуңга могей...» 10.25 «Чер хемчээкчизиниң үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүүү. 1-ги сериязы. 11.30 Телефильмниң баштайгы көргүүү. 12.00—12.20 Медээлер.

• • •

14.30 «Бо силерге херек бе?» 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Телефильм. 15.20 Тыягарылга гимнастиказы. 15.35 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.50 Уругларның музыка клюбу. 17.30 Чемпионнар-биле кады. 17.45 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 «Альбом». 19.00 Мультфильм. 19.10 Досье. 19.40 «Чер хемчээкчизиниң үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кинопанорама». 22.35—23.40 Хөлүг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Франциз дыл. 1-ги чыды. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Француз дыл. 2-ги чыды. 9.35 Уруглларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.35 Осетиниың аныяк чурукчуларының. 10.50 Граф Т. М. Толстой-Милославский. 11.35 Барыын Сибирь студиязының фильмнери. 12.25 Аът театры. 13.25 Россияның болгаш Төвен Европаның чурттарының кадыг алкылдажылгазының дугайында. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Бизнесмен-91». 18.05 Т. Ин. Ко.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Айтырыглар болгаш харыылар». 18.50 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.20 Байырлыстыг үлүлээп алыңар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүннүн-не байырлал. 21.25 Реклама. 21.35 Россия телевиденнези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—02.00 Россия телевиденнези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Күрүнеиң 1982 чылдың иштики ойнаашкынныг үзелиниң облигацияларын садып алырлыг болгаш садарын, а ол ышкаш оон ойнаашкын тиражын эрттирерин 1992 чылдың февраль 20-ден соксаткан.

1982 чылдың үзелизиниң облигацияларын Россияның иштики ойнаашкынныг үзели облигацияларынга 1992 чылдың октябрь 1-деи 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир курс өртээн төлевейи орнаар.

1982 чылдың үзелизиниң облигацияларының эөлериге 1992 чылдың январь 1-ден 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир чылда 9 хуулуг орулганы төлээр.

1982 чылдың үзелизиниң облигацияларын 1992 чылдың октябрь 1-деи эгелеп күрүнеиң еске-даа хевирниң үнелиг сөзылынарынга, а ол ышкаш Россияның ажаалда банкызының үнелиг сөзылынарынга орнап азы салыышкынныар саннырыче книр санап болур.

1982 чылдың үзелизиниң оон мүрүнда болган тиражтарының талазы-биле ойнап алышкынныарны күштүг боон турар чурум ёзугаар төлээр.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАП ТУР

Профэвилелдерниң сворт шиитилелдериниң Тыва Республика чөвүлели, «Тиилелгэ» совхозтуң администрациязы болгаш профкому, Күр-Чер суурнуң хей-ниитии организацияларының 1992 чылдың март 7-де Күр-Чер суурга совхозтуң малчыны, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **В. О. ЯҢЧАТТЫҢ** шапналы дээш **хаак марғылдазын** (эр удуг 20 км-ге, хереэженнер 10 км-ге чаржыр) эрттирер. Эгелээри — 11 шакта.

Маргылдаага 1-5 черлерни эөлээнмерге совхозтуң администрациязының акша шапналдарын тыпсыр.

Маргылдааның оскээргеннерге кээр кирижиктерни чурттаар чер, аъш-чем-биле хандырар.

Маргылдааже чалап тур биес.

Чөвүлелдиң Кылында 3-29-90, 3-29-57 телефонынарынче долгап болур.

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтуң профкомунуң төөрегик таңмазы читкенин-биле ону күүп оон деп санаар.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 25-те «НАЙЫРАЛ»: «Здравия желаю!» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. **Видеозал:** «48 часов» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шина — королева джунглей» 13.20, 15.40, 18.00 шактарда.

КАЙДА СЕН, «КАҢ-КЫС»?

Тываның ном үндүрер черинге хогаалчы В. Серен-оолдуң «Каң-кыс» деп шулуктээн тоожу тому үнгенин солуннарга болгаш радио, телевиденнеге чарлады. А мен ам-даа төндүр номчувадым, чүгле Кызыл—Чадаана автобузунга бир кыстан ачылап, кезек көрдүм. Солуң ном болду. Чүгээр номнарны чүге эвээш кезектерге үндүрер чоор? Ном чүгле 10 мун экземпляр тиражтыг чорду. Ам арта тыва, орус дылдарга номга хензиг тираж-тыр. Бистиң институтка экиээр болза, бир кижи 3-4-түү ап алыр, ол-ла-дыр.

«Каң-кыс» найысылап садыгларында чок ийин. Чүгле номчаан кижилер кижиге адаарганчыг кылдыр чугаалаар боор-дур. Херек чок черлерде чыдып турар-даа чадавас. Ынчангында ном садыының чери дилеп, чагыдып болбас чүве бе? Бо чылын М. Кенин-Лопсанның «Хам алгыштары», К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» база «Тыва мөдыр-лыг тоолдарның» ийиги тому үнерин тематиктиг планнан номчудум. Олар база дурт дээр ирги бе? Кандыг-бир хемчегледен ап оочурларга бижитсе чүл? Тыва дылда номнарга сонуургап дыка улгатканы болдур ийин. Тыва чогаалчыларның тускай ном садыгыгажы туруп болгу дег.

Каң-кысты кавычка чокка бижээним дээш эпчоксунманар. Каш чыл эртерге, Каң-кыстар эдерли бээр. Канчап Чойганмаалар, Алимаалар, Артыштар, Алияжар ыыдыг аттар чогаалдарга парлаттыынган чылда тыптып келгилээн деп. Кызылда ийи-үш-даа төрелим бажынынга «Каң-кысты» сураглап кирдим. Чок боордур. «Кодээ төрелдер тыва ном арттырар эвес» деп, харын дынчап артып каарсен. Тускай садыг турган болза, номчуттуынган номнар дужаттына берги дег. Кайда сен, «Каң-кыс»

Өдүүл МӨНГУШ.
Кызылдың башкы институдунуң студентизи.

ЫЛАП-ЛА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Күрүне шаңналының лауреады

«Тожуну көрбээн кижи — Тываны көрбээни ол» деп чечен сөстерни чүгле бойдуска хамаарыштыр ажыглап чаңчыга берген болгай бис. А херек кырында бо сөстерниң утказы оон делгем. Тожуның онзагай амыдыралының бүгү талалары-биле тудуш болгу дег. Ыракузак кызыг черде чуртап чоруур онзагай мергежилдиг социал айтырыгларны тургускан. Ол хөрек өйген айтырыглар чүгле ивижилерни-даа эвес, харын бүгүдени бодандырып келири-биле үнелиг.

Тываның эң-не байлак булуңунда чурттап чоруур кижилер чүге ындыг түрелги, чаржыңчыг амыдыралдыгыл? Түс черниң чурттакчылары чүге болуңуң черинге ёзулуг ээ болуп шыдаваын? Колониалдыг системаның резервацияларындан ылгал бар бе? Соңгу чүктүң ивижилериниң амыдыралы чүге ындыг эвезил? Төтчеглекчилерни кым харысылаган хостап, бажың эттендирип турарыл дээн чижектиг айтырыглар номчукчу кижиниң бажынга чайгаар-ла кирип, чөгел, килеңни хайындырып кээр кыдыр тургустунган.

Бо аарышкылыг айтырыгларны автор дорт сал баал-даа болза, оон бодуңуң караа-биле көрген, ажыг херечилериниң аттары, чугаалары, фото-чурыктары-биле бадыткаттынган, фактылары кандыг-даа хоолун суртаалдан артык бүзүренчиг болгаш дээштиг чепсек болган.

Автор чүгле бижилгебиле кызыгаарлаттынмаан, харын дыка хей боттут дүзаны Тожу улузунга республиканың удуртукчуларын дамчыштыр чедирип турарын моон мурнунда үнген солуннардан номчаан бис. К. Чооду төтчеглекчилер-биле каш удаа судтажып-даа турган, мурнунга сагган сорулгазын чаңыш-сыныш чок, ара кагбайн зиизинге чедирген. Ол үгүле бижыт хамаары төрүшка артып, ёзулуг журналистиң адыпга ээ болганы көрүнчүг.

К. Чооду журналистиң амыр-дыш чок үүлезин бүдүрбүшаан, чогаалчы сорулгазын база утпаан. Документалдыг бадыткалдардан ангыда, чогаалдың уран-чечен аргаларын база олдээрни ажыглаан. Ынчангаш чечен чогаалдың эң-не шалыпкын, дээштиг уран-чечен публицистиг очерк жанрын шилип алгаш база таварылга эвес.

Автор бодуңуң чогаалының дорт киржикчизи. Оон кижилер-биле харылзажып билири, бичии-ле чүвени эскерип каар хайгаараачалы чогаалды дириг-жидип, публицистиг шынарын киирип турар. Уран-чечен публицистиг очерк болган соонда бо чогаалда авторуң тургусканы бир мөзүлеш овур-хевирлер база улуг черни эөлеп турар. Чижээ, ивижилериниң биче сеткилдиг, ажылгыр, шыдамык, шала шириин онзагай ажыл-чаны номчукчуну бо бедүүш ажыл-ишчи кижилерге хүндүткелиг чайгаар та чаалап ап, а кажар оптуг, чазый-чилби төтчеглекчилериң ческиничиг бүдүжү бүгүдени кайгадып, бужургандырып, киленнедип кээр кылдыр көргүскен. Шак мыңдыг амыдыралда херек кырында бар кижилерниң овур-хевирлерин дамчыштыр, удурланыжылга аргазыбиле хүштелдирип турган ивижилер-төтчеглекчилер, тыва ивижилерниң амыдыралы — Соңгу чүктүң ивижилериниң амыдыралы) автор ёзулуттуң социал портреттерни тургускан.

Очеркте кижилериң портреттери, бойдус чуруумалдары, орук демдеглелдери даап чижектиг уран-чечен аргалар таарымчалыг чергележип, болуушлуннарның хайныышкыны чоорту күштелзе-күштелзе «Ивижилерниң кыш-кыры» деп эгеде ёзулутла кульминациязынга чедер. Амыдыралдың тургусканы чөрүлээнин амдыызында чүгле Соңгу чүктүң ивижилериниң күзел ышкаш магалыг ажыл-амыдыралын көргүскен деңнелгебиле дооспур. Чогаалдың утказының амыдыралчызы, тургузуунуң бодамчалыы аказа онзагай шынарны киирип турар.

Ук очерктиң дылы бедүүш, чедиңгир, каас-коя артык сөстер-даа чок. Өөредиг-суртаал азы кыжырыг, бардамзашкын хөөнү-даа чок, оожум-топтут, төлептиг аян-биле бижиттингевинден үлам ажоттуг боор, ёзулуг-ла уран-чечен публицистиг очерк стилиниг дүгжүп турар.

Бо очерктиң тускай ном кыдыыр үндүрер дең турары база чеп. Оон аңгыда, кижи бодаарга, ону орус дылга оңгулурары база чүгүлә хире. Чүге дээрге ында көдүртүнген айтырыглар чүгле тываларга хамаажыр эвес-ле болгай. Бо хире каржы хажыдыышкынныар фактылары шупту кижилерни бодандырар ужурлуг. Ийи таланың билишкини чокта, чаңгыс тала чеже-даа кышкырар болза, эки түлнел үнмес. Ук ужуру харын чаңгыс талалааш-кын, национал кичиликтиниң хоочураан аарыы мыыдыг байдалга бистиң эккелгени чамыт эвес апарган.

Очерктиң изи-биле Тожуның амыдыралында чаартылгалар болуп турзы өөрүнчүг-дүр. Ындыгда болза олар чүгле эгезы дээрзи билдингир. Ынчангаш автор бо очерктиң үламчызап бижиири күженчиг. Чидиг айтырыглар көдүртүнген-дир, а ам оларга харыыны бээрил, четпестерниң үнген дөзүн ам-даа хандыр шинчилээрин, бергелерден үштүнарының аргаларын дилээрин амыдырал негеп келген. Автор ам ивижилерниң иштики делегейинче кирип, оларның онзагай аажы-чаңын, чаңчылдарын, аас чогаалын, уран чүүлүн, төөгүзүн дамчыштыр социал айтырыгларны шинтпирлеңирин база ыңженчиг.

Кайгамчык чараш бойдустуг тожу чер, оон солуп төөгүлүг, чидиг бар чыдар ажыктыг мергежилдиг кижилери Тываның артине-байлаа боон артар ужурлуг. Өдүгенниң өткүт үүнүт болчүкчүзү чоннуң болгаш чазактың деткимчезин ап, бедик шапналды алганы дээрге бүгү ивижилерниң байырлалы, оларның келир үеде тиилелгелеринге хей-аът кинриктиг болбастың аргазы чок. Ынчангаш К. К. Чооду-га бүгү Тожу чонунга база ол ышкаш авторну шапналче идип үндүрген «Шын» солуң редакциязының коллективиниге номчукчуларның өмүнээзинден өөрүп четтиргенимни илередир ужурлуг мен.

Зоя САМДАН.
Эртемден.

Кышкы XVI Олимпиада

АЛЬБЕРВИЛЬ. (РосИТА — СЧТА). Кышкы олимпиада доозулган ДОК-туң оралакчы президентизи, ХЧД-ниң НОК-тарының президентилер чөвүлелиниң даргазы В. Г. Смирнов бо олимпиаданы организастаанының кажангызындан артык бедик деңнелдиин онзалап айтыкан. Ол РосИТА—СЧТА-ның корреспондентилериниң айтырыгларынга харыылаап, 92-нин олимпиадаларынга ХЧД-ниң херээжен каанчыларының болгаш конькиге фигуристерниң чемпишкинниг болганын демделээн. Ынчалза-даа бо удаада конькичилер чаңгыс-даа шапнал чок ээп чангаанар.

Оон-биле холбаштыр оралакчы президент дыка хей трөнерлериниң болгаш спортсменнериниң арга-мергежилиниң четпес болганын бо олимпиадэ база илереткен — дээн. Өске чүрттарның командаларыдан Норвегияның спортчуларының бо удаада дыка бедик көргүзүлерни чедип алганын В. Г. Смирнов айтыкан. Мурнундагы олимпиадага бо чурттуң телээлекчилери чаңгыс-даа алдын медаль ап чадаканнаан болгай. Ам олар харыгда чедир алдынны шапналга алыр аргалыг болган.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республикаңын Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуунуң редакция коллективи

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-43-34
Хүлээп алыр чер — 3-34-26
оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17
харыысалгалыг секретарь 3-34-82
оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
үлетүүр — 3-34-49, 3-36-73
коодээ ажыл-агый — 3-41-16
социал айтырыглар — 3-36-82
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
ийитилел политиктиг — 3-34-98
улус депутаттар Советтериниң 3-36-25
медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
чагаа — 3-39-03
очулга — 3-34-39, 3-34-98
корректорлар — 3-34-19
үндүрүкчүлер — 2-27-41
солуң келбейн баргаанда — 2-32-75
бухгалтериа — 3-37-11

Тыва Республикаңын Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулуг, бажың № 1.

Сөлүү неделяга 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 29045 экз.

Чагыт № 37

Тываның хереглекчилер эвилелиниң Тулуг-монтаж эргелелиниң коллективи болгаш профкому тудуг инженери

Маадыр Дандар-оолович САРЫКАЯНЫҢ

хенертен мөңгөни-биле холбаштыр оон төрелериниң болгаш доок кижилеринге ханы кажыдаалыг илертейлеп тур.

Тыва Республиканын библиотека

Үе-хуусаалыг үнер парлалганың болгаш күрүненің ном үндүрүлгезининң эрге-хоойлу база экономиктиг камгалалының немелде хемчегленининң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Үе-хуусаалыг үнер (периодиктиг) парлалганың болгаш ном үндүрүлгезининң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу база экономиктиг үндезинлерин быжыглаар, социал үжүр-дүзелиг парлалга үндүрүлгелерин рынок харылзааларынче шилчиришиң үезинде үндүреринге эрежок чугула байдалдарны тыпсып бээр сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. «Парлалга ажылдакчыларының профессионалдыг эргелериниң, хосталгаларының болгаш хүлээлгелериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш, киирип келирин Россия Федерациязының чазаанга дагзыр.

2. Бар акша-хөрөнгилериниң хемчээлинге дүүштүр күш-ажыл төлевирин, ажылдакчыларның албан-дужаал шалыныҥ, а ол ышкаш күш-ажыл төлевириниң хевирлерин, системаларын болгаш хемчээлдерин боттары боттускайлаа доктаадыр эргени солуннар болгаш журналдар редакцияларынга тыпсыр.

3. Россия Федерациязының чазаанга дагзыры болза:

солун болгаш парлалганың сорттуг саазының база дептер карты кылыр картон саазынны кылып турар будүрүлгелерин, а ол ышкаш полиграфия машина тудуунуң бүдүрүлгелерин бараан рынокторында ажыллап турар монополист-бүдүрүлгелерни Россия Федерациязында күрүне дайзызынга киирер;

Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң бадылаан программаларынга дүүштүр өөредилге, бичии уруглар, чечен чогаал, энциклопедия, тайылбыр литературазын, чурулга номнарын, а ол ышкаш журналдарны, солуннарны күрүненин парлалга черинин үндүрерин хандырар сорулга-биле монополист-бүдүрүлгелерниң дайзызынга киирген целлюлоза-саазын үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин солун болгаш парлалганың сорттуг саазының, дептер карты кылыр кылын картон саазынны 1992 чылда 1991 чылда күрүнеге берген декнелдиң 70 хуузундан эвээш эвес бүдүрүп бээрин доктаадыр;

солун болгаш парлалганың сорттуг саазының, дептер картының картон саазының бүдүрүп бээр целлюлоза-саазын үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин 1992 чылда чаган эргежок чугула чит этбиле четчир хемчээлдиг кылдыр хандырар;

солун болгаш парлалганың сорттуг саазын аймаанын, а ол ышкаш дептер карты кылыр картон саазынны 1992 чылда күрүнеге бээр хемчээлге доктаатказ ортектерин тургузар.

1992 чылда даштыкыже үндүрерин доктаатказ хемчээл ёзугаар боттандырар бараанналрның дазызынга, а ол ышкаш дашкаартан алыр база даштыкыже үндүрерин лицензия ёзугаар боттандырар бараанналрның дазызынга солун болгаш парлалганың сорттуг саазының, дептер карты кылыр картон саазынны киирер:

күрүне хереглелинге солун болгаш парлалганың сорттуг саазының, дептер карты кылыр картонну чорудуп бээр талазы-биле керээлерни күүсетпээнде, Россия Федерациязының девискээринден дашкаар продукция чорудар кылдыр будүртүлгелерге берген лицензияларның күштүг парлалганың сорттуг саазының база дептер карты кылыр картон саазынны кылып турар будүрүлгелерни, а ол ышкаш полиграфия машина тудуунуң будүрүлгелерин Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунга хостуг саарлыр валюта-биле үндүрүп бээр дугайында айтырыгны бирги зөлөгеде чугаалажып көөрүн Россия Федерациязының Сан министерствозунга дагзыр;

үе-хуусаалыг үнер парлалганы чедиреринә база тарадырын 1991 чылдың декнелинге боттандырарынга эрткен чылдаазындан хөй чарыгдалдарны почта чедирилгезининң болгаш хоорайлар аразының телефон харылзаазының тарифтерин өстүреринің күсели-биле харылзаанның күрүне будүрүлгелеринге 1992 чылда орнун тургузуп эгидер;

Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Сан министерствозу өртектерни хостуг болдурганын барымдаалап көрбүшаан, үе-хуусаалыг парлалганы база социал үжүр-дүзелиг литератураны (бичии уруглар болгаш өөредилге номнарын) үндүреринә чедир акшаландырарынга хөрөнгилерни Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунга тускайлап бээрин 1992 чылдың бюджет төлевилеинге баш удур айтыр.

4. Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш чаа структураларны деткимр талазы-биле күрүне комитединиң, Россия Федерациязының Эт-хөрөнгө эргелеп башкарар күрүне комитединиң Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу-биле кады үе-хуусаалыг үнер парлалганы неп-тередирин демонополизастаар талазы-биле программаны бир ай хуусаада ажылдап кылыр.

5. Тургузукчулары эргечагырганын болгаш эргелеп башкарылганын дээди күрүне органнары, а ол ышкаш Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу болуп турар үе-хуусаалыг солуннарны оларның кол ажыл-чорудулгазындан киргеп валюта акшадан бюджетке шилчидишкиннер кылырындан хостаар.

6. Адырның онзагай байдалын, оон социал үжүр-дүзазын болгаш культура-кижиленгилеглиг угланышкының барымдаалап көрбүшаан, оон эргезинде будүрүлгелерни (ыланғыя ном садыының) база албан черлерин хуужударының программазын болгаш чурумун Россия Федерациязының Эт-хөрөнгө күркому-биле кады ажылдап кылгаш, бадылаарын Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунга дагзыр Россия Федерациязының Харылзаа министерствозу Россия Федерациязының Эт-хөрөнгө күркому-биле кады «Роспечать» черинин үүрмектеп сайгарар садыг четкизин хуужударының принциптерин тодарғайлаар, оон кол хүлээлгелерин ук принциптерге хевээр артты-рар.

Россия Федерациязының Президентизин Б. ЕЛЬЦИН.

Москва Кремль.

1992 чылдың февраль 20.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларында

ТЕХНИКАНЫ БЭЭР

Тыва Республикага тараачын, арат ажыл-агыйларының болгаш көдээ кооператорларның ассоциациязы тургусканыңдан бээр удавас бир чыл болуур. Бо үеним иштинде аргатарыны болгаш фермерлерни деткимр, техника-биле хандырар талазы-биле чаидык ажылдарны кылып чоруткан.

Ассоциацияның ажылдакчыларының санап турары-биле алырга, бо чылын республикада тургустунган арат ажыл-агыйларга 150 ажыг янзы-бүрү техника негеттинип турар. Оларның чагыын хандырары-биле боттуг хемчегленни ап турар.

Эрткен чылда арат ажыл-агыйлыглар болгаш фермерлер үжен ажыг янзы-бүрү тракторлар-ны, он беш автомобильдерни болгаш хөй санныг кожуг дериглелерин алгаш. Ол дээрге дыка четпес-тир. Бо чылдың эгезинге чедир фермерлерниң болгаш көдээ кооператорларның иштин саны бүдүн чартык муң чедер дей берген турган. Оларның эргезинде 2000 ажыг тарылга шөддери болгаш 29360 ажыг гектар одар-белчимер девискээрлери, а ол ышкаш 9750 хой-ишкү, 1565 бода мал, 1120 хаван, 190 чыл-гы болгаш бежен хире иви мал бар. Ынчангаш олар-ның саны хүн келген тудумна немежии турарың база айтыр херек.

«ЧҮТКҮЛ»—БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын чер-черлерге тургузарын уламчылавышаан. Оларны райкүүскомнарда бүрүтпеп турар.

«Чүткүл» деп бичe бүдүрүлге чери Бай-Тайга районнуң Тээли суурунда тургустунган. Амдыкызында ол бүдүрүлге черинде алыы кижи хаара туттунган. Оон кежигүннери чангыс өг-бүленің кижилери. Бичe бүдүрүлгенің дараазынга Семен Монгештеевич Дарыма-ны соңгуп алганнар.

Бөгүнге чедир 40 өшкүнү садып алган. Ам бир трактор, бир автобус садып алырын чугаалажып турар. «Наймырал» ассоциациязы-биле дугуржулганы кылгаш.

Чаа тургустунган бүдүрүлге чери суурдар аразынга пассажирлер сөөртүү-биле автобусту быжыглаарын бодап турар.

ЧАС—ШЫЛГАЛДА

Кашпа хонгаш—марттың 1-ден час эгелээр. Часкы хову ажылдарынга белеткелдер кызын түлүк. Бо ажыл-илангыя тараачын ажыл-агыйларга ам харыысалгалыг.

Тараачын ажыл-агыйлар Кызыл, Эрзин, Бии-Хем, Каа-Хем районнарда хөй тургустунган. 1992 чылдың январьның бирээзе чедир Таңды районга арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга 250 ажыг гектар тарылга шөлүү дужааттынган. Часкы тарылга чоокшулап олурар. Ынчангаш оларга ам хөй хемчээлдиг үрезиннер, кывар-чаар материалдар болгаш немелде техника негеттинип турар. Бо талазы-биле чагыглар күүсеттинмейн турар. Ынчаарга эрткен чылын бо районнуң арат ажыл-агыйларынга чүтле чангыс тракторну болгаш чиик «Москвич» автомашинаны бергеин — оон хереглээн-дир.

Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды болгаш Сүт-Хөл район-нарның тараачыннары бо чылын база-лээ коллуурунда-ла кызыл-тас тарын өстүрер-гир шиитпирлээн. Оон ажыктыг дээрзин дурааргыла көргүзүп турар. Чиилеп эрткен чылын тараачын ажыл-агыйының удуртукчулуг

Тыва Республиканың оралакчы президентизинге кандидаттар

Алексей Александрович МЕЛЬНИКОВ

Алексей Александрович Мельников 1948 чылда Иркутск областың Шиткино районунуң Шиткино суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген.

1971 чылда Краснояскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң агрономия факультедин доосканының соонда, Красноярск крайның Емельяново районунда «Элита» уксаажыдылга заводунга агрономнап ажылдап эгелээн. 1974 чылда крайның агрохимлабораториязынга баштай улуг картограф бооп, оон соонда килдис начальнигинге ажылдаан. 1979 чылда Красноярск крайкүүскомнуң кедээ ажыл-агый адырының талазы-биле инструкторунга томуйлаткан. 1981 чылда СЭКП Красноярск крайкомунуң кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүн килдизиниң инструкторунга ажылдап кирген. 1984 чылда Красноярск крайның кедээ ажыл-агый эргелелиниң агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле килдис начальнигинге, эргелелдиң начальнигиниң оралакчызынга депшиттирген.

1986 чылда Красноярск крайның улус депутаттарының Шушенское район Совединиң күүскомунуң даргазынга соңгуткан. 1987-1989 чылдарда СЭКП Тасеево райкомунуң бирги секретарынга ажылдаан.

1989 чылдың августа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга томуйлаткан.

Ол 1964 чылдан 1974 чылга чедир ВЛКСМ кежигүнү чораан. 1974 чылдан 1991 чылга чедир СЭКП кежигүнү бооп турган. А. А. Мельников өг-бүлелиг, оглу — студент.

Алексей Александрович Мельников 1992 чылдың март 15-те эртер Тыва Республиканың президент соңгулдаларынга Президентиге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржак-биле кады оралакчы президентиге кандидат кылдыр бүрүткеткен.

Валерий Сергеевич ПОСТНИКОВ

Валерий Сергеевич Постников 1943 чылдың июль 6-да Амур областа Тыгдин районнуң Кузнецово суурга төрүттүнген. 1956 чылда ада-иези-биле кады Тывага ол көжүп чедип келген. 16 харлыындан ажылдап эгелээн. 1960 чылда ажылчын аныяктар школазын доосканы. 1961 чылда «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуунче комсомолчу путевка-биле ажылдадып чоруткан болгаш аңаа баштай арматурщиктеп, монтажчылар бригадирлеп, мастерлеп 1969 чылга чедир ажылдаан. 1962 чылдан 1965 чылга чедир Совет Армияга албан эрттирген. Ону 1969 чылда Тываның барыын районнарында мелиорация объектилериниң тудуунче ажылдадып чоруткан. Ол аңаа баргаш, «Тыва суг тудуг» трестиң Барлык участогунуң начальнигинге, а оон соонда № 1 КМК-ның начальнигинге ажылдаан.

Ону 1973 чылда Кызыл хоорайже шилчиткен соонда, демир-бетон кылыглар заводунуң тудуунга ажылдаан болгаш 1975 чылда ол заводтуң директорунга томуйлаткан. 1983 чылдың февраль айда партия Чөөн-Хемчик райкомунуң секретарынга соңгуткан. Ынчаарга 1983 чылдың декабрь айда «Тыва совхоз тудуг» каттыжыышкынының кол инженеринге томуйлаткан. 1985 чылдың декабрьда чурт үлетпүрүнүн министринге, а ол министерствону эде организастаанының соонда, чурт үлетпүр девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чингине директорунга томуйлаткаш, ында амгы үеге чедир ажылдап турар.

1964 чылдан 1991 чылга чедир СЭКП кежигүнү бооп турган. 1981 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доосканы.

Кадайлыг. Кадайы 48-ки тудуг эргелелинде ажылдап турар, улуг оглу Кызылда чурттап турар, бичиизи — шериг албаны эрттирип турар.

Валерий Сергеевич Постников 1992 чылдың март 15-те эртер Тыва Республиканың президент соңгулдаларынга Президентиге кандидат Баир Түлүшевич Санчи-биле кады оралакчы президентиге кандидат кылдыр бүрүткеткен.

Чаагай сеткилдиг кижилер

ЧОЛААЧЫ, ПОЧТАЧЫ

«Почтага улаачылап шаап турумда,
Бодум аныяк, күштүг-даа мен.
Ол шаанда бир суурга, бир аныяк кыска
Онза ынакшаан турган оол мен»

деп ырлавышаан, Тес-Хем районнуң почта белдиринге ажылдап кирген мен. Ол ырны орук ара бадырыптарымга, мээн-биле кады ажылдап турар аныяк чолаачы Омак Чигжитович Мартагыр сонуургааш, өөредип каг дээн. Оон соонда ол өөренип алгаш, мээн-биле кады суурлар аразынга ырлап чоруур апарган.

— Чоруп турар суурларывыста кандыг аныяк кыстар чок дээр сен, аныяк кижи шала оваарымчалыг чор — деп чугаалаарымга, Омак чүгле менче удур көргеш, хүлүмзүрүп каар.

Аныяк чолаачы бо кады ажылдап келген үенин иштинде чүгле эки талаларын көргүскен. Ол үжен хар ажа берген-даа болза, оожум, томаанныг, кижизиг. Өскээр чугаалаарга, чыткан хөй тургуспас эр болду. Кызылдың автошколазын доосканы, чолаачының шынзылгазын алгаш, 1973 чылда «Кызыгаар» совхозка чолаачылап эгелээн. Шериг херээн эрттирип тургаш безин ол мергежилин салбаан. Оон халашкаш, бана-ла совхозунга улаштыр ажылдаан.

Совхозка ажылдап тургаш, чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Мурнакчы чолаачыларның бирээзи болуп келген. Хөй удаа шаинадып, мактаткан. Соөлүнде совхозтуң ажылчыннары ону Тес-Хем районнуң улус депутадынга соңгуп алганнар. Депутаттың чымыштыг ажылын шыдап эртип, чоннуң чагыгларын күүседиринге ак сеткилдиин көргүзүп, чонунуң амыдырал-чурттал-газы дээш бодунуң үлүг-хуузун киирип келген. Партия кежигүнү тургаш, партийжи даалгаларны доктаамал күүседип чораан. Суурнуң чону оон биче сеткилдиин, дузааргаан, ажылгырын эки билир.

Омак Мартагыр өг-бүлезиниң аайы-биле 1986 чылда Самагалдай суурга көжүп келгеш, районнуң харылзаа белдиринде чолаачылап ажылдап турар. Оон бээр бистиң коллектививисте мактаалыг ажылдап турар кижилериниң бирээзи апарган.

Мен ам Омак Мартагыр-биле кады суурларже үнүп, почта салбырларынга почтаны болгаш өртек-үнелиг оске-даа чүүлдерин айыткан график ёзугаар чедирип чордувус. Омактың башкарып чораан машиназының үрелип турганын черле эскербээн мен.

Омак Мартагыр ажыл дээнде карак кызыл, харыысалгалыг, сагыш човаачал кижи болду. Машиназынга кончуг камныг. Кайы хамаанчок дүргедевес, өнгул-чиңгил оруктарны оюп эртер. Ажылче үнериниң мурнунда машиназын аштап-арыглаар, үзеп-чаар, чедер-четпезин хынаар. Үрели берги дег черлерин баш удур кылып алыр. Ындыг хынамчалыг кижиниң машиназы канчап үрелир боор. Өске чолаачылар база ындыг болур болза деп күзел дораан башка чык дээр.

Ол почтаны суурларже соөртүрүнден ангыда, ынай-бээр ажылчыннарны база дажыглаар. Канчап четтигип турарын кижи кайгаар. Өске чолаачылар болза, улус соөртүрү мээн хүлээлгем эвес-тир дээр болгай.

Бир катап январьның кончуг соок хүннериниң бирээзинде О. Шынааже бар чораан бис. Ү. Шынаа дужунга чорувуста, телефон чагыларының баштарында дээлдигеннер ышкаш, кончуг улуг кара куштар олургулаан.

— Бо чүү кончуг улуг куштар чүвел, Омак? — деп айтырдым. Кижим тадыладыр каттырып-каттырып, чугаалай-дыр: «Куштар эвес, бистиң монтёрларывыс-тыр. Дүүн чаа чедирип кааптым. Ам кел чыда ап алыр бис» — дей-дир.

Шынап-ла, чоогу-биле эртип чыдарымга, бистиң монтёрларывыс болду. Олар бисче холун чайып туруп калган.

Эки кижи-биле ажылдаарга, ажыл-херек бүдүнгүр, орукка саат чок болур чорду. Мындыг быжыг туруштуг, ак сеткилдиг кижи-биле кады ажылдап чоруурга дыка-ла оөрүнчүг.

Делгер САЛЧАК.

ЭПТИГ-ЭЭЛДЕК

Кызыл хоорайның автовокзалында улустарны үдеп, келген аалчыларны уткуп ап турар угбайны бо-ла эскерер мен. Бир хүн та чеже кижи келир, чеже кижи чорук чоруур чүве ышаан. Ол угбай шуптузунга четтигип турар. Эвилеңээлдек аажы-чаңныг, улусту хүндүлеп билир, дузааргаа.

Хөй чылдарда ажылдап келген ол угбайны Татьяна Павловна Сагалакова дээр болду. Ам ында дежурныйдиспетчер бооп ажылдап турар. — «Мынча хөй чонну уткуп, үдээри халалыг эвес-тир бе дээн айтырыымга: «Чүү дээриңер ол, чон чокта чурттап, ажылдап шыдавас мен» — деп харыылады. Ынча дээрге кижиниң сеткили безин чырый бээр чорду.

Вокзалдың ийиги каъдынче үне бээрге, дежурный вахтёр чазык-чаагай хүлээп алыр. Орун-дөжекти айтып берип, кижиниң хереглээн чүүлдерин шуптузун эккеп бээр. Ол кажанда-даа түвексинмес.

Домна Васильевна Маношкина аалчыларның эңне хүндүлээр кижилериниң бирээзи. Биче сеткилдиг, чону дээш ажылдап чоруур мындыг кижилерге өөрүвестиң аргазы чок.

Василий ХОМУШКУ.
Бай-Тайгадан аалчы.

«Шынга» үнген соонда

АЖЫЛЫНДАН ХОСТААН

Бо чылдың январь 18-те «Шын» солунга «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» деп эгелиг материал парлаттынган. Бо хомудалдыг чагаазында автор Тес-Хем районнуң Шуурмак суурунда үлетпүр бараанар садыының эргелекчизи Ирина Бырынайның чонунга, садып алыкчыларга каржы чоруун, магазинге кирген бараанарны бодунуң туразы-биле чоок кижилеринге кандыг-даа эзлчет барымдаалазайн садып-сайгарып келгенин шүгүмчүлээн.

Шуурмак суурнуң бо садыының эргелекчизиниң адынга 1990 чылдан эгелеп ындыг уткалыг хомудалдар республика солуннарының арыннарынга чаңгыс эвес удаа үнгүлээн. Садыг эргелекчизи Ирина Бырынайның каржы улус куду көөр талазынга хомудал билдириншкин Тес-Хем районнуң прокурорунга база кирген. Ындыг чагаа, хомудалдар Шуурмактың чурттакчыларының мурнундан Тыва респотребсоюзтуң баштаар черинге база келгилээн.

Бо материалдарны өөренип көөрү-биле Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң болгаш Тес-Хем районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черлериниң бөлүк ажылдакчылары сайгарылганы кылган.

Солунга үнген материалда болгаш хомудал чагааларда факт-барымдаалар бадыткаттынган. Садыг эргелекчизи Ирина Бырынайның чон мурнунга төлеп чок чоруу дээш 1990 чылда хуучулар хуралынга ону садыгга ажылдавас кылдыр үндүр бадылаан турган. Бо талазы-биле Тес-Хем райпозунуң баштаар чери чоннуң негелдезин хандырбаан, Ирина Бырынай ажылдап артпышаан турган. Шуурмак кедээ Совединиң күүсекчи комитединге бо садыгжының каржы аажызын, четпес ажылын каш удаа сайгарып, чугаалажып келген. Ынчалза-даа ону садыг эргелекчизинден хостап күш четпээн.

Садыг эргелекчизи Ирина Бырынайның төлеп чок чоруун сайгарып көргеш, Тес-Хем районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери, Шуурмак кедээ Совединиң күүсекчи комитединиң каттышкан хуралынга Шуурмакта садыг эргелекчизи албан-хүлээлгезинден Ирина Бырынайны хостаан.

Константин САТ.
Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң организас-массалыг ажыл чорудар килдизиниң начальниги.

Тараажы, часкы хүн келди

ҮНЕР ДӨЗҮ — ҮРЕЗИН

Дүжүттүн үнер дөзү үрезин дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа республиканың ажыл-агыйларының удуртукчуларының чамдыызын чазын чажар үрезиниң курлавырда эвээжи, оон шынары шоолугла дүвүретпейн турар ышкаш. Экономикада амгы будулгаазынныг чорук, өртектерниң канчаар-даа аажок өзүп турары, магазиннерниң куруг делгиирлери, чурттакчы чонну аштатпас дээш кайы-бир черлерден аъш-чем аймаа дилээр чорук, янзы-бүрү угланыышкыннарлыг политиктиг шимчээшкиннер, ында-мында ажыл соксадыышкыннары кедээде ажыл-ишти шуут-ла ажыттай берген ышкаш-тыр. Кижи бодаарга, бөгүн колла чүүл — часкы хову ажылдарынга таптыг белеткенип алыры, үрезин чаштырылгазын бедик деннелге, эки шынарлыг чорудары.

Часкы хову ажылдарын канчаар чорударындан, күскү дүжүттүн магадылалдыг үндезинин салганындан бистиң республиканың экономиктиг болгаш политиктиг байдалы хамааржыр болгай. Бедик дүжүттү өстүрүп, ону чидириг чок ажаап ап шыдаар болзувусса, күстен бээр байдал чогумчалыг талазынче өскерли берип болур. Ажыы-биле чугаалаар болза, Россияның удуртулгазының туружу чаа дүжүттен хамааржыр. Бир эвес дүжүт өстүрер, ону ажаап алыр талазы-биле ажылды организастап шыдавайн баар болза, оон туружу божанайны берип болур. Чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидериниң магадылалы бөгүн кедээге тургустунар ужурлуг деп чүвени билип алыр дизе, кижиниң хаваанга тос-даа таңманың херээ чок.

«1992 чылда часкы хову ажылдарынга белеткел талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының чазааның доктаалын чоокта чаа хүлээп алган. Шак-ла ындыг уткалыг доктаалды бистиң республиканың чазаанда база белеткеп турар.

Россияның Президентизиниң Чарлыын болгаш Россия Федерациязының доктаалын ёзугаар бо чылдың бирги кварталында карылгалыг совхозтар, коллективтиг өнчүнүн ажыл-агыйлары, акционер ниитилелдери, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары дээш, өскедаа хевирлериниң ажыл-агыйлары кылдыр эде организастаарының дугайында айтырыгны чугаалажып доосканы турар ужурлуг.

Бистиң республикавыста эде организастаары чайлаш чок совхозтарның саны 14 болгай. Совхозтарны тарадыр сывыртаарының дугайында чугаа мында чорбайн турар, а ажыл-ишти экижидериниң бүдүрүлгени көдүрериниң аргаларын дилеп турары ол. Ажыл-агыйларны эде организастаарының бүдүүзүнде совхозтарның чамдык удуртукчуларының талазындан даанган ажылынга сулар-гай, ажыл-агыйны чорударынга шоолуг тура чок, харын-даа саймааргай чорук эскертинип турар апарган. Ынчалза-даа тараа дээрге тараа-ла болгай. Ол — амыдыралывыстың дөзү. Кандыг-даа үеде, кандыг-даа берге байдал турда, ону албан тарып өстүрер апаар бис. Ынчангаш чазын ховуже кандыг белеткелдиг үнер бис, үрезинни канчап чажар бис дээрзиниң дугайында шынгыызы-биле чугаалажыр үе келген.

Ажылынга кызымак, харыысалгалыг удуртукчуларлыг, специалистерлиг ажыл-агыйларда, мурнуку чылдарда ышкаш, үрезин бар, оон шынары багай эвес. А харыысалга чок удуртукчуларлыг ажыл-агыйларда үрезин эвээш, оон шынары багай, аймаарлары куруг чыгыы деп чугаалап болур. «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы», «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында болгаш чамдык совхозтарда чазын чажар үрезин бар, техника белеткели черле шору. Бо ажыл-агыйлар үрезинни арыглааш, үрезин инспекцияларынга шынарын хынадып алганнар. Үрезинниң шынары колдуунда тергиин эки болган. Чогум-на ол ажыл-агыйлар өртекен 1991 чылда тараа культураларының эн бедик дүжүдүн республикага алган. Ол дээрге ук ажыл-агыйларда үрезинни, техниканы часкы хову ажылдарынга хынамчалыг белеткеп ап турганының түннели-дир.

Ажыл-агый чорудулгазын демократчыдып, удуртукчуларның ажыл-чорудулгазының административтиг контролюн кошкатканының түннелинде оларның ажылишке харыысалгазы көскүзү-биле сулараан. Ынчангаш часкы хову ажылдарынга белеткел, мурнуку чылдарга бодаарга, ындыг-ла эки эвес чоруп турар. Бо ажыл совхозтарның чамдыызында дыка дүвүренчиг. Республиканың ажыл-агыйларында 32,2 муң тонна үрезин курлавырлаттынган. Ол дээрге херек үрезинниң 82,4 хуузу-дур. Бар үрезин курлавырының 20 муң тонназы эки шынарлыг, азы 62,2 хуузу. Ам-даа 7 муң тонна үрезин чедишпес. Ону, ол-бо черлерден диленип тургаш, дарый садып алыры чугула. Кызылтас, сула, арбай, үрезини чедишпес. Горох, чинге-тараа, чазын чажар көк-тараа үрезинниң курлавыры дыка эвээш. Ажыы-биле чугаалаарга, байдал дыка дүвүренчиг.

Бир эвес кайы-бир ажыл-агыйның удуртукчузунга хамаарны бээр чүве болза, хомудавас-ла боор. Бо чылдың февраль 1-де Статистика эргелелиниң берген санчурагайын ёзугаар чамдык ажыл-агыйларда үрезинниң эрткен күзүн шыгжаттынган курлавыры эвээжээн бооп турар. Чижээлээрге, Тока аттыг совхозта белеткеттинген үрезин курлавыры 405 тонна, Чүргүй-оол аттыг совхозта 130, «Хөндергей» совхозта 136, «Дөн-Терезинде» 125, «Шекпээрде» 80, «Искрада» 55, «Чаа орук» совхозта 30 тонна эвээжээн. Эрткен күзүн аймаарларга шыгжаттынган үрезин кышкы үеде чүге ол хире эвээжээнил? Малга чем кылдыр берип, азы өскээр чарыгдап турар-дыр дег каразыг тыптып кээр-дир.

Үрезинни кайыын тып алырыл? Бо айтырыг удуртукчуларны ам кээп дүвүредип эгелээн. Эн ылаңгыя тараа ажыл-агыйлыг фермерлер үрезин тып алыр талазы-биле дыка берге байдалда турарлар. Мурнуку чылдарда үрезин тып алыры ол хире чидиг тургустунмайн турган, чүге дээрге күрүне курлавырындан үрезинни ап болур, азы чээп, кайы-бир ажыл-агыйдан орнап алыр турган. Өртектер улгаткан, рынок харылзааларының үезинде аар өртек-биле үрезин садып алыры ындыг-ла белен эвес боору чугаажок. Күрүне амга чедир ажыл-агыйларны шуут-ла үрезин чок арттырбайн турар-ла харын. Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажыл-агыйларынга 5 муң тонна тараа үрезинни Россия тускайлап берген. Ол база хереглелге чедишпес. Оон ыңай өртәзиниң аары ону садып алыр күзелди шоолуг-ла болдурбайн турар.

Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары үрезинни республика иштинден тыптыпып алыр азы оон дашкаартан садып алыр талазы-биле хемчеглерни ап турар. Чижээлээрге, «Өөк», Кечил-оол аттыг, «Эзрбек», «Бүрен», «Найырал» совхозтар кызыл-тас үрезинни Красноярск крайдан тып алган, «Калбак-Хая» деп арат ажыл-агый Красноярск крайда «Краснотуранский» деп совхозтан 100 тонна сула үрезини садып алган. Ажыл-агыйларның чамдыызы судан деп сигенниң үрезинин Новосибирск областан тып алган. Ынчалза-даа шак ынчаар шупту-ла совхозтарның удуртукчулары ажылдавайн турарлар. «Бай-Тал», «Сесерлиг», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның үрезини шуут чок хирезинде, удуртукчулары ол-бо черлерден үрезин тып алыр дээш шоолуг-ла шимченмейн, маажымнап олурарлар. Тока аттыг, «Шамбалыг», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Кызыл тук», «Ленинчи орук» совхозтарда үрезинниң шынары багай. Чамдык удуртукчуларны дыңнаарга, шынары багайдаа болза, боттарывыстың үрезинивисти чазын чажар бис дээр-дир. Багай шынарлыг үрезинниң дүжүткүр эвези, чемижиниң шынарының куду болуру оларга билдингир-ле болгай. Шак ындыг бодал дээрге ажыл-агыйжы эвес чоруктуң херечизи-дир.

Агроүлетпүр комплекизинде организастыг байдал тодаргай эвес. Ынчалза-даа ол келир күстүн дүжүдүн тарып өстүреринге шаптык болбас ужурлуг деп угаап билир болзувусса эки. Совхозтар, колхозтар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары бедик дүжүттүн үндезинин тургузар дээш күжениишкининг ажылдаар херек. Хөрзүнче үрезинни совхозтуң механизатору, колхозчу, арат-даа чажар чүве болза, өстүрген дүжүт бистиң шуптувуска херек.

Геннадий ТУЛУСОЕВ.
Агроүлетпүр эвилелиниң агроному.

БҮРҮТКЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ

Хөй-ниити организацияларының күрүне бүрүткелин чорудар хүлээлге Юстиция министерствозунга онаажып турар. Аңаа политиктиг партиялар, профэвилелдер, хөй-ниити ассоциациялары болгаш өскелер-даа хамааржыр. 1992 чылдың январь 15-те байдал-биле алырга, бисте 14 хөй-ниити организациязы уставтарын бүрүткеткен.

Уставтары хоойлунуң негелделеринге дүүшпес болганындан, ийи хөй-ниити организациязын бүрүткээринден ойталаан бис. Бүрүткээринден ойталаан дээш хоойлуда айытканын ёзугаар судка хомудалын олар киирип болур. Бүрүткээринден баштайгы удаада ойталаан-даа болза, айыткан четпестерни эдип алгаш, документини база катап киирер эргелиг. Тываның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязын чижекке киирип болур. Бо партия уставын эде ажылдап кылгаш, бүрүткедири-биле бисте берген.

Хөй-ниити организацияларының тургузукчулары хамаатылар, ол ышкаш өске хөй-ниити каттыжыышкыннары бооп болур. Ынчангаш кайы-даа министерство, ведомство, күрүне органы, бүдүрүлге хөй-ниити организациязының тургузукчузу болбас.

Бүдүрүлгелерни, оон иштинде биче бүдүрүлгелерни (олар дээрге демгиле күрүне, хуу бүдүрүлгелери-дир), ол ышкаш акционер ниитилелдерин, эштежилгелерин бүрүткедириниң талазы-биле айтырыгларны хамаатылар биске тургузуп кээп турар. Бүгү бүдүрүлгелерни оон бактаап турар черинде улус депутаттарының Советтери бүрүткээр ужурлуг.

Политиктиг партияларга хоойлу улуг негелделерни салып турар. Даштыкы хамаатылар, хамааты эргези чок кижилер политиктиг партияларның кежигүнү болбас. Даштыкы күрүнелерден, организациялардан, хамаатылардан партия сан-хөө болгаш өске-даа материалдыг дузаны алыр эргези чок.

Хөй-ниити каттыжыышкынының ажыл-чорудулгазының талазы-биле уставты бүрүткедиринге белеткеп тургаш, «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының дугайында» ССРЭ Хоойлузу-биле кончуг кичээнгейлиг таныжып көөр болгаш ону удуртулга болдурары албан.

Дмитрий КОЛЬЧИКОВ.
Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң ажылдакчызы.

ТЕЛЕВИЗОРНУ ООРЛААН

Январь айда Адыр-Кежиг суурнуң чурттакчыларының хуралы Азас ортумак школазынга болган. Аңаа суурда ажыл-агыйның, амыдырал-чуртталганың, корум-чурумнуң дугайында чугаалашкан. Районнуң харылзаа белдириниң начальниги, ИХМ район килдизиниң төлээзи, культура килдизиниң даргазы, суурнуң бодунда организацияларның удуртукчулары дыңнадыгларны чурттакчы чоннуң хуралынга кылган.

Байдал кандыгыл?

«Тоора-Хем» совхоз эрткен чылын чүгле күрүнеге сүт дужаарының планын мөлдүк-калдык күүсеткен. Аңаа Адыр-Кежиг суурнуң чурттакчы чонунуң совхозка дужаап турганы сүт дөгүм болган. Эът планын 69 хуу күүсеткен. Эрткен чылын чүгле «Тоора-Хем» совхозка 2180 шээр мал, 980 иви хораан. 1991 чылдың октябрь 1-ден 1992 чылдың январь 1-ге чедир чүгле үш-ле ай иштинде 34 мыйыстыг бода мал, 62 шээр мал чудап өлген. Совхоз малдың чаш төлүн онча-менди камгалап ап шыдавайн турар. Төрүүр 100 инекке онааштыр 41 бызаанны камгалап алган. Малдың өлүп, төрүттүнген чаш малды онча-менди камгалап ап шыдавайн турарының кол чылдагааны — кышка багай белеткел, мал чемин кышкы үеде четчири-биле белеткеп ап шыдавайн турары. Эрткен чайын 2970 тонна сиген белеткээр тургаш, оон чүгле 19 хуузун күүсеткен.

Тожу районнуң суурларында, эн ылаңгыя Адыр-Кежиг суурда амыдырал хандырылгазы, культура, корум-чурум байдалы сөөлгү үеде дыка баксыраан. Адыр-Кежиг суурга 600 муң рубльди чарыгдап тургаш туткан. Культура бажыңының одалга системазы үрелгеш, ажылдавастаан. Аныяктар ам кайнаар баш сугарыл? Каяа ойнап-хөглээрил? Школаның шоочазын үреп, аңаа «оорланып» танцылаар ужурга таварышканнар. Шак ындыг чорук чамдык кара сагыштыг кижилерниң талазындан оор-сук кылып, школаның эт-херекселин оорлап алыр арганы берген. Эге класстарның өөрениичилери өөренип турар класстарның шоочаларын үрээн, ында электри сайгылгааннары ниткен, күш-ажыл кичээлдериниң кабинединден аяксава ис чок барган, кедээ Советке школаны оорлаанының дугайында каш-даа дыңнадырга, дуза катпаан. Харын-даа кедээ Советтиң, суурда эрге-чагырга черниң бажыңынче оорлар кирип, телевизор биле радиоланы оорлап алгаш барган. Эн берге байдалга школа таварышкан. Оорлаттырганындан аңгыда, школаның одалга системазы үрелген. Одаар ыяш чогундан (Тожуда?!) школаның столоваязының уургайының иштинге шыгжаан картофель, согуна доңган.

Адыр-Кежиг суурда кижи сагыжы дег чүве барыкла чок. Радио «чугаалан-мас», телефон «дүлей», садыгга келген бараанарны, аъш-чем аймаан доктааткан өй-чижек ёзугаар сатпас.

Ажыл-агый, культура амыдыралы, корум-чурум кошкак, кем-херек үүлгедир чорук көвүдээн. Тожу районга болган 91 кем-херек үүлгедишкининиң чүгле 29-у истеттинген. Адыр-Кежиг суурга болган 27 херекке 38 назы четпээннер киришкен. Кем-херек үүлгедикчилериниң чамдыызы бөгүн суурда хостуг бастырып турар. А амы-тынындан чарылган, чечек ышкаш өзүп олурган чаш төлдер кажан-даа катап туруп келбес.

Суурнуң чурттакчыларының ниити хуралы эрти. Эки-бакты аңаа чугаалаштывыс. Корум-чурумну быжыглаар, ажыл-ишти экижидер дээш чүнү кылза экил? Районнуң удуртукчулары, эн ылаңгыя улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунуң даргазы С. К. Долгар чүнү бодап турар ирги?

Татьяна КУШКАШ.

УРЯНХАЙЛАР, СОЙОТТАР, ТЫВАЛАР

Сөөлгү үеде чамдык солуннарда эрги тыва сөстерниң, чамдык черлер аттарының утказын шым эвес тайылбырлап каанын киижи эскерер. Төөгүге сонуургап, оон сайында «кайыыы бис» деп бижиишкинни эрги сөстер дешчиштыр билип алырынче чүткул уҗуг. Ынчангаш «урянхай», «сойот», «тыва» деп үндезин сөстерниң утказы ам-даа төнчүзүнге чедир сайгартынмаанын, бо талазы-биле аныяк шинчилекчилер шыңгыы ажыдарны чорударын маңаа чугаалаһадым. Бо сөстерниң утказын эртем ажылдарын таварыштыр тодарадып тайылбырларын оралдажып көрейн.

«УРЯНХАЙ». «Уранхай» деп моол сөс «урянхай»-биле дөмейлежип турар болгаш «чара тыртынган», «орулган» деп очулдуртунар. Маңаа үндезилээш, моолдар тываларны дорамчылал көрүп, сөстүң «самдар» дээн утказы-биле ажыглап турган кылдыр санап чорааннар. Ынчалада урянхайлар деп чүгле тываларны эвес, моолдарны аймактарыңы урянхтар дээр турган. «Урянхай» деп сөстүң кезек аайы-биле (сес тургузуунуң дүрүмүн бузугаар) тайылбырлаарга мынды: урян-х-ай. «Ай» деп моол сөс «арга-арыг» деп утказыг, «х» деп артынчы урян азы ай деп сөстерге хамаарылганы илереткен. А моол дылда «урян», «уриан» деп сөстер таварышшайн турар. Ындыг-дыр болза «урянхай» деп ат-биле арга чурттакчыларын адай берген.

Шинчилекчи Е. К. Яковлев («Мурнуу Енисейниң өске сөөк чурттакчыларының этнографтыг дончулалы», 1900 чыл) «урянхай» деп сөстүң тыва ламаның тайылбырлап олурганын бижээн. Лама анаа «урянхай» дээрге «оронгой» деп моол сөстүң өскертир адаазы кылдыр чугаалап берген. Бо бодалды сайзыраткан көрүп көрээлинер. «Орон» деп сөс моол дылдан «чурт», «чөр» деп очулдуртунар. Ынчаарга «аргалыг чурт» апаар: арга (ай), чурт (орон), х— хамаарылга коюмаа.

Ол сөстериниң тыва дылда утказын алырга, «ой» — арга кыдыы, даг баары, оргулаш, а «оран» — орай-чурт, чурттап турар чери (оран-суур, өг-оран, орансава).

Ынчаарга моолчудуң адаан «оранның ой» турда, чүге оон удурламышкак утказы туруп болбас деп: оранчок ой. Ынчангаш тыва дылда «оранчок» — аажок ырак дээн утказы сес ынчаар тывылган чадапчок. Ол бодунуң үезинде «оран-сава чок чер» дээн утка-биле турганы магат.

Перси төөгүчү Рашид-ад-Дин (1247—1318) «Моолдарның төөгүзү» деп ажылынга моолдар арга чоогу чурттуг аймактар деп бижээн. Херек кырында олар мал болгаш чер ажылдыг болганда, арга иштинге эвес, а арга чоогунга чурттаар болгай.

СОЙОТ (СОЁТ). Бо сөстүң утказын алырга, «ой» — арга кыдыы, даг баары, оргулаш, а «оран» — орай-чурт, чурттап турар чери (оран-суур, өг-оран, орансава).

Н. Ф. Катанов («Урянхай дылдың шинчилел дуржулгазы», 1903 чыл) мынчаар бижээн: «...Туба деп хем чоогунга (Дубо хем Абакан хемнин бир адыры, ол Хакасияның Курагин районунда самынга «сойт» деп дыңнаар. Ынчангаш ылап-ла ындыг болгур магатчок. Ынчалза-даа бо талазы-биле өске бодалдарлыг эртемденнер база бар.

Н. Ф. Катанов («Урянхай дылдың шинчилел дуржулгазы», 1903 чыл) мынчаар бижээн: «...Туба деп хем чоогунга (Дубо хем Абакан хемнин бир адыры, ол Хакасияның Курагин районунда самынга «сойт» деп дыңнаар. Ынчангаш ылап-ла ындыг болгур магатчок. Ынчалза-даа бо талазы-биле өске бодалдарлыг эртемденнер база бар.

Ынчаарга моолчудуң адаан «оранның ой» турда, чүге оон удурламышкак утказы туруп болбас деп: оранчок ой. Ынчангаш тыва дылда «оранчок» — аажок ырак дээн утказы сес ынчаар тывылган чадапчок. Ол бодунуң үезинде «оран-сава чок чер» дээн утка-биле турганы магат.

Перси төөгүчү Рашид-ад-Дин (1247—1318) «Моолдарның төөгүзү» деп ажылынга моолдар арга чоогу чурттуг аймактар деп бижээн. Херек кырында олар мал болгаш чер ажылдыг болганда, арга иштинге эвес, а арга чоогунга чурттаар болгай.

СОЙОТ (СОЁТ). Бо сөстүң утказын алырга, «ой» — арга кыдыы, даг баары, оргулаш, а «оран» — орай-чурт, чурттап турар чери (оран-суур, өг-оран, орансава).

Бот-тывынгыр композиторлар

ЫРЫ ЧҮРЕКТЕН ТӨРҮТТҮНЕР

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга дыштанып хүннер аңаа эртпес, бир-ле оюн-тоглаа, ужуражылгалар, кежээлер, концерттер болган туралы чаңчыл апарган. Бо удаада Улусчу чогаадылганың культура төвүүн организастааны-биле республиканың шырак дээш бот-тывынгыр композиторларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы база тогаатказын ырлары-биле чыылган кижилер танышкан. Ол байырлыг ужуражылганы Тыва Республиканың культура министрининг оралакчызы Анатолий Серен биле культура төвүүн ажылдакчызы Зинанда Ондар башкарып эрттиргеннер.

Рынок үезининг кадыг-берге хүннеринде браан-сараан өртектерининг ой-хемчээл чок өзүп турары, шалың акшаларының үнмейн баары, нииткизи-биле сандаргай амыдырал кижилерниң сагыш-сеткилдерин кударадып, мунгарадып келген-даа болза, кижилерниң бот-тывынгыр артистер-биле таныжар, оларның чаа чогаатказын ырларын дыннаар дээш күзели күштүг болган. Зал барык долу. Ында-мында билет сураглашкан кызылчыларны кижи эскерер.

Сценаның кырында хүндүлүг черлерде он композитор болгаш Тыва Республиканың Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң симфониктиг оркестри олуттарын эзлепкен. Тыванын школаларының алдарлыг башкызы, сураглыг бот-тывынгыр композитор **Альберт Тановту** көрүкчүлерге таныштырган. Оон «Төрээн Тывам» деп хөгжүм чогаалын Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Токаның дирижёрлааны-биле симфониктиг оркестр ойнаан. Оон соонда чогаалчы Екатерина Танованың сөзүнге бижээни «Сактыышкын» деп ырызын республиканың алдарлыг артизи Вероника Норбу, Батый Кенеш, оркестриң ыраажызы Зоя Идам-Сүрүң бедик дээнелге ырлап күүсеткен.

— Силер хөй ырлар чогааткан-дыр силер, ынчалзаа оларның хөй кезии түге Екатерина Танованы болуп турарыл? — деп айтырыгны Анатолий Серен көрүкчүлериин мурнундан салган.

— Өске авторларның шүлүктеринге ырларыны база бижип турар болгай мен, а Екатерина Танова — мээң өөм ишти кижи. Ынчангаш «Боттун хөйдеэн ботка чоок» дижир иймпе, мооң ужурындан арбыдап-даа турар чадавас — деп харыылаан, ыры чогаадырынче, хөгжүмге ышкыльче улуг оруктуг иээн композитор Ростислав Кенденбильге өөрүп четтирип чоруурун ол илереткен. Оон соонда «Долаана» деп ырыга хамаарыштыр баштак чугаа база үнүп келгеп. Улаштыр «Долаана» деп ырыны Альберт Танов биле Батый Кенеш ырлаптарга, залга адыш даажы дыңмиреп турган.

Бот-тывынгыр композиторларның ат-сураглыгларының бирээзи, амгы үеде Культура министерствозунда ажылдап турар **Батый Кенештиң** эң баштай бижээн «Чүге черле харыы читти?», «Тыва кыска» деп сураглыг ырларын каш чыл улай кады ырлажып өөренип бергени Альберт Танов-биле автор боду күүсеткен.

— Эрткен Хой чыл силерге үүзү-биле уттундурбас болганыл? — деп, айтырыгны Зинанда Ондар оон салган.

— Эрткен чыл Тывага улусчу революциялың 70 чыл оюн демдеглээнивис болгаш хүүда мекээ 33 чыл дургузунда силерге ыры-биле бараан болуп келгенивиниң үнелеп көргени-биле мээң сеткил-сагыышымга үттүндурбазы-биле артып калган — деп, ол харыы берген. «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан дугайында бижикти Батый Кенешке Тыванын Композиторлар эвиделининг баштаар черининг харыысалгалыг секретары Александр Панов байырлыг байдалга тывыскан. Өөрүшкүнүн белээ кылдыр Батый Кенештиң «Адаларымның төрээн чери» деп орус дылга бижээн ырызын ыраажылар Татьяна Доржу биле Зинанда Ондар дилегей, Улаштыр «Долаана» деп ырыны Альберт Танов биле Батый Кенеш ырлаптарга, залга адыш даажы дыңмиреп турган.

Бот-тывынгыр композиторларның ат-сураглыгларының бирээзи, амгы үеде Культура министерствозунда ажылдап турар **Батый Кенештиң** эң баштай бижээн «Чүге черле харыы читти?», «Тыва кыска» деп сураглыг ырларын каш чыл улай кады ырлажып өөренип бергени Альберт Танов-биле автор боду күүсеткен

— Эрткен Хой чыл силерге үүзү-биле уттундурбас болганыл? — деп, айтырыгны Зинанда Ондар оон салган.

— Эрткен чыл Тывага улусчу революциялың 70 чыл оюн демдеглээнивис болгаш хүүда мекээ 33 чыл дургузунда силерге ыры-биле бараан болуп келгенивиниң үнелеп көргени-биле мээң сеткил-сагыышымга үттүндурбазы-биле артып калган — деп, ол харыы берген. «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан дугайында бижикти Батый Кенештиң Тыванын Композиторлар эвиделининг баштаар черининг харыысалгалыг секретары Александр Панов байырлыг байдалга тывыскан. Өөрүшкүнүн белээ кылдыр Батый Кенештиң «Адаларымның төрээн чери» деп орус дылга бижээн ырызын ыраажылар Татьяна Доржу биле Зинанда Ондар дилегей, ёзугаар ырлап бергеннер.

«Чүрээм, ынаам Чулдум-Сүрүң, чүнү бодаан болчаан үстүң?» деп аныяктарның эштиле баштактанып ырлаазы бээрги «Чүге черле болчаан үстүң?» деп сураглаан ыры-биле ыракы Моңгун-Тайгадан келген республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы **Базыр-оол Чулдум-Сүрүң** чогаадыкчы ажылынга хамаарыштыр чүве чугаалаан соонда, Мугур-Аксы Культура бажыңының ажылдакчызы Лариса Кара-Сал Владимир Серен-оолдуң сөзүнге «Сайлыкчыгаш», ол черде культура киилдизиниң эргелекчизи Саая Майнактың сөзүнге «Мени сагын» деп ырларны көрүкчүлерге бараалгаткан. Бай-Тайга райондан келген, «Төрээн Тывам — алдын черим» деп ырлар номунуң автору, бот-тывынгыр композитор, баянист, культура ажылынга хоочуну, шүлүкчү **Борис Чамбытты** көрүкчүлер чылыы-биле уткуп алган. Оон «Төрээн Тывам — алдын черим» деп ырызын симфониктиг оркестриин үделегезии-биле ыраажы Зоя Идам-Сүрүң чыылганнарга таныштырган. «Хемчиним бажы — Бай-ла-Талым» деп ырының автор баян-биле үдээрге, Тээли Культура бажыңының ыраажызы Байлан-оол Казырыкпай тергиин күүсеткен. Оон-биле кады Борис Чамбыт баянга онза чараш, артисчи аян-биле ойнаарын көргүскен болгаш чогаадыкчы ажылынга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Элдеп чүве, бо кижи канчап эскертинмейн чоруур чоор, кады ажылдаан өөрү шагдала культураның алдарлыг ажылдакчылары апарган, ындыг атты аңаа кажан тыпсырыл, ол аңаа төлептиг дээрзин кыдымга орган культура ажылдакчылары чугаалажып орар болду.

Ыраажы, бот-тывынгыр композитор, Чөөн-Хемчиктен келген **Мерген-Херел Моңгуш** «Шаанда сеңээ ынак чордум» деп ырызын баянга боду үдевишаан ырлаптарга, катап күүседирин дилээн адыш часкаашкынары дыңмиреп турган. Оон Саая Таспайның сөзүнге чогаатканы «Сайзанаавыс сактып келем» деп ырызын Татьяна Доржу чедимчеди рылаан. 1935 чылдан бээр ыры чогаадып келген, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сураглыг бот-тывынгыр композитор **Солаан Базыр-оол** чогаадыкчы ажылын чыылганнарга таныштырган соонда, ооң Окан-оол Намчылмтың сөзүнге бижээни «Авамга» деп ырызын өөнүк ишти база культура ажылының хоочуну Көкүүжей Моңгуш ырлап берген. «Уттундурбас час» деп ырызын оркестриң үделегезии-биле ыраажы Мерген-Херел соруктуг күүсеткен.

Дараазында чоокта чаа ыры бижип эгелээн-даа болза, чогаатказын ырлары-биле алдаржый берген бот-тывынгыр композитор **Сергей Бадыраавы** чыылганнар улуг хүндүткел-биле утказаан. Оон дугайын бистиң солун интервью-биле дыңнатказ. Тыва радионуң ыры конкурузунга тиилекчи болган ырларның бирээзин Александр Даржайның сөзүнге бижиттинген «Сай-Суу» деп ырызын Кызылдың уран чүүл училищезининг сургуулу, Хову-Аксыга болган эстрада ырларының конкурузунуң тиилекчизи Мерген Моңгуш үзүктел чок адыш часкаашкыннарынга үдедип күүсеткен. Ол ышкаш бичии ургуларга бижээни «Салгынчыгаш» деп ырыны авторнуң уруу, Кызылдың 3 дугаар школазының ие класс өөреникчизи Надя Бадыраа тергиин-не ырлаан.

Кызылдың уран чүүл училищезининг сургуулдары, бот-тывынгыр композиторлар деп ададыр эргени чогаадыкчы көрүү-биле чедип алган **Алёна Иомужап** биле **Алёна Баазан-оол** оларны көрүкчүлер улуг сонуургал-биле уткуурга, олар баштай Иомужап «Саймаарал», Баазан-оол «Ойнаарыктың самы» деп хөгжүм чогаалдарын фортепианого ойнааннар. Оон соонда Алёна Иомужап гитара-биле ойнавышаан, сөзүн, аялгазын боду чогаатказын «Кок-Чыраам» деп далай дүвүнче кире берген черин дедир эптедирип кыйгырган, кударанчыг ырызын бараалгаткан. Алёна Баазан-оол базала сөзүн, аялгазын боду чогаатканы «Тес-Хемим» деп ырызын фортепианого ырлай бээрге, эжи Иомужап дузалашкан. Херээжен аныяк композиторларыбысты көрүкчүлер «эр-хейлер» деп ыктап турду. Оон соонда аарып турары-биле кээп шыдавайн барган, Улуг-Хемде ажылдап, чурттап чоруур, шырак дээш бот-тывынгыр композитор **Кадр-оол Бегзинин** «Часкы вальс» деп хөгжүм чогаалын оркестр ойнаан соон дарый, «Ынакшаанналрның валызы» деп ырызын Вероника Чооду күүсеткен.

Чаладып келген бот-тывынгыр композиторлар-биле ужуражылга, таныжылга чоруп турда, башкарыкчы Анатолий Серенге чагаалар улажып-ла турган. Олар аалчыдарның кайы-бир ырларын күүседип бээрин дилээн боор. Чамдык дилеглерни күүсеттирлер-даа. Бир эвес кино үнер эвес турган болза, ужуражылга орай дүнеге чедир уламчылаар ийих. Кижи бүрүзүнге чечектерни тывыскан. Бот-тывынгыр композиторлар болгаш көрүкчүлер чаа, ураң-чечен «Алдан дургун» деп киноны улуг сонуургал-биле көрген.

Бот-тывынгыр композиторларның ужуражылгазы ажыктыг, өөредиглиг, оларны чыылганнарга таныштырар сорулгалыг болуп эрткен. Чамдык киришпээн бот-тывынгыр композиторлар-биле ужуражылга ыяап болур дээрзин Анатолий Серен аазаан. Культура министерствозунуң, Улусчу чогаадылганың культура төвүүнүң, республиканың бот-тывынгыр композиторлар эвиделининг организастап эрттиргени бо ужуражылга организастыг болгаш бедик деңнелге болган, ону көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп алган.

Сарыг-оол **КУУЛАР.**

Шүлүк

кыдыраажындан

КИЖИ ЧАРАШ

Чаламык бол,
Туремик бол —
Чаңгыс сөстүг кижи
чараш.

Орбак-даа бол,
Самдар-даа бол —
Оожум, топтуг кижи
чараш.

Аныяк бол,
Назылаан бол —
Ажыл-ишчи кижи чараш.

Бичеоол САТ.

АЧАМ ЧУРТУ — ЧИҢГЕ-АЖЫК

Арты-муруун чечен —
Долган Ачам чурту — Чиңге-Ажыым.
Агып чыдар суу безин
Аржаан-биле дөмей чер
боор.
Элбек, байлак Сут-Хөлүмүүн
Эртинезин аптаралаан,
Эгээртинмес ажыг,
маадыг
Эрээн-шокар — Чиңге-Ажыым.
Көшкен аалдар каржып
эртер,
Көвей малдар солчуп
эртер,
Бажы бедик сыннар
хараан,
Барыксанчыг — Чиңге-Ажыым.

Сюрюн-оол ХОВАЛЫГ.

М. Адыг-оол — чемпионнарның чемпиону

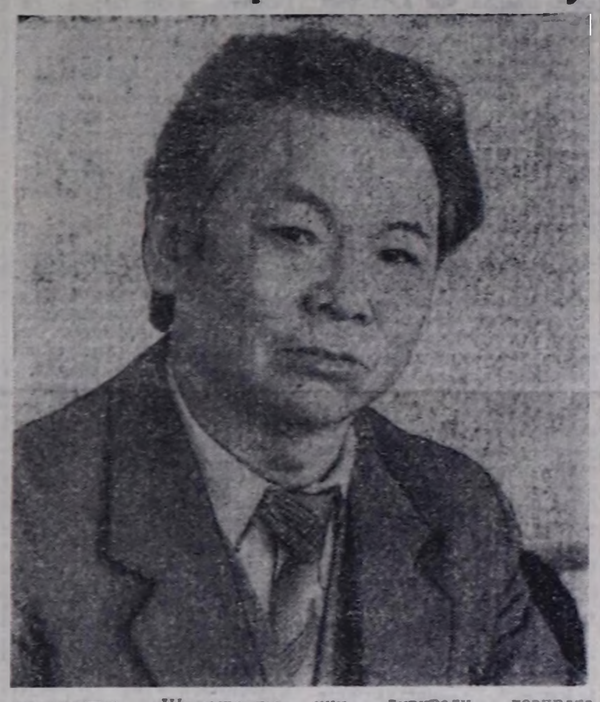

Анчы-аңчы чылдарда чемпионнап чораан шыдыраачыларның аразында болган 7 кижи киржикчилиг адаан-мөөрей доозулган. Кижи саны эвээш болганындан ийи дескиндириг-биле ойнаарга, алыр үжүрлүг 12 сандан үш хамыныг, бир аштырышкынныг Моңгуш Адыг-оол 8,5 санныг болуп, бирги черже үнген. 7,5-7,5 саннарлыг дооскан Вячеслав Асатов биле Чыртак-оол Оюннуң коэффициентизин Бергерниң системазы-биле санап үндүрүп кээрге, Асатов болдунуң удурланыкчыдарындан 20,5 санны, Оюн 20,1 санны ойнап алганы илереэн. Оюн Асатовка 0,4 сан четпейн барган. Дөрт катап үттурар үжүрга таварышкан республика чемпионну В. Асатов ийиги черни, тушкүүн — Ч. Оюн эзлээн.

Асатовту ийи улаштыр уткан. Владимир Бузыкаев 5,5, хоочуннарның эң улуу Матпа Хомушку 5 сан-биле маргылдааны төндүргеп.

Хеймер-оол Ондар 4, Сүрүң Идам 3,5 саннарлыг арта-даа, шаңналдыг черлерже үнгеннерни «балдырлап» четтигипкеннер. Чижээ, Х. Ондар ийиги долганырыда Адыг-оолду ажып каан. С. Идам, Ч. Оюннуң бир удуг санын «чире тырып», бирги черже үнер эрга-шинээнге шаптыктап ыаан. М. Хомушку эң сөөлгү салыгда М. Адыг-оолду шуут-ла кыңчыктырбайн удар турган, шала частырыглыг, далаш коштер кылгаш, тиилелгелиг арыг удукту «белекке» берип, бир санны удаада 7 чемпионнуң кайызы-даа бирги черже үне бээрининг аргалары турган чадавас. База бир демдеглексенчиг түве чүл дээрге, Матпа Сүмбүүевич маргылдааны тергиин эки эгелеп алгаш, өске артканнарының хей-аъдын киискинил, чаныш-сыныш чокка демисежиринче элзедипкени.

Маргылдааның тиилекчилии, чемпионнарның чемпиону М. Адыг-оол ийи мүн рубль шаалдыг бирги черлиниң диплому-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черже үнген В. Асатов биле Ч. Оюн спортчу костюмнериин эзлери болуп амыраандар. Маргылдааның организакчылары хоочуннарны база утпаан. Олар шүптүзүү сумказы дүлүг, суй белектерлиг, өөрүшкү-маннайлыг тарап чаңгыланган.

Маргылдаа төнери билеп, оон киржикчилери «медальдыы» өске талазын база эзлээн «шинчилеп» көрүлтер. Акша-төлөрөк кыйгап келген шак мынчыг берге өйде мынчыг хевирлиг маргылдааны эрттирген ажыы бар бе деп айтырыг саналгаал солчуушкунунуң үезинде ойтур шавышкынга таварышты. «Шыдыраачылар дээрге чаңгыс өг-бүле» деп кыйгыга маргылдааның киржикчилери-даа, организакчылары-даа шынчы болуп артканнар. Маңаа бир-ле дугаарында хоочун шыдыраачылар Кац-оол Саян биле Хеймер-оол Ондарның кижиден улуг-хуузун демдеглээри артык эвес. Бирээзи акшаландырышкынны хандырган, өскези ойнаар орын-савазы шыдыраачыларның эргезинге берген. Салыглар үезинде агроуниверситеттиң төлээзи Серот Седенович Салчак амданныг тыва шай-биле аалчыларны шайладып, хүндүлеп турду.

Рынок үезинде чүгле саарлып-садыглажыры-ла херек чүве-дир ийин ТР-ның спорт комитединиң даргазы Сергей Ынаажыкович Ооржак аңаа боттуг дуза чедирген организацияларның мурнунга таан кайын «өрелиг артар» деп, эвээш-биче-даа бол, спортчу дериглер, идик-хеп-даа айлаан тыпчып берип, бодунуң эзлээнде оларның сеткилин өөртү каапгарын утпайн орары чугаажок. Кара-Хемниң Дерзиг-Аксының дузалал школазының башкызы С. Идам салыгга демдеглевишаан, кодээге шыдырааны хөгжүзериниң бир аргазы — ону шуут школага программа дагаар өөредир, неделя санында ийиден эвээш эвес киловатт эртгирип турарын өөренип көөрүн шагдан тура бодап келген сеткилиниң дүвүрели хевирлиг илереткенин шырак шыдыраачылар шын-дыр деп үнелеп көрдүлер.

— Маңаа ойнаан чемпионнар сеткил-хөөнү сергек чанарлар боор — деп, маргылдаа эрттирген башкының ээзи Хеймер-оол Опанович шагдан бээр кады шыдыраалап келген эш-өөрүнге чоргааралыр сөгледи — Чамдык салыгларга назыларның салдары сы базыпдаа келир-дир харын. Кыпсып кел чыдар үүленип ыпсынчыы-даа болза ыйыаан. Мынчыг чемпионаттарга аныяктарны киргиштирбишаан, чыл санында чаңчыл дагаар эрттирзе экп-дир.

Шынап-ла, аныяк салымчаяанныгларны шылгалда тударын-биле ойнадыры черле эргежок чугула. Олар хоочуннардан өөрензин. Изи бизин көңгүс соовазын чаңгыс чижек. Шыырак шыдыраачыларны шылгалдазынга республика чемпионну В. Асатов бизин шыдашпайн тургулады. Ч. Оюн-биле М. Хомушку ооң-биле ойнаш, бир-бир салыгларны удуп алдылар. Чемпионнуң дагаар ыңаа эр кижилерден 30 хар, хереэженнерден 25 хар ашкан назылыглар киржир ужурлуг.

Бо солун маргылдааны Чөөн-Хемчик районнуң спорт комитединиң чөвүлели болгаш хол бөмбүүнүң федерациязы колхоз, совхозтарның коллективтеринииң

СОЛУН БОЛГАН

удуртукчуларының идепкейлиг киржиргезин-биле организастаан эрттирген.

Эр улустуң командаларының аразынга ийи хүшүң иштинде чидиг демиселдиг түнелиинде «Хорум-Даг» колхозтуң, а ийингизин «Искра» совхозтуң командалары эзлээн. Үшкү черде Чадаана хоорайның спортчулары болган.

Херээжен спортчулардан «Большевик» совхозтуң командазы бирги черже үнген. Ийиги шаңналдыг Хайыраканның, үшкүзүн Чыраа-Бажының командазы алган.

«Хорум-Даг» колхоз чаа тургустунган болгаш ооң төвүүде тускай зал бээрин чок-даа болза, ооң удуртукчуларының спорт ажылын утпайн, аңаа идепкейлиг киржип, өскелерге үлегер боон турарын айтыры чугула. Бо маргылдаага колхоз даргазы, кодээ Совет удуртукчузу, школа директору боттары киришкиннер. Ынчалза-даа районда спортче кичээнгейни кошкаткан черлер бар. Чижээ, «Хондерген», «Тыва» совхозтарның спортчуларын сагындырган турбуже, маргылдаага келбейн барган. Маңаа бир солун үүл болза бо ышкаш суурлар аразының хол бөмбүүнге маргылдаалары моон соңгаар чаңчыл болдуруп, ангы-аңгы черлерге эрттирерин дугуруйганы болган. Ол дугайында маргылдааның судья коллегиязы саналдаарга, спортчулар түүлдүзүнүп деткээш.

Дараазының ындыг маргылдаазынче хөрүм-дагжылар өскелерни чалаан. Олар боттарының суурунда спорт залы чок-даа болза, өске черден, ылаңгыя Чадаана хоорайдан залды хөлзилеп аш шыдаарын аазаннар. Мынчыг дүржулганы өскедаа районнарга нептерезиниң чугулазын маргылдааның киржикчилери чугаалап турганнар.

Владимир **МОНГУШ.**
Маргылдааның кол судьязы.

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик районга улгаткан назы-харлыг кижилерниң хол бөмбүүнге маргылдаазы болган. Бо оюнга хандыкшылыг чораан кижилер боттарының ынак оюнун аяк-даа октаваанын херек кырында бадыткааннар. Маргылдаага киришкен командаларның саны бээш оны көргүзүп турар. Хайыракан ортумак школаның спорт залынга эр улустуң сес, херээженнериниң үш командазы, шупту он бир команда киришкеп. Маргылдааның негелдезин ёлугаар аңаа эр кижилерден 30 хар, херээженнерден 25 хар ашкан назылыглар киржир ужурлуг.

Бо солун маргылдааны Чөөн-Хемчик районнуң спорт комитединиң чөвүлели болгаш хол бөмбүүнүң федерациязы колхоз, совхозтарның коллективтеринииң

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ ·

ОЛИМПИАДА ДООЗУЛГАН

Журналистер чүгле олимпиаданың чемпионнарын болгаш чедишкин чок болган спортчулар дугайында бижип турганнар эвес, а озал-ондакка таварышкан кижилерниң дугайында база дамчыдып берип турганнар. Олимпиаданың сөөлгү суббота хүнүнде парлалга товүнге муңгаранчыг дыңнадыг келген. Дагдан дүрген бадар маргылдаага спортчулар тренировкалап турганнар. 27 харлыг швейцар даг хаакчызы Николя Боннет дагдан баткаш, илчирбелиг тракторга барып үскеш, ыш-биле барган. Ол ийи дугаар өлүм болган. Неделя бурунгаар хар көшкелерге француз армияның унтер-офицери бастырган. Олимпиадага эмчи дузазын көргүзер талазы-биле эмчи комиссиязының даргазы Александр Демерод пресс-конференцияга мындыг саннарны чугаалаан. Эмчи дузазын 2067 кижиге чедирген. Көрүкчүлериин болгаш спортчуларның аразындан 73 кижини эмнелге черлеринче чоруткан.

Субботада дагдан бадар маргылдаага спортчулар финиш четпейн барып дүжүп турганының түнелинде шериг санитарлар дыка хөй кижини иосилкаларга дажыглап турган. Дагдан бадып турар спортчуларның чунгулаарының дүргени шакта 190 километр чедип турган. Тиилекчилерге ол бээрин эвээш болган. Финн спортчу Тарья Мулари, херээжен удустун Моон мурнунда турган ССРЭ-ниң спорт удуртулгазының кежигүннериниң аразында чөрүдээлер амга чедир шинтирилеттиимээн арткан. Маргылдааларга шаңналдыг черлерни эзлээн болгаш тиилээн спортчуларга тураскаадыр гимнин база национал туктуг көдүрүп бараалгадып болур турган. Март айның эгезинде ДОК-тун Лозанага болуур хуралдынга бистер, моон мурнунда турган ССРЭ-ниң олимпий комитеттериниң удуртукчулары, ниити түнелди үндүрер ужурдут бис. Бот-боттарынга хууда сеткил-хөөн чыгаашкыннарын болдурарының орнунга, бистиң спортулаарывыстың салым-болу бистерниң холувуста деп чүвени утпас болза эки.

Оюннарның киржикчилериниң санын кызыгаарлаар дугайында база мынчаар хамаарыштыр дыка чылыг сестерии чугаалап аңаа оон артык төлептиг удуртукчу турбас деп демдеглеп турган. Барселона олимпиадазы доозулгуже чедир ол талаазы-биле кандыгдаа товарыгай базымнарны кылып, хамаарыштыр Самаранчының болгаш моон бодалым дүжүп турар. Чүге дизе болуп турар политиктиг эскерлиишкиннер-биле холбаштыр бистиң чуртувуска ДОК-туң кежигүннериниң саны дыка көвүдеп болуур. Ол мырыңай 200 чедип болуур, а ону олимпиадага демей-ле он алды хонуктуң иштинде «сайгарар» апаар дээрзи билдингир. А ынча хөй кижини олимпиадага киргиштирери белеп эвес херек-тир.

Ол хүндүлүг албан-дузаалта Х. А. Самаранчыны база катап томуйлаарынга хамаарыштыр оон боду кандыг саналдыгыл?

— ДОК-туң күүскомунуң туралыынга Самаранчыга хамаарыштыр дыка чылыг сестерии чугаалап аңаа оон артык төлептиг удуртукчу турбас деп демдеглеп турган. Барселона олимпиадазы доозулгуже чедир ол талаазы-биле кандыгдаа товарыгай базымнарны кылып, чөпшээрелди бээрин ол чугаалавааи. Ол ам 72 харлыг. Ындыг-даа болза бо хире улгатkан назы-хар оңу хигамидирип турар чалавас... А мээң бодап турарым-биле алырга, ол аңаа ам бир хүүсаада артар болза ажырбас хире. ДОК-туң 93 кежигүнериниң аразындан президентиниң албан-дужаалынга таарыкпыг болгулеп кижи чок хире.

Бистиң беседалашканывыс Виталий Смирнов ам 57 харлыг. Ол аныяңда Москваның ватерболистериниң бир командазынга ойнап чораан. «Мен кезээде спорт-биле хомбаалыг чордум, ооң соонда — олимпийжи шимээшкин-биле бодаарымга, мээң арга-дургулгам ам-даа херек апаар чадавас» деп, ол мынчап дүгаалаар чорду.

Владимир ПИМЕНОВ.
Юрий СИЗОВ.
РосИТА — СЧТА-ның тускай корр.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА.
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 Уругларның музыка клуву. 9.10 Чемпионнар-биле кады. 9.25 «Чер хемчээкчизининг үелери». Үш сериялыг ураң-чечен телефильмниң башкы сериязы. 10.55 Уругларга дамчыдылга. 17.45 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 Медээлер. 18.20 «Кымныы чөптүгүл?» 18.50 «Музыканы көрүп көрейн». 19.20 «Чер хемчээкчизининг үелери». Үш сериялыг ураңчечен телефильмниң башкы сериязы. 20.25 Концерт. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 Хроника-барымдаалыг фильмниң башкы сериязы. 22.16 Телевикторина. 23.10 — 00.10 «Беш кадар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Кым дүне узуткаарыл? 10.05 Алдын шпора. 11.05 — 11.45 Барыын-Сибирь студиязының фильмнери.

• • •

18.10 Н. Фейгин.
КЫЗЫЛДАН
18.25 Уругларга фильм. 18.30 «Фортуна» телебиржа». 19.05 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, тервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.
МОСКВАДАН
20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.30 Сес дилеп тур мен. 20.45 И. П. Старостиниң юбилейинге уткуштур. 21.55 Музыкалыг программа. 22.55 Ол-ла хевээр. 23.55 Реклама. 00.00 — 00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Т. Ин. Ко. 18.40 Теледопчулал. 19.25 Эконом. 19.40 Россиянын парламент медээчизи. 19.55 — 20.00 Реклама.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 26-да
«НАЙЫРАЛ»: «Убийство свидетеля» 9.30, «Кишан и Канхайя» (2 сериялыг. Индия). 11.20, 14.20, 17.20.
ВИДЕОЗАЛ: «Палач» 10.00, 12.00, 13.50, 16.00, 18.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Шина — королева джунглей» 13.20, 15.40, «Проект «Альфа» 18.00 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

ГУРГУЗУБКУЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солуушун редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-43-34
Хүлээп алыр чер — 3-34-28
оралакчылары — 3-51-91, 3-34-17
карымсалгалыг секретарь — 3-34-92
оралакчылыг — 3-45-85
КИЛДИСТЕР
үлетчур — 3-34-49, 3-36-73
кодээ ажыл-агый — 3-41-16
сонгал айтырыглар — 3-38-82
культура болгаш улус эредилее — 3-39-1
ниитилел политиктиг — 3-34-91
улус депутаттар Советтиң оруунда — 3-38-25
спорт — 3-24-57, 3-41-2
чагаа — 3-39-05
ОДУУРГА — 3-34-89, 3-34-98
корреспонденттер — 3-34-19
үндүрүкчүлер — 2-27-41
солуун келбейн барганда — 2-22-75
бухгалтерия — 3-37-11

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сатыынның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираждың 29045 экз.

Чагыг № 38.

Тувинская республиканская ЗИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

БӨГҮН АЖЫТТЫНАР

Тыва Республиканың эдилчег чок он дөрткү сессиязы бөгүн Кызылга, Чазак бажыңының хуралдаар залынга ажылдап эгелээр.

Россия Федерациязының федералдыг күрүне эргелиг-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эргелиг-чагырга органнарының арасында эргелел.башкарылга чүүлдерин база күрүне эргелерни ажыглаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң, «Тыва Республиканың улус депутадың дериг кыйгыртырының дугайында» Тыва Республиканың Хөөлүлүүнүң төлевилелиниң, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиуму кежигүннериң чедир сонгуунуң, Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң база Күрүне гимнизиниң төлевилелдериниң дугайын. да болгаш өске-даа айтырыгларны депутаттар ажаа сайгарып чугаалажыр.

Дүүн Дээди Советтиң комитеттери түс.түзүнде ажылдап хүнзээн.

(Бистиң корр.).

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 39 (14763) 1992 чылдың февраль 27, четверг

Чагыдар ортээ 10 коп. Садар ортээ 50 коп.

ДЭЭДИ СОВЕТТИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫНДАН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң эдилчеглиг хуралы болуп эртикен. Анаа Дээди Советтиң XXIII сессияларынга хүлээп алдыкган болгаш күүселдеп Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге даастынган Тыва Республиканың Дээди Советиниң шиитпирлериниң күүсеттикини турарының дугайында болгаш өске-даа айтырыглар сайгартынган.

Айыттынган айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Кууларның кылган. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң боттандырарының талазы-биле тускай хемчеглерни Министрлер Чөвүлели ап туралаа, ниитилел-биле бо айтырыгже хамаанган ам-даа кошкак дээрзин демдеглеп, ылангыя оларны контрольдаарының системазының аажок эрелиг бооп турарын айтып, чазак үк демдеглелдерден шын түңнелди үндүрүп, чогуур хемчеглерни алыр боор дээн плегелди Президиум кежигүннери илереткен.

КЫДЫГЛАТКАН МАЛЧЫННАР

Сертен-оол биле Доос Монгуштар «Сүт-Хөл» совхозтуң дуржулалыг болгаш хоочун хойжулары. Мал ажылынга бараалгаткан стажы дөртен чыл ажыг. Пенсияже үнзе-даа, оон чарылбааннар, үш чыл бурунгаар орай күзүн совхозтуң бригадазы, үскен дөртен ажыг хураганын дүлээп алган. Эвээш-бичедаа болза, малдың чымыкы, харыысалгазы барык демей, оларның кырынга хураганнардаа немей албаан база бо хоочунналарны малчынналзын деп кым-даа албадаваан. Хол куруг олурарга кайын боор, күрүнеге дамчыдаа болгаш, дуза кадыксаан буянныг сеткилдир ийин. Ынчалза-даа оларның эвээш-бичедаа бол, күрүне малын малдаксай бергенинде чылдак-ла бар. Боттарының хуу малы чок эвес, ол дугайын арай сөөлүредир бижип көрейн.

Карак кыпыл, шудургу күш-ажыл мактадыг болгаш хүндүткелдиг. Хоочун малчын Сертен-оол Делгерович Монгуштуң шаңнаткан орден, медальдары, хөрек демдектери, хүндүлел бижиктери арбын, оларны маңаа дес-дараалап бижиир болза, чугаа узай бээр ышкаш-тыр. Ол шаңнал, макталдар дээш хоочун хойжу чазакка чалбарып, четтиргенин илередип чоруур. Ам оон сеткилин анчыгындырып чоруур мындыг хоюудалдарынга доктаап көрээлиңер.

Эрткен чазын совхозка тараа суггарар кижилер чедиштейн барган. Хоочун хойжу Сертен-оол Делгерович ооң-биле дыка-ла элегчеваргы көргеш. Совхозтуң удуртукчузу, агрономуңаа ол-бо чылдак хап, чылдырын туруп берген. Удуртукчуларның кулактарын конгалап турган, пат боорда дүжүттү ажаагаш. 22 тонна болган. Хомудал чок, харын-даа сеткилге байырланчыг, өөрүнүүр дүжүт болган.

Совхоз чиңге-тараанны ажаагаш, малчыннарга, чоңга-даа саткан сураглыг болган. Малчын боду каш шоодайны алган-даа. Дүжүт өстүрген дээш үк тараажыга «Сүт-Хөл» совхоз мыңчага чедир көпеек-даа бербээн. Амгы рыноктуң нарын үезинде буянныг, ажыктыг ажыл-херекти кылып каан хөнүү, тараажының күнүлүү. Ажылы «Сүт-Хөл» совхозтуң директору Э. Ч. Кууларга үне чок болганы ол бе?

«Сарыг өртемчейге чурттаалганың барык хөй кезии малга бараалгалыг чор мен. 1970 ажыг чылдан бээр чиик машина садыр алыр эдлчегге турун келдим» дээш, ол хомудалын мынчаар илереттин:

— Бөгүнге дээр чадаштым, мээң соомда оочурлааннар ал-ла турар чүве-дир. Мээң ындыг аас-кежии хайтааны ол-дур аа. Суурда бажыңым чок, хуу бажыңымда оглумну өлеп кагдым. Чамдык совхозтар хоочуларынга бажыңны берип турар-ла боор-дур. А бистиң «Сүт-Хөл» совхозтуң пенсионер малчыннарга бажың тудуп бээр «дыңзыг балдыры» чок болганы ол бе? Бажың чок кижи канчаар, эвээш-бичедаа бол, дүжүт өстүрүп алгаш, совхоз бажыңында қыстынып, бораланып чор бис. «Кырыырга кыпсынчыг» деп үлегер томактыг уржуу-биле кыпсагдынып чор мен. Тараа өстүрген акшамны кажан төлээр ирги? Келир чылын ол шөлду суггарып, тараа өстүреп дээримге, совхозум удуртукчулары «ийе, чок» деп-даа харыы бербес ийин. Ооцум күзелим болза, тараа өстүрүксээрим кончуг. Чүдүк алдынче чүдүүм суптар хире кылдыр кыпсынчыдыр кырыыдан мен, харын алдан ажыг. Ол-ла шөлду мөңээ берзин, тараадан өстүрүп берейн, чоңум, ажы-төлүм чизин!

Карыма ТҮЛУШ.

КАЖАН ООЛДАТСА ЭКИЛ?

Хойну эрте оолдадыры ажыктыг, экп арга дээн чүүлдерни каш чыл бурунгаар солуннардан номчуп турдум. Оон соонда оны удатпаанда база-ла бүрүү шаап каапкан болгай. Аңаа удурланырга, ажыы чок уеле турган чүве ол. Амыдырал, ажыл-херек көргүзе бээр деп бодаан мен. Ол арганы ажыктыы кандыг болганыл оны ам билип аликсаан бижип олур мен.

Анай кара чажымдан-на анай, хураган ажаап, азырап, ада-чем арга-дүржулгазын көрүп, оларның чагыг, сумелерин дыннап келдим. Улуг соок үярап чылыг тыныш эгелеп турар уеде (февраль төнүп, март эгелеп турда), оолдап эгелээр кылдыр шээр малды эдериштирип алыр боор чүве. Ол уеде төрүттүнген чаш мал өзүүчел, боолбас болур. Хой-даа суткүрү арып бакырабас. Хүн дурту узап, соок чок апаарга, хой тоттур оттап четтигиптер.

Декабрьда төрээн хой ындыг эвес, арыптар чудаар. Ынчан төрүттүнген хураганнар база ындыг: арган, кодүрерге чпик болгулаар. Часка чедир дүгү база дыка үнүп көөр. Ынчан семдер дүк аразынче сарыглар чаштыныл кире бээр. Ынчангаш чаш малдың өзүлдезинге ол шаптыктап болур.

Эрте төрүттүнген хураганга соок база хоралыг. Чаш организм соокка шыдашпас болганындан өкпе аарыы тыптыр. Хораар, чудаар чоруу көвүүжер. Соолгу уеде чаш малды хөлөн эвээштп ап турар бис. Аңаа хойну эрте оолдадыр чорум багай салдар чедиргеп деп бодаар мен. А өске малчынналрның борта хамаалыштыр бодалы кандыг ирги?

Самбуу КУУЛАР,
Ак-Довурак хоорай.

АМ-ДАА КУДУ ДЕҢНЕЛДЕ

Харылзааның чепсек-херекселдери хөнүүлери бистиң республикада ам-даа куду деңнелде артпышаан. Чоңнуң болгаш улус ажылагыйының шапкын өзүп турар хереглелдерин хангырып шыдаавайн турар. Харылзаа талазы-биле Россия Федерациязының көргүзүлгелерин алгаш көөр болза, Тыва Республика дыка-ла хөй көргүзүлгелер талазы-биле дыка-ла чыдып каап турар. Чоңнуң кижи бүрүзүнге ойлаштыр харылзааның ачы-дузаа чедирилгези 1,5 катап эвээш бооп турар.

Харылзааның ачы-дузаа чедирилгезиниң деңнели республиканың чамдык чурттакчылыг суурларында ам-даа куду деңнелдиг болуп артпышаан. Солун, сеткүүлдерни, чагаа-бижиктерни болгаш телеграммаларны чогуур үезинде чедирбейн турар. Оон түрүкчү, чамдык хамаатыларның почта-биле чоруткан чүүлдерин чидириптер чоруктар безин бар.

Солун, сеткүүлдерни Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга канчаар чедирип, организастап турарының дугайында Тыва Республиканың харылзаа болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң нәлынынның оралакчызы Анатолий Иванович Землянойдан дилээривиске, ол бистиң айтырыгларывыска мындыг харыыны берген.

— Республика солуннарын чагыкчыларга чедирип бээрин канчаар организастап турарынарны чугаалап берип көрүкерем?

— Республика солуннарын алыр үжүрлүг чагыкчыларга канчаар чедирип турарывысты номчукчулар билип алыры-биле чугаалап берейн харын. Солуннар типографияга парлаттынган соонда, солун тарадыр экспедицияга экээр. Орта оларны ылгап сорттаан соонда районнарның харылзаа белдирлеринге болгаш Кызыл хоорайның эдилбирларынче тарадып чорудар. Оон соонда почтачылар чагыкчыларга чедирип берип турар кылдыр организастаан чүве.

— Солуннарны чагыкчыларга өй-шаанда чедирип бээр дээш харылзаачыларның ажылын канчаар организастаарыл? Шак-биле саамаар болза, олар каш шактан эгелеп ажылдап турарыл?

— Типографияга чаа парлаан солуннарны алыр дээш бистиң машиналарывыс дүнекинин 3 шакта-ла типографияга чеде берген турар. Редакция-биле бистиң чарып алган керээвисте-даа ынчаар айтып каан чүве. Ындыг турбуже, типографил солуннарны чогуур үезинде парлап четтикпейн баар таварылгалар база бар. Мында чылдагааннар-ла хөй. Типография солуунун материалдарын чамдыкта орун четтикпейн баргаш, керээде көрдүшеен хүлээлгелерин күүсеттейн баары база бар. Чамдыкта солуннар редакциялары өрүүр материалдарны озалдазы бээри база бар. Бо бүгүнүң түңнелинде солуннарны чогуур үезинде чагыкчыларга чедирери саадай бээр. Мону болдурбас дээш хемчеглерни база ап турар. Бензин, артык кезектер чок боол турарындан автотранспорт, агаар транспорту база туруп алыр-дыр. Агаар чок болу бээрге, самолеттар база ушпастааш туруптар. Оон үжүн солуннар чогуур үезинде чедиртинмейн бар. Борта харылзаачыларның бүрүзү чок деп бодаар мен.

— Харылзааның техниктиг хамгырылгазының дугайында чүү чугаалап болур силер?

— Почта чедирер машина-техника-биле ханцырылгавыс чегей, 55-60 хуулда хире хандыртынган бис. Почта чедирилгезинде ажылдап турар машиналарывыс эргижиреп келген. Оларның үрелген кезектерин солуптар артык кезектер база чок. Машина-балгаттың өртек-үнези улгатканы-биле холбаштыр байдалывыс моон соогаар улам дорайтаар бооп.

Интервью

— Солуунун номчукчулары билип алыры-биле мындыг бир айтырыгга харылзалап көрүкерем, Анатолий Иванович. «Шын» солуунуу номчукчуларга чедирип берип турарывар дээш чылда бистиң редакциядан каш рубль төледип ап турар силер?

— Силерниң «Шын» солуунун чаңгыс үнер тиражы безин 29 мун экземплярдан бичиңе ажа дүжүп турар болгай. Оон кадында неделяда беш катап үнер. Бүдүн чыл иштинде үнер тиражын санап келир болза, солуунун экземпляры эндерлин кааш. «Шын» солуунун чаңгыс экземпляры типографиядан алгаш, харылзаа салбырын а чедиргени дээш 0,32 көпеекти редакциядан төледип ап турар бис. Республиканың почта харылзаазы чугле «Шын» солуунуу чедиргени дээш чылда ниитизи-биле 2 миллион 220 мун 456 рубльди редакциядан төледип ап турар. Почтачыларга төлөөр шалыпны, кол чепсек-херекселдерни ажыглааны, транспорт чардыгдалдарын, электри эмергизы, одалга, камгалал, материалдар дээш чардыгдалдарывысты санап көөрүвиске, бо хире боор турар. Бо бүгү чардыгдалдар амгы рынок харылзааларының үезинде 3-5 катап өскен болгай.

— Харылзааның ачы-дузаа чедирилгезинин хөлөзин чоп кончуг улгады бергени ол?

— Материалдар, дериг-херекселдер, ачы-дузаа чедирилгези ниитизи-биле черле улгаткан болганда, ам канчаар деп. Хоозураап буурап дүжериниң орнунга, камгаланып апаарыла болгай.

— Оода-ла республика солуннарын кызылчылар эртенги шактарда, ажылдап чоруур бетинде алгаш, ном. чүптар арга тургузуп болурунуң аргазы черле чок болганы ол бе? Номчукчулар чагыткан солуннарын дүүн соонда, 3.4 шак үезинде алгылаан болгулаарыл?

— Ынчаар организастап болур арга бар-дыр ийин харын. Ынчалза-даа үнүп турар солуннарны редакциялар кежээкиниң 20 шакка чедир ат салыптар, оон соонда типография бичии-даа саадатпайн, парлап турар чүве болза, чүге эртен эрте чагыкчыларга чедирип болбас деп. Оода чадаарда Кызыл хоорайның чурттакчылары эртен эрте солуннарны номчуп аптар кылдыр азын. Ол амдыызында болдүнмайн турар. Типографияга база саадады бээр-дир. Солун парлаар саазын-биле типографияны солуннар чердери чогуур үезинде хандырып шыдавайн баарга, саадаашыннар тыптып келир боор-дур. Бо бүгүнү база өөренип көөрү чугула.

Бистиң бо интервьювустан алгаш көөрге солуннарны чагыкчыларга чедирип бергени дээш харылзаа чери солуннар редакциязындан хөй түңнүг акшаны ап турар ышкажыл. Ынчалза-даа харылзаачыларның аңа-даа одуттай, шүптеп ажылдап турары, харылзааның ачы-дузазының шынары аңа-даа куду деңнелде боол турары илдең-дир. эргим номчукчу.

Маңай-оол ОЮН интервьюну алган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

БОДУ ХАНДЫРТЫНАР

«Эртем-дуржулга шинчилелдерни, чер байлактарын тып шинчилээрни болгаш бүдүрүлгелериниң, организациялариның бар күүселеринге бүдүрерин шиңгээдирин шаңкынчыдарының үндезинниге түс чернин чиг эдиңден кылган тудуг материалдары биле республиканың бодун боду хандыртынарынче шилчилгени дүргедедир дугайында» доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бо чылдың февраль 21-де хүлээп алган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга үнүрүнгени болза:

«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының, РЭА-ның (Россияның Эртемнер академиязының) Сибирь салбырының (СС) Тывада комплекстиг кылдыжының, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының, автосептелге заводунуң, «Тыва алдын» бүдүрүгенниң. Тудуглуг деңнеелер каттыжыышкынының, чылыг хоорүүскомнуң ажылдап кылганы, эртем-дуржулга, геология дээшкиннерниг шинчилелдерниң түңнеделерин шаңкын ажыглаарының үндезинниге түс чернин чиг эдиңден тудуг материалдарын бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле тодаргай даалгаларны болгаш көрүүлгелерни бадылаар.

Тыва Республиканың бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга оларның ниитизи-биле кадыкшылыг хамаарыры хамаанчокка (өөдүлеп организациялардан болгаш ниитиинң чемненилге бүдүрүгелериндеп аяры). 1992 чылдың апрель 1-ден эгелеп бүдүрүп турар продукциязының оот-үнелиниге оо доктаалдың даалгаларында көрдүнген түс чернин чиг эдиңден чаа тудуг материалдарын бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле эртем-шинчилел, дуржулга-конструктор база геология ажыдарын болгаш хемчеглерни акшаландырарының үнер дестерин тып, ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

РЭА СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын (Лебедев), Тыванын геология-шинчилел экспедициязын (Подкаменный) «Тыва тудуг материаддары» каттыжыышкынының чагыы-биле 1992 чылда Тывага шил болгаш санитарлыг керамика кылыгларын бүдүрериниге херектиг түс чернин чиг эдиңден тывар талазы-биле эртем-геология шинчилелдерин чорудар.

Түс чернин чиг эт курлавырларын ажыглаш тургаш, шил бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле «Шил» деп конкурсту чарлаар, тиилелчилериниге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдарын тыпсыр. Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу 1992 чылдың май 1-ге чедир конкурстуң негелделерин болгаш шаңналдарының хемчеглерин база оны акшаландырарының үнер дестерин тып, ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

РЭА СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын (Лебедев), Тыванын геология-шинчилел экспедициязын (Подкаменный) Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң шиитпирлери-биле боттандырар.

РЭА СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын (Лебедев), Тыванын геология-шинчилел экспедициязын (Подкаменный) «Тыва тудуг материаддары» каттыжыышкынының чагыы-биле 1992 чылда Тывага шил болгаш санитарлыг керамика кылыгларын бүдүрериниге херектиг түс чернин чиг эдиңден тывар талазы-биле эртем-геология шинчилелдерин чорудар.

Түс чернин чиг эт курлавырларын ажыглаш тургаш, шил бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле «Шил» деп конкурсту чарлаар, тиилелчилериниге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдарын тыпсыр. Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу 1992 чылдың май 1-ге чедир конкурстуң негелделерин болгаш шаңналдарының хемчеглерин база оны акшаландырарының үнер дестерин тып, ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

Тыва Республиканың бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга оларның ниитизи-биле кадыкшылыг хамаарыры хамаанчокка (өөдүлеп организациялардан болгаш ниитиинң чемненилге бүдүрүгелериндеп аяры), 1992 чылдың апрель 1-ден эгелеп бүдүрүп турар продукциязының оот-үнелиниге оо доктаалдың даалгаларында көрдүнген түс чернин чиг эдиңден чаа тудуг материалдарын бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле эртем-шинчилел, дуржулга-конструктор база геология ажыдарын болгаш хемчеглерни акшаландырарының үнер дестерин тып, ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

РЭА СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын (Лебедев), Тыванын геология-шинчилел экспедициязын (Подкаменный) Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң шиитпирлери-биле боттандырар.

РЭА СС-тин Тывада комплекстиг кылдызын (Лебедев), Тыванын геология-шинчилел экспедициязын (Подкаменный) «Тыва тудуг материаддары» каттыжыышкынының чагыы-биле 1992 чылда Тывага шил болгаш санитарлыг керамика кылыгларын бүдүрериниге херектиг түс чернин чиг эдиңден тывар талазы-биле эртем-геология шинчилелдерин чорудар.

Түс чернин чиг эт курлавырларын ажыглаш тургаш, шил бүдүрерин шиңгээдир талазы-биле «Шил» деп конкурсту чарлаар, тиилелчилериниге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдарын тыпсыр. Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу 1992 чылдың май 1-ге чедир конкурстуң негелделерин болгаш шаңналдарының хемчеглерин база оны

САРЛЫК — АЗЫРАЛ МАЛ

Сарлык дугайында материалдар бо чылын республикабыс Россияның белин, солуннарының арыннарындан дүшпейн турар. Бир талазында, ол Монгун-Тайга районга сарлыктарның хонуубиле өлүп хоранны, амга чедир орта тодараттыннаан аарыгдан аранны анаа ишиг болган. Тывалар сарлыктың түс черинң кадыг агаар-бойдузунга шыдамның мактап, барык-ла азырал херек чок, ээдни, сүдүн халас чыгыы ап болур мал деп бодалдыг турганнар. Ындыг болза окта шын эвес дээрзин бо кыш бадыткаан. Сарлык база азырал мал. Сарлыктың аарыгларынга удур кэмгалал профилактика ажылдарын чорудары, кыжын бээр сиген-ширбиишти белеткээр, сарлыкты туда кадарар дээш, сарлыктардан хөй продукция алыр дизе, оларны инек-биле бир дөмей кылдыр азыраар, кадарар дээрзи билдингир. Монгун-Тайганың сарлыктары суг болза кадарбайн турганындан Дар-Алтай, Моол девискээрниче безин киргилей берген болган-дыр. Агаар-бойдустуң берге байдалдарынга чеже-даа шыдамлык болза, сарлыкка база ажаалда, кадат херек. Бир эвес оны ынчаар азыравас болза, сарлык база чүдаа өлүп болур. Бо талазы-биле Өвүр районуң АҮК ажылдакчызы Намажаан Куулариың бодалын парладывыс.

«Ак-Чыраа», «Эртинелиг», «Торгалыг» совхозтарның девискээринде бо кыжын хар кылын чаггаан, дожданналган, хөртүктелген турбуже, сарлыктарны эң салып, хар чүга черлерже таарыштыр кадарбаанындан хөй сарлык чүдаа өлүп турар. «Ак-Чыраада» 49, «Эртинелиг» совхозта 45 сарлык өлген. Сарлыктың отчёт-үезиин болуп-чогууруу-биле чорутпайн турар. Ынчангаш чамдык кадарчылар хилис черге артык сарлыктарыгдаа, а чамдыктары дудагдаддыг-даа алаар. «Ак-Чыраа» совхозтуң сарлыкчылары Серембил Дарган 35 баш, Адышаа Айыр-Санаа 28 баш сарлык дудагдалдыг болган деп отчётка киргең. «Ак-Чыраа» совхоз 158 сарлыкты Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозка кандыгдаа тодартай шиптир чок черге саткан. Оларның өртээнге 76 тонна суланы алган. Сарлыктарны саткан дугайында йитырыгны Өвүр районнуң АҮК төвүлелинге ийи удаа чугаалашкан. Сатканган-даа болза, бо сарлыктар «Ак-Чыраа» совхозтуң балансызында хевээр, а «Ак-Тал» совхозтуң балансызында киргең-кирбээнин билдинимес.

Сарлыктарны орта кадарбайн, ынай-бээр сүрүп, күш-деңгелин кошкадып турарының чижээ база бар. «Ак-Чыраа» совхозтуң сарлыктарының чамдызын Адышаа Айыр-Санаанын Амлайгын суурга чүрттап, ажылдап турган күдээзинге кадартып каарга, ол күдээ өг-бүлезининиң ээзи-биле дорадашкаш, ажылдан үнер дээш сарлыктарны хүлээдил бээр кижи тыпшайн, Тес-Хемнин Ак-Эриче сүрүп алгаш барган. Бир ай хире болганда ол сарлыктарны ийи кижиге сүрдүргеш. Ак-Чыраже дедир эккелген. Демги-ле сарлыктарны кадарар кижи тывылбас боорга, совхозтуң улуг зоотехниги боду өске специалистер-биле калы кадарын эгелээн. Каш хонганда пенсионерлер Далаажык, Дыртый-оол олар-биле дугуржуп, сарлыктарны кадартып каан. Олар «эш хүзүү»-биле кадарып турар, акт өлүглер сарлыктарны хүлээп албаанар. Далаажык-биле чугаалажып мөөрүмге, сарлыктар өлүр-чидер болза, кандыг-даа харыысалгалыг эвес мен дээр чорду. Оон ооза чөп, акт ёзугаар хүлээп алган эвес. Орта одарлатпайн, ынай-бээр сүрүп, кажаалап каалкан сарлыктар өлүп-ле өлүп-ле турарлардыр диэн.

АҮК төвүлелиниң хуралынга «Ак-Чыраа» совхозтуң сарлыктарының салымчолуунуң дугайында ийи удаа чугаалажып көрген. Төвүлелдиң баштайгы хуралынга совхозтуң специалистеринге берген даалгаларны күүсетпээни, сарлыктарны чугаткан, өлүп хораарынга чедиргени дээш совхозтуң кол бухгалтери М. М. Базыр-оол, кол зоотехник Б. Төмүр, кол экономист А. Лопсан, кол мал эмчизи К.-К. Дамдын совхозтуң директору Бичe-оол Очур-оол бо эштерниң шалыныңдан акша тыртып, дугайлаашкын кезиин дугладыр, четпес-черни дарый чайладыр таазы-биле хемчеглерни ап чорударын, оларның боттарынга дагыр дел шиптирин ийи дугаар хуралга хүлээп алган.

Чидирген болгаш өлген малдарның өртээн дириг дегзинге амгы өртектер ёзугаар санап көөрге, каражалның нийти түңү 392 муң рубль боон турар.

Намажаан КУУЛАР,
Өвүр районнуң АҮК ажылдакчызы.

Школа амыдыралы

АЖЫКТЫГ ЧУГААНЫ КЫЛДЫВЫС

Азас школазының тыва дыл башкылары Тоора-Хем, ий школаларында коллегаларыг-биле арга-дуржулга солчуп ужурашкан. Оңу эрттиреринге районнуң улус өөредилгезининң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Л. Н. Чыргалан деткип дузалаан.

Чаагай ажыл-херекти кылып, оңу оон-даа ёзи болдырарын орадаажып, дилеп тыл чоруур кады ажылдап турар тыва дыл башкыларының эш-өөрүмнү, дүңмалаарынга маңаа чоргаарал-биле адаар мен, олар бо: Б. Д. Донгак, К. Е. Донгак, М. М. Шынаамай, З. Л. Ичинмей, Е. К. Севек. Ам бистиң ишти кылып турар ажылывыстың дугайын чугаалап көрейн.

Тыва дыл талазы-биле методиктиг каттыжыышкынның ажылын Ий ортумак школазында хөй чылдарда ажылдап турар дуржулгалыг башкы Манна Максимовна Шынаамай удурлуп турган. Оон удазында ажылывысты түңнеп, отчёдувус деп-даа болур, солун, ажыктыг чугаазы кылдывыс.

Азас, Ий школаларында «Салгал» аас чогаал ансамбльзери бар. Кол-ла соруглазы —уттундурган чараш, чаагай чаңчылдарывысты, уран-чечен аас чогаалывысты бүтүү хевирлерин, оюн-тоглааны улуг, бяче кижилерге чедирип, сонуургадыр, сурталаадаар.

Ий школазының музейин сонуургадывыс, солун, эки чүүлдер хөй-дүр. Уруглар суурнуң, школаның төөгүзүн чыпкан бижээш, көрүштүг делгеп, ында салган. Папкаларны кончуг кичээнгейлиг көөр болза, солун ажылдар бар, суурнуң амыдыралын уруглар бүтүү талазы-биле көргүзерин оралдашкапнар. Оон тожуларның ажыл-ижи-биле, ат-алдарлыг солун кижилер-биле танышып болур, ада-иезелериниң чаңчылдарын чыпкан ааны дыка солун. Музейин дуржулгалыг башкы, улус өөредилгезининң тергиини Б. Д. Донгак удуртуп турар. Музей-биле бистерни уруглар боттары таныштырдылар.

Ужуражылга үезинде Азас ортумак школазының үе класс башкызы В. Д. Ондар аян-чоруук кичээлин Тоора-Хемге болгаш ол-ла школаның өөреникчилери-биле эрттирген. Күш-ажыл кичээлин аныяк башкы С. К. Серен тыва дошка өөк дугайында эрттирген. Солун болган. Тываларның, оон иштинде Тожуның улустарының ырдарынга кичээлдин Е. К. Севек бодунуң өөреникчилери, 8-ки класс-чылары-биле эрттирген. Оон соонда ажылывысты түңнеп, мындыг сорулганы мурнуусута салдывыс: бирээде, кичээлдерге, белгүмнерге, ыдыралыктарга үезинде уруглардың дузазы-биле улуг назылыг кижилерден чыпкан бижээн кожаннар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, аас чогаалдың ескедаа хевирлерин чыгган, чүгле тожу улустуң аас чогаалынга түскай номчугаштры үндүрерин оралдажып көрүүссе деп бодап турар бис. Ийиде, Азаста нагыйнган, ажыглал чок турар пионер лагерин республика башкыларынга профилакторий кылыры-биле ол талазы-биле айтырыгны дорт тургузар. Ындыг арга тургустунуп келир чүве болза, чайгы үелерде башкылар эртем ажыл-биле арга-дуржулга солушпаан, аңаа дыштанып алыр арга-лыг болу бээр. Ынчангаш агар сан ажыдар. Бо чүүлдү республиканың башкылары деткизе чүл? А бис ол айтырыг-биле район удуртукчуларывыча үнер бис. Деткиирлер бээр деп иде-гей турар бис.

Парлалга арныңга сес алган болганымда, Ийиниң кызыл-иштиңерининиң дилеп тып тургаш дыннап, бижип алганы «Тожу-ла мен» деп ыраа сонуургадыйн:

Ол-ле пешүүм холегелиг
Сериин өскен тожу-ла мен.
Өлүк-диниин оңу-биле
Байыш өскен, тожу-ла мен,
Э-эй, байыш өскен, тожу-ла мен.
Чойган ышкаш хөңү сылыг
Чоргаар өскен тожу-ла мен,
Хөлбең чечээм чыы сиген
Көрүштүг-ле, тожу-ла мен,
Э-эй, көрүштүг-ле, тожу-ла мен.

Татьяна КҮШКАШ,
Башкы,
Тожу район.

ХУУЖУДУЛГАГА КИРБЕС

Амгы үеде күрүне оңчуундан ангылаашкынның ажылы калбарган. Ол өңүнү коллективтиг азы хүүгә өңчү кылдыр хамаатыларга садыл азы халас дамчыдыл берип турар.

Хуужудулга дугайында хоойлуларның негелдезини ёзугаар, күрүне болгаш муниципалдыг өнчүнү садыптары дег, шак ындыг дүүмнер хереглел кооперациязының организацияларынга болгаш будүрүлгелеринге таарышпас дээрзин маңаа чугаалаксадым. Чүге дээрге ол өнчү хуучуларның коллективтиг өнчүзү болгай. Бо чүүлдү 1992 чылдың январь 6-да Россия Федерациязының күрүне өнчүзүнүң эргелелинин даргазы А. Б. Чубайстың болгаш Россия Центросоюзунуң баштаар черинин даргазы В. Ф. Ермаковтуң ат салган чагаазы бадыткап турар. Ында хереглел кооперациязының будүрүлгелери болгаш организацияларының хуужудулгага кирбес дээн, чүге дээрге оларны хуучулардың дадывыры-биле тургускан.

Хереглел кооперациязының эге баштайгы капиталы хуучуларның дадывырындан болгаш оны чөөрту немелде дадывырлар-биле долдурганындан, оон кирген оруглардан тургустунган болгай. Ынчангаш хереглел кооперациязының өнчүзүнүң эдилекчизи хуучу кижилер боттары болур.

Оон ангыда, мындыг чүүлдү база өөренип көөрү чугула: хереглел кооперациязы төрүттүнерде хуу садыгжыларның ажык-кончаа сүрүксээр күзелинге өөрүштүр чурттакчыларның боттарының негелдезин-биле тургустунган. Хуу садыгжыларны томаартыры-биле, одарга салдар чедирери-биле хереглел нишитилелдерни тургустунуп, аңаа ажылдаарыг-биле кижилерни чурттакчылар боттарының хуучу дадыкыры-биле хелезилеп ап турган. Ындыг болганда хереглел кооперациязының организацияларын, садыгларын хуужудуп кааптар болза, кооперация шимчээшкинниниң идеязы утка чок каар-дыр-ла. Ону хуужудуп кааптар күзе болза, ол анаа-ла хуу садыгжыларның каттыжыышкыны апаар.

Чугула херек апарган таварылгада хуучуларның ништи хуралынга карылгалыг болгаш оруглагы куду будүрүлгелерни олар күрүнеге, азы коллективтерге, хуу кижилерге садыптып болур деп шиптирни хүлээп ап болурун кызыгаарлап, хорудайн турар. Бо чорук түс черде чурттап турар кижилерниң эргежыктарынга чөрүшпес болур болза, ынчаар хүүсеттинип болур.

Россия Федерациязының «Будүрүлгелер болгаш ажылгыр-тывыжыгыр ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлузу үнген соонда, хереглел кооперациязы рынок харылзааларының чаа-чаа хевирлерин ажыглап, бот-тускайлан ажылже ханылап киргең. Моон мурнунда административтиг башкарылга болгаш планнаашкын Респотребсоюзтуң баштаар черинден кааз турган болза, ам чер-черлерде хереглелчилер нишитилелдериниң, будүрүлгелериниң сан-хем, ажыл-агыйн көргүзүглериниң эгелээш, будүрүкчүлер-биле дорт кереэлер чарарыпга чедир хостуг хөделиринин аңгылары тургустунган.

Амгы үеде Тываның хереглел кооперациязының системазында ам-не чугула айтырыг — бараан курлавырларың тыптынары-биле ажылгыр-тывыжыгыр ажыл-чорудулганың хевирлерин болгаш аренда харылзааларын ажыглаары непереп турар. Ам аренда харылзааларынче Өвүрнүң, Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң, Тес-Хем, Кызыл районнарның түдүг-монтаж участоктары, төп рынок, будүрүлге комбинаттары, чамдык садыг будүрүлгелери кирген. Ол ышкаш янзы-бүрү коммерция төптери, акционерлиг база биче будүрүлгелер ажыттынар.

Хуу белеткел ажылыгга база бот-тускайлан, шалыпчы хөделиринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп, белеткел конторазының ажылдакчылары штаттыг расписаниеден үнүп ап, бот-хуу ажылдаарының эргезин чер-чер Советтериниг бүрүткеттирип ап бөлүр. Бот-тывыжыг кижи-биле белеткел конторазының арасында харылзаалар мөөн сонгаар чүүле кереэ ёзугаар чоруттунар.

Сергей КАНДАН,
Тыва респотребсоюзтуң кол специализи.

МЭЭҢ САГЫЖЫМГА ЧЕТПЭЭН

Өвүр районда чаа тургустунган «Эртинелиг» совхозтуң Дөргүн хойжу бригадазының өг-бүле кереэзинбиле ажылдап турар аныяк малчының мен. 1991 чылдың түңнелдери-биле мээң чыл тончүзүүнде шалыңга алган акшам 2160 рубль болган. Ол мээң сагыжымга четпээн. Кереэ ёзугаар төрүүр 100 хойдан 82 хураган алыр тургаш, 90 хураган алган мен. Совхозка 29 хураганны ажыр хүлээттим. Совхоз-биле өг-бүле кереэзинде көрдүгени ёзугаар 570 килограмм дүк дужаар тургаш, 580 килограммны дужаадым. Улуг хөй бажын кэмгалап алырының хүүзу база күүсеттинген, Мээң чарыгдалдарымга кереэ ёзугаар нийтизи-биле 11000 рубль көрдүгеп. Херек кырында мээң чарыгдалдарым 6000 рубль хире болган. Кэмнап алганым 5000 рубль хире. Ол кэмнап алган акшамны мекээ санап бербээн.

Оон ангыда сиген ертээн, кыштагны септээринге үнүдүрген чарыгдалдарымны кайда-даа санаваан. 10 тонна хире сигенин холбиле кезип алдым. 4 тонна хөмүр-даштың бодум акшамбиле садып, сөөртүп алдым. Кыштагда кажаанны, бажыңны, чүнар-бажыңны, суг кудар доскаар турар кажаанны бодум септеп, сонгаларны шилдеп алдым. Шилдерим бодум акшам-биле саттым.

Мээң хамык чарыгдалдарымны, кэмнап алган акшаңхөреңгимни чүге төлеп бергезил? Чыл түңнели-биле санаашкын ёзугаар эң-не аяшы шалыныг болдум. Мени көгүүт, мегелеп турарлары ол бе? Бир эвес ындыг чүве болза, мээң сонгаар ажылдаары бергелеп-дир. Харылзап бээрин улуг-биле диледим. Совхозтуң кол экономизи, директор, хойжу бригаданың бригадири мээң айтырыгымга огулуг харыы бербээнер.

Вадим ШАРЫЙ-ООЛ.

«Шын» солуннуң кодээ ажыл-агый киллизинден: Малчыннарның шалыңын шын эвес төлеп берип, совхозтуң талазындан керээде айытыгнаан негелдезерни сагыйлайн, малчыннарның кэмнап алган акша-хөреңгизин төлеп бербейн, ажыл-агыйның удуртукчуларының оларның айтырыгларынга чогуур харыыны бербейн турарының дугайында хомудалдыг чагаа чангыс бо эвес. Ындыг чагаалар «Шын» солуннуң ажылдакчыларынга дорт киргээр апаар.

КИЛЕҢ ИЛЕРЭЭШКИНИ

УССУРИЙСК. Ыраккы Чөөн чүүте ол хоорайның улуг гастрономнарының биргээзиниң чаныңга оогурга турган аш кижилерниң килеңзэшкини болган. Оон чылдагааны — аъш-чемниң кол продуктуларынга өртектерниң улуг бооп турары. Чижээ, ак саржагны бир килограммны 218 рубльже, хендир үзүү — 20 рубльге садып турар. Оон кадымда ол-ла продуктуларга тус черниң эрге-чагыргалары талоннарны берген. Ынналзажок ол талоннарга алыр чиик өртектиг продуктулар шуут чок. Садып алыкчылар гастроном чоогунга хөй чыглып кээп, оон чаныбиле эртикен шоссе оруктуг транспорт эртпес кылдыр тутлапкан. Хоорай администрациязының дергазының оралакчызы аңаа келгеш, талоннарга багалынар сагларын чурумчударын аазаан.

«АЛДАН-АЛАНЫҢ» САЛЫМЫ

1989 чылда «Бай-Тал» совхоз «Искра» совхозтан симменталь уксаалыг 60 хунажыннны, оон соон дарый «Көк-Тей» совхозтан ол-ла уксаанның 40 хунажынын садып алган. Ниитизи-биле совхоз 100 хунажынны садып алганы ол. Кижи бодаарга, ол хунажыннарны кызып азырап тургаш, сүткүр уксаалыг инектерниң коданын тургузуп, сүт-бараан фермазының ажылын сегидип болгу дег. Артында-ла, фермаиың ажылын үндезини-биле эде тургузарын 4 специалиске даандырган. Олардың ийизи дээди эртемниг зоотехниктер. Фермаиың ажылын организастаарының орнунга олар ажылды бот-боттарынче чүүй кагыын мелээн. Крызовтуң басняызында күү, рак, шөртан сүглар ышкаш ынчаар ажылдаарга, оон-ла түңнел үнмээн. Бо чылдың февраль 1-ниң байдалы-биле алырга 100 хунажынның 62-зи арткан болган. Сүткүр уксаалыг 38 хунажын янзы-бүрү чылдагааннар-биле хореан. 1991 чылдың түңнели-биле алыртга ол хире хөй инектен чүгле 16 быжааны камгалап алган бооп турар. Артын калган хунажыннарның чамдыызы кызыраан, амга чедир чаагыс-даа быжаа төрүп көрбээн. Инектерниң кызырап турарының чылдагааны тарып боозадыганы чорутпааны. Хунажын инектер-биле ажылдаары-биле быжыглаттынган специалистер ооданың чангыс инекти тарып боозадырын оралдашпааннар. Совхозта бүдүрүкчү бугалар база бар. Амгы үеде оларның күш-шыдалы кошкак, арган. Ындыг бугалар чүнү шыдаар боор.

Ферманың септелгезин чайын чорутпаан, чайны өттүр «ырлаңып» чайлаан. Сиген кажаанын талтыг кылып калбаан. Аңаа дүжүрген 102 тонна сигенни кажаанга аяа халышкаш, инектер, бугалар саза базып, чип каапканнар.

Байдал мындыг берге апарганда безин ол бүгү ажылды организастаар ужуруглуг ажыл-агыйның селекционер-зоотехниги Кочал-оол Кызыл-Кат шимчевейн келген. Ферманың бригадири Шаңгыр-оол Чыдым, зоотехник Антонина Ойдуп-оол ажылдан үнериниң дугайында билдириишкин бижип каашаан, кылаштажып турар. А улуг өртек-биле садып алган сүткүр уксаанның инектерин ажырып алгаш, дүште чок олурганын, оран-бажыныңче киирбээнин бодаарга, кончуг-ла кадыг сеткилдиг кырган-ава бооп-тур ийин.

Кешкинде хеме, кешкинде теве херекчек деп чүве ол эвес бе. Тыва хонуун ужтөөгүүнде ыңгыр чүдек чүве туруп көрбээн деп бодаар мен.

Солчур кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы тургаш Чечек Чыпсын база чөгенчиг болган-дыр. Аарыг-ховуларга таварышкан бергеи адазын Кызылче чорудуптарга, ажы-төлүнге хованчыглаа болбас чүве бе? Ынча аңы-төлден кээргээр сетилдиг киши чок болганы чарашчыг-дыр.

Бистиң өзүп орар ажыт-төлүвүске бо чорук кандыг үлегер болурул чоо. Өске черде аныяктарывыс Өвүр чурттуг таныш-көрүш тып ап, амыдырал-чурттаалга-даа туда берип болгай. Назыдап кырып, аарыг-аржыкка таваржы бээрге, Өвүр улузу өөнүң ээзин үндүр сывырыптар улус дээни кай дээн чугаа үнүп, өөрүжүлериим ат-алдарынга аактыг болу берзе канчаар.

Ада киши оглу болгаш, аар чөвүлелге таварышкан адазы: сеткилимден кээргээрдир мен.

Дадар-оол СҮРҮН,
Бай-Тайга район.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелинин 1992 чылдың февраль 21-де № 58 доктаалы-биле бадылаан

ТУС ЧЕРНИҢ ЧИГ ЭДИ-БИЛЕ ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫН БҮДҮРЕРИН ШИҢГЭЭДИП АЛЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ БОЛГАШ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА ТОДАРГАЙ ДААЛГАЛАР, КӨРГҮЗҮГЛЕР

1. Шил:

— 0,35-1,5 миллион дөрбелчин метрин Кызылдың түүйбу заводунга болгаш эът-сөөктен далган кылыр заводка чылда бүдүрер:

— Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыын кварц бар черлериниң (Самагалдай), кварциттиг (Ийи-Тал), кварц-тыг элезиннериниң (Бай-Тал), серпентиниттериниң (Ак-Довурак) курлавырларын ажыглавышаан, шилдя үлетүрге будүрериниң технологиязының талазы-биле шинчилел ажылдарын күүседир болгаш шилди ынчаар будүрериниң ажыктыгының техника-экономиктиг үндезинин тодаргайлап айтыр. Хүүсеттиг — 1992 чылдың ноябрьга чедир;

— шил будүрер материалдарны минерал-чигэт базазынга кылыр талазы-биле эге үндезин барымдаалары Тываның геология-шинчилел экспедициязы 1992 чылдың апрельге чедир РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыынга бээр болган шилди үлетүрге будүрер ажыктыг даярынга хамаарыштыр техника-экономиктиг үндезинин тургузарынга үк барымдаалары ажыглаар. Шил будүрериниң ажыктыы бадыткаттынар болза, шил кылыр чэт эт бар черлерге шинчилел ажылдарын эгелээр.

2. Цемент-элезин холуктуг болгаш кылайтыр хоюглаан керамиктиг плитка:

— чылда 200 муң дөрбелчин метрин Кызылдың түүйбу заводунга будүрер. Күүседикчи — «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкын. Хүүсеттиг — 1992 чылдың II квартал.

3. Шала кылыр керамиктиг плитка:

— 50 муң дөрбелчин метрин автосептелге заводунга чылда будүрер. Добдовуракты Шемидей, Шүйдан, Онгар-Ховудан алыр. Оны будүрериң организастаар харыысалгалыг кижи — автосептелге заводунуң удуртукчузу Ч. Д. Сат. Будүрүлгени организастаарынга хамаарыштыр эртемтехниктиг ажылдарны Красноярскиниң политехниктиг институтунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи Б. К. Кара-Сал. Хүүсеттиг — 1992 чыл.

4. Черепица:

— керамиктиг хана материалдарын кылыр Элегес-Аксында заводка чылда 200 муң дөрбелчин метрин будүрер. Харылзаар харыысалгалыг кижилер: заводтуң удуртукчузу Л. М. Оюн — будүрүлгени организастаар, КПТИ-ниң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи Б. К. Кара-Сал эртем-дурзулга ажылдарны чорудар. Хүүсеттиг — 1992 чыл:

— Тываның геология-шинчилел экспедициязы «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынның шугумубиле Кызыл-Хаяктың, Онгар-Ховунуң, Шүйдүң добдовурак бар черлериниң курлавыры черепица будүрериниге таваржының азы болдунмазын 1992 чылда тодаргайлаар.

5. Керамиктиг санитар кылыглары (чунар, арыглаңыр савалар болгаш оон-даа өске):

— автосептелге заводунга болгаш Кызылдың түүйбу заводунга чылда 10 муң бүдүн кезекти будүрер;

— керамиктиг санитар кылыгларын будүрериниң организастаары-биле холбашкан ажылдар 1993 чылда доостурга, ол будүрүлгеге ажыглаар чиг этти тывариның шинчилел-тывыш болгаш шыкарын тодаргайлаар ажылдарны Тываның геология-шинчилел экспедициязы калбартыр:

— янзы-бүрү өөнүг кылагар шывырларны түс черниң чиг эди-биле арбыладыр будүрүп алырынга чиг эт кезектерин диилеп тывар талазы-биле шинчилел ажылдарын РЭА-ның Сибирь салбырының ТКК-зы 1992 чылда эгелээр;

— керамиктиг санитар кылыгларын болгаш кылагар шывырларны амгы ажылдап турар будүрүлгелерге шенеп будүрер талазы-биле дуржулга-лабораторлуг болгаш конструктор ажылдарынга КПТИ-ниң Кызылда филиалы (Кара-Сал) киржир.

— «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкын эртемшинчилел болгаш геология ажылдарын база дуржулга-лабораторлуг болгаш конструктор ажылдарын чорударынга хамаарыштыр керээлерни РЭА-ның Сибирь салбырының ТКК-зы-биле. Тываның геология-шинчилел экспедициязы, керамиктиг санитар кылыгларын будүрер. Кызыл филиалы-биле чарар. Шинчилелдер эки түңнелдерниг болур болза, ол чүүлдерни чиг эт бар черлериниң курлавырынга үлетпүр аргазы-биле будүрериң шиңгээдип алыр. Хүүсеттиг — 1992-1993 чылдар.

6. Гипс:

— Тываның геология-шинчилел экспедициязы гипстерни 1992 чылда Монгун-Тайга районнан шинчилеп тывырын ботгандырар болгаш оларны үлетпүрге шиңгээдип алыр кылдыр 1993 чылдың III кварталында дамчыдып бээр.

7. Минералдыг хөвен болгаш эки шыкырлыг чылыглаар материалдар:

— Кызылдың түүйбу заводунга чыл бүрүде 50 муң дөрбелчин метрни будүрер. Оны будүрериң шиңгээдип алырын харылзаар чер — «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкын. Күүседир хүүсеттиг — 1993 чыл:

— тудугга ажыглаар минералдыг хөвен будүрериңге чиг эттиң шынарын тодаргайлаар тывыш-шинчилел ажылдарын «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынның шугумубиле Тываның геология-шинчилел экспедициязы 1992-1993 чылдарда күүседнр.

8. Даг-дугу-биле болгаш оон артынчылары-биле материалдарны болгаш кылыгларны будүрери.

— отка быжыг материалдарны болгаш кылыгларны «Тыва даг-дугу» комбинатның базазынга будүрериң организастаарынга магнийния (периклаз) оксидтерин, оттук-даштың (кремнезем) оксидтерин, а ол ышкаш форстеритти кылып алырының технологиязының талазы-биле шинчилелдерни РЭА-ның Сибирь салбырының ТКК-ларынче киржирлер.

9. Шывыг кылыр туүйбу:

Эдегес-Аксының керамиктиг хана материалдарын кылыр заводунга хереглелге чүүлдерни чиг эттиг шынарын тодаргайлаар тывыш-шинчилел ажылдарын «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынның шугумубиле Тываның геология-шинчилел экспедициязы 1992-1993 чылдарда күүседнр.

10. Цемент:

— Тываның геология-шинчилел экспедициязы Ховуг-Аксында ажылдап турар модульдарлыг технологиязым ёзугаар толевилеттинген бичежек цемент заводтарынга ажыглаар цемент чиг эдин шинчилел тывар ажылдарны боттандырар.

11. Кальций карбиди:

— хереглеттинерин барымдаалап күүзүүн доктаадыр. Будүрериң шиңгээдип алыр талазы-биле харыысалгалыг — «Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкынын Хүүсеттиг — 1994 чыл.

12. Гранит, крамор:

— будүрлгеден чазылбас мраморну, гранитти будүрериң «Тыва алдын» будүрүлге черн организастаар Хүүсеттиг — 1992-1993 чылдар.

13. Кокс:

— республиканың байдалдарынга дүүштүр агаар-бойдуска хорадлыг эвес кылдыр металлургия конструкциязын (чартык конструкциязын) (чартык конструкциязын) (чартык конструкциязын)

Удавас часкы дыштанылга

ТЕАТР: уругларга, элээдилерге

Тываның Театр ажылдакчыларының эвилели оолган В. Көк-оол аттыг хөгжүмшүн театры, аныяктарның «Күзел» шин театры, күрүнениң орус уруглар театры, Кызыл хоорайның улусчу уругларга театры бо чылын уругларга тураскаатказын неделяны Культура министерствозунуң коллегиязының шиитпирин ёзугаар школаларның часкы дыштанылгазында эрттирер деп шиитпирлэн. Неделяны район бүрүзүнге культура килдистериннин, улусчу театрларның болгаш ураа түүл кирикичилериниң күжү-биле эрттирер апаар. Культура болгаш Улус өредилге министерстволары Театр ажылдакчыларның эвилели-биле кады хүлээп алган шиитпиринде профессионал театрларның шинилериэн аигыда, од хүннерде культура бажыннарынга, клубтарга бичин уругларның чуруктарының делгелгелерин, оларга оюн-тоглаанны, викториналарны, аттракционнарны, ужуражылгаларны организастаар ужурлуг.

Кызыл хоорайга Уруглар неделязы март 24-те хүндүскүүрү 10 шакта байырлыг байдалга ажыттынар. Ол хүн аныяктарның «Күзел» шин театры республиканың ураа түүл школазының өөреникчилериниң киржилгези-биле хөгжүмүн Альберт Доржунуң чогаатканы либреттозун. Владимир Серен-оолдуң кылганы «Азастың чараш чечектери» деп чаңгыс көжегелиг опера-рын көргүзер. Ол-ла хүн 4 шакта А. Хайттың «Лесольд моортайның тергүтүнген хүнү» деп шиинин Алексей Ооржактың тургусканы-биле уруглар көөр. Чурук кластагазы Юрий Минаевтии, Леопольдуиун ролүнда Тыва Республиканың алдарлыг артизи Геннадий Мясников, ак биле бора күскелерни Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ольга Кузина биле Иван Иконников ойнап турар.

Март 25-те Марьям Рамазановнаның тыва тоолдарга үидезилеп бижээнч «Кускежик» деп шиинин оруг уруглар театрының артистери ойнаар. 26-да Россияның национал театрларының Москвага болган «Федерация-90» фестивалының лауреады, аныяктарның «Күзел» шин театры ялоп драматург Д. Киносиганың «Дурула чүүлери» деп шиизин ойнаар. Тургускан режиссеру Вреж Мелоян. Март 28-те Кызыл хоорайның школачыларының аразында болуур шин көруулезиниң тиилекчизиниң шинзин уруглар 10 шакта көөр. Ол-ла хүн 1991 чылда Евпаторияга болган Бүү-делегейниң уруглар театрының көрүлдезиниң лауреады Кызылдың удусчу уруглар театры тыва тоолдарга үидезилеп тургускан «Мерген угаанныг түү» деп тоолду ойнаар. Тургускан режиссеру А. Чадамба.

«Театр—уруглага болган элээдилерге» деп неделя марттың 29-та Монгуш Көкедейниң «Үш эртемниг оол» деп тоол-сиилиниң көрүлдези-биле байырлыг байдалга хагдынар. Шиинин режиссеру И. Лопсан. Кол маадырларын Тыва Республиканың күрүне шанналының лауреаттары Орлан Дамба-Хуурак, Айдың Мортай-оол, Надежда Наксыл ойнап турар. Уруглар-ның часкы дыштанылгазының будүүзүнде Чөөн-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарга В. Көк-оол аттыг театрның артистери 4 шиилиг аалдап баар деп шиитпирлэн. Ол баарда, артистер уруглага шилерни тускайлап алгаш, оларныи-биле солуп ужуражылгаларга планнап турар. Бо үдаада театрның артистери болгаш бүгү-ле ажылдакчылары чаңгыс-даа кижи артпайн, эң-не солун дээн шилерин бо ийи районнуң көрүкүлериите «бараалгадып чеде бээр.

Неделя үезинде театр деп хүүлгаазының уран түүлдүн чаяакчылары, салымчаланыг артистер-биле, оларның тургусканы тоолчургу овур-хевирлер-биле ужуражып, эстетиктиг таалалды силерге күседим, эргим уруглар.

Чалап тур бис, маиап тур бис.

Дадар МОНГУШ.
Республиканың Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черииин харысалгалыг секретарь.

Владимир КАРА-САЛ:

«ЧОН БОДУНУҢ ТӨӨГҮЗҮН ШЫН БИЛИР УЖУРЛУГ»

Иштики херектер органнарының ажылынче соолгу үеде кичээнгей улгатқан. Оон чылдагааны билдингир — кем-херек үүлгедишкиннин байдалы чонну дүвүредки турар. Ынчангаш бо талазы-биле чүтаа кылыры-биле бистин корреспондентивис Тыва Республиканың ИХМ-че чо. рупкан. Ааиа министр В. Б. Кара-Сал-биле ужуражып, элээн каш айтырыгларны салгап.

— Эш генерал, хамыктың мурнунда дээди чидага хамаарыжыр бо эргенин силерге тыныскаиы дээш байыр чедирерин чоппээрен көүнер...

— Четтирдим. Шеригтеда мидицинга-даа генерал эрге дээди составка кирер. Мээзе генерал эргенин тывысканы дээрге республиканың чоңунуп бүзүрели, корумчурум камгалалы дээш кады ажылдап турар эш-өөрүмүн салышкыны деп хүлээп көрүп чоруур мен. Бо эргенин ыиаыт болур үжурлуг чүве-ле дээш бербээнин маиаа база катап демдеглээйн, хөй-хөй чылдарда түткүлдүг куш-ажылдың түнелиндир, чүгле мээи эвес аан, мында кады ажылдап турар аиаа-даа, офицер-даа составтың шыдамык ижиниң түнелиндир.

Чогум мыидыг эргени менээ тыпсыр дугайында айтырыг мурнунда-ла көдүрүп турган. 1984 чылда Москваже дилегии киирген турган. Ол шагда бүгү-ле чүүлдерже партия кижиит турган ышкажыгай. СЭКП обкомунуң «бергелерин» арай бооргаа ажып эртсе-даа, партия ТК чөпшээреэзэи болган. Чылдагаанын кым-даа билбес. 1988 чылда бир киирген, ынчанты ССРЭ-ниң иштики херектер министри турган Власов чөпшээрешпээн. Эрткен, 1991 чылда киирген дилегиин түнели бө-дүр.

— Ийет, түнел дутаймда чүтаалай бевгенивисте чүгаанын кол темазынче шилчиили. 1991 чылда генерал эргени алнаидыр силер, чогум ол чыл иинтизи-биле кандыг болганыл?

— Чүгле эртиен чылын эвес, соолгу ийи-үш чыл дургузунда дыка нарын байдалга ажылдап келдивис. Кем-херек үүлгедишкиниия янзы-бүрү хевирлерн тыптып келгилээн. Маиаа бүгү күштү кажанызынаан-даа артык моолиээр ужурга таварыштывыс. Ынчангаш эртиен чылдагы түнелиивис чүгээр (ийет, чүгээр) болган: аар кем-херек үүлгедишкинии — 21,7 хүү кызырылган. Өлүржүр-чидиржир чоруктар, аар кемээшкиниге чедирер таварылгалар, күштеп чазаплаалакыларнын эвээжээн. Хоорайларның, суурларның кудумчуларында хөй-иитиниң корумчурумү чогум экижээн, ону эскерип тур бооп силер.

Ылаңгыя бүрүнгү чыл биске дыка берге болган. Национаплар аразынга чөрүлдээлер үези ол ышкажыгай. Ынчангаш улуг-даа, бичиидаа кем-херек үүлгедишкини дораан-на ону үүлгеткен азы когарааи кижиниң сөөкязыдыига дээр турган, ынчангаш республиканың интернационалчы милициоиерлери маиаа иитизи-биле турушгут ажылдаан, ындыг ёөруктарны өөскүтпезиниң бүгү хемчегларын алган. Ынчалза-даа иинти байдал нарын болдур эвесве, кем-херек үүлгедишкини-биле демисел чүгле биске онаажыр апарган, хөй-иитиниң киржилгези барык чок деп ажыы-биле чүтаалаар апаар.

— А мурнунда дружиниктер чүүн турду, бүдүүлгелериин, ажыл-агыйларынын күселп-биле шагдаалар база түүдүп турар эвес силер бе? Хөй-иитиниң бир дет. кимчези ол болгу дег-дир.

— Ийе, ийи-үш чыл бурунгаар ворум-чурум камгалалынга политиктиг-даа, совет-даа органнар, иинти чон калбаа-биле киржип турган. Ол ажыл ам сулараан-дыр. Бүдүүлгелериик, ажыл-агыйларының күсели-биле 200 ажыг кижини бо хуу составка немей түүп турар бис, керээ ёзугаар. Оиу бо чылын үзадып ужурлуг болгай, кымдаа үзадып келбээн. Экономиктиг байдал баксыраандыр яйын, хамык чүве ортээ үлгатаан. колхоз, совхоз, будүүлге чери бар акша-хөреигизии санааш, ону чүүже угландырарын билбейн турар, шагдаа түзар дугайында айтырыгны бөзин бодавастаан. Оларның оозу бала чеп, чүү-даа чүвенин ортээ тергиин улгадып турар ышкажыл. Бо айтырыгны чер-чер Советтерииче шилчидерип чүгүла деп бодаар мен, бюджет бар болгай. Кым корум-чурумиуг болзурга сонуургалдыг болдур, ол араны чеде тыптар.

— Даартагы хүн деп чүве бар болгай, Владимир Борисович, бөгүнгү бергелер ындыг-дыр, чеде моон соңгаар кандыг сорулгалыг силер?

— Үнүп келген бо кара Мечи чыты нарын-берге болур деп чурагачылар-даа чугаалап тур, иинти чуртта, республикада амыдырал байдалы-даа ындыг-дыр. Сула салдынган өртектер, иинти чедишпес чүүлдер уржуктуг бооп болур. Сагылга-чурумну шыгыы тудар, күженнишкиниг ажылдаар херек. Көрүер даан, янзы-бүрү чыыштар болуп турар, политиктиг партиялар бистин республикада бөлүн тургустунуп эгелээн. Хат чокта сиген бажы шимчээр эвес, олар платформаларлыг. Иштиледе болуп турар бо бүгү чүүлдерии киржилгейге ап, ажок мерген ажылдаар ужурлуг бис. Тургустунуп келген нарыы-даашкынларны чавырылдырар, баш үдур хемчегпер алыр дээш демисежир, ажылды демиит чорудары чугула.

Соруга талалы-биле кассы чугаалаарга ыидыг. Оиу материалдыг тала-биле детквивес болза, бистин ажылывыстың дажи куду болур. А хамык чүвенин өртекүнезиниия улгадып турарын көрүнер даан. Милиция органнарының ажылдакчыларының шалыпын өстүрген бис, техиика аймаан немей садар апаар. «Жигули» маркалыг 15 автомашинаны чөпшээрен турар, өртээ 2 миллион 700 мун рубль-дир... Ол акшаны кайыын тывар бис, бюджеттс-ле болгай бис.

База бир бергедеп турар айтырыывыс — кадрлар. Юрист эртеминг ажылдакчылар бисте дээш, колдуунда практиктер болгаш еске өөредилге черлери дооскан кижилер ажылдап турар. Ол чорук истелгеии чогумчалыг чорударынга, үүлгеттинген херектерии ажыдарынга удуг когарал болуп турар. Оон кадында амгы штатта кижи саны эвээш болдур ийин, четтикпес, ынчангаш ам-даа 370 кижини штатка киирип бээрин дилеп турар бис.

Амгы кадрлар-биле ажылды улам күштелдирери бистин кол сорулгавыс болуп турар. Оларның шилилгези, өөредилгези дээш кичээнгей күштедир, хоойлудурумну сагыыр, ажылыиға бердинген кижилерни оиаалап үнелээриинин механизмин тывар апаар. Ол ышкаш национал составын база барымдаалаары чугула. Чогум бо ажылды мурнуидан бээр кичээнгейге ап келген бис. Оиу бадыткаары-биле дараазында сан-тоқуу көрүптээли: 1986 чылда милиция органнарында тывалар 578 кижи ажылдап турган болза, ам 1152 кижи болу берген. Ол дээрге колдуунда чартык кезиндир, состав мындыг турар ужурлуг. Бо дээрге милиция органнарына ыяап тыва улустуң хөйүү ажылдалып алыры чугула деп аиаа салган сорулга эвес, а кемхерек үүлгедишкиниинин дыка хөй кезиин тыва улус үүлгедип турарын барымдаалап турарывыс болур. Бо чылын милипияның дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлерин 51 кижи доозуп көөр, иинтизи-биле бистин республикадан 340 кижи өөренип турар. Доозуп келгеннерни бажы-белгат-биле база хемчилрар апаар.

— Чүгле чаа доозуп келгеннерии эвес, черле шагдала ажылдап, чүүткап турар милиция ажылдакчыларының социал байдалы кандыгыл, Владимир Борисович?

— Бо нарын айтырыг. Аиа-шалын талазы-биле чогум хомудаар чүве чок. РСФСР-ниң Президентиниң Б. Н. Ельцинниң чарлыын бүгаар шалыиы 90 хуу өстүүп берген, ам-даа өстүрер талазы-биле айтырыг турустунуп турар. Милиция ажылдакчыларының тускай эмиелгези бар, оиу калбартырының айтырыы база шиитпирлеттинер.

А чурттаар орап-сака айтырыы дыка чидиг. 725 кижи бажың оочурунда турар, үүлгер садтарыига 163 орун херек. Квартиразынга телефон турар ужурлуг, а олар чоң ажылдакчылар база эвээш эвес. Оон аигыда ажылдаар орап-сака айтырыы база чегеп. Ажыы-биле чугаалаарга. Кызыл хоорайда болгаш Шагаан-Арыгда иштики херектер килдистерииия бажыиары чүгээр, а артканнарында эргижирээи бажыннар болгай.

Бо айтырыглар коорту черле шиитпирлеттинер дээрзинге идегээр мен. Чуртта мындыг ужу-бажы тывылбас чүүлдериин төнчүзу черле турар болгай, амдыызында рынок экономиказынче шилчилге үезиниле тур үеии бергелери бө бооор. Бистиң республиказа Президентиии соңгуп алган соонда черле экижишкиии туруп болур...

— Ийет, республиканың эң баштайгы Президентизии соңгуур болгай бис, бо талазы-биле силерии бодалынар кандыг ирги? Президент биске херек бе азы чок бе? Кым аиаа таарыжыл?

— Тыва бот-доңуиаан республика апарган-дыр, амгы үе берге, нарын, ынчангаш ындыг үеии чүгле күштүг күүсекчи органның ажызында элээи чиик ажып эртип болур бис. Ынчангаш ону күштелдирер, бот-доңуиаашкынны улам быжыглаар, республиканың экономиктиг болгаш социал амыдыралын экижиидер дизе, Президент черле херек!

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле салыг-харылаштырылга күрүне компаниязының чиягиие директору Б. Т. Саичи олар кандидаттар кылдыр бүрүткеттиргеннер-дир. Оларның кайызын хоомай дээрил — чоиңуи шыырак, төлептиг оолдары-дыр, оо, албан-дужаалга кайызы-даа чедишкининиг ажылдап шыдаар. Ынчалза-даа ол ийииик кайы-биразын соңгуур ужурлуг чүве болганда, ыяап берээнин шилиир апаар. Ынчангаш чүгле мээи болап турарым-биле алырга. Президентиге Ш. Д. Ооржакты соңгуп алаа черле ажырбас. Биизеде, ол чаяак башгыны болуп ажылдап каапкан, дүржүглалыг, соңгаар черлер-биле харылаанны түүп четтиргиикеи (амгы үеде экономиктиг айтырыглар кол болганындан оиу чугулалап орарыы бик чайде, ол ажыык-тыр чоп-биле харылажып билир, арталып тып алган, негелделиг, энергилиг хөй, моон соңгаар дүржүлгазы улам немежип болгай.

— Био-тээ, силерден айтырыглар салып орар болганывыз, ужулыг айтырыгны сагбайн баруч шыдавас-тыр мен: милиция биле айтыжыр чоруук органнарын катыштырар дугайында шиитпир хүлээп алдыныы турган. оон соонда оиу ыяап дээш соксатказ болгай. Бо талазы-биле бодалынар чүл, оларны катгыштырган болза зии турган бе, азы...

— Чоң-чоң, оларны кадагы шуут ыяп эвес. «Португель» дугайында чугаа эвес дээрзии баш удур сагыидырайн, херектиг ужуру чүл дээрге, бо ийи органның хүлээлгези шуут ийи зигы чүвө-дир ийин. дапгыдан көөрге чоок ыяжаш, а херек кырында иштики кылыр ажылдар сыр өске болбазыкче. Оларны маиза бирээи бир чоң чугаалларынга үедээ, солуп шөлүү-даа чедишпес. Оон аигыда, ол ийи органны кадып турганының мугаранчыг дүржүлгазы 1938 чыл болгай, ол безии чоииуи сагыш-сеткилиигеяар дээрзин чугаалап кагйл. Черле таарышпас.

— Репрессия дугайында чугаалап орарыварны билдим. Черле чуртуң төөгүлүнде бир халаптыг ол болуушкыннарга хамаарыштыр каш сөстен чугаалап көрүнерем.

— Ол доңкуи чылдарда дыка хөй актыг кижилер үидезии чоң бурүүдаттырганыы ажыы-биле чоиға бижип, дыиаадыи тугарыы-даа эки-дир. Ол ажыл шаикда, алдан чылдарда эгелээш, ара соксаан болгай. Ынчаи республика прокуроруу турган В. Д. Доруи-оол эгелээн, оиу ол-ла албан-дужаалга турган А. Д. Ховалыг удамчылаан, ужу-кыыы мөзөө база оиаашкан. Чүге ара соксаиыыл дээрге, төөгүүи шыны-биле көргүзериинеи ынчан арай чалданган чүве, ынчангаш чаигыс талалай каапканындан, алыс түүиел үндүртүмээн. Ынчангы партиның болгаш чазактың дээди удуртулгазынга база хөй чүүлдер оиаакыр хире апаргаиындан, ара соксаткан хире.

Амгы ажык-чарлыг үеде бистиң республиканы бо ажыл удам ажык, калбак апарганы билдингир болгай. Ынчалза-даа шыиы дорт соглевес чоруктар база бар. Өске, чүвени чедир билбейн турар кижилериин чамдык мәссеыыг информация чөпсектеринге берип турары арай шынга дүүшпес үнелелиинин дугайын чугаалаан мен, олар частырыы билип каарлар, а бо эртемдениис, төөгү эртемнериин доктору, хүндүт эш Ю. Л. Арапгыи бодунуң ажылдарынга чаңгы бадыткалыг анализ бербейн барыылааны хомудаичыл-дыр.

Оон аигыда, агартын турар кижилериистиң күүдө, эт-сынын азап каап турары бо-даа таарышпас. Ол кижи чүү дээш, кымның буруиуу-биле репрессияга таварышкаиыл, уруг-дарыы кумнарыл дээрзин катай чарлаар болза эки. Шынап-ла, «контрларның» дыка хөй аиы-төлү ол үезиизе эртем-билиг-даа чезип албаан, аъш-чем-даа орта ишпейн, улусна бак карак болуп чоруан болгай. Ынчангаш орайтар-даа болза, оларның чагай адын атпас херек.

Бо талазы-биле ажыл чоокку үеде доозуп бооп дээрзинге идегээр мен. Ынчан бүгү төөгүнү, оон ишгинзе Тыва төөгүзүн база эде кылыр бооп. Шуптү чүвени шын чугаалаар, акты ак, карачы кара дээр те келген Чоп бодунуң төөгүзүн шын билир ужурлуг. Кымны-даа артык черге агартпас херек...

— Интервью дээш четтирдим.

Д. ЧЫДЫМ беседалашкан.

Бөмбүрзектиң судалы

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың даштыкы экономиктиг политиказы америк компанияларны Хамаарышпас күрүнелер, демнежилгезиниге хамаарыштыр өске хөгжүделиг чурттарның фирмаларынга бодаарга деп эвес байдалга тургузуп турар. Геоэкономиктиг институттуң болгаш америк-совет харылзаалар талазы-биле америк комитеттиң чагыын бүзүаар белеткээн илеткелдиң авторлары ыидыг түүкелди үндүрген. Оларның санап турары-биле, АКШ-тың чазаа мурнундагы Совет Эвилели-биле салыгламышкынга эң таарымчалыг байдалдарны тургузар, чээлиелери болгаш магадыладарны калбартыр, техниктиг хандырылганың программазын боттандырар, экп шынарлыг продукцияны ынаар садылаарынга кызыгаарлаашкынарны соксадыр ужурлуг, ХКД чурттары-биле садыглажышкынның хемчөлиинии талазы-биле АКШ «улуг чеднинии» өске чурттарындан дыка хожудап турар деп плеткелде айтыкан. Германияның Демнежилге-биле ол-бо садыглажышкынны 2,5 хуу чедип турар болза, АКШ-тың даштыкы садыглажышкынының ол хемчөл чүгле чартык хуу чедип турар. «Мурнундагы Совет Эвилели—ол дээрге 280 миллион кижилиг улуг рынок. Олар америк технологияны, эргелеп башкарыга дуржулгазын, бараанпарны сонуургап турар, а оларның-биле бистин садыглажышкынывыс харык чок бинии Гантибиле деп хемчөлдиг бооп артын турар» — деп, геоэкономиктиг институттуң президентизи Майкл Клодон демдеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Канаверал думчукта (Флорида штат) космодромдан «Дельта» деп чедиригчи ракетаны салып үндүрген. АКШ-тың шериг-агаар күштериниң албан хуузунда төлөлекчилериниң дыиатканы-биле, ужудуп үндүрүүшкүн чедишкиниг болган. Ракетаны салып үндүргениниң соонда чартык шак болганда, оортан «Навстар» дээр системаның шериг спутниги ангыдаитан. АКШ-тың шериг-агаар күштериниң ол чажыт спутниги 65 миллион доллар өртекүнелиг. Чер коогунда ындыг спутниктерии саны ам 11 четкеи ол. Иинтизи-биле 24-ту орбитага тургузарын көрген. «Навстар» системаның спутниктери Чер бомбүрзөзиниң душкан-на черинге 3-15 метр хемчөлди ылгап шыдаар.

КНО. Каттышкан Нациаллар Организациязының күштериии баштайгы болүү Югославияга ийи неделя турда, ол кедүрүүшкүнүү чүве чугаалаан. Оон чугаазындан алырга, Крикалевту космоста политиктиг чылдагаан-биле каапкан. Каржы фантастиктиг кииода дег, ол оортан эң келгеш болуулуң чуртуп тыпгайн баар. Аиаа АКШ-тың Эндрюс баазазынга кээп хонары эки бооп чадавас дээн чижектиг чүве чугаалаан.

«Бир эвес силер Крикалевту болтпес болзуларза, мен президентиге баар кижи мен» деп кыжангаш, чорупкан.

ВАРШАВА. Краковтуң онкология институту — Польшаның мурнуу-чөөн кезээнде ындыг чергелиг чаигыс эртем-медицина институту чиигс аарыгныц ыжыктарын ап каар талазы-биле кезиишкиннериниң саиын үштүн бир кезиишгс кызырар ужурга таварышкан. Ол институттуң кезиишкин клиниказының эргелекчизи профессор Генрик Иосектии чугаазааны-биле, ындыг хемчегии бо чылын акпаланарыынкынын дыка кызырганы-биле алыр ужурга таварышкан.

«Жиче Варшава» солуунуя бижээни-биле, мурнундагы болгаш амгы чазактарның кадык камгалал талазы-биле политиказы ындыг чугула алырны бууразшкынның кезиие чыгаан.

Польшаның кадык камгалал болгаш социал хандырылга министерствозунуң «Кадык камгалал адырын сайгыргайгайдыр талазы-биле» программазында көрдүнгенин дүүгаар бо чылын апрель 1-ден эгелеп 100 хире эмнелге албан черлерин акпаландырарын соксадыр, 3-4 мүн хире медицина ажылдакчыларын ажыл чок артар. Эрткен чылын акпаландырыышкын чеяшпези-биле 11 эмнелгелер, 17 бөлүүдүлга бажыннары 4 эмнээшкиниг санаторийлер хагдынгам, эмнелгелерге 2308 орунпарны ажыглавас болдурган.

(РосИТА—СЧТА).

Хүнче көрген сарыг чечек
Күстүң айын төпгес эвес,
Хүрем-Тайга оглу, кызы
Хүлээлгезин уттур эвес.

Бо эрги чр. Ол дайын үезинде Моигун-Тайганың Хүрем-Тайга сумузунуң аныяктарының аксыидан дүшпес ырызы турган. Ол ынаар чурттап чоруур Согар-Кечил уктуг Шыырап ашактың уруу ареэчи Сүрүн карангиттериин, ыргак-сааялариың, кара-салдарның... аалдарын кезип, фронтуга белек чыын шаап турган, ол ырыны хизирепип ырлаар чораан. Ол үеде дүштүү, чыткан хөй тургуспас, томаанныг, ындыг ааяылыг болгаш «халба» деп шоладатказ Донгак Успун Карыы хемнин куду талазында мөөстерге мал-маган кадарып, эрес-кашпагай Сүрүнүя кайы үгдан көстүп көөрин маиап, олбо чүктерни караабиле «быттап» каапгар.

Сүрүн хүнүң хүлээлгезин күүседип каап, иежелюкгй өй-дерде хол күруг орбас — чаалажып турар аг-шеригге хеп даараар, хол-хап арыыр үүлезии күүсетиеш олуруптар. Эиик ыт дег бердинген характары-биле олче кайгаан Успунну херекке алыр хире эвес, ынаашпа сөглевии, шөлээи чаиаар уе чок — кадыг-дошкуи чылдаю чоруп турган. Ячок чүве болгуреле — «чоиңуи чайгыны» апаар. Сүрүн оон гостир-ында чылдагаан бар — улуг шестеэи Иргит Чыпчы Хүрем-Тайга сумузунуң даргазы-даа болза, Кара-Лама деп шолазының соолгу кожумааидан, удавас бээ апаар Делгер-хаа адының эрги албан-дужаал кезээи-деи, адазы Шыырап ийи көрнүр чүдүг-сүзүглелиидеи ондаксынар, оваарныр турганын од билнр. Моигун-Тайга коиңуунуң-даа, Хүрем-Тайга сумузунуң-даа араттары мал-маганын «кыналл коэшче» чүзүи-чүзүиүбиле сүрүи чорудуп турган. Ужур-утказы эки билдинмес-даа болза, кижилерни, Сүрүи ышкаш ареэчилерии бир-ле чүвеге хүлээндирип турар «патриотизм», «интернационализм» деп сестер улуг харысалгалыг болуурун иегеп турган.

Ол берге чылдарда Сүрүи биле Успунуи бөдүүи кудазы болган. Хөй санныг төредлер чыыпган-даа болза, улуг-ла көрүшку-маиай чок өртөеп. Чогум кайдазы эки билдиимес «ада-чурттувусче» дирлеген айыыл сагыш-сеткилге дээш, байыр-найыр кылыр арга бербээн. Ынчалза-даа база бир аныяк өг-бүленип, оруу ынчан ужукталган. Хөй-хөй чыл кады чурттаарын, хөй-хөй ажы-төлдүг болуурун келген төредлер күзээш, кутхан дашканы аиаааи, салган эътти дайнам хүреии кезии чиген, аалчурттуиче ынчаар тарай берген...

Ынчан мен бичии-ле болзымыг, кыдыын алзы ужук, биижитиг-даа, мал дээнде одут орбас, чыдын чыттас, экииргек-дузаарган-даа көжалар чүве ийии.

Бир-ле эртен хөй үндүреринге кажаа аксын ажыдып алган, үскүлешкен ийи кошкар чарып чадап, ыглаар чыгыы кыиы бергеи турумда Сүрүи үгбай халып келгеш, кошкарларымны чара сывыртаааш, «Өгге кирем. Ходулжок!» диди. Соиуургааш, олариың өөнүи эргиинии артап кирдим. «Хүнүедир мал чанынга чоруур кижи хемирип чор, ма» дээш кодергей чаагай, сүтүүг кууруттар ап берген. Үнер деп чыдырымда дедир быйыргай. Ынчалза-даа алыс ажылгыр улус кайыы тоор, чүгле районга эвес, бүгү Тывага сураглыг малчыинар кылдыр бо чылдарда өзүп келдилер. Бо чылдарда Сүрүи үгбайның чемнир холдары та чеже хураганиыя думчуун сып, эмнирип, дорукторуп келген, ол ес-бүле каттышкаш та чеже баш хойиу өстүргеи. Бүгү назынында мал кадарып чораан бөдүүи пшчилер олар-дыр. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты Успунга аиаа кайыы тыпсыр ийик ап, алыыл-ижии үзелээнии олдур. Азвар-бойдузу калчедошкуи Моигун-Тайгага өскер төрүүр чүс баш малга онаашыр 117 хураганы сүт ап турган.

Донгак Делгерович биле Сүрүи Шыырановна Успуннар ам хүндүлүг дыштанылгазында. Кадыкшылыының аайы-биле суурже көжүп кирип келгеннер. Ынчалза-даа мынча чыл дургузунда мал ажылынга ижиктирип өөреткен «сургуулдары» оларның херээи кедээде уламчылап чоруурлар. Оларның араазында ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң мурнакчылары бөзин бар. Биризи — Родион Донгаковнч Успун. Ол дээрге бо хоочун хөйжулары-ыстың оглу-дур. Адазының изин баскан малчын ол. Родионның эки көргүзүглерииия дугаймда республика солуннарынга сөөлгү үеде база чангыс эвес удаа бижээн.

А хоочуннар суурда бажыңында иелээ деп бодаар силер бе? Чок. Изиктеже ажы-төлдүк хөйү дээрге, кирген кижи олурар чер тыппас деп болдур. Уругларының уруглары, оларның ажы-төлү... Оларны суур чону «Халбалар кезээ» дииишаан. Чогум «Халба» деп сөс бо утказа чүүле Донгак Делгеровичиниң томаанының көргүзүп турар эвес, иинти ол өг-бүленнн, ол аймактың оожум-даа болза онза ажылгырын база бадыткап турар эвеспе. Ажыл-агыйның ужур-бажы орта биилдиимес бо ырын, берге үеде ярат ажыл-агыйынче эң дидиктиг-ниң мурнаанларын праздиктың Успун биле Сүрүнүң ажы-төлү, оларның дүмма, чуржаттары кирген деп бадыткаайн. Успун биле Сүрүнүң өдекшиткен турлаз Илиде оларның ооллары Маиок биле Родион Успуннар, хөзинери Чочай-оол Дагба, Һалдар Иргит суглар машина-техника тургузуп алган, баш удур шинчилеттинмээн бо берге үүлеии бир дугаар чогудуп эгелээнивер, «Газ-66» деп үреллик турган машинаны олар «бут кырынга» тургузуп алганнар.

«Суурнуң» орар хоочуннар ажы-төлү-биле халбактанчын орза-даа, ал сагыыы малда. Оиты үеде оларның кайы-бирээзи көдээде чеде берген, хөй оларын көргеи, төрээн малдың чаш төлүн шинчээп турулар. Ажылтыр кижиниң адак-бышкаа черде чиик болур болгай, оон бадыткалы бо-дур. Сүрүн үгбай Делгерайның хөрээзинер хүнү — Март 8-де 70 харлаар дээрзин чугаалаарга, оон хересиин. Оларны бо кайгамчык юбилейиик бүдүүлүнде көөрүвес, сагыышка шүүлүк чайгаар төрүттүүнүн көөр-дир.

Сүмен, аргаи кезээде-ле төлге—чалгыя,
Чүрээи—ие, баарын эриг,
карааи—чыычак
Сүрүи үгбай — үгбазынга үгбан-дыр сеи,
Чус-даа чылды салык сеиээ хайырактыр!

Салчак МОЛДУРГА.

Шериг албаны

КЕЗЕМЧЕГЕ КЫМ-ДАА ОНААШПААН

Республиканың каттышкан шерниг комиссариадының ийиги кылдызында водпоп-цовник М. Жиц-биле чоокта чаа ужурашкаш, беседалашкан мен.

— Михаил Маркович, эрткен чылын шериг албаны арттырып турган, кезектерин катташ чорупкан шериг оолдарга Президент турган М. Горбачев келдерел чарлыкты үндүрген болгай. Кезектеринче чаңнаан оолдар бар болза, оларны ам канчаар көрүп турарыл?

— Шериг албаны эрттирип турган, кезектеринден дезинфен солдаттарны сүрүп туткаш, оларны теннг сывырыладыр иштинче киирип, кеземче херээ онаагаи деп чүвеник бөгүнге дээр дынналадым. Бистин республиканың журнуидан чуртувустуң аягы-аңгы девискээрлеринде шериг албаны эрттирип турганы кезектерин катташ чорупкан оолдарны бистин республиканың шериг комиссариазынга келирге, оларның-биле беседалашкаш, Абаканда шериг кезектеринны бирээзинче чорудуп турар бис. Бо хүннерге чедир сываар-нус ажыг оолдарны чорудувус. Олардан 16 кижи дезинфеннер. Оларның күзели чаңгыс: Тыва Республиканың девискээринге шериг албанын эрттирери. Ол болдуимас айтырыг-дыр. Чүге дизе, Тывада шериг кезектери эвээш санныг болуп турар.

Дескен оолдарның чамдыктары бистин комиссариатка ада-иелерин эдертип алгаш-даа хүн бүрүде кээп, боттарының дезинфекцинин чылдагаанын. буруузүн чажырбайн миннип, осне кезектерже чорударын дилеп турар. А бис оларже чөптүг, эки базымнарны кылып, дузалажып турар бис. Чижээлээрге, эрткен чылдың декабрьда 98 шериг оолдарны, а бо чылдың январь айда 8 кижини Абаканда шериг кезээнче чоруттувус.

Бир чижек, бистин шериг комиссариадынга үш оол келген, оларның ийизи сержаитылар, өскези аиаа солдат. Олар үжелээ үш аягы черлерге: Грузияга, Молдовага, Украинага аягы-аягы кезектерге албан эрттирип турган дезинфен. Олар бот-тарының шериден дезинфекцинии чылдагаанын тайылбырлап, күзел-биляэн илергейлээн билдиришкиннерни биске киргеннер. Оны база өөренип көрдувус. Түс черниң каттышкан шериг комиссариадының коллегиязының үндүрген шиитпирин өзугаар, оларны Сибирьнин шериг округунда кезектерин-ге албанын улампылап эрттирер кылдыр арттырган. Дескен оолдардан кым-даа кеземче херээнге бо удаада онаашпайн турар. Ынчангаш бис шериг албаны эрттирип турганы кезектеринден мандыг-бир чылдагаанныбиле дескеннерге дуза көргүзерин уламчылап турар бис.

— Шериг кезектерин каапкаш, чаныя кээп турарларга хамаарыштыр чүнү чугаалаар сиңер? Сооллу үеде ада-иелер оолдарын шериге чорударындан корлар аңдырнынар...

— Бирги айтырыгга харыы мындыр: бистин комиссариадывыска оларның келген херээ чок. Чүге дизе чурттап турган черлериниден шериге кыйыртакан районнун, хоорайның шериг комиссариаттары бар болгай, баштап аиаа баар үжурлуг. Ол черлер тургустунган айтырыгларны дүрген шиитпирлээр. Бир эвес ол черлериин харыызынга кым-бир кижи чөпсүнмес болза, прокуратура бар болгай. Ынаар хомудап база болур. А оон соонда биске келир болза, ол үептүг болур.

Чамдык ада-иелер оолдарын шериг келдириишкиннинге чорутпайн турары шын. Мен Тываның бүгү районнарыпла сургакчылап чоргуладым. Оглун шеригже чорутпас ада-иелер-биле беседалашкыл-даа турганыл-даа. Бистерии, шериг комиссариатарының ажылдакчыларын мындыг эвчок байдалдарга чедирип, ада-иелерни оолдарын шеригже чорутпазынга чедирип турар чоруктун бир янзагаанын — республикада массалыг информация чепсектериниң багай салдары болуп турар. Чижээлээрге, эниир чылын оглун шеригже чорударындан ойталаан бир ада-иеге чеде бердим. Чугаалашпым, олар «Тываның аныяктары» созунга парлаттынган «База бир тыва солдат өлген, дараазында кымыл?» деп үүлдү көргүстүлер. Ынчангаш оглун шеригже чорутпазының дугайында дорту-биле харыыладылар...

Чаңгыс-ла чыл иштинде «Тываның аныяктарынга» ыңдыг янзылыг үш материал үнген. Мындыг үүлдер бистиң ажылыыска улуг каража чедирип, шаптыктап турар. Ындыг фактыларның хөй кезиин хынап көөрге, шүүл боор-дур.

Ада-иелер ажы-төлүн өскө районнарже улчудуп чорудуптарындан кортпас боордур. А шиектери чиде бээрге девидеп-ле үнерлер...

Эрткен чылдың шериг келдириишкиннинид планын көөрге, Каа-Хем, Бии-Хем, Эрзин болгаш Таиды районнар 84 хуу күүсеткен. А өскө районнарда оон-даа куду. Кызыл хоорайдан 12, Кызыл райондан 6, Барыын-Хемчиктен 12, Чөөн-Хемчиктен 11, Улуг-Хемден 3, Каа-Хем, Тес-Хемден 1-1, Сүт-Хөлден 8, Мөңгүн-Тайгадан 2 кижи шериг албанынган ойталаан. Бо дугайын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Дээди Советке, прокуратурага дыннаткан бис. Эрткен чылдарда бистиң ажылывыс эки дээнделге чоруп турган болза, амгы үеде арай куду болуп турарын чугаалаар апаар.

— Кырган ада-иелиг, ажы-төлдүг оолдар Тывага шериг албанын ноон сонгаар эрттирип болур бе? Назы четпес аныяктар-биле шеригге белеткел ажылдарын чорудуп турар бе?

— Амгы үеде ынаыг байдал чок. Ынчалза-даа ооң арганын удуртур органнар өөренип көрүп турар. Силерниң салган айтырыгларга хамаарыштыр алыр болза, шеригже келдирткен оолдарның 15 хуузу Тываза турар кызыгаар шерии-ниң кезекчерингге шериг албанын эрттирери көрдүнүп турар болгаш шериг тудугжуларның 5—6 роталарын республика девискээринге турарын шиитпирлеп каан.

Ам шеригже келдирткен оолдарны чамдык кезектеряе мөөнкеп чорудуп эгелээн бис. Чижээлээрге, Забайкальскиң шериг округунда бир кезекче чангыс черге албан эрттирери-биле 150 солдатты чоруттувус. Новосибирск хоорайже болгаш РФ-ниң чамдык черлерииче 40-60 кижини база мөөнү-биле аътказган бис.

Шериг назыны четпээн аныяктар аразынга шериг талазы-биле ажылды күштелдирери негеттинип турар. Аиаа көрдүнген акша-төгерик-даа, шеригжиткен өөредилге программазы-даа бар. Шеригге баргаш, боо тудуп, ону адып билбес, маннап шыдавас солдатты чүү дээр боор. Ону баштай амыдыралга өөренип алырга, албан эрттирериге солдат кижиге чиик болур.

— Михаил Маркович, бир эвес шериг кезээн катташ чораан солдаттар ийи дугаар барган кезээидеи дезиптер болза, оларга кандыг хемчег көргүзүп болурул?

— Ындыг үүлдү ийи дугаар кылыптар болза, 3-5 чылга чедир хосталгазын казып шиидер ийикпе, азы чурум эдер батальонже (дисбат) чорудар.

Мындыг бир чөптүг эвес үүл бар. Ону ада-иелер билип алыры чугула. Солдаттың кырган ада-иези азы даайы мөчүп каарга, шеригже ооллче телеграмма чорудар. Ону баштай-ла шериг комиссариадын дамчыштыр чорудар херек. Эмнинии, комиссарның бүзүреттирген таммазы албан турар. Кижи өлген таварылгада ада-иези, төрээн акы-дүнмазының ескелериие хамаарыштыр шериг комиссариады шериг албанында кижиниң аалынче кыйыртпас.

Чечен ИРБИЖЕЙ беседалашкан.

МЕЧИ ЧЫЛЫ

(60 ЧЫЛДЫГ ЭРГИЛДЕНИҢ ТАЙЫЛБЫРЫ)

«Шын» солуунуң редакциязынга Мооддуң пайысылалы Улан-Батордан чагаа чедии келген.

«Экии! Эш-өөрлериниң мурнуга холуунуң каксырыы (тейлей тудуп — ред.) могейии тейлеглии. Чаа чылдың «Шын» солуунун ам ноичуп өөрдүм! — деп, ол чагаада бижээн. Оон ынай: — Бо хевирлиг бичии үүле бүдүрүп, үндүрүп, конке (хөй чошта — ред.) бүин чедирер арга бар бе? Д. Балжинниин» дээн.

Моол тывазы өөдүктүг моол дылдан очулдура аарак бижээн үүлүн бөгүи парлап эгеледнивис.

МЕЧИ ЧЫЛДА ТӨРУТТҮНГЕН СУРАГЛЫГ КИЖИЛЕР

Мооддуң 37-ги улуг хаанны Лигден 1604-1634 чылдарда үжен чыл дургузунда хаан ширээге чаларааи.

Мооддуң араттың улуг чогаалчызы Цэдэидийн Дамдинсүрен.

Моол астроном Гэвш Лувсанчүлтэм.

Алдарлыг чурагачы Сүмбэ камбы Иш-Балжир.

Итали чурукчу, шүлүкчү Леонардо да Винчи.

Улуг орус чогаалчы Антон Чехов.

БО ЧҮС ЧЫЛДА МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ МАГА-БОДУ.

ӨӨҢ БОЛГАШ МЕҢИ

Довурак (сарыг) 1908 чыл—2 мең, 1968 чыл—5 мең;

Демир (ак) 1920 чыл — 8 мең, 1980 чыл—2 мең;

Сүг (кара) 1932 чыл —5 мең, 1992 чыл—8 мең;

Ыяш (көк) 1944 чыл—2 мең, 2004 чыл—5 мең;

От (кызыл) 1956 чыл—8 мең, 2016 чыл 2 мең.

МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ ХЕЙ-АЪТ СҮЛДЕЗИ

Хей-аъттың олузу (дежзе) көк, аъды кызыл, дылы ак, сывы ногаан, куру сарыг. Сүлде хүнү — пятница (ажыл-үүлези, чорук-шуудуг бүдүнгүр), амы-тын звыралдыг хүнү — четверг (елчейлинг хүнү), каржы хүнү — вторник (эки үүлезии эгелевес, улуг чорук кылып үнмес).

МЕҢНЕРНИҢ УЖУРУ

Мечи чылдыларга 2 кара, 5 сарыг, 8 ак меңнерниң кайы-бирээзи онаажып болур. (Автор «меңги» дижир билиишкинии «мең» деп дорту-биже бижээн — ред).

Ийи кара меңниглер болза, аныс узун дошкун дөстен уктатлыг төрүттүнгеи, оларның сеткили чамдыкта конучуг кадыг, чамдыкта уиачыичак, ажынчак байдал бар. Эктиниң кырында меи азы сеткил туруп болур. Оларның Очур-Маанын Бурганга тейлээр тариназы: хум пад ум дура гайни сухаа! Бачыды үш (назынының иштинде үш багай чүүлү аргажоктуң кырындан ылып болур кылдыр чаяаттынган).

Беш сарыг меңниглер болза башкы назынында чер ээзиниң талу чораан, сонгу назынында багай эвес кижи болуп төрүттүнер кылдыр чаяаттынган, үгааны дорт, ажы-чаңы оожум, арагага сундулуг, эш-өөрдүг чорукСаар, эт-хөреигиге холу бош, шевер, бодунуң туразы-биле кылган чүвези бодунга ажыктыг, бир болза, эрге-дужаалдыг кижи болуп болур. Үүлези бүдүген, аъдикежи балыгга кошкак. Оон Бурган башкыга номчуур тариазы: ум гэлий сухаа! Ийи-үш хонукта аътка шаап, аалдар кезип туруп бээривиске, ажыл хожудаар мен.

Ол тыва телевиденнениң дамчыдылгаларының кастагазы болур ужурлуг. Тыва дамчыдылгалар эвээш, орус дылдыы харын чамдык хүннерде хөй болгулаары чажыт эвес-ле болгай. Ону үеиин негелдези-биле эде көөр болза эки-ле болгу дег. Тускай догуиаан Тыва Республиканың дылын ап көрээли. Тыва дылды курүне дылы кылыр дээни саазын кырында арткан деп болур. Элээп каш садикке, школаларда орус уругларга тыва дыл кичээлдерии эрттирип турары дыл дугайында айтырыгны кайын шиитпирлээр деп. «Урянхай-Тыва» телеканалды көргеш, бажымга кирип келген бодалдарым чамдыызын биженим.

Елена КЕРТИК-ООЛ.
Журналист.

ЭРТЕМДЕН ДУГАЙЫНДА

Тыва дылды, ооң төөгүзүн сонуургап чоруур бистин номчукчуларывыска түрк дылдар талазы-биле эртемден Н. Ф. Катановтун ады таныш, тыва дыл-биле ол атты хоһбаштырып турарының чылдагаанларын билирлер. Ады делегейде билдингир ол эртемден тыва дылды шинчилээр херекке төлептиг үлүүн кииртен, ооң ол талазы-биле эртем ажылдары бар. Түрк дылдар талазы-биле кайгамчык улуг эртемден дугайын чугаалажы бертеннивис таварылга эвес. Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңында бо хүиерде Н. Ф. Катановтун дугайында бооп турар документалдыг өөнүт киноленталап эртемденнии ажыл, амыдыралын, экспедициялаарга, сөөлгү дөртен чылдар дургузунда бодумнуң тыва национал хевиимни безии кедериидеи эпчоксунуп чораанын хөйнү тайылбырлап турар болгай. Алдан чылдар үезинде кыдат торгудан даараан тыва хөректи платьелиг турдум, кедип чаламаш, бир төрелиимге белекке берипкен мен ийин.

Мырыңай чаа бо хүннерде, кара мечи чылын уткаан шагаа байырлалынга, дыка хөйнү билип, тыва кижиниң сагыыр ужурлуг сагыл-чаңчылдарыы-даа шингээдип, бажымга сиңирип алдым. Бистиң аныяктарывыс, бичии чаштарывыстыи национал чоргааралы аиаа хайыгып көөрииге бүзүреп болур.

Шажын-чүдүлгевис безии эглип иээп турар. Ортумак назынның кижизи мен безии, дөңгүн-даңгыл чүүле чыддың чүүле адын билир болганымны демдеглээрге-ле четчир. Бир кезек үеде кижи олгеиде лама, хамга шо-төлге аштырган кижилерни кочулап турганывыс чажыт эвес-ле болгай.

Маиаа хамаарыштыр бир чылын хөгжүм-шиіп театрынга шагаа байырлалын демдеглээн соонда, тыва радионуң журналистеринге партия обкомундан бир улуг дужаалдыг дарга келгеш, бистиі чемелеп, суртаал номчуп турганыы сактып келдим. Ол чугаазын уламчылаап, мынча-даа дээнин сактып чоруур мен:

— Ийи-үш хонукта аътка шаап, аалдар кезип туруп бээривиске, ажыл хожудаар мен.

Ол тыва телевиденнениң дамчыдылгаларының кастагазы болур ужурлуг. Тыва дамчыдылгалар эвээш, орус дылдыы харын чамдык хүннерде хөй болгулаары чажыт эвес-ле болгай. Ону үеиин негелдези-биле эде көөр болза эки-ле болгу дег. Тускай догуиаан Тыва Республиканың дылын ап көрээли. Тыва дылды курүне дылы кылыр дээни саазын кырында арткан деп болур. Элээп каш садикке, школаларда орус уругларга тыва дыл кичээлдерии эрттирип турары дыл дугайында айтырыгны кайын шиитпирлээр деп. «Урянхай-Тыва» телеканалды көргеш, бажымга кирип келген бодалдарым чамдыызын биженим.

Елена КЕРТИК-ООЛ.
Журналист.

КҮШ ЧЕТПЕСТЕЙ БЕРДИВИС

Республика рынокче кирии турары-биле холбаштыр хереглеичилер иилиделиилиҢ биче бүдүрүлгелери сөөлгү үеде районнарда немежии турар.

Колбаса кылыгларының база эт ыштаар биче бүдүрүлгелер Өвүрде, Тожуда, Бии-Хемде, Сүт-Хөлде болгаш Бай-Тайга районнарда ажылдап турар. Газировка кылыгларының бүдүрүлгелери Каа-Хемде, Бии-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Тес-Хемде, Барыын-Хемчикте ажыттынган. Кондитер кылыгларының биче бүдүрүлгелерии бүгү районнарда бар. Ындыг-даа болза, бо бүдүрүлгелерниң чамдыызы сөөлгү үеде хаглының, оларның ажылынарының ам кылыр чүвези чок апарган. Чылдагааны — чиг эттиң өртээниң аартааиы база аар үндүрүглер болуп турар. Ынчангаш чамдык бараанар садыг черлериниге үр турган, шынары үрелиш, баксыраи турар.

Хостуг өртек-биле сатман далгандан кылган хлебтиң өртээ база дыка улгаткан болгай. «Каа-Хем» разрези хөмүр-даш өртээи хостуг өртекке салып эгелээниинден бистиң районнарда пекарияларывыс болгаш эске-даа бүдүрүлгелер ооң өртээиге ам күш четпестей калдывыс. Ынчангаш чамгыс хлебтиң өртээ 7-8 ажна чедип турар чылдагаанарының бирээзи бо. Хлебтиң өртээи эвээжедир дизе, хөмүрүнүң күүгие өртээи катап тургузар херек. Моиу республиканың чазаа өөрении көөр болза эки.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.
Респотребсоюзтуң бүдүрүлге киидизиниң начальиики.

Чарлылдар салбыразы

ТВ

ФЕВРАЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.30 «Салым-чаяанныглар болгаш мөгейикчилер». 9.20 Телевикторина. 10.25 Мультфильм. 10.40 «Чер хемчээктиниин үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.20 «Пи». демдек өзугаар. 13.10 — 13.50 «Кижи болгаш хоойлу».

. . .

15.45 «Бөгүн болгаш шаанда». 16.15 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.45 Курлавыр. 18.00 Медээлер. 18.20 Мультфильм. 18.35 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.25 «Чер хемчээкчизиниң үелери». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кара хаараажак». 22.00 — 23.45 Эфирде — музыка.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Хуулларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.35 Музыкалыг программа. 11.20 — 12.30 «Мен болгаш өскелер-даа».

. . .

16.30 Чергелешкек чурттар. 17.15 Хуу школа. 17.45 Т. Ин. Ко.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.10 Апыяктар программазы. 18.50 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.20 Байырлыгсыз үүлээп алыыр. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүң-не байырлал. 20.40 «Маргыжылшкын». 22.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 29-кү сернязы. 23.20 Россия Федерациязының Дээди Советиниң сессиязында. 23.45 Коммерциияның тускай үндүрүглери. 23.55 Реклама. 00.00—00.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Хостуг үеде. 18.25 Г. Явлинский. 19.05 Рынок болгаш культура. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Мультфильмнер. 20.20 Информастыг программа. 20.50 «Өг эзии». 21.10—22.50 Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 27-де
«НАЙЫРАЛ»: **Убийство свидетеля** 9.30, **Кишаи и Канхайя** (2 сериялыг) 11.20, 14.20, 17.00 **Видеозал: Палач** 10.00, 12.00 13.50, 16.00 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **Проект «Альфа»** 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«Алаш» бичежек будурулге черииин начальиигни
Виктор Сатович САЛЧАКТЫҢ
мөчээнин «Тыва тудуг» күрүне-девискээр кооператив каттыжыышкыны, «Кызыл тудуг» эргелели, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели, № 48, 81 тудуг эргелелдери, «Алаш» бичежек будурулге чери дыиатыышаам, оон төрелиериие болгаш чоок кижилериие хаиы кажыыдалды илергейдеп тур.

Каткы бажы каткан эвес

ИДЕГЕЛ БАР

Танды районнуң Бай-Хаакта Культура бажыңының улусчу театрының режиссеру Тимур Бай-Караевич Норбужук болгаш ында агиткультбригаданың методизи Альберт Борашович Ондар олар чоокта чаа республиканың улусчу культура төвүнүң бажыңынга «Каткы бажы каткан эвес...» деп дузаашкынныг, коч, шоодуглуг көргүзүү-биле аалдап шлгеш барган.

Каткы, шоодуглуг, дузаашкынныг көргүзүлер бистиң үевисте ажыктыг: «Каткы бажы каткан эвес, каттырыкмар, шоодунар, каткы дээрге кадыкшыл-дыр» деп олар концертин ынчаар доозар. Бо ийи бот-тывынгыр артистерниң күүселдези-биле концерт доостуру билек, олар-биле чугаалаштым.

Норбужук Т: — Шак мындыг каткы-шоодуг, дузаашкын, кочулалдардаи тургустунган концерт номерин эжим Альберт Ондар-биле шагаан тура сүмележип, кылып көрзе деп күзеп чордувус. Ол күзелиивис боттанган. Ынчалза-даа номерлер ындыг коичуг бедик деннелге четпейн турар. Хооиун сатирик, чогаалчы Василий Монгуш-биле сүмележип, оон арга-сүмеии алыр күзелдиг бис. Черле чогаалчыларның талазындан ындыг боттуг дуза черле херек ийин.

Альберт Ондар эзинии чугаазынга улаштыр күзелин мынчаар илеретти.

— Бо концерт дээрге бистиң бир дугаар шенелде көргүзүвүс болуп турар. Ындыг концертти бис чоп мурнуига тургузуп шыдаар бис бе азы чок бе дээш боттарывыстың уран талантывыс кандыг эвес дээш дидим базымны кылып, көрүкчүлер мурнуига үнгенивис ол.

Башгайы көргүзүг, базым кылыры ындыг амыр эвес. Төпке кээп, концерт көргүзери сүрээденчиг, девиденчиг-даа болза, кызыптывыс. Чоп бистиң номерлеривисти багай эвес үткүп, хүлээп ап турар-дыр. Ол дээш көрүкчүлерге четтирдивис.

— Силерниң концертиңер багай эвес көөрүлүг. Талант силерде бар-дыр, әр-хейлер! Кымнарның чогаалдарын ажыгладывар, Альберт?

Харыы: — Черле ынчаш үүл, культура ажылдакчыдан ийиги боду талантылыг ажыдып, байыдып чогаадыкчы ажылдаар ужурлуг. Ынчангаш сценарий ажылдарны бодум кылып, чогаалче сундулап, ону бижип, шоодуглар номчуп, бүгү тала-биле ажылдап чоруур кижи мен. Культура ажылдакчызы кижи бүгү талазы-биле ажылдап билир, бодун ындыг деннелге чедир көргүзер, мындыг соруглалыг ажылдап чор бис.

Шак мындыг аныяк талантылыгларны изиг дээреи-биле деткиири чугула, ыяштыг оларның концерт программазында чамдык чиг номерлерии солуп, оон-даа бедик деннелге байыдарынга чогаалчылар-даа аргасүмезин кадып, аиаа сес-биле эвес, боттуг дузазын чедирери күзенчиг. Сценага чаа коступ келген үүлдү чаңгыс талалай көрүп, ону дораан дыка мактап, бактаам хереэ чок.

Концерттин номерин амраа эки «сеитеп» алыр чүве болза, оон-даа артык эки үүлдү бо ооллариың талазындан манап болур идегел бар.

Лидия ИРГИТ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ ийитидел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ меңнелеп болгаш спорт 3-34-57, 3-41-21;
□ чагза — 3-39-05;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндурукчулер — 2-27-41;
□ солуп келбейн баргавда — 2-32-75;
□ бухгалтериа — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыыкны херектериинии таласзыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуп неделяга 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираждың 29045 экз. Чагы: № 39.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 40 (14764) 1992 чылдың февраль 28, пятница Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзелчег чок он дөрткү сессиязы

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ДУГУРЖУЛГА ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Сессия дүүн, февраль 27-де, Кызыл хоорайда Чазак бажыңының хуралдаар залынга бодунуң ажылын эгелээн. Дээди Советтиң Президиумуу сессиязга чугаалажыры-биле 5 түүл айтырыгны киргеи: 1. Россия Федерациязының федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областтың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга түүлдерин база бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында Дугуржулга төлевилелиниң дугайында; 2. «Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында» ТР-ның Хоойлузунуң төлевилели; 3. ТР-ның Дээди Совединиң Президиум кежигүннерин чедир сонгуур; 4. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Күрүне тугунуң Саза Күрүне гимниниң төлевилелдериниң дугайында; 5. Янзы-бүрү айтырыглар.

Сессияның хүн айтырыгнарының хамаарыштыр немелделер, өскерилгелер, эдилгелер талазы-биле саналдар хөй болбаан. Депутаттар А. В. Конев болгаш З. Н. Сат бюджетте турар организацияларның сан-хөө хандырыгдазының байдалының дугайында республиканың сан-хөө министри К. Д. Ондарның дыңнадыг бээрин база депутат Б. Т. Санчи Тывадан дашкаар өөренип турар студентилерге авиабилеттер өртээнин удатканы-биле холбаштыр компенсация бээринге айтырыгын чугаалажыгын саналдаан. Бо саналдарны «Янзы-бүрү айтырыглар» деп кезекке чугаалажыры-биле киирер кылдыр шиитпирлээш, депутаттар хүл айтырыын болгаш сессияның ажылының чурумун бадылап алган.

Бирги айтырыг талазыбиле Дээди Совет Даргазы **К. А. Бичелдей** плеткелдыг кылган. Дугуржулга (кысказы-биле мынчаар адаттыпар. Хүн айтырыының бирги түүлүн кор.—(**Ред.**) төлевилелиниң дугайында сайгарылганың мурнунда Тыванын тургустунуң келген төөгүзүнге хамаарыштыр кыска тайылбыр кылырын чугулазын илеткелчи онзалаан, ол талазы-биле төөгүнүң документилериниге үндезилеттингеи байдалларны дугайын сессиязга тодаргайы-биле дыңнаткан.

Дугуржулга төлевилели дээрге Россия Федерациязының Дээди Совединиң бирок 1,5 чыл дургузунда ажылдап келген документизи болуп турар. Дугуржулга төлевилелиниң талазыбиле бо сессияга депутаттарның харын бээр кол айтырыг мындыг: Дугуржулганың хевирин болгаш утказын түүлдүг деп көрүп болур бе? Ындыг эвес болза, мында хамаарыштыр кандыг саналдар болгаш сүмелер барыл?

Харыы: Россия төөгү республикаларның чөптүг бот-догуннаашкынче үүтküлүн шын билип көөр ужурлуг. Оске талазында, республикалар боттарының эзлүзүнде Россияны база билзе чогуур: ол Россияның бүстүп дүже берги дег кызыгаарындан эртип шыдавас болуру билдингир. Россия түгле бо тодаргай кызыгаарта чедир республикаларга уткуштур базым кылып болур.

Россия Федерациязының улус депутаттарының үшкү съездизиниң докталын күүседиргн-биле национал-күрүне тургузуун тодарадыр Федеративтиг Керээниң төлевилелин ажылдап кылып турар. Ынчалза-даа соолгу үеде бо ажыл барык соксаан. Оон бир чылдагааны — Россия Федерациязының составында республикалар бот-догуннаашкын дугайында Декларацияларны хүлээп алгаш, оон-биле холбаштыр федеративтиг харылзааларга эрге-хоойлудуун үндезинниерин салыпканында. Ынчалза-жок Россия Федерациязының Дээди Соведи, оок палаталары республикаларның күрүне суверенитединиң тургустунуп турарына хамаарыштыр эрге-хоойлудуг деткимчеин көргүзээн болгаш бүрүн эргелерниң база өөрелел-башкарылганың түүлдерин аңгылаарының талазы-биле хемчеглерни албаан. Ынчангаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумуун үүдүп бергени бо Дугуржулгага хамаарыштыр депутаттарның саналдаалын алган соонда, ам түүнел шиитпир хүлээп алдынар апаар.

Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей илеткелди кылганының соонда, депутаттар алаа айтырыглаорны салган. Депутат **Х. Д. Моңгуш:** Бо Дугуржулганы өске республикаларга канчаар сайгарганының дугайында Президиумга аналиэтеп көрген бе? **Харыы:** Дугуржулгага хамаарыштыр түгле Якут-Саха республиканың албан ёзузу-биле илеткелчи болалы бисте келген, олар үк Дугуржулганы боттарынга таарышпас деп көргеннер. Мында тодарадыг каар түвө үүл дээрге республикалар Россия Федерациязының составынга туруксавайн турар эвес, а оон-биле Федеративтиг Керээге үндезилеп, харылзааларны түзарының дугайында чугааны чорудуп турар.

Депутат **С. Н. Ильенков:** Силерниң бо илеткелдиерни парлаатага чыыдар бе? **Харыы:** Ол силериниң кавчаар шиитпирлеп казарыдаан хамаарыжыр. Мында кандыг-даа чажыт турбас ужурлуг. Депутат Д. Л. **Гинцин:** ТАРН ТК-ның пленумунуң болгаш Бичеҳуралдың ажылы, шиитпирлери канчаар чыыттынып турганыл? **Харыы:** Ынчан шупту түвөнии чажырар система турганы билдингир. Депутат **Э. С. Донгак:** Казаньга болган конгресске бо Дугуржулга дугайында чугаалаткан бе? **Харыы:** Ам бо хүнде республикалар үк Дугуржулганы хүлээп албас бис дээн. А Казаньга болган ол конгресске барып киржирингеи дадагазаан бис. Ынчангаш амаа чогум түүнү чугаалажып турганын тодаргай чугаалап шыдавас мен.

Депутаттар оон-даа хөй айтырыгларны салган. Аңаа харыы кыдыр плеткелчиниң чамдык саналдары чогумчалыг хире. Чижээ, төөгү документилерни боттуубиле шинчилеп, өөренип көөрүнүң талазы-биле хамаарышпас юристер болгаш экспеттер болуун тургузар дугайында.

Кол айтырыг — бо Дугуржулганың болгаш оон Федеративтиг Керээниң утказының база хевиринің талазы-биле тодаргай хамаарылганы ажылдап алыры, тодарган бодалды болгаш турушту плединдири.

Сессияның хүн чурумунуң бирги айтырының талазы-биле санал бээринче депутаттар киргеи.

Бир дугаарында, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы депутат **В. Х. Сүге-Маадыр** сес алган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Мандат комиссиязы биле Күрүне тургузуунуң комитединиң каттышкан хуралы февраль 26-да болуп эрткен. Россия Федерациязының федералдыг күрүне эрге-чагырганың органнары болгаш Россия Федерациязының составында республиканың органнарының аразынга эргелел-башкарылганың түүлдерин аңгылаарының талазы-биле хемчеглерни албаан. Ынчангаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумуун үүдүп бергени бо Дугуржулгага хамаарыштыр депутаттарның саналдаалын алган соонда, ам түүнел шиитпир хүлээп алдынар апаар.

Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей илеткелди кылганының соонда, депутаттар аңаа айтырыглаорны салган. Депутат **Х. Д. Моңгуш:** Бо Дугуржулганы өске республикаларга канчаар сайгарганының дугайында Президиумга аналиэтеп көрген бе? **Харыы:** Дугуржулгага хамаарыштыр түгле Якут-Саха республиканың албан ёзузу-биле илеткелчи болалы бисте келген, олар үк Дугуржулганы боттарынга таарышпас деп көргеннер. Мында тодарадыг каар түвө үүл дээрге республикалар Россия Федерациязының составынга туруксавайн турар эвес, а оон-биле Федеративтиг Керээге үндезилеп, харылзааларны түзарының дугайында чугааны чорудуп турар.

Депутат **С. Н. Ильенков:** Силерниң бо илеткелдиерни парлаатага чыыдар бе? **Харыы:** Ол силериниң кавчаар шиитпирлеп казарыдаан хамаарыжыр. Мында кандыг-даа чажыт турбас деп аддарын чугулага көргеи.

Россия Федерациязының кайы-бир республикаларының азы крайының төлээзекчилери-биле ужуражыгганы Тывага эрттиргеш, Дугуржулгага хамаарыштыр саналөналын солчуп, сүмележин көөр ажыктыг болуурун саналдаан.

Дугуржулга төлевилелиниң ыол ооргазын үлээп алыр, аңаа немелделерни, казыллаларны хынамчадыг өөренип көөрүп турган киирерин түүшелиниг ол айтыкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы депутат **Н. А. Ондар** бодунуң саналынга Тыванын күрүне хөгжүдезиниң талазы-биле барык бүгү төөгүлүг эрге-хоойлу документилерни Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң илеткелинде тайылбырлаттынганын демдеглээн. Бистеринің 48 чылдың иштинде Россияның составынга киргеш, чурттап турганывыстың дугайын юридиктиг документилер чугаалап турар-дыр. Ынчангаш ам бистер түгле керээге үндезилээш, моонлаа соңгаар аңаа чурттаар аңаарыбысты республиканың Дээди Совединиң комитеттеринге ол дугайын чугаалажып көрүшкүн бадыткап турар.

Депутат Н. А. Ондар бодунуң удуртуп турары комитединиң туружун болгаш саналдарын плередип, дамчыткан. Бир-ле дугаарында, Россия Федерациязы-биле харылзааларны түгле үр хуусаалыг керээге үндезилеп чорудар ужурлуг. Комитет даргазы төлевилелиниң 1.2 болгаш 3-кү түүлдеринге Россияның федералдыг органнарының эргелериниң дугайыг тодарадыгыбиле саналдарны кылган. Ол ышкаш дараазында сессияга Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында хоойлуну хүлээп алырының бүрүзүн түүлга апаарганы ол саналдаан.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда ам филиалының улуг эртем ажылдакчызы депутат **Г. Я. Эпп** саналынга бо чугаалажып турар документинии чугулазын айыткан. Ол болза амгы бо хүнниерде бистиң амыдыралывыстың, чурттаалавыстың байдалынга чаңгыдыр эрге-хоойлуг чаа күрүнени тургузуп турар болганывыста, моон соңгаар оон хамаарыжыр, сайгыраарыныр орта айтыр деп бодаар мен. Ындыг болганда Дугуржулганы кончуг ойаарымчалыг, хынамчалыг кылып алырын чугулаган демдеглээн. Девискээр бүрүлү болуунуң ажылчы чонунуң амыдыралын өскүдээр деэш, ажыктаар ужурлуг, ынчан кээрге районнар кандыг эргелерлиг болурун тодарадыр херек. Оон аңгыда, кызыгаар дугайында чамдык айтырыглар моон мурнумдаа үүүп турган, ону оваарымчалыг шиитпирлээрин ол чугаалаан.

Керээге ат салырын, оон хуусаазы кайы хире болурун тодарадып алырын депутат саналдаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң экономика комитединиң хуралынга дугуржулганың төлевилелиниң удаа чугаалажын көргеинин Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының директору, депутат **В. Д. Тавберидзе** саналынга чугаалаан. Бир дугаарында, Дугуржулга төлевилелиниң чугаалашкан, чаңгыс аай түннелге келбээнин дыңнаткан. Ол документиниң катап чугаалашкаш, элээп сайгарылганы кылган. Ону дугуржулга азы керээ деп адаар бе дээрзин сүмележин көргеш, керээ кылдыр адаарын комитетке дугурушкан. Дугуржулганың төлевилелиниң бирги, ийиги, чедиги түүлдериниң чамдык пунктуларынга эдилгелерни, немелделерни киирерин ол тодаргай санап чугаалаан.

Бөгүн сессияда чугаалажып турар айтырыг эң-не кол айтырыгларның бирээзи. Бир эвес ону шын шиитпирлевес түвө болза, каш чыл эрткенде ону шын эвес шиитпирлээн деэр чаңгавас деп, депутат **Б. Д. Моңгуш** саналының эгезинде демдеглээн. Россия Федерациязының девискээринде чурттап турар бүгү нациларның эргелери деп болурун, ону Конституциядан айытkан турарын ол санаддаан. Орта үндезилеп алгаш, деп эргелиг бот-догуннаан республикаларның федерациязы деп күрүнени тургузарын чугулага көргеи. Россия Федерациязының Дээди Соведи Дугуржулга төлевилелин бисее чорутпаш, аңаа аттаан салгаш, эгидер айтыышкынны бергени шын эвес деп шүүмчүлээн. Дугуржулганы федеративтиг керээ кылдыр адаарын, оон хуусаазын беш чылга доктаадырын саналдаан. Ол документиге ат салыр төлөдерниң составы тургулар 1944 чылда Тыванын ССРЭ-ге каттыжыанының шын, шын эвезин тодарадыр тускай комиссиязы тургузарын чугула деп, депутаттар чугаалаан. Дугуржулгага күрүне кажан бот-догуннаашкынын күзеп дир, ынчан алыр дугайында түүлдү киирер хепек деп, ол санаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязы ажылын уламчылап турар.

ОГЛУ-ДУЗАЛАКЧЫ КАДАРЧЫЗЫ

«Хөндергей» совхозтуң хөөчүн малчыны Ч. А. Сат-тың кыштаа Хөндергейниң Кежээлиг-Адырда. Дузалакчы кадарчызы оглу Аяс-биле эрткен чылын үскен 250 эр хураганы кыштаан күр ажырып турар. Чамзырын-оол Айдын-ооловичи 1988 чылда пенсиякке үнезээ-даа, ам-даа малчынавышаан. Өөренгеи, чаңчыккан ажылын ол нады-хары үгады бергеш-даа холдан салбаан.

Малчын аныяк кижилерни мал-маганга хаара тудар, малчынадыр, кадарчыладырының дугайында сагыш аарып чугаалап олурду.

— Бисти, хоочун малчынарны солуур аныяк малчыннар амгы үеде эвээш-тир. Малчын кижиниң амыдырал-чурттаалазының байдалын билбес эвес силер, черниң черинге чурттап, ажылдаары белеи эвес хөрек. Ындыг амыдыралдан аныяк кижилер осказаараар боор түвө-дир — деп ол уламчылады. Оон кырына бо шагда аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылга дээш, шупту түвө дыка карыыдаан-дыр. Малчынарның шалыңын өстүрер дээндир. Ол харын өөрүнүүдүр. Малчынарга дузалаарының болдунар-ла арга-зын республиканың Агропүлетпүр эвилели, РАУК-тер, совхозтарның болгаш амыдырал хандырылгага хамаарылгалыг организациялар, оларның удуртукчулары көөр болза, эки-дир.

Малчынарже сагыш салбайн, кымче сагыш салыры? Бир эвес өске ажылдакчылар ышкаш, чаңыыстата садыг-магазинниг болзуусса кайын чарбыттының олурар бис. Халдың чеде бергеш, садыгланып-ла алгай бис.

Хоочун малчынның чугаазы-ла төп. Малчынарже сагыш салбайн, кымче сагыш салырыл? Тыва кижи бүгү төөгүзүнде мал-биле сүржүп чораан, экти будун, хырны тодуг чораан болгай.

Малчын адашкыларның каларган хураганының күш-денгели ам-даа эки, боттарының белеткен алганы 10 тонна сагыш, 5 тонна савак хөй-даа ыңгыдаттынмаан. Частый берге үезинде сигген, савакны немелде чем кылдыр хураганнарга бор.

Аларап турары ар хураганнарны оңча-менди, хүр-кыш ажыргаш, келир чайын Кара-Сугнуң Дон-Чайлагга семиртир одарлаткаш, хураган бүтүзүнден 1.7 килограмм дүктү кыргып алгаш, күзүл хураганнарның боттарын этт планынга семистыырак кылдыр дужаар планныглар.

Арагачы ДОҢГАК.

Республиканың орук-харылзаа берге районнарының чонунуң социал камгалалын хандырар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

Кывар-чаар материалдарның, дериг-лереңнеделерниң, артых иезенгерниң, ужар түүлдө техника септелгезиниң, самолеттар хандырылгазының башкартынмас өртемчейниң тургустунганы-биле холбаштыр түс черинге агаар оруктарынга пассажирлерни ужар түүл-биле аргыштырарының тарифтерин Тываның авиабудурүлге черн бедидер ужурга таварыышкын.

Тоңу, Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Кызыл райониарның оруң-харылзаазы берге чурттакчылыг чамдык черлериниң аразынга пассажирлерни ужар түүл-биле аргыштырарының тарифтерин бедиткени-биле холбаштыр республиканың автобустар чоруур өске районнарынга деңнээрге, ырак ол черлериниң чурттакчылары социал талазы-биле дең эвес байдалдарга таварышкынын барымдаалаш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Ужар түүл-биле аргыжарыындан ангыда транспорттуң өске хевирлери чок черлерниң чурттакчыларының социал камгалалын хандырар сорулга-биле Сан министерствозуң (Ондар) Сан министерствозунуң бюджеттен дашкаар агар санынга кирген республиканың партил акша-хөрөнгилериниң кусели-биле 356 мүн рубльни, оон иштинде улус депутаттарының районнар Совединиң күүскомнарынга: Тоңуга — 146 мүн, Монгун-Тайгага — 123 мүн, Кызыл райкүүскомга — 59 мүн, Бай-Тайгага — 28 мүн рубльди үндүрүп бээр болгаш ол акша-хөрөнгилерни Кызылга эмчиге, шөлээге, кудага, орнушкудулгага, өөредилгеге болгаш өске-даа эргежок онза чугула чорукка келген пассажирлерниң чарыгдалын дуглаар кылдыр кезээ Соведиттерге дамчыдып бээр.

2. Улус депутаттарының Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Кызыл, Тоңу, Кам-Хем район Советтериниң күүскомнары Улуг-Хемниң кижер орук чок үезе чарыгдалдар дугаарынга бергеи акша-хөрөнгилерни чонуң чарыгдалын дугаал төлөзүн организастаар кылдыр кедээ Советтериниң күүскомнарынга дамчыдып бээр. Ол сорулгаларга тускайлаттынган акша-хөрөнгилерниң чарыгдалынга шыңгыы контрольду тургузар.

3. Россия Федерациязының Монополизмге удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күркомнуун зевиэкспорт (Меңиев-оол), Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң (Моллянов) тус черинге агаар оруктарынга ужар түүл-биле чедиргелер кылырының доктаатпыктың тарифтеринге үлелиниг санаашкынмарын 1992 чылдың март 1-ге чедир кылгаш, тушкаттарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге илеткеэр.

4. Улус депутаттарының районнар Советтери, Тыва авиабудурүлге черн (Марцеха) самолеттар хондурар карыгдалдыг шөлдерини (аэропорттарын) моон соңгаарны ажылының болгаш оларны улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эргелел башкарылганынга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны 1992 чылдың март айның дургузунда чугаалажып көргеш шиитпирлээр.

5. Бо доктаалдың күүселгезинге контрольду Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Улетпүр, транспорт, харылзаа болгаш чурттаалга-коммунал ажылагый килдизиниге үлүзендирер.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың февраль 25.

СОҢГУЛДАЛАРНЫ ХУУСААЗЫНДА ЭРТТИРЕР

Тывада чамдык политиктиг партиялар, ылангыя Россияның социал-демократтыг партиязының Тыва салбырының кежигүннери болгаш чамдык хөй шиитпир организациялары Тыва Республиканың Президент соңгулдаларын март 15-те эрттирбес, ону соңгаарладыр, бир эвес соңгулдалар болур болза, оога киришпес деп саналдарны киирип турар болу бергеи. Бо айтырыгны Бот-догуннаан Тываның удусчу намының күүсекен чөвүлелиниң хуралынга февраль 24-те чугаалажып көргеи.

Тыва Республиканың бот-догуннаан чоруун бижиттирарынга Президентиниң ажыл-чорудулгазы улуг роль-дуг болуурун барымдаалаан көргеп. Тывага бир дугаар Президент соңгулдаларын айытkан хуусаазынга эрттирериниге идепкейлиг киржир. Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат кылдыр бүрүткеткеи. Бот-догуннаан Тываның удусчу намының кежигүнү Балыр Түлүшевич Санчиниң деткимчиниң шиитпирлээн күүсекен чөвүлелдиң хуралынга үлүзендирер дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ.

БТУН-ның политчөвүлелиниң даргазы.

САЛГАЛЫВЫСЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Районда комсомол организациязы дүшкен, аныяктар-биле ажыл чорудар төп чок. Ам райкүүскомда бир кылдыс немешкен, ол аныяктар ортузунга ажыл чорудар, оон ажыл-чорудулгазын удуртур хүлээглелиг. Ону боттандырар дээш чамдык хемчеглерни киидне ап турар.

Бирги эзлчегде, аныяктарны ажылга тургузарын кичээнгейлеп алган бис. Чүге дээрге бистиң районнуң девискээринде ажыл чок кижилер эвээш эвес. Түрлүг ажылчы коллективтерниң удуртукчуларын чыгаш, талазы-биле чугааны кылгаш, аныяктарны ажылга хаара тудар, оларны мергежилдерге өөредириниң даалгаларын берген. Оон күүселедзи кайы хире чоруп турарын хынап, доктаамал чугаалажып келгениниң түүшелиниде келир үениң салгакчыларынче сагыш салып эгелээн. Районда механизастаттынган колонна (удуртукчузу А. А. Салчак), районнуң төп эмнелгези (Р. И. Каадыр-оол), харылзаа белдири (Х. О. Иргит), хереглекчилер иниттилели (З. М. Майдыр) болгаш өске-даа коллективтер аныяктарны ажылга хүлээп ап, мергежилге өөредип, кижизидилге ажылын чорудуп турар.

Район төвүнде мергежил чедип адырының курстарын ажыктаны таарымчалыг болгаш ажыктыг болган. Чолаачылар, бухгалтерлер курстары ажылын идепкейжиткен. Самагалдайның тудуг-септелге участогунда дашчылар, мехколоннада хеп аргыларының курстары ажылдап турар. Оон ачылыында мехколоннада иник хылырының, хеп аргыларының бичке будурүлгезин эртикем чылын ажыктаан. Ында аныяк иштилерни хаара тутkан. Ону шевер мастер З. Ч. Ооржак удуртуп, ургларга бодунуң мергежилин өөредип, дамчыдып бээринге эргаларын ажыттлап турар.

Келир үеде районуң улус ажыл-агыйынга адырларынга кээп ажылдаар кадрлар болур чурттуун. Кызылдың дээш, ортумак өөредилге черлериниге өөренип турар студентилериниң, сургуулдарның амыдырал байдалын, өөредилге-кижизидилгезин ажыттиргеш, кижизидилгезин эмнээдерже сагыш салып турар бис. Бирги эзлчегде, өөренип турарларның дамдыгын тургускан. Республикадан дашкаар 130, Кызылда 240 кижи өөренип турар.

Райкүүскомның даргазы К. Л. Лапчаа башкаан райкүүскомнуң болук ажылдакчылары Кызылга барааш, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң хуваажын алгаш, студентилерниң, сургуулдарның амыдыралынын, өөредилгезинин, кижизидилгезин эмнээдерже сагыш салып турар бис. Бирги эзлчегде, өөренип турарларның дамдыгын тургускан. Республикадан дашкаар 130, Кызылда 240 кижи өөренип турар.

Райкүүскомның даргазы К. Л. Лапчаа башкаан райкүүскомнуң болук ажылдакчылары Кызылга барааш, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң хуваажын алгаш, студентилерниң, сургуулдарның амыдыралынын, өөредилгезинин, кижизидилгезин эмнээдерже сагыш салып турар бис. Бирги эзлчегде, өөренип турарларның дамдыгын тургускан. Республикадан дашкаар 130, Кызылда 240 кижи өөренип турар.

Кызылда өөренип турар аныяктар-биле ужуражылганы март айның эзенинде арттырарын шиитпирлээн бис. Студентилерниң 15 кижи составтыг оргкомитедин тургускан. Оон даргазын сонгуп алган. Бо хүннерге ол ужуражылганы белеткеп ажылдары чорып турар.

Райкүүскомнуң келир үеге бистиң салгакчыларывыс болур аныяктарны ажылга хаара тудар, өөредилге-кижизидилгезин эмнээдерже сагыш салып турар.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЭМЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизиниң бедик албан-дужаалынга кандидаттар бо хүннерде боттарының келир үеде соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар. Ынчангаш соңгулда мурнунуң кампаниязы хүн келген тудум калбарып орар.

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат, Тыва Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингине директору Балыр Түлүшевич Санчи февраль 26-да республиканың туберкулез аарыларынга удур диспансеринин коллективин база районнарда диспансерлеринин кол эмчилери-биле ужуражып, кандидаттың бүдүреттирген кижизи, республика эмнелгезинин бертинип кемдээн кижилер эмнээр салбырының эргелекчизи Виктор Александрович Вересагин Президентиге кандидат Б. Т. Санчиниң допчу намдарын болгаш оон программазының кол-кол түүлдерин чыылганнарга таныштырган. А ол ышкаш ораалакчы президентиге кандидат, Тыва Республиканың чурт үлетпүр девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору Валерий Сергеевич Постниковтуң доңуу намдарын база таныштырган.

Президентиге кандидат Б. Т. Санчи В. С. Постниковту түвө шилип алганы ол деп айтыра бээринер база чаңавас деп, В. А. Вересагин эмчилерден удур айтырыг салгаш, ону мынчаар тайылбырлаан. Балыр Түлүшевич Санчи боду экономист тускай эртемниг кижи, а В. С. Постников ажылаган организацияда хөй чылдар иштинде ажылдап чоруур. Ынчангаш олар недээ республиканың социал-экономиктиг хөгжүдезинге боттарының үлүг-хуузун киирип турарлар. Олар ортумак звеноның ажылдакчыларыдыр. Республиканың амыдыралын эки билир. Моон аңгаш көөрге, бо бедик албан-дужаалга олар таарыжып болгу дег. Ынчангаш Президентиге кандидат Б. Т. Санчи бүгү силер-биле ижикара чокка чугаалажыр, сүмележир дээш чедип келгени бо түвө деп, В. А. Вересагин чугаалаан.

Бо бедик албан-дужаалга бүрүткедиргине түвө чөпшөөреллиниин Б. Т. Санчи эмчилерге чугаалап берген. Президентиге кандидатка депшиттирер, аңаа бүрүткедир мурнунда дыка-ла боданып, амгы рынок харылзаларының үезинде республиканың социал-экономиктиг хөгжүдезин дыкажедезилеп, аналиэтеп көрген мен. Ол хонуктарда орта үйгу бээн удувайн турдум. Кадайым, уруг-дарыым-биле-даа сүмележип турган мен. Тывамның социал-экономиктиг хөгжүдезинге дүрегедиргине төлептиг улуг-хуумну херек кырында киирейн деп түшелге келгеш, кандидатка бүрүткедир чөпшөөредимнии берген кижи мен деп, ол ол чугаалаан. Соңгулда эмчинудагы бодунуң программазында ол доктаагаи.

Силерниң-биле ужуражыр арганы бергенигер деэш эмчилер, силерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Бодумнуң программамны допчузу-биле силерге таныштырарта мындыг. Бир эвес Президентиге соңгудуп алыр болзумза, чонуң социал камгалалынче кол киидингейни угландырар болдыг мен. Күрүне болгаш муниципалитет ончуу-хөреңгизин чүү-биле база үптекеш бээ-биле хүжүдүп турар болза, ажыктуут удур мен. Оон ыңай, чурттаар организастар, хүжүдларынга база удутбаскаш, бир эвес хүжүдулгаворуун ыруудар деп бодаар бе, ынчуу кончуг кичээнгейлеп, ажылырымчалыг өөрүдүр мен. Ол чөрүдүрде чонга дүрегедиргениң коллективтерге, аймактың кол чүүл-дүр өөрүү үүгүда. Чурттаар Дерам-саваны хүүжүдүп турар үеде чонуң күзел-сорулгаларын сагыыр херек. Чонуң эргежыын кызагдап болбас. Кандидаттың программазында шак мындыг кол түүлдер бар боон турарын Б. Т. Санчи чыылганнарга чугаалап берген.

Ужуражылгага санал берип, түвө чугаалаан эмчилер Н. Белякова, М. Чанзан, О. Ондар, А. Ооржак, З. Салчак болгаш өскелер-даа Президентиге кандидаттың программазында кадык камгалалынга хамаарышкан айтырыглар бар боон турарын демдеглээп, төлептиг кандидат-биле ужуражылганың өнереткеннер. Президент соңгулдаларының хүнүнде Б. Т. Санчи дээш базылаашкынын бээринче эш-оорун кыйгырган.

Рынок харылзааларынче шилчилгенин үе-чадазында эмчилерни дүүредип чоруур айтырыгларын, Тываның кадык камгалалының салым-чолуунуң дугайында бичии-даа түвө чажырбайн, Президентиге кандидатка эмчилер чугаалап бергеннер.

Ужуражылга үезинде салдынган хөй сонуут айтырыгларга кандидат дооду болгаш чедиишкин харыылаарны берген. Ол ужуражылганы дээш база кагап четтиргенин кандидат илереткеш, силерниң деткимченерге даянып алгаш, Президентиниң бедик албан-дужаалы дээш ам-даа демисежир мен деп, Б. Т. Санчи түшелиниде чугаалаан.

Маналай-оол ОЮН.

РЕДАКЦИЯДАН: Президентиге кандидат Балыр Түлүшевич Санчиниң эмчилер-биле ужуражышкынындан тыртырган чурук типографиялың буруузу-биле солуңга парлаттынмайн бартаавы солуунуң номчукчуларынга дыңнаттырыс.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МӨДЭЭЛЕР

КИЖИ БҮРҮЗҮН ХЫНААР БОЛЗА ЭКИ-ДИР

Бо чылдың февраль 16-гы бодумнуң хүүда хереэм ганы-биле Кызылга чордум. Ынчан кудумчу автобузумуң иштинге болган бир таварылганың херечизи болдум. «Почта» дээр автобус доктаар черден (ынчан эртенгиниң 8-9 шак үези турган чүве) бйи аныяк, орус национлыг милиция сержанты-лары кирип келгеш, автобустуң соонче туруп алдылар. Дараазында автобус доктаар черге 3-4 хар үезинде бичии оол эдертикен 50 хар иштинде ашак-кадай тыва улус кирип келди. Эр кижи чолаачыдан билет айтырды. Оозу чок болган. Бодаарымга, күжүрлер көдээден келген хевирлиг болдулар.

Ынчан чоруп олурувуста, бйи шагдааның бирээзи чедип келгеш, 50 акшаның штрафын төлемер деп алаң-ыдып туруп берди. Оон херээжен кижи акшазының хавын дужулгаш, чүгле 25 рубль бар-дыр дээш, куруг акша хавын көргүзүп турбуже, ол шагдаа оларның ол акшазын ап алды. А штрафтаан дугайында оларга квитанция бербеди. Шагдаа хептиг бис дээш ыңчаарлары ол бе, ужурун билбедим.

Улаштыр көрүп, эскерип чоруурумга, улустуң хиреэин көрүп хынаар, мындыг болду. Оон дараазында черге 4 орус уруг, бир тыва оол кирип келди. Ол-ла шагдаа орус уругларны эртир ыылаштаан, амдыы бичии тыва оолда барды. Ынча дыка-ла халас кежик кайда боор. Ол оол автобуска чоруур шыылгазын көргүстү. А демги орус уругларның кайызы-даа билеттер үштүп, ону кассата аттыр бастырбадылар. Ыядыг чүве болза, кижи бүрүзүн хынаар болза экидир.

Ол өг-бүленің 25 акшазы шагдааның карманынче халас-тыыре бергенинге аажок хомудадым. Алды дугаар автобустуң эң сөөлгү доктаар черинге келгеш: «Улусту штрафтаар мурнунда документиңер чүге көргуспедиңер, оларга чүге квитанция бербединер?» деп ол шагдаадан айтырдым. Ол: «25 акшага эвес, 50 акшага бижип болур мен» диди. Оон өөм эвээ документизин көргүзерин оон дileди. Силерниң кандыг херээнер чүвел дээш, ол мырыңай хөректенип кагды. Катап негелвиис. Аажок хорадап, ону көргеш-даа, чүнү канчаптар силер деп чорүй, оозун көргүстү.

Сергей Александрович Черинп деп кижи болду. Албан ажылы кылып чораан эвес, а элчеглиг дежурныйлаашкындан чаныл кел чыткан. А ийи шак эрткенде, кире берген бажыңының чанында оон ана хептиг турганын база көрдүм.

Районнардан келген улуг-биче кижилер билет чок автобуска олурупкаш, Черинп дег чиижеп кижилерге халас акшазын чежени октап баарил дам болзун. Албан ажылдакчыны мен дээш эргезин ыңчаар соора ажыглай бээр кижилерге хемчег онаар болза экидир. Оон бага бир бодалым бар. Кызыл хоорайның иштинге чоруур автобус билеттерин район-шарже баар автобустарга чолаачылар, автовокзалдарга кассирлер салар боор деп идеген артым. Оон башка чиижеп кижилер сагы кавдей бээр.

Александр ЧҮДЕКПЕН.
Тес-Хем район.
Шуурмак суур.

• • •

АРТИСТИҢ МУҢ ОЮНУ

Алды-ла борбак чылдың дургузумда дыка хөй чүүдү кылып болур боор-дур: Күрүнеңиң хөгжүмүнүг Гнесиннер аттыг дээш училищезинг доосканының соонда В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга артист болуп аажылдап кирип алгаш, 14 шинге ойнаш, оон иштинде 9 шинге кол рольдарны күүседткеш, бир кол рольга ойнаары дээш Тыва Республиканың Күрүне шаналының лауреады атка чедип болур...

Бо болза аныяк артист Орлан Дамба-Хүүрак-тың эрткен чылдың сценазынга 1000 дугаар ойнап үнүүшкүнүг үран чүүлге, культурага сонуургалыг кижилерге чүгле болуушкун болур.

Орлан Дамба-Хүүрак бо хүннерде шын сценазынга 1000 дугаар ойнап үнерниң будүүзүүде чедип келген. Ол болза бо чылдың март 1-де композитор Оскар Фельцманның «Донна Лючия, азы Чарлейниң двайазы» деп оперетазынга Бабс Баберлейниң ролю болур.

Чоңга, ылаңгыя аныяктар оргузунга сураглаан артистин шин сценазынга 1000 дугаар ойнап үнүүшкүнүг үран чүүлге, культурага сонуургалыг кижилерге чүгле болуушкун болур.

Алмын-оол ДАРЖАА.
Театрның редактору.

• • •

ААЛЧЫЛАРЫВЫСКА ЧЕТТИРДИВИС

Барыын-Хемчик районнуң Культура оргузунуң чанында «Мажалык» агитбригадазының солуун программалыг концерты бистиң Эрзин районнуң Бай-Даг суурунга чоокта чаа болду. Чойган Кегеллия, Алдын-оол Сагданың болган ыяа кирип турар хоочун, аныяк-даа бот-тывалар, ынчангаш улуг дыка орайтаваанда артистерниске солуун замчыштыр четтиргенин илергей-леп олур бис.

Кижи санымга, бистиң суурда олар ыяшташ таваарычыг ырлаар чорук-тан ышкаш. А шынында ка-ждыын ыядыг болур. Ынчангаш Талантылыг улус биле чаа-лыг болгай, ооруттеле идевкей чоруур болдур ийин деп, кижи бодап ажар чорду.

Мында ырлаар үеде та-лыг-ырлай коп, биске байыр-ледирип, аян тутказ эш-керүүсче четтиргенин илер-дедип, ыяшташ-даа кижи чүве чугаалаттыр. Ынчангаш улуг дыка орайтаваанда артистерниске солуун замчыш-тыр четтиргенин илергей-леп олур бис.

Бай-Даг суурунуң болук чурттакчылары.

• • •

ФРОНТУЧУНУҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Даваа Шиниивович Монгуш аттыг күбок дээш бокска элээди оолдар арасынга мартылдаа Өвүр районнуң төвүүге эрткен. Бо мартылдаага Сут-Хөлдүң, Чеөн-Хемчиктиң, Каа-Хемниң, Кунгуртуг суурнуң болгаш Өвүрнүң шүүтү 50 хире аныяк спортчулар киришкеп. Ийи хүн үргүлчүлээн мартылдаа-ның түнелиңде өвүрүкүүр команда талазы-биле тиилеп каан Чеөн-Хемчиктен келген валчылар ийиги шаннал-га төлептиг болгай.

Бо мартылдаага Өвүрден Айдыс Ховалыг, Чечен-оол Сат, Чалаң Сүтсүжик, Эрес Онаамай, Чеөн-Хемчиктеп Орлан Артына, Роберт Сая-дан-оол, Сут-Хөлдеп Бодат Оюржак, Байыр Ондар, Каа-Хемден Буян Сандан, Кун-гуртуган Далай-оол Дан-тыр-оол олар боттарының деңгээлериниге тус-тустунда бирги черни эзеллеп.

Чеөн-Хемчиктен Моңгуш оол Ондар, Кунгуртуган Артык Даваа болгаш Алик Чигден олар тускай шаналдарга төлептиг болгай-нар.

Аныяк спортчуларны чам-дык тренерлер эки белеткеп турарын аваа демделээн. Олардан Кунгуртуг суурда тренер Радомир Даваа Сут-Хөлден Май-оол Моңгуш, Тес-Хемден судьядан келген тренерлер Май-оол Кушаа, Виктор Оюн, Өвүрден Рев Юрий, Семен Моңгуш бол-ган оон-даа өскелер.

Фронтучу Д. Ш. Мон-гуштуң хеймер уруу Бай-лакмаа спортчуларга байыр чедирип, шаналдарын тып-тырмага киргизген.

Тываның баштайгы ужу-дукчуларының бирээзин Чоо-ду Калиспей аттыг шаннал дээш мартылдаа Тес-Хемге улавас болур. Аныяк бок-серлер аваа киржир дээш белеткеңня киришкеп.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

«СЕТКИЛИМНИҢ АРЫГ ХАНЫЗЫНДАН»

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак биле журналист Эдуард Домгактың аразынга чугаа болган.

— Шериг-оол Дизижикович, президентиниң албан-дужаалы дээш кордакчыларның бирээзи-дир силер. Ынчаарга ук эрге-дужаал кандыг янзылыг болурул?

— Президент сонгуулдазы болза, бистиң чуртка эгелээн политиктиг реформаны эчизиниге чедиреринің бир аргазы-дыр. Дээди Совет, Президент. Конституция суду бот-боттарынга хамаарышпас, бот-боттарынга дузалажыр үш орган тыптып келир. Президент эрге-чыргының баштыңы болу бээрге, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турбас апаар. Президент чазакты дорт башкарар. Мынчап көрде чазактың күүсекчи хүлээлгезиниң кризизин ажып эртерде, Президентиге не-мелде эргелер берип, чер-черлериниң удуртур орган-нарында кижилерни тус черлерниң хөй-ниитизи-биле сүмелеп-леп турган, томуйлаар эргелиг кылып каар.

Президентиниң командазын, чазак кежигүннерин Дээди Совет-биле сүмележип турган, болу тургузар эргелерип калзы. Бо-ла бүгү байдалдарны алгаш көөрге, Президент болза эрге-чыргының күүсекчи хүлээлгезиниң кризизин ажып эртерин оруу, оон харыысалгазын бедидериниң аргазын улам улгаттырар деп билип турар мен.

— Силерни хөй-ле черлерге Президентиге кандидат кылдыр мани үндүрген болгай. Россияда болгаш кайда-даа политиктиг болгаш экономиктиг байдал дыка нарын дээрзин кымдан артык билир ужурдуг силер. Сон даарта амыдырал мынчыг аваар деп дорт чугаалаары тергиин берге. Силер, Шериг-оол Дизижикович, Президент дээш кагжыкчылыг сонгуулдага киржир чөпшээрелди бердиңер. Тываның даартагы хүнде амыдыралы кандыг болу бээрин бүгү тала-биле деңзигүүлеп көрген силер бе? Бо конгуг берге үеде Тываның амыдыралын бир даазы башкарып шыдаптар деп билген, ынчангаш чөпшээрелди берген-дир силер. Бодуң хүүмда силерниң ол базымнарың дидим чорук деп санаар ийик мен.

— Сүт-Хөлдүң чамдык черлеринге, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр районнарга болган Кызылдың элээн хөй коллективтеринге мээң кандидатуремны адаан. Мээң адымга чылыг сөстерни чугаалаан кижилерге өөрүп четтиргенимни илергейлээр-дир мен.

Үк саналдарны дыңнай сала-ла, дорааш хүлээп алыр-леп бодаарым мен. Чүге дээш Россияда болгаш өскеда черлерде президентиниң эрге-чыргазы тыптып бергеш-кинде, Тываларың тураын бижир бис. Ылангыя сөөлгү үеде эртеттериниң ес-лени-биле бүгү мындыг-ыр, даарта мынчап баар деп чугаалаары черле болдунмас. Инитилеттиң экономиктиг амыдыралы улуу-ла-жы амдыызында билдинмес-даа болза, чаартылгаларны кылып эгелей берген. Акаа бодум киржип турар кижи-дир мен.

Шынап-ла, сон даарта Тывага чүү болу бээрин тодаргай чугаалаары берге. Байдал конгуг берге дээр апаар. Бергелерниң тыптып келгенин билир бис. Бирээде. Эвилел бүстүп дүшкен, кайда-даа амыдырал нарыңдаан, Тываны база ол оон эртпээн. Ийиде, Россияның экономиктиг байдалы бак-сыраан. Үште, бистиң экономикавыс Россиядан дузаламчылыг болганда, бергедеесе аргажогу билдингир. Дөртте, экономиканың үндезин реформазын кыла бээ-ривиске, черни үлеп турар үеде аңаа-ла-бир планнап кааны ышкаш чоруп бээр аргажок чоруулдаалер ыяап үнүп келир. Ол ышкаш чурттаар орап-савана хуужудуп турда база чөрүлдээлер тыптыр. Бот-ажыдамзыышкынче шилээн үеде дыка хөй совхозтар бот-тарының ажыл-ижин эде тургузар апаар. Ынчан база бир чайлаш чок бергедээшкин — ажыл чок кижилерниң тыптып келири-дир. Барзын-сараан ортээ хем-чээл чокка улгадып турар болганда, чоннуң амыдыралынга канчаар-даа аргажок бергелер туруп келир. Бо-ла үүлдерни билир кижи болганымза, шак ындыг бергелерни чонга ажыы-биле чугаалап, президент сонгулдазынга киржир бе, киржипес бе деп бодалды эки деңзилээр ужурга таварышкан мен.

Ам болур сонгулдаларга мендеп өске, боттарының ажыл-ишчи, эртем-билиг, дурнуулга шынары-биле онзагай кижилерни чоп база адаан болдур ийин. Бо берге үеде чоннуң амыдыралын экижидип болур оолдар, кыс-тар өскен-дир деп үүлге өөрүп турдум. Политиктиг болгаш экономиктиг чаартыышкынарга бодум киржип, эгелеп каан болза-даа, эчизиниге чедирбээним үүлдер хөй. Ынчангаш бодап алганым планнарымны амы-дырапга боттандырар деэш киржир деп шиитпирдеп алган мен.

— Эрткен чылгы «август сулчээзинниң» соолгуде Тываның удуртулгазының кол кижилери халажы берди. Олардан чаңгыс силер артыл кагдынар. Силерге хамаарыштыр кижилерниң үнелели чаңгыс дай эвес болдур ийин. Шериг-оол Дизижикович, «Партократияның үре-садызы» деп силерге хамаарыштыр хөй кижилер чугааларын хаая эвес дыннаар кижи-дир мен. Тываның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга чедир дешкүзүн келген оруулаавын сөөлгүзүн доңчулаш болур силер бе?

— Ындыг харын. Политиктиг чаартылгалар эгелээниилеп бээр мээң адрезимге эки эвес үнелелди берип, шүүтүмүүлел кылып турар кижилерниң барын билип мен. Ылангыя үеэн дугайымза ындыг шүүтүмүүлелдерни ра-дио, теледамчыдылгалардан дыннап, көрүп турар мен. Колдуунда-ла мээң коммунистиг партияга кежигүн болуп чорааным, партия, совет органнарга ажыддап чорааным дээш мени партократ деп турар.

Бодумнуң намдарымның ужу-кыдыы-биле таныштырып керейн. Дайын чылдарында торуттүндүм. Адам 32 харлыында чок болган, аваам 29 харлыг турган. чеди уруглуг дулгуяк болуп артып калган. Амыдыралын аайы-биле аңгы-аңгы школаларга өөренип чордум. Ортумак школаны Кызылга дооскаш, төрээн черим Кы-зыл-Мажалыкка бызаачылай бердим. Оон шеригге үш чыл болдум. Чедип келгеш, Ак-Довуракты ийи дугаар эзлээнник тудуунга киржип, тудугга ажылдадым. Москваның Тимирязев аттыг академиязынче киргеш, ону дооскаш, «Шекпээр» совхозка экономистеп эгеледи-дим.

— Шериг-оол Дизижикович, бүрүүлүг болдум, үзе кириптейм. Силер ортумак школаны мөңгүн медаль-биле дооскан чордунар. Академияны кызыл диплом-биле дооскан деп өөрүңерден дыннадым. Экономика факультедин ыңчаар доозар кижилер хөвар болур. Аспирантурага-даа артып калырыңарны сүмелээн дээр чүве. Ол ындыг ирги бе?

— Ындыг чүве. Совхозка беш чыл экономистээш, сөөлүнде директорзай бердим. Кежүүн даргазынга үш чыл ажылдап чорумда, партия ажылынче шилчиттир. Партия райкомунга үш чыл, обком секретарынга үш чыл болдум.

Бо-ла эрге-дужаалдарга чораан, колдуунда ажылдап келдим. Партия-ла багай дээрге кайын болур. Партияның бажынга чораан кижилерни шүүтүмүүлээр херек. Ыңчаарга ында ийи аңгы чылгал бар. Бирээде, партияның бажынга кымнар олурганыл, ийиде, оларның эргедужаалының адаанда удуртуктулар кымнарыл, бедүүн коммунистер кымнарыл деп ылгаар херек.

Беш үругүн азазы кижи мен. Эрткен оруум бо-дур. Ында каалама чүве чогу биилингир боор.

— Бир эвес Президент болу берзинерге, социал, культура, экономика байдалы тергиин берге тыва чоннуң амыдыралын кандыг аргалар-биле эжиндип болур силер? Моон мурунда депутаттарның сонгуулаларыныл үезинде кандидаттар кааш-оол состери-биле чон тоттуруп, тыва тоолдарда ышкаш, тос каът шил бажыңнарны безин тутпуш бээр бис диижиң, турганнар бар болдур ийин. Шак ындыг курсак аазашкымнардан чом аажок ышкаш-даа.

— Тыва кижи бойзузунуң чаяганының аайы-биле шаг-шаандан бээр болуп амыдыраар аргалыг турган. Тоталитарлыг система үезинде Тываның кодээ ажылагыйын өскээр баштап келгенниң түнелиңде, байдал баксыраан. Ажыл-агыйны даартагы хүнүг бодавайн чорудуп келгенинзен ховуштелдеривистин кайы хамаанчок чара соп шаапкан, чараш хемнеривистиң үнмары ам таныттынмастаан, черниң азыракчызы — карасуглар соглуп калгылаан, арга-арыгларывыс шаараарган. Чечек-чимис, ът-сиген сагланайның чыдар ховуларывысты бок тудуп чиген.

Министрлер Чөвүлели шак бо чүүлдерни эдер дээш элээн ажылдарны кылып эгелей бергеп. Бир эвес Президент болу берзимзе, бо эгелеп алган чүүлдеримни эжиниге чедирер ужурлуг мен.

Шагдагы ышкаш ындыг-мындыг чүүлдер кылыр мен, дөө-ле шил бажың, даш бажың туттуруп бээр мен деп курут аазаашкын кылган херээ чок. Көдээге кол-кол ажылдарны кылып чорудар ужурлуг бис. Бир дугаарында, чер-биле ажылдаар. Черге хамаарыштыр чаартылгаларны киргеп, ол талазы-биле хоойлуларны хүлээп алдывыс. Арат ажылагыйынче шилчиир күрелдиг кижилер черни, мал-магаанны, техниканы садып алгаш, совхозтан үнүп чорун баар эргелиг, ол талазы-биле негелделерни ажылдап кылып каам. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйга хөй талалыг онччуңу тургузарының байдалдары тургустунган. Онччуңун бүгү-ле хевирлеринге деп эргени бериптер бис. Көдээге хуужулгага айтырыышкын талазы-биле чон-биле сүмени кылган. Чер, мал, техниканы хуужулгаже шилчилериниң эгезин салган бис. Мынчап көрде арат болгаш тараачын ажыл-агыйы сайзыраар ужурлуг.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар бегүн бүт кырында туруп албаан чүве болганда, коллективтиг ажыл-агыйларның иштики экономиктиг харылзаазын эдип тургаш, биче бүдүүлгелер тургузуп, оларның ажыл-ижип чаа аргаларже киирер. Чижээ, ТАР үезинде МАЭ-лер, МЧАЭ-лер дээн сижектиг үмдезинни ажылгап, эът, дук үндүрүүн доктааттынган план ёзугаар кылбайн, тускай керээ барымдаалап чорудар ужурлуг бис.

Сөөлгү үеде чөөрбй чыгыы ажыл-агыйлар тургустувус. Шаанда октаттынган суурларывыс ол-ла болгай. Чүүлээ чок чыдып калган сал-быр аттыг суурларывысты катап тургузарын 1991 чылда Тывага чорудуп эгелээнивис ол-дур. Ол бичии суурларның чурттакчыларыкка хостуг ажылдаар аргалы бериип, оларның бүдүргенин продукциязын районнар төп-терине болбаазырадыр. Шак ындыг хөй адырлыг, ам-ында ажылды боттандырар болзувусса, көдээде амыдырапда сайзырадып ыядаар бис.

— Республиканың бюджези кедергей берге байдалдыг. Шаанда Кызыл дугаайында ынчаар шоодуг бар чүве. «Кызыл дээрге сайыттар, кочегардар хоорайдыр.» Бо политиктиг кыжырыгның утказы эки билир силер. Шынап-ла, чурттакчы чон саны азарганчыг Тывада комитеттер, министерстволар, эргеледдер бажын ашкан. Материаллыг кежиктя будүрүп турарлар-биле күрүне бюджединден шалын ап турарларның аразында хамаарылгазын алыр-га, бисте «даргалар» арбын чон бис.

— Моон мурнуунда чазактың структуразының дугайында, ону эде тургузарының талазы-биле чугааны кылып турган бис. Моңу эде тургузарында нарын байдалдар бар. Делегейниң сайзыраңгай чурттарын алгаш көөрге, бедик мергежилдиг оолдар, кыстар чурттун сайзырадып ап турар боор-дур.

Бисте эң берге айтырыг болза, кадрларны белеткеп ап турарывыста болдур ийин. Эртемденнер саны-биле өске черлерден чыдып каап турар бис. Бисте тускай эртемниглер ам-даа чедишпейн турар. Өске чурттарның дүржүлгазынга даянып, кадрларывысты бедик мергежилге өөредир, дадыктырар ужурлуг бис. Өске сөс-биле чугаалаарга, кадрларывыска камнаг, хүндүткелдиг болур ужурлуг бис. Ынчангаш оларның амыдыралынче, ажылдаар аргазын кичээнгейин бир дугаарында углаар. Чогум-на мындыг кедилиг үени бодап, тускай эртемниглерни чоокку үеде хөйнү белеткээр сорулга-биле тускай ажылды чоруткан. Россияның аңгы-аңгы хоорайларынче эрткен чылын 300 хире оолдар, кыстарны өөредип чоруттувус.

Тускай эртеминг удуртукчуларны хүндүлеп көөрү-биле кады олардан негелдени күштедирер. Шаанда ышкаш каракты шимгеш, кайы хамаанчокка чагырып дужаар чорукту болдурбас. Удуртукчулар тускай керээ бүүлаар ажылдаар. Ведомстволар удуртуп турары эксиоларыл-биле тускай керээ бүүлаар ажылдаарга, таланчылыг удуртукчулар чайгаар-ла шилиттиниип үнүп келир. Оон ыяап үстүнде удуртур ведомстволарның саны база чоорту кызырлырын уе боду-ла көргүзе бээр.

Кызылда хөй-ле даргалар, конторалар бар деп турары шын. Ону шагдаа тура-ла, бидиң келген бис. Оң ышкаш Кызылда ында-мында бизирертир туттунган котельнаялар хөй. Конторалардан аңгыда, ниити чурттагга черлери, коммунал бажыңнары мырыңай эңдере туттунган хоорай-дыр. Моон мурнунда ону тускай план чокка тудуп турганының уржүү ол. Оон ыяап будүүлге черлери, шериг объектилери база арбын, оларны кода-хоорайның кедир үезинп бодавайн кыягган. Бо үүлдерни эдерниниң айтырының шагда чугаалашкан чүве.

— База бир эвчок айтырыг, Шериг-оол Дизижикович. Моон мурнуунда чанчыл үзүүлер Тыва ССРЭ-ниң тел быжаа дег кызыл, бергелер чок, чаг иштинде бүүрек дег азыралда деп, мактап каапкан чүве болгай. Уен бодаарымга, ол коргус сыр үнелер. Баа-ла Кызыл хоорайдан чижектен алыыдыңар. Тар өрээлдерде оон-оон чылдарда хөй ажы-төлүбизге сыныралажып чурттап олурар өг-бүлелерниң санын алаам чоор. Биезги Тыва АССР-ниң, СЭКП обкомунуң удуртукчулары чаштын ойнаш, хүнзедир-даа тывышайн баар, чырык, делгеп орап-савада чурттап олурар. Бир чогаалыгга ону «Эргелеңнер үязы» деп чомдап дыңнаарым өзүүлаар адаан-даа мен. Ол ышкаш силериниң ырыңай дужуңарда республика эмнелгелиниң терапия салбыры, бөжудулга бажыңы, педагогика институту. Оларның иштинче кире бээрге, каракка чаржыңчыг. Тыва сайыттарның ажылдап олурар өргээзин көрүүлер даам. шуптуу чүве четчир. Чүл бо, үениң шаа ыңдыг турганы бе, азы тыва черге ларга кижиниң нүүрү күштүг таңчыл сагыызын болуп арта-ры бе?

— Министрлер Чөвүлелинге ажылдай бергеш, республиканың булуң бүрүзүнге барып кааптым. Кызылда албан черлериниге, организацияларга чедип, чон-биле ужураштым. Ылаңгыя башкы институту, эмнелге черлеринге кирип чордум. Хоорайда тудуг-суур элээн шапкыңчып орган-даа болза, чонның социал байдалы черде дыка нарын болду.

Моон мурнунда телевиденнеге көргүскен болгай, 78 ог-бүле чурттан олурар барак бажыңны аан. Ам ыяда каш ог-бүле артып калган. Каа-Хем суурда ийи каът бажында эмчи ажылдакчыларының шиити чурталга бажыңызына чеде бергеш, кайгап кагдым. Тар өрээлдерде чедиг-сес чедир кижи чурттаан, чылыг ол чон, хир-чам тудуп чиген «өргээ» болду. Өөредилге черлериниң, тудугларының, культура ажылдакчыларының чурттан олурар орансавазынга кирип чордум. Байдал кедергей берге чүведир ийин. Эмнелгениң эндокриология салбырына кирдим. Чугаалааш-даа чоор бис. Ону өске черже шилчиткен. Чоокта аңаа чордум. ында байдал чоорту чүгээртеп олурар-дыр.

Бо-ла бүгү четпестерни чайлатпас болза хоржок. Ол талазы-биле тускай хемчегларни алыр сорулга салып, тус-тус ведомстволарның удуртукчуларыл черлерге барып, тускай ажылды кылыр болгаш.

Башкы институту болгаш өске-даа дээди өөредилге черлериниске хамаарыштыр тускай доктаал хүлээп алган бис. Бо талазы-биле хемчеглер удавас амыдыралга боттаныр ужурлуг. Ыңчангаш социал айтырыг чүгүлә черде. Даргаларның байдалын көрбес дээрге кайын болур. Ыңчалза-даа бир дугаарында, чоннуң амыдыралын көөр турган чүве-дир ийин.

— Президент эрге дужаал дээш кагжын турарлар Б. Т. Санчите хамаарыштыр чүнү чугаалаар болур силер?

— Альтернативалыг сонгулдаларга киржип чордум. Кандыг-даа эрге-чагырганың сонгулдазынга альтернатива турары кончуг эки.

Президент азы сайыт эрге-чагырганга ажылдаар кижилер эвээш дээр чамдыг бодалдарга удур мен. Тываның оолдар, кыстарының арасында президент эрге-дузалага төлептилер хөй. Ол болза бистиң сайзырадыышкыл база бир херечизи, өөрүнчүг-дүр.

Бо сонгулдаларга Президентинин чон сонгуур. Бодумнуң альтернативамге. Баир Түлүшеевичиге база оон талалакчыларынга сеткилимниң арыг ханызындан чедиишкиннерни күзээр мен. Сонгулдалар будүүзүнде кижиниң ат-алдарын каарты бээр чүүлдер мээң талалдан турбас. Чон боду шилип алзын деп бодаар мен.

— Интервью дээш четтирдиң. Чедиишкиннерни күзедим.

ЭРТКЕН ҮЕМ ЭРГИЙ БОДАП ОРА...

Үе-шагның аайы-биле амыдырал өскерилп турбайн канчаар. Ол чөп чүве-дир. Чедеп хар ажа бергеп иезымымда хөйнү көрдүм. Шаанда хуу ажыл-агыйлыг чораан бис. Уллуг, кечим черге тараа тарып, бай оруктарның малын малдап, олардан алгы-кеш садып алгаш, ядык-хеп кыдып, ажы-төлүвүстү азырап чораан бис. Үзеп чылдарның эгезинде Оок хемниң чоогунга «Кызыл тараачын» деп күрөөком тургустунду. Ынчан черни тракторларынле чарып, бай кижилерниң хөрөнгизин хамыкташ, чоннуң эргезинге шилчидип бергеп. Оон чоорту МЧАЭ-лер тыптын, баштайгы колхозтар тургустунуп, араттар намга кирип эгелээн.

Ыаштайгы суурлар төптеринге школалар база кестүп келгилээн. Чижээ, Хадын суурга школаны орус, тыва кажилер бир хемниг кирлип турган тутканнаа. Дертеп чылдар эгезинде ол суурга Кочетов аттыг колхозту Иван Попев удуртуп турду. Ынчан аңаа мал, чер ажылы кады хамаарып, сейзырап эгелээн. Соц-биле кады тудугну база кылып турган. Ынчан бедик дужуттуг өстүрүп ап, мурнаачы ажыл-агыйларның санынга-даа кирип турдукус.

А чеден чылларның төнчүзүнде бичии колхозтарны каттыштырган, совхоз кылып кааш. Чурттаганың, культураның, социал амыдыралдың тудугларын кылыр дээрде амыр чүве-ле болгай, күрүнеден чеже черек дээр-дир сен, ол хире-ни кармактадып бээр. Оон соонда-ла сайдарап батхан бис. Чоорту өрелиреживис-даа көүдей бергеп. Азырадыкчы хөөнге кирерге, катында ажылдап билбес апаар чүве бо. Ынчангаш кандыг-даа ажыл ала-чайгаарлаашкынче шилчий бергеп ол. Мен ынча деп бодаар кижи мен.

Амгы үеде көрүп чоруурга, ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглер, бригадирлер эрги чаңгыс ам-даа чагбаан, чүгле ат эстып алган, совус чок, моонуг чок диижип, аңаа-ла эштадывыс, суксадывыс деп алгыржып, аш-чем, барааңсараан чедиишпес-тир деп хейде-ле шуугажып турарын дыңнап-даа, көрүп-даа тор мен. Чамдыкта коргунчугдаа, чамдыкта чаржыңчыгдаа чүве-дир.

Бистиң совхоз чер болгаш мал ажылының арендалыг хевирлиге киргеиден бээр 4-5 чыл чеде берип. Оон кандыг-даа эки түнел үнмээн. Арендаторлар бир гектар черден алыр дужуунуң планын безин күүсетпес боор-дур. Олар харыы-даа чарыылгалыг ажылдап турдар. Ол ышкаш малдың чаш төлүн меңги алырының планын база күүсеп шыдавас чүве-дир, та чүге ындыг боор чүве. А арат ажыл-агыйынче шилчиир болза база-ла ындыг чөгенинг байдалын көргүзе бээр ирги бе деп шала сестип чорууру апарган мен. Бо бүгү дээрге чүгле олуттай болгаш чалгаа чоруктуң түнелиң ышкажыл.

Директорзувусту солуп алдывыс. Аппараттың өске кежигүннерин база эде көөр болза ирги.

Мен борта ажылдап киргеп хүнүмден эгелээш пенсиядап үнгүжемге чедир учётчиктеп, бригадирлеп ажылдап келдим. Ажыл-агыйда 5800 гектар тараа, барык-ла ол хире сиген шөлү бар. Ынчангаш чайын совхоз девискээриниге мал одарлаар чер чок апаар — оозу берге болдур ийин. Ындыг болурга Ажыг-Сутлуг хемге хойларны чайлаттаткаш, күзүн дедир экизор, ындыг улус бис. Бир эвеспе арат ажыл-агыйны удуртулга бээр чүве болза, аңаа чернн кайын бээр бис, тайгасын ажыр чергс чер албас бис диже канчаарыл? Моңу чаа директор кичээнгейге алыр болза эки боор.

Стефан ДАНГАА.
Бай-Хем район.
«Хадыг» совхоз.

Ажылгыр, күзелдиг кижилер болза

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Амыдырал бергедеп, ангы үе өскерилген. Аъш-чем өртээ чаңгыс хүн дургузуида безин наш катап өскерли бээр. «Моон соңгаар канчаар чурттаарыл?» деп айтырыг кижи бүрүзүнүм сеткиинге дүүредип келир. Өг-бүленің амыдыралында кол чем—хлеб.

Кызыл-Мажалык суурлан О. Бадыным «Хемчиктиң сылдысы» солуңга 1992 чылдың январь 16-да «Болган болзамы боттандырза» деп материалын чырыкче үндүргеп. Ында мынчаар бижээн: «1940 чылда Савдак-Терекке турган сут-биле ажылдаар дээрбенің дузазы-биле Кызыл-Мажалык суурлу чиг далган-биле база сонтаан чиге-тараа-биле хандырып турду» дээн. Ол суг дээрбези ангы үеде узуткаттынган. Ону катап тургузарым санаадаан. Мен ону деткиир мен.

Бистиң Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурнуң адаанда, кыжын безин доймас кара сугнуң улунда, эрги дээрбе орнунда оон даштарының бузуудулары бар. Бай-тайгажылларның оларны уттунганын хомудан чыдар. Ол черни «Дээрбе арыгжыгажы» дээр. Мээң билип дыннаа алганым: Бай-Талдың Хемчиктиң мындыг чарынында Хол-Аксы деп черге, Шуй-хемниң улунга сут дээрбелери кижилерге бараан болуп турган.

Тывала узуткаттынган мындыг дээрбелер хөй. Сугнуң халас агыя чыдар энергиязын ажыглаалыңар. Ажылгыр-тудугур кижилер сут дээрбезин катап турган черлерниге тудуп, арат ажыл-агыйның сайтырадыр боор хандырынге бүзүрээр мен.

Сут дээрбелерни эрги турган черлерниге катап тудуп алырыпта бүзүрээр мен. Ону тудуп алырда хөй шүүдел үнмес, бажын тудуп алыр. Дээрбе дугуйларын эштээр база дээрбе даштары кылып алыр. Оларны канчаар кылырын билир кыргаңнар бистиң суурда ам-даа бар. Чүгле ажылгыр, күзелдиг кижилер херек.

Кок-оол САЛЧАК.
Башкы.

Бай-Тайга район.

ХАЛАЛЫЫН

Тээли суурда бичии уруглар-ның сүт кухнязы бар. Ында Таня дээр угбайның каржы-хажагай деп чүвезинге оон сүт ап турар авалар кайгап тур бис.

Сүт кухнязынга оочурлаары база ур, кыдыраашка демделгел кылып бээрин база маналр. Ынчангаш бо черниң ажылын эде кәрбес болза, халалыг апарзы.

Хорагай ЧЫМБА,
Оюмаа ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

КАЙЫЗЫН КӨӨРҮЛ, ДЫҢНААРЫЛ?

Бо бодал, саналче сагыш салырын Тываның Телевиденне болгаш радиодамчыдылга күрүне комитединиң удуртукчуларындан дилеп олур мен.

Ону кысказы-биле тайылбырлап көрейн. Телевиденниң ийиги программазында тыва дамчыдылгалар тыва радио-биле чаңгыс шакта эгелээр. Ол дыка таарымча чок. Оларның кайызы-даа улуска ажыктыг чугаажок болгай. Ындыг болганындан ол ийиг дамчыдылганы шактарын өскертирин дилеп олур мен. Чүге дээрге оон ажылга, амыдыралга ажыктыг үүлдерин көрүп, дыңнап билип алыксап турар мен.

Кыргыс КАДЫРГЫ.
Улуг-Хем район.